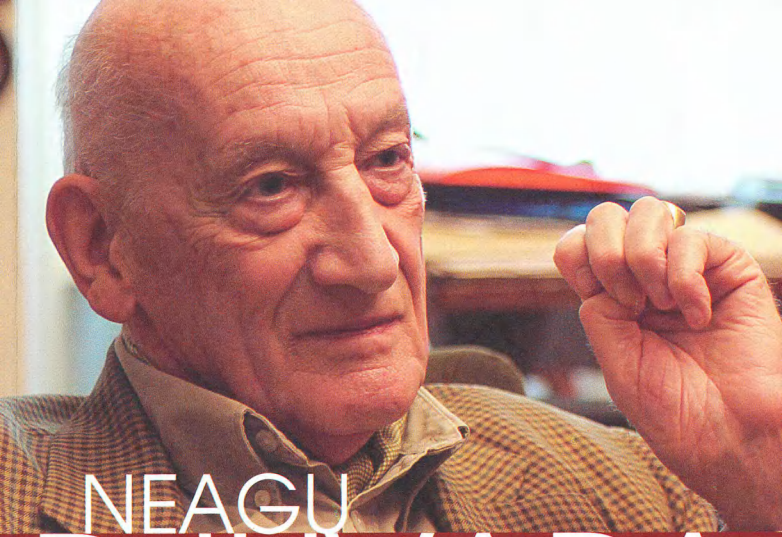

NEAGU

DJUVARA

CIVILIZAȚII ȘI TIPARE ISTORICE

Un studiu comparat
al civilizațiilor

seriile de Autor
HUMANITAS

Neagu M. Djuvara s-a născut la Bucureşti în 1916, într-o familie de origine aromână aşezată aici la sfârşitul secolului al XVIII-lea, care a dat ţării mai mulţi oameni de seamă. Licenţiat la Sorbona (istorie, 1937) şi doctor în drept (Paris, 1940). Participă la campania din Basarabia şi Transnistria (iunie–noiembrie 1941); rănit în apropiere de Odessa. Intrat prin concurs la Ministerul de Externe în 1943, este trimis curier diplomatic la Stockholm în dimineaţa zilei de 23 august 1944, în legătură cu negocierile de pace cu URSS. La Stockholm, funcţionează ca secretar de legaţie până în septembrie 1947, când comuniştii preiau şi Externele. Rămâne în exil, militând până în 1961 în diverse organizaţii ale diasporei. În 1961 pleacă în Republica Niger, unde va sta 23 de ani în calitate de consilier diplomatic şi juridic al Ministerului nigerian al Afacerilor Străine şi, concomitent, profesor de drept internaţional şi de istorie economică la Universitatea din Niamey. În 1972, obţine doctoratul de stat la Sorbona cu o teză de filozofie a istoriei, sub îndrumarea lui Raymond Aron; mai târziu, obţine şi o diplomă a INALCO de la Paris. Din 1984 este secretar general al Casei Româneşti de la Paris, până în 1990, când se întoarce în ţară. Este membru de onoare al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" din Iaşi şi al Institutului de Istorie „N. Iorga" din Bucureşti.

Cele mai importante cărţi: *Le droit roumain en matière de nationalité* (teză de doctorat); *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations* (carte premiată de Academia Franceză); în româneşte, *Civilizaţii şi tipare istorice. Un studiu comparat al civilizaţiilor*; *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes dans la première moitié du XIXe siècle*; în româneşte, *Între Orient şi Occident. Ţările române la începutul epocii moderne*; *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*; *Cum s-a născut poporul român*; *Mircea cel Bătrân şi luptele cu turcii*; *De la Vlad Ţepeş la Dracula Vampirul*; *Însemnările lui Georges Milesco* (roman); *Amintiri şi poveşti mai deocheate*; *Amintiri din pribegie*; versiune franceză: *Bucarest–Paris–Niamey et retour ou Souvenirs de 42 ans d'exil (1948–1990)*; *Există istorie adevărată?*; *Thocomerius–Negru Vodă, un voivod de origine cumană la începuturile Ţării Româneşti*; *Războiul de şaptezeci şi şapte de ani (1914–1991) şi premisele hegemoniei americane. Eseu de istorie-politologie*; *Ce au fost „boierii mari" în Ţara Românească? Saga Grădiştenilor (secolele XVI–XX)*; *Răspuns criticilor mei şi neprietenilor lui Negru Vodă*; *Misterul telegramei de la Stockholm din 23 august 1944 şi unele amănunte aproape de necrezut din preajma dramaticei noastre capitulări.*

NEAGU DJUVARA

CIVILIZAȚII ȘI TIPARE ISTORICE

Un studiu comparat al civilizațiilor

Traducere din franceză de
ȘERBAN BROCHÉ

Ediția a IV-a

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactori: Hortenzia Popescu, S. Skultéty
Coperta: Ioana Dragomirescu Mardare
Tehnoredactor: Luminița Simionescu
Corectori: Georgiana Becheru, Oana Dumitrescu
DTP: Dumitru Olteanu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Neagu M. Djuvara
Civilisations et lois historiques
Essai d'étude comparée des civilisations.

© HUMANITAS, 1999, 2012, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DJUVARA, NEAGU
Civilizații și tipare istorice: un studiu comparat al
civilizațiilor / Neagu Djuvara; trad.: Șerban Broché. –
București: Humanitas, 2012
Index.
ISBN 978-973-50-3810-6
I. Broché, Șerban (trad.)
94(498)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382 / 0723 684 194

Mamei mele

Prefață
la ediția românească [din 1999]

Lucrarea de față, apărută la Paris în 1975 și distinsă cu un premiu de istorie al Academiei Franceze în 1976, a reprezentat la origine doar o parte din teza mea de doctorat de stat susținută la Sorbona în 1972 sub conducerea renumitului sociolog și filozof Raymond Aron. Aceasta nu implică nicidecum aprobarea tezelor mele de către Aron, preocupat de *filozofia critică* a istoriei (termenul se pare că a fost inventat de el), adică de analiza disciplinei istorice, de punerea în chestiune a științei istorice înseși, dar „alergic" ca mai toți intelectualii francezi la *filozofia speculativă* a Istoriei, adică la acele tentative prea ambițioase și chiar, politic, primejdioase de a găsi un sens al evoluției omenirii și eventual constante, ritmuri, tipare după care s-ar modela în mod necesar desfășurarea marilor ansambluri pe care le putem distinge în cursul Istoriei.

E drept că dogmatismul, împins uneori până la extravaganță, al tezelor unui Karl Marx sau ale contemporanului său francez Gobineau, apoi, în Rusia, ale lui Danilevski, în Germania ale lui Spengler și chiar, mai recent, în Marea Britanie, ale lui Toynbee (singurul istoric „de meserie" printre ei) a contribuit la discreditarea acestei ramuri a interogării filozofice, care totuși nu poate fi, pur și simplu, evacuată din firească noastră curiozitate și angoasă metafizică. Marele cusur al tezelor pe care le-am citat, eroarea majoră a autorilor lor, a fost de a nu se opri la o încercare de explicație a trecutului, ci de a avea pretenția ca, pe baza „sistemului" descoperit în acel trecut, să prevadă și viitorul. Dar, ca în celebrul vers al lui Victor Hugo, „viitorul nu e al nimănui, viitorul e al lui Dumnezeu". Chiar închipuindu-ne în posesia tuturor parametrilor

situației prezente (lucru, de altfel, inimaginabil), suntem în imposibilitatea absolută de a prevedea ziua de mâine.

De aceea, cred că istoricul care se încumetă să caute anumite constante în scurgerea istoriei universale trebuie să știe să se oprească la faza *diagnozei* momentului actual, evitând să se aventureze în *prognoză* asupra viitorului. Mărturisesc însă că n-am știut nici eu să mă abțin cu totul de la anumite interogări privind viitorul. Împrejurările politice dramatice pe care le-a trăit generația mea (la cartea aceasta am lucrat din 1951 până în 1970) nu permiteau unui istoric implicat ca om în drama momentului să privească lucrurile total detașat, ca dintr-o altă planetă. Cer iertare puriștilor pentru câteva timide încălcări ale propriilor mele convingeri metodologice. Cititorul să nu piardă însă din vedere, când parcurge capitolul „Concluzii", că a fost redactat cu peste treizeci de ani în urmă. La versiunea prezentă, n-am adăugat nimic, afară de câteva notițe (semnalate ca adaosuri) care mi s-au părut indispensabile din pricina răsturnărilor epocale din ultimii zece ani.

Pe cititorul grăbit îl sfătuiesc să sară (în partea întâi) peste analizele amănunțite ale celor unsprezece civilizații izolate — de la civilizația egipteană la cele două civilizații americane precolumbiene —, analize care pot fi fastidioase pentru nespecialist, și să treacă direct la partea a doua, care cuprinde esențialul teoriei expuse. Adaug că anexele V–VIII, cu listele guvernanților francezi, englezi, ruși și nord-americani din ultimele două veacuri, care ilustrează teza pe care Raymond Aron o considera drept cea mai originală din lucrare, au rămas în starea în care erau în 1970 — ținerea lor la zi pentru ultimii douăzeci și opt de ani ar fi reprezentat un efort uriaș, aproape cu neputință, și, în orice caz, de prea puțin folos pentru sprijinirea tezei propuse.

N. D.

București, octombrie 1998

Introducere

În pofida opoziţiei aproape unanime pe care tezele lui Spengler şi mai târziu acelea ale lui Toynbee au întâlnit-o în cercurile istoricilor, constatăm că utilizarea cuvântului civilizaţie (*Kultur* la Spengler), în sensul pe care îl dau aceşti autori, s-a impus din ce în ce mai mult şi că istoricii de meserie vorbesc astăzi în mod curent de „civilizaţia egipteană", de „civilizaţia elenică", de „civilizaţia chineză", de „civilizaţia indiană", fără să se admită totuşi explicit că termenul ar putea să desemneze altceva decât un vag ansamblu de tehnici, de moravuri, de cutume, de instituţii, de credinţe sau de creaţii artistice şi intelectuale. Puţini dintre ei ar fi dispuşi să admită că aceste ansambluri ar putea să reprezinte entităţi naturale, animate de o dinamică proprie.

Mai mult decât istoricii, de această problemă se preocupă antropologii, filozofii, sociologii şi etnologii. Oricare ar fi eticheta care i se aplică — filozofie la Spengler, morfologie a culturilor la Frobenius, sociologie la Sorokin, antropologie la Kroeber, culturologie la Leslie White şi chiar pur şi simplu istorie la Toynbee —, problema este de acum pusă.

În ciuda dizgraţiei în care a căzut sintagma, nu mă tem de eticheta de filozofie a istoriei. Nu este oare filozofie orice reflecţie asupra unei ştiinţe? Desigur, termenul este ambiguu. El a desemnat mai întâi aceste mari tentative de interpretare a devenirii umane, de care rămân legate nume ca al lui Vico, al lui Condorcet sau al lui Hegel. De la mijlocul veacului al XIX-lea, urmându-l pe Dilthey, nu s-a mai vrut să fie considerată legitimă decât ceea ce s-a numit, de la Raymond Aron încoace, „filozofia critică" a istoriei, studiul problemelor prealabile, al problemelor de logică pe care le pune ştiinţa istorică. Iar mai de curând o întreagă şcoală — în

special, anglo-americană — a avut pretenția de a relua aceeași problematică sub noua etichetă de „filozofie analitică a istoriei".

În sfârșit, istoricul cel mai puțin dispus să pună sub semnul întrebării rezultatele recunoscute ale disciplinelor istorice va admite că metodologia istoriei reprezintă o preocupare filozofică legitimă.

Oare aceste trei accepțiuni ale filozofiei istoriei se exclud? Nu există, dimpotrivă, o legătură organică între aceste trei serii de probleme? Cum să te hazardezi să dai o interpretare globală a Istoriei dacă mai întâi nu s-a pus chestiunea de a ști dacă, și în ce măsură, istoria este posibilă? Și pe de altă parte nu aplică orice istoric, conștient sau nu, o metodă întemeiată pe o anumită concepție globală asupra Istoriei? În această lucrare, la origine o teză de doctorat, am încercat, într-o primă parte, să răspund la unele dintre interogațiile esențiale ale filozofiei critice a istoriei. În prezenta ediție, am înlăturat însă aceste chestiuni preliminare, care ar fi fost de natură să-l îndepărteze pe cititorul nespecialist. Ele vor face obiectul unei lucrări separate.

Propun deci aici o nouă definiție a civilizației, considerată ca o mare unitate a Istoriei, delimitată în spațiu și timp. Ea ne va permite poate să identificăm aceste unități cu mai multă rigoare decât s-a făcut până în prezent. Studiul comparat al civilizațiilor astfel circumscrise va determina apariția anumitor constante, a anumitor „tipare", și voi încerca să trag unele concluzii pentru metoda istorică, precum și pentru înțelegerea momentului prezent.

*

* *

Cuvântul „civilizație" pare să se fi născut în Franța la mijlocul secolului al XVIII-lea. El apare pentru prima dată în 1756 sub pana marchizului de Mirabeau, tatăl faimosului tribun, în *L'Ami des Hommes ou Traité de la population.*[1] Cuvântul circula oare deja în saloanele pe care le frecventau „fiziocrații" și Mirabeau, sau acesta din urmă este adevăratul inventator al cuvântului? La urma urmei, detaliul are puțină importanță. Esențialul este că acest cuvânt a cunoscut curând o soartă extraordinară în Anglia și Germania, ca și în Franța.[2] Aceasta era dovada că el răspundea unei trebuințe, că

noţiunea „plutea în aer" şi că pentru a o delimita şi distinge de noţiunile şi expresiile învecinate, de pildă civilitate, politeţe, societate rafinată, se cuvenea să se creeze un cuvânt nou. Acesta a fost derivat din verbul *civiliser* care exista deja la sfârşitul secolului al XVI-lea, dar cu două sensuri diferite: unul ţinea de jargonul juridic (*civiliser un procès*, adică a trece un proces din domeniul criminalistic în cel civil), celălalt însemna deja acţiunea de a-i civiliza, adică de a-i face mai urbani, mai rafinaţi, pe sălbatici, pe barbari sau pe bădărani. (Latina cunoştea deja antonimia *civilis–silvaticus*, dar, de-atunci, termenul *civil* s-a încărcat cu alte câteva semnificaţii şi e posibil ca neologismul *civilisé* să-şi fi păstrat înrudirea cu *civil* şi *cité*, care ţin de arierplanurile semnificaţiei, opunându-l nu numai lui *sauvage* şi lui *barbare*, dar, de asemenea, mai mult sau mai puţin confuz, lui *paysan*, *militaire*.)

Substantivul derivat din verb, *civilisation*, asemenea multor termeni francezi cu această terminaţie, avea în acelaşi timp un sens activ (acţiunea de a civiliza) şi un sens pasiv (starea unei societăţi care ar fi depăşit stadiul barbariei pentru a avea acces la „urbanitate"). Transpare imediat punctul de vedere egocentric în care se plasa instinctiv societatea occidentală a secolului al XVIII-lea, care nu se îndoia că ar fi atins acel grad înalt de luminare a spiritului, care să-i permită să judece toate celelalte societăţi existente în raport cu perfecţiunea ei relativă. Dar am greşi crezând că acest egocentrism era specific civilizaţiei occidentale. E o trăsătură comună tuturor civilizaţiilor superioare: chinezii i-au tratat pe occidentali cu cel mai mare dispreţ până în plin secol al XIX-lea, şi sentimentul de umilinţă pe care l-au resimţit ulterior în faţa puterii occidentale n-a fost „compensat" încă şi explică multe dintre reacţiile prezente. În Antichitate, egiptenii, orientalii şi grecii s-au considerat unii pe alţii, succesiv sau simultan, drept barbari. Mai mult: cum remarcă Lévi-Strauss[3], este propriu oricărei culturi, oricât de primitivă şi restrânsă ar fi, de a considera „barbară" orice altă formă de viaţă socială decât aceea care s-a cristalizat lent la ea acasă. Totuşi în Occident, la mijlocul secolului al XVIII-lea, două fapte noi dădeau acestui egocentrism natural o coloratură particulară care trebuia să ducă la o noţiune nouă şi la un cuvânt pentru a o desemna: mai întâi, pentru prima dată în Istorie, un

grup reprezentativ de naţiuni aparţinând unei anumite forme de societate, unei anumite culturi, se afla în contact cu practic toate celelalte societăţi umane de pe suprafaţa globului şi era pe punctul de a le supune influenţei sau dominaţiei lui. La aceasta se adăuga o convingere nouă — pe care se cuvine s-o legăm de avântul brusc al ştiinţelor —, aceea că umanitatea progresa continuu. Tocmai acestui dublu fenomen — credinţa în progresul indefinit şi începutul hegemoniei mondiale a Occidentului — trebuie fără îndoială să-i atribuim nevoia de a desemna cu un termen nou o acţiune şi o stare corespunzând adoptării modului de viaţă occidental. *A te civiliza însemna a adopta modul de viaţă occidental* — şi civilizaţia era starea de mare rafinament pe care o atinsese Europa Occidentală şi, mai precis, o anumită clasă socială în sânul acestei Europe. (E nostim să constatăm că simultan cu această credinţă, care e departe de a fi dispărut două secole mai târziu, s-a născut, în acelaşi mediu, ca un antidot, mitul „bunului sălbatic"!)

Aşadar, contextul în care cuvântul apăruse implica primordialitatea sensului monist: civilizaţia era una, ea era în mers, şi cele câteva state mai rafinate ale Europei Occidentale reprezentau firesc avangarda acestei umanităţi în mers. Ideea că alte naţiuni sau grupuri de naţiuni ar fi putut în alte timpuri sau sub alte latitudini să trăiască sub alte sisteme de legi umane şi divine, să posede o altă viziune asupra lumii şi să creeze forme de artă profund diferite şi că aceste ansambluri meritau în egală măsură numele de civilizaţie n-ar fi venit decât mai târziu, spre sfârşitul secolului (cu Volney, cu Humboldt), şi mai ales la începutul secolului următor. Or, este cu totul remarcabil să constatăm că marchizul de Mirabeau, presupusul inventator al cuvântului, îl întrebuinţează deja într-un sens pluralist! Într-o scrisoare adresată domnului de Butré, el scria, în 1779, această frază uimitoare: „Galileea, Egiptul, Grecia, Cartagina, Africa, Asia, Spania, poate în curând întreaga Europă ne arată că niciodată societăţile nu ştiu să renască şi să facă să înflorească din nou teritorii o dată sleite de civilizaţii efemere şi de urmările lor, adevăr teribil şi de natură fizică..."[4] Avem deja pe Spengler *avant la lettre.* Cu toate acestea, trebuie să recunoaştem că întrebuinţarea cuvântului în acest sens pluralist rămâne mult timp excepţională şi că doar azi, în uzul obişnuit, sensul

pluralist (sau relativ) a sfârşit prin a domina sensul monist (sau absolut). Să aibă vreun amestec în asta popularitatea tezelor lui Toynbee? La ora actuală, punerea sub semnul întrebării a tuturor valorilor civilizaţiei noastre este fără îndoială suficientă pentru a explica această evoluţie.

Puţin câte puţin, s-a căutat să se delimiteze aceste unităţi sociale în spaţiu şi în timp, dar fără succes, deoarece, alături de cei care doresc să se rezerve termenul pentru cele mai mari ansambluri decelabile în curentul istoriei, numeroşi sunt autorii contemporani care continuă să întrebuinţeze cuvântul pentru a desemna orice societate umană, oricât de redusă şi arhaică ar fi ea, numai cu condiţia să prezinte o incontestabilă omogenitate şi să se distingă suficient de orice alt grup uman. Se va vorbi, în acest sens, de civilizaţia triburilor *pueblo* sau de civilizaţia indienilor *jivaro*, tot aşa cum s-ar vorbi de civilizaţia elenică sau de civilizaţia chineză. Cine nu vede — abstracţie făcând de orice judecată de valoare — că aceeaşi vocabulă acoperă, în ambele cazuri, realităţi diferite? Şi totuşi, această ambiguitate a termenului, în chiar interiorul sensului lui pluralist, pare să fi traversat secolele fără ca una dintre accepţiuni să se fi impus definitiv în detrimentul celeilalte. Primul sens, civilizaţia înţeleasă ca istorie a unei culturi superioare (să-i zicem, pentru simplificare, sens istoric), ne pare anterior, deoarece chiar marchizul de Mirabeau dăduse cuvântului acest înţeles. Dar la începutul secolului următor, Wilhelm von Humboldt întrebuinţa deja termenul „civilizaţie" cu semnificaţia sa etnologică, pentru a desemna ansamblul de trăsături caracteristice pe care le prezintă o colectivitate umană diferenţiată: limbă, instituţii, obiceiuri, tehnici, credinţe, moduri de gândire, care, solidare unele cu altele, constituie o unitate *sui-generis.* Definiţia pe care o dă civilizaţiei în Introducerea la eseul lui asupra limbii kawi din Java este deja foarte apropiată de aceea a etnologilor contemporani[5]. Or, între ceea ce am numit sensul istoric al termenului şi sensul lui etnologic există nu numai o diferenţă de dimensiune, pe de o parte cele mai mari unităţi ale Istoriei şi pe de altă parte orice cultură care poate fi izolată, chiar la nivelul unei insule sau al unui sat; dar în plus adoptăm şi un punct de vedere diferit: în ultimul caz, etnologul nu ia în considerare observarea diacronică

a colectivităţii, sau se mulţumeşte doar pe alocuri să caute în evoluţia trecută explicarea unei trăsături culturale; dar această evoluţie nu se află în centrul interesului lui, care rămâne studiul mecanismului acestei societăţi într-o „secţiune" sincronă.

Or, de la început s-a observat că numai cele mai mari ansambluri ale Istoriei prezentau similitudini în procesele lor de evoluţie. Enumerarea lui Mirabeau presupune, într-un mod mai mult sau mai puţin clar, această viziune, ca şi operele cvasicontemporanilor săi Montesquieu şi Gibbon.

Şi, deoarece am vorbit de Wilhelm von Humboldt, probabil primul care a dat termenului „civilizaţie" sensul lui etnologic, să remarcăm în trecere că el pare să fie în egală măsură iniţiatorul nuanţei de sens, care urma să se accentueze din ce în ce mai mult la autorii germani, între cultură şi civilizaţie. Cuvântul cultură era străvechi. Metafora „cultură a spiritului" (*cultura mentis*) fusese deja întrebuinţată de autorii latini. Ea fusese reluată de oamenii Renaşterii în acelaşi sens de îmbogăţire a spiritului, şi tocmai în cercurile de „filozofi" francezi ai secolului al XVIII-lea cuvântul urma să fie utilizat pentru prima oară într-un sens pasiv, în realitate ca sinonim al neologismului civilizaţie. De aici, el urma să treacă în Germania, unde a avut din ce în ce mai mult tendinţa să se diferenţieze de civilizaţie. Acest din urmă termen va desemna mai mult achiziţiile materiale ale unei societăţi, progresul tehnicilor şi instituţiilor ei, pe când cultura acestei societăţi ar fi ansamblul creaţiilor sale spirituale, al trăsăturilor sale morale cele mai originale. De unde gradaţia pe care Humboldt o va face între *civilizaţie*, a cărei definiţie am văzut-o mai înainte, şi *Kultur*, care ar reprezenta un grad superior de rafinament ce s-ar manifesta în artă şi ştiinţă, în sfârşit noţiunea de *Bildung*, care s-ar aplica unei mici elite de indivizi superiori, iviţi din sânul culturii şi prin a căror operă s-ar naşte cele mai înalte creaţii ale acestei culturi.

Această distincţie dintre cultură şi civilizaţie va deveni clasică în Germania şi îşi va găsi expresia extremă în lucrările lui Spengler, unde termenul *Kultur* desemnează ansamblul unei civilizaţii considerate în desfăşurarea ei istorică, în vreme ce *Zivilisation*, într-o accepţiune net peiorativă, va fi forma sclerozată pe care aceeaşi cultură o va îmbrăca în faza ei finală de unitate şi de uniformitate.

Distincția nu s-a impus nici în Franța, nici în țările anglo-saxone, unde cultura și civilizația au fost în mare măsură întrebuințate una în locul alteia.[6]

Astăzi, sub influența lui Toynbee pe de o parte și a școlii antropologice americane pe de altă parte, un alt *distinguo* tinde să se impună: civilizația ar desemna de preferință cele mai mari ansambluri de cultură superioară; termenul cultură ar fi păstrat pentru desemnarea oricărei societăți organizate care are conștiința că se diferențiază de altele, indiferent de dimensiunea și durata ei în timp. Astfel, termenul „cultură" ar putea desemna ansamblul tehnicilor, moravurilor, instituțiilor, credințelor, artelor și al altor creații spirituale ale unui anumit grup etnic: el s-ar aplica la fel de bine unei culturi majore (*Hochkultur*), de exemplu culturii franceze, culturii germane, culturii engleze, ca și culturii eschimoșilor, a indienilor *pueblo* și a aborigenilor din Australia. *Civilizația* ar însemna marile ansambluri prezentând trăsături comune și care sunt caracterizate printr-o anumită dinamică și prin parcurgerea unor anumite perioade în timp. Se va vorbi în acest sens de civilizația egipteană, de civilizația chineză, de civilizația elenică sau greco-romană. În sfârșit, desfășurarea în timp a civilizației ne sugerează adăugarea unei anumite nuanțe: dacă termenul civilizație tinde din ce în ce mai mult să desemneze un mare ansamblu istoric în evoluția lui, cultura ar putea să fie o secțiune locală „verticală" practicată la un moment dat în această civilizație. Am putea astfel vorbi de cultura chineză în timpul lui Tai Zong, în interiorul civilizației chineze; sau de cultura franceză în timpul lui Ludovic al XIV-lea, în interiorul civilizației occidentale.

*
* *

Dintre autorii care au avut o viziune ciclică a Istoriei și care de vreun secol și jumătate caută să ne prezinte un decupaj al Istoriei în civilizații majore, aș dori să reținem cinci nume: Gobineau, care în al său *Essai sur l'inégalité des races humaines*[7] ne propune o enumerare a civilizațiilor mai rațională decât enumerarea „literară" a marchizului de Mirabeau și în orice caz destul de remarcabilă, având în vedere starea cunoștințelor istorice din

timpul lui; Danilevski, care în *Россия и Европа*[8] prezintă pentru prima dată un sistem coerent de filozofie a civilizaţiilor, din nefericire viciat de intenţii panslaviste prea evidente; Spengler[9], care, în ciuda afirmaţiilor lui dogmatice, a erorilor şi a îndrăznelilor lui, domină încă de foarte sus filozofia contemporană a istoriei; Toynbee[10], al cărui talent şi a cărui originalitate justifică prodigiosul lui succes, dar care ne propune un decupaj atât de derutant, încât el nu poate fi reţinut într-o cercetare sistematică; în fine, americanul Philip Bagby, mort prematur, care într-o lucrare de mici dimensiuni[11], un model de metodă şi claritate, propune o enumerare destul de apropiată de aceea a lui Spengler.

O prezentare critică a acestor sisteme ar depăşi cadrul lucrării de faţă. Cred că larga difuzare pe care au cunoscut-o cel puţin tezele lui Spengler şi ale lui Toynbee ne poate dispensa de această privire retrospectivă.

Precizez în încheiere că, dacă am ales la rândul meu să dau cuvântului civilizaţie sensul lui pluralist şi să rezerv preferenţial termenul pentru cele mai mari unităţi ale Istoriei, e o chestiune de pură convenţie şi nu am nicidecum pretenţia să monopolizez cuvântul pentru unul dintre sensuri, renunţând la sensul primitiv, unitar sau „monist". Cuvintele îşi au viaţa lor proprie şi cele mai vii sunt, în chip firesc, şi cele mai bogate în sensuri. Evitând pe cât se poate prilejurile de confuzie, mi se va întâmpla să întrebuinţez cuvântul în sensul lui monist sau să-l aplic la o societate izolată sau minoră. Contextul îl va lămuri pe cititor.

Note

1. Confirmarea a fost adusă de un grup de cercetători de la Sorbona, École des Hautes Études, în 1959–1960, sub direcţia profesorului Alphonse Dupront, grup din care autorul făcea parte. Faptul era deja cunoscut: a se vedea mai ales Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Basel, 1939, vol. I, pp. 47–48, care citează de asemenea (*ibid.*, p. 306) J. Moras, *Ursprung und Entwicklung des Begriffs Zivilisation in Frankreich* (1756–1830), *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Ro-*

manen, 6, Hamburg, 1930, p. 38. Totuşi, o nouă descoperire nu e niciodată exclusă.

2. Italienii nu l-au adoptat sub această formă, preferând să păstreze, cu acest sens nou, vechiul *civiltà*, corespondentul francezului *civilité*.

3. *Race et Histoire*, ed. a 2-a, Paris, 1961.

4. Scrisoarea lui Mirabeau adresată domnului de Butré, din 8 aprilie 1779, apărută în *Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont*, Heidelberg, 1892, vol. 1, p. 108.

5. *Die Civilisation ist die Vermenschlichung der Völker in ihren äusseren Einrichtungen und Gebräuchen und der darauf Bezug habenden inneren Gesinnung* în *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java, Einleitung*, p. XXXVII, Berlin, 1820 (publicat numai în 1836), citat de Gobineau în al său *Essai sur l'inégalité des races humaines*, cap. IX. Acest pasaj se traduce astfel: „Civilizaţia este umanizarea popoarelor în interiorul instituţiilor lor exterioare, al moravurilor lor şi în sentimentul lăuntric care se raportează la ele." (Să notăm, în treacăt, că Humboldt păstrase încă ortografia franceză a cuvântului.)

6. În schimb, această distincţie a avut o anumită influenţă asupra filozofilor şi gânditorilor politici ruşi, de la Aleksandr Herzen şi până la Berdiaev, trecând prin Dostoievski, Danilevski, Pobedonoştev, care înţelegeau — atât cei liberali, cât şi cei conservatori — că „civilizaţia" era Occidentul „putred", în vreme ce „cultura", care urma să salveze Europa, se afla în germene în Rusia. Această credinţă cvasimesianică a fost afirmată de atâtea ori şi cu atâta convingere şi pasiune, în opere şi sub forme atât de diverse, încât a sfârşit, lucru ciudat, prin a-i influenţa şi pe anumiţi gânditori germani. Lucrul este evident la Spengler.

7. Paris, 1853–1855, 4 vol.

8. Danilevski (Nikolai Iakovlevici), *Россия и Европа*, Sankt-Petersburg, 1871; trad. germ. (parţială) *Russland und Europa*, Stuttgart–Berlin, 1920.

9. *Der Untergang des Abendlandes*, München, 1918–1922; trad. fr.: *Le déclin de l'Occident*, Paris, 1948.

10. *A Study of History*, 10 vol., Oxford University Press, 1934–1954; traducerea franceză rezumată a primelor 6 volume: *L'Histoire, un essai d'interprétation*, Paris, 1951. Vezi şi trad. rom. de Dan A. Lăzărescu: *Studiu asupra istoriei*, sinteză în două volume alcătuită de D. C. Somervell, Editura Humanitas, Bucureşti, 1997.

11. *Culture and History. Prolegomena to the Comparative Study of Civilization*, Londra, 1958.

PARTEA ÎNTÂI

CIVILIZAŢIILE

Definiţie şi enumerare

Încercare de „periodizare"

Definiţie. Când apar civilizaţiile? Caracteristici. Diferite faze. Încercare de enumerare. Comparaţie sumară; caz-tip şi variante (p. 21). Încercare de periodizare a fiecăreia dintre civilizaţiile pe care le-am izolat: civilizaţia egipteană (p. 48); civilizaţia Orientului Mijlociu sau civilizaţia babiloniană (p. 54); civilizaţia cretană (p. 74); civilizaţia elenică sau greco-romană (p. 79); civilizaţia bizantină (p. 90); civilizaţia occidentală (p. 125); civilizaţia arabă sau islamică (p. 190); civilizaţia indiană (p. 219); civilizaţia chineză sau extrem-orientală (p. 242); civilizaţiile precolumbiene (p. 263).

Deşi nici unul dintre autorii pe care i-am citat mai sus n-a dat civilizaţiei o definiţie pe deplin satisfăcătoare şi cu toate că se pot releva multe obscurităţi şi contradicţii în sistemele lor, acestea exprimă o evidenţă care se impune din ce în ce mai mult istoricilor: în imensitatea stufoasă, multicoloră şi mişcătoare a trecutului, se disting ici şi colo, din zorii Istoriei, mari ansambluri de societăţi a căror viziune asupra lumii, ale căror tehnici, arte şi instituţii conferă popoarelor care le împărtăşesc o coloratură, un stil aparte şi a căror dezvoltare în timp urmează o curbă care, de la un caz la altul, prezintă uimitoare similitudini.

Aceste ansambluri, pe care am convenit să le numim civilizaţii, nu acoperă întregul câmp al Istoriei, dar totul se petrece ca şi când civilizaţiile, uneori paralele, alteori succesive, ar forma marile ramificaţii pe care le-a urmat viaţa în avântul ei spre umanitatea superioară. Nenumărate forme de cultură, pline de interes prin ele însele, s-au ivit până azi pretutindeni unde s-au constituit societăţi umane, dar numai aceste mari unităţi pe care le numim

civilizaţii şi care, din zorii Istoriei, nu par să fi fost mai mult de vreo douăsprezece, apar ca locurile privilegiate unde, de câteva milenii, se manifestă în modul cel mai dinamic evoluţia speţei umane.

Să convenim, aşadar, să păstrăm termenul „civilizaţie" pentru a desemna culturile care:

1. *au acoperit o arie geografică relativ întinsă pentru epoca în care au apărut, îmbrăţişând mai multe etnii sau mai multe state organizate;*
2. *au realizat o anumită unitate în moravuri, tehnici, arte, credinţe şi care,*
3. *dezvoltându-se în general pe o durată de peste două mii de ani, au trecut prin fazele aceleiaşi scheme de evoluţie politică.*

Aceste trei constatări ţin respectiv de ştiinţa istorică, de etnografie şi de morfologia culturilor.

Se poate spune despre civilizaţii, la o scară mai mare, ceea ce Teilhard de Chardin spune despre speciile (sau *phyla*) evoluţiei: „Ceea ce [...] clasează *phylum*-ul fără ambiguitate în categoria unităţilor naturale ale lumii este «forţa lui şi legea lui de dezvoltare naturală». Fără să recurgem la metafore, se comportă, în felul lui, ca un lucru viu: creşte şi înfloreşte."[1]

Văzute din această perspectivă, civilizaţiile sunt un episod al căutării de către viaţă a unor forme noi. Nu trebuie să căutăm nici mai multă, dar nici mai puţină „realitate" în aceste ansambluri umane, civilizaţii, culturi, naţiuni, etnii, decât în clasele, familiile, genurile şi speciile pe care le distinge sistematizarea în ştiinţele naturale.

Aceste ansambluri, aceste unităţi există. Dacă autorii nu sunt încă de acord asupra numărului lor, a delimitărilor şi caracteristicilor lor, aceasta e din cauza faptului că ştiinţa noastră se află încă în faza tatonărilor asemenea ştiinţelor naturale de dinainte de clasificările lui Linné. În pofida imenselor progrese pe care metoda istorică le-a făcut în ultimele două secole, istoria a rămas la procedee descriptive. Toată problema constă în a descoperi, a distinge şi a izola caracterele esenţiale, lăsând deoparte caracterele secundare. Adversarii teoriei civilizaţiilor, relevând tot ceea ce le distinge unele de altele, constată că se pot discerne între civilizaţii cel puţin tot atâtea diferenţe câte analogii. Comparând între ele, de

exemplu, statele care în diverse civilizații au realizat unitatea lumii lor, de pildă Egiptul de Sus, cu Persia Ahemenizilor, Imperiul lui Yin, republica romană sau, pentru epoca contemporană, cu aceea a puterii ce pare a fi cel mai bine plasată pentru a impune unitatea lumii occidentale, adică Statele Unite, ne aflăm în condiții favorabile pentru a sublinia ceea ce le separă și pentru a minimaliza ceea ce le apropie. Or, caracteristica unei științe este de a izola trăsăturile considerate de ea ca fundamentale de acelea considerate ca superficiale. Cei mai mulți vor vedea o mai mare asemănare între balenă și rechin decât între balenă și șoarece. Dar naturalistul, înlăturând aparența pentru a nu reține decât esențialul, va clasifica balena împreună cu șoarecele în categoria mamiferelor, și rechinul în aceea a peștilor — deoarece diviziunea dintre ovipare și vivipare este mai utilă scopului lui decât dimensiunile sau formele exterioare ale animalului sau mediul fizic în care se mișcă.

La fel, în curentul continuu al istoriei, știința, pentru a-și ușura înțelegerea, trebuie să poată izola elementele, formele și ritmurile care, de la o epocă la alta, de la o grupare umană la alta, prezintă asemănări fundamentale.

Când apar în evoluția umană aceste mari unități pe care le numim civilizații?

Nu putem fixa cu precizie momentul apariției lor: ca toate mutațiile, trecerea de la clanuri la imperii s-a făcut imperceptibil. La cumpăna decisivă dintre mileniile al IV-lea și al III-lea î. Hr., istoria și arheologia scot la lumină în Valea Nilului și în Mesopotamia de Jos unități politico-economice deja solid structurate. Vom vedea mai departe că acest stadiu de evoluție, mai ales în privința Egiptului deja unificat sub un singur sceptru, presupune o evoluție interioară cu o durată de aproximativ un mileniu, ceea ce mută formarea primelor unități „civilizate" din aria considerată la sfârșitul mileniului al V-lea sau la începutul celui de-al IV-lea.

Mai târziu, alte două centre de civilizație apar în Valea Fluviului Galben și în Valea Indusului. După secole de evoluție, centrul se deplasează, aria se mărește.

Mai multe constatări se impun imediat:

— primele civilizații s-au născut în văile fluviale, care au fost primele zone de economie agricolă sedentară (vom vedea

mai departe că civilizaţiile precolumbiene par să facă excepţie);
— toate presupun existenţa unei vieţi urbane;
— ele progresează conform unui proces similar de organizare a statului;
— grupul unificator este constituit de o minoritate, originară cel mai adesea din vecinătatea ariei „civilizate";
— în sfârşit, cu fiecare generaţie de civilizaţii, aceste arii se întind mai mult, ajungând să acopere astăzi cvasitotalitatea pământurilor locuite.

Sedentarizarea unor grupuri etnice în regiunile care se pretează la cultura sezonieră a cerealelor, permiţând asigurarea cu un minim de hazard a subzistenţei permanente a colectivităţii, pare a fi condiţia primordială a civilizaţiei. Ea antrenează puţin câte puţin o anumită diviziune a muncii, făcând disponibilă o parte din populaţie pentru alte sarcini decât producţia alimentară: administrarea şi apărarea grupului, producerea uneltelor şi a armelor, organizarea schimburilor comerciale.

Tocmai în principalele centre ale acestor schimburi se nasc primele aglomerări urbane pentru a-i adăposti pe neproducători[2]: pieţe de cereale şi de animale, răspântii de drumuri pentru caravane, puncte de confluenţă a râurilor, mici porturi maritime, depozite de sare sau de metale. Aceste aglomerări se diferenţiază puţin câte puţin de aglomerările din zona rurală învecinată. Habitatul se ameliorează, arhitectura încetează să fie exclusiv utilitară, un anume urbanism apare ici şi colo. Curând, pentru a se apăra mai bine împotriva raidurilor făcute de nomazi, aceste centre mai populate şi mai bogate se împrejmuiesc de ziduri. În acelaşi timp, ţăranului războinic îi succedă soldatul de meserie. Războinicul nu este singurul care se specializează. Olarii, fierarii, dulgherii, zidarii, scribii şi preoţii încetează să fie nişte izolaţi în satul lor, obligaţi de cele mai multe ori să participe la activităţile agricole ale comunităţii. Ei se unesc pentru a-şi apăra corporaţiile. Se formează grupuri de interese, are loc o delimitare care dă naştere claselor, subînţelegând o clasă de inactivi sau semiactivi care consideră că puterea le aparţine de drept. Din ciocnirea acestor interese se nasc

tensiuni, bogate în virtualități spirituale. Condițiile sunt reunite pentru înflorirea unei civilizații. Cuvântul cultură amintește munca pământului. În civilizație există cetatea.

Totuși — și vom regăsi această remarcă mai departe —, aceste comunități, care vor da naștere primelor civilizații cunoscute, nu sunt în mod necesar mai avansate decât comunitățile învecinate. Popoarele care creează prima agricultură sedentară în Mesopotamia de Jos („Țara de la Mare") par din punct de vedere tehnic în întârziere (habitat, artizanat, arte) față de populațiile din Elam sau din viitoarea Assyrie. Și vom vedea repetându-se acest fenomen la începutul fiecărui nou „val" de civilizație.

În aceeași ordine de idei, se dovedește că primii unificatori ai acestor regiuni privilegiate nu aparțin în general primelor grupuri sedentarizate pe aceste meleaguri. Dacă nu știm aproape nimic despre originea egiptenilor, în afară de datele lingvistice, pare dimpotrivă stabilit că sumerienii nu sunt primii ocupanți sedentari din Mesopotamia de Jos. Sosirea arienilor în India este databilă istoric. Civilizația chineză propriu-zis istorică, după era „regatelor combatante", este unificată de către cel mai excentric dintre aceste regate, acela al lui Qin. Ahemenizii care unesc sub un singur sceptru întregul Orient Apropiat aparțin unei etnii venite mai târziu în circuitul lumii Orientului Apropiat. La fel, romanii în interiorul lumii elenice. Dacă, prin urmare, elementul urban este indispensabil înfloririi unei civilizații, minoritatea care impune unitatea pare să provină de la periferia acestei civilizații.

Totuși, stilul unei civilizații se cristalizează în orașe. La limită, aceasta iradiază dintr-o singură cetate. De pildă, Bizanțul. Dacă arta bizantină înflorește aproape simultan în Alexandria, Antiochia și Bizanț și se extinde ulterior în Italia, în Sicilia, în Africa de Nord, în Balcani și până în Rusia, esențialul civilizației bizantine se va concentra, din ce în ce mai mult, la Constantinopol. „Bizanțul după Bizanț"[3] se va îndrepta lent spre scleroză. Dar nu din Constantinopol se ivesc dinastiile puternice.

Toate aceste societăți *se dezvoltă conform aceluiași proces de organizare de stat.* Mi se pare că nu s-a subliniat suficient faptul că pretutindeni organizarea grupurilor umane superioare a îmbrăcat forme politice asemănătoare limitate numeric. Organizarea cetăților,

a regatelor şi imperiilor; sistemul municipal, sistemul feudal, sistemul monarhic: în toate societăţile pe cale de a se civiliza regăsim forme analoage, fără să fie posibil, de cele mai multe ori, să dovedim existenţa unor influenţe sau filiaţii. E vorba oare de un fenomen de structură? Sunt puţine şansele să rezolvăm această problemă, tot aşa cum nu sunt prea multe să răspundem la întrebarea dacă există sau nu o origine unică a speciei umane. Să fim şi aici în prezenţa unor apariţii spontane, a unei „mutaţii" simultane în mai multe puncte ale globului? Avem aici un întreg domeniu de cercetări antropologice care depăşeşte cadrul acestei lucrări.

Dacă în Egipt, în Orientul Mijlociu, în China, în Japonia, în India, în Grecia şi în Europa Occidentală regimul feudal sau regimul monarhic se nasc spontan şi se dezvoltă independent conform aceloraşi modele, aceloraşi tipare (*patterns*), acest lucru pledează în favoarea existenţei unui mecanism-tip al dezvoltării societăţilor. Din secolul al VIII-lea până în al XIII-lea, Japonia, într-un uimitor paralelism cu Europa Occidentală, evoluează spre regimul feudal, în timp ce singurul model pe care îl are sub ochi şi încearcă să-l copieze fidel este monarhia chineză centralizată Tang şi Song. (Ce extraordinară similaritate între istoria fraţilor duşmani Yoritomo şi Yoshitsune şi aceea a contemporanilor occidentali Ioan fără de Ţară şi Richard Inimă de Leu — fraţii Minamoto având în plus geniu!)

E şi mai greu să înţelegem cum rituri atât de speciale, ca acela al sacrificiului sau al flagelării simbolice a regelui sau a reprezentantului unui zeu, au putut să se nască simultan în societăţi atât de îndepărtate unele de altele cum sunt cele din Mexic, din vechiul Babilon sau din Africa sud-erythreeană.[4]

La fel pentru personificările mitice ale puterilor fertilităţii în legătură cu care regăsim nu numai rituri foarte asemănătoare la popoare foarte îndepărtate, dar chiar şi o identitate de terminologie: „Mama grâului" sau „Mama spicului" la popoarele germanice, „Mama recoltei" la arabi, „Mama porumbului" la peruvieni, „Mama orezului" la minangkabauerii din Sumatra etc.[5]

Simbolismul agrar al acestor rituri şi miturile de care ele se leagă (de pildă, mitul zeiţei Iştar sau al zeului Tammuz) limitează în timp şi spaţiu naşterea unor legende asemănătoare, deoare-

ce astăzi pare stabilit că produsele fundamentale ale agriculturii se aflau în stare sălbatică într-o arie bine delimitată a Orientului Mijlociu. Ar fi deci legitim să deducem că miturile suscitate de economia agrară nu au putut apărea decât în acest mediu. Paralel, existența motivelor decorative identice, de exemplu în China și în America precolumbiană, și a stilurilor comparabile în desenele rupestre din Africa și din sud-vestul european pare greu de explicat dacă înlăturăm ipoteza transmisiei. Și totuși, civilizațiile americane precolumbiene au evoluat foarte probabil în afara oricărei influențe a lumii vechi, având în vedere că totul pare să dovedească existența unei migrații datând din epoca paleolitică, cu mult înainte de înflorirea primelor civilizații agricole din Asia. Or, regăsim nu numai metode agricole foarte asemănătoare, dar și mituri și practici religioase a căror analogie cu acelea din Asia este izbitoare. Trebuie să deducem de aici că anumite rituri legate de fecundarea pământului sunt anterioare agriculturii propriu-zise și că ele datează din epoca în care oamenii încă erau culegători? Sau trebuie mai degrabă să vedem în această ubicuitate un fenomen de structură?

Oricum ar fi, cele două ipoteze (fenomen de structură, fenomen de transmisie) nu se exclud în mod necesar. Putem foarte bine admite că un anumit mit, un anumit rit sau un anumit motiv artistic se vor fi ivit dintr-o sursă unică și vor fi fost transmise prin filiație sau contact (Lévi-Strauss a remarcat că mitul este manifestarea culturală cea mai transmisibilă), în vreme ce formele socio-politice și ciclurile culturale ale comunităților organizate vor fi fost fenomene structurale.

Am putea aplica aici distincția făcută de sociologii germani (după Max Scheler) între *factorii reali* și *factorii ideali* ai unei civilizații. Primul grup — domeniul politicului, al socialului și al economicului — ar fi structural, recurent, în număr limitat; al doilea — domeniul cultural propriu-zis, credințele, riturile, artele — ar da forme nenumărate, originale și indefinit evolutive. (Ar trebui totuși să avem rezerve față de această distincție, deoarece, în domeniul sacrului, ca și în domeniul lingvisticii generale, anumite funcții și anumite concepte pe care le regăsim aproape pretutindeni ar putea să fie structurale, tipologice.)

Am spus despre factorii reali că sunt recurenţi, fiindcă formele pe care poate să le îmbrace organizarea politică şi socială a civilizaţiilor sunt nu numai puţin variabile în ciuda imenselor transformări suportate de societăţile umane de câteva milenii, dar au şi tendinţa să se succeadă într-o ordine şi într-un ritm care sunt oarecum constante. Aristotel observase deja acest lucru în cadrul cetăţii antice. Aristocraţie, Democraţie, Tiranie se zămislesc una pe alta şi se succedă în ordine.[6]

Cred că se pot distinge următoarele faze în evoluţia fiecărei civilizaţii:

— prima fază sau *faza larvară*: o energie latentă împinge triburile, neamurile să se unească, să se mişte. Ele intră în contact, cel mai adesea violent, cu alte grupuri, cu alte culturi pe care le copleşesc (aproape întotdeauna lăcomia îi atrage spre culturile superioare). Noua civilizaţie este încă informă. La drept vorbind, ea nu *există* încă şi nu se ştie dacă va exista vreodată. Apar numai un elan şi o solidaritate;
— a doua fază sau *faza de formare*: într-un anumit spaţiu, se degajă un stil comun şi, în ciuda luptelor intestine, ansamblul este animat de o mare forţă de expansiune; (aceste două faze reprezintă vârsta eroică a civilizaţiei pe cale de a se naşte);
— a treia fază sau *faza de înflorire*: stilul se precizează în centrele urbane şi se conturează o organizare politică mai mult sau mai puţin uniformă; ansamblul este încă divizat din punct de vedere politic, dar expansionismul este la culme;
— a patra fază sau *faza luptei pentru hegemonie*: pentru a relua o expresie consacrată a istoriei Chinei, este vorba de era „regatelor combatante" (în engleză: *the Contending States*); principalele unităţi culturale, principalele state îşi dispută imperiul, supremaţia asupra lumii lor;
— a cincea fază sau *faza imperială*: unul dintre combatanţi iese învingător din competiţie; pacea este pentru un timp asigurată; avem de-a face cu o eră de stabilitate, de prosperitate, de uniformizare a artei şi gândirii. Urmează apoi scleroza.[7]

Să adăugăm că fiecărei faze a ciclului politic îi corespund forme particulare ale creaţiei artistice şi intelectuale, creativitatea atin-

gând punctul culminant la sfârșitul fazei de înflorire și începutul luptei pentru hegemonie.

Vom vedea ulterior mai amănunțit corectivele pe care trebuie să le aducem în fiecare caz acestei scheme generale, precum și durata medie pe care o putem atribui fiecăreia dintre aceste vârste. Să arătăm deocamdată, cu titlu indicativ, că schema aplicată civilizației occidentale ar da următoarea împărțire:

— De la invazia barbarilor (sau migrația popoarelor, *Völkerwanderung*) până în epoca carolingiană, aproximativ din secolul al IV-lea până în secolul al IX-lea, avem faza larvară. Începutul ei se amestecă cu ultima fază a civilizației greco-romane căreia îi succedă. Civilizația nu și-a găsit încă stilul. Noii stăpâni se instalează în instituțiile vechiului imperiu, deformate, aproape de nerecunoscut.

— Din secolul al IX-lea până în secolul al XIII-lea, faza de formare. Structurile politice moștenite de la Roma imperială au fost puțin câte puțin golite de orice conținut. Ansamblul geografic s-a fărâmițat conform vechilor diviziuni „etnice" la care se adaugă acelea ale barbarilor nou-veniți. Totuși, noul contur geografic se desenează deja (el coincide de practic cu granițele catolicismului roman)[8]; se naște un stil uniform în gândire, arte, moravuri, îmbrăcăminte. După asimilarea ultimului val barbar („normanzii" la vest, statele scandinave la nord, ungurii și slavii occidentali la est), vine expansiunea cuceritoare a „francilor": cucerirea Angliei și a Siciliei de către normanzi, Reconquista spaniolă, cruciadele, avântul teutonic spre est.

— Vârstelor eroice le succedă faza de înflorire care s-ar întinde din secolul al XIII-lea până la începutul secolului al XVII-lea; seniorii independente apar în Italia, iar în Anglia, Franța, Spania, monarhii centralizate. Gândirea și artele încep să înflorească: filozofia devine sistematică (Albert cel Mare, Sfântul Toma d'Aquino); capodoperele poetice traduc viziunea epocii asupra lumii (*Weltanschauung*) (Dante). Dar odată cu începuturile Renașterii se cristalizează forme noi — mai întâi în vechea Lotharingie (din Țările de Jos

până în Italia, ţări de întâlnire între această lume „romană" şi lumea germanică). O extraordinară efervescenţă animă din aproape în aproape ansamblul lumii occidentale: Renaşterea în arte, inventarea tiparului, marile descoperiri geografice, Reforma, „revoluţia copernicană".

— Odată cu duelul dintre Carol V şi Francisc I se distinge deja era „regatelor combatante", lupta pentru hegemonie prinzând contur cu încercarea de hegemonie franceză de la Ludovic XIV la Napoleon. Această eră nu s-a încheiat încă, dar totul pare să indice că e pe sfârşite.

*
* *

Pentru a stabili în ce măsură această schemă generală se repetă de la o civilizaţie la alta, să căutăm acum să izolăm unităţile comparabile, adică civilizaţiile noastre, cu ajutorul criteriilor pe care le-am distins în definiţia de mai sus.

Am spus că pentru a izola o civilizaţie în continuumul istoric, trebuie ca unitatea astfel decupată să prezinte următoarele caracteristici:

— să fie plurinaţională şi să acopere o arie geografică relativ importantă pentru vârsta istorică la care ea apare (pentru „generaţia" ei);
— să se poată distinge o anumită continuitate a stilului;
— să se desfăşoare pe o lungă durată şi să realizeze un anumit ciclu de evoluţie politică.

Două dintre aceste criterii ne par esenţiale, determinante: trecerea prin toate — sau aproape toate — fazele ciclului politic şi existenţa unei viziuni particulare asupra lumii, a unei *Weltanschauung*, generatoare a unui stil. Şi tocmai acesta este motivul pentru care observarea realizărilor artistice ale unei civilizaţii ne oferă criteriul cel mai sigur pentru identificarea acelei societăţi. O anumită concepţie asupra spaţiului şi formelor se impune unei colectivităţi şi se transmite, devenind stil. În civilizaţiile cele mai bogate în potenţialităţi (în general, în acelea unde întâlnim cea mai mare varietate etnică, odinioară în Orientul Mijlociu şi astăzi în Occident),

stilul poate evolua, suportând chiar transformări profunde; însă mereu rămâne un fir conducător. Nu trebuie să fie nici o „soluție de continuitate".

De pildă, nu-l putem urma pe Toynbee când acesta scindează în două istoria Chinei, distingând o primă civilizație chineză (*the Sinic Society*) și o a doua civilizație, extrem-orientală (*the Far Eastern Society*), separate prin introducerea budismului în China, după cum nu putem fi de acord cu el nici când scindează în două istoria Indiei (*the Indic Society* și *the Hindu Society*), pentru că atât într-un caz, cât și în celălalt a doua unitate pe care el crede că o poate izola: 1. ocupă aproape aceeași arie geografică ca prima; 2. prezintă o mare înrudire de stil cu aceasta (absolut comparabilă cu unitatea stilului egiptean de-a lungul a trei milenii); 3. nu mai trece prin fazele ciclului politic pe care le-am descris, ci, în cazul Chinei, reîncepe de mai multe ori ultima fază a aceluiași ciclu, pentru a sfârși într-o lungă agonie.

Nu-l putem urma pe Toynbee nici când decupează o civilizație hittită distinctă de civilizația babiloniană, pentru că regatul hittit: 1. nu este plurinațional; 2. nu creează un „stil" suficient de independent de stilul babilonian din care se inspiră; 3. nu durează decât opt sau nouă secole în cursul cărora evoluția lui nu urmează principalele faze ale ciclului politic-tip.

Nu consider acceptabilă de asemenea includerea civilizației bizantine în civilizația arabă, cum ar vrea Spengler și Bagby, pentru că lumea bizantină și lumea islamică, pe lângă unitățile lor politice distincte și puternic diferențiate, au urmat foarte curând căi prea divergente în domeniul religiei și în cel al artei pentru a ne permite să le confundăm sub pretextul unei oarecare înrudiri în moravuri.

Având în vedere toate acestea, iată civilizațiile pe care cred că le putem distinge:

— *Civilizația egipteană*, practic limitată la valea inferioară și mijlocie a Nilului. N-a avut decât puțină influență în afară, în pofida relațiilor cu porturile de pe coasta asiatică a Mediteranei, ca Byblos, și a unei dominații politice târzii și efemere asupra Palestinei și Syriei meridionale. A avut totuși

influență certă asupra culturii popoarelor din zona Nilului superior, a nubienilor și a etiopienilor, precum și asupra civilizației cretane și deci asupra civilizației elenice.

La începutul mileniului al III-lea î. Hr., găsim Egiptul deja unificat sub sceptrul regilor din sud. Ceea ce știm despre epoca imediat precedentă ne permite să întrevedem o luptă pentru hegemonie între dinastiile din Egiptul de Sus, regii cu coroană albă, și dinastiile din Egiptul de Jos, regii cu coroană roșie. Prin urmare, spre sfârșitul mileniului al IV-lea î. Hr., se desfășoară ultimul episod al erei „regatelor combatante". Nu e deloc nesocotit să deducem că faza larvară a civilizației se instalează cel mai târziu la începutul mileniului al IV-lea. Cum, pe de altă parte, în ciuda vicisitudinilor politice, Egiptul prezintă o extraordinară continuitate culturală (artistică, religioasă, lingvistică) până la începutul erei creștine, se poate afirma că civilizația lui are cea mai lungă durată dintre acelea care ne sunt cunoscute. Mai departe vom vedea mai amănunțit fazele pe care le putem distinge aici.

— *Civilizația babiloniană sau a Orientului Mijlociu* (unii o numesc de asemenea mesopotamiană) ia naștere în Mesopotamia de Jos și acoperă, în momentul celei mai mari întinderi a ei, sub Ahemenizi, ansamblul Orientului Mijlociu, din Asia Mică până la Indus și din stepele Asiei Occidentale până în deșertul Arabiei. Găsim cetățile sumeriene deja constituite în mici state rivale în primul sfert al mileniului al III-lea. Putem deci să-i situăm începuturile între 3400 și 3300 î. Hr., dată probabilă a instalării sumerienilor în „Ținutul de la Mare". Ea se încheie brutal odată cu cucerirea Imperiului persan de către Alexandru Macedon în 330 î. Hr.

Și întrucât, în ciuda unei longevități excepționale de aproximativ trei mii de ani, ea s-a prăbușit politic, din cauza presiunilor unei civilizații rivale și nu s-a stins de moarte lentă precum civilizația egipteană, vom vedea că faptul acesta va avea consecințe importante asupra dezvoltării civilizației învingătoare, civilizația elenică. O voi numi civilizația Orien-

tului Mijlociu sau civilizația babiloniană. Prima expresie, pur geografică, are avantajul de a pune pe picior de egalitate toate grupurile etnice, toate neamurile sau toate statele care, în interiorul acestei arii, au participat la aceeași civilizație (sumerieni, akkadieni, elamiți, hittiți, mitannieni, arameeni, fenicieni, evrei, persani etc.). Ea poate da însă prilej de confuzie datorită faptului că anumiți autori desemnează sub numele de „Orient Apropiat" o civilizație a generației următoare, pe care noi o vom desemna sub numele de arabă sau islamică. Pe de altă parte, epitetul „babiloniană" este, pe bună dreptate sau nu, consacrat de istorici și se justifică parțial prin rolul determinant pe care l-a jucat regatul vechiului Babilon în cristalizarea culturii Orientului Apropiat, între secolul al XIX-lea și secolul al XVIII-lea î. Hr. În realitate, Babilonul, chiar decăzut din puterea sa vremelnică, va rămâne, mai mult de un mileniu, un fel de oraș sfânt, centrul intelectual și religios al lumii Orientului Apropiat.

— *Civilizația cretană sau minoiană* iradiază din Creta, în arhipelagurile Mării Egee, până în Cipru. Ea se va prelungi într-un soi de ev mediu în Peloponeș, mai ales în Argolida, de unde, începând din secolul al XV-lea î. Hr., ea „va civiliza" noul val indo-european care a coborât probabil prin Macedonia și Epir. Arheologii datează în jurul anului 3000 î. Hr. începuturile vechiului Minos, în timp ce ruina definitivă a regatului din Cnossos, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, coincide cu apogeul Mycenei.

Sărăcia relativă a vestigiilor cretane și faptul că scrierile minoiene nu au fost încă descifrate fac hazardată orice concluzie referitoare la evoluția acestei civilizații. Cei mai mulți autori refuză să facă din ea o unitate aparte. Practic, asemenea celor două civilizații precolumbiene și din aceleași motive, ea ne va fi de puțin ajutor în încercarea de studiu comparat al civilizațiilor.

— *Civilizația indiană* se naște în nordul subcontinentului indian, în marele arc indo-gangetic. Mai mult decât probabil, ea succedă unei civilizații din generația anterioară —

contemporană cu cea egipteană, cea mesopotamiană, cea cretană — și pe care am putea-o numi *civilizația indusiană*. Din nefericire, în afara ruinelor celor două aglomerații urbane din Valea Indusului, Harappa și Mohenjo Daro, ale căror inscripții nu sunt încă descifrate, n-avem elemente care să ne permită un studiu diacronic. Civilizația indiană ar fi deci, în acea arie, o civilizație din a doua generație, care se naște din simbioza năvălitorilor indo-europeni (arieni) cu vechiul stat local, după un „șablon" similar cu acel al valului indo-european din Elada. Se datează în general începutul invaziei ariene spre anul 1600 î. Hr. Un mileniu mai târziu, în momentul propovăduirilor lui Djină și ale lui Buddha, ea a realizat deja sinteza dintre aporturile ariene și vechiul fond preindo-european. Politic, ea s-a unificat prima oară, sub șocul greco-macedonenilor, în Imperiul Maurya, apoi, mai durabil, deși pe o întindere mai mică, între începutul secolului al IV-lea și mijlocul secolului al VII-lea era noastră. Va urma fărâmițarea și lentul regres în fața puterii musulmane în pofida, încă, a unor frumoase perioade de înflorire culturală; în sfârșit, de-a lungul ultimelor două secole, reunificarea sub dominația britanică. Statele din Deccanul meridional nu vor face niciodată parte din ansamblul politic indian, și totuși o incontestabilă înrudire spirituală unește întregul subcontinent. *Mother India* nu e vorbă-n vânt.

Astăzi, în ciuda eforturilor de occidentalizare, civilizația indiană este încă vie. Adaug că ea s-a răspândit, cel mai adesea în mod pașnic, în tot sud-estul asiatic și că, prin intermediul budismului, a influențat puternic civilizația extrem-orientală (Tibetul, Mongolia, China, Coreea, Japonia, Indochina).

— *Civilizația chineză* sau *extrem-orientală* acoperă, cum am spus, China și vechii ei supuși, mongolii și tibetanii, Coreea, Japonia și Peninsula Indochineză (unde ea se află în competiție cu influența indiană). Istoria Chinei apare din legendă în ultimul sfert al veacului al XI-lea î. Hr., odată cu

începuturile dinastiei Zhou. În acest moment, ea prezintă deja toate caracteristicile unei societăți medievale. În 221 î. Hr., sub Qin Shi Huangdi, ea realizează statul unitar, care își atinge expansiunea maximă la începutul secolului I î. Hr. Fărâmițarea imperiului după 220 e.n. nu înseamnă sfârșitul unei civilizații. Asemenea regatului egiptean, Imperiul chinez va renaște de mai multe ori din propria cenușă și se va prelungi până în zilele noastre, când este pe cale de a se transforma radical după modelul occidental.

Unii autori propun gruparea istoriei Coreii și a Japoniei într-o subdiviziune separată, tot așa cum ei separă istoria Rusiei de istoria a ceea ce Toynbee numea „corpul principal" al civilizației bizantine.

Vom vedea, în sfârșit, dacă trebuie să presupunem o primă civilizație chineză anterioară ciclului care începe la mijlocul mileniului al II-lea î. Hr.

— *Civilizația elenică* sau *greco-romană* înflorește în Grecia și în insulele Mării Egee pe ruinele civilizației cretane. Ea se va întinde la maximum sub Imperiul roman, „statul ei universal" acoperind întregul litoral al Mediteranei, până în Mesopotamia și în Arabia la est, până în Bretania și Mauritania la vest. Ea începe cu infiltrarea aheană în Grecia la începutul mileniului al II-lea î. Hr. și se încheie cu instalarea definitivă a barbarilor germani în Europa Occidentală în secolele al IV-lea și al V-lea era noastră. Pe ruinele ei se vor ridica trei noi civilizații: cea bizantină în estul Europei și în Asia Mică, cea arabă în Orientul Apropiat și în Africa de Nord, cea occidentală în Europa de Vest.

Am numit cele trei civilizații ale generației următoare:

— *Civilizația bizantină* sau *creștin-ortodoxă*; aceasta prezintă anumite particularități asupra cărora voi reveni mai îndelung: ea nu se naște, precum civilizația elenică, cea arabă și cea occidentală, din contactul unor nou-veniți barbari cu o veche civilizație, ci din contactul a două civilizații: elenică și babiloniană. De unde lipsa aparentă a „perioadei larvare".

Lumea orientală, subjugată politic peste jumătate de mileniu de regatele elenistice mai întâi, apoi de Imperiul roman, a minat spiritual lumea elenică. Când la Constantinopol se va instala un Imperiu roman de răsărit, el nu va mai fi roman decât cu numele, căci religia, arta şi, curând, chiar instituţiile sale vor fi orientale. Aportul barbar, numeric important în creştinătatea ortodoxă (slavii de sud şi de nord) va fi tardiv şi nu va mai avea decât o influenţă marginală asupra formelor unei civilizaţii deja mature. Civilizaţia creştin-ortodoxă nu va mai cunoaşte nici „statul universal", „corpul ei principal" sucombând prematur în faţa asalturilor unui imperiu străin, Imperiul otoman, realizatorul „statului universal" al civilizaţiei arabe.

La cumpăna dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea începe procesul de occidentalizare a lumii ortodoxe, în mod autoritar în Rusia, în mod mai lent şi mai spontan în interiorul Imperiului otoman, mai ales la greci şi la români. Procesul s-a încheiat sub ochii noştri.

— *Civilizaţia arabă* sau *islamică* (vom întrebuinţa de preferinţă primul termen, islamul depăşind în bună măsură cadrul civilizaţiei arabe în Asia Centrală, în Indonezia, în Africa neagră) se naşte din întâlnirea nomazilor arabi cu civilizaţia babiloniană. Acest contact e străvechi, dacă este exact că Arabia a fost leagănul tuturor triburilor semite pe care le găsim din mileniul al IV-lea î. Hr. în Mesopotamia şi în Syria. Nu e mai puţin adevărat că, atunci când arabii rămaşi în afara societăţilor „civilizate" ale Orientului Apropiat vor intra în contact cu acestea, ei vor găsi aici, sub un lustru străin, moravuri foarte asemănătoare cu ale lor şi idiomuri înrudite cu limba lor. De altfel, dacă admitem ca prim simptom al aculturării arabilor inscripţiile arameene din nordul Arabiei, care datează, după toate probabilităţile, din secolul al V-lea î. Hr., constatăm că peste un mileniu s-a scurs între această primă fază de aculturare şi cucerirea arabă din secolul al VII-lea d. Hr., mileniu în cursul căruia s-au constituit puţin câte puţin statele arabe periferice aflate în con-

tact permanent cu cele două mari imperii din nord, cel part și cel roman, în vreme ce elemente ale acestor culturi străine pătrundeau până în inima Arabiei prin intermediul negustorilor. Această lungă perioadă de contact coincide cu dominația greco-romană asupra unei mari părți din aria civilizației babiloniene. Dar aceasta din urmă a conservat o uimitoare vitalitate atât în partea supusă elenismului, cât și în aceea unde Sasanizii sunt în fruntea renașterii persane, ceea ce explică de ce perioada de înflorire a civilizației arabe urmează de aproape cucerirea Syriei și a Persiei. *Civilizația arabă este esențial persană*, mai ales după transferul Capitalei la Bagdad de către Abbasizi.

Dar unificarea aproape în întregime a lumii arabe nu va fi realizată decât de cei târziu veniți, turcii otomani, în secolul al XVI-lea. Acest „stat universal", care ajunge la expansiunea lui maximă la mijlocul secolului al XVII-lea, intră atunci în decadență. El a dispărut imediat după primul război mondial. Astăzi, civilizația islamică nu și-a păstrat vitalitatea decât în domeniul religios; extrem de fărâmițată, ea suportă de pretutindeni asaltul civilizației occidentale.

— *Civilizația occidentală* se naște din contactul germanilor cu civilizația greco-romană deja puternic colorată cu elemente orientale. Am văzut mai sus (v. pp. 29–30) diferitele faze pe care le putem distinge aici. Născută în Europa de vest, ea este pe cale de a se impune, cu rezultate variate, întregului glob.

— *Civilizația mexicană* s-a dezvoltat în jumătatea sudică a Mexicului și într-o parte din Guatemala și Honduras. Ea apare în Golful Mexic, având deja trăsăturile unei culturi superioare, în primul secol î. Hr., în ceea ce s-a numit epoca olmecă. Ea înflorește patru sau cinci secole mai târziu, în țara Maya. Statul ei unitar este realizat de azteci în ajunul cuceririi spaniole.

— *Civilizația peruviană* sau *andeană* este mai greu de delimitat, din lipsă de documente. Ea acoperă, cu oarecare

aproximaţie, teritoriile actuale ale Boliviei, Perului şi Ecuadorului. Primele urme par să dateze de la mijlocul primului mileniu î. Hr. Ea a fost unificată pentru prima oară de suveranii incaşi în cursul secolului al XV-lea.

Am enumerat astfel unsprezece civilizaţii. Această enumerare nu pretinde să fie exhaustivă. Nu e deloc exclus ca noi descoperiri arheologice să ne permită să coborâm şi mai mult în timp şi să identificăm o generaţie de civilizaţie şi mai veche. Dar acest lucru nu ne-ar duce prea departe: între începutul societăţilor agricole şi al aglomerărilor urbane şi începutul civilizaţiilor cunoscute, intervalul de timp scurs este în general prea scurt pentru a fi permis desfăşurarea unui ciclu de civilizaţie.[9] Anumite cazuri sunt totuşi tulburătoare: a existat o civilizaţie a Elamului sau a Mesopotamiei de Sus înainte de sosirea sumerienilor în Mesopotamia de Jos? A existat o civilizaţie palestiniană contemporană cu primele ziduri ale Ierihonului, a căror dată a fost stabilită prin metoda carbonului 14 în mileniul al VIII-lea î. Hr.? Sau e vorba de un caz izolat, de „un caz monstruos de pubertate precoce" cum l-ar numi un medic?[10]

Se pune atunci întrebarea: o astfel de cetate este ea imaginabilă fără existenţa, în zona ei de influenţă, a unei societăţi agricole sedentare? Or, cei mai mulţi specialişti în preistorie şi protoistorie sunt de acord să situeze în jurul anului 5000 apariţia primelor comunităţi agricole şi începutul domesticirii animalelor. Trebuie să revizuim una sau alta dintre aceste date aparent contradictorii?

De altfel, chiar dacă admitem existenţa unor astfel de comunităţi deja „civilizate" (acesta este de asemenea cazul unor comunităţi din Elam şi din Valea Indusului), putem vorbi de civilizaţie în sensul pe care l-am definit, adică de o societate care realizează un ciclu de evoluţie mai mult sau mai puţin complet? Din definiţia noastră reiese că anumite condiţii minime trebuie să fie reunite pentru ca o societate umană, privită diacronic, să fie considerată civilizaţie; printre acestea, o întindere geografică anumită, care să cuprindă grupuri culturale diferenţiate de la origine, o anumită durată şi trecerea prin anumite stadii determinate. În acest sens,

Mesopotamia de Jos, cu amestecul ei de rase, de altfel recent instalate, cu sosirea dominatorilor sumerieni, cu constituirea cetăților-state și apoi stabilirea hegemoniilor succesive, pare să fie, pentru civilizațiile Orientului Apropiat, cea mai mică unitate geografică posibilă. Culturile prearienе din Valea Indusului, pe care ni le-au scos la lumină săpăturile din Harappa și Mohenjo-Daro, sunt oare vestigiile unui ciclu de civilizație anterior sosirii indo-europenilor? Și care a fost istoria Deccanului înaintea contactului cu noua civilizație indiană? Există puține șanse să putem răspunde vreodată la aceste întrebări.

La fel, trebuie oare să admitem o primă civilizație chineză, anterioară aceleia pentru care Imperiul hanilor va fi statul unitar? Voi reveni asupra acestei chestiuni mai târziu. În orice caz, identificarea unităților a căror evoluție politică și culturală nu o putem urmări nu prezintă decât un interes teoretic...

În sfârșit, contrar părerii lui Spengler[11], nu cred că trebuie eliminate din Istorie popoarele care n-au participat la o mare civilizație (*Hochkultur*), chiar dacă e adevărat că marile curente ale Istoriei trec pe „calea regală" a civilizațiilor. A spune că „înainte, după și în afara" unei civilizații nu există istorie înseamnă să respingi în mod arbitrar în afara Istoriei toate culturile considerate secundare, adică să înlături din arborele vieții toate vlăstarele care nu vor fi devenit (încă) ramuri. Or, istoria se naște în primul rând din interogația noastră, din curiozitatea noastră. Cu ce drept am îndepărta din ea anumite aspecte? Și dacă la rigoare ar fi admisibil să excludem din curiozitatea noastră istorică popoarele care vor fi trăit în afara civilizațiilor, cum să le excludem pe acelea care au trăit înainte? Cunoașterea vieții și trecutului celților și germanilor înainte de asimilarea lor de către romani sau înainte de contactul lor cu ei nu este oare esențială pentru înțelegerea propriei noastre civilizații? Încercarea de a pătrunde în lumea stepelor, în inima clanurilor turce sau mongole nu este un demers indispensabil istoricului marilor imperii asiatice, de la cel al lui Genghis-Han la cel al lui Soliman Magnificul? Nu există cultură minoră ai cărei purtători să nu fie susceptibili să devină într-o zi purtătorii de drapel ai unei culturi majore, trezind astfel retrospectiv curiozitatea istoricului. Ne-am interesa atât de mult de protoistoria Japoniei dacă

aceasta n-ar fi devenit o mare putere şi n-ar fi intrat atât de neaşteptat în competiţia pentru hegemonia civilizaţiei occidentale?

Pentru popoare şi oameni, prezentul este în egală măsură creator de trecut şi de viitor. Cum scrie poetul vorbind de strămoşii săi: „*Si j'écris leur histoire, ils descendront de moi.*"[12]

Să încercăm să vedem acum în ce măsură unităţile pe care le-am izolat astfel au urmat o evoluţie similară.

De pe acum, această scurtă trecere în revistă ne permite să tragem câteva concluzii provizorii.

Lăsând pe moment deoparte civilizaţia occidentală, singura dintre cele unsprezece unităţi ale noastre care este încă în plină vigoare, două dintre celelalte zece civilizaţii identificate par să prezinte un ciclu complet cu o durată medie de două milenii: aceea minoiană şi aceea elenică. Civilizaţia elenică fiind în acelaşi timp cea mai bine cunoscută şi aceea ale cărei faze se disting cel mai clar, nu e de mirare că a existat ispita pentru „comparatişti" de a o lua drept model. O consider de asemenea ca fiind cazul-tip, unitatea de măsură.[13]

În jurul acestui caz-tip, celelalte unităţi reprezintă două sau trei variante:

Egiptul, India şi China au *un ciclu prelungit*. Istoria Egiptului antic se întinde pe patru mii de ani, din prima jumătate a mileniului al IV-lea î. Hr. (dacă admitem că începutul fazei sale larvare precedă cu aproximativ o mie de ani formarea regatului unit) până la prima jumătate a mileniului I era noastră (ultimele secole nefiind decât o lungă agonie sub dominaţia succesivă a două civilizaţii rivale ale celei egiptene, cea babiloniană şi cea elenică).

Civilizaţia indiană urmează o curbă pe care aş califica-o drept normală, de la mijlocul secolului al XVI-lea î. Hr. — coborârea indo-europenilor în India — până la căderea regatului lui Harşa şi intrarea arabilor în Sind, la răscrucea dintre secolele al VII-lea şi al VIII-lea, afară doar că era „regatelor combatante" se prelungeşte cu două sau trei secole prin intruziunea succesivă a „barbarilor" din nord-vest (greci, sciţi, parţi etc.). Pe plan politic, ea se va fărâmiţa progresiv începând din secolul al VIII-lea şi va fi cu încetul ciuntită de cuceritorii musulmani (afgani, turci sau mongoli) vreme de peste jumătate de mileniu, înainte de a fi din nou

unificată sub stăpâni care au aparținut mai întâi civilizației arabe, apoi civilizației occidentale. Dar pe plan spiritual ea va opune o rezistență îndârjită și va da chiar, din secolul al IX-lea până în secolul al XII-lea, remarcabile creații în artă și gândire. Agonia ei va fi fost la fel de lungă ca aceea a Egiptului după căderea regatului nou (începutul secolului al XI-lea î. Hr.).

Ciclul chinez durează trei mii cinci sute de ani, de la mijlocul mileniului al II-lea î. Hr. până la începutul secolului al XX-lea. În China, ca în Egipt, primul stat unitar se prăbușește când civilizația a atins longevitatea medie a primelor faze, care ține, cum vom vedea, între o mie cinci sute și două mii de ani (inclusiv faza larvară). Dar el se reconstituie de mai multe ori, după „perioade intermediare" sau medievale. Aceste renașteri se explică printr-o relativă izolare geografică. Egiptul n-a fost niciodată pândit de un pericol major nici dinspre mare, nici dinspre deșert (deoarece nu putem considera Imperiul kușit din secolele al VIII-lea–al VII-lea î. Hr. ca reprezentând o invazie etiopiană a Egiptului — ar fi mai degrabă vorba de începutul unei ultime renașteri sub impulsul unei dinastii periferice). Egiptul a fost într-adevăr vulnerabil doar dinspre istmul Suez, ceea ce explică faptul că, exceptând episodul hyksos, el a beneficiat de o relativă imunitate până la cucerirea de către regele pers Cambyse (în 525 î. Hr.).

China era, aparent, mult mai deschisă la invazii. O privire asupra hărții ne arată totuși că această masă continentală nu era într-adevăr vulnerabilă decât la frontiera ei nordică, acolo unde avea să se ridice, în secolele al III-lea și al II-lea î. Hr., Marele Zid. La vest, ea era apărată de formidabila masă a Himalayei, la est și sud de mare. În sfârșit, dacă cele două peninsule vecine, Coreea și Indochina, și de asemenea Japonia ar fi prezentat vreodată un pericol militar, o eventuală cucerire a Chinei de către ele n-ar fi antrenat o mutație culturală, deoarece popoarele lor adoptaseră civilizația chineză chiar din momentul accesului lor la cultura superioară.

Cu totul alta a fost situația lumii elenice. Imperiul roman e un imperiu maritim. Imaginea țăranului-legionar ne face prea adesea să uităm acest lucru: Imperiul roman la apogeu era ca o panglică largă, o ghirlandă, o cunună în jurul Mediteranei. Stilizată,

această cunună ar fi, dacă mi se îngăduie această metaforă geometrică, precum intervalul a două elipse cu aceleaşi focare, elipsa centrală reprezentând Mediterana. De unde rezultă că o presiune barbară (sau străină) exercitată asupra imensei elipse exterioare este infinit mai greu de stăpânit decât în cazul unui imperiu continental. Din toate părţile, o presiune mai puternică a barbarului îl poate aduce pe acesta în inima imperiului, adică în marea centrală, în *Mare Nostrum*. E un caz unic în istoria civilizaţiilor.

Să adăugăm că Imperiul roman a fost hărţuit dinspre aproape toate frontierele sale, având în acelaşi timp de luptat împotriva unui puternic imperiu rival, regatul part. China n-a avut la porţile sale o civilizaţie rivală agresivă; invaziile barbare au venit exclusiv dinspre frontiera ei nordică. Mai mult, aceşti invadatori nu aparţineau unor etnii atavic rezistente la mentalitatea şi la cultura chineză. Roma ar fi reuşit poate să-i asimileze pe germanici, veri îndepărtaţi care erau în starea de precultură, dar supuşii ei berberi, egipteni, semiţi şi orientali în general au rămas în majoritatea lor impermeabili la civilizaţia elenică. Aceasta cu atât mai mult cu cât la est, în Iran, persista, mai ales după revoluţia sasanidă, un nucleu ireductibil al civilizaţiei Orientului Apropiat. În vremea invaziilor barbare, Imperiul hanilor era în întregime sinizat, însă jumătatea orientală a Imperiului roman n-a fost niciodată pe deplin romanizată (nici elenizată). De unde orientalizarea progresivă a imperiului chiar de la începutul secolului al III-lea[14], într-o epocă în care el era încă în plină vigoare şi îşi atinsese maxima expansiune teritorială. Această orientalizare urma să ne dea Bizanţul, neocolind în întregime nici jumătatea vestică a imperiului. Imperiul roman sucombă deci din cauza conjugării unei presiuni barbare cu *presiunea unei alte civilizaţii*, cea dintâi fiind în primul rând militară, iar a doua, o lentă acţiune de subminare.

Nimic de acest fel în cazul Chinei. Dacă infiltrarea budismului în China oferă un oarecare paralelism cu infiltrarea creştinismului în Imperiul roman, cele două fenomene prezintă de asemenea caracteristici care le diferenţiază profund. În vreme ce creştinismul îşi găsea de la început puncte de sprijin solide în coloniile orientale răspândite de jur-împrejurul Mediteranei şi chiar

la Roma, budismul n-a început să pătrundă în China decât după cinci secole de la moartea lui Buddha și în mici etape de-a lungul drumului mătăsii în urma negustorilor și a rarilor misionari. El n-a avut „a cincea coloană" în interiorul acestei citadele chineze la al cărei asalt a purces. De asemenea, succesul lui e lent și parțial, și când ajunge în sfârșit să se implanteze durabil, este profund transformat, sinizat. Desigur, creștinismul a suportat și el amprenta lumii elenice, mai întâi în dogmele lui, turnate în tiparul gândirii filozofice grecești, apoi în organizarea lui, calchiată după structura administrativă a Imperiului roman. Dar pe ansamblu, la sfârșitul acestui proces de compenetrare, lumea elenică era mai profund transformată de creștinism decât era transformat creștinismul. În sfârșit, cum vom vedea, budismul n-a stabilit niciodată un monopol religios asupra lumii chineze, ci a rămas mereu o religie minoritară.

Iată unele dintre rațiunile care explică de ce civilizația chineză, deși atinsă de senescență ca și civilizația elenică, contemporana ei, la capătul unui ciclu comparabil sub toate aspectele, a reușit să-și supraviețuiască, absorbindu-și invadatorii barbari și asimilând religia superioară care-i venea de la civilizația indiană vecină.

Alături de aceste civilizații cu ciclu prelungit, găsim civilizații *al căror ciclu a fost întrerupt*, fie pentru că statul unitar a fost prematur distrus de intruziunea unei civilizații rivale mai puternice (faza finală scurtată), fie pentru că fazele maturității, mai ales era „regatelor combatante", au fost anormal prelungite de valuri succesive de invazii barbare, de fiecare dată absorbite; ele nu erau suficient de devastatoare pentru a anihila civilizația, dar erau destul de puternice pentru a le opri evoluția. Civilizațiile precolumbiene intră în prima categorie, cea babiloniană în ambele, deoarece, pe de o parte, între unificarea provizorie sub primii Sargonizi și unificarea definitivă sub Ahemenizi sunt șaptesprezece secole, iar pe de altă parte, Imperiul persan sucombă după numai două secole de existență, sub loviturile greco-macedonenilor.

Avem în sfârșit o ultimă variantă, *civilizațiile cu fază inițială scurtată*: cea bizantină și cea arabă. Prima, pentru că ea se naște din simplul contact prelungit între două civilizații, elenică și babiloniană, fără amestec barbar — caz aparent unic și care ar putea

explica relativa ei sterilitate; a doua, pentru că barbarii invadatori, arabii, după un lung contact periferic cu lumea babiloniană, acoperă aproape exact aria acestei vechi civilizaţii stinse la suprafaţă, dar al cărei foc mocneşte sub cenuşă. În realitate, dacă, aşa cum am presupus, coborâm aculturarea arabilor în secolul al V-lea î. Hr., faza larvară a civilizaţiei arabe are, într-un sector periferic, o longevitate normală. Cele două civilizaţii îşi au centrul de înflorire în *teritorii cu veche civilizaţie, relativ puţin barbarizate*: Grecia, Tracia, Asia Mică pentru prima; Persia, Mesopotamia, Syria, Egiptul pentru a doua.

Să amintim, în sfârşit, că civilizaţia indiană, ca şi civilizaţia babiloniană şi din aceleaşi motive, îşi prelungeşte perioada de maturitate dincolo de medie. Prezentând un caz intermediar între cele două extreme, romană şi chineză, aceste două civilizaţii s-au aflat în acelaşi timp deschise la invaziile popoarelor barbare, pe care de fiecare dată au reuşit să le asimileze (elamiţi, kassiţi, hittiţi, mitannieni, perşi etc. pentru prima, sciţi, parţi, huni, turci etc., pentru a doua) şi supuse presiunii civilizaţiilor rivale de care, în cele din urmă, au fost dominate. Dar e de remarcat că, dacă India şi Babilonul reuşesc, asemenea Egiptului şi Chinei, să-şi absoarbă barbarii, aceştia pătrund în ariile lor respective înainte de stabilirea statului unitar al acestor civilizaţii, şi nu după, de unde diferenţa în ritmul de evoluţie: nu asistăm, ca în Egipt şi în China, la resurgenţe ale imperiului după „perioade intermediare", ci la o prelungire a fazei de formare sau a erei „regatelor combatante".

Aceste scurte consideraţii ne revelează complexitatea extremă a problemei noastre, fără totuşi să-i modifice fundamental datele, care ne permit să întrevedem anumite regularităţi (*patternuri*).

Putem de asemenea să facem distincţie între civilizaţiile cu mai multe focare şi civilizaţiile cu focar unic. Cazuri extreme din prima categorie: civilizaţia occidentală şi, într-o mai mică măsură, cea babiloniană. Cazuri tipice din a doua: Creta, Bizanţul, Egiptul, China. La mijlocul drumului, civilizaţiile bipolare: indiană (arcul indo-gangetic şi Deccanul), elenică (Grecia şi Roma)[15] şi arabă (Iranul şi lumea arabă). Pentru civilizaţiile precolumbiene, e mai dificil să ne pronunţăm: civilizaţia mexicană pare să fi avut trei focare (olmec, maya şi toltec), cea peruviană, unul singur (chimu).

Civilizațiile constituite prin amalgamare și alipire de unități etnice sau culturale mai numeroase și mai variate oferă un evantai infinit mai bogat de creații spirituale.

În Extremul Orient, ca și la Bizanț, nu atât lipsa de varietate a componentelor explică relativa uniformitate a civilizației, cât sosirea târzie a acestor componente într-un amalgam care primise deja coloratura lui mai mult sau mai puțin definitivă, în vreme ce în Occident, de exemplu, ansamblul componentelor se aglutinează înainte ca civilizația să fi luat formă, să fi ieșit din faza larvară (*grosso modo* între secolele al IV-lea și al X-lea era noastră). Și în Europa, fiecare dintre principalele componente intră în sinteza spirituală cu un aport particular și participă la competiția politică, centrul de gravitate deplasându-se în cursul secolelor (ca în cazul civilizației babiloniene). În Extremul Orient, în ciuda interesului pe care îl prezintă, în sine, fiecare dintre unitățile periferice (Coreea, Japonia, Tibetul, Vietnamul), influența acestora asupra focarului central al civilizației este aproape nul. Nu există interacțiune. Undele concentrice, după ce au atins alte țărmuri, nu revin la centru. Se poate observa cel mult o etalare progresivă a centrului de iradiere, mult timp învecinată cu valea mijlocie a fluviului Huanghe și care se va întinde spre nord-est (Beijing), cât și spre sud (valea inferioară a fluviului Yanzi Jiang și Huang-ho), creând astfel centre secundare, sau succesive. Cu excepția perioadei imperiului dinastiei Qin în sud și a Imperiului chinez timpuriu, n-au existat totuși niciodată în interiorul civilizației chineze mai multe centre de iradiere, acționând unele asupra altora, cum a fost cazul în Orientul Mijlociu sau în Europa Occidentală.

Să reluăm acum fiecare dintre unitățile noastre, încercând să le delimităm diferitele perioade comparabile.

Note

1. P. Teilhard de Chardin, *Le phénomène humain*, Éd. du Seuil, 1955, p. 123.

2. Această expresie poate părea improprie într-o epocă în care în unele țări industrializate mai puțin de 10% din populație se dedică agriculturii.

Să nu uităm că nu demult, în secolul al XVIII-lea, spiritele cele mai distinse continuau să considere adevărat productive doar „munca pământului şi păşunatul", artizanatul, comerţul, banca, administraţia fiind văzute ca activităţi parazitare.

3. Titlul unei cărţi a lui N. Iorga.

4. A se vedea în această privinţă, pentru Africa, Leo Frobenius, *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens*, trad. fr.: *Le destin des civilisations*, ed. a 2-a, Gallimard, Paris, 1940, pp. 154 şi urm.; pentru America, Paul Radin, *Histoire de la civilisation indienne*, trad. fr., Payot, Paris, 1953 (mai ales ceremoniile în onoarea zeului Tezcatlipoca, pp. 64 şi urm.).

5. Cf. Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Paris, 1959, cap. IX: Agricultura şi cultele fertilităţii.

6. Mai exact, Aristotel clasează formele de guvernare după două criterii, în funcţie de numărul celor care deţin puterea (guvernarea unuia singur, guvernarea mai multora, guvernarea tuturor) şi în funcţie de un principiu moral (guvernanţii exercită puterea în favoarea interesului general sau în interesul lor propriu). Combinarea acestor două criterii ar da fie secvenţa Monarhie–Aristocraţie–Politeia, fie secvenţa Tiranie–Oligarhie–Democraţie.

7. Nu pot avea pretenţia de a data cu precizie cotiturile decisive, modificările care justifică această diviziune. Perioadele se suprapun parţial; precum în toate manifestările vieţii, transformările se desfăşoară de-a lungul generaţiilor. Tranziţiile de-abia sunt perceptibile pentru observator. În culorile curcubeului ochiul parcurge întreaga gamă a culorilor, de la roşu la violet, fără să poată determina în ce loc precis roşul a devenit portocaliu, portocaliul galben, galbenul verde şi aşa mai departe. De asemenea faza de înflorire, de pildă, va depăşi era „regatelor combatante", care nu se va contura clar decât la capătul unui secol sau mai mult. Astfel, o putem data, în cazul civilizaţiei elenice, fie de la formarea Confederaţiei „de la Delos" în cazul civilizaţiei elenice (începând din 478 î. Hr.), fie de la tentativa macedoneană de unificare (începând din 350 î. Hr.); iar în cazul civilizaţiei occidentale, fie de la duelul Carol Quintul–Francisc I (începând din 1519), fie de la încercarea franceză de hegemonie (începând din 1667).

8. Nu e cazul să încercăm aici — cel puţin nu încă — să ştim dacă civilizaţia occidentală a acoperit aria geografică a Bisericii catolice sau dacă Biserica catolică a luat forma lumii occidentale; altfel spus, dacă lumea occidentală este un produs al Bisericii catolice sau dacă lucrurile stau invers, catolicismul fiind un produs al Occidentului. Să ne limităm

pe moment să constatăm că în faza de formare a civilizației occidentale cele două arii geografice coincid.

9. Astfel am crezut că trebuie să împingem prima fază a civilizației egiptene până la începutul mileniului al IV-lea î. Hr., urmele cele mai vechi de viață comunitară în regiunea Fayum nu sunt însă, conform datării prin metoda carbonului 14, decât de la mijlocul mileniului al V-lea, deci de-abia o jumătate de mileniu mai devreme.

10. Emmanuel Anati, *Palestine before the Hebrews*, Alfred A. Knopf, New York, 1963, p. 42.

11. *Op. cit.*, II, p. 51: „Omul istoric, în sensul în care înțeleg eu acest cuvânt și în care a fost înțeles de toți marii istorici, este omul unei culturi pe cale de a se realiza; înainte, după și în afara acestei culturi, nu există istorie."

12. Alfred de Vigny.

13. Până în prezent, civilizația occidentală a urmat o evoluție foarte apropiată de aceea a modelului elenic.

14. Asupra acestui punct, a se vedea magistrala lucrare a lui Franz Altheim, *Die Krise der Alten Welt*, Berlin, 1943 (trad. fr.: *Le déclin du monde antique*, Payot, Paris, 1953).

15. Deși e necesară o oarecare indulgență pentru a considera Roma drept un focar secundar al civilizației elenice. „Pietatea filială" a Occidentului față de Roma ne-a mascat prea multă vreme sărăcia aportului ei. În afară de remarcabilul ei simț al organizării și al dreptului, ea n-a dat nimic original Antichității clasice. Nu există nici un singur domeniu în gândire, în științe, arte și literatură unde creațiile ei să se fi dovedit a fi ceva mai mult decât un palid reflex al geniului grec. Italia ca focar al civilizației este Italia Evului Mediu târziu și a Renașterii. Cu totul altul pare să fie, de exemplu, aportul Persiei la civilizația Orientului Mijlociu. Dar dacă au fost mai originali decât romanii în domeniul artei și mai ales în acela al gândirii religioase, persanii au fost administratori mai puțin buni. În concluzie, dacă recunoaștem Romei dreptul de a figura alături de Grecia ca focar de civilizație, lucrul se datorează mai ales marii ei puteri de asimilare a unei părți din popoarele pe care le-a supus, precum și faptului că a furnizat Occidentului, prin intermediul Bisericii, prima lui *lingua franca*. În acest sens, probabil că dacă Imperiul incas n-ar fi fost prematur distrus de spanioli, ar fi trebuit să fie considerat ca reprezentând un al doilea focar al civilizației peruviene, deoarece posedă caracteristicile care-l apropie în mod deosebit de Imperiul roman.

Civilizaţia egipteană

Egiptul este ţara care a văzut succedându-se pe solul ei cele mai multe civilizaţii:

1. prima, singura autohtonă, este aceea pe care deja am denumit-o „civilizaţia egipteană";
2. un scurt episod (au fost chiar două) al civilizaţiei babiloniene sub ocupaţia ahemenidă, care a lăsat puţine urme în ciuda durităţii ei şi a persecuţiei sporadice a zeilor locali;
3. aproape o mie de ani de ocupaţie elenică, de la cucerirea lui Alexandru la cucerirea arabă. Influenţa elenică rămâne multă vreme superficială şi limitată la vecinătatea marilor cetăţi. Cultele vechiului Egipt se perpetuează sub Ptolemei şi sub dominaţia romană, arta repetă neostenit aceleaşi forme de mai multe ori milenare. Edificiile religioase, sarcofagele, picturile tombale, statuarul nu revelează practic nici o influenţă elenică. Apoi, subit, sub influenţa creştinismului, se operează o profundă mutaţie. Egiptul participă la orientalizarea Imperiului roman şi devine curând unul dintre focarele cele mai active şi mai ardente ale creştinismului pe cale de a se naşte, odată cu iluştrii Părinţi ai Bisericii şi cu dezvoltarea excepţională a mişcării cenobite şi eremite. În numai câteva generaţii, antica civilizaţie egipteană, pe care milenii de stagnare apoi de decadenţă şi secole de dominaţie străină n-au putut-o ştirbi, dispare fără altă urmă decât pietrele rămase mărturie despre măreţia ei;
4. o nouă civilizaţie se va naşte la umbra crucii, unde elementele orientale şi elenice se vor topi într-o sinteză originală, în care influenţele locale sunt puţin vizibile. În arta coptă, care se dezvoltă simultan cu arta bizantină şi paralel cu ea

şi care ar fi putut sfârşi prin a se topi în ea, este mai uşor să detectăm o filiaţie orientală şi o filiaţie elenică decât o origine autohtonă. Primele icoane copte sunt fresce romane cu subiecte syro-palestiniene. Dar, pe măsură ce-şi abandonează, în cele din urmă, vechea civilizaţie pentru a adopta noi forme, ieşite din conjuncţia a două alte mari civilizaţii contemporane, elenică şi babiloniană, Egiptul continuă să opună o surdă şi îndârjită rezistenţă faţă de puterea politică moştenitoare a acestor civilizaţii: Imperiul roman de răsărit. Iar această rezistenţă se va manifesta, în primul rând, în domeniul religios (singurul care avea importanţă atunci), în erezii succesive şi adesea contradictorii.[1] Căci, de fapt, fenomenul nu se datora vreunei pasiuni *pentru* o anumită doctrină, ci unei ostilităţi instinctive *împotriva* doctrinei apărate de Roma sau Bizanţ. În aşa măsură, încât creştinătatea egipteană, asemenea celei syriene, va cădea fără apărare sub loviturile islamului, considerat, la început, nu atât ca o religie nouă, cât ca o altă religie-soră, aliată împotriva stăpânului bizantin detestat;

5. puţin câte puţin, civilizaţia arabă, rudă atât de apropiată la început, în ochii poporului, a propriei sale religii, se va implanta profund, fără să reuşească totuşi să extirpeze în întregime creştinismul copt. E dificil să apreciem în ce măsură elementul autohton a participat cu timpul la înflorirea culturii arabe. Călătorul străin păstrează impresia că şi astăzi membrii clasei conducătoare egiptene sunt de origine arabă, sau turcă, sau levantină, şi că amestecul de rase — în pofida absenţei, în general, a prejudecăţilor rasiale la arabi — n-a fost foarte profund. S-ar zice că aceşti mari apărători ai arabismului contemporan nu se recrutează dintre descendenţii felahilor epocii faraonice;
6. în sfârşit, odată cu Mehmet-Ali, Egiptul este primul stat arab care se angajează — mai întâi timid — pe calea occidentalizării. El este încă în plină fază de aculturare. Vom vedea de altfel[2] că durata medie a acestor perioade de incubare este de o sută-o sută patruzeci de ani şi că ocuparea de către o putere aparţinând civilizaţiei „donatoare" (în speţă, Marea

Britanie, din 1882 şi până după al doilea război mondial), prin traumatismul pe care îl creează, mai degrabă încetineşte decât favorizează această aculturare.

Astfel, Egiptul îşi trăieşte astăzi a cincea metamorfoză, în vreme ce China abia şi-a amorsat prima transformare (sau a doua, în cazul în care s-ar verifica existenţa pe solul ei a unei civilizaţii prechineze).[3]

Dar e timpul să revenim la prima civilizaţie egipteană, singura care ne interesează aici.

Africa neagră prezintă observatorului contemporan fenomenul unei fărâmiţări nesfârşite de triburi şi de etnii ale căror limbi sunt fie prea îndepărtate unele de altele, fie chiar de structură complet diferită. Fenomen derutant la prima vedere, dacă admitem o origine unică a rasei negre. Totuşi, rapiditatea transformărilor lingvistice, mai ales în epocile preculturale, ar putea explica această extraordinară fărâmiţare, favorizată de dificultatea comunicaţiilor în zonele tropicale şi ecuatoriale. (Să presupunem oare o răspândire de grupuri umane de aceeaşi origine înainte de descoperirea limbajului?)

Dacă acest fenomen este dovedit pretutindeni unde occidentalul a descoperit societăţi primitive (în sensul propriu al termenului şi nu revenite la primitivism), atunci ne putem imagina că primele civilizaţii cunoscute se vor fi clădit pe o puzderie de etnii aglomerate ici-colo sub efectul unui element centralizator.

Datele antropologice, arheologice şi lingvistice de care dispun specialiştii în preistorie pentru a-şi forma o opinie despre originea etnică a vechilor egipteni ne permit să afirmăm că cel puţin trei mari grupuri umane (hamit, semit şi negroid) au contribuit la constituirea rasei egiptene, şi poate şi un al patrulea (alpin?) printr-o infiltrare din sud-vestul asiatic, lucru pe care-l deducem din apariţia mai târzie de motive artistice şi de unelte asiatice precum şi de animale domestice ai căror strămoşi în stare sălbatică se găseau în Orientul Mijlociu.

Primul nucleu „civilizat" se va constitui fără îndoială în regiunea Deltei, culturile paleolitice şi neolitice din nord părând în general mai evoluate decât acelea din sud. Poate că a existat chiar

o primă unificare sub cei ce se închinau lui Horus din Egiptul de Jos? Puţin înainte de anul 3000 î. Hr., ţara era împărţită în două, Egiptul de Sus şi Egiptul de Jos, centrul regatului din nord aflându-se în vestul Deltei, iar cel al regatului din sud în dubla capitală de la Nekhen-Nekheb, în sudul Thebei. La începutul mileniului al III-lea, regatul din sud anexează regatul din nord. *Unitatea este asigurată de cel mai periferic, de cel mai puţin civilizat dintre cele două regate.* Vom regăsi acest fenomen în toate cazurile unde observaţia ne este permisă: Persia pentru civilizaţia babiloniană, Imperiul Qin pentru civilizaţia chineză, Roma pentru civilizaţia elenică, turcii otomani pentru civilizaţia arabă, aztecii în Mexic, incaşii în Perú. Cele două dinastii unificatoare ale Indiei, Maurya şi Gupta, sunt ambele originare din Maghada, din extremitatea orientală a arcului indo-gangetic, în timp ce civilizaţia ieşită din întâlnirea arienilor cu elementele autohtone progresase de la vest la est şi se cristalizase mai întâi în regiunea Thanesvar, între Sarasvăi şi valea superioară a Gangelui. Nu ştim în schimb care era originea dinastiei minoice — şi la drept vorbind nu suntem siguri nici dacă a existat un imperiu cretan unificat. Pentru civilizaţia bizantină, vom vedea că ea nu a putut să atingă faza statului universal. În privinţa civilizaţiei occidentale, dacă ea trebuie într-o bună zi să urmeze modelul (*pattern*) tuturor acelora care au precedat-o şi să-şi realizeze într-un fel sau altul unitatea, este de pe acum evident că după ultimele sale două războaie mondiale această unitate nu se va mai face sub egida uneia dintre puterile „centrale" ale Europei Occidentale care i-a fost leagănul, ci sub egida unei puteri periferice, intrată mai târziu în competiţie, în speţă Rusia sau Statele Unite (v. cap. Concluzii).

Am spus-o deja: când Egiptul intră în Istorie, adică în „spaţiul" cunoaşterii noastre, el se află deja în ultima fază a erei „regatelor combatante". De aceea, el nu oferă decât un câmp limitat observaţiei noastre. Singura civilizaţie cu care prezintă un paralelism izbitor este civilizaţia chineză, mai ales în ceea ce priveşte recurenţa perioadelor de unitate imperială şi a „perioadelor intermediare".

De la începutul mileniului al III-lea, primele dinastii thinite domnesc peste ansamblul ţării, şi în jurul anului 3000, sub a treia

dinastie din Memfis, unificarea Egiptului de Sus şi a celui de Jos apare ca definitivă, dispărând caracterul dualist al monarhiei şi administrarea separată a celor două teritorii. Este regatul vechi. Din secolul al XXV-lea se disting semnele dezagregării: puterea în creştere a clerului memfit, nesupunerile nobilimii faţă de puterea regală, punerea sub semnul întrebării a credinţelor religioase, infiltrarea barbarilor beduini în Deltă. La mijlocul secolului al XXIII-lea, avem de-a face cu anarhia şi fărâmiţarea: prima „perioadă intermediară", care se încheie la mijlocul secolului al XXI-lea odată cu restabilirea autorităţii şi unităţii sub a XI-a dinastie, de origine thebană. Cele două perioade acoperă opt-nouă secole.

Acelaşi proces în China: imperiul întemeiat de Qin Shi Huangdi în 221 î. Hr. se fărâmiţează în 230 d. Hr. şi cunoaşte trei secole de anarhie.

Regatului egiptean mijlociu (de la 2050 î. Hr. la 1785 î. Hr.) îi corespunde reconstituirea Imperiului chinez sub dinastiile Suei şi Tang (de la 581 la 755, începutul marelui război civil). Celei de-a doua „perioade intermediare" egiptene care se întinde de la epoca celor patruzeci de faraoni (începând din 1785 î. Hr.) până la respingerea hyksoşilor şi la crearea regatului nou (1580) îi corespunde a doua perioadă de anarhie chineză, de la 775 la restaurarea unităţii sub dinastia Song în 960.

În continuare, China, supusă unor presiuni exterioare relativ mai violente decât acelea suportate de Egipt, va fi guvernată, cu excepţia perioadei Ming, de dinastii de origine străină (turcă, mongolă, manciureană), toate însă rapid sinizate. Agonia ei, după prima perioadă strălucitoare a Genghishanizilor, va fi mai puţin lungă decât aceea a Egiptului după Ramesizi.

De la început, statul egiptean unificat prezintă caracteristicile pe care le regăsim aproape peste tot în faza imperială a civilizaţiilor: centralizare administrativă, economie etatistă, mari lucrări, gust al colosalului în arhitectură, standardizare a artei. Civilizaţia care înfloreşte sub a III-a şi sub a IV-a dinastie, în Egiptul dinastiilor lui Djoser, Kheops şi Khephren, atinge un asemenea grad de perfecţiune încât, de-a lungul mileniilor, fiecare epocă de sta-

bilitate nu va putea să facă altceva decât să-i reînvie stilul şi instituţiile.

Totul se petrece ca şi cum, într-o aceeaşi arie geografică, o schimbare de civilizaţie nu poate avea loc decât în două cazuri: ca urmare a unei răsturnări „culturale" prin intruziunea masivă a unor popoare alogene sau ca urmare a adoptării brutale (şi voluntare) a unei alte civilizaţii vii. Exemple-tip din primul caz: trecerea civilizaţiei cretane la civilizaţia elenică şi trecerea acesteia la civilizaţia occidentală. Exemple-tip din al doilea caz: adoptarea civilizaţiei occidentale de către creştinătatea ortodoxă şi de către Japonia.

Note

1. De pildă, la Alexandria s-a născut erezia lui Arie, care tăgăduieşte divinitatea lui Hristos; dar când, un secol mai târziu, arhimandritul Eutihie de la Constantinopol va afirma că nu există în Hristos decât o singură natură, natura divină sub aparenţă umană, tot în Egipt noua erezie monofizită îşi va găsi cei mai înverşunaţi apărători. Să amintim că ea a persistat până în zilele noastre şi numără milioane de credincioşi, în Egipt, în Ethiopia, în Armenia, în Siria (iacobiţii).

2. Vezi, mai jos, pp. 338 şi urm.

3. Vezi, mai jos, pp. 242 şi urm.

Civilizaţia babiloniană

Perioadele caracteristice ale Istoriei antice din Orientul Mijlociu sunt mai greu de discernut. Deschis din toate părţile invaziilor, infiltrărilor şi influenţelor de tot felul, Orientul Mijlociu vede succedându-se vreme de peste trei milenii un mare număr de popoare şi de state. Civilizaţia care se va dezvolta aici va fi una dintre cele mai durabile, mai bogate şi mai fecunde, care nu va fi poate întrecută în plenitudine şi varietate decât de civilizaţia occidentală.

Vedem mai întâi ţâşnind simultan, în mai multe puncte dispersate ale Orientului Mijlociu, surse de cultură a căror urmă se pierde ulterior: de pildă, în Valea Iordanului, sau în Mesopotamia, sau în Elam, sau în Valea Indusului. Apoi, în Mesopotamia de Jos, care va fi sursa principală a unei culturi majore. Aici se naşte un stil care urmează să devină de-a lungul secolelor stilul comun al unor popoare foarte diferite: asiatici, sumerieni, semiţi, indo-europeni şi poate şi dravidieni.

Chiar din mileniul al V-lea î. Hr. găsim aşezări agricole prospere în Mesopotamia.[1] Spre mijlocul mileniului al IV-lea, arheologii constată oprirea avântului cultural. Această oprire sau mai degrabă acest regres pare să se datoreze intruziunii celor nou-veniţi: sumerienii.[2] Începutul a ceea ce va fi civilizaţia mesopotamiană sau babiloniană trebuie plasat în această epocă de relativă regresiune.

Putem situa începutul vârstei eroice a civilizaţiei mesopotamiene în jur de 3400 î. Hr. Ea prinde contur în ochii noştri prin epopeile pe care ni le-a lăsat moştenire începutul mileniului al III-lea, cum este cea a lui Ghilgameş, care va rămâne vie de-a lun-

gul mileniilor și al cărei fundament istoric poate fi azi reconstituit cu destulă probabilitate.[3]

Ne aflăm în prezența primei „epoci eroice" cunoscute.

Cum au arătat Chadwick[4] și Kramer[5], epocile eroice constatate în diverse civilizații prezintă prea multe caractere comune pentru a putea atribui hazardului apariția, în epoci foarte diferite, a unor structuri politice și sociale asemănătoare, a unor concepții religioase învecinate și mai ales a unei literaturi epice caracteristice. Avem cel puțin patru exemple tipice: la Sumer, în Grecia primelor secole de după sosirea elenilor, în India după infiltrarea indo-europeană, în sfârșit în Europa Occidentală după invaziile germanice. Voi reveni asupra acestei chestiuni mai departe, când voi căuta să definesc trăsăturile particulare ale fiecărei „vârste" a unei civilizații.[6]

De la 2600 î. Hr., începem să dispunem de surse propriu-zis istorice. Găsim atunci, în Mesopotamia de Jos, un anumit număr de cetăți constituite în principate independente, cu instituții care ne amintesc de acelea ale cetăților din Grecia antică sau ale orașelor Italiei medievale. Ele sunt guvernate de suverani, regi sau mari preoți, asistați de consilii, de notabilități și de adunări populare despre care s-a putut spune că erau primele „parlamente" cunoscute (S.N. Kramer). Un suzeran, regele din Kiș sau „Rege al Totalității", asigură ansamblului o anumită unitate, dar puterea lui este mai mult teoretică decât reală, nici o dinastie neajungând să-și impună hegemonia pentru mai mult de câteva generații. Epoca eroică mesopotamiană are mai multe asemănări cu epoca eroică elenică (legenda Atrizilor, războiul troian) decât cu Evul Mediu occidental. Se pare că suntem în prezența unor mici grupări teritoriale de jur-împrejurul unor cetăți mai mult sau mai puțin independente, și nu a unui sistem teritorial cu structură piramidală, cum sunt sistemele feudale din Occident sau din Japonia. În general, structura feudală e consecutivă descompunerii unui stat imperial (exemple: Europa Occidentală după fărâmițarea Imperiului carolingian, Egiptul primei „perioade intermediare", Persia Arsacizilor, probabil și China dinastiilor Chang și Yin), și nu anterioară creației sale, cum este cazul Sumerului și al Greciei preclasice. Văzut din acest unghi, sistemul feudal este o variantă a epocii eroice.

Când, spre sfârşitul secolului al XXIV-lea, Lugal Zaggisi din Umma, învingătorul lui Urukagina din Lagaş, pune rând pe rând stăpânire pe regatele din Ur, Uruk şi Kiş, se pare că suntem în prezenţa primei unificări reuşite a civilizaţiei mesopotamiene. Ea este însă efemeră. Câţiva ani mai târziu, din rândul semiţilor care se infiltraseră deja în regatele sumeriene, se ridică primul Sargon[7], care în puţini ani îşi va întinde dominaţia de la Golful Persic până la Marea Mediterană. După toate probabilităţile, această dominaţie militară şi politică nu va fi încă însoţită de instituţii centralizate, cu excepţia Mesopotamiei de Mijloc, unde populaţia akkadiană este mai compactă. (Totuşi, nepotul lui Sargon, Naram-Sin, pare să fie primul suveran din Orient care şi-a comandat divinizarea, introducând în forma monarhiei concepţii şi un stil care, prin intermediul monarhiei persane, al dinastiilor elenistice, apoi prin Roma şi Bizanţ, au supravieţuit într-un mod sau altul până în timpurile moderne.)

Acest prim regat babilonian (zis „din Sumer şi Akkad"), încercare prematură, durează abia mai mult de un secol, deoarece în acelaşi moment începe una dintre marile perioade de migraţie din Istorie, repercusiune probabilă a primului val indo-european. Or, cum deja am subliniat, Orientul Mijlociu este deosebit de expus: cu invaziile indo-europene de la nord-vest spre sud-est şi infiltrările semite de la sud la nord, Asia Occidentală se află în plină confuzie vreme de mai bine de un mileniu. Din secolul al XXII-lea până în secolul al X-lea î. Hr., era „regatelor combatante" din lumea babiloniană reîncepe sporadic, fiecare încercare de unificare fiind întreruptă nu de victoria unui alt concurent, a unui alt *Contending State*, ci de apariţia unui nou popor barbar, care aruncă din nou într-un fel de Ev Mediu aria „civilizată", în întregime sau parţial. Această serie de invazii, care durează, în mare, din secolul al XXII-lea până în secolul al XII-lea, este deschisă spre anul 2190 de iruperea în Babilonia a gutilor care veneau din nord, în timp ce primii indo-europeni se infiltrează în Anatolia. Imperiul lui Naram-Sin se prăbuşeşte. Elamul se revoltă, micile regate sumeriene îşi recapătă independenţa. Când unitatea babiloniană de abia a fost restabilită, la mijlocul secolului al XXI-lea sub a treia dinastie din Ur, începe invazia amoriţilor, semiţi veniţi din sud-vest

şi care vor sfârşi două secole mai târziu prin a se stabili în Syria. Între timp, din secolul al XX-lea, Egiptul regatului mijlociu, o putere exterioară ariei Orientului Mijlociu, îşi extinde influenţa în Syro-Palestina, jucând aici neîncetat un rol până în primul sfert al mileniului I. Spre 1800, în vreme ce amoriţii ating regiunea Alepului, huriţii pătrund în Mesopotamia nordică, iar elamiţii în Mesopotamia sudică. La mijlocul secolului al XVIII-lea, hittiţii, noua putere din Asia Mică, pun capăt imperiului întemeiat de dinastia lui Hammurabi. Putem totuşi considera cele trei secole care tocmai s-au scurs ca o eră de echilibru relativ, ca primul episod al erei „regatelor combatante". Spre 1700, îi găsim în Palestina pe hyksoşi, viitorii cuceritori ai Egiptului. În acelaşi moment, apăreau în zona analizată primele populaţii indo-europene, kassiţii în Mesopotamia, arienii în Iran. Spre 1600, se consolidează regatul hittit vechi; spre 1500, apare regatul mitannian. Spre 1200, valul seismic al „Popoarelor Mării", care s-a spart rostogolindu-se spre Syria, Palestina şi Egipt, distruge regatul hittit nou şi îi depune probabil pe filistini pe coastele Palestinei (care le păstrează de-atunci numele). În sfârşit, această eră de migraţii se încheie pe la 1100 prin instalarea mezilor şi a perşilor în Iran.

Aşadar, vreme de peste un mileniu, de fiecare dată când un popor, care şi-a asumat moştenirea culturală a Sumerului, încearcă să-şi impună dominaţia în Mesopotamia şi dincolo de ea, soseşte pe neaşteptate un nou val barbar, care pune totul sub semnul întrebării. Sargonizii sunt măturaţi de invazia gutilor. În secolul următor, unitatea este restabilită de a IV-a dinastie din Uruk, apoi de a III-a dinastie din Ur. Avem oare de a face cu o renaştere politică a sumerienilor, sau cu afirmarea unor noi dinastii semitice asimilate? Nu ştim. Rămâne însă faptul că un secol mai târziu această nouă putere se descompune sub presiunea amoriţilor. Din secolul al XIX-lea până în secolul al XVII-lea, avem de-a face cu o nouă şi remarcabilă reuşită, aceea a vechiului regat babilonian, urmată de o perioadă şi mai tulbure, în timpul căreia se succedă efemere realităţi hurite, kassite sau mitanniene, în vreme ce la periferia lumii mesopotamiene nou-veniţii hittiţi (indo-europeni) îşi consolidează puterea. În sfârşit, din secolul al XIV-lea, Mesopotamia septentrională şi centrală redevine pentru câteva secole, sub

assyrieni, nucleul politic şi cultural al Orientului Mijlociu. O relativă stabilitate teritorială permite înflorirea în zona considerată a câtorva mari state rivale: Assyria, Hatti, Mitanni, regatul din Alep, regatul hassit din Babilonia, la care trebuie să adăugăm o putere al cărei centru este exterior ariei noastre: Egiptul. Acest echilibru relativ va fi o dată mai mult rupt din secolul al XII-lea până în secolul al X-lea de ultimul val de migraţii, acela al „Popoarelor Mării", al mezilor şi perşilor, arameenilor şi evreilor, după care se formează noi constelaţii unde nou-veniţii, evreii, arameenii, fenicienii, urartienii[8], frigienii, joacă un rol determinant. La sfârşitul secolului al VIII-lea, era „regatelor combatante" se conturează în forma ei clasică, cu o luptă înverşunată pentru hegemonie între Assyria, Egipt, Urartu şi Elam. În secolul al VII-lea, un al cincilea concurent, regatul noului Babilon, pare s-o domine, urmând apoi succesul fulgerător al ultimului venit, al celei mai periferice puteri: Persia, care va unifica pentru prima oară în mod durabil întregul Orient Mijlociu şi va încerca să domine de asemenea cele trei civilizaţii vecine: India, Egiptul şi Grecia.

Astfel, valurile de migraţii care se succedă vreme de o mie două sute de ani în întregul Orient Mijlociu au întrerupt evoluţia „normală" a ciclului de civilizaţie, fără totuşi să-i modifice structura fundamentală, cu excepţia prelungirii fazei de înflorire şi a reînceperilor erei „regatelor combatante". Este vorba de o „oprire a creşterii" între faza de înflorire şi era „regatelor combatante". Or, durata acestor infiltrări barbare este comparabilă cu durata altor migraţii, pe care le cunoaştem mai bine: cea care a dat naştere civilizaţiei elenice şi cea care a dat naştere civilizaţiei occidentale. Prima durează aproximativ din secolul al XX-lea î. Hr. (apariţia în Beoţia a primilor greci numiţi adesea minyeni) până în secolul al XII-lea î. Hr. (invazia doriană). A doua durează de la sfârşitul secolului al IV-lea d. Hr. (începutul străpungerii de către germani a hotarului roman) până în secolul al IX-lea (scandinavi, avari, unguri) sau până în secolul al XII-lea, dacă ţinem seama şi de pecenegi, cumani, tătari şi turci care n-au străpuns în realitate decât estul Europei, în special zona de cultură bizantină. În cele trei cazuri, Orientul Mijlociu, Grecia şi Occidentul, invaziile cunosc un răgaz în a doua jumătate a perioadei: din secolul al XVI-lea până

în secolul al XIII-lea î. Hr. în Orientul Mijlociu şi în Grecia, şi din secolul al VI-lea până în secolul al IX-lea d. Hr. în Occident. Am putea, aşadar, considera aceste trei perioade ca echivalente sau „contemporane" din punctul de vedere al ciclului de civilizaţie. De ce şovăim în cazul Orientului Mijlociu? *Pentru că începutul invaziilor n-a avut loc, în cele trei cazuri, în acelaşi moment al ciclului.* Dacă în cazul invaziei elenice şi al celei germanice barbarii se ciocnesc de o societate care a parcurs toate fazele ciclului de civilizaţie, adică după era „regatelor combatante" şi după stabilirea statului unitar[9], în cazul Mesopotamiei prima invazie care răstoarnă ordinea politică existentă se petrece înainte ca această evoluţie să fi avut loc. Prin urmare, deşi masa invadatorilor nu pare să fi fost proporţional inferioară aceleia care a copleşit Grecia spre aceeaşi epocă şi Imperiul roman două mii de ani mai târziu, barbarii din Orientul Mijlociu se asimilează progresiv, fără să provoace un „cataclism cultural". Vedem ţări întregi prădate, cetăţi distruse, dinastii răsturnate, dar de fiecare dată, după reflux, chiar sub dinastii străine, aceeaşi organizare, aceleaşi moravuri, aceleaşi credinţe par să renască, menţinând de-a lungul veacurilor o unitate de stil incontestabilă. Putem oare vorbi de ruptură în acest caz? Putem distinge două cicluri în evoluţia Orientului Mijlociu, separate de un Ev Mediu, perioadă în timpul căreia toate valorile vechi se năruie? Întrebarea poate fi pusă. Pentru a răspunde, să încercăm să aplicăm cele două criterii majore ale noastre: 1. a existat, de la o perioadă la alta, o schimbare radicală în „stil"?; 2. putem distinge în fiecare dintre perioade un ciclul politic complet?

Răspunsul mi se pare negativ la ambele întrebări. Pe de o parte, în nici un moment al acestei lungi perioade de tulburări care se întinde de la invazia gutilor din secolul al XXII-lea până la cristalizarea primelor mari unităţi rivale spre secolele al XV-lea–al XIV-lea (Assyria, Hatti, Mitanni etc.), nu găsim o modificare profundă, o răsturnare în formele artei şi ale gândirii sau în concepţiile religioase; pe de alta, ansamblul ariei considerate rămâne în mod manifest în interiorul aceluiaşi ciclu de dezvoltare politică; fazele iniţiale nu se repetă.

În domeniul evoluţiei artelor, e greu să emiţi opinii tranşante. E un domeniu care prin chiar natura lui ţine mai mult de impresia

individuală trecătoare decât de categoriile intelectuale. Unii ar putea susţine de pildă că există o mai mare deosebire între statuetele lui Gudea, prinţ din Lagaş (ultimul sfert al mileniului al III-lea), şi un basorelief assyrian din Khorsabad (sfârşitul secolului al VIII-lea) decât între arta statuară romană şi arta statuară gotică, sau între vasele din Cnossos şi vasele Greciei continentale din epoca preclasică. Şi totuşi, privind mai îndeaproape, diferenţa dintre arta sumeriană (cel puţin arta neosumeriană care reprezintă momentul clasic al acestei civilizaţii) şi arta mai târzie din Babilon şi Assyria, şi chiar aceea a epocii ahemenide, constă poate nu atât într-o schimbare de stil, cât într-o modificare a modei (barbă, îmbrăcăminte) şi a profilului uman (tipul semit înlocuind tipul sumerian) şi în introducerea tehnicilor noi (ceramicile multicolore ale perioadei ahemenide). Se constată, în schimb, de-a lungul duratei civilizaţiei babiloniene, conservarea remarcabilă a celor mai multe convenţii în artă, precum lipsa perspectivei şi reprezentarea simbolică a indivizilor, în funcţie de poziţia lor pe scara socială şi în funcţie de merit (zeul este mai mare decât regele, acesta este mai mare decât soldaţii săi şi decât duşmanii pe care i-a învins, eroul este mai mare decât leul pe care-l doboară etc.). Mai mult, regăsim aici aceleaşi atitudini, aceleaşi motive, aceleaşi simboluri.[10] Dacă din mica placă zisă a Preotului Dudu (săpăturile de la Tello, mijlocul mileniului al III-lea, Muzeul Luvru) luăm detaliul Vulturului cu doi lei, simbolul zeului Ningirsu, vedem deja un motiv pe care-l vom regăsi în întregul Orient Mijlociu de-a lungul secolelor ca un simbol rămas viu, şi nu ca un simplu motiv decorativ a cărui semnificaţie ar fi fost uitată. Acelaşi lucru, *a fortiori*, în ce priveşte reprezentarea eroului Ghilgameş. Fără să părăsim Muzeul Luvru, putem compara detaliul unui cilindru-sigiliu din a doua jumătate a mileniului al III-lea reprezentându-l pe Ghilgameş şi Taurul Ceresc cu marele basorelief din palatul de la Khorsabad (sfârşitul secolului al VIII-lea) care reprezintă acelaşi motiv. Trecând în revistă vestigiile artei plastice din Orientul Mijlociu, nu putem să nu fim izbiţi de continuitatea stilului, de la stela lui Eatanum din Lagaş, numită „stela vulturilor", până la basoreliefurile assyriene din secolele al VIII-lea–al VII-lea şi până la arta persană. Înseamnă oare această afirmaţie că arta Orientului Mijlociu

s-ar fi dezvoltat izolat? Nicidecum. O anumită influenţă exercitată de arta egipteană este perceptibilă pe coasta mediteraneană, mai ales în marile centre comerciale ca Byblos şi Ugarit. Influenţa cretană este de asemenea detectabilă în special la fenicieni şi în Asia Mică (dar nu oare Creta a fost prima care şi-a împrumutat Orientului motivele?). La hittiţi, mitannieni şi urartieni, se dezvoltă o artă originală, a cărei filiaţie este dificil, dacă nu imposibil, de stabilit în starea actuală a cercetărilor. Pretutindeni totuşi pecetea mesopotamiană este vădită. Ea este de asemenea evidentă în cazul mitannienilor, popor cu majoritate probabil asianică, dacă ţinem cont de criterii lingvistice, la care distingem elemente indo-europene de cultură, precum prezenţa zeilor Mithra, Indra, Varuna sau utilizarea militară a calului, viaţa artistică înscriindu-se fără tăgadă în evoluţia artei babiloniene. Găsim desigur elemente originale, ca introducerea porticului în arhitectură sau inventarea emailului, dar dintre aceste elemente cel secund aparţine mai mult tehnicii decât stilului.

Continuitatea este şi mai evidentă în tradiţia literară, cum o dovedeşte persistenţa anumitor legende epice sumeriene, de pildă *Poemul creaţiei* sau *Epopeea lui Ghilgameş*, aceasta fiind reluată şi amplificată succesiv de diferite etnii în întregul Orient Mijlociu. E vorba aici de credinţe într-adevăr asimilate, adică asumate de noile straturi, şi nu de simple jocuri ale spiritului, cum s-a întâmplat în Occident după Renaştere. (Occidentul n-a reluat miturile Antichităţii decât târziu şi într-o manieră eminamente artificială, o înflorire în jurul unor motive cu totul diferite; şi mania Antichităţii, care a durat în Occident până în plin secol al XIX-lea, n-a fost decât un joc de intelectuali, incapabil să producă opere autentice, exceptând poate arhitectura. Voi reveni asupra acestei chestiuni.)

Perioadele de împlinire sau de decadenţă observate în dezvoltarea artelor şi a tehnicilor nu acoperă deloc nici amploarea, nici durata acelora cunoscute de Evul Mediu elen şi de cel occidental. Regresul artelor coincide în general cu perioadele relativ scurte de răsturnare politică (atunci când ele nu sunt pur şi simplu un moment al perioadelor lui Sorokin). Asistăm de asemenea pentru prima oară în Babilonia la o renaştere culturală după refluxul

gutilor, între secolul al XXI-lea şi secolul al XVIII-lea, culminând într-o veritabilă eră clasică pe vremea lui Hammurabi, eră care avea chiar o tendinţă spre academism. Artele şi literatura (mai ales cea religioasă) înfloresc din nou spre mijlocul mileniului al II-lea, cu precădere la periferici, pe coasta mediteraneană, în Hatti şi Mitanni. O a treia perioadă de renaştere este observabilă în secolul al XIII-lea, sub regatul assyrian mijlociu. În sfârşit, odată cu stabilizarea ultimilor veniţi ai marii perioade de migraţii, adică din secolul al X-lea, se dezvoltă aproape pretutindeni culturi pe cât de bogate pe atât de variate în Iudeea, Syria, Asia Mică, Mesopotamia, Iran — dar suntem deja, sau din nou, în era „regatelor combatante".

Evoluţia lingvistică poate să furnizeze şi ea câteva indicii, deşi, cum vom vedea mai departe, ea nu urmează în mod absolut evoluţia ciclului politic. Dacă trecerea de la o civilizaţie la alta, în timp, este însoţită de profunde mutaţii lingvistice, afirmaţia inversă nu este întotdeauna adevărată. În cursul aceluiaşi ciclu de civilizaţie, limbile locale se transformă în ritmuri variabile, în timp ce mai multe limbi de circulaţie internaţională se pot impune pe rând. Se remarcă faptul că perioadele de măreţie politică şi de înflorire culturală sunt însoţite în general de o stabilizare, de o fixare a limbii, în vreme ce perioadele de tulburări şi decadenţă cunosc o accelerare a transformărilor lingvistice. În Egipt, de pildă, limba vulgară înlocuieşte vechea egipteană, tocmai în cursul primei „perioade intermediare", pentru a da ce s-a numit egipteana medie (medio-egipteana). În timpul „revoluţiei amarniene" a lui Akhenaton, limba vorbită, neoegipteana, ieşită din limba clasică pe parcursul celei de-a doua „perioade intermediare", se impune ca limbă literară nouă.

În Orient, problema se pune diferit datorită varietăţii şi amestecării grupurilor etnice[11] şi de asemenea duratei prea scurte a Imperiului ahemenid, statul unificator al Orientului Mijlociu, care n-a permis impunerea unei limbi administrative în întregul imperiu aşa cum s-a întâmplat în Egipt, la Roma sau în China. În Mesopotamia, sumeriana cedează locul akkadienei în epoca regatului vechiului Babilon, când puterea a trecut în mâinile semiţilor şi când centrul s-a deplasat spre nord, unde aceştia din urmă

erau majoritari. Dar sumeriana rămâne mult timp limba savantă, chiar în afara Mesopotamiei; cancelariile regatelor periferice ca Hatti o utilizează încă o mie de ani după dispariţia puterii politice sumeriene.[12]

La rândul ei, babiloniana epocii lui Hammurabi va deveni limba clasică, limba clasică prin excelenţă, şi operele ei literare, poeme epice sau religioase, vor fi vreme de peste un mileniu moştenirea comună a Orientului Mijlociu, în timp ce akkadiana va fi limba diplomatică a Orientului Mijlociu, aşa cum franceza este limba diplomatică a Occidentului Modern.[13] Ea va rămâne aşa de-a lungul întregii ere a „regatelor combatante" chiar când Babilonia va fi încetat de a fi principala putere în lupta pentru hegemonie.

La sfârşitul primului sfert al mileniului I, se produce un nou fenomen: arameica devine cu vremea *lingua franca* a Orientului Mijlociu.

Uimitoarea soartă a arameicii în Antichitate oferă istoricului exemplul unui idiom care se impune ca limbă de circulaţie internaţională, fără să posede prestigiul de a fi limba unei mari puteri sau a unei culturi superioare, fenomen relativ rar, exemple de acest tip fiind astăzi hausa în Africa de vest şi swahili în Africa de est. Desigur, regatul arameean din Damasc a avut momentul lui de glorie, ca regatul lui Iuda, dar acest moment de înflorire politică şi culturală este absolut insuficient pentru a explica expansiunea arameicii din Asia Mică până în Chaldeea şi din Iran până în Egipt. Probabil că trebuie să atribuim altor factori acest succes extraordinar. Fără îndoială că nomazii arameeni s-au răspândit în mare măsură în Syria, în Palestina şi în Mesopotamia. Ei au format neîndoielnic un strat de mici negustori care aveau legături ce depăşeau graniţele statelor. Cuceririle assyriene şi politica de deportări masive practicată de regii din Assyria, mai ales în Samaria, asemenea regatului noului Babilon în Iudeea mai târziu, au favorizat pătrunderea limbii arameice. Poate că anumite calităţi ale limbii şi adoptarea unui alfabet fonetic, de origine feniciană, au contribuit de asemenea la acest succes. Oricum ar fi, în momentul în care dinastia ahemenidă stabileşte în sfârşit „imperiul universal" al Orientului Mijlociu, ea adoptă din comoditate arameica drept

limbă administrativă a imperiului — cum recent s-a dovedit. Simultan cu administraţia satrapilor, arameica va pătrunde în întregul Orient, până în Egipt, Afganistan şi India, unde scrierea arameică va da naştere lui Kharosthī. Această consfinţire oficială a unei lungi cariere începute obscur nu va înceta, nici chiar sub dominaţia greco-macedoneană şi romană: arameica va rămâne *lingua franca* a popoarelor supuse, până la cucerirea arabă; în arameică vor fi scrise ultimele cărţi ale Bibliei; Iisus va predica în arameică. Astfel, o limbă semită, înrudită cu akkadiana, cu feniciana şi ebraica, a servit drept liant, în primul mileniu, între toate popoarele Orientului Mijlociu, accentuând caracterul semit al civilizaţiei lor.

Căutarea unei unităţi religioase în Orientul Mijlociu antic poate să pară un rămăşag. Tărâm cu mii de zei, Orientul Mijlociu n-a cunoscut niciodată unitatea religioasă înainte de islam. La Sumer, apoi în Babilonia, fiecare cetate îşi venerează propriii ei zei, dintre care unul este zeul tutelar al cetăţii, poate chiar regele ei spiritual, regele şi marele-preot nefiind decât reprezentanţii lui pe pământ. Când duşmanul ia cetatea, el răpeşte adesea zeul ei tutelar, îl umileşte şi îi distruge efigiile, sau dimpotrivă îl adoptă. Spre sfârşitul mileniului al II-lea, în ciuda veneraţiei de care se bucură zeii din Babilon în întreaga Mesopotamie şi a faptului că toate popoarele din Orient i-au împrumutat în bună măsură miturile[14], proliferarea zeităţilor şi confuzia credinţelor este atât de mare încât descurajează orice încercare de generalizare. Totuşi, se poate observa o anumită continuitate a miturilor şi a structurilor sacrului, de la epoca sumeriană până la epoca assyro-babiloniană: panteonul babilonian va conserva, cu aceleaşi nume, marile divinităţi cosmice ale sumerienilor, Anu, Enlil şi Enki şi, cu alte nume, principalele divinităţi astrale: Sin (Soarele), Şamaş (Luna) şi Iştar (care va da Venus Astarteea). O astfel de continuitate ar fi fost cu totul improbabilă dacă am fi avut de-a face cu trecerea de la o civilizaţie la alta.

Se impun alte două observaţii: prima este că (orice ar fi spus Toynbee în această privinţă) religia nu este elementul determinant al unei civilizaţii. Mai precis, asemenea evoluţiei limbii, evoluţia religiei nu oferă un criteriu absolut pentru decupajul

civilizaţiilor. Dacă un anumit moment al ciclului politic este mai propice decât altul mutaţiilor religioase, marile religii, la fel ca marile transformări economice, se suprapun parţial, depăşind ciclurile politice. Ele depăşesc graniţele temporale şi spaţiale ale civilizaţiilor. Voi reveni mai departe asupra acestei chestiuni.

A doua observaţie: tocmai în amalgamul de credinţe politeiste ale Orientului Mijlociu apar pentru prima oară marile voci care cheamă umanitatea la cultul zeului unic, în două focare periferice aparent fără legătură, Palestina şi Persia. Desigur, avem în Egipt efemera încercare a lui Akhenaton. Dar nu trebuie oare să detectăm şi aici influenţa asiatică? „Erezia" monoteistă se produce două secole după refluxul hyksoşilor şi spre sfârşitul şederii evreilor în Egipt. Amenophis al IV-lea are el însuşi „sânge amestecat", iar soţia lui, Nefertiti, care îi apără cu încăpăţânare reformele după moartea lui, este asiatică, probabil mitanniană. Astfel Orientul este leagănul a două mari religii universale.[15] Sub acest raport, Orientul este în avans faţă de Grecia, a cărei civilizaţie e totuşi mai tânără — şi, dacă eşecul perşilor în Grecia a permis înflorirea uneia dintre cele mai strălucitoare civilizaţii ale Istoriei, nu e mai puţin adevărat că el a întârziat progresul monoteismului în lume. Dar pe termen lung se impun forţele irezistibile: crucea lui Constantin la Bizanţ înseamnă revanşa Orientului asupra victoriei de la Salamina.

Există de asemenea „accesoriile" religiei sau religiozităţii: ştiinţele sau pseudoştiinţele care se dezvoltă în jurul templelor mesopotamiene şi care vor lua un avânt atât de mare, încât de-a lungul mileniilor astrologia, arta divinaţiei şi ştiinţele oculte ale babilonienilor vor deveni moştenirea comună civilizaţiilor din Orientul Mijlociu şi din Mediterana. Ştiinţa prezicerilor, astrologia, implorările, anumite reţete medicale se regăsesc la romani, care le aveau de la etrusci[16]; şi până la creştinii din Evul Mediu (în acest ultim caz, e mai probabil ca aceste practici oculte să fi avut drept origine coloniile evreieşti din Occident).

Această orientare nu trebuie să fie considerată ca un aspect secundar, ci ca un aspect esenţial al religiozităţii babiloniene, care justifică parţial numele de „cultură magică" dat de Spengler civilizaţiei-fiică a civilizaţiei babiloniene (care înglobează, în concepţia

lui, ceea ce numim aici civilizaţia arabă şi civilizaţia bizantină). Din acest caracter subiacent, din această viziune „magică" asupra lumii, Spengler a căutat să tragă concluzii extreme pentru a explica creaţiile acestei *Hochkultur* în toate domeniile gândirii şi ale artei, şi mai ales în arhitectură.

Dar încă o dată, desfăşurarea ciclului politic este elementul care ne furnizează cea mai bună dovadă a unităţii civilizaţiei babiloniene în timp.

Nu avem decât o singură epocă eroică (faza larvară, de la sosirea sumerienilor până la primele dinastii din Kiş şi din Uruk, aproximativ din secolul al XXXV-lea până în secolul al XXIX-lea î. Hr.; şi faza de formare, aproximativ din secolul al XXIX-lea până în secolul al XXIV-lea); o singură perioadă de înflorire, aproximativ din secolul al XXIV-lea, timpul primei înfloriri sumeriene, apoi al Imperiului akkadian, până la sfârşitul primului regat babilonian în secolul al XVIII-lea — întrerupt de episodul gutean. E o perioadă în cursul căreia formele esenţiale ale culturii se cristalizează, pentru a se regăsi fără modificări esenţiale la sfârşitul fiecărei „perioade intermediare" provocate de un nou val de invazii, având de fiecare dată drept rezultat o reluare a erei „regatelor combatante"; avem un singur imperiu universal de o anumită durată (Imperiul ahemenid), care acoperă şi chiar depăşeşte aria culturală considerată, asigurând popoarelor o prefigurare a viitoarei *Pax Romana*. El se prăbuşeşte accidental şi prematur, de unde consecinţele, deja semnalate, asupra celor două civilizaţii ale ciclului următor (Bizanţul, arabii).

În fiecare perioadă, distingem toate caracteristicile-tip enunţate: cele ale vârstei eroice, ale perioadei de înflorire, ale erei „regatelor combatante", ale statului unitar, mai ales în evoluţia artistică şi în structurile politice şi sociale.

Astăzi e dovedit faptul că vârsta eroică din Sumer a inspirat marile epopei (dintre care cea mai bine cunoscută şi mai remarcabilă este aceea a lui Ghilgameş), care au fost reluate de-a lungul a două milenii în întregul Orient, de cele mai diverse popoare, babilonieni, assyrieni, huriţi, mitannieni şi chiar hittiţi. Unităţile politice sunt cetăţi-state sau mici regate care se luptă constant între ele. Este o perioadă esenţial barbară, unde curajul este virtutea

dominantă, şi războiul, apanajul nobililor. Eroii, mişcându-se într-o lume în care dezmăţul şi cruzimea sunt regula, seamănă ca fraţii cu Heracles, cu Tezeu, cu Atrizii, cu Ahile, din legenda greacească, cu eroii războiului dus de clanul Bhārata din legenda indiană, cu eroii din *Nibelungenlied* sau din *La Chanson de Roland* din legenda occidentală. Nu e remarcabil faptul că tocmai un mic popor din Sumer, eliminat atât de timpuriu din arena politică, şi-a oferit cânturile epice întregului Orient Mijlociu, a cărui istorie este totuşi fertilă în evenimente? *O singură explicaţie mi se pare plauzibilă: cei trei mii de ani ai istoriei Orientului Mijlociu antic formează un ciclu unic şi, în interiorul acestui ciclu, fazele, odată încheiate, nu se mai repetă.*

Perioada de înflorire a civilizaţiei babiloniene, care, întreruptă de invazia gutilor pentru o perioadă de un secol şi jumătate, se întinde *grosso modo* din secolul al XXIV-lea până în secolul al XVIII-lea, vede precizându-se cu începutul lupta pentru hegemonie între cetăţi-state şi între regate. Este de asemenea o eră de înflorire artistică, şi probabil literară, judecând după legendele care vor fi transmise epocilor următoare. În interiorul acestei perioade, episodul Imperiului akkadian apare mai degrabă ca un accident istoric comparabil cu epopeea lui Alexandru în ciclul civilizaţiei elenice. În orice caz, el pare să fi fost un fapt prematur, zona pe care o controlează Sargonizii, mai mult ca suzerani decât ca stăpâni direcţi, nefiind cristalizată încă în regate rivale. Această cristalizare, stânjenită de recurenţa invaziilor barbare, nu se va produce decât câteva secole mai târziu. Tocmai această epocă, numită neosumeriană, a celei de a III-a dinastii din Ur, care continuă perioada akkadiană şi care se perpetuează sub dinastia babiloniană a lui Hammurabi, trebuie s-o considerăm ca fiind epoca clasică a civilizaţiei mesopotamiene. Perfecţiunea Stelei cu vulturi a lui Naram-Sin nu va fi probabil niciodată depăşită în cadrul acelei civilizaţii. S-ar zice că arta mesopotamiană nu-şi atinge perfecţiunea decât atunci când amestecul sumero-semit ajunge la un anumit punct de echilibru. Astfel stilul babilonian, şi mai târziu assyrian şi persan, va fi, în ciuda distanţei în timp, mai apropiat de stilul akkadian şi neosumerian decât este acesta faţă de vechiul stil sumerian. În orice caz, din epoca neosumeriană până la sfârşitul

primului regat babilonian, timp de aproximativ patru secole, unitatea de stil este totală. Între basorelieful din partea superioară a stelei conţinând Codul lui Hammurabi (probabil, de la începutul secolului al XVII-lea), care-l reprezintă pe rege rugându-se în faţa zeului-soare, Şamaş, şi stela zisă „a lui Ur-Nammu", de la numele fondatorului celei de a treia dinastii din Ur (mijlocul secolului al XXI-lea), asemănarea este atât de mare în modul de dispunere, în atitudini, îmbrăcăminte şi simboluri, încât doar câteva amănunte o disting (dispariţia simbolului arborelui între rege şi zeul său, gestul de rugăciuni al mâinii regelui Hammurabi, în sfârşit tiara zeului, văzut din profil în al doilea monument, în loc să fie văzut din faţă, ca în desenele tradiţionale). Ca în arta egipteană contemporană, se copiază Antichitatea.

Dar arta devine puţin câte puţin academică, aproape rece. Este interesant să notăm de asemenea schimbarea care intervine în modelele imaginarului, axate mai mult pe teme religioase, semn al unei întăriri a religiozităţii, în vreme ce în epoca sumeriană subiectele, reprezentate mai ales pe cilindri-pecete, sunt în primul rând inspirate din viaţa pastorală şi agricolă. În literatură, copierea operelor vechi tinde să domine creaţiile noi. Se începe stabilirea primelor coduri de legi cunoscute, codul lui Ur-Nammu (secolul al XXI-lea), cel al lui Lipit-Iştar (secolul al XIX-lea), cel al lui Hammurabi (secolele XVIII–XVII). Şi, cum vom vedea, avem aici un nou semn de maturitate — aproape de scleroză. În domeniul economic şi social, se constată, sub Hammurabi şi succesorii săi, o restrângere a comerţului, o rarefacţie a metalelor preţioase, o multiplicare a beneficiilor dobândite pe domeniul regal. Tot atâtea trăsături caracteristice ale unei societăţi care se îndreaptă spre faza imperială. Pe planul politicii „internaţionale", vedem constituindu-se o serie de regate rivale, care în jurul anului 1700 î. Hr. reprezintă un nou echilibru, întrerupt de supremaţia Babilonului.

Este prima constelaţie de „regate combatante". Ea va fi amânată vreme de aproximativ două secole şi jumătate de valul popoarelor indo-europene care-i va împinge pe hyksoşi spre Egipt şi-i va aşeza pe hittiţi în Anatolia, iar pe kassiţi în Babilonia. Reluarea erei „regatelor combatante" va avea loc spre mijlocul secolului al XV-lea când, pentru aproape un secol, vom avea un nou

echilibru între patru „mari puteri": Babilonul, Hatti, Mitanni şi Egiptul — iar mai târziu a cincea putere: Assyria. Din acea epocă ne-au parvenit primele documente de politică internaţională: tratate de pace sau de alianţă, legături matrimoniale între dinastii etc. şi de asemenea dovada existenţei unei prime „limbi diplomatice".

La sfârşitul secolului al XII-lea, se afirmă pentru prima oară preponderenţa assyriană, însoţită de o renaştere artistică şi literară, în special sub domnia lui Tukulti-Ninurta. Şi cuvântul „renaştere" nu este exagerat, căci e momentul când în Assyria şi Babilonia străvechea moştenire sumero-akkadiană, reluată şi amplificată, capătă forma ei clasică, pe care veacurile următoare o vor lua drept model în artă, în literatură, în ştiinţele medicală şi astrologică şi chiar în lexicografie.

Va urma, pentru mai multe veacuri, haosul pricinuit de ultimul val al migraţiei indo-europene.

A treia reluare a erei „regatelor combatante" are loc în secolul al VIII-lea, după refluxul sau „sedimentarea" barbarilor. Ea opune Assyria, Egiptul, Urartu, Elamul şi regatul noului Babilon, încheindu-se cu victoria pe cât de neprevăzută pe atât de decisivă a ultimilor veniţi, perşii. Asistăm la o unificare progresivă a civilizaţiei în întreaga arie a Orientului Mijlociu simultan cu expansiunea artei assyriene impregnate de influenţe syro-palestiniene, a religiei chaldeene şi a limbii arameice. Structurile imperiale prind contur din secolul al VIII-lea, după accesul la tronul Assyriei al lui Teglathphalasar al III-lea, odată cu decăderea marii aristocraţii, cu stabilirea unei administraţii centralizate şi cu constituirea unei oştiri permanente care căuta superioritatea mai ales în calitatea armamentului, a tehnicii şi a organizării. Perşii vor moşteni sistemul şi îl vor perfecţiona. În arhitectură, gustul colosalului (palatul din Khorsabad), care se va continua sub regatul noului Babilon (Babilon), îşi va atinge apogeul sub Ahemenizi (Suza, Persepolis). Imperiul ahemenid prezintă toate caracteristicile statului unitar. Dacă durează mai puţin decât Imperiul roman sau primul Imperiu chinez cred că nu trebuie să atribuim această prăbuşire descompunerii interne, cum cel mai adesea s-a făcut. Răul nu vine numai din corupţia Curţii. Imperiul roman cunoaşte aceeaşi corupţie şi aceleaşi convulsii sub primii urmaşi ai lui Augustus,

şi totuşi structura rezistă. Două fapte explică, poate, diferenţa dintre cele două imperii: Roma s-a format mai încet. Mezii şi perşii sunt într-adevăr nou-veniţi în circuitul civilizaţiei babiloniene şi se pare (deşi trebuie să ţinem seama de partea noastră de ignoranţă, din lipsă de documente) că ei au dus multă vreme o existenţă aproape nomadă. *Constituirea statului lor nu prezintă nimic comparabil cu lenta maturizare a instituţiilor romane.* Ei nu irup în marea politică decât spre 625, când Cyaxares, regele mezilor, se impune sciţilor şi perşilor, extinzându-şi autoritatea asupra întregului platou iranian. După mai puţin de o sută de ani, Cyrus îşi stabileşte „imperiul universal". De altfel, structura socială a statului va fi mereu fragilă, întemeiată pe un exclusivism aristocratic exagerat.

Cu toate acestea, putem spune că prăbuşirea Imperiului ahemenid este un eveniment accidental datorat „nebuniei" lui Alexandru. Rezistenţa tenace a civilizaţiei al cărei imperiu reprezintă faza ei finală şi victoria ei pacifică, câteva secole mai târziu, asupra elenismului cuceritor, ar veni în sprijinul acestei ipoteze: imperiul, ultimul avatar al civilizaţiei, s-a prăbuşit înainte ca energia creatoare a acesteia să se fi consumat.

Amintesc, pentru a încheia această panoramă a Orientul Mijlociu, că nu cred posibil, cum ar vrea Toynbee, să-l fărâmiţăm, temporal şi spaţial, în patru civilizaţii distincte: sumeriană, babiloniană, hittită şi syriacă.

Toynbee vede o întrerupere între prima şi a doua diviziune după căderea lui Hammurabi, adică în momentul stabilirii primelor regate cu minoritate dominantă indo-europeană (hittiţi, kassiţi, mitannieni). Or, cum am văzut, dacă la rigoare criteriul artistic ar putea provoca vreo îndoială în privinţa continuităţii între epoca sumeriană şi epoca akkadiană şi neosumeriană, el nu lasă nici o îndoială în privinţa continuităţii între aceasta din urmă, considerată aici ca epoca clasică a civilizaţiei babiloniene, şi epoca primei constelaţii a „regatelor combatante", de care o separă doar o furtună politică de un secol şi jumătate sau două, şi nicidecum un veritabil *dark age.* Criteriul politic confirmă criteriul artistic. Din aceleaşi motive, nu putem izola confederaţia hittită de restul lumii orientale. De curând, am dobândit o mai bună cunoaştere referitoare la cultura hittiţilor, fapt care nu ne autorizează să-i

tratăm diferit de hurriţi, de mitannieni şi urartieni sau de alte popoare care, aflându-se la periferia lumii mesopotamiene, au adoptat ceea ce era esenţial în cultura sa şi au participat în interiorul aceluiaşi ansamblu la lupta pentru hegemonie. De altfel, durata relativ scurtă a regatului, sau a regatelor hittite (în jur de şapte sau opt secole), nu a permis dezvoltarea unui ciclu clasic de civilizaţie — căruia îi lipseşte de asemenea un alt element esenţial: un ansamblu plurinaţional. Suprapunerea unei aristocraţii indo-europene peste vechiul fond asianic nu este suficientă. El nu este decât fermentul în general indispensabil înfloririi unei culturi superioare. În interiorul confederaţiei hittite, n-au existat niciodată unităţi diferenţiate din punct de vedere etnic şi politic. Suntem în prezenţa unei structuri politice relativ uniforme, care prezintă de-a lungul existenţei ei trăsăturile caracteristice ale unui regat barbar: guvernare printr-o aristocraţie militară întemeiată pe proprietatea funciară, obiceiuri cavalereşti, cultură împrumutată în ceea ce priveşte esenţialul.

La fel, Toynbee ar vrea să facă din ansamblul syro-palestinian o civilizaţie izolată care s-ar naşte între secolele al XV-lea şi al XI-lea, în momentul în care puterea celor trei civilizaţii vecine, egipteană, babiloniană şi hittită, cunoaşte o eclipsă, ca urmare a invaziilor din nord, mai ales ale hyksoşilor. Această civilizaţie ar fi fiica civilizaţiei minoiene. Argumentele aduse de el în sprijinul acestei teze (vocaţia maritimă a fenicienilor şi împrumutarea posibilă, dar nicidecum dovedită a alfabetului cretan) nu mi se par convingătoare din aceleaşi motive ca în cazurile precedente: ţinând cont de influenţa predominantă a culturii babiloniene şi de apartenenţa la acelaşi ansamblu politic, cred că trebuie considerate ca parte integrantă din civilizaţia babiloniană culturile arameică, feniciană şi ebraică.

Note

1. Culturile zise din Eridu şi din Ubaid.

2. Se discută încă despre originea sumerienilor: legenda lui Oannes, fiinţă supranaturală jumătate-om jumătate-peşte şi care ar fi fost „educatorul" lor, ne-ar face să înclinăm către o origine maritimă a sumerienilor.

Totuşi, modelul cel mai des întâlnit în statuar este de tip armenoid, brahicefal cu nas mare şi frunte înclinată înapoi, în vreme ce rarele schelete datând cu certitudine din epoca sumeriană ne oferă specimene dolicefalice cu cutie cranianã înaltă. Să fie aceştia oare reprezentanţii populaţiei asianice primitive? Avem aici un alt mister.

3. Ghilgameş figurează pe lista regilor aparţinând primei dinastii din Uruk, aproximativ secolul al XXX-lea î. Hr.

4. H. Munro Chadwick şi N. Kershaw Chadwick, *The Growth of Literature*, Cambridge, 1932–1940.

5. S.N. Kramer, *L'Histoire commence à Sumer*, trad. fr., Arthaud, Paris, 1957.

6. Vezi, mai sus, pp. 282 şi urm.

7. Sau Sharu-Kin, adică „Regele este legitim", poreclă semnificativă, deoarece ea ar putea să indice că el era, dimpotrivă, ilegitim nu numai în ochii sumerienilor, dar probabil şi în propria sa etnie, cum pare s-o dovedească legenda naşterii sale ilegitime, precum şi abandonul său într-un coş de răchită lăsat să plutească pe apele fluviului (originea legendei lui Moise?).

8. Urartienii, a căror limbă nu este nici semită, nici indo-europeană, se numeau ei înşişi chaldini, dar nu pare să fi existat o legătură între acest nume şi cel al chaldeenilor, locuitori târzii ai Mesopotamiei de Jos, care sunt de origine semită.

9. Fenomenul e mai puţin distinct în cazul Cretei, dar întinderea ariei civilizate şi complexitatea amalgamului etnic au de asemenea un rol important în ceea ce priveşte durata şi rezistenţa societăţii considerate.

10. Dacă facem o comparaţie între celebra statuetă din alabastru a intendentului Ebih-il (săpăturile de la Mari, mijlocul mileniului al III-lea, Muzeul Luvru) şi fildeşul din palatul lui Hazael, regele Damascului (secolul al IX-lea), reprezentând un syrian purtând tunică şi manta, constatăm că, în afară de port şi pieptănătură, regăsim aceeaşi atitudine, aceeaşi expresie şi chiar acelaşi desen al bărbii, transmis din Sumer de assyrieni, ca şi de hittiţi şi mitannieni.

11. Astfel, dintre popoarele a căror istorie în Orientul Mijlociu ne este cât de cât cunoscută, sumerienii, urartienii, hurriţii şi mitannienii vorbeau limbi preindo-europene (şi nu aparţineau grupului semit), ca şi khati sau locuitorii ţării hittite înainte de sosirea dominatorilor indo-europeni pe care astăzi îi numim hittiţi; akkadienii, amoriţii, assyrienii, arameenii, fenicienii, evreii, chaldeenii etc., limbi semite; kassiţii, hittiţii, armenii, mezii şi perşii, limbi indo-europene.

12. Aşa cum dovedesc tăbliţele din Boghaz-Köi care conţin „vocabulare" trilingve, hittit–babilonian–sumerian.

13. A se vedea între altele corespondenţa de la Tell el-Amarna între regele Egiptului şi vasalii sau clienţii săi din Syro-Palestina în secolul al XIV-lea î. Hr.

14. Asistăm astfel în secolul al VIII-lea la o convertire a Assyriei, sau cel puţin a castei sale conducătoare, la chaldeism, adică la zeii Babilonului. Acest lucru reiese cu claritate din comportamentul plin de menajamente, contrastând cu politica lor pe alte fronturi, pe care regii assyrieni îl adoptă faţă de Babilonul învins: se fac gesturi de devoţiune în oraş, recunoscut ca oraş sfânt, se stabileşte o colonie assyriană în templul lui Borsippa, marea aristocraţie assyriană îşi ia nume babiloniene etc. De fapt, se reia tradiţia regatului assyrian din secolul al XIII-lea.

15. Totuşi, trebuie să notăm că peste câteva sute de ani, între secolele al VII-lea şi al IV-lea înaintea erei noastre, omenirea producea, ca printr-un impuls simultan, pe deasupra popoarelor şi culturilor şi fără legături vizibile, o pleiadă de mari creatori, vestitori ai mutaţiei spirituale care urma să marcheze umanitatea pentru mileniile viitoare. China îi dădea pe Lao-Zi şi Confucius, India pe Djīna şi Buddha, Persia pe Zarathustra, Israelul pe marii profeţi, Isaia (din secolul al VIII-lea), Ieremia, Daniel şi Ezechil, Grecia pe Pythagora, Socrate şi Platon, Dacia (sau Tracia) pe Zalmoxis. E „perioada axială" a lui Karl Jaspers.

16. Anumite modele din bronz reprezentând organe de animale, care serveau prezicătorilor romani, sunt foarte asemănătoare cu acelea descoperite în Chaldeea.

Civilizaţia cretană

Cei mai mulţi autori pe care i-am cercetat omit civilizaţia cretană. Această omisiune se explică pentru cei mai vechi prin ignoranţa aproape totală în care se aflau în privinţa trecutului Cretei înainte de faimoasele săpături ale lui Evans. Mai aproape de noi, numai Toynbee îi acordă locul pe care îl merită; Spengler o ignoră şi Bagby o numără printre civilizaţiile secundare sau periferice. În lumina lucrărilor mai recente, această opinie pare să nu mai poată fi susţinută.

Lumea egeeană, într-adevăr, nu poate fi considerată, cum vrea Bagby, o „civilizaţie secundară" a „ariei egipto-babiloniene", asemenea culturilor hittiţilor, mitannienilor şi syro-fenicienilor pe care i-am legat de civilizaţia babiloniană. Pe de o parte, cultura ei (arta, scrierea, credinţele şi moravurile) prezintă o netăgăduită originalitate şi nu poate fi rezonabil ataşată nici la civilizaţia egipteană, nici la civilizaţia babiloniană. Pe de altă parte, evoluţia ei politică apare, în esenţă, independentă de evoluţia acestora două din urmă, deşi oarecum contemporană. În sfârşit, influenţa ei asupra civilizaţiei elenice apare astăzi ca fiind atât de evidentă şi atât de profundă, încât trebuie să facem din ea o unitate aparte, adică civilizaţia-mamă a civilizaţiei elenice.

Durata civilizaţiei cretane este de aproximativ două mii de ani. Arheologii datează instalarea noilor popoare peste populaţiile societăţilor neolitice vechi la mijlocul mileniului al IV-lea. Printr-un fenomen analog cu acela provocat spre aceeaşi epocă de sosirea sumerienilor în Mesopotamia de Jos, adică din amestecul nou-veniţilor cu ocupanţii primitivi ai insulei, se va naşte prima civilizaţie propriu-zis mediteraneană. Nu ştim nimic despre primele secole ale acestei civilizaţii, iar despre ceea ce s-a numit, după

Evans, minoianul vechi (aproximativ de la 3000 la 2000 î. Hr.), știm prea puține. În minoianul mijlociu (începând cu anul 2100), simultan cu vestigiile unei organizări politice și ale unei vieți citadine intense (Cnossos, Phaistos) — Creta centrală luând-o înaintea estului insulei care pare să fi dominat la început —, găsim urma unor stabilimente comerciale cretane în Syria și la Ugarit, precum și probe ale prezenței cretane la Byblos. Avem de-a face cu prima civilizație maritimă din istorie. Expansiunea cretană peste toate coastele Mediteranei orientale reprezintă, ținând cont de mijloacele de navigație ale epocii, o performanță remarcabilă. Puțin mai târziu, imperiul lui Minos se întinde probabil până la Melos și Thera, până la Cyclade, în Argolida, în Attica. Așadar, dimensiunile insulei Creta (250 de km în lungime) nu ne apar ca fiind inferioare dimensiunilor acelor nuclee ale civilizațiilor din prima generație pe care le cunoaștem mai bine: valea inferioară a Nilului, țara Sumerului, țara Maya etc. *De altfel, nu trebuie să comparăm dimensiunile teritoriale ale puterilor maritime cu acelea ale puterilor continentale.* Talasocrația oferă o uimitoare economie de mijloace. Aici se află o trăsătură a naturii ei particulare. Cu câteva vase, puterea maritimă înfrânge cele mai mari puteri continentale. Vom avea exemple de acest tip ceva mai târziu cu Atena, Veneția și Genova, Țările de Jos și Anglia. Când o națiune combină stăpânirea mărilor cu puterea continentală, cum a fost odinioară cazul Romei și cum este astăzi cazul Statelor Unite, ea este practic invincibilă. (În zilele noastre, intervine practic un element nou: stăpânirii mărilor trebuie să i se adauge supremația aeriană; iată de ce, toate celelalte fiind egale, hegemonia mondială aparține deja virtual puterii care posedă cea mai mare flotă de portavioane.)

Ne e greu, dacă nu chiar imposibil, în starea actuală a cunoștințelor noastre, să distingem perioadele unui ciclu politic în dezvoltarea civilizației cretane. Incapacitatea noastră de a citi inscripțiile cretane[1] ne condamnă, conform expresiei unui autor, să privim o carte cu imagini fără legende.

Se remarcă totuși două fenomene clasice: deplasarea centrului de gravitate și unificarea progresivă, care ajunge, în minoianul recent, la hegemonia Cnossosului și a dinastiei Minos, nu numai în insulă, a cărei unitate etnică fusese deja realizată[2], ci și într-o

vastă arie a Mediteranei orientale, cuprinzând întreaga Mare Egee şi o parte din coastele Greciei. Dar tocmai această expansiune, formidabilă pentru epocă, urma să fie probabil cauza prăbuşirii brutale a acestui imperiu. Puşi în contact cu această civilizaţie, „barbarii" indo-europeni, instalaţi de puţin timp în Grecia, urmau, după o primă fază de aculturare, să încerce mai întâi să zdruncine tutela minoiană, apoi să pună mâna pe însuşi centrul civilizaţiei.

Deja o primă oară, spre 1750 î. Hr., asistăm la o catastrofă petrecută la Cnossos, în cursul căreia palatele din Creta se prăbuşesc. Originea acestei prăbuşiri nu este încă lămurită: cataclism natural după unii, revoluţie interioară sau război civil după alţii. Se refuză în general ipoteza invaziei, sub cuvânt că nici un popor n-ar fi putut în acea epocă să răpească cretanilor dominaţia mărilor. Nu sunt în măsură să intervin în certurile specialiştilor. Sunt totuşi obligat să constat că această dată coincide perfect cu valul de invazii care duce la căderea primului regat hittit şi a regatului vechiului Babilon şi care împinge pe hyksoşi la cucerirea Egiptului. Ce ştim de altfel despre mijloacele de navigaţie ale primilor greci? Nu ne putem oare imagina, favorizând poate certuri intestine, o mână de ajutor din partea barbarilor? Puterea bizantină, de pildă, în secolul al IX-lea nu va împiedica raidurile varegilor asupra Constantinopolului. Şi totuşi, când cetăţile cretane se ridică din ruine şi mai strălucitoare decât înainte, o jumătate de secol mai târziu, constatăm schimbări notabile: o nouă dinastie s-a instalat la Cnossos şi o scriere liniară a înlocuit scrierea hieroglifică. Supremaţia Cnossosului se afirmă, consecinţă probabilă a sărăcirii sudului insulei, al cărui comerţ cu Egiptul e probabil periclitat ca urmare a stabilirii hyksoşilor în Delta Nilului. Hegemonia minoiană este incontestabilă în secolul al XV-lea. Dar această unificare a civilizaţiei cretane va dura mai puţin de un secol, puterea cretană prăbuşindu-se spre sfârşitul secolului al XV-lea sub loviturile invadatorilor elenici.

Vom regăsi două exemple comparabile în imperiile precolumbiene, Imperiul aztec şi Imperiul inca, distruse, la puţine generaţii după stabilirea lor, de către invadatorii spanioli. Dar în vreme ce spaniolii erau purtătorii unei civilizaţii aflate în plină maturitate, total străină civilizaţiilor învinse şi care va încerca deci să şteargă ori-

ce urmă a vechilor culturi pentru a se impune brutal, în Mediterana orientală asistăm la fenomenul invers: barbarii din nord, deja în contact de mai multe veacuri cu periferia lumii cretane, vor fi parţial convertiţi la civilizaţia cretană de la care, într-o primă fază, vor împrumuta un mare număr de elemente culturale, o parte din zeii, miturile, scrierea, arta, probabil şi poezia şi jocurile ei. De la sfârşitul secolului al XV-lea, în timp ce Creta se prăbuşea într-un marasm economic şi o neputinţă politică din care nu-şi va mai reveni niciodată[3], în Grecia continentală, mici regate, dintre care cel din Mycene pare cel mai puternic, prelungesc de-a lungul mai multor veacuri, sub o formă mai grosolană, esenţialul culturii cretane.[4] Din acest contact se va naşte civilizaţia elenică ce va atinge apogeul o mie de ani mai târziu. Astfel, în ciuda penuriei de documente, putem regăsi în talasocraţia cretană toate elementele unui ciclu de civilizaţie complet, cu o fază de unitate scurtată, cum am observat mai sus.

Părăsind Creta, urmează, pentru comoditatea expunerii, să lăsăm deocamdată deoparte civilizaţiile îndepărtate ale Indiei şi Chinei, pentru a trece în revistă civilizaţia elenică, civilizaţia bizantină, civilizaţia occidentală şi civilizaţia arabă, adică civilizaţiile înrudite cu cele două civilizaţii pe care tocmai le-am analizat: cea babiloniană şi cea cretană.

Note

1. Descifrarea, acum vreo cincisprezece ani, a scrierii lineare B de către tânărul savant britanic Michael Ventris, ispravă comparabilă cu aceea a lui Champollion pentru scrierea hieroglifică şi cu aceea a lui Hrozny pentru scrierea hittită, a deschis perspective noi, mai ales pentru studiul Greciei prehomerice, adică al evului mediu elenic. Ea ne permite de asemenea să afirmăm că în secolul al XV-lea la Cnossos se vorbea un idiom grec înrudit cu acela din Pylos şi Mycene. Prin aceasta se confirmă existenţa înainte de secolul al XV-lea a unui prim val elenic în Creta, pe care din comoditate îl numim ahean. Dar descifrarea nu ne permite — sau nu ne permite încă — să coborâm prin celelalte două scrieri recunoscute în Creta, scrierea lineară A şi scrierea hieroglifică, spre fazele de creştere şi înflorire ale civilizaţiei cretane. Ipoteza care ne vine în chipul cel

mai firesc în minte este că scrierea lineară B este modificarea, pentru limba invadatorilor aheeni, a scrierii lineare A care ar fi servit încă pentru limba autohtonilor cretani, modificare ce se va fi produsă la un anumit moment între secolul al XVIII-lea și secolul al XV-lea. (Vezi Michael Ventris și John Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press, 1956, și John Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge University Press, 1959.)

2. Studiul antropologic al scheletelor vechi dezvăluie prezența mai multor tipuri etnice și, în orice caz, a unui amestec de dolicefali și brahicefali. Hrozny crede că în Creta au fost prezenți, între alții, asiatici de tip armenoid (sau subarian), deducție pe care el o derivă atât din observarea profilurilor umane de pe medalii și picturi murale, cât și din similitudinile descoperite de el între scrierile cretane și scrierile hittită hieroglifică, protoindiană și sumero-babiloniană.

3. Opera primilor invadatori aheeni va fi desăvârșită două secole mai târziu de invazia doriană. Totul ne îndeamnă să credem că o parte din populație va prefera servituții exilul, căci din acest moment găsim numeroase indicii ale unei prezențe cretane în insulele Mării Egee, în Cipru, în Asia Mică, pe coasta syro-palestiniană. Toynbee înclină, după G. Glotz, în favoarea unei influențe determinante a cretanilor în nașterea culturii feniciene (ceea ce el numește „civilizația syriacă"). E în egală măsură posibil ca invazia filistină în viitoarea Palestină să fi fost fapta unui amalgam de cretani și aheeni goniți de dorieni.

4. Astăzi, pare stabilit că cele mai frumoase piese găsite în săpăturile de la Mycene nu erau de fabricație indigenă, ci erau opera artiștilor cretani, reprezentând probabil prăzi de război.

Civilizaţia elenică sau greco-romană

Începuturile civilizaţiei elenice se suprapun peste ultima fază a civilizaţiei cretane. Primele infiltrări ale elenilor în Grecia continentală datează probabil de la sfârşitul mileniului al III-lea sau de la începutul mileniului al II-lea. Secolul al XVIII-lea vede deja răspândirea impetuoasă a cuceritorilor aheeni în Peloponeş şi în insulele Mării Egee, în vreme ce alte popoare indo-europene răstoarnă vechile imperii din Orientul Mijlociu şi Apropiat şi modifică radical componentele etnice ale Asiei Mici. Primii greci au intrat foarte repede în contact cu lumea cretană, de la care au împrumutat puţin câte puţin elementele civilizaţiei. Relaţiile n-au fost întotdeauna paşnice, şi dacă cretanii au fost nevoiţi să se apere împotriva incursiunilor făcute de aheeni, aceştia din urmă la rândul lor, în perioada de apogeu a puterii minoiene, au trebuit să suporte dominaţia cretană, cum dovedesc miturile epocii ulterioare, de exemplu mitul lui Tezeu şi al Minotaurului.

Ceea ce se numeşte civilizaţia micenianã nu mi se pare a fi o „civilizaţie" în accepţiunea pe care am dat-o termenului. Găsim aici toate trăsăturile unei culturi medievale care datorează cele mai multe dintre elementele sale civilizaţiei cretane. Grecii aduc câteva elemente noi, în cultele funerare de exemplu, în tehnicile de război, în motivele decorative, în habitat, care este marcat de reminiscenţele climelor septentrionale. Mai ales în structurile sale politice şi sociale, perioada micenianã prezintă caracteristicile unei societăţi medievale: forma castelelor din Argolida, relaţiile cvasifeudale între suveranii locali, moravuri războinice şi aristocratice — un întreg ansamblu dezvăluit de poemele homerice, ale căror mărturii au fost coroborate de trei sferturi de secole de descoperiri arheologice. Să adăugăm că se observă un paralelism impresionant

între valurile succesive ale invaziei elenice şi valurile invaziei germanice, două milenii mai târziu. Altfel spus, un paralelism între duratele fazei larvare şi cele ale fazei de formare în cele două civilizaţii, elenică şi occidentală.

În Grecia şi în Orientul Mijlociu, prima expansiune indo-europeană se face simţită la cumpăna dintre mileniile al III-lea şi al II-lea î. Hr. Trei sau patru secole mai târziu, găsim un lanţ de regate cu predominanţă indo-europeană, din Grecia până în India (hittit, huritt, mitannian, arian etc.). Ultimul val, cel mai devastator, valul dorian, soseşte în secolul al XII-lea. În ansamblu, se scurge aproximativ acelaşi interval de timp ca acela dintre primele mişcări ale germanilor, opriţi o vreme de Imperiul roman aflat la apogeul său, şi sosirea ultimului val, acela al invaziilor normande[1], cu constituirea, la jumătate de drum, a primelor regate „gotice". Paralelismul merge până la acest amănunt (fortuit oare?): *Cântecul lui Roland* e scris la patru secole după epopeea lui Carol cel Mare, care precedă cu aproximativ un secol ultimul val germanic, cel al normanzilor, iar poemele homerice sunt scrise patru secole după epopeea războiului troian, care precedă cu aproximativ un secol ultimul val elenic, invazia doriană. Dacă se poate vorbi de un moment de echilibru în faza larvară, epoca micenian pe cale de a se sfârşi, adică aceea a războiului Troiei, corespunde destul de fidel epocii carolingiene. După aceste momente de echilibru, valul dorian şi valul normand, prin ultimele elemente barbare pe care le aduc şi prin reacţiile pe care le stârnesc, marchează ruptura definitivă cu civilizaţia precedentă şi începutul unei civilizaţii noi. Micenienii şi carolingienii sunt încă epigoni ai Cretei şi ai Romei. Grecia secolului al VIII-lea î. Hr. şi Occidentul secolului al XII-lea d. Hr. reprezintă deja lumi noi.

Cel mai bun criteriu ne este furnizat de evoluţia artei. Desigur, astăzi se vorbeşte mai puţin despre „miracolul grec". Arta greacă este legată mai ales de Creta şi de Orient, în pofida elementelor aduse de eleni prin migraţia lor de la nord la sud şi a contactului lor probabil cu populaţiile trace. Tranziţia este lentă, asemănările cu Creta şi Orientul sunt mai profunde decât se credea, mai ales de când ştim că cele mai multe monumente greceşti erau policrome. Influenţa cretană este încă vizibilă în plină perioadă clasică,

mai ales în artele minore cum e ceramica. Dar în arhitectură, sculptură şi pictură asistăm gradual la o veritabilă mutaţie. La un anumit moment, într-un anumit punct al evoluţiei artei greceşti s-a produs ceva indefinibil, care a transfigurat această artă într-o creaţie nouă, incomparabilă. Şi dacă ruinele albe ale Parthenonului desprinzându-se din stânca roşie a Acropolei, în patetica lor nuditate, sunt poate departe de realitatea complexă, efervescentă şi multicoloră a vechii cetăţi, ele sunt totuşi pentru noi concentratul, esenţa pură a acestei arte de echilibru şi claritate, *„tel qu'en Lui-même enfin l'éternité le change"* (Stéphane Mallarmé, *Le Tombeau d'Edgar Poe*).

Am schiţat prima fază a ciclului politic, faza larvară. Odată cu sedentarizarea dorienilor, începe a doua fază, cea de formare. Împinşi de dorieni, eolienii şi ionienii se instalează în insulele Mării Egee şi pe coastele Asiei Mici, implantând aici un nou stil de viaţă. Civilizaţia lor este acum suficient de „aglomerată" pentru ca ei să nu mai aibă cu populaţiile cucerite sau respinse decât raporturi marginale. Activitatea maritimă şi comercială menţine contactul cu Grecia continentală şi, în ciuda fracţionării într-o multitudine de mici unităţi politice, grecii, deşi răspândiţi atât de departe, au conştiinţa că aparţin unei lumi aparte. În secolele al VIII-lea şi al VII-lea, colonizarea se întinde puţin câte puţin spre vest, sub o formă nouă, a cărei organizare pleacă de la cetăţi deja înfloritoare: în Sicilia, în Italia de sud, şi până pe coastele occidentale ale Mediteranei, pretutindeni unde fenicienii, care i-au precedat, nu le barează drumul. Structurile sociale şi politice se transformă. Guverne oligarhice succedă guvernelor monarhice. După poezia epică, poezia lirică îşi face apariţia odată cu Hesiod.

Dar putem deja să ne considerăm, la sfârşitul secolului al VIII-lea, în plină fază de înflorire, o fază care acoperă trei sau patru secole, culminând cu extraordinara înflorire din secolul al V-lea care reprezintă apogeul geniului elenic în toate domeniile artei şi ale spiritului. Grecii au încetat de secole să înveţe de la Orient. Acum sunt ei maeştrii. Deopotrivă arhitecţii, artiştii, medicii, meşteşugarii, soldaţii le sunt solicitaţi de curţile vechilor civilizaţii din Asia şi Africa, şi ei răspund acestor solicitări cu orgolioasa convingere a superiorităţii lor. Dar, paradoxal, acest sentiment al

comunităţii de rasă şi de civilizaţie este însoţit de un particularism extrem şi de lupte sociale şi politice înverşunate în interiorul fiecărei cetăţi. Fracţionarea este în acelaşi timp orizontală şi verticală.

Dar paradoxul nu e decât aparent, şi istoricii — cei din Antichitate ca şi cei de azi — greşesc când deploră neputinţa congenitală a grecilor de a-şi realiza unitatea; căci pretutindeni unde putem observa faza de formare a unei civilizaţii: în Sumer, în Creta, pe teritoriul maya, în Italia Renaşterii, *leagănul civilizaţiei cade mereu pradă unor rivalităţi şi sfâşieri interne iremediabile. E aparent condiţia şi preţul puterii de creaţie aflate la apogeul ei.*

În ce moment trebuie să situăm, pentru civilizaţia elenică, începutul erei „regatelor combatante"? Cum am spus-o, ar fi de prisos să încercăm fixarea unei date. În orice civilizaţie, în vreme ce o anumită comunitate de stil se impune în arte, moravuri şi instituţii, organismele politice se extind şi se consolidează şi, puţin câte puţin, apare o tendinţă spre unitate — sau cel puţin spre aglomerarea tuturor neamurilor care se simt confuz membrele aceleiaşi familii. Rivalităţile şi războaiele dintre clanuri, cetăţi, popoare, dinastii, care n-au încetat niciodată, îşi schimbă brusc caracterul: de acum încolo, avem de-a face cu lupta pentru hegemonie, pentru unitatea „civilizaţiei". În cadrul civilizaţiei elenice, talasocraţia ateniană pare a fi prima care a încercat să impună unitatea lumii greceşti. Mi se pare logic să luăm constituirea ligii attico-deliene după victoria comună împotriva perşilor (478 î. Hr.) ca prima manifestare a tendinţei spre hegemonie, şi războiul din Peloponeş (431–404) ca primul mare război fratricid al lumii elene. Începutul erei „regatelor combatante" coincide cu apogeul geniului grec.

Tentativei de hegemonie ateniană îi succedă tentativa lacedemoniană, apoi, pentru scurtă vreme, cea beoţiană. Dar Macedoniei i-a fost dat să realizeze pentru prima oară unitatea Greciei. Era în logica lucrurilor — am semnalat deja fenomenul — *ca un stat periferic al lumii elene să-i impună acesteia unitatea.* Dar nu era deloc necesară, nici previzibilă, apariţia unui geniu ca Alexandru cel Mare, care a răsturnat toate datele şi care, grăbind prăbuşirea celor două civilizaţii contemporane, cea egipteană şi cea

babiloniană, a modificat radical evoluţia acestor trei civilizaţii — şi a avut, în plus, un impact deloc neglijabil asupra altor două civilizaţii, mai îndepărtate, indiană şi chineză. Fărâmiţarea imediată a imperiului lui Alexandru, disputele sordide ale diadohilor, nemiloasa lichidare a familiei genialului fondator de imperiu, în sfârşit, după peripeţiile pe care le cunoaştem, decupajul noului ansamblu în unităţi justificate „cultural": Grecia şi Macedonia, Egiptul şi Orientul Apropiat, formaţiunile intermediare dispărând progresiv sau fiind reduse la un rol secundar — toate acestea dovedesc că imperiul lui Alexandru era disproporţionat şi, în orice caz, prematur. Un moment întreruptă, era „regatelor combatante" îşi relua suflul şi nu trebuia să se încheie decât cu ascensiunea, mai lentă şi aparent întâmplătoare, a unui alt nucleu periferic al elenismului: Roma.

Urmărirea etapelor acestei ascensiuni este extrem de instructivă pentru istoria comparată a civilizaţiilor. Mult timp preocupată exclusiv să-şi asigure propria independenţă şi apoi să adune teritoriile italice, Roma, vreme de secole, nu pare să se intereseze decât de Occidentul mediteranean. Cu ocazia duelului ei cu Cartagina, Roma se găseşte, aproape accidental, implicată în luptele regatelor elenistice: alianţa nefericită a lui Filip V al Macedoniei cu Hannibal provoacă prima imixtiune a Romei în treburile Orientului mediteranean.

În acest stadiu, aş vrea să anticipez puţin şi să pun întrebarea: la ce dată trebuie să situăm instaurarea imperiului universal al Romei şi deci sfârşitul erei „regatelor combatante"? Istoricii consideră în general victoria lui Octavianus Augustus asupra lui Antonius şi a Cleopatrei, la Actium (septembrie 31 î. Hr.), drept începutul acestei ere noi. Din punctul de vedere al istoricului civilizaţiilor, mi se pare că este o eroare de optică. Important nu este să ştim în ce moment se va instala definitiv la Roma puterea unuia singur, de fapt un regim monarhic, ceea ce este o problemă internă, *ci în ce moment ia sfârşit echilibrul dintre „Contending States" şi se impune hegemonia romană întregii lumi mediteraneene.* În ciuda polarizării ultimelor forţe din Orient în jurul lui Antonius, războiul dintre Antonius şi Octavianus rămâne, în primul rând, un război civil între romani. În momentul în care se încheie ziua fatidică de

la Actium — „[*sur*] *toute une mer immense où fuyaient des galères**“[2] — se scursese peste un secol de când moartea regatului ptolemeic era doar un fapt amânat.

Să reluăm marile etape ale intervenţiei romane în lupta pentru hegemonia asupra lumii antice. În secolul al III-lea, în momentul marii înfruntări dintre Roma şi Cartagina, aceste două puteri au atins doar în mod accesoriu lumea elenică în care faza „regatelor combatante“ începuse de aproximativ un secol şi jumătate. E adevărat că ambele puteri sunt parţial elenizate şi că rivalitatea lor a început în Sicilia şi în „Grecia Mare“, teritorii elenice. Dar centrul de greutate al civilizaţiei nu se deplasase încă spre Mediterana occidentală.

Când, în urma alianţei Macedoniei cu Cartagina, Roma se trezeşte amestecată pentru prima oară în certurile grecilor, intervenţia va putea părea accidentală, dar ea va declanşa un proces ireversibil. După al doilea război din Macedonia şi după victoria de la Cynoscefales (197 î. Hr.), Flamminus proclamă „libertatea grecilor“, gest care stârneşte un entuziasm indescriptibil şi a cărui semnificaţie e mereu pusă sub semnul întrebării. Cred că ar fi nedrept să acuzăm Roma de a fi întreţinut artificial fărâmiţarea Greciei, aplicând sistematic politica *divide et impera.* Elita romană era sinceră în filoelenismul ei pasional, şi de altfel o bună parte din opinia publică va rămâne mult timp „izolaţionistă“, adică reticentă faţă de aceste expediţii îndepărtate al căror interes nu-i era evident. Dar a existat de asemenea, foarte curând, un partid al intervenţiei continue în care se împleteau cupiditatea noilor „capitalişti“ şi sentimentul orgolios al datoriei — care revenea de acum încolo Romei — de a asigura echilibrul puterilor şi apărarea libertăţii. Totuşi, responsabilitatea primordială a intervenţiilor din ce în ce mai frecvente ale romanilor în afacerile Greciei revine chiar grecilor. Cetăţile greceşti, incapabile să pună capăt rivalităţilor lor, se vor întoarce din ce în ce mai mult spre Roma ca spre un apărător sau un arbitru. La romani, vechiul complex de inferioritate faţă de greci se va amesteca curând cu orgoliul propriei lor valori şi al excelenţei instituţiilor lor şi de asemenea cu un pic de dispreţ faţă de

* pe marea nesfârşită, unde fugeau galere [egiptene].

incapacitatea grecilor de a se guverna. Roma va fi astfel adusă în situaţia de a se amesteca din ce în ce mai mult în afacerile interne ale cetăţilor sau confederaţiilor greceşti; şi este interesant de notat că ea se va bizui cel mai adesea pe elementele conservatoare, nu atât din simpatie politică, cât din convingerea că sprijină în acest fel partidul ordinii şi stabilităţii.

După Macedonia, va veni rândul Syriei Seleucizilor, cea mai mare putere a epocii, să dea piept cu Roma. Urmarea va fi victoria de la Sipyle din Magnezia (189 î. Hr.). În sfârşit, după al treilea război din Macedonia şi victoria lui Paullus Aemilius din Pydna, supremaţia armiei romane n-are nevoie să recurgă decât la ameninţare pentru a determina retragerea seleucidului Antiochos Epifanul care invadase Egiptul, riscând astfel să rupă echilibrul puterilor. Cunoaştem celebra scenă relatată de Polybios şi Titus Livius: Antiochos, croindu-şi drum printre forţele Lagizilor, înaintase până sub zidurile Alexandriei. C. Popillius Laenas, trimisul Romei, îl întâmpină la periferia oraşului. Regele îl primeşte ca pe un vechi prieten (fusese ostatic la Roma doisprezece ani). Romanul, refuzând mâna întinsă, îi dă regelui hotărârea scrisă a Senatului prin care i se ordonă să evacueze Egiptul pe loc. Regele spune că va da răspunsul după ce va lua avizul Sfatului său. Atunci, Popillius Laenas desenează pe pământ cu toiagul său un cerc în jurul regelui, spunându-i că nu va ieşi de acolo până nu va da un răspuns. „Regele, foarte mirat de o asemenea îndrăzneală, ezită pe moment, pentru ca apoi să declare că se înclină în faţa voinţei poporului roman. Atunci, Popillius şi cei care îl întovărăşeau îi întinseră mâna şi îl salutară curtenitor [...]. Într-adevăr, în răstimpul care i s-a fixat, regele îşi retrase armata în Syria..." (Polybios, *Istorii* XXIX, 27, trad. rom. de Adelina Piatkowski, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995, p. 97). Rar se întâmplă să putem surprinde astfel în mersul Istoriei momentul precis când cumpăna balanţei, după o lungă şovăială, se înclină definitiv într-o parte. În acea clipă, chiar dacă nu e încă stăpâna efectivă a întregului bazin mediteranean, Roma exercită deja o hegemonie necontestată.[3]

Douăzeci de ani mai târziu, Roma face un pas decisiv: distruge Cartagina, cucereşte Macedonia şi ia Corintul. Arbitrajului îi urmează ocuparea directă. În 96, Ptolemeu Apion, rege al Cyrenei,

îşi lasă regatul moştenire Romei. În anul 80, Ptolemeu Alexandru, soţul reginei Berenice din Egipt, îi imită gestul. În 74, va fi rândul lui Nicomede din Bithynia. Roma nu se grăbeşte totuşi să ia în posesie aceste moşteniri. Un întreg partid şovăie încă să angajeze Republica în aceste ţări îndepărtate. Va fi nevoie de războiul împotriva lui Mithridate şi de campaniile lui Pompeius în Asia Mică, Syria şi Iudeea pentru ca Roma să intre definitiv în posesia întregului Orient elenistic. Aşadar, trebuie să situăm instaurarea imperiului universal al Romei undeva între 168 î. Hr. (episodul lui Popillius Laenas) şi 61 î. Hr. (triumful lui Pompeius *de Orbe Universo*), şi nu în anul 31 î. Hr.

Acest imperiu va avea o durată excepţional de lungă, mai ales dacă ţinem cont, aşa cum am notat deja, de extrema vulnerabilitate a graniţelor sale. O jumătate de mileniu: de la aproximativ 100 î. Hr. la aproximativ 400 d. Hr. (detronarea lui Romulus Augustulus de către Odoacru în 476 consacră doar o stare de fapt deja veche). În 395, la moartea lui Theodosius, împărţirea imperiului între Honorius şi Arcadius marchează separarea definitivă a Orientului şi a Occidentului. În anul 400, avem consulatul barbarului Stilicon. În 410, jefuirea Romei de către goţi. Occidentul se fărâmiţează sub acţiunea barbarilor germani, în vreme ce în Orient există deja o civilizaţie bizantină.

Din secolul al II-lea d. Hr., putem detecta acţiunea progresivă, oarecum insensibilă, de distrugere dusă de Orient. Civilizaţia greco-romană era minată din interior de vechea civilizaţie a Orientului Mijlociu, distrusă politic înainte de termen de aventura lui Alexandru, dar ale cărei resurse spirituale nu se stinseseră. Într-o lucrare celebră[4], Franz Altheim a descris lenta orientalizare a lumii romane în secolul al III-lea d. Hr. Dar trebuie să plasăm mult mai adânc în timp influenţa Orientului. De fapt, de la cucerirea lui Alexandru. Între momentul în care, spre mirarea şi ciuda ostaşilor săi, Alexandru îmbracă costumul marilor-regi ai Persiei şi momentul în care Constantin, adoptând creştinismul şi mutând capitala de la Roma la Bizanţ, orientează Imperiul roman spre Asia, există o lungă perioadă de incubaţie comparabilă cu aceea de care au avut nevoie „barbarii" elenici sau barbarii germanici pentru a crea pe ruinele civilizaţiilor care i-au precedat o civilizaţie nouă,

originală. Influenţa orientală se manifestă imediat în instituţiile politice, în concepţia asupra monarhiei, în moravurile curţilor elenistice, care vor fi adoptate de Roma şi într-o măsură mai mare de Bizanţ (chiar Roma Papilor va primi o parte din această moştenire: mitra papală cu trei coroane poartă un nume persan, *tiara*, ornament al marilor-regi!). Ritualurile de încoronare, de pildă, vor trece de la regatele persane la regatele elenice şi de aici, prin Bizanţ, la Sfântul Imperiu Romano-German şi, în sfârşit, la toţi regii Europei care se consideră „împăraţi în regatul lor". În vremea noastră, la Abaţia Westminster, în timpul încoronării reginei Angliei, ultimul dintre marii suverani din Occident, milioane de spectatori din toată lumea au putut s-o vadă pe fragila suverană în lunga ei rochie de brocart cu înalta coroană închisă pusă pe cap şi ţinând în mâini simbolurile puterii supreme. Oare câţi dintre ei bănuiau că la distanţă de douăzeci şi cinci de secole de istorie ritualurile de încoronare ale marilor-regi persani se repetau în îndepărtata Britanie?

S-ar putea chiar zice că influenţa Orientului asupra grecilor este şi mai veche, prin contactul cu Asia Mică şi Creta. Chiar la Roma, o primă influenţă orientală este perceptibilă prin intermediul moştenirii etrusce. Dar aceste influenţe se exercitau în stadiul ascensional al civilizaţiei, ele fiind deci asimilabile fără să aibă un efect dizolvant. Cu totul alta este situaţia sub imperiu. Civilizaţia a depăşit acum stadiul dinamismului creator. În mod confuz, ea caută alte credinţe, alte forme, într-un cuvânt, alt stil. Contactul cu Orientul încetează să fie faptul unei minorităţi dominante. Curentul se desfăşoară acum în ambele sensuri: dacă Egiptul şi Syria sunt presărate cu oraşe greceşti şi dacă Asia Mică este elenizată, Occidentul, Italia, şi mai ales Roma trăiesc un aflux de sclavi, de soldaţi, de negustori, de artişti şi chiar de înalţi funcţionari veniţi din Orient, care îşi aduc cu ei gusturile, moravurile, mentalitatea şi religiile. New Yorkul este probabil singurul oraş din lume care ne poate oferi astăzi un amestec de rase comparabil cu acela din Roma imperială.

La început, în interiorul acestor colonii (colonii ale colonizaţilor acasă la colonizator) iau naştere şi se dezvoltă curentele care puţin câte puţin vor schimba înfăţişarea imperiului care, în secolul al

II-lea, era încă animat de o puternică dinamică, aşa cum o dovedesc campaniile lui Traianus în Dacia şi în Orient. Imperiul îşi atinge chiar dimensiunile maxime. Tocmai în aceste colonii şi prin ele se răspândesc mai întâi religiile şi cultele Orientului, precum cultul Soarelui, cultul lui Mithra, apoi iudaismul şi creştinismul. Dar secta creştinilor va avea această particularitate: ea nu va accepta nici să rămână religia unei singure rase şi nici, pe măsură ce se extindea la celelalte naţiuni ale imperiului, să împartă ceva cu cultele lor particulare. Şi va urma începutul lungii crize care nu va lua sfârşit decât cu victoria oficială şi definitivă a creştinismului în secolul al IV-lea. Dar în acest moment Imperiul roman este deja condamnat.

În artă, infiltrarea orientală pare mai lentă, sau mai puţin evidentă. Arta romană inspirată din Grecia se instalează ca stăpână, din meleagurile germanice până în Tripolitania şi în deşertul din Syria. Sub Hadrianus se observă chiar o reluare intensă a clasicismului antic. Dar în vremea lui Traianus (primul lui arhitect este un grec din Syria, Apollodor din Damasc) se poate deja surprinde o uşoară mutaţie care provine fie dintr-o bruscă revigorare a influenţei etrusce, fie direct din Orient; şi basoreliefurile coloanei lui Traianus, cu reprezentarea lor în registre, sunt poate mai apropiate de basoreliefurile palatului lui Sargon din Khorsabad decât de friza Parthenonului. Curând se va introduce utilizarea cupolei, care e în acelaşi timp o revoluţie tehnică şi un semn prevestitor al unei alte viziuni asupra lumii.[5] Între Villa Hadriana de lângă Roma (secolul al II-lea) şi mausoleul Gallei Placidia de la Ravenna (secolul al V-lea) revoluţia a triumfat.

S-a insistat mult asupra rolului jucat de Severi şi de dinastia Iuliei Domna în orientalizarea imperiului. Cred că se poate afirma că ei n-au făcut decât să accelereze un proces deja vechi; tot aşa cum, pe plan politic, luarea puterii de către africano-syrieni nu reprezintă decât un episod al „ascensiunii periferiilor", fenomen-tip al societăţilor pe cale de dezagregare. Romanii, şi chiar italicii, pierd puţin câte puţin controlul imperiului. Cu oarecare întârziere, în domeniul spiritului devine manifestă aceeaşi sterilitate a elementelor „centrale". Plotin este un roman din Egipt, marii jurisconsulţi din secolele al II-lea şi al III-lea sunt syrieni.

Şi tocmai dintre aceşti îndepărtaţi cetăţeni romani care încercau, dramatic, dificila sinteză dintre elenism şi tradiţiile lor, s-a născut omul care a făcut poate cel mai mult pentru a da naştere lumii noi: Saul din Tarsus, pentru noi Sfântul Pavel.

Note

1. Îi lăsăm deoparte pe unguri, care adoptă şi ei civilizaţia occidentală, dar rămân la urma urmelor la periferie, ca şi polonezii. Cât despre ultimele valuri de invazii din Orient (pecenegi, cumani, tătari etc.), ele nu ating practic aria civilizaţiei occidentale. Pecenegii şi cumanii vor fi absorbiţi de provinciile bizantine, de Ungaria şi de ţările române, pe când tătarii vor rămâne la marginea civilizaţiei bizantine şi vor adopta islamul.

2. William Shakespeare, *Antony and Cleopatra*, trad. fr. de André Gide.

3. Generaţiile viitoare vor şti dacă civilizaţia occidentală n-a cunoscut o clipă asemănătoare în acea zi dramatică de octombrie 1962, când preşedintele Kennedy, prin telescriptorul conectat cu Kremlinul, l-a silit pe Hruşciov să retragă rachetele sovietice din Cuba.

4. Franz Altheim, *Die Krise der Alten Welt*, Berlin, 1943 (trad. fr.: *Le déclin du monde antique*, Payot, Paris, 1953).

5. Italia cunoştea deja prin necropolele etrusce — mai ales din Pupluna, Volterra, Vetulonia — cupola sau pseudocupola, care aminteşte de mormintele principilor cretani sau micenieni. Dar arta elenistică a exclus cupola din arhitectura monumentală.

Civilizaţia bizantină

Dintre autorii pe care i-am citat mai sus, numai Toynbee menţionează civilizaţia bizantină ca unitate aparte. Gobineau şi Danilevski o ignoră, Spengler şi Bagby o includ în civilizaţia arabă sau a Orientului Apropiat. Toynbee consideră însă Imperiul otoman ca fiind statul unitar al civilizaţiei bizantine. Nu pot subscrie la nici una dintre aceste opinii.

Desigur, între lumea arabă şi lumea bizantină există o anumită înrudire în moravuri, explicabilă printr-o filiaţie comună; dar nu ne e îngăduit să grupăm într-un ansamblu cultural unic două state teocratice a căror evoluţie religioasă a fost total divergentă şi între care războiul n-a încetat practic niciodată. Apoi apartenenţa la aceeaşi civilizaţie implică o circulaţie continuă de bunuri, de persoane şi de idei între indivizii şi statele care o compun. În afară de mişcarea pelerinilor şi de contactele dintre negustori, foarte puţine relaţii au existat între lumea musulmană şi Bizanţ înainte de cucerirea turcă. Nu numai religia, dar şi gândirea şi artele au evoluat diferit în fiecare dintre cele două sfere de influenţă. Diferenţa sare în ochi chiar în arhitectură (unde s-ar putea găsi cele mai multe puncte comune), *a fortiori* în pictură, muzică, literatură. Tendinţa autorilor de a nu distinge cele două civilizaţii provine în primul rând din profunda necunoaştere a Bizanţului în Occident şi de asemenea din faptul că lunga dominaţie otomană asupra unei părţi a creştinătăţii ortodoxe a nivelat efectiv unele trăsături culturale. Ni se pare totuşi dificil să-l urmăm pe Bagby când, printre argumentele pe care le prezintă în favoarea tezei sale, afirmă că „bucătăria grecilor şi armenilor are în mod izbitor acelaşi gust cu bucătăria turcească şi siriană“[1] şi mai departe că „locuitorii ţărilor aflate pe malurile Mediteranei răsăritene, fie ei

musulmani, greci, evrei sau copţi, au fost îndeobşte clasificaţi împreună ca levantini. Ministerele de Externe ale Marii Britanii şi Statelor Unite continuă să considere Grecia ca pe o parte a Orientului Mijlociu sau Apropiat, şi nu a Europei"! Pe de o parte, afirmaţia lui Toynbee conform căreia Imperiul otoman este „imperiul universal" al civilizaţiei creştin-ortodoxe provine, cred, dintr-o dublă confuzie: în primul rând, statul unitar al unei civilizaţii reprezintă faza sa finală — sau mai exact aspectul politic al fazei finale a acestei civilizaţii; el este fructul unei lungi maturizări în interiorul unei societăţi multinaţionale; el nu poate fi impus decât de unul dintre membrii acestei societăţi, de acela care îşi asumă trăsăturile culturale cele mai marcante ale civilizaţiei şi care, eventual, le fixează. Dacă naţiunea care impune statul unitar este întotdeauna unul dintre statele cele mai periferice dintre „competitori" (*Contending States*), *ea n-ar putea să fie străină* de această civilizaţie, ca turcii care erau străini de civilizaţia creştin-ortodoxă. În al doilea rând, Imperiul otoman, deşi şi-a stabilit capitala în prestigioasa cetate a Constantinopolului, a depăşit în foarte mare măsură vechile graniţe ale Bizanţului — el fiind de fapt imperiul universal al lumii arabe — şi nu ocupă decât o fracţiune din această lume ortodoxă, vechiul domeniu al Imperiului bizantin, în vreme ce cealaltă fracţiune, Rusia, era tocmai pe cale să devină o putere susceptibilă să aspire la imperiul universal al lumii creştin-ortodoxe.

La drept vorbind, când istoricul vorbeşte despre Bizanţ, el se lasă furat de mirajul cuvântului „imperiu". În realitate, în ciuda prestigiului milenar al bazileilor şi a splendorii Constantinopolului, Bizanţul încetează să fie — în sensul strict al cuvântului — un imperiu începând cu secolul al VII-lea, adică din momentul pierderii posesiunilor sale din Africa şi Asia. Nu mai este decât un regat grec, care îşi dispută cu slavii regiunile nonelenizate ale Balcanilor şi cu „barbarii" occidentali câteva enclave în Mediterana occidentală, ca Puglia şi Sicilia — şi încă şi aici era vorba de regiuni ale vechii Grecii Mari, revenită parţial la limba greacă în timpul decadenţei imperiului. Bizanţul nu mai este decât primul dintre statele care aspiră la hegemonia asupra civilizaţiei creştin-ortodoxe; iar Rusia, ultimul. Dar când Rusia va fi ajuns la stadiul

care să-i fi făcut posibilă realizarea acestei unităţi a lumii ortodoxe, un nou eveniment s-a produs, cu consecinţe incalculabile şi astăzi: adoptarea de către Rusia, şi apoi de către restul Europei ortodoxe, a civilizaţiei occidentale. Brusc, fără să părăsească visul unificării lumii ortodoxe, Rusia se va întoarce spre Occident şi va deveni unul dintre „regatele combatante" ale civilizaţiei occidentale. Această cotitură fundamentală în politica Rusiei este vizibilă chiar din timpul lui Petru cel Mare, care acordă vădit mai multă importanţă marelui său duel cu Suedia şi implantării Rusiei pe malurile Mării Baltice decât acordă extinderii spre sud, posesiunii malurilor Mării Negre şi eliberării creştinilor din Balcani. Astfel, civilizaţia bizantină a fost oprită la faza „regatelor combatante", şi dacă e drept că a fost parţial sufocată de dominaţia turcească în jumătatea sudică a ariei, în cele din urmă Occidentul e cel care a dat lovitura de graţie, absorbind-o în întregime.

Dar e vremea să revenim în urmă şi să încercăm să delimităm în spaţiu şi timp civilizaţia noastră bizantină sau creştin-ortodoxă, să-i distingem perioadele în care o putem împărţi şi să-i subliniem unele dintre trăsăturile ei caracteristice.

Aşa cum frontierele civilizaţiei occidentale coincid în primele faze cu frontierele catolicismului, civilizaţia bizantină coincide cu graniţele creştinătăţii ortodoxe — sau, dacă preferăm, cu zona de influenţă a patriarhului de la Constantinopol şi a protectorului său, bazileul. Nu se poate afirma că împărţirea între zona de influenţă a Romei şi aceea a Constantinopolului s-a făcut în conformitate cu anumite linii naturale, etnice sau lingvistice. Bizanţul a menţinut mult timp enclave sau capete de pod în Mediterana occidentală, în Africa, în Sicilia, în Sardinia, în Corsica, în Italia meridională, în exarhatul din Ravenna. La fel, influenţa Romei a rivalizat cu aceea a Constantinopolului într-o parte a lumii slave. Şi dacă succesul definitiv al catolicismului în Croaţia, în Ungaria, în Boemia şi în Polonia se datorează parţial hazardului, eşecul lui la valahii din Balcani poate fi atribuit nu atât influenţei pozitive a Bizanţului cât efectului negativ al celei de-a patra Cruciade şi erorii de tactică a papalităţii care a mizat mai degrabă pe noul Imperiu latin din Constantinopol decât pe ţaratul vlaho-bulgar al Asăneştilor. Mai târziu, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea,

puterea politică a Poloniei şi Austriei a fost determinantă în crearea a două nuclee de uniaţi la ucrainenii din Polonia şi la românii din Transilvania. Odată însă ce frontierele celor două obedienţe au fost consolidate, acest clivaj a avut consecinţe decisive asupra evoluţiei celor două jumătăţi ale Europei, mai ales după consumarea schismei între Roma şi Constantinopol în 1054. Istoria ne oferă aici un exemplu izbitor al influenţei capitale pe care o are religia asupra evoluţiei culturilor, deoarece clivajul dintre civilizaţia occidentală şi civilizaţia bizantină nu s-a produs urmând frontiere etnice, ci urmând apartenenţa la una sau alta dintre cele două mari Biserici creştine. O importantă fracţiune a lumii slave s-a aflat în orbita Romei, în vreme ce cea mai mare parte rămânea în orbita Bizanţului; în schimb, romanitatea orientală a fost separată de romanitatea occidentală şi înglobată în lumea slavo-bizantină. Acest fenomen a avut repercusiuni de lungă durată ale căror efecte sunt şi astăzi vizibile, la peste două secole şi jumătate după începutul occidentalizării lumii creştin-ortodoxe.

Contrar a ceea ce s-a petrecut în India şi în Extremul Orient (ceea ce confirmă observaţia făcută mai sus), „frontul" dintre cele două confesiuni antagoniste a fost clar, aproape fără interpenetrare şi relativ stabil (cu excepţia câtorva pătrunderi realizate de catolicism începând de la sfârşitul secolului al XVI-lea, într-o epocă de dinamism politic al Occidentului în faţa unei ortodoxii fărâmiţate, sfâşiate şi parţial supuse „necredincioşilor"). Putem vorbi într-adevăr despre „un front", ca în termeni de strategie militară, deoarece împărţirea s-a făcut pe linii pur geografice, plecând de la două „baze de plecare", baza de plecare a ortodoxiei fiind reprezentată de Grecia şi Asia Mică, şi aceea a catolicismului de un arc de cerc care mergea de la Roma până în Irlanda. Bătălia decisivă s-a dat în secolele al IX-lea şi al X-lea: de la creştinarea Germaniei orientale şi a Boemiei sub Carolingieni — de partea catolică — şi de la apostolatul fraţilor Chiril şi Metodiu — de partea ortodoxă, până la convertirea ungurilor şi scandinavilor, de partea occidentală, şi aceea a Rusiei în Orient. Şi hazardul a făcut ca această competiţie să aibă loc în perioada de maxim dinamism al Imperiului bizantin, care coincidea cu perioada cea mai sumbră din istoria papalităţii. Aşadar, în Occident, iniţiativa aparţine

Bisericilor locale, mai ales aceleia din Irlanda, sau puterii politice — ca în Bizanţ, de altfel. În ultimă instanţă, decizia depinde de geografie şi de greutatea respectivă a celor două imperii, bizantin şi carolingian. Nu mai e vorba doar de rivalitatea existentă între episcopul de la Roma şi patriarhul de la Constantinopol[2], ci de rivalitatea dintre două puteri care întrupează de acum încolo două stiluri de viaţă. Ritul oriental şi ritul occidental sunt acum clar diferenţiate (schisma lui Photius, 867). Suntem în prezenţa a două civilizaţii-surori ale căror drumuri se despart prea mult pentru ca ele să-şi mai poată da mâna. În sfârşit, dacă mai multe Biserici din Orient, în Armenia, în Syria, în Egipt, în Etiopia, au rămas independente şi eretice, influenţa culturală a ortodoxiei a rămas vie, graţie prestigiului Bizanţului şi contactelor între pelerini la Locurile Sfinte din Palestina şi Sinai; astfel încât ne este permis, în primele faze, să includem în cadrul civilizaţiei bizantine şi comunităţile creştine care vor fi izolate de către islam.

Dacă a fost uşor să precizăm cadrul geografic al civilizaţiei bizantine, trebuie să recunosc că este mai greu să-i fixăm limitele în timp. Mai întâi, trebuie să amintesc că ciclul civilizaţiei bizantine este trunchiat la cele două extremităţi: faza larvară e oarecum „subterană", iar faza imperială lipseşte. Fiecare dintre aceste două accidente îşi are explicaţia lui. Dacă creştinătatea ortodoxă n-a fost unificată (grecii, bulgarii, sârbii şi ruşii au încercat s-o facă pe rând) este pentru că, aşa cum am spus, ea a fost absorbită înainte de termen de o civilizaţie rivală, cea occidentală. În privinţa fazei larvare, *absenţa ei nu este decât aparentă*. Într-adevăr, civilizaţia bizantină nu se naşte, ca majoritatea celorlalte civilizaţii cunoscute, din suprapunerea unui strat barbar peste o societate civilizată pe cale de descompunere, ci din contactul prelungit între două civilizaţii rivale, cea elenică şi cea babiloniană. Fenomenul este rar, dar nu unic: avem exemple de acest gen sub ochii noştri, deoarece trei civilizaţii contemporane, arabă, indiană şi extrem-orientală, suferă mutaţii sub impactul civilizaţiei occidentale, fără amestec de rase.

Desigur, a existat un puternic val slav în Balcani, care a copleşit cea mai mare parte a romanităţii orientale şi care a pătruns până în inima Greciei continentale. Dar această infiltrare are loc

nu la începutul fazei larvare, ci în secolele al VI-lea şi al VII-lea, în plină fază de formare a civilizaţiei bizantine, când aceasta era deja structurată politic şi când cultura ei era cristalizată (mozaicurile din Ravenna sunt din secolul al V-lea şi Sfânta Sofia e din secolul al VI-lea). Bizanţul s-a lipsit de o primă perioadă medievală. Apoi, în opoziţie cu popoarele germanice, slavii, la început, nu sunt invadatori războinici, ci imigranţi neorganizaţi. E simptomatic să constatăm că într-o primă fază ei nu formează nicăieri minorităţi dominante, ci numai mase reduse adesea la servitute (slav = sclav) fie de către bizantini, fie de către germanici sau avari, şi că primele state slave s-au organizat sub impulsul unor minorităţi străine slavizate: bulgarii în sud, scandinavii în Rusia, cele două grupuri dând ţărilor numele lor. Îmi permit să fac o speculaţie în legătură cu ce s-ar fi întâmplat dacă primii slavi infiltraţi în Balcani şi în Grecia ar fi format minorităţi dominante (ca germanii în vest sau arabii în Orientul Mijlociu) sau dacă bulgarii ar fi reuşit să pună mâna pe Constantinopol în secolul al IX-lea. Am fi văzut atunci, poate, înflorirea unei alte civilizaţii, în care elementul barbar şi-ar fi adus contribuţia. Însă n-a fost cazul: slavii n-au participat la înflorirea civilizaţiei bizantine, influenţa exercitată de Bizanţ asupra lor, mai ales prin intermediul călugărilor şi misionarilor, a fost mult mai profundă decât influenţa Romei catolice asupra germanilor. Ea era dublată de prestigiul politic şi cultural al Constantinopolului, „Ţarigrad", care depăşea în bogăţie şi strălucire toate cetăţile din lume. De aceea, aria est-europeană a fost, în evoluţia ei spirituală şi în structurile ei politice, mult mai dependentă de Constantinopol decât a fost lumea occidentală de Roma medievală.

Există astfel un decalaj temporal între evoluţia celor două jumătăţi ale Imperiului roman: pe de o parte, aculturarea jumătăţii elenice de către civilizaţia babiloniană precedă cu câteva secole aculturarea jumătăţii latine, ea fiind de asemenea mai intensă; pe de alta, contactul germanilor cu Roma precedă cu câteva secole contactul slavilor cu Bizanţul. De unde lipsa de sincronizare dintre ciclurile celor două civilizaţii-surori ieşite din civilizaţia greco-romană. În Orient, nucleul central (Grecia, Tracia, Asia Mică)[3] este, din punctul de vedere al ciclului de evoluţie, mai vechi decât

nucleul central al Occidentului (Italia, Franţa, Lotharingia). Prin aceasta, vreau să spun că fizionomia civilizaţiei bizantine se detaşează clar din secolele al V-lea–al VI-lea, în vreme ce trebuie să aşteptăm secolul al XI-lea pentru a vedea înflorind în Occident instituţii şi arte originale. Dimpotrivă, în Occident, „periferia" (Peninsula Iberică, Insulele Britanice, Germania) urmează imediat centrul şi participă activ la modelarea unor forme noi, în timp ce periferia Bizanţului (slavii de sud, ruşii, românii) nu este contaminată de Bizanţ decât cu mare întârziere şi se mulţumeşte să absoarbă o cultură deja matură, neaducându-i aproape nimic original. În sfârşit, era „regatelor combatante" se manifestă în Orient odată cu marele duel dintre bizantini şi bulgari la sfârşitul secolului al X-lea, iar în Occident apare la începutul secolului al XVI-lea. De asemenea, de la începuturile ei, civilizaţia bizantină dă impresia că este o civilizaţie „bătrână". Asta ţine fără îndoială de faptul că elementul barbar este practic absent în timpul fazelor iniţiale. Acest lucru explică de ce, în ciuda strălucirii civilizaţiei ei materiale, ea este relativ puţin fecundă. Evantaiul creaţiilor sale este îngust. În comparaţie cu Occidentul, constatăm o anumită lipsă de varietate, o anumită fixitate a genurilor, ca şi cum ar fi existat de la început un germene de senescenţă, de sterilitate. E adevărat că Occidentul oferă un exemplu excepţional şi că Bizanţul, la urma urmelor, nu e mai puţin bogat şi variat decât Egiptul, Creta, China sau civilizaţiile precolumbiene, mai ales dacă ne gândim la scurtimea relativă a ciclului. Poate trebuie de asemenea să incriminăm — cel puţin în domeniul literar — respectul superstiţios faţă de Grecia antică pe care bizantinii îl vor păstra până la sfârşit. (Regăsim inhibiţii asemănătoare la nivelul psihologiei individuale, când un fiu, de altfel plin de talent, este de-a dreptul paralizat de amintirea unui tată prea ilustru.) Bizanţul n-a avut niciodată conştiinţa clară a prăpastiei care se căscase, după mai mult de un mileniu, între el şi Grecia antică. Aceşti descendenţi ai grecilor se mişcau de acum într-o sferă spirituală complet diferită de aceea a strămoşilor lor. Cele două sfere, a lumii antice şi a lumii creştin-ortodoxe, erau aproape impenetrabile una pentru alta. Artele plastice sunt în această privinţă revelatoare. Arhitectura religioasă a Bizanţului, chiar când inovează vizibil în raport

cu sinagoga orientală, ascultă de reguli estetice total străine de spiritul arhitecturii antice. Accentul nu se mai pune pe linia exterioară, pe perspectivă şi lumină, ci pe „căldura" interioară, pe „vrajă", pe mister. Esenţialul unui templu grecesc este efectul imediat sensibil al rânduirii colonadei sale. Esenţialul unei biserici bizantine este efectul insinuant al decoraţiunii sale interioare, încărcată de semnificaţii mistice. Şi, dacă găsim şi aici coloane în stil antic, e vorba de o pură necesitate tehnică sau de un ornament fără semnificaţie particulară — când nu e vorba pur şi simplu de utilizarea unui material rar, găsit pe loc.

Alt fapt simptomatic: sărăcia relativă a statuarei bizantine. Cum să explicăm acest fenomen? Iconoclasmul nu este o explicaţie deoarece el proscrie atât pictura, cât şi sculptura, or, ştim că tocmai după victoria iconofililor de la mijlocul secolului al IX-lea trebuie să situăm debuturile marii picturi bizantine. Trebuie fără îndoială să căutăm într-o cauză mai adâncă această pierdere a interesului pentru sculptură, în general, şi statuară în particular. Artistul bizantin e foarte puţin sensibil la forma corpului uman, ea fiind pentru el lipsită de semnificaţie, poate chiar impură. În pictură, trupurile sunt parcă descărnate. Efectul de extaz religios, care e căutat, trebuie să provină dintr-un întreg ansamblu de aranjamente, de gesturi, de culori, de convenţii chiar, punându-l pe spectator în „starea sufletească potrivită". În imaginea unui sfânt nu se caută reprezentarea trăsăturilor lui, se caută iradierea sfinţeniei lui. Atât în epicentru, cât şi la periferie, singura creaţie durabilă a civilizaţiei bizantine pare să fi fost arta religioasă, mai ales arta picturală, care va evolua puţin în ansamblul ortodoxiei. La drept vorbind, putem spune că românii şi slavii de sud nu vor intra cu adevărat cu aport original în istoria culturii decât atunci când vor fi fecundaţi de Occident. Cazul Rusiei este deosebit de semnificativ în această privinţă, datorită rezistenţei înverşunate pe care „vechea Rusie" a opus-o occidentalizării. Totuşi, până la începutul secolului al XIX-lea, într-o mie de ani de istorie, Rusia n-a oferit aproape nimic în afară de icoanele sale, în vreme ce la aproximativ un secol după adoptarea civilizaţiei occidentale, puţin după accesul ei la prim-planul puterii politice, ea cunoaşte o extraordinară înflorire în toate domeniile artei şi ale gândirii.

Primele contacte directe şi masive ale grecilor cu lumea orientală datează din epoca elenistică. Într-o primă fază, elenismul dă mai mult decât primeşte. Această influenţă este vizibilă mai ales în arhitectură. Dar gândirea orientală se va lăsa şi ea contaminată. Mă gândesc de pildă la intelectualitatea evreiască, mai ales la aceea din afara Iudeii, la un Philon Evreul şi la Şcoala din Alexandria care pregătesc deja această sinteză iudeo-grecească, aceste tipare elenice în care, în următoarea generaţie, Sfântul Pavel şi apoi Părinţii Bisericii vor turna substanţa misticismului lor oriental. Şi tocmai în această epocă, în secolul I d. Hr., începe într-adevăr mişcarea inversă, adică a influenţării elenismului de către Orient, care va lua amploare în toate ramurile culturii. Dacă plasăm deci în secolul I al erei noastre începutul fazei larvare a civilizaţiei bizantine, ruptura decisivă din 395 (împărţirea imperiului între Arcadius şi Honorius) se produce în momentul în care stilul său pierde — atât în domeniul artei, cât şi în cel al gândirii — legătura cu stilul clasic.[4] În zadar Constantin a reconstruit în noua sa capitală monumentele Romei şi palatele senatorilor, deoarece adevărata creaţie artistică după secolul al IV-lea va fi deja bizantină, nu numai la Constantinopol şi în Orient, dar şi în Italia şi chiar la Roma. O lume — şi nu doar zece secole de istorie — separă Sfânta Sofia de Parthenon. În acest sens, evoluţia picturii este tipică, şi aceasta cu atât mai mult, cu cât ea rămâne fără îndoială contribuţia cea mai strălucitoare a Bizanţului la civilizaţie, pictura religioasă bizantină fiind, după părerea noastră, tot ceea ce omul a creat mai emoţionant în domeniul reprezentării sacrului. (Îmi pun totuşi întrebarea dacă frumuseţea pe care o găsim astăzi în icoanele bizantine nu se datorează cumva unei trecătoare admiraţii exagerate, tendinţei artei occidentale contemporane spre „primitiv" şi hieratic.) Or, trăsăturile esenţiale ale picturii bizantine sunt vădit orientale. Descoperirea făcută în Syria, între cele două războaie, a frescelor sinagogii din Dura Europos, aflate într-o stare de conservare într-adevăr miraculoasă[5], a aruncat o lumină nouă asupra filiaţiei picturii bizantine. Pictura bizantină este de origine esenţial syro-babiloniană şi iraniană.[6] Desigur, în adoptarea unei arte străine rămân mereu elemente din arta anterioară, şi criticul de artă, analizând de exemplu mozaicurile de la San

Vitale din Ravenna, nu va avea nici o dificultate în a releva ceea ce în maniera artistului ţine încă de tradiţia elenistică. El ar regăsi de altfel această influenţă chiar la Dura Europos, de exemplu în anumite atitudini ale personajelor, comune sarcofagelor antice, în desenul draperiilor sau în prezenţa decorativă a măştilor comice şi tragice, obişnuite în mozaicurile elenistice. Dar mi se pare că aceste elemente „clasice" rămân superficiale, ornamentale, aşa cum trăsătura de penel a meseriaşului păstrează urma lecţiilor maestrului. Dar trăsăturile profunde, revelatoare ale sufletului, şi de altfel imediat vizibile la o privire de ansamblu, vin din vechiul Orient: lungile procesiuni de personaje, „frontalitatea" lor, imobilitatea atitudinilor, ierarhia straturilor, perspectiva inversă, absenţa totală a spaţiului. Reprezentarea în registre suprapuse o vom mai găsi în frescele lui Giotto în capela Scrovegni din Padova şi în acele bijuterii ale artei bizantine tardive care sunt frescele exterioare ale mânăstirilor din Bucovina. De la Dura Europos la Moldoviţa, filiaţia este neîntreruptă de-a lungul unui mileniu şi jumătate.

Filiaţia este la fel de evidentă în domeniul muzicii, cel puţin al muzicii religioase. Dacă urmăreşti o slujbă ortodoxă într-un sanctuar retras în care riturile vechi s-au păstrat în starea cea mai pură, dacă auzi, de exemplu, cântarea Evangheliei de către călugării de la Muntele Athos, înrudirea cu vechile cânturi religioase evreieşti este atât de izbitoare, încât savantele explicaţii ale muzicologilor sunt de prisos. Faptul în sine nu are de ce să ne mire. Primii creştini n-au făcut decât să continue ritualul evreiesc într-o formă uşor „reformată". Şi azi, diferenţa dintre o sinagogă din Egipt şi o biserică coptă este mai mică decât diferenţa dintre aceasta şi un templu protestant. Fără îndoială, cu timpul, marea muzică corală, atât în Bizanţ, cât şi în Rusia şi restul ortodoxiei, va sfârşi prin a suporta diverse influenţe şi prin a evolua în funcţie de legi proprii, dar originea ei ebraică este de netăgăduit.

Şi în Occident, muzica religioasă îşi are originea în slujba evreiască, şi dacă ea a evoluat mai rapid spre forme noi, trebuie totuşi să ne amintim că ea a suportat de mai multe ori o revenire la influenţa orientală. Cel puţin în două rânduri: de la reforma muzicală a Sfântului Grigore cel Mare, papă din 590 până la 604, care se află la originea a ceea ce încă numim „cântul gregorian"

(Grigore a fost „apocrisiar" la Constantinopol sub pontificatul lui Benedict I şi reformele lui i-au atras mai târziu reproşul de a fi vrut să-i imite pe greci), şi sub Sfântul Sergiu, papă din 687 până la 701, a cărui familie era originară din Antiochia şi care a introdus la rândul lui uzanţe şi cântece împrumutate de la Bizanţ. „Cântul gregorian" s-a transformat pe urmă în mod notabil, ca şi cum occidentalii ar fi fost, atavic, reticenţi sau refractari faţă de stilul oriental de vocalizare. Nu la fel stau lucrurile pentru musulmani, care au păstrat vechiul stil ebraic pentru lectura versetelor din Coran. Avem aici un fenomen de cultură dintre cele mai interesante.

Transplantat în mediu grecesc, centrul Imperiului roman a fost puţin câte puţin elenizat. Atât de puternică era amprenta Romei şi atât de prestigioasă amintirea ei, încât procesul va avea nevoie de mai multe secole. Dinastia lui Constantin aparţine romanităţii orientale, acelui Illyricum, pepinieră de împăraţi. Dinastia lui Theodosius (379–450) este spaniolă. Leon I (457–474) aparţine unei familii de traci romanizaţi. Ginerele şi succesorul lui, Zenon (pe numele său adevărat Traskalisseus Russumbladeotes), este un „barbar" isaurian din Asia Mică; dar Iustin şi Iustinian aparţin din nou unei familii din Illyricum, încă puternic impregnată de tradiţia romană. Totuşi, deja sub Iustinian, latina a ajuns o limbă străină în cea mai mare parte a imperiului. Îşi păstrează preeminenţa doar în domeniile care sunt la urma urmelor puţin reprezentative pentru o cultură, pentru „mentalul ei colectiv", precum dreptul, administraţia şi armata. Istoricul oficial (şi mai puţin oficial!) al lui Iustinianus, Procopius din Caesarea, în Palestina, scrie în greacă. Marii arhitecţi ai domniei, Antim din Tralles şi Isidor din Milet, sunt şi ei originari din Asia, în vreme ce moravurile, religia, arta şi costumul se orientalizează din ce în ce mai mult.

Cu Mauriciu (582–602), originar din Cappadocia, avem primul împărat „elenofon" — deşi nu e vorba, să luăm seama, de un grec din Grecia. Totuşi, elenizarea lingvistică a imperiului continuă. Ea apare totală sub domnia lui Heraclius, care, primul, va lua titlul oriental de bazileu după victoria sa asupra perşilor (629). Literatura se străduieşte să reînvie clasicismul antic. Exceptând istoria, ea este puţin creatoare, deşi se prezintă încă bine în comparaţie cu producţia Occidentului barbar din aceeaşi epocă.

Astfel, transformarea Imperiului roman din Orient într-o monarhie grecească cu moravuri orientale va lua trei secole. De-a lungul acestui interval de timp, se poate vorbi de un Ev Mediu bizantin. Dacă, din raţiuni pe care le-am expus mai sus (contact prelungit cu civilizaţia babiloniană şi absenţa elementelor barbare în inima imperiului), faza larvară a Imperiului bizantin nu este perceptibilă, perioada care durează din secolul al IV-lea până în secolul al X-lea poate fi considerată ca faza de formare a civilizaţiei. În secolul al V-lea, sub loviturile aceloraşi barbari, care au sfârşit prin a copleşi imperiul din Occident, imperiul din Orient este gata să se prăbuşească. Poate că nu şi-a datorat salvarea decât hazardului care i-a abătut succesiv pe Attila şi pe Theodoric spre Occident, ca şi prezenţei temuţilor isaurieni, barbari din interior, de care puterea a ştiut să se servească împotriva goţilor, înainte de a-i înfrânge şi pe ei.

În secolul următor, sub Iustinian, asistăm la revigorarea spectaculoasă a imperiului. Dar, contrar a ceea ce au putut să creadă contemporanii, obsedaţi de amintirea măreţiei romane, nu e vorba de renaşterea unei vechi civilizaţii, ci de naşterea uneia noi. Nu ne mai aflăm în interiorul aceluiaşi ciclu. Tot ce am spus despre transformările moravurilor şi ale culturii dovedeşte acest lucru. În domeniul economic, regăsim aceleaşi simptome ale unei structuri medievale, când puterea trece imperceptibil din mâinile vechii aristocraţii senatoriale în mâinile unei noi aristocraţii de mari proprietari. Şi aici, Bizanţul devansează Occidentul cu mai multe secole. S-a vorbit de imperiu în decadenţă. Ar fi mai just să vorbim de un regat care se naşte. De altfel, putem oare califica de decadent un stat care, redus practic la bastioanele din Asia Mică şi Peninsula Balcanică, ţine piept victorios vreme de secole dublei presiuni a barbarilor din nord şi a imperiilor asiatice? Care se opune Persiei cu tot atât şi uneori mai mult noroc decât acela al Romei aflate la apogeul ei şi care, în momentul desfăşurării valului arab, a reprezentat singurul veritabil zid de apărare al creştinătăţii împotriva islamului? (Vârful extrem al valului oprit de Carol Martel în Occident nu se compară nici în intensitate, nici în durată cu asaltul multisecular al lumii musulmane împotriva creştinătăţii orientale.) Excepţionala gravitate a primejdiei exterioare

ne furnizează poate de asemenea o explicaţie pentru intensitatea pasiunii religioase care însufleţeşte Bizanţul: luptă pe două fronturi, pe de o parte rezistă la asalturile „necredincioşilor" şi pe de alta îi respinge şi îi evanghelizează pe slavii păgâni. El luptă de asemenea pe un al treilea front, cel din interior. Timp de un secol şi jumătate, e sfâşiat de cearta dintre iconoclaşti şi partizanii icoanelor. Astfel, se dovedeşte că, de-a lungul perioadei care ne interesează, Orientul creştin trăieşte mai intens pentru apărarea adevăratei credinţe decât Occidentul creştin. Doar de la sfârşitul secolului al XI-lea acesta din urmă va cunoaşte marile elanuri şi marile crize ale credinţei.

Între mijlocul secolului al IX-lea şi mijlocul secolului al XI-lea, la sfârşitul perioadei de formare, Bizanţul ajunge la apogeul puterii sale. A restabilit situaţia în Orient, până în Armenia, în Georgia, în Syria şi Palestina, i-a respins la nord pe ruşi, şi-a restaurat protectoratul asupra Italiei de sud, în sfârşit i-a zdrobit pe bulgari sub Vasile II Bulgaroctonul. Prestigiul lui e mai mare ca niciodată. Expansiunea religioasă nu e mai puţin spectaculoasă, culminând cu convertirea ruşilor sub Vladimir din Kiev (989). Pe mare, imperiul şi-a regăsit puterea, ceea ce îi permite, plasat cum e pe „drumul mirodeniilor", să întreţină între Orient şi Occident un flux comercial care îi este favorabil. În interior, manufacturile prospere care depind de stat îi asigură acestuia alte surse de profit. În sfârşit, o înţeleaptă politică a pământului, favorabilă soldaţilor, menţine o vreme echilibrul între ţăranii liberi şi marii proprietari, furnizând imperiului solide cadre militare.

Astfel, la cumpăna dintre secolele al X-lea şi al XI-lea, în faţa unei lumi arabe divizate şi decadente şi a unui Occident aflat încă în semibarbarie, în plină mutaţie feudală, Bizanţul este neîndoielnic cea mai mare şi mai civilizată putere din bazinul mediteranean. Şi aceasta, în ciuda unei anumite instabilităţi politice. Avem într-adevăr impresia unui dinamism interior, independent de valoarea oamenilor.

Dar acest elan este, la urma urmei, de scurtă durată. Să atribuim faptul unei adversităţi extreme a evenimentelor exterioare? Sau unei sărăcii relative a elementelor etnice constitutive ale civilizaţiei? Faptele economice, de exemplu, nu vor explica niciodată suficient prin

ele însele cum, începând din secolul al XII-lea, Bizanţul cedează puţin câte puţin supremaţia republicilor negustoreşti din Italia. În realitate, anul 1071, care vede simultan excluderea bizantinilor din Italia de către normanzi şi teribila înfrângere a lui Roman IV Diogene la Mantzikert în faţa turcilor selgiucizi, marchează începutul decadenţei politice a Bizanţului.[7] Imperiul, prins între presiunea turcilor şi aceea a „latinilor", începe o lungă agonie de patru secole. Mai ales ocuparea celei mai mari părţi a Anatoliei de către turci — care va fi completă un secol mai târziu, după bătălia de la Myriokephalon (1176) — va avea consecinţe dezastruoase atât din punct de vedere economic, cât şi militar. De la început, Asia Mică fusese nucleul imperiului şi rezervorul lui de oameni. Prăpastia care se cască între greci şi latini după primele cruciade va fi nu mai puţin plină de consecinţe. Neînţelegerile, ura acumulată mai ales în timpul efemerului „Imperiu roman de răsărit" vor împiedica pentru secole — până în epoca contemporană — toate încercările de unire a Bisericilor şi vor cristaliza lumea ortodoxă în ostilitatea ei faţă de Occidentul catolic. În aşa măsură, încât, atunci când civilizaţia occidentală va fi în sfârşit în măsură să domine definitiv în Europa Răsăriteană, în cursul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, lucrul se va realiza sub forma unei civilizaţii esenţial laice şi în mare parte decreştinate.

Această „fixaţie" negativă nu va fi însă singura consecinţă a contactului dintre bizantini şi „latini". Împrumuturile reciproce au fost numeroase. Occidentalii au fost fascinaţi de bogăţia şi rafinamentul Bizanţului, mai ales veneţienii, care se aflau de multă vreme în relaţii strânse cu imperiul. Numărul mare de opere de artă bizantine cu care „latinii" au inundat Occidentul după jaful Constantinopolului nu constituie doar o dovadă a spiritului lor mercantil, ci dovedeşte că în acea fază de dezvoltare a Occidentului exista încă mult loc pentru împrumuturi fecunde şi că Bizanţul avea un ascendent asupra culturii occidentale pe cale de a se naşte. Se poate spune acelaşi lucru despre creaţia literară şi ştiinţifică, mai ales despre studiul autorilor din Antichitate, care a avut o influenţă deloc neglijabilă asupra începuturilor Renaşterii italiene. Schimburile s-au făcut de altfel în ambele sensuri, deoarece, în

timp ce Occidentul îşi începea extraordinara ascensiune, Bizanţul, sărăcit şi neputincios, se scleroza.

Când în secolul al XV-lea primul, unicul mare centru de iradiere al culturii bizantine se va fi stins, întreaga cultură ortodoxă se va întoarce la un nivel aproape medieval. Tinereţea, dinamismul Occidentului au exercitat atunci o atracţie sigură asupra unei părţi din elita bizantină. Nu trebuie să vedem numai gesturi de oportunism politic în încercările repetate de apropiere de Roma. În ciuda duşmăniilor şi a ranchiunelor, o anumită simbioză spirituală s-a produs, mai ales prin intermediul Veneţiei, care a fost în toate vremurile un teren de contact între cei doi „fraţi duşmani". (Mai târziu, de asemenea, după căderea Bizanţului, Veneţia va păstra o atitudine mai tolerantă şi mai liberală, şi tocmai prin intermediul şcolilor din Veneţia şi Padova începe în secolul al XVII-lea aculturarea grecilor de către cultura occidentală.)

S-a spus adesea că, în fanatismul lor anticatolic şi antioccidental, grecii au preferat să cadă în braţele turcilor mai degrabă decât să accepte protecţia „latinilor". Realitatea este mai nuanţată. La urma urmelor, nu spre alte ţări musulmane, nici spre îndepărtata Rusie, „apărătoarea adevăratei credinţe", ci spre Italia se vor îndrepta cei mai mulţi dintre membrii familiei imperiale care au scăpat teferi şi cei mai mulţi dintre refugiaţii de după luarea Constantinopolului de către turci. Şi aici ei vor forma câteva centre de activitate care vor influenţa viitoarea evoluţie a celor două civilizaţii. E suficient să amintim două cazuri ilustre, cel al cardinalului Visarion (Bessarion) şi cel al Zoei Paleologul, nepoata ultimului împărat, mort pe meterezele Constantinopolului, şi care se va căsători mai târziu în mare pompă cu primul ţar al Rusiei, legitimând întrucâtva prin înrudire dinastică pretenţiile Moscovei la titlul de „a treia Romă".

Mai târziu, tot în aceste locuri de întâlnire a celor două civilizaţii pe care le reprezentau vechile posesiuni bizantine cedate Veneţiei sau Genovei se vor ivi primii greci „occidentalizaţi" în faza care precedă marea cotitură spre adoptarea civilizaţiei occidentale: între alţii, Chiril Grecul, călugăr crescut în Epir şi la Corfu, care va trăi treizeci şi opt de ani în Rusia începând din 1518 şi care se va număra printre aceia care vor aduce aici ideile Renaşterii

italiene; Chiril Loukaris, originar din Creta, patriarh al Constantinopolului din 1620 până în 1638, care va plăti cu capul încercarea de unire cu calviniştii; sau, în sfârşit, Alexandru Mavrocordat, originar din Chios, mare-dragoman al Porţii (1641–1709), primul din seria de demnitari greci care vor încerca să domine din interior Imperiul otoman decadent.

Pentru a reveni la influenţa occidentală asupra Bizanţului aflat în declin, trebuie notat de asemenea un aspect mai puţin pozitiv al acestei influenţe, anume feudalizarea imperiului imediat după a patra cruciadă. Sub presiunea evenimentelor şi a imitării lumii feudale din Occident, asistăm în secolele al XIII-lea–al XIV-lea la o fărâmiţare a vechilor posesiuni imperiale în principate mai mult sau mai puţin independente, fie sub dinastiile locale, ca a Comnenilor la Trebizonda şi a Anghelilor din Epir, mai târziu a Cantacuzinilor în Moreea, fie sub dinastiile „frânce" precum Villehardouin, Lusignan, Acciaiuoli. La mijlocul secolului al XIV-lea, se va ajunge chiar la împărţirea resturilor imperiului între doi coîmpăraţi, cum va fi cazul între Ioan VI Cantacuzinul şi ginerele şi rivalul său Ioan V Paleologul.

Totuşi, încă o dată, este remarcabil că, în frământările care-l răpun inexorabil, Bizanţul, pradă atacurilor din afară şi anarhiei din interior, nu-şi pierde energia creatoare în domeniul spiritului. Redus puţin câte puţin la Capitala sa şi la periferia ei, imperiul, politic muribund, continuă să strălucească în toată ortodoxia, şi dincolo de ea. Epoca Comnenilor şi a Paleologilor ne-a lăsat, la Muntele Athos, la Mistra în Moreea, la Arta în Epir, unele dintre cele mai frumoase monumente ale artei bizantine, care se răspândea în acelaşi timp la Kiev, apoi în Rusia de nord, în Serbia şi în ţările române. Literatura bizantină a ultimelor secole e probabil superioară literaturii occidentale care îi este contemporană şi istoria este cultivată cu tot atâta talent ca în secolele precedente. În sfârşit, reînnoirea studiilor antice şi admiraţia oarbă pentru literatura şi filozofia clasică au deschis calea umanismului occidental. Şi în această privinţă, Bizanţul a precedat Italia şi a influenţat-o puternic.

Prin urmare, deși între secolele al XIII-lea și al XV-lea, civilizația occidentală ia subit un avans considerabil, se poate spune că civilizația bizantină rămâne încă vivace.

Dacă Bizanțul n-ar fi fost prematur înghițit de Imperiul otoman, ar fi putut el oare să inițieze o cotitură hotărâtoare, comparabilă cu aceea a Occidentului în momentul Renașterii? E o întrebare la care nu putem răspunde. Tot ce se poate spune este că un avânt ca acela al Occidentului începând cu secolul al XIII-lea cere un minimum de securitate exterioară. Europa Occidentală se află la adăpost, de secole — grație parțial tamponului pe care Orientul ortodox l-a reprezentat împotriva arabilor, mongolilor și turcilor. Dacă presiunea exterioară ar fi continuat la est, probabil că Europa ortodoxă n-ar fi putut începe această evoluție, chiar fără căderea Constantinopolului și a statelor din Balcani. Ca dovadă, nici marile puteri catolice din Răsărit, Ungaria și Polonia, probabil pentru aceleași motive, n-au putut participa din plin la elanul Occidentului.

Odată cu declinul statului bizantin nu e încă lovită mortal civilizația pe care a reprezentat-o, ci numai primul dintre „regatele sale combatante". Într-adevăr, la sfârșitul secolului al XII-lea, alți concurenți intră în arenă pentru dominarea lumii ortodoxe. De la sfârșitul secolului al XI-lea, Bizanțul și-a pierdut șansele de a realiza unitatea lumii ortodoxe. Angajat într-o luptă nemiloasă în același timp împotriva turcilor și a Occidentului, Bizanțul pierde controlul asupra vecinilor lui și asupra clienților lui slavi, în vreme ce Rusia este oprită în avântul ei pentru mai multe secole sub șocul marii invazii mongole.

Primul concurent la imperiu, după Bizanț, va fi țaratul vlaho-bulgar al Asăneștilor, la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Ioniță III (zis Caloian) din dinastia Asăneștilor reînvie pe de o parte tradițiile primului țarat bulgar și invocă, pe de altă parte, pe lângă papa Inocențiu III, originea sa valahă, adică romană, pentru a lua în 1204 titlul de țar. Dar acest al doilea țarat bulgar, fiind prins între bizantini și „latini" și căzând pradă certurilor intestine, nu va reuși să se impună și va trece în plan secund.

El va fi înlocuit de dinastia sârbească a Nemanizilor. Într-adevăr, un secol și jumătate mai târziu, va veni rândul lui Ștefan Dușan să ia titlul de „Împărat al Sârbilor și Romanilor". Dar va fi deja prea târziu. La sfârșitul secolului al XIV-lea, otomanii stăpânesc Bulgaria și Serbia și toată împrejurimea Constantinopolului.

În ciuda scurtimii existenței lui (ceva mai mult de două secole, de la suirea pe tron a lui Ștefan Nemania în 1171 până la bătălia de la Kosovo din 1389), regatul sârbesc a atins în cadrul civilizației bizantine un înalt grad de cultură. Pe lângă influența bizantină, poate că el a beneficiat și de proximitatea Veneției și a posesiunilor sale dalmate. După dispariția Serbiei ca stat, sârbii vor continua de-a lungul mai multor generații să joace un rol deloc neglijabil în dezvoltarea spirituală a Rusiei și a țărilor române.

Aici, poate că trebuie să zăbovim o clipă asupra cazului reprezentat de români și de nucleele care au supraviețuit din romanitatea orientală și să ne întrebăm ce explicație s-ar putea da eclipsei lor aproape totale din Istorie timp de un mileniu — cu excepția scurtei participări a românilor din sudul Dunării (vlahii sau blacii cronicarilor „franci") la „al doilea imperiu" bulgar în care se pare că au jucat rolul de inițiatori, pentru a se lăsa pe urmă absorbiți de tradiția primului țarat bulgar. N-aș dori să mă lansez într-o polemică, astăzi întrucâtva depășită, asupra continuității românilor în Dacia, însă aș vrea să risc o explicație a acestei lungi eclipse, deoarece primul stat valah nu se constituie la nord de Dunăre decât în ultimul sfert al secolului al XIII-lea[8], exact la o mie de ani după retragerea legiunilor lui Aurelianus. Desigur, de-a lungul acestui interval de timp, adversitatea a fost extremă. În lunga migrație a popoarelor, din secolul al III-lea până în secolul al XIII-lea, n-a existat aproape nici o hoardă barbară, nici un val abătut peste vestul și sudul Europei care să nu fi măturat spațiul carpato-danubian. Și când primele unități politice, slave și române, se vor fi constituit în secolul al XI-lea în arcul Carpaților — într-o epocă în care Occidentul construia deja catedrale — ele vor sucomba sub loviturile ungurilor, în timp ce în câmpiile aflate la est și la sud de Carpați se instalau pentru trei secole ultimii invadatori turanici, pecenegii și cumanii. Cine ar putea totuși afirma că această adversitate a fost mai mare decât aceea din câmpiile învecinate

ale Ucrainei, Poloniei şi Pannoniei, sau chiar decât aceea din Peninsula Balcanică, de vreme ce, de la sfârşitul mileniului I, în toate aceste teritorii înfloresc state puternice? Or, ceea ce trebuie să remarcăm este faptul că *toate aceste state sunt create de popoare nou-venite*, şi aceasta nu numai dincolo de vechiul hotar (*limes*) roman, ceea ce ar fi firesc, dar de asemenea în interior, atât în Occident cât şi în Orient. Din regatul vizigot se va naşte Spania, din regatul franc, Franţa. Anglii şi saxonii, danezii şi normanzii sunt aceia care creează Anglia. În Italia, herulii, ostrogoţii, longobarzii, francii şi normanzii deţin succesiv puterea sau formează minoritatea dominantă. Va trebui să aşteptăm cumpăna decisivă a mileniului al II-lea pentru a vedea apărând primele unităţi politice care pot fi într-adevăr considerate italiene, cu cetăţi negustoreşti precum Amalfi, Pisa, Veneţia, Genova. Ele ajung la politic prin intermediul economicului, şi în această epocă deja târzie ne scapă complet evaluarea rolului jucat de minoritatea barbară în noul amalgam. Într-un cuvânt, *totul se petrece ca şi când „fibra politică" s-a distrus pentru multă vreme la descendenţii vechii puteri imperiale.* Fenomenul pare să se verifice în alte cicluri de civilizaţie, pretutindeni unde observarea trecerii de la o civilizaţie la alta este posibilă. Cretanii nu joacă nici un rol în cadrul civilizaţiei elenice. Italienii şi chiar grecii din Grecia nu conduc Imperiul bizantin. Cum am văzut, avem întâi provincialii romani, apoi, după dispariţia dinastiei illyriene a lui Iustinianus, oameni din Asia Mică: isaurieni, cum sunt împăraţii iconoclaşti din secolul al VIII-lea, şi cappadocieni, ca Focas; neamul lui Vasile I Macedoneanul, fondator al dinastiei numite macedoneană, era foarte probabil de origine armeană, cum a fost de asemenea marele Ioan Tzimiskes. Perşii, descendenţi ai vechiului popor al civilizaţiei babiloniene, nu conduc lumea arabă la începuturile ei, chiar dacă influenţa lor e capitală, cum vom vedea, în înflorirea noii civilizaţii. Perşii joacă în civilizaţia arabă, *mutatis mutandis*, rolul de germene cultural pe care în civilizaţia occidentală îl joacă italienii. În ceea ce priveşte pe descendenţii vechilor egipteni, ei se lasă în întregime dominaţi, vreme de milenii, de minorităţile aparţinând celor două civilizaţii de care au fost cuceriţi, elenică şi arabă.[9]

Odată cu dispariția aproape simultană a primilor concurenți la „imperiul universal" al civilizației creștin-ortodoxe, Bizanțul, Bulgaria, Serbia, pretenția de a asigura unitatea ortodoxiei nu dispare. Ea va fi curând reluată de un alt stat ortodox, cel mai periferic: Rusia.

Rusia kieveană, puternică un moment sub Vladimir cel Sfânt și Iaroslav cel Înțelept, apoi sub Vladimir Monomahul, devine anarhică de la mijlocul secolului al XII-lea, parțial pentru că nu a știut să se debaraseze de un sistem dinastic aberant, care autoriza nesfârșite competiții între toți moștenitorii defunctului monarh. Ea va fi ștearsă de pe hartă de marea invazie mongolă din 1240–1241. Rusia continuă totuși să existe în nord și la est, în marea cetate negustorească Novgorod, având ceva influență germanică, la Suzdal, la Vladimir, la Riazan, la Tver și la Moscova. Dar în cursul acestei migrații către nord, va interveni o profundă mutație. Și orizontul geografic nu este singurul care se schimbă. Țăranului din câmpiile ucrainene îi succedă sihastrul și desțelenitorul de păduri. Amestecul cu triburile finice modifică și tipul fizic. În sfârșit, o lungă și umilitoare supunere față de suzeranul mongol al Hoardei de Aur introduce la domnitori și la boieri și până în popor moravuri asiatice, care vor marca de acum încolo întreaga istorie a Rusiei și în care fatalismul, viclenia și duplicitatea se amestecă straniu cu curajul, violența și cruzimea. Cred totuși că a fost adesea exagerată importanța pe care „rasa" și „mediul" au avut-o asupra sufletului rusesc, mai ales în privința anumitor manifestări ale credinței. Când observăm aceleași manifestări la alte popoare ortodoxe, al căror substrat etnic și al căror mediu fizic sunt foarte diferite de acelea ale Rusiei, de exemplu la greci sau la români, suntem ispitiți să atribuim mai multă importanță formei sub care creștinismul oriental a fost transmis Rusiei de către Bizanț decât influenței rasei sau a mediului. Desigur, această formă și mai ales „monstruozitățile" ei, de pildă exagerările dogmei sau ale practicii religioase, și-au găsit în Rusia un teren deosebit de favorabil, crizele religioase atingând aici un paroxism niciodată atins în restul ortodoxiei.

Nu se va insista niciodată destul asupra rolului jucat de Bizanț în formarea culturii rusești. De la început, Rusia a împrumutat de

la lumea bizantină aproape toate elementele civilizaţiei (cu excepţia anumitor structuri sociale şi economice, care sunt slave, şi a organizării dinastice, care pare să fie de origine varegă). Totul vine de la Bizanţ: religia, scrierea, literatura, pictura şi arhitectura, muzica, moravurile şi costumele de la Curte. Nu se spune oare că Sfântul Vladimir, care ezita încă între catolicism şi ortodoxie, şi chiar islam, s-ar fi decis pentru a doua din cauza magnificenţei riturilor bizantine? — ceea ce subliniază de la început aspectul esenţial emoţional al religiozităţii ruseşti. Influenţa bizantină se va menţine chiar în epocile de eclipsă a puterii politice a Constantinopolului, mai ales graţie influenţei puternice a Patriarhatului ecumenic asupra Bisericii ruseşti.[10] Vom vedea chiar o întărire a acestei influenţe, în special asupra concepţiei autorităţii monarhice, după căderea Constantinopolului, odată cu sosirea unor cadre ecleziastice emigrate şi cu căsătoria Sofiei Zoe Paleologul cu Ivan III. Considerându-se din acel moment moştenitor al bazileilor, acesta îşi ia titlul de *samoderjeţ* „autocrat" şi de *ţar* < *csar* < *cezar*[11] şi lasă să se acrediteze legenda Moscovei ca „a treia Romă".[12]

Influenţa „ţarinei", crescută în Italia în spiritul Conciliului de la Florenţa, nu va zdruncina deloc credinţa ortodoxă a lui Ivan III şi a anturajului său. Opera de pionierat a călugărilor şi eremiţilor, care mergea împreună cu aceea a desţelenitorilor din noua Rusie, precum şi regruparea poporului rus în jurul Bisericii în nefericirile abătute asupra lui, atât din cauza mongolilor, cât şi a occidentalilor, au întărit ataşamentul poporului faţă de credinţa ortodoxă.[13] Occidentalii catolici, suedezii, cavalerii teutoni şi polonezii au ajuns să fie consideraţi duşmani şi mai de temut decât mongolii, care, cel puţin, nu încercau să le smulgă credinţa ancestrală. Aleksandr Nevski, care va rămâne în amintirea populară ca eroul naţional prin excelenţă, îşi afirmă vitejia în luptele împotriva suedezilor şi împotriva Cavalerilor Teutoni, dar se arată supus smerit al suzeranului său mongol.

Influenţa Bizanţului se manifestă în modul cel mai izbitor tot în domeniul artei şi mai ales al picturii bisericeşti (de altfel, nu există alt gen de pictură în Rusia înainte de Petru cel Mare). Ruşii îi vor egala, şi uneori chiar îi vor depăşi, pe maeştrii lor bizantini,

prin finețea trăsăturilor, intensitatea dramatică a expresiei, armonia culorilor şi echilibrul construcţiei. Arta picturală rusă, în momentul apogeului ei de la începutul secolului al XV-lea (cu Andrei Rubliov şi maestrul lui, Theofan Grecul), este direct influenţată de arta epocii Paleologilor, ea însăşi mai pătrunsă de influenţa „antichizantă" decât arta bizantină a epocilor precedente — la care ar trebui să adăugăm influenţa exercitată de arhitecţii italieni la Moscova. Astfel încât, paradoxal, arta rusă din secolul al XV-lea, pe punctul de a suporta presiunea decisivă a influenţei asiatice, este mai mediteraneană decât arta bizantină dinainte de Paleologi. Vedem apărând în pictură un fond de peisaj sau un decor arhitectural cu reminiscenţe clasice, totul construit într-o anumită perspectivă şi cu o grijă extremă pentru compoziţie şi echilibru. Galeria Tretiakov din Moscova posedă câteva specimene remarcabile, precum acea Buna Vestire a şcolii moscovite de la sfârşitul secolului al XV-lea, atât de apropiată în mişcarea şi decorul ei de operele italiene contemporane, sau celebra Sfânta Treime a lui Rubliov, una dintre cele mai pure capodopere ale artei religioase din toate timpurile.

Subit, în secolul următor, asistăm la un asalt al influenţei asiatice. Ea este neglijabilă, sau mai exact negativă, în arta picturală, probabil din cauza proscrierii picturii în arta religioasă a islamului. Frescele dispar puţin câte puţin din bisericile ruseşti şi icoanele suportă influenţa realismului occidental, în vreme ce imaginea acoperită cu aur sau argint domină de acum pictura pură. Schimbarea este mai pronunţată în arhitectură. În secolul al XVI-lea, tocmai în momentul eliberării de umilitoarea vasalitate faţă de Hoarda de Aur (sau de statele succesoare cum erau hanatele din Kazan şi Astrahan), s-ar zice că influenţa orientală creşte în Rusia, conform fenomenului, pe care-l vom regăsi şi în alte părţi, al „influenţelor fără constrângere". Catedrala Adormirii Maicii Domnului, construită la Moscova între 1472–1479 de arhitectul bolognez Rodolfo Fioravanti degli Alberti — după modelul catedralei din Vladimir —, este încă o pură bijuterie bizantină cu arhitectura ei exterioară severă şi frumoasele ei fresce interioare.[14] În aceeaşi epocă, Marco Ruffo şi Pietro Solario construiesc în stil renascentist Palatul cu faţete, şi Aloisio di Milano construieşte Catedrala

Bunei Vestiri (1484–1489), dar aceasta comportă deja mai multe turle „în formă de ceapă". În sfârşit, în 1552, Catedrala Sfântului Vasile din Moscova, construită de Ivan cel Groaznic după luarea Kazanului, are deja stilul Asiei Centrale, cu turlele sale multicolore şi excesiv ornate. Şi acest tip va rămâne atât de mult tipul arhitecturii religioase din Rusia, încât diaspora rusească din secolul al XX-lea îi va transporta modelul stereotip în toate coloniile ei din Occident.[15] S-ar zice că tocmai în momentul în care marii-cnezi moscoviţi doborau puterea ultimului hanat tătar, Asia Centrală, cu arta ei şi de asemenea cu unele dintre moravurile ei, intra din ce în ce mai mult în componenţa culturii ruseşti, de acum izolată de modelul ei bizantin.

S-a discutat şi se discută încă despre originea turlelor în formă de bulb sau de acoperiş de cort. S-a tăgăduit originea lor mongolă sau iraniană, pentru a vedea în ele o creaţie autohtonă sub influenţa probabilă a arhitecturii rustice fino-careliene. Oricum am lua-o, influenţa este vădit asiatică.

Nu cred totuşi că trebuie subliniată importanţa acestei „deviaţii" într-atât încât să se tragă concluzia — cum face Toynbee, de pildă — unei detaşări a Rusiei de civilizaţia bizantină. În primul rând (şi am spus că aici se află criteriul decisiv) pentru că istoria rusească, izolată, nu oferă desfăşurarea unui ciclu de civilizaţie; apoi pentru că, prin cele mai multe dintre trăsăturile sale culturale, Rusia rămâne puternic legată de Bizanţ, chiar după dispariţia statului bizantin. Cel mult trebuie să constatăm că, accentuându-şi caracterul oriental, Rusia îşi întărea particularismul ortodox în chiar momentul în care creştea presiunea politică a Occidentului şi apăreau primele simptome ale occidentalizării.

Ca întotdeauna, primele încercări de aculturare apar în domeniul militar. Avem aici un fenomen pe care Toynbee l-a observat în legătură cu primele încercări de modernizare a lumii arabe, în Egiptul lui Mehmet-Ali. O civilizaţie care resimte pe pielea ei superioritatea tehnică şi materială a unei civilizaţii rivale crede că poate să pareze pericolul adoptând întâi armele adversarului, fără să-şi dea seama că o civilizaţie reprezintă un tot practic indivizibil şi fără să-şi imagineze limpede consecinţele ineluctabile ale acestei prime concesii făcute duşmanului. Ţarii vor începe imperceptibil

procesul de occidentalizare tocmai fabricându-și primele tunuri cu ajutorul tehnicienilor occidentali și reorganizându-și armata după modelul german sau suedez.

Am văzut că, în domeniul artei, influența italiană fusese frânată, pentru a nu spune oprită, de influența Orientului asiatic. Occidentul nu va învinge decât un secol și jumătate mai târziu prin voința deliberată a lui Petru cel Mare și a succesorilor lui (Ecaterina a II-a mai ales), care vor impune în noua capitală, și apoi în guberniile cele mai îndepărtate ale imperiului, un stil monumental neoclasic de inspirație franceză, care va rămâne stilul arhitectural oficial al Rusiei până în epoca contemporană.

În evoluția religioasă, impactul Occidentului n-a fost nici acolo neglijabil, cu toate că se exercita în domeniul în care în chip firesc e cel mai refractar influenței străine. Catolicii și protestanții se vor concura pentru a converti creștinătatea ruso-ortodoxă. Catolicismul va fi deservit de sprijinul brutal pe care i-l va acorda Polonia, un moment dușmanul cel mai de temut al Moscovei, mai ales în timpul ocupației Moscovei și al domniei efemere a falsului Dmitri I (1605–1606). Propaganda protestantă va fi mai puțin bătătoare la ochi și se va infiltra prin straturile de jos în loc să încerce să se impună de sus. Ea va fi servită de predicatori izolați și de existența în marile orașe a unor grupuri din ce în ce mai numeroase de negustori, meseriași și „tehnicieni" germani, olandezi, englezi — în majoritate protestanți.[16] Astfel, printr-un fenomen curios, tocmai calvinismul, creștinismul cel mai îndepărtat de spiritul ortodoxiei, este acela care, prin intermediul câtorva predicatori — precum Quirinus Kuhlmann, acest iluminat, jumătate german, jumătate polonez, care va sfârși pe rug în Piața Roșie a Kremlinului în 1689 — se află la originea unora dintre sectele religioase care vor juca un rol atât de mare în timpul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea în rezistența împotriva modernizării, considerată a fi opera Diavolului. În realitate, înaltul cler ortodox se va împotrivi doctrinelor protestante cu mai multă vigoare decât catolicismului, deoarece îi era mai ușor să detecteze în ele germenii ereziei și să-i denunțe. Oprit pe terenul propriu-zis religios, protestantismul joacă în Rusia rolul de precursor al raționalismului, al gândirii libere și al materialismului.

Influenţa catolică, dimpotrivă, s-a exercitat involuntar la începutul secolului al XVII-lea, în sensul unei regenerări a Bisericii ortodoxe ruseşti. Figura dominantă a acestei mişcări de reînnoire e moldoveanul Petru Moghilă (Movilă, 1586–1647).[17] După ce a studiat în Polonia şi la Paris şi a luptat în rândurile polonezilor împotriva turcilor, el se călugăreşte la Kiev, unde ajunge arhimandrit, apoi mitropolit. Crescut în mediu catolic, el a devenit cu toate acestea prin scrierile sale un înfocat apărător al credinţei ortodoxe şi a contribuit puternic la reorganizarea învăţământului religios după modelul iezuit (catehismul său a fost scris întâi în latină). Deşi a făcut apostolatul pe teritoriul polonez (Kievul ţinea încă de coroana Poloniei), Movilă a jucat un rol determinant în evoluţia ulterioară a Bisericii ruseşti — provocând aprige controverse şi o rezistenţă înverşunată din partea „arhaizanţilor", care se va cristaliza mai târziu în secta Vechilor Credincioşi. Crearea la Moscova, în 1689, la mai mult de o jumătate de secol de la moartea sa, a Academiei slavono-greco-latine se datorează iniţiativei sale şi aceleia a discipolilor săi. Trei oraşe Moghilev sau Moghilev Podolski păstrează amintirea lui în Ucraina şi Bielorusia.

Alţi străini, greci, slavi sau români, vor lua activ parte la lentul proces de occidentalizare a Rusiei, de pildă: preotul catolic croat Iuri Krijanici, primul militant al panslavismului[18]; Nicolae Spătarul, zis mai târziu Milescu (1636–1708), care călătorise în tot Occidentul şi căruia, devenit interpret la Curtea din Moscova, ţarul Aleksei îi va încredinţa una dintre primele ambasade ruseşti pe lângă împăratul Chinei; în sfârşit, domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir, care, după alianţa sa nefericită cu Petru cel Mare în războiul ruso–turc din 1711, se va exila în Rusia devenind unul dintre sfetnicii ţarului.

Astfel, în Balcani, în ciuda prezenţei sterilizante a otomanilor, curentul occidental era mai spontan decât în Rusia. Am văzut rolul pe care l-au jucat aici coloniile italiene.[19] Patriarhul Chiril Loukaris se născuse în Creta ca supus veneţian şi studiase patru ani la Veneţia şi şapte ani la Padova. Presiunile religioase pe care le-a suportat aici au trezit în el o profundă ostilitate faţă de catolicism, ceea ce explică fără îndoială orientarea lui spre protestantism în momentul în care a căutat să obţină un sprijin occidental.

Probabil că în Polonia-Lituania luase el contact pentru prima oară cu calvinismul, cu prilejul unei misiuni pe care i-o încredinţase patriarhul ecumenic, aceea de a lupta împotriva unirii cu Roma, pe care o acceptase în 1594 o parte din clerul ortodox. Devenit patriarh al Alexandriei în 1602, apoi însărcinat cu patriarhatul ecumenic în 1612 şi, în sfârşit, patriarh al Constantinopolului în 1620, el a întreţinut relaţii strânse, în timpul Războiului de treizeci de ani, cu ambasadele statelor protestante de pe lângă Poartă şi cu teologii olandezi, predicând deschis unirea ortodocşilor cu calviniştii. Printr-o stranie inconsecvenţă a sultanului Murad IV, care n-a înţeles că Sfântul Imperiu, mare putere catolică, era duşmanul cel mai primejdios al Porţii, Chiril Loukaris a fost acuzat de trădare şi executat în 1638. Domnul Moldovei, Vasile Lupu, jucase şi el un rol în condamnarea patriarhului.

O altă figură de prim-plan a începuturilor occidentalizării, Alexandru Mavrocordat, zis „Exaporitul" — sau „Păstrătorul Tainelor" — (1641–1709) aparţine unei familii originare din Chios, o vreme colonie italiană. Mama sa, Roxana di Scarlatti, era fiica unui mare demnitar creştin de la Poartă, probabil de origine italiană. Alexandru, care va purta multă vreme şi numele mamei, îşi face studiile la Roma, apoi la universităţile din Padova şi Bologna, unde obţine titlul de doctor în medicină. Pe lângă greaca veche şi modernă, vorbeşte slavona, turca, araba, persana, latina, italiana şi franceza. Ajuns mare-dragoman al Porţii, adică mare-interpret, el va fi, sub acest titlu sonor şi modest în acelaşi timp, adevăratul ministru de externe al Imperiului otoman de-a lungul unei întregi generaţii. Marea lui abilitate ca negociator al tratatului de la Karlowitz (1699) îi va permite să-şi păstreze intactă influenţa la Poartă, primind în acelaşi timp distincţia de conte al Sfântului Imperiu. Mavrocordat deschide seria marilor dregători fanarioţi[20] care vor încerca să domine Imperiul otoman dinlăuntru, prin suplete şi viclenie, adeseori cu preţul onoarei şi chiar al vieţii.

O altă cale va alege Dimitrie Cantemir (1673–1723). Crescut în Fanar, ca ostatic sub domnia tatălui său, Cantemir frecventează cu asiduitate mediile occidentale. Adevărat poliglot (pe lângă română, el vorbea nouă limbi: greaca veche şi modernă, turca, araba, persana, slavona, latina, italiana şi mai târziu rusa), el va

lăsa opere de filozofie, de teologie, de istorie şi chiar muzicologie. *Istoria Imperiului otoman*, *Descrierea Moldovei* şi cercetările întreprinse asupra populaţiilor din Caucaz în timpul campaniilor lui Petru cel Mare împotriva perşilor fac din el primul orientalist şi unul dintre primii istorici moderni în cadrul civilizaţiei occidentale. Ales în Academia Regală din Berlin, e de asemenea primul „oriental" membru al unei societăţi savante occidentale. Suindu-se pentru a doua oară pe tronul Moldovei în 1710, cu binecuvântarea sultanului, el îi va trăda încrederea făcând o alianţă cu Petru cel Mare şi, după înfrângerea de la Stănileşti, va fi constrâns să se exileze.[21]

De acum încolo, avem, în principatele dunărene, o „tendinţă Cantemir" şi o „tendinţă Mavrocordat", un curent al rezistenţei prin revoltă şi un curent al rezistenţei prin infiltrare. Regăsim cele două curente chiar în Grecia. S-ar putea spune că după căderea Constantinopolului există două Grecii: pe de o parte, Grecia propriu-zisă, care se închide către lume şi se întoarce la o civilizaţie esenţial ţărănească, şi, pe de altă parte, minoritatea care „colaborează", adică Grecia fanariotă. Cele două Grecii, profund diferite în spirit, nu se vor regăsi decât în secolul al XIX-lea, când minoritatea fanariotă, părăsind, sub influenţa unui naţionalism de inspiraţie occidentală, tactica subtilă a sabotării lente a Imperiului otoman din interior, se va alia cu cei care luptau în munţi pentru independenţa Greciei. Îi vom regăsi în fruntea acestei mişcări pe Alexandru Ipsilanti, fiul unui domn fanariot, şi pe Alexandru Mavrocordat, stră-strănepotul Exaporitului, apărătorul de la Missolonghi, prietenul lui Byron, al lui P.B. Shelley şi al lui Mary Shelley.

Dacă această reconvertire a fanarioţilor trebuie pusă pe seama influenţei „filozofilor" francezi şi a revoluţionarilor americani şi francezi, a existat de asemenea o altă cale de penetrare a lumii ortodoxe de către Occident: Bisericile „uniate". Din 1594, o parte din clerul ortodox din Ucraina poloneză acceptase unirea cu Roma în termenii Conciliului de la Florenţa din 1439. Acelaşi fenomen se va reproduce cu o parte din clerul ortodox român din Transilvania după ocuparea acestei provincii de către Austria, în 1699–1700. Tinerii preoţi români instruiţi la Roma vor juca de acum

încolo un rol capital în trezirea naţionalismului românesc, de ambele părţi ale Carpaţilor, precum şi în procesul de occidentalizare.

Dar deja Rusia o luase înainte. Am văzut apărând în secolul al XVII-lea, şi mai ales sub domnia lui Aleksei Mihailovici (1645–1676), primele simptome ale crizei, primele semne de occidentalizare.[22] Revoluţia lui Petru cel Mare nu este un trăsnet într-un cer senin. Dar dacă trebuie să acordăm importanţa cuvenită acestui lung travaliu de apropiere, nu trebuie să subestimăm rolul capital jucat de personalitatea excepţională a lui Petru cel Mare.

Nu e locul aici să începem o discuţie asupra omului. Blamat de unii, ridicat în slăvi de alţii, el n-a încetat după două secole şi jumătate să provoace aprige polemici, chiar în Rusia. Dar el este rus, profund rus, atât în cele mai înalte calităţi, cât şi în cele mai rele excese ale sale. Putem chiar spune că el anticipează Rusia viitoare, că prefigurează Rusia secolului al XX-lea. Nu e deloc de mirare că Rusia lui Stalin i-a dedicat un cult. Minima afirmaţie pe care o putem face este că, fără acţiunea lui brutală, îndârjită şi eficace, procesul de occidentalizare a Rusiei ar fi întârziat cu un secol. Putem preciza începutul acestui proces, data la care s-a luat o măsură, în aparenţă modestă sau superficială, dar cât de semnificativă: ukazul din 4 ianuarie 1700 care impunea costumul occidental („haine nemţeşti") tuturor demnitarilor şi funcţionarilor imperiului. Ukazul din 4 ianuarie 1700 este actul de naştere al Rusiei moderne.[23]

Dar rezistenţa vechii Rusii va fi lungă şi înverşunată. Ea se va întinde la toate domeniile şi la toate straturile sociale, de la înaltul cler până la călugări şi „sectari", de la anturajul ţarului până la cazaci — şi secolul al XVIII-lea va fi jalonat de opoziţii îndârjite şi revolte sângeroase. Nicăieri în ortodoxie reacţia nu va fi atât de sălbatică. Printr-un fenomen pe care-l vom regăsi şi în altă parte, rezistenţa la influenţa occidentală îşi va relua suflul un secol mai târziu, odată cu „slavofilii", într-o formă desigur mai puţin brutală şi în cele din urmă mai eficace. Totuşi, grefa occidentală îşi arătase deja roadele şi dacă primul poet rus modern este încă un străin, Antioh Cantemir[24], primul dintre marii lor poeţi naţionali, Puşkin, îşi publică primele opere în 1820 — la 120

de ani după ucazul din 1700, în vreme ce prima manifestare politică în stil occidental, complotul Decembriştilor, datează din 1825.

De la sfârşitul acestei „perioade de incubare" începe o eră de creaţie cu totul remarcabilă, care face din secolul al XIX-lea cel mai mare secol al Rusiei, în ciuda unui regim politic sufocant — dar şi poate, parţial, graţie contradicţiilor provocate de dubla tensiune autocraţie–democraţie şi Orient–Occident. În aproape toate domeniile artei şi ale gândirii, dar mai ales prin literatura şi muzica sa, Rusia accede dintr-odată la cel mai înalt nivel al civilizaţiei occidentale. Între timp, ea intrase deja în ceea ce se va numi „concertul european". Şi aici este posibil să datăm evenimentul: 1756, alianţa cu Austria şi Franţa împotriva Prusiei.[25] În 1756, Rusia, dincolo de interesul imediat al „adunării pământurilor ruseşti" şi al accesului la mare, intervenea pentru prima oară în lupta pentru menţinerea echilibrului între puterile europene. Începând din 1756, Rusia este unul dintre „regatele combatante" ale civilizaţiei occidentale.[26] Două secole mai târziu, ea este unul dintre cei doi combatanţi care au mai rămas în arenă.

Această imixtiune continuă în afacerile Europei merge mână în mână cu o formidabilă expansiune spre est care nu e lipsită de asemănare cu cucerirea Vestului de către Statele Unite, deşi foarte diferită în spirit. Ea echivalează cu o recucerire de către indo-europeni a unei vaste zone care odinioară a fost a lor, înainte de a se fi trezit nomazii turanici în stepele din Asia Centrală. Această recucerire, începută în secolul al XVI-lea de către aventurieri cazaci, ţine până la începutul secolului al XX-lea, când Rusia ajunge şi spre vest la expansiunea ei maximă (cu excepţia Galiţiei, a Ucrainei subcarpatice şi a Bucovinei de Nord, anexate ca urmare a celui de-al doilea război mondial). Şi, tocmai în plină expansiune teritorială şi în plină forţă de creaţie spirituală, Rusia, asemenea Franţei din secolul al XVIII-lea, îşi face revoluţia internă. Iar divorţul politic de Occident, pe care această revoluţie îl va antrena, culminând cu formarea aşa-ziselor „blocuri" răsăritean şi apusean, va masca în ochii contemporanilor un fapt capital pentru istoricul civilizaţiilor, şi anume că *doar astăzi Rusia a renunţat definitiv la vechea moştenire bizantină, occidentalizându-se în întregime*.

Numai astăzi, pentru prima oară în Istorie — şi în pofida unor diferenţe superficiale şi în mare parte artificiale — există o singură Europă, de la Atlantic la Ural, de-a lungul căreia circulă, când nu sunt voluntar deformate, sau interzise, aceeaşi ştiinţă, aceeaşi artă şi aceeaşi filozofie. Este perioada de vulgarizare, perioada „elenistică" a civilizaţiei noastre.[27]

Rusia a realizat însă această ultimă etapă a metamorfozei sale sub forma unei erezii a Occidentului, marxismul, printr-un fenomen asemănător aceluia care îi incita pe barbarii germani să adopte religia lumii antice în declin mai degrabă sub forma ereziei ariene decât sub forma ortodoxiei romane. Această reacţie, iraţională, pasională, a fost de multă vreme pregătită de climatul „slavofil" şi violent antioccidental în care s-a dezvoltat doctrina revoluţionară rusă în secolul al XIX-lea, climat pe care-l regăsim nu numai în speculaţiile filozofice şi politice, dar şi în marea literatură, mai ales la Dostoievski şi Tolstoi. Această convingere mesianică, conform căreia Occidentul era „putred" şi salvarea nu putea să vină decât de la Rusia, n-a fost lipsită de influenţă asupra gândirii occidentale, mai ales în Germania. Găsim urme ale acestui „complex" chiar la Spengler, care nu e departe de a admite că flacăra, abandonată de mâinile slăbite ale Occidentului, va fi reluată de Rusia.

Dacă am zăbovit puţin mai mult asupra cazului civilizaţiei bizantine, am făcut-o:

— mai întâi, pentru că ceilalţi autori au omis-o (Gobineau, Danilevski, Spengler, Bagby) sau, după opinia noastră, au „decupat-o" greşit (Toynbee); or, cred că am demonstrat că regăsim în ea toate fazele unui ciclu de civilizaţie, cu excepţia fazei statului unitar, care n-a avut timpul să se desfăşoare din dublul motiv că o jumătate din aria sa a fost cucerită de o civilizaţie rivală, cea arabă, în timp ce cealaltă, Rusia, se convertea la o altă civilizaţie contemporană: cea occidentală;

— apoi, pentru că aportul ei la civilizaţia occidentală, deşi târziu, a fost considerabil: ar fi suficient să menţionăm influenţa literaturii şi muzicii ruseşti asupra artei occidentale

contemporane; vom semnala imediat un alt fenomen care, după câte ştim, n-a fost destul de remarcat: rolul „orientalilor" în marea cotitură pe care a cunoscut-o arta occidentală la începutul secolului al XX-lea, într-un moment în care toate valorile tradiţionale erau răsturnate. Îi citãm în treacăt, deoarece vom reveni asupra acestei probleme, pe Stravinski pentru muzică, pe Kandinski pentru pictură şi pe Brâncuşi pentru sculptură[28];

— în sfârşit, pentru că, odată intrat în competiţia pentru hegemonia lumii occidentale, unul dintre vechile *Contending States* ale civilizaţiei bizantine, Rusia, este astăzi, împreună cu Statele Unite ale Americii, una dintre puterile care pot ridica pretenţii la această hegemonie.

Note

1. E cam superficial să înglobezi Grecia şi Syria în aceeaşi civilizaţie numai pentru că şi într-un loc, şi în celălalt se mănâncă vinete umplute şi iaurt!

2. La un moment dat, asistăm chiar la situaţia paradoxală că Papa, în ciuda certurilor sale cu patriarhul de Constantinopol, favorizează, cel puţin la început, acţiunea misionară a fraţilor Chiril şi Metodiu în Moravia, pentru a se împotrivi acţiunii clerului german, ale cărui „metode de evanghelizare" Papa le condamna.

3. Dacă studiem o hartă a expansiunii creştinismului în jurul anului 300, zonele cele mai creştinate din întregul Imperiu roman sunt Tracia şi Asia Mică, adică exact nucleul viitorului Imperiu bizantin. Printr-o ironie a sorţii, ele corespund de asemenea teritoriului actual al Turciei.

4. Şcoala din Atena, ultimul bastion al gândirii antice, nu va fi închisă decât sub Iustinian, în 529.

5. Ele sunt anterioare cu puţini ani cuceririi oraşului de către perşi în 260 d. Hr. (cf. Du Mesnil du Buisson, *Les Peintures de la synagogue de Doura Europos*, Roma, 1939).

6. Dacă vrem s-o coborâm şi mai mult în timp, putem regăsi o schiţă a ceea ce mai târziu va fi stilul bizantin, în frescele palatului part de la Kuh i Khwaja, din Seistan, care datează din secolul I al erei noastre. Tocmai aici, la extremitatea sud-orientală a lumii iraniene, cu tehnici şi uneori cu motive greco-romane, dar într-un cu totul alt spirit, ia naştere

noul stil pictural. Aceeași manieră se regăsește la Dura, nu numai în frescele sinagogii, dar și în acelea ale altor sanctuare: zeul Mithra la vânătoare, din frescele de la Mithraeum, este deja Sfântul Gheorghe doborând balaurul, din icoanele bizantine.

7. S-a remarcat pe bună dreptate că nu forța irezistibilă a valului turc a provocat atunci prăbușirea puterii bizantine în Asia Mică, deoarece înfrângerea de la Mantzikert, la urma urmelor accidentală, ar fi fost reparabilă dacă n-ar fi fost însoțită și urmată de partea bizantină de o serie incredibilă de lupte intestine și de trădări. Asistăm, așadar, la o veritabilă „putrezire" din interior. Și totuși, în artă și gândire, civilizația bizantină va mai cunoaște încă, sub Comneni și Paleologi, secole de vitalitate.

8. După ce vârful occidental al marelui val mongol a distrus ultimul regat barbar constituit la nord de Dunăre, cel al cumanilor. Știm că după refluxul valului mongol, Béla IV al Ungariei va coloniza resturile de cumani împinși spre vest, în regiunea Tisei, pentru a face din ei aliați împotriva puterii crescânde a magnaților lui.

9. Astăzi, dacă Egiptul a luat conducerea proiectului pentru unitatea lumii arabe într-un cadru nou, acela al adaptării la civilizația occidentală, este, probabil, pentru simplul motiv că, dintre toate țările arabe, Egiptul a fost primul care s-a angajat pe calea occidentalizării sub impulsul dinastiei turco-albaneze a lui Mehmet-Ali.

10. Timp de veacuri, toți mitropoliții Rusiei vor fi greci. Ultimul dintre ei va fi mitropolitul Isidor al Moscovei, semnatarul unirii de la Florența din 1439, care la întoarcerea lui la Moscova în 1441 va fi aruncat în închisoare și destituit de marele-cneaz Vasili. Sinodul reunit ulterior va desemna un rus, pe Ionas, episcopul de Riazan, adversar al unirii.

11. Titlu pe care patriarhul ecumenic nu îl va recunoaște decât lui Ivan cel Groaznic, în 1561.

12. Termenul pare să-i fi fost sugerat pentru prima oară lui Ivan III de un călugăr al mânăstirii Eleazar din Pskov, Filotei.

13. Astăzi, după o jumătate de mileniu, și în circumstanțe desigur mult diferite, se dovedește că tot patriarhul ecumenic este acela care caută o apropiere de Roma și tot patriarhul de la Moscova ia conducerea rezistenței împotriva catolicismului.

14. În cazul acestei catedrale, ne e greu să despărțim aportul bizantin de aportul italian. În realitate, cele două arte avuseseră aceeași origine și Veneția realizase deja o sinteză între romano-gotic și bizantin. Să comparăm, de pildă, unele fresce religioase din regiunea Veneției, mai ales acelea ale lui Giotto din capela Scrovegni de la Padova, și frescele,

contemporane; vom semnala imediat un alt fenomen care, după câte ştim, n-a fost destul de remarcat: rolul „orientalilor" în marea cotitură pe care a cunoscut-o arta occidentală la începutul secolului al XX-lea, într-un moment în care toate valorile tradiţionale erau răsturnate. Îi citãm în treacăt, deoarece vom reveni asupra acestei probleme, pe Stravinski pentru muzică, pe Kandinski pentru pictură şi pe Brâncuşi pentru sculptură[28];

— în sfârşit, pentru că, odată intrat în competiţia pentru hegemonia lumii occidentale, unul dintre vechile *Contending States* ale civilizaţiei bizantine, Rusia, este astăzi, împreună cu Statele Unite ale Americii, una dintre puterile care pot ridica pretenţii la această hegemonie.

Note

1. E cam superficial să înglobezi Grecia şi Syria în aceeaşi civilizaţie numai pentru că şi într-un loc, şi în celălalt se mănâncă vinete umplute şi iaurt!

2. La un moment dat, asistăm chiar la situaţia paradoxală că Papa, în ciuda certurilor sale cu patriarhul de Constantinopol, favorizează, cel puţin la început, acţiunea misionară a fraţilor Chiril şi Metodiu în Moravia, pentru a se împotrivi acţiunii clerului german, ale cărui „metode de evanghelizare" Papa le condamna.

3. Dacă studiem o hartă a expansiunii creştinismului în jurul anului 300, zonele cele mai creştinate din întregul Imperiu roman sunt Tracia şi Asia Mică, adică exact nucleul viitorului Imperiu bizantin. Printr-o ironie a sorţii, ele corespund de asemenea teritoriului actual al Turciei.

4. Şcoala din Atena, ultimul bastion al gândirii antice, nu va fi închisă decât sub Iustinian, în 529.

5. Ele sunt anterioare cu puţini ani cuceririi oraşului de către perşi în 260 d. Hr. (cf. Du Mesnil du Buisson, *Les Peintures de la synagogue de Doura Europos*, Roma, 1939).

6. Dacă vrem s-o coborâm şi mai mult în timp, putem regăsi o schiţă a ceea ce mai târziu va fi stilul bizantin, în frescele palatului part de la Kuh i Khwaja, din Seistan, care datează din secolul I al erei noastre. Tocmai aici, la extremitatea sud-orientală a lumii iraniene, cu tehnici şi uneori cu motive greco-romane, dar într-un cu totul alt spirit, ia naştere

noul stil pictural. Aceeaşi manieră se regăseşte la Dura, nu numai în frescele sinagogii, dar şi în acelea ale altor sanctuare: zeul Mithra la vânătoare, din frescele de la Mithraeum, este deja Sfântul Gheorghe doborând balaurul, din icoanele bizantine.

7. S-a remarcat pe bună dreptate că nu forţa irezistibilă a valului turc a provocat atunci prăbuşirea puterii bizantine în Asia Mică, deoarece înfrângerea de la Mantzikert, la urma urmelor accidentală, ar fi fost reparabilă dacă n-ar fi fost însoţită şi urmată de partea bizantină de o serie incredibilă de lupte intestine şi de trădări. Asistăm, aşadar, la o veritabilă „putrezire" din interior. Şi totuşi, în artă şi gândire, civilizaţia bizantină va mai cunoaşte încă, sub Comneni şi Paleologi, secole de vitalitate.

8. După ce vârful occidental al marelui val mongol a distrus ultimul regat barbar constituit la nord de Dunăre, cel al cumanilor. Ştim că după refluxul valului mongol, Béla IV al Ungariei va coloniza resturile de cumani împinşi spre vest, în regiunea Tisei, pentru a face din ei aliaţi împotriva puterii crescânde a magnaţilor lui.

9. Astăzi, dacă Egiptul a luat conducerea proiectului pentru unitatea lumii arabe într-un cadru nou, acela al adaptării la civilizaţia occidentală, este, probabil, pentru simplul motiv că, dintre toate ţările arabe, Egiptul a fost primul care s-a angajat pe calea occidentalizării sub impulsul dinastiei turco-albaneze a lui Mehmet-Ali.

10. Timp de veacuri, toţi mitropoliţii Rusiei vor fi greci. Ultimul dintre ei va fi mitropolitul Isidor al Moscovei, semnatarul unirii de la Florenţa din 1439, care la întoarcerea lui la Moscova în 1441 va fi aruncat în închisoare şi destituit de marele-cneaz Vasili. Sinodul reunit ulterior va desemna un rus, pe Ionas, episcopul de Riazan, adversar al unirii.

11. Titlu pe care patriarhul ecumenic nu îl va recunoaşte decât lui Ivan cel Groaznic, în 1561.

12. Termenul pare să-i fi fost sugerat pentru prima oară lui Ivan III de un călugăr al mânăstirii Eleazar din Pskov, Filotei.

13. Astăzi, după o jumătate de mileniu, şi în circumstanţe desigur mult diferite, se dovedeşte că tot patriarhul ecumenic este acela care caută o apropiere de Roma şi tot patriarhul de la Moscova ia conducerea rezistenţei împotriva catolicismului.

14. În cazul acestei catedrale, ne e greu să despărţim aportul bizantin de aportul italian. În realitate, cele două arte avuseseră aceeaşi origine şi Veneţia realizase deja o sinteză între romano-gotic şi bizantin. Să comparăm, de pildă, unele fresce religioase din regiunea Veneţiei, mai ales acelea ale lui Giotto din capela Scrovegni de la Padova, şi frescele,

în acelaşi oraş, din baptisteriul Domului, cu picturile din Mistra, Dalmaţia, Rusia sau Bucovina.

15. Putem compara fenomenul cu ceea ce s-a întâmplat, pe o scară mai mică în ţările române, cel puţin în Valahia, după construirea de către Neagoe Basarab a bisericii de la Curtea de Argeş (nefericit restaurată la sfârşitul veacului al XIX-lea de Lecomte du Nouÿ, discipol al lui Viollet Le Duc. Turlele răsucite şi ornamentaţia exterioară trădează influenţa arabo-persană. Prestigiul acestei opere, numită uneori „minunea Orientului", va fi atât de mare, încât modelul va fi abundent — şi sărăcăcios — imitat până în plin secol al XX-lea, iar peripeţiile construirii ei vor intra în legendă (*Legenda Meşterului Manole*; regăsim această temă în alte ţări din Europa, şi până în China, pentru construirea Marelui Zid). A se vedea în această privinţă Mircea Eliade, *Manole et le Monastère d'Argés*, în *Revue des études roumaines*, III–IV, 1955–1956, pp. 7–28).

16. La Moscova a existat, de la sfârşitul secolului al XVII-lea, un întreg cartier german, „mahalaua" *Svoboda* — altfel spus „Slobozia". Aici a zburdat tânărul Piotr Alekseievici, viitorul Petru cel Mare, în timpul regenţei surorii sale Sofia şi aici va prinde gustul lucrurilor din Occident şi al modului de viaţă al occidentalilor.

17. Movilă sau Moghilă, neam de mari boieri moldoveni care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti domnitori la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea. Aliat cu marea nobilime poloneză, el va favoriza în Moldova influenţa poloneză şi catolică. Reamintesc cititorului că, prin intermediul familiei Potocki şi al Mariei Leszczinska, soţia regelui Ludovic XV, o picătură din sângele Movileştilor curgea în venele lui Ludovic XVI, nefericitul rege ghilotinat în 1793.

18. El nu e însă primul teoretician, această onoare revenind, se pare, unui preot italian, Mauro Orbini, în cartea sa *Il regno degli Slavi* (1601). Krijaniæ, adevărat personaj romanesc, plecat la Moscova în speranţa de a convinge pe ţarul Aleksei Mihailovici să facă o alianţă cu Papa şi cu împăratul împotriva turcilor, va petrece zeci de ani în surghiun în Siberia, pentru ca, eliberat după moartea ţarului, să cadă sub zidurile Vienei, în 1683, în rândurile armatei lui Jan Sobieski.

19. Vezi, mai sus, pp. 103–104.

20. Din Fanar, „ghettoul" grec din Constantinopol. Se pare că termenul vine din francezul „fanal" care desemna în epoca „francă" un far plasat în acest loc, pe ţărmul Cornului de Aur.

21. Începând cu această dată, se deschide pentru principatele române era zisă fanariotă (1711–1821), în timpul căreia Poarta, pierzându-şi încrederea în domnitorii autohtoni, nu va mai numi în fruntea acestor

principate decât domni fanarioți sau „fanariotizați", dintre care șase sunt membri ai familiei Mavrocordat. Această eră a lăsat o amintire execrabilă în memoria populară, și istoriografia română a fost severă cu aceste familii străine venite să facă avere în țară, în puținul timp care le era acordat de stăpânii lor, sultani sau mari viziri, ale căror favoruri trebuiau neîncetat cumpărate. În o sută zece ani, cei mai întunecați din istoria țării, se perindă nu mai puțin de treizeci și doi de principi care au domnit de șaptezeci și șase de ori în unul sau altul dintre principate! Prințesa Bibescu, din familia Mavrocordat prin mama sa, a încercat, cu talentul pe care i-l cunoaștem (*La Nymphe Europe*, Plon, Paris, 1960), o apologie a fanarioților prin ceea ce s-ar putea numi o monografie poetică a Mavrocordaților. E totuși îndoielnic ca acest panegiric înflăcărat să influențeze pe istoricii de meserie — deși N. Iorga a schițat deja în acest sens o reacție împotriva judecăților prea categorice ale înaintașilor săi.

22. Să-i semnalăm, printre precursori, în primul rând pe cancelarul țarului Aleksei, Artemon Sergheievici Matveiev (unchiul Nataliei Narâșkina, care va fi mama lui Petru cel Mare și care el însuși era căsătorit cu fiica unui imigrant scoțian, Hamilton); apoi, pe prințul Vasili Galițân, un timp principal ministru al regentei Sofia, ulterior exilat de aceasta. Vărul său, Dmitri Galițân, mare-cneaz de Kiev, mare bibliofil, teoretician politic, va muri în închisoare sub domnia țarinei Ana.

23. Vom vedea mai departe în ce măsură proverbul „nu haina face pe om" este fals în viața popoarelor.

24. Fiu al lui Dimitrie Cantemir și al unei Cantacuzine; va muri în 1743 la treizeci și patru de ani. A fost ambasador al Rusiei la Paris și Londra.

25. Un prim pas fusese făcut la 30 august 1721 prin semnarea păcii de la Nystad, care consacra victoria Rusiei asupra Suediei după un duel care durase mai mult de douăzeci de ani. Dar nu era vorba încă decât de un război local pentru a asigura accesul Rusiei la mare. Totuși, este simbolic faptul că la 22 octombrie 1721, în noua Catedrală a Sfintei Treimi, Petru cel Mare, împotriva părerii unora dintre consilierii lui (inclusiv a lui Cantemir), a luat titlul de „împărat al tuturor Rusiilor" și nu pe acela de împărat al Orientului.

26. Unii contemporani nu s-au înșelat în această privință. Iată scrisoarea pe care i-o adresa la 25 aprilie 1760 ministrului francez de externe, ducele de Choiseul, ministrul danez al afacerilor străine, contele Bernstorff (danezul încerca să-l convingă pe francez să iasă din alianța pe care o semnase Franța cu Rusia în 1756 împotriva Prusiei): „Rusia e o teroare pentru toate națiunile civilizate de care se apropie. Ce limite

s-ar putea pune vreodată cupidităţii unei naţiuni destul de numeroase pentru ca pierderea oamenilor să n-o afecteze, şi destul de săracă pentru a fi obligată să caute la altul ceea ce nu are la ea acasă; unei naţiuni dure şi războinice care n-are nici moravuri, nici legi, nici plăceri care să poată s-o îmblânzească, s-o oprească sau să o reţină; care nu recunoaşte drept regulă decât voinţa unuia singur; care nu se teme de nici o altă putere; care, în sfârşit, poate să-şi cucerească toţi vecinii, încredinţată că nici unul dintre ei nu poate face acelaşi lucru cu ea?... (Dacă o soartă nefericită vrea ca Prusia să cadă în mâinile ruşilor), aceştia, predispuşi de acum încolo să participe direct şi imediat la afacerile Germaniei, ar arăta Europei mirate, în urma unui război întreprins pentru menţinerea libertăţii şi a liniştii publice, o putere incomparabil mai înspăimântătoare decât aceea care s-a vrut să fie doborâtă..." (citat de contele de Montbas, ministru plenipotenţiar, comunicare la Academia de Ştiinţe Morale şi Politice, 28 mai 1956: *À propos d'un bicentenaire: le premier traité de Versailles (1 mai 1756)*, în *Revue des travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques*, 1956, semestrul I, pp. 179 şi urm.). Scrisoarea contelui Bernstorff, de o extraordinară luciditate politică, se poate citi după mai bine de două sute de ani ca şi când ar fi vorba de istoria contemporană a Europei.

27. Apartenenţa Uniunii Sovietice la „clubul" afro-asiatic a fost contestată nu numai din cauză că URSS nu este într-adevăr o putere asiatică şi nici pentru că membrii „clubului" ţin să păstreze echilibrul între cele două superputeri — ostilitatea celor mai mulţi dintre ei faţă de SUA fiind suficient de explicită ca să nu se încurce în asemenea calcule politice —, ci în primul rând pentru că ei simt confuz că de acum încolo Rusia face parte integrantă din lumea occidentală. Nu face parte din lumea lor.

28. Există o altă influenţă târzie a Bizanţului asupra Occidentului, aceea exercitată foarte recent de Biserica din Orient asupra Bisericii catolice, şi dorinţa acesteia de a favoriza Unirea n-ar fi suficientă pentru a o explica: e perceptibilă în arta Bisericii, în revenirea la unele rituri vechi, în adoptarea limbilor vernaculare în liturghie şi, pe scurt, într-o întreagă serie de reforme propovăduite la Conciliul Vatican II.

Civilizaţia occidentală

Naţiunile membre ale civilizaţiei bizantine apar astfel ca primele naţiuni ale lumii contemporane convertite de bună voie la civilizaţia occidentală. Procesul, care a durat în jur de două secole şi jumătate şi care astăzi este practic încheiat, ne va furniza exemple preţioase pentru studiul, în general, al fenomenelor de aculturare (sau de contact între civilizaţii), deşi o filiaţie comună ambelor civilizaţii, o anumită înrudire etnică şi apartenenţa la aceeaşi religie falsifică puţin problema.

Să vedem acum perioadele pe care le putem distinge în evoluţia civilizaţiei occidentale, înainte de a examina cazul civilizaţiei arabe, mai în vârstă cu câteva secole.

Am schiţat această „periodizare", cu titlu de exemplu, la începutul părţii întâi.[1]

Să reluăm aici marile faze ale ciclului occidental. Primul contact al barbarilor germani cu Roma datează de la sfârşitul secolului al II-lea î. Hr., când cimbrii şi teutonii învinge de mai multe ori armatele romane înainte de a fi zdrobiţi de Marius şi Catulus în 101; dar cred că aceste contacte ostile, ca şi incursiunea lui Caesar pe malul drept al Rinului nu pot să fie considerate ca un început de aculturare, şi nici luptele defensive pe care Marcus Aurelius şi succesorii lui nemijlociţi au trebuit să le susţină împotriva primilor germani veniţi din est, cvazii şi marcomanii. Într-adevăr, doar când unele popoare germanice vor fi fost admise, de voie sau de nevoie, dincoace de hotarul roman (*limes*) în a doua jumătate a secolului al IV-lea, putem vorbi de un contact direct şi continuu. Mai întâi, vor fi francii salieni instalaţi de Iulianus la gura Rinului (357–358), apoi goţii, admişi de Gratianus şi Theodosius după dezastrul de la Adrianopol, unde a pierit Valens (378),

în sudul Dunării, la cealaltă extremitate a *limes*-ului european. Dar aceste concesii, la urma urmelor limitate, vor fi curând urmate de multe altele. Deja, înainte de a fi instituit sistemul *foedus*-ului, din ce în ce mai mulți barbari fuseseră angajați ca mercenari în armatele romane. Ei vor juca un rol considerabil. Unii, ca vandalul Stilicon, vor accede până la cele mai înalte demnități militare și se vor alia cu familia imperială. La mijlocul secolului al V-lea, francii, vizigoții, burgunzii, herulii și vandalii vor fi practic stăpânii Imperiului roman de apus, și tocmai cu ajutorul câtorva contingente germane Aetius, „ultimul dintre romani", îi va izgoni din Gallia pe hunii lui Attila. Perioada care se scurge de la instalarea francilor în Batavia până la Codul de legi al lui Alaric (506), adică un secol și jumătate, reprezintă prima fază a aculturării germanilor în Occident. La sfârșitul ei, barbarii dețin puterea nu numai de fapt, ci și de drept. Totuși, populațiile nu s-au contopit încă, după cum o dovedește diversitatea codurilor de legi. Procesul va cere mai multe secole. Căsătoriile mixte vor favoriza fuziunea, ca și întrebuințarea latinei bisericești și de cancelarie. Dar e neîndoielnic că dozajul de sânge german nu va fi același în diferitele provincii, în Italia, în Galla, în Peninsula Iberică. Chiar în Gallia, infiltrarea germană a fost mult mai masivă în nord și nord-est decât în sud, după cum o dovedesc astăzi încă datele lingvistice și antropologice. Pentru a reveni la mărturiile din domeniul dreptului, e semnificativ să constatăm că, atunci când în secolul al X-lea unificarea dreptului barbar și a dreptului galo-roman va fi fost realizată, în sud a predominat dreptul roman, în timp ce în nord dreptul cutumiar de origine germană a fost probabil dominant. Poate că trebuie să acceptăm data de 842, anul *Jurământului de la Strasbourg*, primul document scris în franceza medievală, ca marcând sfârșitul perioadei larvare.[2] O nouă civilizație iese din crisalidă.

De la mijlocul secolului al V-lea, când Imperiul roman de apus cade în anarhie, fărâmițându-se definitiv, și până la începutul secolului al XI-lea, Occidentul, odinioară unificat, înfloritor și acoperit de monumentele unui stil unitar, cunoaște într-adevăr o epocă întunecată, *a dark age*. Putem spune că, exceptând scurta perioadă a „renașterii carolingiene", mândrul edificiu roman s-a năruit în întregime: organizarea politică este fragmentată în regate dominate

de minorități de origine barbară, economia este pretutindeni redusă la „ținuturile" din jurul „burgurilor", justiția este primitivă, moravurile brutale, confortul rudimentar, științele cad în uitare, filozofia și literatura sunt plăpânde, pentru a nu spune inexistente, artele se mulțumesc să repete timid modelele romane, paleocreștine sau bizantine. Istoricii artei nu găsesc nici măcar termenul potrivit pentru a desemna stilul sau stilurile care anunță stilul romanic. Chiar renașterea carolingiană se încheie brusc, probabil din cauza ultimului și teribilului val barbar, al normanzilor, care a fost mult mai devastator decât precedentele și care încheie sau precipită procesul de fragmentare feudală odată cu ruina economică a satelor și regruparea populațiilor în jurul punctelor fortificate.

Brusc, la începutul secolului al XI-lea, la puțin mai mult de două secole după convertirea forțată a saxonilor și la puțin mai mult de un secol după sedentarizarea nou-veniților scandinavi în Normandia, asistăm la o extraordinară efervescență. Regatele creștine din Spania încep *Reconquista*; baronii „franci" (și normanzi) pleacă să cucerească Sicilia, Italia, Anglia și atacă lumea musulmană în inima Orientului, copleșind Imperiul bizantin; germanii încep *Drang nach Osten.* Față de Bizanț și de lumea arabă, cruciații par încă barbari prin asprimea moravurilor lor, dar sunt barbari care construiesc deja catedrale.

Evoluția artei — în special a arhitecturii — ne va servi și aici drept fir călăuzitor. Atât în artă, cât și în politică, civilizația occidentală ne oferă cel mai larg evantai de creații și cel mai mare număr de „centre de greutate" succesive din toată istoria civilizațiilor. Fenomenul se datorează probabil întinderii ariei sale și marii varietăți a componentelor sale etnice. Am relevat deja un fenomen asemănător în Orientul Mijlociu. La cealaltă extremă, exemplele sunt: Egiptul, China și Creta, iar la mijloc am avea civilizațiile indiană, greco-romană, arabă, bizantină și cele două civilizații precolumbiene. În interiorul fiecărei civilizații — voi reveni asupra acestui lucru mai târziu —, energia creatoare se mută cu timpul și formează focare succesive, vârtejuri care se deplasează. Să le numim „centre de civilizație", sau „culturi" sau, după expresia lui Philip Bagby, „subcivilizații". La o scară mai mică, ele prezintă similitudini de evoluție cu civilizațiile globale.

Ca în cazul civilizaţiei bizantine care înfloreşte în zona cea mai apropiată de focarul vechii civilizaţii căreia îi succedă, adică în Tracia şi Asia Mică, şi nu în Grecia continentală şi nici în ţările slave târziu asimilate, civilizaţia occidentală înfloreşte în zonele de amalgam optim, adică acolo unde elementul celtic, iberic şi germanic s-a aflat în contact cu Roma de cel mai mult timp: nordul Italiei, Spania, Franţa şi Valea Rinului.[3] Astfel, prima mişcare literară din Occident apare în sudul Franţei. De asemenea, leagănul artei romanice se află în centrul Franţei, probabil în Auvergne, şi cu toate că acest stil, a cărui extindere a fost favorizată de acţiunea ordinelor monastice şi de mobilitatea meşterilor, s-a impus rapid într-o mare parte a ariei Occidentului, în nordul Franţei, în nordul Italiei, în Spania, Germania şi Anglia, putem afirma că în Franţa el a progresat de la sud la nord şi că provinciile sale predilecte sunt provinciile cu o puternică predominanţă galo-romană sau iberică: Auvergne, Limousin, Anjou, Touraine, Poitou, Angoumois, Provence, precum şi sud-vestul Franţei şi Catalonia. Invers, faza următoare, aceea a artei gotice, înfloreşte în zone mai puternic germanizate, în Île-de-France şi în Normandia, sudul Franţei fiind lent şi reticent în a o accepta, în vreme ce Italia nu o va adopta decât târziu, cu excepţia Siciliei şi a sudului peninsulei, unde va fi importată de dominatorii normanzi.

Arta romanică, în pofida netăgăduitei ei originalităţi, este încă puternic tributară artei greco-romane, artei bizantine şi pe alocuri artei arabe. Influenţa ultimei, cu excepţia Siciliei, unde este profundă, se manifestă, în general, numai în arta ornamentală. Influenţa bizantină a fost mai profundă şi mai durabilă, mai ales în pictură, în mozaic şi în artele minore, şi, în sfârşit, în vitraliu, această ramură atât de caracteristică artei occidentale medievale. Ea va rămâne mult timp vie în planul bazilicilor şi de asemenea în basorelief, unde transmite vechea moştenire babiloniană. Figurile capitelurilor romane, monştrii, leii, taurii, berbecii şi grifonii, vin direct din vechea civilizaţie a Orientului Mijlociu. Niciodată nu se va spune suficient: dintre toate influenţele suportate de Evul Mediu occidental, aceea care, în definitiv, este preponderentă este influenţa Iranului part şi sassanid. S-a exercitat sub diverse forme şi a apucat pe mai multe căi, care uneori se întâlnesc sau se confundă:

aceea a imaginarului creştin primitiv, încă apropiat de arta elenistică, dar deja puternic impregnat de influenţe semite şi iraniene; aceea a artei bizantine, care se desfăşoară de-a lungul secolelor, pătrunzând mai ales prin intermediul artelor minore, tapiserie, fildeş, orfevrărie; aceea a costumului şi a artizanatului „barbar" sau gotic, la originea cărora se află sarmaţii, rude apropiate ale parţilor şi imitatori ai acestora. Nu trebuie să uităm că şi costumul şi echipamentul de război medieval vin de la parţi şi sarmaţi. Cavalerul part îmbrăcat în zale de pe inscripţiile de la Dura Europos[4], sau războinicii sarmaţi din picturile funerare din Panticapeea, în Crimeea[5], seamănă atât de mult cu cavalerii bătăliei de la Hastings din faimoasa tapiserie de la Bayeux, încât ar putea fi confundaţi. Statuile şi gisanţii catedralelor gotice nu-l reprezintă pe prinţul sau pe cavalerul medieval după imaginea lui Traianus sau Marcus Aurelius, ci după imaginea regelui perşilor, aşa cum apare ea mai ales în statuia colosală a lui Şapur I din grota de la Bişapur, în sudul Iranului. (Hazardul care a spart globul de deasupra coroanei regelui, pentru a nu lăsa decât coroana deschisă, accentuează şi mai mult apropierea.)[6] Şi, mai ales, *Hristos, aşezat pe tron într-o atitudine hieratică, aşa cum este reprezentat pe arcul portalurilor romanice, ca şi în mozaicurile bizantine, este un rege sassanid pe tronul său.* Cum scrie Roman Ghirshman (*op. cit.*, p. 305), „exemplul dat de imaginea Regelui Regilor, înconjurat de demnitarii săi, va servi drept model artiştilor bizantini pentru a crea imaginea lui Hristos triumfător, locuind printre ierarhiile cereşti".[7]

Într-un punct al ariei occidentale, influenţa orientală e posibil să fi apucat pe altă cale: aceea a artei etrusce. S-a remarcat că sculptorii toscani din Evul Mediu reiau adesea motive din arta tombală etruscă pe care o aveau sub ochi.[8] În domeniul sculpturii şi al arhitecturii, elementele greco-romane care au supravieţuit sunt mult mai marcate în Occident decât în Grecia şi în întreaga zonă bizantină, ceea ce confirmă ideea noastră despre influenţa mai târzie, şi mai puţin profundă, a Orientului asupra jumătăţii vestice a Imperiului roman.

Dar domnia stilului romanic este la urma urmei scurtă, cel puţin în Franţa. Şi, în pofida perfecţiunii pe care a atins-o, el rămâne, la scara civilizaţiilor, ca un stil de tranziţie care nu va face decât să

deschidă calea celui mai reprezentativ stil pentru sufletul occidental: stilul gotic. La mai puţin de un secol şi jumătate după primele sale manifestări, apar semnele unei arte noi, mai zbuciumate, mai „aeriene", care rupe categoric cu tradiţia mediteraneană.

Mai mult decât arta romanică, arta gotică este o artă franceză sau, să zicem, o artă franco-normandă, o artă din „Neustria", şi înflorirea ei coincide cu momentul de dinamism maxim al elementului franco-normand (cucerirea Angliei, a Siciliei şi a sudului Italiei, cruciadele, războiul împotriva ereziei cathare). Ea iradiază din Île-de-France şi din „domeniul regal" al dinastiei capeţiene, şi, fapt remarcabil, lucrul se petrece nu numai la începuturile sale, ci şi de-a lungul întregii durate a „elanului său vital". Regăsim o iniţiativă franceză în fiecare dintre fazele artei gotice, în fiecare dintre reînnoirile sale.

Din Île-de-France, goticul trece în Normandia şi în posesiunile regilor angevini din Anglia. Aceştia vor rivaliza în măreţie cu regii Franţei în toată întinderea vastelor lor domenii, fără să ajungă totuşi să le smulgă întâietatea. Dar ceea ce ne interesează aici, încercând să localizăm centrele de iradiere ale unui stil şi zonele lor de expansiune, e mai ales stabilirea legăturii care poate să existe între înflorirea lui şi mentalul colectiv. Istoricii artei au prea mult tendinţa să acorde o importanţă decisivă descoperirilor tehnice, ca şi când acestea ar avea propriul lor dinamism. Or, nu e oare remarcabil să constatăm că unele dintre elementele arhitecturale considerate a fi caracteristice pentru viitoarea artă gotică, arcul *brisé*, ferestrele ogivale, în calitate de descoperiri tehnice, apar oarecum la întâmplare, mai întâi în sudul Franţei şi în Lombardia? Arcul butant nu este nici el o invenţie din Île-de-France. Totuşi, aceste descoperiri nu „fac şcoală" acolo unde apar. La fel, un secol mai târziu, când goticul va fi în plină expansiune, nu din ignoranţă Italia şi sudul Franţei îl vor respinge. Fenomenul este mai profund. În nordul Franţei, e vorba de o aspiraţie spre alt univers de forme, expresie a unui univers mental diferit, a unei tendinţe spre spaţiul infinit, tendinţă care, câteva secole mai târziu, îşi va găsi expresia supremă în marea muzică polifonică. Arhitectura romanică este încă o arhitectură terestră, unde volumele îşi păstrează greutatea, trăgându-şi frumuseţea din echilibrul for-

melor. Arhitectura gotică este o arhitectură a spațiului aerian care își caută frumusețea în lumina și elanul lui. Caracteristică în această privință îmi pare a fi dezvoltarea vitraliului sau mai exact „alunecarea" de la fresca de origine bizantină, încă frecventă în bisericile romanice, la vitraliul gotic. Primele vitralii ale epocii romanice sunt încă simple icoane, cu o tehnică nouă. Puțin câte puțin, ele se însuflețesc și se luminează; în primul rând, ele se lărgesc, locul lor devine preponderent și, pe măsură ce perfecționarea arcurilor butante autorizează deschideri din ce în ce mai vaste, ele domină suprafețele murale. Astfel se trece imperceptibil de la pictura murală într-o atmosferă de penumbră, adică de la o artă orientată spre interior, spre replierea asupra ei înseși, la o artă a luminii, condusă spre exterior, spre spațiu.

După o scurtă perioadă de gestație, în domeniile franco-normande, arta gotică pătrunde puțin câte puțin în toată aria occidentală. Ea se răspândește, odată cu cruciații și cuceritorii normanzi, până în tărâmurile bizantine și musulmane. Dar succesul și originalitatea ei variază în funcție de zonele de cultură pe care le cucerește. Cele mai frumoase rezultate în afară le are în Anglia regilor angevini. Ea pătrunde de asemenea cu ordinele mânăstirești în tărâmul renan, în Italia, în Spania — mai ales în Catalonia, la Santiago de Compostela, unde pelerinii francezi vin în număr foarte mare. După zdrobirea ereziei cathare, baronii din nord o impun — de altfel superficial — în sud, unde au devenit noii seniori. Misionarii englezi și negustorii orașelor hanseatice o importă în Scandinavia; francezii în Boemia. Ciudat e că această artă, supranumită mai târziu „gotică", va avea cele mai mari dificultăți de a se impune tocmai în Germania. Acolo, arta romanică va rămâne vie mai multă vreme. Să atribuim oare această rezistență influenței italiene? Sfântul Imperiu Romano-German, atașat de amintirile carolingiene, este încă axat pe Italia și gelos pe tot ceea ce vine din regatul Franței. Dar când țările germane vor fi în cele din urmă cucerite, arta gotică, în arhitectură, va cădea ușor în formele extreme ale stilului flamboiant, în timp ce sculptura va anunța, dincolo de Renașterea antichizantă, mișcarea, „verismul" tragic — și de asemenea, uneori, grația searbădă a barocului. În Italia, influența gotică este și mai târzie, și mai superficială, și, fapt caracteristic, ea atinge mai

puţin arhitectura bisericească (Domul din Milano este la urma urmei o excepţie) decât arhitectura civilă. Goticul îşi pierde prin aceasta o mare parte din semnificaţie. El încetează de a mai fi o formă de dialog cu Dumnezeu pentru a deveni o simplă ornamentaţie profană. Il Campo din Siena ilustrează perfect acest lucru, simbolizând în acelaşi timp transformarea economică şi socială care anunţă sfârşitul Evului Mediu: marii negustori iau locul seniorilor şi călugărilor.

Secolul al XIII-lea e încă un secol francez, secolul Catedralei din Reims, secolul Universităţii din Paris şi al lui Ludovic cel Sfânt. Dar deja dincolo de Alpi mijesc timpuri noi. De-a lungul a două secole, Italia va fi centrul lumii occidentale. Timp de două secole, Italia — mai exact jumătatea nordică a peninsulei — va cunoaşte o atât de mare explozie de vitalitate, un atât de mare clocot de energie creatoare şi atât de multe capodopere încât s-ar zice că nu putem găsi un exemplu de o bogăţie comparabilă în toată istoria umanităţii. Aparent, preponderenţa italiană în acest interval de timp nu se manifestă decât în domeniul spiritului. Dacă ţinem seama de influenţa politică a papalităţii şi de puterea economică — şi uneori şi militară — a talasocraţiilor veneţiană şi genoveză, ca şi a marilor centre comerciale ca Florenţa şi Milano, nu este excesiv să afirmăm că, în această perioadă, Italia este de asemenea centrul politic al Europei. Din păcate, structura şi dimensiunile unităţilor sale, ca şi rivalităţile lor neîncetate îi vor limita câmpul ambiţiilor, făcând din ea o pradă uşoară pentru cele două mari monarhii care apar la sfârşitul secolului al XV-lea, pe de o parte Spania, care şi-a realizat unitatea, iar pe de altă parte Franţa, care iese din lunga noapte a Războiului de o sută de ani. Dar Europa modernă s-a născut în Italia.

O serie de fenomene precedă şi însoţeşte această alunecare a centrului de gravitaţie al lumii occidentale de la Franţa spre Italia. Cruciadele i-au sărăcit pe baronii „franci", permiţând în schimb avântul comercial al porturilor şi oraşelor italiene. Unei economii esenţial agricole, în care bogatele zone rurale din Franţa deţineau primul loc, îi succedă o economie comercială unde tonul este dat de cetăţile maritime şi bancherii „lombarzi". O serie de calamităţi naturale, în preajma secolului al XIV-lea, ciumă şi epidemii

de tot felul după neîncetate războaie, antrenează în Franţa o vizibilă scădere demografică şi o sărăcire a satelor, care va continua să se agraveze în timpul Războiului de o sută de ani. Dar nu aceste fenomene parţial fortuite încercăm să le elucidăm aici. Să ne mulţumim pur şi simplu să constatăm că noua civilizaţie care s-a ivit mai întâi din „*dark age*" în Franţa caută în prezent noi forme în Italia. După aproximativ opt secole de la descompunerea Imperiului roman, nordul şi centrul Italiei redevin principalul focar al civilizaţiei.

Ciudat, acela pe care-l putem considera primul „geniu" al Renaşterii italiene este un străin, Frederic II de Hohenstaufen, acest seminormand crescut în atmosfera cosmopolită şi liberală din Palermo la cumpăna decisivă a secolului al XIII-lea, unde pentru prima oară Occidentul şi Antichitatea, islamul şi Bizanţul se topesc într-o armonioasă sinteză în artă şi în speculaţia intelectuală. Influenţa lui a fost considerabilă în mutaţia spirituală care afectează de acum încolo Occidentul, atât în filozofie şi ştiinţă, cât şi în arte. Dar nu Sicilia va fi aceea care va vedea înflorirea noilor forme. Dominaţiile şi influenţele s-au succedat aici (greacă, romană, sarazină, bizantină, franco-normandă, spaniolă), fără să se ajungă la scoaterea vechiului fond autohton din letargia lui de mai multe ori milenară.

Miracolul se va realiza ceva mai la nord, în Toscana, în acest vechi domeniu al etruscilor; şi sculpturile din amvonul Baptisteriului de la Pisa datorate dăltii lui Nicola Pisano (1260) pot fi considerate ca prima operă antichizantă a Renaşterii italiene. Abia se încheiase construirea Catedralei din Reims. Tot în Toscana se naşte pictura nouă, la cumpăna decisivă a secolului al XIV-lea, odată cu florentinii Cimabue şi Giotto, şi cu Simone Martini din Siena, care pictează în stil antic pentru Papii din Avignon. Dar pictura se va elibera mai lent de formele vechi. Avântul ei va fi cu atât mai remarcabil. *Ea va deveni expresia privilegiată a artei occidentale în acest moment al evoluţiei ei.* Această întârziere poate fi atribuită relativei sărăcii a modelelor antice pe care oamenii Renaşterii le aveau sub ochi (fără să mai ţinem seamă de faptul că pictura n-a fost niciodată expresia privilegiată a artei antice), în vreme ce descoperirea, sau redescoperirea, arhitecturii, sculpturii şi

cu atât mai mult a gândirii şi ştiinţei din Antichitate era pentru ei o revelaţie exaltantă. Nu e lipsit de interes să notăm în treacăt: *cele două domenii unde creaţia occidentală a fost cea mai bogată şi mai inovatoare, pictura şi muzica, nu datorează nimic, sau foarte puţin, influenţei exercitate de Antichitate.*

Poate că e locul să deschidem o paranteză. Spengler şi Toynbee insistă amândoi asupra iluziei oamenilor Renaşterii, care, în admiraţia lor exagerată pentru Antichitate, îşi închipuiau într-adevăr că reînviau arta Romei şi a Greciei, în vreme ce ei creau o artă complet nouă, reflex al unei viziuni asupra lumii fundamental diferite de aceea a omului antic. Dacă ar fi să le dăm crezare, nimic n-ar fi filtrat din *sufletul* (*psyché*) antic în creaţiile omului occidental al Renaşterii. Crezând că se inspiră din modele antice, Michelangelo este deja omul „faustian" care avea să se dezvolte în baroc. Marile monumente ale Renaşterii, chiar cele mai antichizante, rămâneau, cu domurile lor şi cu decoraţia lor exuberantă, funciar străine de viziunea antică asupra lumii (*Weltanschauung*). Cât despre ştiinţa modernă, care urma să-şi ia avânt odată cu descoperirea numărului funcţie şi a calculului diferenţial, se afla la antipozii gândirii antice.

Aceste afirmaţii sunt prea categorice. Există cel puţin o ramură a artei occidentale, arhitectura, unde influenţa antică a fost determinantă şi a sfârşit prin a se incorpora orizontului cotidian al omului occidental, temperând sau sufocând periodic toate încercările „barocului" sau ale „romanticului". Dacă am admite împreună cu Spengler şi Toynbee că doar barocul, după gotic, era în descendenţa firească a spiritului occidental, atunci am ajunge să considerăm că Sagrada Familia a lui Antonio Gaudí din Barcelona este ultima expresie a artei occidentale! Or, aproape pretutindeni, Occidentul a reacţionat diferit. Urmând Italia şi apoi Franţa (rolul palatului Versailles a fost probabil capital în această propagare), neoclasicismul s-a răspândit în întreaga lume occidentală, inclusiv în Rusia şi Statele Unite. Nu putem să nu ţinem seama de faptul că această artă oficială a modificat profund şi pe termen lung gustul omului occidental până într-o epocă foarte recentă, chiar la popoarele aparent mai puţin dispuse s-o asimileze, ca germanii, anglo-saxonii sau ruşii.[9] Fie că e vorba de Londra sau

de Berlin, de Washington sau de Sankt Petersburg, arhitectura oficială a capitalelor occidentale este neoclasică. În vechile reședințe administrative ale Imperiului țarist regăsim pretutindeni, din Polonia în Armenia sau din Finlanda în Basarabia, aceleași construcții neoclasice sobre și elegante, atât de străine de tradiția artistică rusă (de unde acest caracter puțin artificial al artei oficiale relevat deja de Custine). Neoclasicismul este de asemenea pronunțat la cealaltă extremitate a lumii occidentale, în Statele Unite, unde nu numai monumentele capitalei, dar și plăcutele reședințe din provincie conservă cu grijă colonadele și frontoanele împrumutate de Renaștere de la Antichitate. Avem aici un fenomen prea generalizat pentru a nu fi considerat ca unul dintre rezultatele de adâncime ale pasiunii antichizante a oamenilor Renașterii.

Există o altă trăsătură esențială a artei occidentale, care pare să se datoreze influenței antice: perspectiva în pictură. Ea nu e direct inspirată din pictura antică. Avem de-a face cu o „invenție" proprie omului occidental, însă probabil inspirată din ordinea arhitecturală antică. Ea domină în întregime marea perioadă a picturii occidentale, de la Renaștere[10] până la revoluția actuală, care se manifestă mai întâi la Cézanne și Gauguin. Voi avea ocazia să revin asupra acestei chestiuni.

Odată făcută această rezervă, nu e mai puțin adevărat că, la sfârșitul Renașterii, artele plastice se îndepărtează din ce în ce mai mult de idealul clasic. Fie că acceptăm explicațiile lui Spengler și ale lui Toynbee, fie că admitem recurența ciclurilor lui Sorokin, faptul este de netăgăduit. De altfel, dacă noul stil înflorește în Italia, leagănul Renașterii, el își găsește curând un teren favorabil în imensele domenii pe care Habsburgii le-au reunit fortuit sub coroana lor în secolul al XVI-lea. (Mai puțin în Țările de Jos decât în țările germane și în Peninsula Iberică.) La drept vorbind, în secolul al XVI-lea, parțial grație eclipsării relative a Franței, care era sfâșiată de războaiele religioase, *centrul de gravitație al Europei s-a deplasat spre Spania.*

Mergând odată cu *Reconquista*, ascensiunea Spaniei a fost lentă, dar continuă — totuși cu o „întrerupere de creștere" în secolul al XIV-lea datorată în primul rând imperfecțiunii instituțiilor politice și urmărilor ei.

Regatul aragonez (de fapt mai ales elementul catalan) a devenit în Mediterana un concurent primejdios pentru republicile maritime italiene. Curând, într-un elan care va rămâne una dintre marile epopei ale Istoriei Universale, portughezii şi spaniolii, profitând de câteva inovaţii capitale în tehnica navigaţiei, pleacă pe ocean ca să descopere lumea şi apoi ca să cucerească noi continente. Dacă adăugăm la această expansiune fără precedent, generatoare a unui imens orgoliu, faptul unei lungi coabitări cu musulmanii şi evreii, care a permis o fecundă compenetrare a trei culturi — coabitare cel mai adesea paşnică, în ciuda „războiului sfânt" endemic —, vom înţelege că Spania şi Portugalia se aflau în acest moment al Istoriei în avangarda civilizaţiei europene. Printr-o contradicţie dialectică, fanatismul care a condus Spania la intoleranţă şi la nemiloasa suprimare a islamismului şi a iudaismului iberic a fost, totodată, unul dintre primii factori ai măreţiei hispanice şi una dintre cauzele principale ale rapidei sale scleroze.[11] O altă cauză a decadenţei a fost chiar succesul cuceririi Lumii Noi. Cucerire care duce la o exploatare istovitoare, fără o concomitentă dezvoltare economică a coloniei sau a metropolei. Spania sărăceşte chiar datorită bogăţiei sale factice, în vreme ce în restul Europei Occidentale, în Anglia, în Ţările de Jos, în Germania, acţionau fermenţii care urmau să dea naştere noii Europe economice şi politice. Spania se va închide, puţin câte puţin, într-o splendidă izolare, într-o lentă secătuire. Dar la mijlocul acestui deşert se va ivi într-o zi un titan: Goya.

Să revenim la evoluţia artelor. De-a lungul secolului al XVII-lea şi al unei părţi din secolul al XVIII-lea, barocul este rege (în privinţa sculpturii, trebuie să remarcăm că modelele antice de care artiştii Renaşterii se ataşaseră erau nu atât cele ale „marelui secol", secolul lui Pericle, cât cele ale epocii elenistice, ea însăşi întrucâtva „barocă").

Cred însă că ar fi o eroare pentru istoricul civilizaţiilor să-şi centreze atenţia, în acest stadiu al civilizaţiei occidentale, asupra artelor plastice. Din acest unghi de vedere, secolul al XVII-lea este o perioadă confuză, încâlcită, grandilocventă şi, cum ne place să spunem astăzi, lipsită de „autenticitate". În Italia, la Praga, în toate domeniile Habsburgilor din Germania, Spania, Mexic, ce

proliferare a decorului gratuit, a gestului inutil! Ce distanţă parcursă de la Mantegna la Guido Reni şi de la Catedrala din Lerida la altarul Bisericii San Esteban din Salamanca! Dacă rămânem la artele plastice, mai ales în Italia, secolul al XVII-lea, în raport cu secolele precedente, oferă deja simptomele unei epoci decadente.[12]

Dar aici trebuie să facem două remarci esenţiale:
— în primul rând, noi genuri înlocuiesc parţial artele plastice;
— pe urmă, centrul de gravitate al Europei se deplasează din nou spre Franţa şi de acum încolo „pulsul" civilizaţiei occidentale trebuie luat la Paris.

Pictura şi sculptura, fără să înceteze să dea capodopere, au încetat să fie modurile privilegiate de expresie ale acestei civilizaţii; alte două genuri preiau ştafeta, unul pentru o perioadă limitată: tragedia, altul pentru multă vreme: muzica polifonică. Perioada de înflorire a tragediei în Occident, ca în cazul Greciei, este de foarte scurtă durată; în realitate, de la Lope de Vega, Shakespeare şi Calderón, la Corneille şi Racine, de-abia avem un secol. O a doua înflorire, de o amplitudine mai mică, are loc la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, odată cu romanticii germani şi apoi cu romanticii francezi — în sfârşit, o ultimă înflorire, şi mai redusă, la sfârşitul secolului al XIX-lea, la periferia Europei (Scandinavia cu Ibsen şi Strindberg şi Rusia cu Cehov). Cu alte cuvinte, în afară de secolul care se scurge de la Shakespeare la Racine, tragedia este un gen secundar în civilizaţia occidentală.[13] Locul ei va fi luat puţin câte puţin de un gen nou: romanul. Ieşit din romanul cavaleresc, el devine roman psihologic în secolul al XVII-lea când dă cel puţin o capodoperă, *La princesse de Clèves*, se dezvoltă în secolul al XVIII-lea în Franţa, Anglia şi Germania şi îşi atinge maxima înflorire în secolul al XIX-lea în Franţa şi Rusia. El pare să fie astăzi în decadenţă în pofida enormei proliferări, cu excepţia, poate, a ţărilor anglo-saxone.

Alt gen privilegiat de expresie care se dezvoltă în secolul al XVII-lea, veritabilă invenţie a civilizaţiei occidentale, este muzica polifonică. Şi ea se naşte în Italia, în cursul secolului al XVI-lea, pentru a ajunge la punctul de perfect echilibru în secolul al

XVIII-lea în ţările germane. Între apariţia înnoitorilor şi deplina dezvoltare a noii arte se scurg o sută cincizeci-două sute de ani (Palestrina se naşte în 1525, Monteverdi în 1567, Bach şi Händel în 1685, Haydn în 1732, Mozart în 1756). O perioadă de „incubare" cu o durată asemănătoare fusese necesară înfloririi marii picturi occidentale (Giotto născut spre 1276, Da Vinci în 1452).

A doua observaţie: în secolul al XVII-lea, centrul de gravitaţie al Occidentului se deplasează din nou spre Franţa. Franţa lui Richelieu şi a lui Ludovic XIV străluceşte atât de intens, încât celelalte focare ale civilizaţiei occidentale sunt eclipsate pentru mai multe generaţii. Or, în Franţa, chiar în epoca în care în alte părţi înfloreşte barocul cel mai extravagant, un anume simţ al măsurii împiedică artele plastice să ajungă la excese, aşa cum s-a întâmplat în Italia, în Spania şi în ţările germane.

Dintre toate focarele de cultură ale civilizaţiei occidentale, dintre toate subcivilizaţiile care o constituie, numai Franţa a fost de mai multe ori centrul de gravitaţie al ansamblului — oferind astfel o anumită analogie cu Babilonia din cadrul civilizaţiei Orientului Mijlociu. Atât din punct de vedere politic, cât şi din punct de vedere spiritual, se pot distinge trei epoci în care Franţa dă tonul, de fiecare dată animată de un nou ideal: din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, de la mijlocul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea şi, în sfârşit, în epoca revoluţionară, de la 1789 până la 1848. Aceste două ultime faze, deşi sunt foarte diferite în orientarea lor, sunt în realitate legate dinamic. Căci Revoluţia franceză (ar trebui să spunem „revoluţiile" dacă ţinem cont de efectul contagios al răzmeriţelor din 1830 şi 1848) n-ar fi avut niciodată imensul ecou pe care l-a avut în lume, dacă Franţa n-ar fi fost de un secol şi jumătate modelul Europei. La fel, avântul demografic al Franţei până la sfârşitul secolul al XVIII-lea, relativa ei prosperitate economică, întâietatea ei în ştiinţe, excelenţa organizării ei militare sunt toate, n-ar trebui să uităm acest lucru, moştenite de la Vechiul Regim. Admirabilul instrument de război pe care îl va manevra Napoleon nu este o pură creaţie a geniului său.

Un alt fapt se impune observatorului simultan cu constatarea acestei remarcabile vitalităţi a „ansamblului Franţa": în toată is-

toria Occidentului, Franţa oferă paleta cea mai completă de creaţii spirituale. Deşi poporul ei nu a dat dovadă de excepţionale înzestrări în vreun domeniu particular, ca muzica, poezia, pictura sau speculaţia filozofică, el a reuşit să exceleze în toate domeniile. Dintre toate ţările Europei, numai Franţa ar putea să fie aleasă într-o zi pentru a prezenta viitoarelor neamuri cel mai complet tablou al creaţiilor geniului occidental.

S-ar putea propune numeroase explicaţii pentru această uimitoare reuşită: o naţiune înzestrată şi ingenioasă, un sol generos, un climat temperat, dimensiuni ideale pentru o unitate politică aflată la această vârstă a civilizaţiei, o situaţie geografică jumătate continentală, jumătate maritimă, suficient de continentală, pentru ca Franţa să fi fost implicată în toată istoria Europei, dar nu suficient pentru ca să rişte să fie zdruncinată de invazii succesive; suficient de maritimă pentru a fi deschisă lumii, dar nu suficient pentru a rămâne vreodată izolată de restul continentului.[14] N-aş vrea să reţin aici decât un singur considerent: dintre toate marile ţări europene, Franţa este aceea care a reuşit miracolul celei mai mari coeziuni în cea mai mare diversitate. Nici o altă ţară nu prezintă pe un teritoriu de această dimensiune o mai mare varietate de limbi şi culturi tradiţionale. Ce contrast la prima vedere între un normand şi un provensal, între un breton şi un corsican, între un basc şi un alsacian! Lenta progresiune a amalgamării lor îi face totuşi să se simtă mai legaţi unii de alţii decât se simte un bavarez de un prusac, un lombard de un napolitan, sau un scoţian de un englez. Se poate deduce de aici că, atunci când forţele centrifuge nu domină forţele de atracţie şi asimilare, *o cultură este cu atât mai bogată cu cât componentele ei etnice sunt mai numeroase şi mai puternic diferenţiate.*

Această mare varietate etnică e dublată de o progresivă ascensiune a diferitelor straturi sociale. În epoca cruciadelor şi a catedralelor vedem preeminenţa aristocraţiei militare originare din nordul Franţei, şi mai ales din Normandia. Fără să îmbrăţişez tezele lui Augustin Thierry şi ale lui Gobineau asupra originii nobilimii franceze, putem admite că elementul de origine germanică era atunci predominant. Nu e nevoie de o predominanţă cantitativă. Într-un amalgam de rase unde germinează o cultură nouă, nu

cantitatea are importanţă în primul rând, ci acţiunea „grefei". În Franţa medievală, grefa minorităţii dominante este fără îndoială germană.

În secolul al XVII-lea, în epoca absolutismului regal, un nou strat accede la putere, nobilimea de robă şi marea burghezie. Din interiorul acestui strat sunt recrutaţi în primul rând înalţii funcţionari ai statului.[15] Acest strat dă de asemenea cvasitotalitatea personalităţilor de excepţie din arte şi gândire, ca Descartes, Pascal, Fermat, Corneille, Racine, La Fontaine etc. Dar această nouă clasă dominantă este încă, în marea ei majoritate, originară din provinciile dialectelor nordice. Odată cu Revoluţia, asistăm la o nouă alunecare spre mica burghezie şi popor, în vreme ce guvernanţii sunt furnizaţi din ce în ce mai mult de provinciile periferice, în detrimentul vechiului nucleu al regatului. Voi studia mai amănunţit acest fenomen când voi încerca să formulez ceea ce am numit „legea retragerii progresive a centralilor" — adică a elementelor iniţiatoare ale unei culturi — şi a înlocuirii lor concomitente de către „periferici", adică de elementele ulterior asimilate.

În secolul al XVIII-lea, în ciuda a două domnii mediocre, Franţa este încă de departe cea mai mare putere a epocii. Întreaga Europă se orientează după ora Parisului. Niciodată lumea occidentală n-a fost atât de aproape de constituirea unei anumite unităţi spirituale. Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea, cu explozia naţionalismelor, provocate şi favorizate de Revoluţia franceză, va marca mai degrabă un regres decât un progres. Desigur, această Europă franceză este o Europă aristocratică, Europa unei elite. Dar Antichitatea elenistică a prezentat ea vreodată altceva decât suprapunerea unei elite greceşti sau elenizate peste masele eterogene? Puţin câte puţin, franceza s-a impus ca limbă a culturii şi a diplomaţiei. De la Lisabona la Sankt Petersburg, de la Stockholm la Napoli, franceza este vorbită la curte, în saloane, în societăţile savante. Frederic cel Mare scrie versuri în franceză şi consideră germana o limbă pentru soldaţi şi servitori. Supremaţia francezei nu începuse doar în „marele secol" (adică secolul lui Ludovic XIV), cum prea adesea se crede. De la sfârşitul secolului al XV-lea franceza se impusese *de facto* ca limbă diplomatică. Cauzele sunt multiple. Trebuie probabil să coborâm până la vremea cruciadelor

şi la rolul preponderent pe care l-au jucat aici baronii „franci"; ca şi la expansiunea normandă în Anglia şi Sicilia; la prezenţa regilor angevini în Italia şi Ungaria; la „francofilia" împăraţilor şi regilor din Boemia ai casei de Luxemburg; la strălucirea ramurii capeţiene din Burgundia şi din posesiunile sale în ţările flamande; la Carol Quintul însuşi, care prin bunica lui cobora din ducii Burgundiei, iar prin educaţie era un prinţ francez. În secolul al XVI-lea, asistăm la un regres al francezei şi la o revenire a latinei, datorită unui concurs de împrejurări: influenţa Renaşterii italiene, resentimentul Angliei ca urmare a pierderii posesiunilor sale franceze, războaiele religioase din Franţa şi apariţia puterii spaniole etc. Totuşi, la sfârşitul secolului al XVI-lea, regele Franţei nu mai scrie în latină decât în afara lumii occidentale *stricto sensu* (regelui Poloniei, de exemplu). În tratate, latina continuă să-şi dispute întâietatea cu franceza de-a lungul întregii domnii a lui Ludovic XIV: tratatele din Westfalia sunt redactate în latină, ca şi Marea Alianţă din 1701. În 1713, tratatele cu Portugalia, Prusia, Savoia şi Ţările de Jos sunt în franceză. Dar tratatul de pace dintre împărat şi Franţa, din 1714, este încă scris în latină. Începând cu tratatele de la Aachen (1748), marile tratate europene vor fi toate redactate în franceză, dar însoţite de o clauză anexă specificând că aceasta „nu va constitui un exemplu care să poată fi invocat...". Clauza, devenită una de stil, se regăseşte în actul final al Congresului de la Viena din 1815 care pune capăt aventurii napoleoniene; dar în 1856, la Paris, ea va fi omisă, fiindcă utilizarea francezei ca limbă diplomatică (în ciuda rezistenţei încăpăţânate a Angliei) se generalizase.[16] Această ultimă consacrare precedă cu puţin timp scăderea puterii militare şi politice a Franţei.

Limba puterii dominante a devenit nu numai *lingua franca* a ansamblului cultural, dar a şi invadat celelalte limbi naţionale, le-a impus vocabularul ei politic, administrativ, militar, ştiinţific etc. şi chiar turnúrile sale de fraze. De fapt, nu există un raport între excelenţa unui idiom şi extensiunea lui în lume. Asistăm de câteva zeci de ani la un regres general al francezei şi la înlocuirea ei progresivă de către engleză, ca *lingua franca* a civilizaţiei occidentale şi, de aici, a lumii, pe măsură ce are loc aculturarea celorlalte civilizaţii şi culturi contemporane de către civilizaţia occidentală.[17]

Acest lucru se datorează doar parţial enormei extensiuni, în secolul al XIX-lea, a Imperiului britanic, a comerţului şi finanţelor britanice; elementul determinant a fost brusca apariţie a Statelor Unite ca putere politică dominantă, precum şi influenţa culturală care a însoţit, şi uneori a precedat, această ascensiune (admiraţia exagerată pentru jazz, pentru *western*, pentru modul american de viaţă, pentru maniera americanilor de a se îmbrăca, adoptarea de noi termeni ştiinţifici, tehnici şi militari, extensiunea tentaculară a marilor întreprinderi americane, organizarea „în stil american" a aproape tuturor marilor instituţii internaţionale etc.). „Puriştii" din fiecare ţară invadată strigă în zadar[18], deoarece ei nu vor putea împiedica puterea hegemonică a momentului să-şi impună vocabularul tehnic şi mai ales pe cel militar. Armatele de astăzi adoptă, aproape toate, jargonul militar american, la fel cum întreaga Europă, pe toată durata preponderenţei franceze — să zicem, în mare, între 1648 şi 1815 —, a adoptat terminologia militară franceză. Acest lucru este izbitor mai ales în cazul Germaniei, deoarece era vorba de o mare naţiune cu virtuţi războinice care îi dădea Europei suveranul de cel mai înalt rang, pe împărat, şi în care s-a născut cel mai mare comandant de oşti al timpurilor moderne, înainte de Napoleon, adică Frederic cel Mare. Totuşi, cvasitotalitatea vocabularului militar modern este, în germană, de origine franceză.[19] Dar această mişcare se opreşte brusc după 1870, când noul Imperiu german devine prima putere militară a lumii. Noii termeni militari care s-au născut după această dată nu mai sunt adoptaţi de limba germană (mitralieră, avion, car sau tanc), creându-se termeni autohtoni (*Maschinengewehr*, *Flugzeug*, *Luftwaffe*, *Panzer* etc.).

De la mijlocul secolului al XVIII-lea, în momentul celui mai mare avânt demografic şi al celei mai mari străluciri a Franţei, putem deja să detectăm semnele prevestitoare ale sclerozei. De exemplu, insuficienţa efortului colonial. Oamenii din popor care se expatriază sunt puţini. Aventura colonială rămâne cel mai adesea fapta câtorva aristocraţi izolaţi sau a unor ţărani săraci. „Intelectualii" şi opinia publică nu urmează politica regelui; Voltaire vorbeşte cu ironie despre „câteva pogoane de zăpadă în Canada". Alt semn, incapacitatea clasei conducătoare de a rezolva problema politică primordială a lumii moderne: ascensiunea la putere

a claselor mijlocii. Reînnoirea aristocraţiei, prin vinderea posturilor, este o „supapă de eşapament" insuficientă. Aristocraţia, rămânând o castă militară prea închisă, semnează condamnarea la moarte a tipului de societate pe care l-a întruchipat. Dacă vrem să găsim o dată precisă care să marcheze cotitura hotărâtoare de la care conflictul între clase devenea inevitabil, propun data decretului lui Ludovic XVI care cerea candidaţilor ofiţeri să aibă în ascendenţa lor patru strămoşi direcţi nobili.[20] Dar Istoria se răzbună: printre cei care se strecoară totuşi la şcoala militară din Brienne se va afla un tânăr — membru al acestei clase — care mai târziu va contribui puternic la ruinarea Vechiului Regim şi la venirea erei noi: Napoleon Bonaparte.

Totuşi, când încep să clocotească pasiunile care vor izbucni sub Revoluţie şi când noile tendinţe, care se manifestă deja într-un mod mai pragmatic în ţările anglo-saxone, îşi găsesc în Franţa expresia dogmatică sau literară, se înregistrează un fenomen social interesant: burghezia, chiar dacă luptă împotriva privilegiilor nobilimii, atacându-i poziţiile, adoptă totuşi stilul ei. În Germania, se va produce fenomenul invers: nobilimea, o clipă deznaţionalizată de influenţa franceză, va regăsi în contactul cu burghezia valorile autohtone care vor da naştere noilor forme ale artei şi ale spiritului.[21] În secolul al XVIII-lea, în ciuda strălucirii ei, Franţa încetează, cu excepţia domeniului ştiinţific, să fie în fruntea civilizaţiei occidentale. Dacă arhitectura şi pictura ei dau încă tonul[22], muzica ei nu ajunge la culmile atinse de muzica germană, în timp ce literatura şi gândirea rămân ataşate de forme deja perimate. Din nou, centrul de gravitaţie se deplasează; de această dată, spre ţările germane. Voltaire, mort în 1778, este încă un om al secolului al XVII-lea, pe când Goethe, născut în 1749, aparţine deja secolului al XIX-lea.

Noua orientare este perceptibilă chiar în Franţa. De la mijlocul secolului al XVIII-lea, există cel puţin un domeniu, acela al gândirii politice, unde o anumită elită îşi va căuta inspiraţia în Anglia şi, mai târziu, în America. În acelaşi timp, prinde contur o schimbare în literatură, în primul rând sub influenţa unui om venit de la hotarele germane: Jean-Jacques Rousseau. În generaţia următoare, avem un alt autor de origine elveţiană, Madame de

Staël, care va juca un rol asemănător, pregătind influenţa romantismului german în Franţa. În sfârşit, pe plan politic, secolul al XIX-lea vede ascensiunea aproape paralelă a Angliei şi a Prusiei, pe măsură ce puterea franceză descreşte.[23]

Voi arăta mai departe cum aceste două pulsiuni aproape simultane se inserează în procesul luptei pentru hegemonie a statelor din cadrul civilizaţiei occidentale. Şi pentru că pe moment ne plasăm într-o perspectivă propriu-zis culturală, aş dori, lăsând pe mai târziu analiza evenimentelor politice, să deschid aici o paranteză despre cazul particular al Germaniei ca centru de cultură şi subcivilizaţie a Occidentului.

În primul rând, caz extrem de rar în istoria universală, *perioada de înflorire culturală maximă precedă aici punctul culminant al puterii politice.* Germania secolului al XVI-lea, care era fecundată de Renaşterea italiană şi care îşi găsise cu Habsburgii o dinastie puternică, părea a fi pe punctul de a trăi marea înflorire intelectuală şi artistică şi a realiza unitatea politică ce i-ar fi permis să ridice pretenţii la hegemonie. Ea este oprită în avântul ei de războaiele religioase. Problema religioasă se grefează pe problema politică: rezistenţa marilor feudali la acţiunea centralizatoare a Habsburgilor. Războaiele religioase duc la Războiul de treizeci de ani care nu mai este decât aparent un război între catolici şi protestanţi; el este în realitate un episod al luptei pentru hegemonie, o fază a erei „regatelor combatante". Înfrângerea Habsburgilor şi dezastruoasele tratate din Westfalia nu numai că au redus Germania la neputinţa politică, dar i-au cauzat de asemenea ceea ce am putea numi un „traumatism cultural" apt să favorizeze domnia completă a culturii franceze.

Totuşi, trezirea culturală a avut loc mai rapid decât redresarea politică. Aceasta este întârziată de existenţa în secolul al XVIII-lea a doi poli de atracţie: Austria şi Prusia. Ele sunt amândouă periferice. Dar în timp ce Prusia se va strădui din ce în ce mai mult să-şi mărească influenţa asupra Germaniei, Austria, întorcând spatele Occidentului, va fi din ce în ce mai mult absorbită de grija posesiunilor sale exterioare (Boemia, Ungaria) şi de lupta împotriva Imperiului otoman. Datorită acestui fapt, ea încetează foarte curând să fie unul dintre „concurenţii valabili" între statele

civilizaţiei occidentale care luptă pentru hegemonie. Fărâmiţarea Germaniei şi rivalitatea „celor doi mari" în interiorul lumii germane vor avea drept consecinţă faptul că cele mai remarcabile focare de cultură se vor dezvolta cel mai adesea pe la curţile principilor de al doilea sau al treilea rang, de pildă la Dresda, la Hanovra, la Weimar. De-a lungul acestei perioade de relativă eclipsare politică, ce se întinde de la sfârşitul secolului al XVII-lea până la mijlocul veacului al XIX-lea, germanii vor da Occidentului unele dintre cele mai mari genii în muzică, filozofie, ştiinţă, literatură şi, mai târziu, în istorie şi alte ştiinţe umaniste, acelea pe care le vor numi *Geisteswissenschaften* şi pe care ei le vor teoretiza primii. Constatăm astfel că *ei excelează în majoritatea ramurilor creaţiei umane în care civilizaţia occidentală a inovat sau a atins cele mai înalte culmi*. Şi totuşi, în ciuda acestei înfloriri extraordinare, Germania este singura dintre marile ţări ale Occidentului care n-a reuşit niciodată să devină un veritabil focar central, un model pentru Europa, asemenea Franţei, Italiei, Spaniei sau ţărilor anglo-saxone. Cărui fapt trebuie să-i atribuim acest eşec? Avem aici o problemă de psihologie a popoarelor care ar merita un studiu mai adâncit.[24]

Această deplasare a centrului de gravitaţie de la ţările cu predominanţă latină spre ţările cu predominanţă germanică înseamnă de asemenea că puterea politică şi *energia creatoare din această fază a erei „regatelor combatante" au trecut gradat de la ţările cu majoritate catolică la ţările cu majoritate protestantă*. Cele două fenomene sunt legate sau, mai exact, reprezintă cele două feţe ale aceluiaşi proces.

Să privim o hartă a Europei Occidentale cu delimitările actuale, chiar aproximative, între catolicism şi protestantism. Ce vedem? Linia despărţitoare urmează, în mare, limitele etno-culturale: de partea catolică, ţările latine şi celtice, de partea protestantă, ţările germanice, cu excepţia zonelor frontaliere, aflate de mult timp în contact cu populaţiile celtice romanizate şi, mai târziu, cu Franţa şi Italia (Renania, Bavaria, Austria), anumite regiuni fiind egal împărţite între cele două confesiuni (Ţările de Jos, Elveţia).

Să comparăm procesul acestei împărţiri între catolici şi protestanţi cu mai vechea împărţire între ortodocşi şi catolici. Clivajul

În catolicism, mântuirea individuală prin opere dobândește mai multă importanță, dar aici individualismul e puternic temperat de simțul ierarhiei și al organizării pe care Biserica Romei l-a moștenit de la imperiu și care rămâne una dintre caracteristicile sale dominante. În sfârșit, în protestantism, în pofida teoriei harului (*gratia divina*) dezvoltată de unele dintre Bisericile reformate, individul are tendința să se elibereze din ce în ce mai mult, pregătind calea gândirii libere și a raționalismului. Această tendință a dus pe de o parte la o fracționare indefinită a Bisericii și la apariția unor teze în care Dumnezeu și misterul lui sunt practic eliminate[29], iar pe de altă parte la materialism, calificat drept științific (sau dialectic). Acest mers al spiritului european de la religiozitate intuitivă la raționalism se înscrie geografic de la sud-estul până la vestul Europei, de la moștenirea vechiului Orient, la aportul Occidentului germanic.

Mesajul-cheie al creștinismului este preceptul nonviolenței: „Ați auzit că s-a zis: Ochi pentru ochi și dinte pentru dinte. Eu însă vă spun vouă: Nu vă împotriviți celui rău; iar cui te lovește peste obrazul drept, întoarce-i și pe celălalt. Celui ce voiește să se judece cu tine și să-ți ia haina lasă-i și cămașa" (*Matei* 5, 38–40). Rudolf von Jhering, marele jurisconsult german din secolul al XIX-lea, predică preceptul invers, acela al *luptei pentru drept*. Voința indefinită de putere e o caracteristică a lui *homo occidentalis*. Protestantismul anunță *omul faustian* al lui Spengler.[30]

Nu vreau să spun că protestantismul este responsabil de întreaga evoluție spirituală a Europei de trei sau patru secole încoace. El însuși este doar unul dintre efectele, una dintre rezultantele acestei evoluții. Dovada acestui fapt este, între altele, că tocmai într-o țară rămasă în majoritate catolică, Franța, raționalismul și-a aflat prima oară expresia cea mai netă în filozofie și în gândirea politică; că un evreu german, din Renania majoritar catolică, Karl Marx, este cel care a dat materialismului lui doctrina cea mai radicală; în sfârșit, că tocmai într-o țară ortodoxă, Rusia, această doctrină își găsește primul ei teren de aplicare. Vreau doar să spun că aceste fenomene merg mână în mână și provin toate din aceeași sursă, din aceeași tendință subconștientă a omului occidental. Pe urmă, ca în orice manifestare a vieții, efectul devine la rândul lui

cauză şi precipită chiar mişcarea care i-a dat naştere. Astfel, mi se pare greu de contestat că mentalitatea protestantă — sau cel puţin evoluţia spiritelor din care a ieşit protestantismul — a favorizat pe de o parte dezvoltarea spiritului ştiinţific, pe de alta naşterea capitalismului; spiritul ştiinţific şi capitalismul, aceşti doi piloni pe care se întemeiază construcţia societăţii moderne, aceea a erei industriale.

Se cunosc deopotrivă teoria lui Max Weber despre rolul protestantismului în naşterea capitalismului şi discuţiile pe care le-a stârnit. Astăzi, suntem în general mai dispuşi să admitem temeinicia acestei ipoteze. Punând înainte de toate accentul pe meritul individual, pe muncă, singura care sfinţeşte, pe austeritate — sursă de economisire —, societatea protestantă s-a îndepărtat fără ştirea ei de spiritul creştinismului primitiv şi a creat terenul propice germenilor capitalismului. S-a ajuns în chip firesc să se confunde scopul cu mijloacele. Progresiv, au fost înlăturate teoria preţului just şi vechea interdicţie lansată de Biserică împotriva dobânzii şi cametei. Fructificarea banului a luat cu timpul aspectul unui imperativ moral. Suntem departe de cuvântul lui Isus: „Nimeni nu poate să slujească la doi stăpâni... Nu puteţi să slujiţi lui Dumnezeu şi lui Mamona... Luaţi seama la crinii câmpului cum cresc: nu se ostenesc, nici nu torc. Şi vă spun vouă că nici Solomon, în toată mărirea lui, nu s-a îmbrăcat ca unul dintre aceştia" (*Matei* 6, 24–29).

Trebuie desigur să ne ferim de explicaţii prea simpliste şi unilaterale. Capitalismul modern are rădăcini vechi, la bancherii din Florenţa, din Paris sau Augsburg, în cetăţile maritime din Italia şi în oraşele hanseatice, la lombarzii din Evul Mediu, până în Antichitatea babiloniană. Dar acele caracteristici economice esenţiale, care au permis avântul fără precedent al Occidentului spre era industrială, apar pentru prima oară în epoca modernă în ţările protestante.[31] Nu există contradicţie între tezele lui Max Weber şi acelea ale sociologului german Werner Sombart referitoare la rolul jucat de evrei în geneza fenomenului capitalist. Putem chiar spune că ele se completează, în măsura în care tocmai relativul liberalism al statelor protestante a facilitat emanciparea evreilor

şi asimilarea lor de către civilizaţia occidentală, mai ales în Germania şi Olanda.[32]

În rezumat, oricare ar fi cauzele fenomenului, suntem obligaţi să constatăm:

— în cadrul Occidentului *stricto sensu* există o alunecare a puterii politice, de la ţările catolice (Italia, Spania, Franţa) spre ţările protestante (Anglia, Prusia, mai târziu Statele Unite);
— ţările protestante sunt acelea care dau cel mai reprezentativ tip de om al civilizaţiei occidentale în era industrială, tipul de om aproape exclusiv axat pe progresul material şi care se îndepărtează din ce în ce mai mult de idealul creştin al Evului Mediu şi de idealul umanist al Renaşterii;
— în consecinţă, ţările cu majoritate protestantă se află şi astăzi în fruntea dezvoltării economice şi se adaptează cel mai bine la stilul de viaţă modern, atingând cel mai ridicat nivel de trai din lume.[33]

Constatarea declinului relativ al ţărilor catolice în raport cu ţările protestante nu trebuie să ne facă să uităm extraordinara vitalitate de care a dat dovadă una dintre ele, Franţa, mai ales în domeniul producţiilor spirituale. De-a lungul întregului secol al XIX-lea, Parisul rămâne de departe focarul de cultură cel mai activ, cel mai iradiant din lumea occidentală: înflorirea romanului, profuziunea şcolilor literare, cvasimonopolul marilor curente din pictură. Practic, în afară de câteva centre secundare, ca Roma şi München, întreaga pictură din secolele al XIX-lea şi al XX-lea gravitează în jurul şcolii (sau şcolilor) de la Paris. În a doua jumătate a secolului al XX-lea, Parisul a continuat să rămână cel mai viu centru intelectual şi artistic al lumii occidentale — totuşi cu riscul de a se vedea detronat de New York. E Alexandria în faţa Romei aflate în ascensiune.

Dacă aruncăm acum o privire retrospectivă asupra acestei înfloriri a civilizaţiei occidentale, două fapte se impun observatorului: excepţionala ei bogăţie şi aria relativ îngustă a înfloririi ei.

Chiar ţinând cont de inevitabilele distrugeri ale timpului la alte civilizaţii şi fără să dăm dovadă de un egocentrism exagerat, ne este permis să afirmăm că Europa Occidentală a dat cel mai bogat foc

de artificii, cel mai variat şi cel mai lung din Istoria universală. Retrospectiv, cearta dintre Clasici şi Moderni, care a pasionat atâtea spirite alese în Franţa secolului al XVII-lea, ne face să surâdem. La sfârşitul unei lungi perioade în cursul căreia o civilizaţie stinsă, pentru care se profesa o admiraţie aproape iraţională, exercitase o influenţă determinantă, s-a ajuns la o producţie intelectuală, artistică şi tehnică comparabilă, dacă nu superioară, cu aceea a Antichităţii greco-romane în ansamblul ei. Şi producţia Occidentului n-a încetat să sporească şi să-şi extindă domeniul. Tocmai din secolul al XVII-lea au înflorit doi dintre cei mai frumoşi muguri ai săi: muzica polifonică şi matematica modernă, aceste două creaţii specifice omului occidental. Pentru a încununa ansamblul, să adăugăm o gândire speculativă de o bogăţie şi de o subtilitate nemaiîntâlnite până atunci şi o putere de invenţie tehnică fără precedent şi încă în plină desfăşurare.

A doua constatare: aria relativ restrânsă a acestei prodigioase înfloriri, înainte de secolul al XIX-lea; de fapt, extremitatea peninsulei europene, în jurul vechii Lotharingii, această axă efemeră a civilizaţiei occidentale în momentul formării ei. Europa Centrală nu participă decât în mod marginal[34] la creaţiile spiritului occidental, în vreme ce estul perpetuează până în plin secol al XIX-lea tradiţia deja istovită a Bizanţului.

Putem la prima vedere să ne mirăm de mediocritatea aportului slavilor catolici şi al ungurilor la creaţiile civilizaţiei occidentale, pe care ei au asimilat-o aproximativ din secolul al XI-lea, adică înainte de marile perioade de înflorire. Chestiunea prezintă un interes considerabil pentru observarea fenomenelor de aculturare în general şi a condiţiilor necesare înfloririi şi propagării unei civilizaţii. Cum să explicăm faptul că periferiei Occidentului, adică popoarele catolice din centrul şi estul Europei, rămân „improductive" — în termeni de cultură — de-a lungul celei mai mari părţi a Istoriei civilizaţiei occidentale, şi că, dimpotrivă, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, într-o epocă în care tocmai şi-au pierdut total sau parţial independenţa, ele participă deplin la viaţa artistică şi intelectuală a Occidentului? Aici se vede că nu se pune nici o problemă de aptitudini spirituale; în alţi termeni, nu e o chestiune de rasă, e vorba de condiţiile necesare creaţiei, fenomen de

cultură. Vom avea ocazia să revenim asupra acestei chestiuni când vom studia procesul de aculturare în general.

În cazul care ne interesează aici, putem de pe acum să riscăm o explicaţie: în primul rând, creştinarea târzie a ungurilor şi a slavilor în raport cu ceilalţi occidentali, cu excepţia germanilor din est şi a scandinavilor. Pe urmă, lupta dură pe care au trebuit s-o ducă pentru a-şi păstra particularismul naţional, chiar împotriva acelora care le aduceau creştinismul, vecinii lor germani; de unde o anumită reticenţă în a accepta fără rezerve cultura ai căror purtători erau aceştia (un amănunt semnificativ: doar în secolul al XVIII-lea nobilimea poloneză şi cea ungară au adoptat moda vestimentară occidentală!). În sfârşit, cele două mari regate sunt absorbite spre est de sarcini vitale pentru ele. Ungaria înfruntă de-a lungul secolelor Imperiul bizantin şi pe vecinii săi slavi din sud, apoi pe turci, în vreme ce are deja dificultăţi în a domina popoarele alogene, slave şi român, care ocupă jumătate din teritoriile coroanei. Polonia, de îndată ce a stăvilit presiunea germană şi i-a supus pe cavalerii teutoni, se va înverşuna la rândul ei să-şi domine vecinii din est şi sud, pe lituanieni, ucrainieni şi moldoveni, atacând chiar Moscova. Ea nu va reuşi decât parţial, în privinţa Lituaniei, după uniunea personală din 1385, transformată în 1569 într-o unire reală care va dura până la prima împărţire a Poloniei din 1772. Conflictele ei cu turcii din secolul al XVII-lea, haosul interior antrenat de sistemul regalităţii elective şi al atotputerniciei marii nobilimi au întârziat evoluţia Poloniei, în pofida existenţei unui centru foarte activ în jurul Universităţii din Cracovia, unul dintre cele mai vechi din Europa[35], şi de asemenea în ciuda existenţei Lvovului, care a fost, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, un important focar de aculturare pentru supuşii şi vecinii ortodocşi ai Poloniei.[36]

În Ungaria, occidentalizarea a fost în primul rând facilitată de proximitatea Italiei, a cărei influenţă nu comporta pericole politice, apoi de legăturile strânse care s-au stabilit între coroana lui Ştefan cel Sfânt şi Papalitate, în sfârşit, de urcarea pe tron a dinastiei angevine din Neapole (1308). Totuşi, doar în secolul al XV-lea, sub strălucita domnie a lui Matei Corvin (1457–1490), curtea din Buda participă într-adevăr, sub impulsul meşterilor italieni, la marea mişcare de cultură declanşată de Renaştere. A venit apoi

dezastrul de la Mohács, Ungaria fiind curând redusă la condiţia de paşalâc şi rasă de pe hartă ca putere europeană. Vor rămâne totuşi două focare, unul în Slovacia, sub stăpânirea Habsburgilor, şi altul în Transilvania, semiindependent, sub suzeranitate otomană, şi unde se va menţine o anumită efervescenţă intelectuală sub efectul rivalităţii dintre catolici şi protestanţi.[37] Datorită acestei largi autonomii şi succesului relativ al Reformei, vom asista, când Ungaria se va întoarce politic în Occident, după pacea de la Karlowitz (1699), la o lungă rezistenţă faţă de Habsburgi (revolta lui Francisc Rákóczi II susţinută de Ludovic XIV), care va avea drept efect frânarea pătrunderii austriece şi în mod egal încetinirea influenţei Occidentului modern. Fracţiunea „colaboraţionistă" se va reduce la o minoritate aristocratică (de exemplu, cazul fastuoşilor prinţi Esterházy) care va atinge foarte repede un nivel occidental de cultură, dar care va rămâne cel mai adesea improductivă în afara domeniului politic. În sfârşit, la mijlocul secolului al XIX-lea, structurile sociale şi evoluţia politică vor permite în Ungaria avântul culturii occidentale. Ungurii se vor afla cu puţin avans faţă de vecinii lor ortodocşi a căror occidentalizare începuse doar în secolul al XVIII-lea.

În ambele cazuri, al Poloniei şi al Ungariei, împrejurările politice şi pe urmă acelea economice n-au permis apariţia unei veritabile vieţi urbane autohtone — cu excepţia oraşului „liber" Cracovia — şi deci a unei burghezii naţionale. Or, doar în acest mediu poate înflori o civilizaţie. De-a lungul secolelor, burghezia care se ocupa cu negoţul în oraşele din estul Europei (şi acest lucru e în parte adevărat şi în cazul Suediei) este aproape exclusiv de origine germană.

Boemia, cel mai occidental dintre cele trei mari state periferice ale Europei catolice, s-a integrat cel mai bine în Occident. De timpuriu amestecată intim în afacerile imperiului şi riscând să-şi piardă particularismul naţional, atât din cauza implantării colonilor germani (deja sub dinastia Pşemysl), cât şi a germanizării progresive a nobilimii feudale, Boemia şi-a salvat „personalitatea" graţie lui Carol IV de Luxemburg, acest mare împărat, Pşemislid prin mamă, educat în Avignon şi pătruns de cultura franceză, care s-a îndrăgostit de patria cehă şi a căutat să facă din ea unul dintre focarele de cultură ale Europei (1346–1378). Sub domnia lui şi sub

impulsul unor maeştri arhitecţi ca Mathieu d'Arras, sau al pictorilor Nikolaus Wurmser din Strassburg şi Tommaso din Modena, cehii vor dezvolta o artă orginală (ciclul din Višebrod, picturile capelei din Karlstein făcute de maestrul Theodoric etc.). Mai târziu, spiritul naţional se va fixa asupra certurilor religioase, cu mişcarea husită, şi Boemia lui Gheorghe de Pod"brad (1458–1471) va fi încă una dintre marile puteri ale Europei. Dar în secolul al XVII-lea şi în pofida faptului că revolta lor se afla la originea Războiului de treizeci de ani, cehii, zdrobiţi la începutul războiului (bătălia de la Muntele Alb, 1620), nu vor mai profita de înfrângerea finală a Casei de Austria şi vor intra în umbră pentru două secole.

Astfel, ungurii şi slavii catolici au pierdut ocazia de a participa deplin la creaţiile civilizaţiei occidentale în momentul de maxim dinamism al acesteia. Asemenea ruşilor, şi chiar cu anumită întârziere în raport cu ei, datorată condiţiilor politice, ei nu participă la marea înflorire a civilizaţiei occidentale decât în plin secol al XIX-lea, când aceasta dă deja semne de descompunere.[38] Ruşii au încă timpul să ofere (între aproximativ 1820 şi 1890) o scurtă şi strălucitoare înflorire, care se află la acelaşi nivel şi în aceeaşi fază de evoluţie ca restul „producţiei" occidentale. Au sosit încă la timp pentru a găsi nivelul cel mai ridicat în ceea ce este probabil ultimul secol de mare putere creatoare al civilizaţiei occidentale. Ceilalţi europeni din est, ca şi evreii, se remarcă numai prin contribuţia la transformarea radicală care începe la sfârşitul secolului al XIX-lea. Căci, din ultimii ani ai secolului al XIX-lea, cultura occidentală trece printr-o criză a cărei gravitate pare să o depăşească pe aceea a trecerii de la Evul Mediu la epoca modernă.

Cu prudenţa de care e nevoie ori de câte ori e vorba de a evalua valorile estetice, putem spune că, cu toată varietatea sa, producţia artistică şi intelectuală a Occidentului prezintă o netăgăduită continuitate de la primele sale opere caracteristice şi până la sfârşitul secolului al XIX-lea, în vreme ce de la această dată asistăm la o adevărată revoluţie.

Pe ansamblu, putem distinge trei mari valuri sau pulsaţii. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, valul medieval, esenţial creştin, centrat pe catedrală. Din secolul al XIV-lea până în secolul al XVIII-lea, valul Renaşterii şi al clasicismului, în timpul căruia inspiraţia creştină trece din ce în ce mai mult în plan secund. De la

sfârşitul secolului al XVIII-lea până la sfârşitul secolului al XIX-lea, ultimul val pe care din comoditate îl putem numi valul romantic, în timpul căruia detaşarea de creştinism continuă să se accentueze. (Totuşi, nu toate genurile participă în mod egal la cele trei pulsaţii. De pildă, muzica occidentală nu apare decât în mijlocul celei de-a doua perioade şi nu cunoaşte nici o întrerupere până în epoca contemporană, nici în calitate, nici în densitate. Se poate susţine cel mult că în privinţa unităţii de stil şi a unei anumite perfecţiuni clasice, secolul al XVIII-lea marchează punctul culminant al curbei.)

Să încercăm o scurtă schematizare a acestei evoluţii, în fiecare gen.[39]

Arhitectura

În timp, ea este prima mare artă originală a Occidentului. Începe să se manifeste de la începutul secolului al XI-lea şi nu cunoaşte practic întrerupere. Putem totuşi distinge două mari momente: din secolul al XII-lea până în secolul al XIV-lea, epoca catedralelor; din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea, perioada castelelor. Cele două momente sunt centrate pe Franţa, dar cu participarea întregii Europe occidentale până la periferia ei. Scădere a „simţului stilistic" în secolul al XIX-lea, în ciuda facilităţilor tehnice (mai ales, transportul pietrei pe calea ferată; exemplu caracteristic: eleganta faţadă a Hofburgului din Viena construită în cărămidă la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în comparaţie cu faţada greoaie şi neinspirată, din piatră cioplită, de la sfârşitul secolului al XIX-lea).

Renaştere într-un stil cu totul nou, în secolul al XX-lea, cum vom vedea mai departe.

Sculptura

Urmează arhitecturii cu oarecare întârziere: fusese aproape absentă în perioada tulbure a Evului Mediu îndepărtat, nefiind o artă utilitară ca arhitectura. Legăturile cu arta antică sunt, datorită acestui fapt, mai slabe. Se desprinde lent din ornamentaţia arhitecturală. Poate că trebuie să vedem de asemenea în această întârziere efectul vechii interdicţii biblice împotriva reprezentării sacrului, care n-a afectat doar arta arabă şi arta bizantină. Cunoaşte apogeul de

la mijlocul secolului al XIII-lea până la mijlocul secolului al XIV-lea, detaşându-se în vremea Renaşterii de arta religioasă sub influenţa artei antice. Noul punct culminant se situează în Italia de la mijlocul secolului al XV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea (Donatello, Pollaiuolo, Verrocchio, Michelangelo).

Ea devine fadă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, pentru a-şi regăsi un nou elan, de mai mică anvergură, în secolul al XIX-lea (de pildă în Franţa, cu Rude şi Rodin).

Pictura

Prima manifestare caracteristică are loc în Italia, simultan cu a doua „pulsaţie" a sculpturii, sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea. Devine curând cea mai expresivă artă a Occidentului. Înfloreşte în secolele al XV-lea şi al XVI-lea în Italia, în Ţările de Jos, în Germania, apoi în Spania. Slabă participare a Franţei până la mijlocul secolului al XVII-lea. În această epocă şi în secolul al XVIII-lea, scădere generală de tensiune, cu excepţia Franţei şi, într-un grad mai mic, a Angliei. O nouă înflorire în secolul al XIX-lea, Franţa fiind focarul principal.

Literatura

Literatura îşi face apariţia în secolul al XII-lea în sudul Franţei (poezie, roman de curte), apoi în nordul Franţei, în Anglia şi în Germania (cântece eroice). Slăbeşte în timpul perioadei de tranziţie de la Evul Mediu la Renaştere. Reapare în Italia în acelaşi timp cu artele plastice. Dar nu urmează aceeaşi curbă ascendentă ca artele plastice. Dante apare ca o excepţie şi aparţine spiritual Evului Mediu mai mult decât Renaşterii. Producţia literară contemporană cu marele secol al Renaşterii italiene rămâne relativ mediocră. Literatura modernă nu înfloreşte într-adevăr decât în secolul al XVI-lea, întâi în Spania (roman cavaleresc, drame), apoi în Anglia (dramele şi poezia epocii elisabethane), în sfârşit în Franţa („secolul" lui Ludovic XIV). Ea cunoaşte o scădere de tensiune de la sfârşitul secolului al XVII-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea; în fine, o ultimă izbucnire, poate cea mai bogată, cu romanticii germani şi englezi, cu şcolile literare

franceze, cu romanul rus şi focarele locale din estul european şi din Scandinavia.

Muzica

Cel mai frumos „vlăstar" al artei occidentale. Se desprinde târziu din muzica religioasă, în Italia secolului al XVI-lea, şi descrie până în secolul al XX-lea o curbă regulată în care secolul al XVIII-lea german — inclusiv Austria — reprezintă punctul culminant. Ea continuă totuşi să înflorească în secolul al XIX-lea, tot cu Germania drept centru, dar evantaiul se lărgeşte: Franţa, Rusia, Italia, Scandinavia, ţările estului. Din punctul de vedere al individualităţilor, ea dă atunci genii pe care mulţi îi consideră ca fiind cei mai mari creatori ai muzicii, ca Beethoven, Chopin, Schumann, Wagner, Musorgski sau Debussy, dar ea nu mai prezintă unitatea şi senina perfecţiune a epocii precedente, aceea care se întinde de la Bach la Mozart; ansamblul este zbuciumat, disparat, centrifugal. În fine, o adevărată ruptură se va produce la începutul secolului al XX-lea.

Filozofia

Şi aici, evoluţia se încadrează în marile noastre perioade: perioada medievală, care se întinde din secolul al XII-lea până în secolul al XIV-lea; perioada clasică, ce începe la sfârşitul Renaşterii şi se încheie la începutul secolului al XVIII-lea; în sfârşit, epoca modernă, care dă maximum la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, dar care nu pare să-şi fi epuizat încă toate virtualităţile. În interiorul ciclului medieval, putem de asemenea distinge trei valuri succesive: primul apare în secolul al XII-lea, în acelaşi timp şi în aceeaşi arie geografică cu arta gotică, adică în Franţa de nord (Guillaume de Champeaux, Abélard, Bernard de Clairvaux etc.). Ea este intim legată de înflorirea creştinismului catolic şi nu se distinge deloc de teologie, cu excepţia domeniului logicii formale. Al doilea val dă, într-un foarte scurt timp (mijlocul şi sfârşitul secolului al XIII-lea), o serie de personalităţi mai puternice, dintre care cel puţin una, Sf. Toma d'Aquino, dobândeşte un loc printre somităţile filozofiei universale. E de asemenea mult mai puţin localizată, deşi Universitatea din Paris

rămânea focarul cel mai activ. Găsim aici germani ca Albert cel Mare sau Maestrul Eckhart, italieni din sud ca Toma d'Aquino[40], britanici ca Roger Bacon, Duns Scott și William Ockham. Punctul de vedere religios domină încă ansamblul gândirii filozofice, dar orizontul se lărgește în mod deosebit prin contactul cu filozofia antică, regăsită prin Bizanț și autorii arabi. Totuși, misticismul lui Eckhart care va face școală până în secolul al XV-lea (Thomas a Kempis) și nominalismul lui William Ockham anunță deja o anumită descompunere a filozofiei medievale, în vreme ce în universități gândirea scolastică se sclerozează.

Timp de peste două secole, până la începutul secolului al XVII-lea, va fi tăcere. Renașterea, atât de miraculos fertilă în domeniul artei, pare sterilă în domeniul gândirii metafizice. Putem cel mult releva câteva preocupări filozofice la marii precursori ai cercetării științifice ca Nicolaus Cusanus (Germania, 1401–1464), Giordano Bruno (Italia, 1548–1600), Francis Bacon (Anglia, 1561–1626) sau la teologii sau moraliștii contemporani cu marea criză a Reformei, ca Erasmus, Philipp Melanchthon, Calvin, Montaigne. Această epocă de tranziție (ca și, mai târziu, secolul al XVIII-lea francez) nu dă decât pseudofilozofi.

Filozofia modernă începe cu Descartes în plin secol al XVII-lea și, mai mult decât orice altă activitate spirituală a Occidentului, înflorește într-o arie culturală extrem de restrânsă, în Europa nord-vestică: Franța, Țările de Jos, Marea Britanie, Germania (Țările de Jos nu merită să figureze în acest palmares al marii filozofii decât prin prezența unui filozof, Spinoza, evreu spaniol, care, deși s-a integrat în mișcarea gândirii occidentale care se desfășoară de la Descartes la Leibniz, a fost de fapt crescut în tradiția evreiască a școlii talmudice a ghettoului din Amsterdam). Secolul al XVII-lea cu Descartes, Pascal, Malebranche, Spinoza, Leibniz, Locke — mai ales dacă îi adăugăm secolul al XVIII-lea anglo-saxon, care este prelungirea lui, cu Berkeley și Hume — prezintă una dintre cele mai frumoase înfloriri din istoria filozofiei.

S-ar zice totuși că al treilea val occidental, acela care se concentrează în Germania în mai puțin de un secol, de la Kant (născut în 1724) la Schopenhauer (născut în 1788), trebuie considerat ca fiind vârful creației metafizice occidentale. Nici „filozofii" fran-

cezi din secolul al XVIII-lea, nici economiștii englezi și francezi, nici Auguste Comte și gânditorii politici din secolul al XIX-lea, precum Karl Marx, nu merită pe deplin epitetul de filozofi. La mijlocul secolului al XIX-lea numai Kierkegaard și Nietzsche par să participe încă la marea vână metafizică a epocii precedente și să anunțe criza gândirii contemporane prin angoasa lor, prin simțul tragicului, prin revolta lor.

Științele

Asemenea muzicii, știința modernă apare târziu. Și aici, mai mult ca în orice alt domeniu, se poate afirma că nici o civilizație n-a acumulat într-un timp atât de scurt o sumă de cunoștințe comparabile cu acelea ale civilizației occidentale. Dintre toate activitățile spirituale ale civilizației noastre, știința este de asemenea aceea care rămâne astăzi cea mai viguroasă. Avem o producție aproape neîntreruptă de la mijlocul secolului al XV-lea până în zilele noastre.

Ea începe în Germania în jurul lui Nicolaus Cusanus, spre 1450, dar nu dă opere cu adevărat originale decât odată cu Copernic (1473–1543), al cărui caz particular l-am expus mai sus.[41] Aproape un secol mai târziu, tot în Germania, Kepler; dar între timp Italia sfârșitului de Renaștere dăduse o nouă înflorire, culminând cu Galilei (1564–1642).

Franța intră târziu în „horă", dar joacă un rol capital în determinarea metodei științifice. Aportul inițial al Franței, în afară de François Viete (1540–1603) care apare ca un precursor, este concentrat în câteva zeci de ani, în al doilea sfert al secolului al XVII-lea (Descartes, Fermat, Pascal), cu câteva prelungiri în generația următoare (Varignon).

În mod curios, se constată un soi de oboseală la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, cu excepția a două genii universale: Leibniz în Germania și Newton în Anglia. Ar trebui de asemenea să vorbim de câteva focare secundare, ca Olanda cu Huyghens și Suedia cu Linné. Vine apoi o nouă serie, care deschide într-adevăr era științifică modernă la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Franța este aceea care domină prima (D'Alembert, Lagrange, Lavoisier, Lamarck, Laplace etc.). În secolul al

XIX-lea, se pare că Marea Britanie ia puţin câte puţin avans, urmată de aproape de Germania, care domină clar sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea.[42]

Ne lipseşte totuşi distanţa necesară pentru a judeca valoarea relativă a „inventatorilor" şi a descoperirilor lor şi de aceea ezit, pe măsură ce ne apropiem mai mult de perioada contemporană, să reţin anumite nume din masa de cercetători ştiinţifici care s-au distins de la începutul secolului. Unele nume par să se detaşeze, cel puţin în ochii profanului (Einstein? Max Planck? Louis de Broglie? Niels Bohr? Heisenberg? Sau doar pentru că numele lor sunt legate de o explicaţie globală care stârneşte interogaţii filozofice?). Am impresia că era marilor creatori, a marilor „inventatori" s-a încheiat şi că progresul tehnic, profitând de elanul iniţial, prodigios, se hrăneşte de acum încolo din propria lui sevă, într-o muncă din ce în ce mai colectivă şi din ce în ce mai anonimă. Probabil că ştiinţa occidentală a ajuns şi ea la o cotitură decisivă, dar care pare mai puţin clară decât schimbarea hotărâtoare pe care au suferit-o de la începutul secolului al XX-lea toate artele Occidentului şi care rămâne până în prezent semnul cel mai vizibil al unei mutaţii în profunzime. Deoarece, trebuie s-o repet, arta Occidentului în toate manifestările sale şi în ciuda incomparabilei ei bogaţii, dă dovadă de la începuturile ei până la sfârşitul secolului al XIX-lea de o anumită continuitate. Or, destul de brutal, în epoca contemporană avem sentimentul unei rupturi totale.

Primul război mondial nu e cu nimic responsabil în această revoluţie, cel mult a putut accelera procesul. Semnele premergătoare sunt de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi apogeul crizei se situează probabil între 1910 şi 1914.

Primul simptom sigur îmi pare a fi noua concepţie asupra perspectivei la Cézanne[43] şi la Gauguin. Explozia picturii moderne este evidentă odată cu cubismul (*Domnişoarele din Avignon* de Picasso datează din 1907) şi mai ales (deoarece cubismul putea să fie interpretat ca o simplă criză) odată cu pictura abstractă. Primele opere caracteristice ale lui Kandinsky se situează între 1911 şi 1913. Din 1912, Brâncuşi a proiectat spre cer primele sale păsări din marmură şi bronz (*Sărutul* fusese realizat în 1908). Pentru muzică, putem plasa primele semne la Debussy (*Preludiu la după-amiaza unui faun* este din 1894); *Petruşka* lui Stravinski e

din 1910–1911; *Sărbătoarea primăverii* din 1914; *Castelul lui Barbă Albastră*, de Béla Bartók, este din 1911, *Mandarinul miraculos*, din 1919. Dar ruptura cu tradiția muzicii occidentale este deja completă odată cu cercetările atonale sau dodecafonice ale Școlii de la Viena. *Simfonia a doua de cameră* și *Cvartetul nr. 2 pentru coarde* de Arnold Schönberg sunt din 1908.

Tocmai în acești ani literatura cunoaște primele încercări de dezintegrare a formelor moștenite din trecut — și în curând chiar a sintaxei. Străbătând toate nuanțele unei producții dintre cele mai variate, aceste tentative au un numitor comun, ca un laitmotiv obsedant: sentimentul absurdului. În 1906 Robert Musil publică *Die Verwirrungen des Zöglings Törless*. Câțiva ani mai târziu, se va înhăma la opera vieții sale, *Der Mann ohne Eigenschaften*, pe care n-o va termina niciodată și pe care unii o consideră ca fiind romanul cel mai caracteristic al primei jumătăți de secol. Din 1910 datează *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* de Rilke; din 1913, *Der Heizer* de Kafka, prima parte a romanului său *Amerika*; de asemenea, din 1913, prima culegere de poezii ale lui Apollinaire, *Alcools*.[44] În 1914 James Joyce dă *Dubliners*. *Ulysses* apare în 1920. Teatrul urmează mult mai târziu, de fapt după al doilea război mondial (Beckett, Eugène Ionesco).

În mai puțin de o generație, s-ar spune că toate certitudinile gândirii occidentale sunt zdruncinate, că toate cadrele esteticii sale sunt sfărâmate. Teoria relativității în fizică, dezvoltarea geometriilor neneuclidiene, filozofia mișcării, fenomenologie, existențialism; părăsirea progresivă a perspectivei în pictură, culoarea detașată de obiect și cultivată pentru propria ei putere magică; sunetul detașat de fraza muzicală; ruptura povestirii în roman. Toate acestea provin dintr-o subită trebuință de a rupe tehnica „punctului de vedere" static, generator al unei viziuni-perspectivă, deci unică, și considerată ca incapabilă de a reda plenitudinea realității. Dar se ajunge (cu excepția arhitecturii) la un divorț între artă și util, între artă și cotidian. Se cade în estetism. Acest lucru este izbitor mai ales în roman. În ciuda proliferării care face din el modul-tip de expresie artistică în timpul nostru, romanul dă semne manifeste de descompunere. El nu mai „aderă" la viață. El este, sau se vrea, roman filozofic. Se va obiecta poate că Balzac sau Tolstoi filozofează și ei din belșug în romanele lor, dar la ei filozofia nu este decât o reflecție

legată de o viaţă care a ţâşnit din profunzimile imaginaţiei lor cu o violenţă telurică, în vreme ce romancierii contemporani, chiar cei mai dotaţi, sunt cel mai adesea filozofi veleitari, care îşi construiesc romanele în jurul unor teme eminamente cerebrale.

Muzica şi pictura se îndepărtează de asemenea din ce în ce mai mult de real. În epoca clasică, muzica nu este încă bine detaşată de dans. Găsim ritmuri de dans în aproape toate marile opere ale secolului al XVIII-lea şi până în simfoniile lui Beethoven. La fel, pictura se desparte progresiv de decoraţie şi portret, apoi de peisaj. Pictorului abstract îi e greu să dea un nume pânzelor sale: le numeşte cel mai adesea „compoziţie". Într-adevăr, ele sunt pure compoziţii.

Toată această metamorfoză a artei moderne a avut drept rezultat paradoxal faptul că, cu cât societatea noastră devine mai democratică, cu cât are mai mult tendinţa să devină o societate de masă, cu atât arta are mai mult tendinţa să devină ermetică, aproape ezoterică. În epoca puterii aristocratice, Calderón şi Shakespeare scriau un teatru pentru mulţime. Într-o epocă a puterii maselor, Ionescu şi Beckett scriu pentru un public de iniţiaţi. La drept vorbind, asistăm astăzi la două manifestări estetice distincte, cu prea puţine puncte de interferenţă. Pe de o parte, o artă de „clişee" pentru mase: cinema, televiziune, refrene muzicale repetate ziua întreagă pentru milioane de ascultători; în ţările zise „socialiste", există încă pictura şi sculptura care ascultă de „linia realismului socialist", şi în ţările zise „capitaliste", corespondentele lor, romanele poliţiste şi benzile desenate, făcute într-o manieră mai spontană, dacă nu mai artistică. Pe de altă parte, avem o artă a căutării, fragmentată în timp şi spaţiu într-o puzderie de grupuscule, uneori animate de personalităţi talentate, sincer zbuciumate, dar uneori şi de alţii care sunt la un pas de şarlatanism şi în jurul cărora gravitează nebuloase de snobi, aflaţi în divorţ complet, orice ar spune, cu spiritul masei. Michelangelo şi Rafael, Rabelais şi Shakespeare, Haydn şi Mozart se aflau în „contact direct" cu masa; artiştii de astăzi sunt nişte izolaţi. Sunt ispitit să adaug că între muzica lui Rossini şi aceea a lui Beethoven nu există decât o diferenţă de grad. Între muzica lui Hindemith şi muzica accesibilă marelui public există o diferenţă de natură. Arta contemporană, în toate manifestările ei, este o artă pentru iniţiaţi. De asemenea,

în raport cu standardizarea progresivă a tuturor formelor de artă pentru mase, pe care mijloacele moderne de propagare a imaginii şi a sunetului le răspândesc la scară mondială, ce şanse au oare aceste încercări ezoterice, indiferent de valoarea lor intrinsecă, de a fi într-o zi cu adevărat reprezentative pentru epoca noastră? Cu acest dualism, ne-am afla în prezenţa unui fenomen nou în istoria civilizaţiilor?

Cazul arhitecturii pare oarecum diferit. Pe de o parte, contrar a ceea ce s-a petrecut în celelalte domenii ale artei, mai ales în pictură, muzică şi literatură, unde vitalitatea Occidentului rămâne intactă în secolul al XIX-lea, chiar dacă retrospectiv putem să detectăm aici semnele unei viitoare descompuneri, în arhitectură pierderea simţului stilistic (pentru a relua o expresie a lui Toynbee) este flagrantă din aproximativ primul sfert al secolului al XIX-lea. Prostul gust devine stăpân în cartierele „burgheze", periferiile marilor oraşe se acoperă cu maghernițe sau pavilioane hidoase, monumentele devin greoaie, invenţia este aproape nulă; se copiază plat clasicul şi goticul, pentru a se ajunge cu *Modern Style* la o resurgenţă mediocră şi uneori monstruoasă a barocului. Pe de altă parte, motivele unei transformări apar mai clar, există o justificare tehnică: invenţia betonului armat, care modifică profund datele materiale ale arhitecturii şi care autorizează de acum încolo toate îndrăznelile. Astfel, în ultimii ani ai secolului al XIX-lea se iveşte o artă nouă, cu un stil mult mai sobru, precedată de o întreagă literatură. Primul apel la utilitar pare să fie acela al lui Sullivan în Statele Unite (*Ornament in Architecture*, 1892). Pe urmă vine şcoala lui Otto Wagner de la Viena, cu Adolf Loos drept doctrinar (*Ornament und Verbrechen*, 1908), precursor al lui Le Corbusier. F. L. Wright şi adepţii Şcolii de la Chicago sunt deja activi pe la 1900. De atunci, din Manhattan până la Brasilia, secolul al XX-lea occidental pare să-şi fi regăsit în arhitectură suflul creator al marilor epoci. Dar acest suflu e probabil ultimul, deoarece, dacă arhitectura este în general prima dintre arte care se afirmă într-o civilizaţie, ea este de asemenea ultima care moare odată cu ea, şi moare în toată splendoarea ei: în pragul prăbuşirii lor, „imperiile universale" au fost întotdeauna mari constructori. Şi avem exemple: Egiptul, Creta, Persia, Roma, Mexic, Perú. Deoarece, cum vom vedea, ultimele domenii în care o civilizaţie îşi conservă puterea

creatoare în stadiul statului unitar sunt arhitectura, ştiinţa şi filozofia. Aceasta din urmă nu mai este într-adevăr inovatoare: ea oscilează între eclectism, scepticism, stoicism şi misticism. Ştiinţa are din ce în ce mai mult tendinţa să devină o simplă perfecţionare a tehnicii. În sfârşit, arhitectura se orientează spre utilitar şi colosal, dar rămâne ramura care este cel mai mult timp capabilă de creaţie.

Totuşi, celelalte ramuri ale creaţiei occidentale, precum am văzut, dau semne de istovire şi de criză gravă. Nu e vorba, o repet, să emit o judecată de valoare. Unui contemporan îi este permis să prefere *Le Marteau sans maître* de Pierre Boulez *Recviemului* lui Mozart, sau *Une Bataille* de Georges Mathieu unei *Madone* de Rafael. Dar nu se poate tăgădui că arta occidentală suportă, de la începutul secolului al XX-lea, o transformare atât de profundă încât suntem îndreptăţiţi să ne întrebăm dacă nu cumva ne aflăm în prezenţa unei rupturi, dacă n-ar exista o soluţie de continuitate în evoluţia civilizaţiei occidentale. Am fi îndreptăţiţi să ne întrebăm care ar fi, în acest caz, semnificaţia acestei transformări.

A.L. Kroeber, în *An Anthropologist Looks at History*[45], a încercat să compare criza actuală a civilizaţiei occidentale cu criza traversată de aceeaşi civilizaţie între începutul secolului al XIV-lea şi mijlocul secolului al XVI-lea, adică în trecerea de la Evul Mediu la epoca modernă, prin Renaştere. Am fi avut înainte de secolul al XIV-lea Occidentul I, din secolul al XIV-lea Occidentul II, şi în prezent s-ar pregăti Occidentul III, aşa cum împărţim istoria Egiptului antic în istoria regatului vechi, mijlociu şi a celui nou, sau istoria Chinei, conform lui Toynbee, în China I sau China dinainte de implantarea budismului, China dinastiilor Shang, Zhou şi a hanilor, şi China II, aceea a dinastiilor Tang, Song şi Ming.

Fără să tăgăduiesc că este posibil, şi chiar necesar, să distingem mari perioade „stilistice" în istoria Occidentului, două obiecţii mă împiedică totuşi să accept paralelismul propus de Kroeber între criza actuală şi criza Renaşterii. Prima este că Evul Mediu pe cale de a se sfârşi s-a întors spre o civilizaţie moartă (Antichitatea greco-romană), în căutarea lui de noi forme şi noi valori, *în vreme ce Occidentul secolului al XX-lea s-a orientat spre culturi*

contemporane, mai ales spre cultura negrilor. A doua obiecţie este că Kroeber nu ţine cont de un element esenţial, care reprezintă cel mai sigur criteriu în „decupajul" civilizaţiilor, şi anume desfăşurarea unui ciclu politic. *O criză de stil care intervine, aşa cum se întâmplă în zilele noastre, la sfârşitul erei „regatelor combatante"* nu poate avea aceeaşi semnificaţie şi probabil nici aceeaşi ieşire ca o criză care survine clar înainte de începutul acestei ere, în plină perioadă de înflorire a civilizaţiei. „China II", „Egiptul II şi III", de exemplu, sunt faze apărute după ce aceste civilizaţii au atins, şi chiar au epuizat, faza statului unitar. Nu există încă nimic din toate acestea în desfăşurarea fazelor politice ale civilizaţiei occidentale.

Să reluăm aceste două observaţii:

1. *Occidentul, în căutare de noi forme, se orientează spre alte culturi contemporane.*[46]

S-a început prin manifestarea unui anumit interes pentru folclorul est-european, rus în special, dar fără mare răsunet, rădăcinile lui fiind probabil prea apropiate de acelea ale Occidentului. Civilizaţia arabă nu pare nici ea să fi inspirat Occidentul în epoca contemporană, poate pentru că era prea aproape de el, poate de asemenea pentru că acesta a împrumutat mult de la ea în faza lui de formare. A existat apoi un oarecare interes pentru pictura extrem-orientală. Cred că se poate detecta o anume influenţă japoneză la unii dintre impresionişti, la Toulouse-Lautrec, poate la Bonnard, la Vuillard, la Ensor. Ghicim de asemenea o uşoară influenţă a poeziei chineze asupra poeziei europene contemporane. Scrierea chineză pare să fi inspirat câteva picturi abstracte. (Influenţa Indiei nu pare să se fi manifestat decât în domeniul gândirii; deşi s-ar putea spune că ea a acţionat mai mult ca un catalizator decât ca un element care să intre chiar în structura filozofiei occidentale contemporane: Kayserling, René Guénon, Lanza del Vasto.)

În rezumat, puţine lucruri. În schimb, influenţa artei negre asupra esteticii contemporane a fost determinantă, în mai multe domenii şi la diferite niveluri. Cuvântul „influenţă" este prea slab. Ar fi mai potrivit să vorbim de „revelaţie". În subita lor răceală pentru formele de expresie care se manifestau de secole şi care erau parţial o moştenire a lumii antice, occidentalii au găsit alte forme

şi alte simboluri prin mijlocirea anumitor stilizări, a anumitor „racursiuri" care le erau furnizate de arta zisă „primitivă" din Africa sau Oceania — şi puţin mai târziu şi din America precolumbiană. În primii ani ai secolului, pictorii (Picasso, Vlaminck, Derain, Matisse, Braque, pictorii Şcolii din München), poeţii (Apollinaire) şi colecţionarii (Paul Guillaume) „descoperă" arta neagră. Avem de-a face cu o veritabilă pasiune admirativă. Pe urmă, unii artişti s-au dezvinovăţit în faţa acuzaţiei că s-au lăsat influenţaţi de arta neagră, ca şi cum recunoaşterea acestei evidenţe ar fi diminuat meritul căutărilor lor estetice. La drept vorbind, ar trebui să vorbim nu atât de o influenţă, cât de o *întâlnire*. Reîntoarcerea la simplificări, la stilizări primitive era un fenomen spontan şi irezistibil.[47]

În domeniul muzicii, fenomenul nu este tot atât de evident, cel puţin pentru ceea ce trebuie să numim marea muzică. Aici probabil că spargerea formelor vechi este rezultatul unui proces pur intern. Dar la alte „niveluri" ale creaţiei muzicale contemporane influenţa neagră este manifestă, şi aceasta cu atât mai mult cu cât mijloacele moderne de reproducere şi de propagare a muzicii îi extind efectele la dimensiunea globului. Rolul negrilor americani a fost primordial în trei sectoare diferite în care doza aportului african e variabilă: *negro-spirituals*, jazzul şi muzica de dans. În privinţa ultimei, trebuie să constatăm că de un secol *cvasitotalitatea noilor ritmuri de dans ne vine din această regiune de intensă aculturare a negrilor, care se întinde din sudul Statelor Unite până în Brazilia, trecând prin arhipelagul Caraibelor* — şi faptul ar putea avea pe termen lung o influenţă determinantă asupra creaţiei muzicale occidentale în ansamblul ei. (Să remarcăm în trecere că influenţa neagră asupra muzicii occidentale nu a venit direct din Africa, ci din zonele cu populaţie neagră deja asimilată din America — contrar a ceea ce s-a întâmplat cu artele plastice.)

În sfârşit, aş vrea să atrag atenţia asupra unui alt detaliu, asupra unui alt aspect al gustului occidental, care mi se pare revelator pentru procesul de „dezoccidentalizare" pe care îl trăieşte omul alb de câteva zeci de ani: vreau să vorbesc despre moda bronzajului pielii, modă ce se extinde progresiv în toate straturile populaţiei, nu mai e posibil să o considerăm ca o modă trecătoare. Ar fi vorba mai degrabă de o modificare în profunzime, de o schimbare în canoanele

de frumusețe ale occidentalului. Atât pentru femeia albă cât și pentru bărbatul alb, bronzajul pielii a devenit un element esențial al frumuseții și al atracției sexuale. Am asista, în subconștientul omului occidental, la o lentă alunecare de la idealul frumuseții nordice spre idealul frumuseții negre sau al frumuseții rezultate din amestecul de rase. Gauguin a fost primul care a încercat să comunice în Occident atracția pe care o resimțea pentru frumusețea tahitiană, al cărei tip se situează, curios, la egală distanță de tipul galben și cel negru. Dacă observația este pertinentă, atunci poate să pară paradoxal că această mutație a Occidentului spre tipul negru a avut loc într-o epocă în care teoria pretinsei superiorități a dolicocefalului blond se răspândise ca o dogmă mai mult sau mai puțin acceptată de omul alb, cu rezultatele monstruoase pe care le cunoaștem în plan politic. De fapt, paradoxul n-ar fi decât aparent: această „glorificare" a tipului extrem al occidentalului ar reprezenta un acces de febră în momentul când acest tip încetează să fie trăit estetic ca un ideal.

2. În ciclul civilizației occidentale, criza contemporană intervine la sfârșitul erei „regatelor combatante" și nu poate, așadar, să fie comparată, cum sugerează Kroeber, cu „criza de stil" traversată de Occident, de la sfârșitul Evului Mediu la începutul Timpurilor Moderne, adică de-a lungul perioadei sale de înflorire. Deoarece numai căutând să determinăm în ce fază a ciclului său politic se află la ora actuală civilizația occidentală, vom putea să-i recunoaștem „vârsta", și deci gradul ei probabil de scleroză și șansele ei de readaptare. La prima vedere, criza actuală este mai apropiată de crizele care prevestesc un nou Ev Mediu și, în consecință, fie de nașterea unei noi civilizații (cazul Antichității greco-romane), fie de recurența, sub o formă ușor modificată, a fazei finale aparținând aceleiași civilizații (cazul Egiptului și al Chinei). Totuși, în aceste din urmă cazuri — cum am văzut mai sus — „criza de stil" s-a declanșat după stabilirea statului unitar al civilizației, și nu înainte, cum pare să fie cazul astăzi. Am avea aici, în mod vizibil, o nouă singularitate a civilizației noastre, care face și mai dificilă orice încercare de pronostic.

Dar acum să încerc să justific afirmația că *lumea occidentală, în desfășurarea ciclului ei politic, s-ar afla la ora actuală în ultima fază a erei „regatelor combatante"*.

Am spus[48] că, în opinia mea, perioada larvară s-a întins de la sfârşitul secolului al IV-lea (începutul stabilirii barbarilor germanici dincoace de hotarele romane) până la sfârşitul secolului al IX-lea, când pe ruinele Imperiului carolingian se naşte societatea feudală şi când frontierele lingvistice ale Occidentului încep să se cristalizeze. De la sfârşitul secolului al IX-lea până la sfârşitul secolului al XIII-lea, am avea perioada de formare. În sfârşit, Renaşterea ar deschide perioada de înflorire a civilizaţiei noastre, când se conturează, în toate domeniile artei şi gândirii, formele de expresie caracteristice omului occidental. Există o abundenţă de genii şi de energie care se manifestă în acelaşi timp prin exacerbarea luptelor intestine (mai ales a războaielor religioase) şi prin începutul unei prodigioase expansiuni dincolo de limitele Europei Occidentale, care va aduce puţin câte puţin civilizaţia din această extremitate a peninsulei europene în situaţia de a îngenunchea toate celelalte civilizaţii vii sau de a le distruge (cazul civilizaţiilor din America). Perioada corespunzătoare, în cadrul civilizaţiei elene, s-ar situa din secolul al VII-lea până în secolul al IV-lea î. Hr.

Totuşi, în plină perioadă de înflorire, începe de obicei era „regatelor combatante". Războaiele, care n-au încetat niciodată să opună popoare şi dinastii, îşi schimbă brusc caracterul. Se constituie mari unităţi care vor încerca pe rând să-şi exercite hegemonia în interiorul „lumii" lor. Prima încercare de acest gen în cadrul civilizaţiei occidentale mi se pare a fi aceea a lui Carol Quintul. Desigur, înainte de el au existat veleităţi (ale împăratului, ale Papei sau ale regelui Franţei) de a asigura întâietatea în întreaga creştinătate, dar confuz simţim că, în cadrul societăţii feudale, aceste pretenţii luau un cu totul alt caracter. La începutul secolului al XVI-lea, pentru prima dată avem de-a face cu înfruntarea a două naţiuni pentru hegemonia asupra Europei.

A.E.I.O.U.: *Austriae est imperare orbi universo* „Casei de Austria i se cuvine să comande întregului univers" — orgolioasa deviză a Habsburgilor nu trebuie să ne înşele; nu între Germania şi Franţa se desfăşoară această primă „rundă" a erei „regatelor combatante", ci între Spania şi Franţa. De altfel, ea nu este încă bine caracterizată şi comportă un element accidental. Desigur, în acest moment precis, Spania este pe punctul de a lua conducerea, în

același timp în domeniul tehnicii și în domeniul culturii, și aventura ei colonială îi deschide orizonturi nelimitate. Împreună cu Portugalia, ea este prima putere maritimă a epocii și de asemenea o putere continentală. Vreme de un secol, infanteria ei va fi recunoscută drept cea mai bună din Europa. În același moment, Franța, vindecată de teribilele devastări ale Războiului de o sută de ani și de tulburările feudale din timpul lui Ludovic XI, este din nou statul cel mai populat și mai bogat de pe continent, punându-și la încercare vigoarea regăsită în războaie de pur prestigiu în Italia.

Interesele celor două regate poate nu s-ar fi ciocnit dacă n-ar fi fost persoana — sau personalitatea — lui Carol Quintul. Moștenitor a patru coroane, a Austriei, a Burgundiei, a Castiliei și a Aragonului, și al unor imense domenii care înconjoară Franța, el este în plus, prin alegerea lui ca împărat, primul în rang dintre suveranii Europei — și un suveran modern. Nici una dintre marile probleme cu care se confruntă Europa timpului său nu îi este străină: rezistența la presiunea otomană, criza Bisericii consecutivă Reformei, cucerirea Lumii Noi. În acest stadiu, singurul lui concurent este regele Franței care, deși a rămas mai apropiat decât el de cavalerul medieval, manifestă de asemenea câteva dintre caracterele monarhilor absoluți din secolul următor. Mai ales prin alianța lui „scandaloasă" cu sultanul otoman, Francisc I consacră ideea modernă a separării dintre politică și religie.

Prin multe laturi, duelul Carol Quintul–Francisc I păstrează încă aspectul unei dispute dinastice medievale: rivalitatea dintre doi veri pentru moștenirea comună, nepotul în descendență feminină al lui Carol Temerarul împotriva reprezentantului ramurii bărbătești a Capețienilor. Evident, la origine Carol Quintul este din punct de vedere spiritual un prinț burgund, deci esențial francez. A fost crescut în Țările de Jos — la Malines și Bruxelles — sub tutela mătușii sale burgunde, Marguerite de Austria, apoi sub influența unui mare senior francofil, Guillaume de Croy. Acest viitor rege al Spaniei și împărat al Germaniei nu vorbește nici germana, nici spaniola, ci doar franceza și puțin flamanda.

Astfel, Carol este pe de o parte unul dintre ultimii repezentanți ai politicii dinastice medievale, iar pe de altă parte, într-un sens modern, primul pretendent la unificarea Europei. La el, absența unui

şovinism german sau spaniol ar fi încurajat mai degrabă visul unui imperiu universal.

Dacă ar fi reuşit, am fi fost oare scutiţi de Europa „naţionalistă"?

Întreprinderea era fără îndoială prematură. Ea se datora parţial ambiţiei unui om, parţial conjuncturii care a reunit sub acelaşi sceptru Spania, Sfântul Imperiu şi Ţările de Jos. Dar aceste posesiuni erau lipsite de orice legătură între ele, de orice unitate. Imperiul, în sine, era un titlu fără putere. El a fost pentru Carol Quintul mai degrabă o povară decât un aport de putere. Ţările de Jos erau bogate, dar urmau să se dovedească rebele de îndată ce au avut sentimentul că Habsburgii căutau să le impună o dominaţie străină. Rămânea Spania, care se află în plină perioadă de dinamism şi în plină expansiune colonială la suirea pe tron a lui Carol Quintul în 1516. Ea va fi adevăratul nucleu al puterii Habsburgilor, atât sub Carol Quintul, cât şi sub Filip II. Dar purta deja în ea germenii rapidei sale decadenţe.

Aşadar, Spania trebuie să fie considerată ca primul pretendent la hegemonia Europei. Însă deja din această primă fază a luptei pentru hegemonie, Anglia apare ca puterea care caută să restabilească echilibrul compromis şi să împiedice preponderenţa uneia dintre puterile continentului. Avem aici un fapt remarcabil: dintre cele cinci mari state europene pretendente la hegemonia civilizaţiei occidentale (Spania, Franţa, Anglia, Germania, Rusia), Anglia este singura care, fiind prezentă în toate fazele, n-a încercat niciodată, la drept vorbind, să-şi impună hegemonia; dar ea n-a încetat niciodată, de la începutul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XX-lea, să facă un joc de alternanţă, pentru a împiedica orice hegemonie pe continent. Această constanţă a politicii de echilibru a Angliei este una dintre trăsăturile caracteristice ale istoriei occidentale şi ar putea foarte bine să fie unul dintre motivele duratei deosebit de lungi a erei „regatelor combatante" în lumea occidentală.[49]

Dacă ar trebui să precizăm mai mult data la care începe, pentru Occident, era „regatelor combatante", aş propune anii 1519–1520. Separarea tradiţională dintre Evul Mediu şi epoca modernă odată cu luarea Constantinopolului de către turci în 1453, separare pe care din fericire cei mai mulţi istorici au abandonat-o, n-avea nici

o noimă în termeni de civilizaţii. Evenimentul, oricât de impresionant a fost atât pentru contemporani, cât şi pentru imaginaţia generaţiilor viitoare, n-a avut decât un foarte slab impact asupra evoluţiei lumii occidentale, singura care ne interesează aici. Căderea Constantinopolului nu poate fi luată ca simbol al sfârşitului Evului Mediu occidental; dimpotrivă, ea a avut drept efect prelungirea anumitor aspecte medievale în centrul Europei, şi, prin ruptura de fapt pe care a impus-o între vestul şi sud-estul Europei, ea va fi întârziat participarea la civilizaţia occidentală a unei întregi părţi a continentului. Deci, dacă reprezintă o dată-cheie în istoria civilizaţiei bizantine şi a celei arabe, ea are semnificaţie în evoluţia civilizaţiei occidentale doar în măsura în care controlul aproape total al turcilor asupra Mediteranei orientale îi va fi incitat şi mai mult pe occidentali să caute alte căi de pătrundere spre Asia Orientală decât calea Mediteranei. Triumful Renaşterii, inventarea tiparului, descoperirea Americii, Reforma — iată tot atâtea evenimente care simbolizează mai bine, împreună sau separat, trecerea de la Evul Mediu la epoca modernă. Dar ceea ce ne interesează aici în primul rând nu este distincţia clasică şi de altfel discutabilă dintre Evul Mediu şi epoca modernă, ci data aproximativă la care începe în Occident era „regatelor combatante", în cadrul perioadelor pe care le-am recunoscut în alte civilizaţii unde observaţia ne-a fost permisă.

Propun anii 1519–1520, deoarece în aceşti ani se petrec într-adevăr mai multe evenimente cruciale pentru viitorul Europei Occidentale: alegerea lui Carol Quintul ca împărat împotriva lui Francisc I; ruptura lui Luther cu Roma; călătoria lui Magellan în jurul lumii şi începutul cuceririi Mexicului de către Cortés. Aceste trei serii de evenimente concomitente ar fi suficiente pentru a marca faptul că ne aflăm la o cotitură hotărâtoare în istoria Occidentului: Reforma, colonizarea Americii şi contactul cu toate celelalte civilizaţii vii; începutul luptei pentru hegemonie. În sfârşit, să adăugăm că doi dintre cei trei titani ai Renaşterii italiene dispar în acelaşi moment: Leonardo da Vinci în 1519, Rafael în 1520; Michelangelo, care le va supravieţui până în 1564, este deja un precursor al barocului.

Printr-o stranie coincidenţă, *asistăm în acelaşi timp la stabilirea statului unitar al lumii arabe.* În 1514, Selim I îşi începe

marele război împotriva perşilor care va avea drept consecinţă respingerea acestora spre Iran, permiţând astfel în mai puţin de trei ani otomanilor să controleze complet Orientul Apropiat, Syria, Mesopotamia, Egiptul — şi mai ales Arabia cu Locurile Sfinte. În următorii treizeci-patruzeci de ani, în vreme ce doboară regatul Ungariei (Mohács 1526, cucerirea Budei 1541) şi se luptă cu un noroc variabil împotriva Austriei şi Persiei, turcii îşi stabilesc practic imperiul asupra întregii lumi arabe, cu excepţia Marocului. Persia şiită va rămâne în afara acestui nou „imperiu universal".

În sfârşit, dacă adăugăm că în 1547 Ivan IV îşi ia titlul de ţar (< csar < caesar), afirmând astfel revendicarea de către Rusia a „imperiului universal" al lumii ortodoxe, vom distinge în această primă jumătate a secolului al XVI-lea jocul de contrapondere al celor trei civilizaţii ieşite din întâlnirea civilizaţiei elenice şi a civilizaţiei babiloniene: în momentul în care lumea arabă îşi stabileşte statul unitar, lumea bizantină îşi începe ultima fază (eşuată) a efortului ei spre unitate, în vreme ce în Occident de-abia începe prima fază a erei „regatelor combatante", a luptei pentru hegemonie.

Aspectul de luptă pentru hegemonie se estompează puţin în perioada care urmează imediat după duelul Carol Quintul–Francisc I, fiind mascat de confuzia întreţinută de războaiele religioase.[50] Acest aspect totuşi nu dispare în nici un moment şi am putea chiar avansa ideea că interesul de stat influenţează adesea alegerea „ideologică". Cu toate acestea, dacă încercarea spaniolă de hegemonie se ascunde adesea — de altfel fără ipocrizie — în spatele luptei pentru ortodoxia catolică, riposta franceză va fi pur politică. Deja Francisc I duce simultan o politică de represiune a Reformei în interior şi o politică echivocă faţă de protestanţii din Germania. În 1536, el este de asemenea primul rege creştin (*Le Roi très chrétien*) care se aliază pe faţă cu păgânul împotriva altui prinţ creştin. Politica de echilibru între puterile Occidentului domină de acum încolo orice alt considerent moral sau „ideologic". Încă o dovadă că ne aflăm deja în era „regatelor combatante". E simptomatic că acelaşi fenomen se reproduce, sub o altă formă, la începutul celei de-a doua faze a acestei ere, faza franceză: intrarea Franţei catolice (dirijată pe deasupra de un cardinal

al Bisericii romane) în câmpul puterilor protestante la sfârșitul Războiului de treizeci de ani.

Această intervenție a Franței, decisivă, în ultima fază a Războiului de treizeci de ani ia încă un aspect defensiv. Cred că încercarea de hegemonie franceză trebuie s-o facem să înceapă numai de la domnia personală a lui Ludovic XIV și de la războiul zis de Devoluție (1667), care provoacă prima coaliție pentru a rezista expansiunii franceze. Începând din acest moment, se detașează clar puterile europene care încearcă să-și impună hegemonia sau acelea care se coalizează pentru a o împiedica pe una dintre ele s-o exercite: Spania (deja în declin), Franța, Austria, Anglia, un timp Țările de Jos și Suedia, curând Prusia și Rusia. După războaiele epuizante pentru Franța, din timpul domniei lui Ludovic XIV, Europa cunoaște în secolul al XVIII-lea o perioadă de relativă acalmie. Dar politica mai pacifică a Franței, dusă sub Ludovic XV și Ludovic XVI, nu trebuie să ne facă să uităm că preponderența franceză în Europa n-a fost niciodată mai accentuată decât sub aceste lungi domnii a doi regi slabi. Niciodată Europa n-a fost mai aproape de o anumită unitate spirituală decât în acest mare secol de preponderență franceză. Și tocmai în acest context trebuie să înțelegem aventura napoleoniană.

Astfel, tentativa spaniolă, pornită în 1520, își pierde elanul la sfârșitul secolului al XVI-lea, și eșecul ei este consacrat de tratatul Pirineilor, din 1659. Tentativa franceză începe în 1642 și se precizează în 1667; preponderența franceză durează, în ciuda unor înfrângeri, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea. Ea aproape că ajunge la o hegemonie militară la începutul secolului al XIX-lea, în cursul unui război de peste douăzeci de ani împotriva tuturor celorlalte puteri ale Europei. Anul 1815 nu aduce o veritabilă prăbușire, dar marchează sfârșitul oricărei veleități franceze de hegemonie. De-a lungul a mai mult de o jumătate de secol, în timp ce avântul demografic este foarte inegal și progresul industrial nu e simultan, Europa cunoaște totuși o perioadă de echilibru politic aproape perfect: cinci state aproximativ egale ca forță, Anglia, Franța, Prusia, Austria, Rusia, formează constelații schimbătoare pentru a împiedica preponderența uneia dintre ele. Un al șaselea, Imperiul otoman, aflat în pierdere de putere și neîndrăznind încă

să se convertească integral la civilizaţia occidentală, atrage pentru un timp, la periferie, apetitul de expansiune al aceleia dintre marile puteri care, după 1815, pare să cântărească cel mai greu pe continent, Rusia. Totuşi aceasta, în pofida creşterilor ei teritoriale spre vest (Polonia, Finlanda, Basarabia) şi a rolului ei decisiv în înfrângerea Franţei, nu pare să fi nutrit în secolul al XIX-lea ambiţii de hegemonie asupra Occidentului european. Iniţiativa Sfintei Alianţe şi intervenţia în Revoluţia ungară din 1848 apar mai degrabă ca simple măsuri destinate să menţină un *statu quo* politic şi social. Dimpotrivă, expansionismul rus se manifestă neîntrerupt în secolul al XIX-lea spre Turcia şi Asia şi dezechilibrul pe care el riscă să-l provoace stârneşte mai ales neliniştea Angliei. El antrenează două coaliţii occidentale care dau o lovitură hotărâtoare — una militară (Războiul Crimeii, Tratatul de la Paris 1854–1856), şi alta pur diplomatică graţie noii puteri a Germaniei (Congresul de la Berlin, 1878).

Echilibrul stabilit în 1815 este din nou rupt între 1866 şi 1870, de această dată în favoarea Prusiei, care învie Imperiul german în 1871. Cum am văzut, această fază de dinamism german s-a manifestat din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în mai multe direcţii: în domeniul demografiei, în acela al culturii (muzică, filozofie, ştiinţe umaniste, ştiinţe exacte) şi în domeniul economic, pentru a culmina cu o încercare de hegemonie politică, pe care în mare o putem data de la 1866 la 1945, cu trei „accese de febră" (războiul franco–prusac din 1870–1871, primul război mondial, al doilea război mondial) din ce în ce mai puternice. Primul, acela al epocii lui Bismarck, nu este încă o încercare definită de hegemonie, căutând numai, cum a făcut Richelieu pentru Franţa, să facă din Imperiul german arbitrul Europei, *primus inter pares*. Încercarea lui Wilhelm II este mai categorică, deşi politic slabă, deoarece alegerea momentului i-a fost impusă de evenimente fortuite. În sfârşit, încercarea lui Hitler este conştientă, premeditată, mărturisită pe faţă. Din cataclismul celui de-al doilea război mondial nu se ivesc decât două puteri de dimensiuni continentale: Rusia şi Statele Unite.[51]

Astfel, deschisă la începutul secolului al XVI-lea de duelul dintre două mari puteri, era „regatelor combatante", care a cunoscut

un număr din ce în ce mai mare de „concurenţi", se află brusc faţă în faţă, din nou, două alte mari puteri. S-ar zice că ciclul e aproape de a se închide. Au existat la început Spania şi Franţa — plus Anglia care caută să joace rolul de arbitru. La sfârşitul secolului al XVI-lea, ea va fi antrenată în luptă; avem astfel patru concurenţi: Spania, Franţa, Anglia, Austria (aceasta despărţindu-se de Spania). De la mijlocul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XVIII-lea, ei sunt şase: Franţa, Spania, Austria, Anglia, Suedia, Ţările de Jos (şapte, dacă adăugăm Turcia, care ameninţă Austria la graniţa ei orientală, dar care încă nu este considerată ca făcând parte din ceea ce se va numi „concertul european"). La mijlocul secolului al XVIII-lea, Spania se retrage, Suedia şi Ţările de Jos, state de dimensiuni prea mici, sunt eliminate, în ciuda remarcabilelor lor fapte de arme. Ele sunt înlocuite de Prusia şi Rusia. De la mijlocul secolului al XVIII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea, avem cinci state pretendente la hegemonie: Franţa, Anglia, Austria, Prusia, Rusia (plus Turcia). La sfârşitul secolului al XIX-lea, în vreme ce echilibrul forţelor se modifică în favoarea Germaniei, „concertul european" numără şapte puteri: Franţa, Anglia, Germania, Austria, Rusia, Italia, Turcia. În timpul primului război mondial, ele sunt nouă, deoarece pentru prima oară două puteri extraeuropene li s-au alăturat: Japonia şi Statele Unite — aceasta din urmă fiind „copilul Europei". Cu excepţia Imperiului austriac şi a Imperiului otoman, ieşite din arenă, aceleaşi puteri se regăsesc în timpul celui de-al doilea război mondial — care, grăbind procesul, nu mai lasă să subziste decât doi concurenţi, numiţi de acum încolo „superputeri". Cum vedem, cele două mari războaie ale secolului nostru, numite „mondiale", nu sunt mondiale decât pentru că teatrul lor de operaţii s-a întins pe toate oceanele. În realitate, ele sunt *războaiele intestine ale lumii occidentale.* În războiul din 1914–1918, avem o singură putere neeuropeană, Japonia, care tocmai adopta civilizaţia occidentală, şi o putere semieuropeană, Imperiul otoman, admisă de multă vreme în concertul european. În războiul din 1939–1945, aceeaşi Japonie antrenează China, care se occidentalizează şi ea din 1912, dar care, în ciuda dimensiunilor ei şi a menajamentelor pe care le manifestă faţă de ea puterile „aliate şi asociate", nu este încă o mare putere,

unul dintre pretendenţii la hegemonie (însă e pe cale de a deveni). Practic, doar ţările capabile să producă armament modern sunt admise să participe *à part entière* la jocul masacrului. Reprezentanţii celorlalte civilizaţii sau culturi contemporane (indienii, indochinezii, arabii, africanii) nu participă decât cu titlul de „auxiliari". Ei au dreptul să moară pentru alţii.

În 1945, Rusia se avântă în vidul lăsat de prăbuşirea Germaniei şi caută fără ocolişuri să domine întreaga Europă. Cu ocazia acestei victorii aproape nesperate, pentru prima oară de aproape două secole[52], Rusia se dezvăluie ca pretendent la hegemonie. Şi la hegemonia mondială, deoarece în realitate civilizaţia occidentală şi-a depăşit cadrul de origine, pentru a antrena mai mult sau mai puţin în curentul ei toate civilizaţiile şi culturile vii. Această încercare mai prezintă o particularitate (care o înrudeşte cu încercarea spaniolă a Preacatolicilor Regi), şi anume că ea se sprijină nu numai pe un enorm potenţial militar şi industrial, dar şi pe o ideologie universală de care se serveşte pentru a face să explodeze structurile sociale şi politice ale celorlalte state şi care face ca prezenţa ei să fie efectivă, direct sau indirect, în lumea întreagă. Precedenta ideologie care alimenta expansionismul rus, panslavismul, nu propunea acestuia decât obiective limitate la Estul european, deşi începuse să dobândească nuanţa unui nou mesianism: slavii erau destinaţi de providenţă să preia ştafeta de la poporul german la conducerea civilizaţiei.[53]

Cum am spus deja, Rusia este total asimilată la cultura occidentală, la aproape un veac de la Revoluţia din octombrie. Datorită campaniei antireligioase, ultimele urme de particularism bizantino-oriental tind să dispară sau să se refugieze în domeniul, de altfel limitat, al folclorului muzical. Modul de viaţă al cetăţeanului sovietic şi manifestările lui spirituale şi estetice (când sunt libere) sunt acelea ale lui *homo occidentalis*. De altfel, de la începutul regimului, conducătorii sovietici nu au ascuns faptul că Statele Unite erau modelul lor, cel puţin în domeniul economic, cu toate că ei au ales alte căi pentru a ajunge aparent la acelaşi scop.

Rusia se găseşte faţă în faţă imediat după al doilea război mondial tocmai cu Statele Unite, ca unic adversar în lupta pentru hegemonie. Intrarea Statelor Unite în cercul statelor pretendente la

hegemonie este recentă: ea datează din 1917. Această intrare, deşi a avut efecte decisive, poate fi calificată drept timidă. Nepregătite atât pe plan militar, cât şi pe plan industrial şi profund divizate pe plan moral, Statele Unite se întorc la izolaţionism imediat după primul război mondial. Ele încă nu erau coapte pentru a juca un rol internaţional şi enorma lor putere economică nu se tradusese încă în termeni de putere militară. Va fi nevoie de dubla agresiune germană şi japoneză — ultima vizând direct interesele americane — pentru ca Statele Unite să se angajeze în al doilea război mondial cu toată greutatea puterii lor. Imediat după victorie, ele nu sunt încă pe deplin conştiente de forţa lor şi de rolul lor internaţional; se demobilizează aproape complet, aflându-se curând în defensivă pe toate fronturile „războiului rece". Sovieticii, maeştri în arta războiului psihologic, se trezesc în faţa lor cu Statele Unite ca singura putere de prim-rang, pe care o taxează foarte repede drept imperialistă, deşi Statele Unite nu aveau încă nici gustul, nici politica imperialismului. Iată faptele: timp de cel puţin şase ani — de la lansarea bombelor la Hiroshima şi Nagasaki, în august 1945, până la o a doua explozie nucleară sovietică, din septembrie 1951, data la care Statele Unite au trebuit să ia în seamă faptul că nu mai au monopolul bombei atomice —, timp de şase ani, mai mult decât durata celui de-al doilea război mondial, americanii au deţinut o putere nelimitată, care nu e comparabilă cu nici o altă putere în cursul Istoriei, un fel de „armă absolută". Or, tocmai în acest interval de timp ele şi-au lăsat adversarii să dobândească avantaje decisive, să ocupe Europa Centrală şi de Est şi să domine toată China continentală. Viitorii istorici vor fi uluiţi de acest fenomen şi ne putem deja întreba dacă Statele Unite nu au pierdut atunci ocazia de a stabili în beneficiul lor unitatea lumii occidentale.

Totuşi, în faţa gravităţii situaţiei astfel create, Statele Unite au reacţionat pas cu pas pe eşichierul politic. Planul Marshall, podul aerian pentru aprovizionarea Berlinului, războiul din Coreea, criza din Cuba, războiul din Vietnam, stabilirea de baze aeronavale de jur-împrejurul globului — astăzi, la peste cincizeci de ani de la sfârşitul războiului, ne este permis să vorbim de un imperialism american, cu atât mai mult cu cât puterea militară este dublată de

un expansionism economic fără precedent, întemeiat pe superioritatea tehnologică. Dar „imperialism" nu e poate termenul potrivit, deoarece el este încărcat cu semnificații polemice și reminiscențe recente ale imperiilor coloniale. Or, astăzi avem de-a face cu un alt fel de dominație: America nu este imperialistă, ea este deja imperială. Ea este condamnată să intervină pretutindeni în lume și să-și extindă propria securitate la dimensiunea globului.

Am ajuns într-un punct în care suntem ispitiți să punem întrebarea: încotro se îndreaptă civilizația occidentală și, odată cu ea, lumea? Spre hegemonia unei singure puteri? Și care este puterea ale cărei șanse par să fie mai mari? Rusia? Statele Unite? Sau un al treilea concurent, și mai periferic și mai recent convertit la civilizația occidentală, cum e China?

Mi-ar plăcea să pot evita aceste întrebări într-un studiu care se vrea științific. Dar oare le putem evita? La urma urmelor, de când se scrie istoria, n-a existat mereu, în spatele pasiunii de a cunoaște trecutul, secreta dorință de a înțelege mai bine prezentul? Nu înlătur, așadar, aceste întrebări, ci doar le voi deplasa la sfârșit, când studiul altor civilizații ne va fi dat noi elemente de comparație și când voi încerca să trag, pe baza lor, câteva concluzii de ordin general.

Note

1. Vezi, mai sus, pp. 29–30.

2. Un secol și jumătate mai devreme, „limba maternă" a lui Carol cel Mare era încă limba francă, idiom germanic. „Jurământul de la Strasbourg" e denumirea clasică a alianței între doi dintre nepoții lui Carol cel Mare, Carol cel Pleșuv, viitor rege al „Franciei occidentale" și Ludovic, viitor rege al Germaniei, împotriva fratelui lor mai mare, Lothar — atunci s-a folosit pentru prima oară într-un document oficial limba vernaculară neolatină care va deveni franceza.

3. Toynbee estimează că aportul barbarilor germani a jucat un rol mai puțin important în nașterea civilizației occidentale decât aportul barbarilor aheeni în nașterea civilizației elene. Iată argumentul lui: germanii au fost în întregime cuceriți de noua religie născută în sânul „proletariatului intern" al civilizației în declin pe care ei o copleșeau, în timp ce elenii

n-ar fi moștenit nimic din religia cretanilor. Pe lângă faptul că această din urmă afirmație nu este în întregime exactă, mi se pare că aici avem de-a face cu o falsă paralelă, deoarece civilizația cretană n-a suportat, cum s-a întâmplat cu civilizația elenică două milenii mai târziu, impactul unei civilizații rivale (al celei babiloniene). În cazul Occidentului, diferența nu provine, așadar, dintr-o mai mare forță de asimilare a civilizației invadate, ci din *prezența unui al treilea factor — o religie nouă — aproape la fel de nouă pentru civilizația aflată în declin, cât și pentru barbarii invadatori.* Este ca și când civilizația minoică, pe punctul de a fi copleșită de eleni, ar fi adoptat o religie originară dintr-o altă arie de civilizație (de exemplu, Egiptul sau Babilonia) și aculturarea barbarilor ar fi fost făcută în primul rând prin intermediul noii religii.

4. Reprodus în lucrarea absolut remarcabilă *Parthes et Sassanides* de Roman Ghirshman în colecția „L'Univers de Formes", Gallimard, Paris, 1962, p. 51.

5. *Ibid.*, p. 265.

6. *Ibid.* Vezi coperta și pp. 163, 164 și 165.

7. Vezi, între altele, *ibid.*, pp. 304–305, fig. 401 și 403, reprezentarea lui Hristos așezat pe tron într-o atitudine hieratică, de pe suprafața internă a portalului catedralei din Moissac (secolul al XII-lea), alături de imaginea regelui Chosroes I tronând pe o cupă din cristal datând din secolul al VI-lea. Asemănarea este atât de izbitoare, până la detaliu, încât pare să fie vorba mai degrabă de o copie decât de o influență. Acum peste un secol, Jozef Strzygowski intuise deja această preponderență a influenței iraniene asupra primei arte creștine, dar opera lui n-a fost decât foarte târziu popularizată în Franța (a se vedea ediția, semnată de Gabriel Millet, a operei lui capitale, *L'Ancien art chrétien en Syrie*, de Boccard, Paris, 1936, in-4°, LII, 215 p.). Observațiile sale s-au sprijinit mai ales pe monumentele arhitecturale și pe motivele decorative. Astfel, el a putut demonstra apartenența la cea mai veche tradiție de pe platoul iranian a cupolei pe plan pătrat, afirmând că „templele mazdeene ale focului" au servit drept model primelor biserici creștine în mai mare măsură decât bazilicele greco-romane (sau sinagogile). Fiind unul dintre promotorii artei comparate al cărei cadru l-a depășit, Strzygowski s-a aventurat de asemenea în domeniul teoriei și al metodei. Dacă valoarea artei și a credințelor, considerate ca *Lebenswesenheiten* (entități de viață), care se scufundă în cele mai adânci straturi ale psihismului colectiv, pare să fie astăzi general acceptată, celelalte teorii sunt mult mai hazardate — mai ales acelea asupra existenței a trei specii de artă, aceea din sud (Africa și America), aceea din nord (stepele Asiei, Iranul, apoi Europa

nordică) şi aceea din zona mijlocie (Orientul Apropiat şi Mediterana) căreia el îi tăgăduieşte orice originalitate. Aceste teorii, care-l înrudesc cu Gobineau şi Frobenius, au năruit probabil succesul operei lui propriu-zis ştiinţifice.

8. Sibylle von Cles-Reden în *Das Versunkene Volk* (trad. fr. *Les Étrusques*, Arthaud, Paris, 1962), citează un caz izbitor, acela al diavolului cu trei feţe de pe faţada bisericii San Piero, în Toscana, care n-ar fi decât reîncarnarea unui zeu venerat în Etruria, Mesopotamia şi Asia Mică. În aceeaşi formă Dante îl descrie în Infern pe „Stăpânul împărăţiei durerilor".

9. Constatăm că succesul clasicismului în arhitectură este mai general şi mai firesc în Italia şi în Franţa decât în celelalte ţări ale ariei occidentale — fenomen care ne aminteşte de rezistenţa stilului romanic faţă de cel gotic în Italia şi în sudul Franţei. Să se datoreze oare acest lucru faptului că în amestecul germano-mediteranean cu doze diferite, care formează substratul civilizaţiei occidentale, mediteraneenii sunt mai înzestraţi decât nordicii pentru artele plastice? Şi astăzi — să zicem până la apariţia arhitecturii contemporane revoluţionate de inventarea betonului — ţările cu predominanţă germană sunt mai sărace în creaţii arhitecturale decât ţările cu predominanţă mediteraneană. Sau se datorează acest lucru faptului că mediteraneenii au o mai veche tradiţie citadină? În satele Occidentului latin, casele au faţade sobre, aproape severe, şi ziduri despărţitoare comune ambelor proprietăţi. În oraşele germane, imobilul are tendinţa să fie o mare casă de ţară, adesea cu grinzi aparente, cu flori şi cu grădini de jur-împrejur. În primul caz, satul este un oraş în miniatură, în al doilea caz oraşul este un sat care s-a dezvoltat (faptul este izbitor mai ales când treci din Lorena în Alsacia).

10. Apariţia „punctului unic de fugă" este în general datată la mijlocul secolului al XIV-lea. El ar fi fost „inventat" aproape în acelaşi timp — la Siena de fraţii Lorenzetti şi în Flandra de Melchior Broederlam. Această generare spontană, în cele două focare, în măsura în care n-a existat interacţiune, este prin ea însăşi revelatoare. Pe urmă vor veni marii teoreticieni, Brunelleschi, Alberti, Ghiberti, Da Vinci.

11. Ce ironie a sorţii dacă se dovedeşte exactă apartenenţa lui Cristofor Columb la o familie de origine evreiască!

12. Să ne înţelegem bine: nu e vorba aici de o judecată de valoare, de a exprima o preferinţă absolută pentru Rafael, Da Vinci, Michelangelo sau pentru Quattrocento în general, în raport cu artişti ca Velázquez, Rubens sau Rembrandt. Nu aici e problema. Ceea ce putem afirma — şi vom reveni asupra acestui lucru mai târziu — este că avem pe de o parte înflorirea unei arte spontane, fireşti, prolifice, în perfectă simbioză cu spiritul

unui întreg popor, fenomen caracteristic marilor epoci clasice, iar pe de altă parte, artiști de curte, indiferent de talentul lor, sau genii izolate, agitate, îndepărtați vestitori ai unei epoci de neliniște și descompunere.

13. Avem aici un fenomen căruia nu i s-a dat încă o explicație: în toată istoria civilizațiilor, tragedia, dacă ținem cont de lacunele documentației noastre, nu pare să fi înflorit cu adevărat decât de trei ori: în epocile „clasice" ale Greciei, Indiei și Occidentului — numai dacă nu adăugăm aici drama extrem-orientală, gen care s-ar înrudi mai mult cu misterele și pantomimele noastre.

14. În sfârșit, să amintesc motivul dat mai sus, care ar explica faptul că Franța a fost primul focar al culturii occidentale, focar politic (Carolingienii) și focar de cultură (secolele al XI-lea–al XII-lea): amestecul optim celto-romano-germanic.

15. Cred că în mod greșit se atribuie doar voinței lui Ludovic XIV regresul nobilimii militare și ascensiunea nobilimii de robă și a marii burghezii din interiorul căreia se recrutează nobilimea de robă. Fenomenul este mai vechi și nu va lua sfârșit o dată cu moartea lui Ludovic XIV, în ciuda scurtei reacții a marii aristocrații la începutul regenței, care-l va încânta atât de mult pe Saint-Simon (a se vedea în anexa V A, originea familiilor miniștrilor lui Ludovic XV și ai lui Ludovic XVI). Franța, care ieșise la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea din două crize grave, Războiul de o sută de ani și războaiele religioase, separate de numai un secol de răgaz, a suportat transformări sociale profunde care au adus un clar regres al nobilimii feudale, definitiv înlăturată după ultima ei tresărire sub Frondă și după sosirea la putere, alături de rege, a burgheziei și a nobilimii de robă.

16. Bun rezumat al chestiunii în Sir Ernest Satow, *A Guide to Diplomatic Practice*, Londra, 1917, pp. 58 și urm.; cf. de asemenea Raoul Genet, *Traité de diplomatie et de droit diplomatique*, Paris, 1931, vol. 1, pp. 122 și urm., vol. II, pp. 613 și urm., vol. III, pp. 170 și urm.

17. Totuși, trebuie să notăm o diferență între maniera în care s-a exercitat influența francezei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, și maniera în care se exercită astăzi influența englezei. Odinioară, întreaga elită europeană vorbea franceza, și altfel decât se vorbește astăzi engleza, deoarece franceza avea tendința de a se substitui literalmente limbii naționale, ca limbă de expresie intelectuală, ca limbă de cultură. De unde consecința că, deși a fost vorbită doar de o infimă minoritate, franceza a avut pe termen lung o influență profundă asupra vocabularului și uneori chiar asupra sintaxei unui mare număr de limbi europene. Survenind într-o societate cu structuri mai democratice și într-un moment al civilizației

în care cele mai multe limbi naţionale şi-au trăit deja vârsta clasică în literatură, influenţa englezei pare să se cantoneze la nivelul vocabularului şi în domenii limitate.

18. Din motive de ordin estetic, sunt din toată inima alături de cei care astăzi în Franţa pornesc la război împotriva „franglezei", dar ei ar trebui să ştie că duc o bătălie de ariergardă, o „luptă de onoare". Rare sunt cazurile de rezistenţă victorioasă împotriva unei astfel de invazii. Există cazul francezei din secolul al XVII-lea, împotriva latinismelor şi elenismelor excesive moştenite de la Renaştere, cazul germanei din secolul al XX-lea, împotriva galicismelor. *Dar, în ambele cazuri, era vorba de o reacţie culturală care coincidea cu punctul culminant al puterii politice.*

19. Termeni care desemnează organizarea militară: *Militär*, *Armee*, *Truppe*, *Infanterie*, *Kavallerie*, *Artillerie*, *Marine*, *Pionier*, *Kaserne*, *Quartier*, *Uniform*; grade: *Rang*, *Rekrut*, *Soldat*, *Korporal*, *Kadett*, *Kornett*, *Offizier*, *Unteroffizier*, *Kommandant*, *Chef*, *Leutenant*, *General*, *Feldmarschal*; unităţi: *Gruppe*, *Peloton*, *Kompanie*, *Batterie*, *Batallion*, *Eskadron*, *Garde*, *Regiment*, *Granate* şi *Grenadier*, *Bombe* şi *bombardieren*, *Korvette*, *Fregatte*; termeni tactici: *Marsch*, *marschieren*, *armieren*, *Attacke*, *defensiv*, *offensiv*, *Taktik*, *Strategie*, *Rokade*, *kapitulieren* etc.

20. Regulamentul din 22 mai 1781.

21. A se vedea analiza pătrunzătoare pe care o face acestui fenomen Norbert Elias în *Über den Prozess der Zivilization*, Basel, 1989.

22. În pictură, numai în secolul al XVIII-lea, deci într-o epocă relativ târzie a înfloririi acestei arte în Occident, Franţa dobândeşte deliberat primul loc, cu Watteau şi Fragonard, care anunţă deja transformările impresionismului. În arhitectură, predominanţa franceză este şi mai evidentă; suveranii şi marii seniori ai Europei, până în Suedia şi Rusia, imită cu toţii palatele regilor Franţei şi locuinţele senioriale franceze. Dacă în toată Europa Occidentală există minuni ale artei arhitecturale de toate felurile, biserici şi catedrale, palate, pieţe monumentale, există o categorie pe care n-o găsim decât în Franţa într-o astfel de profuziune, varietate şi frumuseţe: castelele *de plaisance* — comandate cel mai adesea de membrii noii nobilimi de curte în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, aceste mari secole franceze. Franţa este ţara castelelor. În sfârşit, mai e un domeniu unde influenţa franceză a fost determinantă: arta mobilierului atinge în Franţa secolului al XVIII-lea o perfecţiune niciodată egalată, şi „stilurile" care se perindă de la Regenţă la Imperiu reprezintă culmea acestei arte în Occident, şi fără îndoială în lume, aşa cum ceramica epocilor Ming şi Qing este unică în istoria civilizaţiilor.

23. Curbele demografice sunt de asemenea elocvente în această privință: în cursul secolului al XIX-lea, populația Franței n-a crescut decât cu puțin mai mult de un sfert, în timp ce aceea a Germaniei s-a triplat și aceea a Angliei a crescut de patru ori. Iată câteva cifre — ținând cont de partea de aproximație când e vorba de cifrele începutului de secol al XIX-lea: de la 1810 la 1910, populația Franței ar fi trecut de la aproximativ 27 000 000 la 38 000 000 de locuitori, aceea a Germaniei, în hotarele ei din 1914, de la 22 000 000 la 65 000 000; aceea a Marii Britanii (fără Irlanda), de la 10 500 000 la 40 000 000. E adevărat că deja în secolul al XVIII-lea populația Angliei sporise mult mai repede decât populația Franței, trecând între 1710 și 1810 de la 5 240 000 la 10 488 000 de suflete (cifre date de G. Talbot Griffith, după Rickmann, în *Population Problem of the Age of Malthus*, Cambrigde, 1926), în vreme ce se estimează că Franța, la începutul secolului al XVIII-lea, atinsese deja 20 000 000 de locuitori.

24. De notat în această privință că celelalte mari focare ale civilizației occidentale au creat pe rând tipuri umane, modele pe care restul Europei a căutat, mai mult sau mai puțin conștient, să le imite. Franța medievală a creat modelul cavalerului, Italia Renașterii pe Principele lui Machiavelli, în același timp om de cultură și politician fără scrupule; Spania, într-o măsură mai mică, a creat tipul *hidalgo*, crescut de geniul unui Cervantes, sub trăsăturile lui Don Quijote, la o sublimă sinteză a eroicului și a caricaturii. Franța Marelui Secol a dat *l'honnête homme*. Mai târziu, Anglia, gentlemanul, care până recent era încă modelul nostru. Germania n-a dat nici un tip de valoare universală.

25. Vezi, mai sus, capitolul despre Bizanț, p. 92.

26. De exemplu, Calvin în Elveția romandă.

27. E simptomatic faptul că în momentul în care Gustav Vasa a hotărât să adopte reforma luterană nici o singură familie suedeză n-a rămas catolică!

28. Nu e oare stranie deformarea pe care evenimentul a impus-o protestantismului dacă luăm în considerare că intuiția majoră a lui Luther a fost salvarea prin credință și nu prin rezultatele muncii, în vreme ce, puțin câte puțin, practica ansamblului lumii protestante s-a axat mai ales pe rezultatele muncii? Avem aici un paradox izbitor, care dovedește în ce măsură — pe termen lung — rezultatele pot să fie contrare intenției inițiale. Ceea ce ne interesează aici în evoluția unei civilizații nu este să știm în numele cărui ideal, al cărui vis a fost declanșată o mișcare, ci să știm unde a ajuns ea. Mai ales aici intervine factorul *rasă* (adică *cultura* în cel mai strict sens). Mișcarea de reformă se declanșează aproape

pretutindeni în lumea occidentală: în Anglia, în Boemia, în Franța, în Italia (Gian Matteo Ghiberti, episcop de Verona etc.), dar la urma urmei numai în țările germane mișcarea ajunge la o schismă adevărată, pentru că sub acest pretext — ar fi putut să fie un altul de sens diametral opus — se ascundea trebuința latentă, inconștientă, organică, de a se disocia de un ansamblu la a cărui spiritualitate nu participa din străfundurile sufletului său.

29. După operele pastorilor germani Rudolf Bultmann și Dietrich Bonhoeffer (ultimul, împușcat de naziști în 1945), cartea episcopului anglican John A.T. Robinson, *Honest to God* (trad. fr. *Dieu sans Dieu*, Paris, 1964), este deosebit de reprezentativă pentru această tendință.

30. S-a avansat, de asemenea, opinia că spiritul protestant e responsabil de dezvoltarea unei tendințe care, deși nu este proprie omului occidental, a atins în Occident proporții dramatice: noțiunea de „rasă aleasă" inspirată, se pare, din Vechiul Testament — noțiune care, la rândul ei, a favorizat rasismul. Fapt este că acesta e mult mai dezvoltat în vechile colonii engleze și olandeze decât în țările colonizate de Portugalia, Spania, Franța sau Italia. Se poate argumenta în sens invers că scandinavii de astăzi par sincer antirasiști. Dar, pe lângă faptul că e vorba aici de națiuni asupra cărora religia a avut o mică influență, este dificil să presupunem ce reacții ar fi avut dacă ar fi colonizat popoare de culoare și dacă s-ar fi confruntat cu problema amestecului rasial. Un studiu asupra comportamentului americanilor de origine suedeză confruntați cu problema negrilor ar fi probabil revelator.

31. „Marea bancă protestantă" în Franța este totodată un fenomen propriu protestantismului și un fenomen de compensație, tipic minorităților religioase oprimate (parsii în Persia și India, grecii în Imperiul otoman, evreii în Europa Occidentală).

32. Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus, historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinem Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 1919–1927. S-ar putea spune de asemenea că cele două teze nu se situează pe același plan de explicație sociologică. Rolul evreilor, subliniat de Sombart, este întrucâtva exterior; este aportul unei anumite tehnici și al unui personal antrenat din generație în generație în practica banului. Dar acest aport exterior ar fi rămas probabil ca înainte, adică fără influență asupra structurilor mentale ale omului occidental, dacă n-ar fi existat o mutație în profunzime provocată de protestantism, așa cum a semnalat Max Weber (vezi în același sens: Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der Modernen Welt*, 1906).

33. Criteriul cel mai sigur al gradului de „modernizare" a unei ţări ne pare a fi cifra consumului de energie pe cap de locuitor. Iată primele zece ţări, pentru anul 1967, în kilograme pe cap de locuitor, echivalenţă huilă (extrase din Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite, 1968, pp. 349–352): 1. Statele Unite, 9 828; 2. Canada, 8 060; 3. Cehoslovacia, 5 487; 4. Germania de Est, 5 336; 5. Regatul Unit, 5 003; 6. Australia, 4 791; 7. Suedia, 4 787; 8. Belgia, 4 670; 9. Danemarca, 4 264; 10. Germania Federală, 4 199 (am lăsat deliberat deoparte micro-statele şi posesiunile, precum Noua Caledonie, Christmas Islands, Kuweitul şi Saint-Pierre-et-Miquelon etc.). Astfel, în privinţa consumului de energie pe cap de locuitor, din primele zece ţări ale lumii opt sunt state cu majoritate protestantă. (Remarcă: ţările din estul Europei nu figurau în Anuarul Statistic din 1965, şi figurează acum sub o rubrică specială intitulată „Ţări cu economie planificată"; nu ştiu care este semnificaţia pe care statisticienii ONU au vrut s-o dea acestei segregări: pentru orice eventualitate, dau următoarele cinci cifre: Norvegia, 3 964; URSS, 3 957; Islanda, 3 824; Ţările de Jos, 3 751; Franţa, 3 093.) Se obţin rezultate destul de apropiate prin calculul produsului naţional brut pe locuitor, deşi cifrele sunt mai aleatorii; ele dau următoarea succesiune: 1. Statele Unite; 2. Canada; 3. Elveţia; 4. Suedia; 5. Australia; 6. Danemarca; 7. Franţa; 8. Germania Federală; 9. Regatul Unit; 10. Norvegia (cifre extrase din statisticile generale OECD şi reproduse în Anuarul Statistic al Franţei, 1965, combinate cu cifrele produsului intern brut, aşa cum sunt ele furnizate de Anuarul Naţiunilor Unite, 1965, pp. 542 şi urm.).

34. O singură excepţie notabilă: Copernic — deşi a fost pusă la îndoială originea lui poloneză. Fără să vreau să intru aici într-o controversă erudită pe care pasiunile naţionale au lipsit-o prea adesea de obiectivitatea recomandabilă, trebuie să notăm: 1. că numele de Copernicus pare să fie de origine germană, ortografierea lui cea mai obişnuită fiind Koppernigk, formă aflată probabil în legătură cu localităţile unde existau mine de cupru, precum Kopirnik, mai târziu Köppernig, din Silezia de Sus; 2. că bunicul lui Copernic era probabil originar din Silezia (ceea ce lasă intactă însă problema originii lui etnice); 3. că tatăl lui, Niklas Koppernigk, era negustor la Cracovia, oraş unde burghezia, încă din secolul al XV-lea, era în majoritate germană; 4. că acesta a emigrat la Thorn, veche ctitorie germană a Prusiei occidentale, afiliată Hansei, şi că s-a căsătorit cu fiica unui mare burghez, Watzelrode, a cărui familie, incontestabil germană, este atestată printre consilierii municipali din Thorn de la mijlocul secolului al XIV-lea; 5. că Niklas Koppernigk murind când fiul lui avea încă o vârstă fragedă, unchiul dinspre mamă al acestuia,

Lucas Watzelrode, viitor episcop de Ermland, va juca un mare rol în educaţia tânărului Copernic, pe care l-a luat o vreme pe lângă el; 6. că pare stabilit că germana era limba lui de exprimare curentă. Din toate acestea, rezultă că, dinspre partea maternă şi probabil, de asemenea, dinspre partea paternă, Copernic era de origine germană, fiind crescut în mediu german. Acestea fiind spuse, rămâne faptul că familia lui a fost fidelă regelui Poloniei, ca cele mai multe familii burgheze din Thorn, în lupta împotriva Ordinului Teutonic, şi mai ales că nu în Germania, ci la Cracovia, capitala regatului, a studiat Copernic, maestrul lui în astronomie fiind polonez. În rezumat, ne aflăm în prezenţa unui caz-limită pe care e dificil să-l considerăm ca o veritabilă excepţie la afirmaţia de mai sus.

35. Fondată în 1364, în epoca în care Cracovia era capitala regatului (1305–1595). Dar oraşul era deja prosper în secolul al XIII-lea, acordându-i-se în 1257 o constituţie particulară inspirată din „libertăţile de la Magdeburg". Copernic a studiat aici de la 1491 la 1495.

36. În această capitală a unei provincii cu majoritate ortodoxă, polonezii au fondat o universitate doar în 1661.

37. În Transilvania s-a dezvoltat secta unitarienilor, foarte răspândită azi mai ales în America. Tot aici găsim în secolul al XVI-lea primul exemplu de „coexistenţă paşnică" între confesiuni (dar egalitatea convenţională dintre catolici şi protestanţi nu se va extinde totuşi la ortodocşii care formează majoritatea populaţiei şi a căror confesiune va fi pur şi simplu tolerată).

38. În treacăt fie spus, nu este straniu că primele două personalităţi pe care Ungaria şi Polonia le dau culturii occidentale, Liszt şi Chopin, sunt unul pe jumătate german şi celălalt pe jumătate francez?

39. În paginile care urmează, vom folosi în bună măsură tabelele alcătuite de Alfred L. Kroeber în *Configurations of Culture Growth*, University of California Press, 1963.

40. Dar poate nu e lipsit de interes să remarcăm că, în cazul lui Toma d'Aquino, nu este vorba de un italian de spiţă veche, deoarece el aparţine, atât pe linie paternă, cât şi pe linie maternă, clasei conducătoare de origine germană. Tatăl lui, Landolph conte d'Aquino, cobora dintr-o familie longobardă şi era strănepotul lui Frederic Barbarossa; mama lui, contesa Theodora, aparţinea ilustrei familii a Tancrezilor de Hauteville, cuceritorii normanzi ai Siciliei. Să adăugăm că, în această Europă cosmopolită din secolul al XIII-lea, primii lui maeştri la Universitatea recent creată în Neapole au fost Petru Irlandezul şi Martin de Danemarca, înainte ca el să-şi urmeze studiile pe lângă Albert cel Mare la Köln şi să-şi obţină titlurile la Sorbona.

41. Vezi nota 34, p. 185.

42. Această tendință apare destul de clar dintr-o listă a Premiilor Nobel pentru știință, de la crearea acestor premii în 1901 până în zilele noastre (vezi tabelul, anexa II). Din 1901 până în 1939, țările germane (Germania și Austria) cumulează pentru cele trei premii anuale pentru fizică, chimie, medicină și fiziologie, 39 de premii, și acest avans german este probabil și mai pronunțat în domeniul științelor umanistice. Plasate în continuare, Marea Britanie nu are decât 17, Franța și Statele Unite 13 fiecare. Vin pe urmă, în ordine, Țările de Jos și Suedia (6 fiecare), Elveția (5), Danemarca (4), Italia (3), Belgia (2), urmate de alte câteva țări, printre care și Rusia (câte unul). Al doilea război mondial și urmările lui provoacă schimbări notabile, ca și noile condiții ale cercetării științifice, care pretind din ce în ce mai mult organizarea unei munci colective pe scară vastă și alocări de fonduri considerabile. Nu e deci de mirare că Statele Unite iau un avans clar față de toate celelalte națiuni (60 de premii din 1943 până în 1970), atât prin organizarea originală a cercetării lor științifice, cât și prin „scurgerea" din ce în ce mai accentuată de creiere din Europa, și chiar din alte părți. Oricare ar fi explicația, progresia aproape aritmetică a palmaresului Statelor Unite este impresionantă: 1 singur premiu din 1901 până în 1910, 2 din 1911 până în 1920, 3 din 1921 până în 1930, 7 din 1931 până în 1939, 10 din 1943 până în 1950, 18 din 1951 până în 1960, în sfârșit 32 în deceniul 1960–1970. Marea Britanie se menține pe locul al doilea, la un nivel sensibil egal (24); Germania (cu Austria) e în scădere, ajungând pe poziția a treia (11) — dar este just să notăm că mulți laureați americani și britanici ai Premiului Nobel în perioada 1943–1968 sunt emigranți germani sau austrieci. Toate celelalte țări sunt departe în urmă: Elveția, Suedia și URSS (câte 3), Franța, Italia, Japonia, Australia (câte 2), alte douăsprezece țări, un premiu de fiecare.

43. A se vedea în legătură cu acest subiect teza Lilianei Guerry (Doamna Marcel Brion), *Cézanne et l'expression de l'espace*, Paris, 1950.

44. Aș aminti că tot în 1913 Spengler începe să lucreze la *Der Untergang des Abendlandes*; din același an datează lucrarea lui Edmund Husserl *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, în vreme ce Einstein enunțase din 1905 teoria relativității.

45. University of California Press, 1963 (operă postumă), mai ales cap. 4, „Flow and Reconstitution within Civilizations".

46. Jurnalul *Le Monde* a publicat în martie 1967 o serie de articole, rezultat al unei anchete asupra insatisfacției crescânde a tinerilor artiști francezi laureați „Prix de Rome", bursieri la Villa Medici din Roma. Autorul

dă pentru aceasta tot soiul de motive, şi unele, şi altele la fel de valabile. Cred că totul se rezumă la o singură explicaţie: *Antichitatea şi clasicismul occidental nu mai prezintă atracţie pentru tânărul artist de astăzi.* Un contact cu India, China şi Japonia, cu Mexicul sau Perú, dar mai ales cu lumea neagră — sau metisată — îi stimulează mai mult inspiraţia decât o şedere în Cetatea Eternă.

47. Iată un caz. În 1908, din lăcaşul lui de pustnic, tânărul Brâncuşi dă prima operă care se rupe hotărât de sculptura trecutului, *Sărutul*, piatra tombală a lui Yanosa Sasavskaia, din cimitirul Montparnasse (opera este reprodusă în foarte multe albume de artă modernă). Or, am fost izbit de extraordinara asemănare dintre această piesă şi o figurină erotică descoperită în anii '30 la Ain Sakhri, în deşertul Iudeii (cf. R. Neuville, în *L'Anthropologie*, vol. XLIII, 1933, pp. 558 şi urm., şi *Archives de l'Institut de Paléonthologie humaine*, vol. XXIV, 1951, pp. 132 şi urm.; figurina este reprodusă în Em. Anati, *Palestine before Hebrews*, p. 161). A avut oare Brâncuşi sub ochi figurine asemănătoare, sau acest autentic ţăran de la Dunăre a regăsit, printr-o intuiţie de geniu, reprezentări îngropate de milenii în subconştientul colectiv?

48. Vezi, mai sus, p. 28.

49. Profunda răsturnare în echilibrul de forţe apărută ca urmare a celui de-al doilea război mondial face ca astăzi Marea Britanie să nu mai fie în măsură să încline în favoarea unei părţi sau a alteia, de altfel ea are legături prea profunde cu unul dintre statele pretendente la hegemonie rămase în arenă, adică cu Statele Unite, pentru a-şi putea încă permite să ducă un joc de echilibrare. Ea este obligată să încline cu toată greutatea ei în favoarea unei singure părţi. La urma urmelor, aceasta este soarta tuturor fostelor mari puteri ale Europei Occidentale, în pofida unor veleităţi şi manifestări sporadice de independenţă, sau de umoare, care, pe termen lung, n-ar putea avea nici o influenţă sensibilă asupra constelaţiilor de puteri, de acum încolo guvernate de forţe economice şi spirituale care depăşesc simplul joc politic.

50. Lucrurile se petrec la fel la ora actuală. Pasiunile ideologice, marxismul împotriva liberalismului, au mascat pentru privirea lumii întregi adevărata miză a „războiului rece": ultimul act al luptei pentru hegemonie care se juca între Rusia şi Statele Unite.

51. Puţini istorici ar fi prevăzut acest lucru cu câţiva ani mai devreme. Unii, ca Tocqueville, l-au prevăzut de peste un secol.

52. Am datat intrarea Rusiei în cercul statelor pretendente la hegemonie în anul 1756, anul alianţei cu Austria şi Franţa împotriva Prusiei lui Frederic II, aliată cu Anglia (Războiul de şapte ani). Este prima in-

tervenţie directă în afacerile europene, dincolo de ceea ce avea de împărţit cu vecinii suedezi, polonezi sau otomani.

53. Astăzi este evident că, în rivalitatea SUA–URSS, aspectul ideologic a trecut pe planul doi. Avem de-a face cu un conflict de puteri. Există aici o asemănare izbitoare cu epoca războaielor religioase: Războiul de treizeci de ani, început din motive religioase, a sfârşit prin a fi un conflict de putere între două Case catolice.

Civilizaţia arabă sau islamică

L-am prevenit pe cititor la sfârşitul capitolului despre civilizaţia cretană că, pentru o mai bună înţelegere a schemei, am abandonat ordinea strict cronologică a apariţiei civilizaţiilor pentru a ne interesa mai ales de legăturile de filiaţie. Este motivul pentru care, după civilizaţia cretană, am abordat civilizaţia elenică, deşi civilizaţia chineză a fost probabil mai veche. Este de asemenea motivul pentru care, după civilizaţia elenică, am examinat întâi civilizaţia bizantină şi cea occidentală care îi sunt înrudite mai îndeaproape, şi numai pe urmă civilizaţia arabă, pe care o consider totuşi, în ciuda aparenţelor, ca fiind mai vârstnică cu câteva secole decât cele două precedente. Ar fi greşit într-adevăr să credem că, deoarece predica lui Hristos datează de la începutul primului secol al erei noastre, iar aceea a lui Mahomed de la începutul secolului al VII-lea, cele două civilizaţii creştine ar fi cu şase secole mai în vârstă decât civilizaţia islamică. Este mai degrabă invers.[1]

Se spune uneori că islamul e un parvenit în raport cu Roma şi Constantinopol. Islamul, poate, dar nu civilizaţia arabă aşa cum am definit-o şi a cărei origine trebuie trasată cu mult înainte de Mahomed. Pe de altă parte, *în momentul irupţiei islamului, Roma şi Constantinopol nu mai fac la drept vorbind parte din lumea romană sau elenică*. Deşi aureolate de prestigiul vechilor capitale imperiale, ele se află în centrul a două civilizaţii pe cale de a se naşte, cea occidentală şi cea bizantină.

Care sunt elementele care ne-ar permite să stabilim vârsta celor trei civilizaţii ieşite din întâlnirea elenismului şi a Orientului Mijlociu: islamul, Bizanţul şi Occidentul? Cred că trei ordine de fapte sunt de luat în considerare:

1. *data aproximativă a aculturării*, altfel spus a contactului dintre barbari şi o civilizaţie, sau a contactului dintre două sau mai multe civilizaţii care acţionează unele asupra altora;
2. *vârsta fiecăreia dintre civilizaţiile care se întâlnesc sau care întâlnesc barbari;*
3. *epocile la care au loc ulterior cele mai caracteristice manifestări ale evoluţiei culturale şi politice* a noilor unităţi astfel constituite (epocile înfloririi lor literare şi artistice, începutul erei „regatelor combatante", eventual cel al erei imperiale).

1. Civilizaţia arabă s-a născut din întâlnirea a trei grupuri de cultură: barbarii arabi, fanatizaţi de o activitate de predicare recentă; semiţii din Orientul Apropiat, aflaţi sub stăpânire bizantină — să-i numim din comoditate syrieni; în sfârşit, iranienii regatului sasanid.

Primii nu mai sunt întru totul barbari. Vecinătatea şi migraţiile sporadice i-au pus în contact din timpuri imemoriale cu fraţii lor semiţi, care s-au răspândit înaintea lor în întreg Orientul Mijlociu. În epoca istorică, le cunoaştem raporturile, nu întotdeauna pacifice, cu assyrienii şi babilonienii; mai târziu, unele triburi par să fi avut legături de vasalitate cu Ahemenizii. Am menţionat mai sus inscripţiile arameene din Arabia de nord, care ar data din secolul al V-lea î. Hr. Începând din secolul al III-lea, nabateenii din Petra se află în contact direct cu Regatul Seleucid. Se cunoaşte rolul Palmyrei la hotarele lumii romane, ca loc de întâlnire între Orient şi Occident, din secolul I î. Hr. până în secolul al III-lea d. Hr. În sfârşit, în ultimele secole care precedă apariţia islamului, se constituie două regate arabe rivale, sub protecţia respectiv a Sasanizilor şi a bizantinilor, regatul Dakhmizilor în jurul Hirei şi regatul Ghasanizilor. În ambele, influenţa creştină este preponderentă; există chiar un sediu episcopal nestorian la Hira, în vreme ce Ghasanizii sunt monofiziţi. Arabia de sud n-a scăpat nici ea de influenţa Orientului Apropiat. O clasă de negustori s-a constituit acolo, care se îmbogăţeşte din comerţul cu Orientul Apropiat. În sens invers, colonii evreieşti şi creştine s-au instalat până în inima Arabiei. Doctrina lui Mahomed ar fi fost de neconceput fără

lenta pătrundere a temelor religioase evreieşti şi creştine în cercurile arabe mai cultivate.

Syrienii, al doilea grup cu care arabii intră întâi în contact, sunt de şase secole unul dintre elementele constitutive ale civilizaţiei bizantine. În sfârşit, al treilea grup, cel iranian, a început un nou ciclu politic de aproape un mileniu.

Să mai adăugăm că există o diferenţă esenţială între elementul barbar care intră în componenţa civilizaţiei occidentale şi elementul barbar care intră în componenţa civilizaţiei islamice. Primul (germanii) nu-şi începe aculturarea decât după contactul direct cu civilizaţia invadată; *al doilea* (*arabii*) *a suportat deja o lentă aculturare* înaintea iruperii lui în zonele „civilizate" care vor deveni centrele noii civilizaţii. Aceste zone civilizate le sunt mai puţin străine decât le era germanilor Imperiul roman. Frontiera dintre Imperiul roman şi regatul part, pe de o parte, şi lumea arabă, pe de altă parte, a fost mult mai permeabilă decât a fost hotarul germano-roman înainte de stabilirea „federaţilor" în imperiu. În plus, *arabii sunt purtătorii unei religii superioare*, care va înlocui, în aria cucerită, celelalte religii superioare, în vreme ce germanii sunt păgâni care adoptă religia popoarelor civilizate pe care le subjugă. Din toate acestea, rezultă că vor fi necesare aproximativ şapte secole amalgamului germano-celto-latin pentru a începe să producă opere originale în domeniul artei şi în cel al gândirii, în vreme ce amalgamul arabo-siro-iranian dă roade remarcabile la mai puţin de două secole după cucerirea arabă.

2. La acest fenomen contribuie de asemenea un alt factor: vârsta fiecăreia dintre civilizaţiile pe care le întâlnesc aceşti barbari. Germanii se găsesc în Occident în contact cu o civilizaţie în declin, aflată la sfârşitul erei ei imperiale şi care a început de puţin timp o mutaţie sub efectul unei religii venite din Orient, creştinismul. Arabii se vor afla în contact cu Bizanţul, unde aceeaşi mutaţie se produce de mai mult timp, cel puţin de la mijlocul secolului I d. Hr., şi cu Persia, unde un alt ciclu de civilizaţie începuse de multă vreme, la drept vorbind din era pârtă, în secolele al III-lea şi al II-lea î. Hr. Aici, *arabii găsesc începutul unei noi civilizaţii care îşi trăise deja Evul Mediu*, şi tocmai asupra acestui punct aş dori să insist acum.

Prăbuşirea Imperiului ahemenid s-a produs într-un moment în care lumea Orientului Mijlociu nu părea să-şi fi epuizat toate virtualităţile. În jumătatea occidentală a vechiului imperiu, aceea care va fi fragmentată prin implantarea elenică (şi romană), vechea moştenire babiloniană „fermentează", pentru a duce, la începutul erei noastre, pe de o parte la apariţia creştinismului şi pe de altă parte la naşterea civilizaţiei bizantine, esenţial orientală în arta, instituţiile şi moravurile ei. În jumătatea orientală, evoluţia este întrucâtva diferită (numeroasele asemănări pe care le-am relevat între monarhia bizantină şi monarhia sasanidă fiind cu atât mai izbitoare).

Cum am văzut, perşii, realizatorii statului unitar al Orientului Mijlociu, au venit târziu în civilizaţia babiloniană. Aportul lor specific în diferitele domenii ale acestei civilizaţii rămâne modest în timpul acestei faze imperiale, ceea ce de altfel corespunde unui fenomen destul de general la popoarele „cezariene". Cu excepţia organizării statale şi militare, ei împrumută de la naţiunile pe care le-au supus cele mai multe dintre elementele de cultură. Ei favorizează amalgamul, jucând rolul de unificatori. Nu au încă o artă foarte originală, şi religia lor, de care totuşi sunt foarte ataşaţi, nu este exportată. Va fi nevoie de sosirea unui nou val de popoare iraniene din Asia Centrală, parţii, pentru ca elementul propriu-zis iranian să-şi pună pecetea asupra civilizaţiei Orientului Mijlociu — cu alte cuvinte, pentru ca Persia să devină unul dintre leagănele civilizaţiei următoarei generaţii. Astfel, în vreme ce civilizaţia elenică, în cursul erei „regatelor combatante", se instalează pentru câteva secole, în calitate de cuceritoare într-o jumătate a domeniului ahemenid, cealaltă jumătate, tocmai aceea de unde vechea rasă dominantă era originară, asistă la sosirea unor noi barbari care vor fi germenii unei noi civilizaţii. Şi aceşti barbari sunt rude apropiate ale perşilor, vechea rasă dominantă.

În faţa vidului relativ lăsat de dispariţia puterii persane şi sub presiunea hunilor, trei grupuri de triburi care duceau o viaţă nomadă la hotarele nord-estice ale Persiei se vor pune în mişcare: sarmaţii spre vest, unde-i vor respinge pe sciţi şi vor fi în contact de-a lungul secolelor, la nordul Mării Negre, cu greco-romanii, apoi cu germanii orientali, asupra cărora vor avea o influenţă

culturală evidentă (confirmată din ce în ce mai mult de descoperirile arheologice din sudul Rusiei); la cealaltă extremitate a hotarelor iraniene, vor fi triburile pe care chinezii le vor numi yu-zhe şi care, coborând spre India, vor crea Imperiul Cuşan; în sfârşit, în centru, sunt triburile care vor forma nucleul regatului part. Acesta va porni spre mijlocul secolului al III-lea î. Hr. la recucerirea Iranului împotriva greco-macedonenilor. Această respingere va dura peste un secol, după care frontiera dintre lumea iraniană şi lumea elenică (pe rând regatul seleucid, Imperiul roman, Imperiul bizantin) se va stabiliza pentru opt secole, cu câteva mişcări de flux şi de reflux în Mesopotamia şi Syria. Şi este semnificativ să constatăm că această recucerire militară este însoţită, de la sfârşitul secolului al II-lea, de o notabilă schimbare în manifestările a ceea ce s-a numit arta greco-iraniană, în sensul unei „iranizări" progresive a acestei arte. Iranizarea, adică respingerea unei mari părţi a aportului elenic care acoperise toată întinderea Imperiului ahemenid ca un val seismic, până în India şi Bactriana (unde se va perpetua încă de-a lungul câtorva generaţii, cu consecinţele cunoscute asupra artei indiene şi asupra artei budiste pe cale de a se naşte). Iranizarea, adică întoarcerea spre motivele şi formele vechii civilizaţii babiloniene, dar şi spre forme mai primitive, proprii popoarelor iraniene. Vedem impunându-se cupola pe plan central şi, probabil pentru prima oară, interiorul cu trei naosuri; vedem reapărând motive decorative orientale şi un alt element, avându-şi probabil originea în stepe: figuraţia din faţă sau „din trei sferturi". De altfel, un anumit regres al tehnicii este manifest, mai ales în sculptură. Şi asta ne conduce la o altă constatare: timp de o jumătate de mileniu, Persia Arsacizilor prezintă toate caracteristicile unui stat medieval. Constatarea rămâne valabilă pentru epoca sasanidă, cu rezervele pe care le voi face mai departe. Nici o societate nu oferă o mai mare asemănare cu Evul Mediu occidental decât societatea persană a epocii parte şi sasanide. Şi aceasta din dublul motiv că aceste două societăţi sunt „contemporane" în termeni de civilizaţie şi că societatea occidentală a suportat, indirect, o puternică influenţă a Persiei sasanide.[2] Regăsim aici o structură esenţial feudală, cu o aristocraţie suficient de independentă faţă de rege pentru a reprezenta uneori o gravă primejdie pentru monarhie.

De fapt, de-abia o jumătate din teritoriu (care în ansamblul său acoperă practic întregul vechi Imperiu persan, cu Mesopotamia şi o parte din Armenia) ţine de rege. Restul este împărţit într-un mare număr de regate rivale. Ca mai târziu în Occident, aceste unităţi vor face să retrăiască vechile grupuri naţionale: Persida corespunde Persiei antice, în sens strict; Elymaida corespunde Elamului, Characena Mesopotamiei de sud, vechea „Ţară de la Mare", Adyabena vechii Assyrii, Osroena vechiului Bit-Adini etc. Oraşele sunt fortificate după o tehnică ulterior adoptată de Occident. În sfârşit, echipamentul călăreţului, cu lancea şi greaua lui cămaşă de zale, îl prefigurează pe acela al cavalerului „franc". Cu alte cuvinte, Imperiul roman şi regatul part nu sunt „contemporane". Şapur I e mai aproape de Filip August decât de adversarul său Valerianus.

Totuşi, în toată aria odinioară acoperită de Imperiul ahemenid, o nouă civilizaţie mijeşte şi de ambele părţi ale frontierei romano-persane se pot distinge fenomene medievale:

1. accelerarea evoluţiei limbilor (arameica devine syriaca, iraniana devine pahlavi);
2. fervoarea şi efervescenţa religioasă (profetism evreiesc, cult al lui Mithra, transformarea zoroastrismului, mazdeismul, creştinismul — cu diversele sale ramuri, ortodoxă, ariană, nestoriană, monofizită etc. —, maniheismul);
3. feudalism social, care se menţine sub Sasanizi şi care va explica parţial exacerbarea pasiunilor religioase, apariţia mişcărilor sociale şi, în bună măsură, triumful uşor al islamului[3];
4. în sfârşit, simultan cu întoarcerea la formele vechi de artă, deosebit de vizibilă în epoca sasanidă, care nu e lipsită de asemănare cu fenomenul Renaşterii italiene, constatăm o anumită sărăcie a gândirii şi literaturii. Paradoxal, în vreme ce în artele plastice se caută imitarea modelelor vechi, literatura pe cale de a se naşte şi cronicile istorice par să fi pierdut orice contact cu literatura Orientului Mijlociu antic, căutându-şi inspiraţia la greci şi indieni.

Astfel, în momentul în care arabii irup în Orientul Mijlociu, dintre toate popoarele pe care le vor subjuga, perşii sunt cei mai

„copţi" din punctul de vedere al ciclului de civilizaţie. Ei se află spre sfârşitul fazei de formare a unei noi civilizaţii (de la începutul aventurii parte până la cucerirea arabă sunt nouă secole). Tot perşii au reuşit să-şi construiască cea mai bine definită personalitate naţională. Ei vor marca în modul cel mai profund noua civilizaţie pe care o vom numi arabă.

Asupra acestui punct nu există unanimitate printre istoricii islamului. Fără îndoială, arabii datorează cele mai multe elemente ale culturii lor culturilor popoarelor pe care le-au supus. Aceasta nu înseamnă să le tăgăduim orice originalitate. S-a observat, de altfel, că de la un capăt la altul al lumii musulmane se recunoaşte în toate un semn particular, o savoare unică, într-un cuvânt un stil care nu aparţine decât acestei lumi. Arabii au dat dovadă de o putere extraordinară de a asimila aporturile străine şi de a le amalgama într-un tot coerent şi original. Şi acest tot a menţinut o relativă unitate spirituală din platourile Asiei Centrale până la Atlantic doar în virtutea unei religii vehiculate de o limbă. Pentru celelalte elemente constitutive ale culturii lor, arabii erau prea fruşti pentru a aduce ceva echivalent, dar nu suficient de barbari pentru a le respinge.[4]

În amalgamul de popoare şi de secte pe care mareea arabă le acoperă în cursul secolului al VII-lea şi la începutul secolului al VIII-lea, putem distinge trei mari culturi care vor avea o influenţă hotărâtoare asupra celor nou-veniţi: în Syria, în Egipt şi în Africa de Nord, în Ifriquiya, adică în provinciile bizantine cucerite, moştenirea elenică e pe cale să se amestece cu moştenirea babiloniană pentru a da o sinteză nouă în cadrul creştinismului şi al Imperiului roman de răsărit. (La copţi, sunt aparent puţine reminiscenţe ale vechii civilizaţii egiptene, dar, ca la syrieni de altfel, există o rezistenţă îndârjită faţă de dominaţia Bizanţului, atât faţă de spiritualitatea lui, cât şi faţă de birocraţia şi fiscalitatea lui — şi această rezistenţă se traduce în certuri religioase.) În vechile domenii ale Sasanizilor, curentul naţional persan a respins puţin câte puţin reminiscenţele elenistice din artă şi gândire, sau le-a modificat profund. Dimpotrivă, moştenirea babiloniană, remodelată de influenţa autohtonă iraniană, este încă vizibilă. Creştinismul n-a fost practic tolerat decât sub formele sale eretice, persecutate de

Bizanţ (mai ales nestorianismul). Cele trei curente pe care tocmai le-am distins, elenic, babilonian şi iranian, derivă în diverse grade din vechea civilizaţie elenică şi din vechea civilizaţie babiloniană. Moştenirea Greciei e din ce în ce mai puţin vizibilă pe măsură ce ne îndepărtăm de bazinul mediteranean, în vreme ce moştenirea Orientului Mijlociu tinde, dimpotrivă, să câştige teren spre vest prin intermediul creştinismului. În vechile provincii bizantine, amalgamul greco-oriental nu este încă perfect şi iată de ce distingem un curent elenic şi un curent syrian. În vechiul regat sasanid, sinteza este deja realizată şi noua civilizaţie este atât de avansată încât va fi nevoie de câteva generaţii pentru ca iranienii arabizaţi, sau arabizanţi, să joace un rol hotărâtor în înflorirea noii civilizaţii arabe care apare astfel ca un rezultat neprevăzut al propriei lor civilizaţii, ca şi cum acesteia i-ar fi lipsit un ultim element constituent, un stimulent, un catalizator.

Se insistă adesea asupra importanţei aportului elenic la civilizaţia arabă. El este de netăgăduit. Mi se pare totuşi că, dacă am dori să rezumăm într-un cuvânt această contribuţie, am putea să-l caracterizăm drept aport „intelectual": ştiinţă, filozofie, literatură. Şi contactul continuă să se facă cel mai adesea prin intermediul traducerilor syriace şi de asemenea prin prisma deformantă a creştinismului pe cale de a se naşte. Contactul direct cu filozofia greacă va fi un fenomen relativ târziu şi nu va mai atinge decât o mică minoritate de gânditori — ei înşişi mai mult sau mai puţin suspecţi în ochii musulmanilor ortodocşi. E vorba deci de elemente de civilizaţie care, oricât de importante ar fi, nu afectează noua civilizaţie arabă în straturile sale cele mai adânci. Lumea syriană, cu pătrunderea tradiţiilor Cărţii din perioada de precultură a arabilor, apoi prin contact direct, după cucerire, şi prin afinităţile etno-culturale pe care le revelează sau le trezeşte, pare să fi avut o influenţă mai profundă asupra civilizaţiei pe cale de a se naşte. Lucrul este evident în domeniul artelor plastice, mai ales în arhitectura de la începuturile islamului. Se spune de obicei că arhitectura arabă s-a inspirat din arhitectura bizantină. De acord, dar mai trebuie să amintim că arhitectura bizantină şi esenţialul din decoraţia ei sunt de origine orientală: syriană, mesopotamiană, iraniană. Arabii n-au nici o dificultate să se adapteze la ea. Sunt la ei acasă.[5]

Arabii au deci cele mai multe afinităţi tocmai cu aceşti syrieni, rămăşite ale civilizaţiei babiloniene înglobate de aproape o mie de ani în civilizaţia greco-romană pe care ei au respins-o, dar care i-a marcat: au un idiom înrudit cu limba lor, religii care au aceeaşi sursă, cutume apropiate, contacte foarte vechi. Nu e deloc de mirare că într-o primă fază Syria îşi exercită asupra arabilor puterea de atracţie. Capitala va fi la Damasc, primele moschee vor fi bisericile creştine uşor modificate, administraţia va fi calchiată după cea bizantină. Şi totuşi, influenţa iraniană va ajunge foarte repede să domine politic şi spiritual.

Cum să explicăm acest aparent paradox? Două elemente par să fi jucat un rol în această rapidă alunecare a centrului de gravitate al lumii arabe, din Syria spre Iran. Primul este că syrienii, adepţi ai unei religii relativ noi (creştinismul), se vor converti mult mai încet la islam decât iranienii zoroastrieni. De-a lungul multor generaţii, syrienii şi egiptenii care îi slujesc pe califi vor rămâne cel mai adesea creştini. Iranienii au devenit musulmani. Al doilea element, pe care l-am notat deja mai sus, ar fi relativa *maturitate politică* a iranienilor. Ei au pierdut un stat naţional în plină vigoare şi vor căuta instinctiv să-l reconstituie. De fapt, în noul stat arab, ei vor avea foarte repede tendinţa, nu să-i slujească pe noii stăpâni, aşa cum făceau syrienii, ci să-i înlocuiască.

Căderea Omeyyazilor este în mare parte fapta lor. Un sclav iranian eliberat, Abu Moslim, este acela care, cu trupe din Khorassan, joacă un rol determinant în venirea la tron a Abbasizilor. Acest sprijin al iranienilor explică de asemenea transferarea capitalei de la Damasc la Bagdad (al cărui nume este persan). Începând din acest moment, caracterul iranian al Imperiului arab este din ce în ce mai accentuat. Califii din Bagdad apar în mod manifest ca succesori ai regilor sasanizi. Birocraţia lor este moştenită de la „marii regi" (inclusiv numele atotputernicului *vizir* şi al *divanurilor* lui), personalul acesteia fiind în mare parte persan. Prima dinastie de mari-viziri, Barmekizii, e de origine persană.

Şi mai semnificativ apare rolul iranienilor în cristalizarea culturii islamice.[6] Chiar în domeniul poeziei, unde aportul arab este cel mai vizibil şi mai puţin contestat, trebuie să remarcăm că trecerea de la cântecul popular la marea literatură se face prin intermediul

persanilor recent convertiţi, ca Abu Nowas. Primii prozatori „arabi" sunt de asemenea persani, ca Ibn Moqaffa, care în prima jumătate a secolului al VIII-lea adaptează în arabă versiunea în pahlavi a *Panciatantrei* sanscrite, care va deveni povestirea *Kalila şi Dimna*, atât de populară în lumea arabă. Persani sunt de asemenea marii prozatori din secolul al IX-lea, Sahl ben Harun şi Ibn Qotaiba, precum şi creatorii gramaticii şi filozofiei arabe, ca Sibawaihi. O dată cu deplasarea capitalei spre est, influenţa sasanidă devine preponderentă atât în arhitectură, cât şi în artele plastice, cum o dovedesc recentele săpături de la Raqqa şi Samarra. Şi departe de a se estompa cu timpul, influenţa iraniană se va accentua pe măsură ce se va întări autonomia Persiei sub Tahirizi, Saffarizi şi Samanizi. Cazul celor *O mie şi una de nopţi* mi se pare deosebit de semnificativ, deoarece această operă populară, considerată astăzi a fi atât de caracteristică lumii arabe, în vremurile ei de splendoare, este citată cu dispreţ nedisimulat de primele opere arabe care fac aluzie la ea la sfârşitul secolului al X-lea şi la începutul secolului al XI-lea. Enciclopedia istorică a lui Masudi, ca şi Fihristul, o jumătate de secol mai târziu, vorbesc în termeni peiorativi despre „aceste istorioare mincinoase" *traduse în arabă din persană*. Dacă astăzi această culegere, devenită una dintre marile opere ale literaturii universale, poate să pară reflectarea fidelă a societăţii arabe din timpul marilor califi abbasizi, pentru autorii contemporani, ea era încă o manifestare mediocră a unei literaturi de împrumut.[7]

Chiar în domeniul unde influenţa elenică şi syriacă este predominantă, ca în ştiinţe şi filozofie, palmaresul iranian este strălucit: Al-Beruni, Avicenna, Al-Ghazali (supranumit Sfântul Toma musulman), matematicianul Omar ben Alhayam, istoricul Tabari şi probabil, de asemenea, Al-Baladhuri, pentru a nu-i cita decât pe cei mai iluştri. Şi tot un persan, Almawsili, domină viaţa muzicală sub Harun al-Raşid şi Al-Mamun, în epoca unanim recunoscută ca vârsta de aur a civilizaţiei arabe. Acest apogeu, la mai puţin de două secole după Mahomed, ar fi cu totul de neînţeles *dacă n-am accepta ipoteza că civilizaţia zisă arabă nu este decât rezultatul civilizaţiei începute în Iran de către parţi în secolul al III-lea î. Hr.* şi a cărei eră sasanidă reprezintă deja în mod strălucit perioada de

formare. Noul amalgam s-a constituit foarte repede din primele secole ale islamului şi, graţie cuceririlor, unităţii limbii sacre, pelerinajelor şi în general facilităţii de circulaţie, chiar în epocile de tulburări politice, o anumită unitate de stil s-a stabilit în moravuri, în artă, în gândire — şi aceasta în pofida certurilor tribale, politice, religioase şi filozofice care par deosebit de intense. S-ar spune chiar că propagarea ereziilor, prozelitismul sectelor, persistenţa duşmăniilor între triburile arabe de la un capăt la altul al imensului imperiu favorizează procesul de uniformizare. S-ar zice că există un simţ mai ascuţit al comunităţii islamice în primele secole ale islamului decât în perioada ulterioară, care va ajunge sub turcii otomani la unificare — la fel cum Europa Occidentală va fi mult mai diferenţiată şi învrăjbită în epoca modernă decât în vremurile cruciadelor şi ale atotputernicei papalităţi.

Am spus imperiu, dar nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi de cuvinte. În nici un moment statul omeyyad sau abbasid nu prezintă caracteristicile statului unitar al unei civilizaţii, sau ale „imperiului universal", pentru a relua expresia lui Toynbee. Este o eroare să credem că primii califi reconstituie cumva Imperiul ahemenizilor. *Ne aflăm într-un nou ciclu*, şi arabii sunt semibarbari, complet străini de ideea imperială. Dacă s-au instalat definitiv, întâi în Syria, apoi în Mesopotamia, ei păstrează multă vreme moravurile şefilor nomazi, înaintaşii lor, şi nu adoptă decât parţial structurile administrative ale ţărilor cucerite.[8] Când la Bagdad curtea Abbasizilor va lua în cele din urmă aspectul pe care-l avea curtea regilor Persiei, Imperiul arab va fi deja în pragul fragmentării în funcţie de traseul principalelor grupuri etno-culturale sau de hazardul sectelor şi al pretendenţilor. Va exista Califatul de Córdoba, Maghrebul occidental, Maghrebul oriental, Egiptul cu Tulunizii, apoi Fatimizii, Syria cu Hamdanizii, în sfârşit Persia, din ce în ce mai autonomă şi din ce în ce mai diferenţiată de restul lumii musulmane. Pretutindeni elementul arab a cedat puţin câte puţin puterea politică elementelor străine, berbere, turceşti, iraniene. Nimic din toate acestea nu ne aminteşte de *Pax Romana*, sau de *Pax Persica* epocii ahemenide, sau de orice altă pace imperială din faza finală a unei civilizaţii. *Mutatis mutandis*, perioada califatelor omeyyade şi abbaside corespunde mai mult perioadei de expan-

siune elenică din secolul al VIII-lea până în secolul al IV-lea î. Hr. sau expansiunii Europei Occidentale de la sfârşitul Evului Mediu şi din epoca modernă. În ciuda unei extreme fragmentări şi a unei anumite anarhii politice, regăsim o uimitoare unitate în moravuri, mode şi gusturi, o bogăţie de idei şi de schimburi continue în artă. Chiar după ruptura Omeyyazilor din Córdoba de Califatul din Bagdad, Spania şi de asemenea Maghrebul rămân foarte apropiaţi spiritual de lumea arabă, aşa cum s-a cristalizat ea în Oriental Mijlociu.[9] Monumentele din Córdoba, din Sevilla, din Kairuan şi Marrakech poartă pecetea artei persane tot atât de mult ca acelea din Cairo sau Samarra.

3. Urmează să abordăm al treilea ordin de fenomene pe care l-am considerat mai sus ca fiind necesar „cadrajului" civilizaţiilor ivite din întâlnirea elenismului cu Orientul Mijlociu, adică *epocile la care au loc manifestările cele mai caracteristice ale evoluţiei politice şi culturale a acestor unităţi.*

Am văzut că trebuia să considerăm perioada care durează de la sfârşitul secolului al VIII-lea până în secolul al X-lea ca fiind epoca de aur a culturii arabe[10] care urmează de aproape perioadei de dinamism politic maxim. Totuşi, cucerirea Indiei de către ghaznevizi şi mongoli şi cucerirea sud-estului european de către otomani sunt fapte mai târzii, datorate periferiilor islamului. Perioadele corespunzătoare s-ar situa pentru Bizanţ în secolul al X-lea în privinţa dinamismului politic şi din secolul al IX-lea până în secolul al XIV-lea în ceea ce priveşte iradierea culturală. Pentru Occident, dinamismul politic şi înflorirea culturală par mai strâns asociate şi le putem grupa de la Renaştere şi de la epoca marilor descoperiri până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În cele trei cazuri, înflorirea se situează la aproximativ o mie de ani după începutul perioadei larvare, dacă o plasăm pe aceasta, pentru civilizaţia arabă, la cumpăna decisivă dintre secolele al III-lea şi al II-lea î. Hr., adică la începuturile regatului part; la începuturile creştinismului, adică la mijlocul secolului I d. Hr., pentru civilizaţia bizantină; şi la începuturile aculturării germanilor, adică la sfârşitul secolului al IV-lea d. Hr., pentru Occident. Acelaşi decalaj se menţine de-a lungul fazelor următoare[11], acelea ale „regatelor combatante" şi ale statului unitar, şi am văzut că, dacă această ultimă fază

lipsește în istoria civilizației bizantine, atât pentru că ramura principală (Asia Mică și sud-estul european) este absorbită de o civilizație rivală (cea arabă), cât și din cauză că cealaltă ramură (Rusia) se convertește la civilizația occidentală, dimpotrivă, stabilirea statului unitar al civilizației arabe (Imperiul otoman) coincide în prima jumătate a secolului al XV-lea cu începutul erei „regatelor combatante" a civilizației occidentale.

Dar să revenim la fragmentarea califatului. De la începutul secolului al VIII-lea, în epoca expansiunii triumfătoare a islamului, în extremul occident, în Spania, cucerirea este în primul rând fapta berberilor — chiar dacă autoritatea Omeyyazilor nu este pusă în discuție, în vreme ce în extremul orient, în Khorassan, aceasta începe să fie contestată. Situația va continua să se agraveze sub Abbasizi. Vor exista de acum încolo două califate, la Bagdad și la Córdoba. Maghrebul, cel mai adesea, nu va depinde nici de unul, nici de celălalt. La Bagdad, cum am văzut, iranienii, cărora Abbasizii le datorau tronul, își vor asigura realitatea puterii. Pentru a le rezista, califii se vor sprijini pe mercenari turci care, într-o bună zi, vor deveni la rândul lor stăpâni, în vreme ce Persia, sub Tahirizi, Saffarizi, Samanizi sau Buizi, își va afirma din ce în ce mai mult independența, de fapt dacă nu de drept. Fatimizii, poate pentru că sunt arabi, vor avea și mai puține scrupule față de Abbasizi, întâi în Tunisia, apoi în Egipt. Astfel, din secolul al X-lea, în jurul celor trei dinastii arabe, Omeyyazii, Fatimizii și Abbasizii, lumea musulmană se împarte în cel puțin trei grupuri, fiecare fărâmițându-se într-o puzderie de principate, în funcție de etnii, tradiții și secte — sau pur și simplu în funcție de personalități excepționale. La ambele extremități, în Maghrebul occidental și mai ales în Persia, se nasc sau renasc individualități naționale. Există câteva încercări de unificare, toate din partea unor dinastii turcești, și care rămân la urma urmelor limitate: aceea a Selgiucizilor în secolul al XI-lea; aceea a Aiubizilor în secolul al XII-lea (care-l dau istoriei și legendei pe Saladin); dinastia Mamelucilor mai ales, la sfârșitul secolului al XIII-lea, care, singură, pare să fi avut în lumea musulmană de atunci o „idee imperială".

Era „regatelor combatante", care se conturează atât de clar la majoritatea civilizațiilor trecute de noi în revistă, nu se detașează

însă prea bine din istoria civilizaţiilor arabe. Schimbările, înfruntările, regrupările nu lipsesc; ele iau chiar, din când în când, un aspect haotic. Niciodată totuşi nu vedem constituindu-se constelaţii de state rivale, de puteri aproximativ egale, dintre care cel puţin una, pe rând, aspiră la exercitarea hegemoniei asupra întregii lumi din care face parte. Această situaţie se datorează poate faptului că lumea musulmană se întinde, geografic, pe o distanţă într-adevăr nemăsurată: de la Indus la Atlantic sunt 8 000 de kilometri şi obstacole naturale considerabile. Unitatea lumii greco-romane era asigurată prin mare. Civilizaţia elenică este o civilizaţie esenţial marină, şi Imperiul roman, am spus-o, este o fâşie teritorială în jurul acelei *Mare Nostrum*, căreia el îi controlează întregul litoral. Arabii nu vor avea niciodată decât o jumătate din litoral şi, cu excepţia unor scurte perioade, nu vor stăpâni Mediterana. În mod tradiţional, legătura dintre diversele părţi ale lumii arabe se face pe cale terestră. De unde decupajul geografic în cel puţin trei tronsoane principale: din est în vest, aria iraniană, aria Orientului Apropiat — Syria, Arabia, Egiptul —, apoi, de cealaltă parte a deşertului libian, grupul Maghreb-Spania, el însuşi adesea scindat în două sau mai multe părţi. Astfel, din epoca splendorii abbaside, autoritatea politică a califilor a fost nimicită de la un capăt la celălalt al imensului „imperiu" care a fost construit în grabă dintr-un elan religios, în timp ce, chiar la Bagdad, realitatea puterii era exercitată de veritabili „intendenţi ai palatului", cel mai adesea de origine străină. Iată de ce tendinţa spre unitate a lumii musulmane nu apare clar. Mai degrabă decât spectacolul unui grup de state aspirante la hegemonie, comparabile cu acelea din Orientul Mijlociu antic sau din China, din lumea elenică sau din lumea occidentală, vedem o succesiune de încercări în timp, care se încheie în secolul al XVI-lea prin instalarea Imperiului otoman simultan în inima vechiului Imperiu bizantin şi în aproape toată aria lumii arabe. Astfel, unificarea a fost în cele din urmă realizată nu de arabi, nici de syrieni şi iranieni (cele trei elemente constitutive ale civilizaţiei arabe), ci de o putere periferică, apărută târziu printre aceşti barbari asiatici islamizaţi, turcii, care vor juca un rol atât de mare în istoria politică a lumii arabe începând din secolul al IX-lea.

De-a lungul a două secole, efortul principal al otomanilor (căci de ei este vorba) a constat în lupta împotriva duşmanului exterior, lumea creştină. Cu excepţia marii lor înfruntări cu turco-mongolii lui Timur Lenk, care era să compromită marile succese repurtate spre vest, otomanii par să nu-şi fi făcut prea multe griji în privinţa celorlalte unităţi ale lumii arabe, aflate atunci în plină decadenţă. Imperiul otoman şi-a îndeplinit misiunea de unificator al lumii arabe doar după ce a distrus toate statele creştine ortodoxe, cu excepţia prea îndepărtatei Rusii (care, de altfel, în epocă, era vasala tătarilor musulmani), atacând în acelaşi timp Ungaria, primul bastion occidental. Lumea antică ne-a furnizat deja un exemplu asemănător: numai după ce a zdrobit, prin intermediul celor doi campioni ai săi, Macedonia şi Roma, civilizaţia babiloniană reprezentată succesiv de Persia şi Cartagina, civilizaţia elenică a putut să-şi realizeze unitatea. Şi paralela cu „imperiul universal" al Romei se continuă prin aceea că tocmai din partea civilizaţiei rivale zdrobite i se va trage mai târziu pieirea.

De altfel, unitatea lumii islamice nu va fi completă. Încercarea turcească se va ciocni de rezistenţa Persiei, care, după ce a contribuit atât de mult la înflorirea civilizaţiei arabe, s-a detaşat şi singularizat puţin câte puţin; în aşa măsură, încât, de la marele duel Selim I – şahul Ismail, din primul sfert al secolului al XVI-lea, care consacră o separare deja veche, ne este permis să vorbim de două ramuri distincte ale civilizaţiei arabe, ramura turco-arabă şi ramura iraniană. (Frontiera între Imperiul turc şi Persia va fi fluctuantă, dar se va situa uşor mai la est decât vechea frontieră între Imperiul roman şi regatul sasanid, Mesopotamia, care a suportat multă vreme influenţa iraniană, rămânând Turciei, cu excepţia unei scurte perioade în secolul al XVII-lea.)

Pentru a doua oară în două mii de ani, Persia se detaşează de un ansamblu pentru a crea o civilizaţie aparte: în secolul al III-lea î. Hr., cu dinastia parţă a Arsacizilor, a doua oară în secolul al XVI-lea d. Hr., cu dinastia persană a Sefevizilor. Dar împrejurările sunt foarte diferite. În primul caz, perşii s-au debarasat foarte repede de stăpânii lor macedoneni, şi cultura elenică importată de cuceritori a rămas superficială. De altfel, parţii care conduc rezistenţa sunt semibarbari, în vreme ce elenismul este în plină

maturitate. În al doilea caz, iranienii au fost în contact cu arabii vreme de opt secole, *momentul* întâlnirii între cele două culturi fiind diferit. Persanii sunt cei care se apropie de maturitate, iar arabii sunt semibarbari.

Am văzut rolul capital pe care l-a jucat elementul iranian în primele secole ale islamului, atât în domeniul politic, cât şi în domeniul cultural. Acest rol continuă până la sfârşitul secolului al XI-lea cel puţin. De la mijlocul secolului al X-lea până la mijlocul secolului al XI-lea, puterea reală, la Bagdad, aparţine emirilor Buizi, care se pretind înrudiţi cu Sasanizii şi care reînvie vechiul titlu de Şahinşah, Rege al Regilor. Influenţa iraniană rămâne preponderentă chiar după răsturnarea dinastiei buide de către turcii selgiucizi. Cel mai mare ministru al sultanilor selgiucizi este un persan, Nizam al-Mulk, personaj cu totul remarcabil, al cărui testament politic va servi drept model statelor musulmane de-a lungul secolelor, şi care, sprijinit de teologia compatriotului său Al-Ghazali, va fi creatorul acelor *madrasa* care rămân şi astăzi în întreaga lume musulmană instituţia principală a învăţământului ortodox sunnit.

Aşadar, de la începutul secolului al IX-lea, Persia, sub Tahirizi, s-a bucurat de o independenţă reală, care a favorizat o curioasă mişcare îndărăt ce are puţine exemple în istorie. Tradiţia persană n-a fost niciodată pierdută, chiar când, la iranieni, cultura superioară s-a exprimat în arabă, şi în secolul al X-lea, mai ales în timpul reacţiei aristocratice a Samanizilor, vedem apărând, fecundată de literatura arabă a celor două secole precedente, o mare literatură în limba persană. Această renaştere a unei culturi naţionale se manifestă întâi, cum e firesc, în literatură şi doar mai târziu în alte domenii. Rudaki, Daqiqi, Firdusi sunt deja poeţi persani; compatriotul lor Ibn Sina (Avicenna) este încă un filozof arab. De altfel, această renaştere nu va fi împiedicată de stăpânii turci sau mongoli pe care noile mişcări ale popoarelor din stepă îi vor impune Persiei vreme de câteva secole — Selgiucizi, Ghaznevizi, Genghishanizi, Timurizi. Sub aceştia din urmă, Persia va cunoaşte chiar o culme a culturii sale — deşi această dinastie străină şi-a stabilit capitala la Herat, într-un punct excentric faţă de lumea iraniană, vestul ţării scăpându-i foarte curând. — Astfel, de pildă,

influenţată de arta chineză şi totuşi foarte originală, miniatura persană din epoca timuridă merită să figureze printre marile momente ale picturii universale. Şi această apariţie (sau reapariţie) a picturii, pe care prejudecata arabă potrivnică „imaginilor" a împiedicat-o până atunci, ilustrează bine, alături de poezia epică hrănită din faptele măreţe ale anticei istorii naţionale, această detaşare a Persiei de restul lumii musulmane.

De altfel, un alt element consacră separarea: adoptarea de către Persia, în secolul al XVI-lea, sub noua dinastie naţională a Sefevizilor, a formei şiite a islamului. Persia a cunoscut, din primele timpuri ale islamizării, accese „eretice", kharidjite sau şiite[12], dar de fiecare dată fusese readusă la ortodoxie. Faptul că Persia adoptă acum definitiv şiismul, chiar în momentul în care turcii, apărători ai ortodoxiei sunnite, realizau statul unitar al civilizaţiei arabe, va avea consecinţe dintre cele mai grave pentru unitatea lumii musulmane. Duelul care-i va opune pe sultanii otomani şahilor din Persia va lua, cel puţin la început, caracterul unui conflict religios. Desigur, acest aspect se va atenua cu timpul, şi caracterul politic al unui conflict care va dura cu intermitenţe până în plin secol al XIX-lea va deveni din ce în ce mai evident.[13] Dar din secolul al XVI-lea aspectul de conflict între naţiuni este dincolo de orice îndoială, şi există aici o schimbare notabilă în raport cu primele timpuri ale islamului, când viaţa religioasă era dominată de rivalităţile dintre descendenţii Profetului sau între triburile arabe. Amestecul de profan şi de sacru, de temporal şi spiritual din propovăduirea lui Mahomed, apoi din viaţa islamului sub primii califi, a avut drept consecinţă faptul că certurile în jurul ereziilor islamului sau, dacă preferăm, al sectelor a luat de la început un caracter mult mai personal şi mai puţin abstract decât certurile din primele secole ale Bisericii creştine. Bătălia se purta în jurul unor persoane, sau al unor mituri personale, mai degrabă decât pentru o anumită dogmă.

Pe lângă adoptarea oficială a doctrinei şiite, persistenţa în Iran — până în zilele noastre — a unor practici şi credinţe zoroastriene a dat de asemenea islamului iranian un caracter particular. Cum s-a întâmplat în Egipt şi Syria unde au rămas nuclee creştine, un

nucleu ireductibil de partizani ai vechii religii a persistat în Iran sub forma minorităţii ghebre sau parsi.

Astfel, începând cu unificarea lumii arabe de către turci, Iranul (regatul persan din acele vremuri) se detaşează definitiv de acest ansamblu, şi odată cu el întregul islam oriental. Stat naţional, aproape omogen, el scapă parţial fenomenelor proprii unui imperiu universal şi se constituie de acum încolo ca un „microclimat" în interiorul ansamblului musulman. De notat că Persia, cu o uşoară întârziere, cunoaşte un moment de putere şi de splendoare comparabil cu acela al Turciei. Dacă domnia lui Soliman Magnificul (1520–1566) este considerată ca reprezentând culmea puterii otomane, Persia modernă îşi atinge înflorirea două generaţii mai târziu sub şahul Abbas (1587–1629). În secolul al XVIII-lea, paralel cu Imperiul otoman, Persia se va îndrepta spre decadenţă, şi occidentalizarea ei se va izbi de aceleaşi dificultăţi ca în Turcia.

Istoria Imperiului otoman ne oferă unele dintre cele mai caracteristice trăsături pe care le au statele unitare ale unei civilizaţii. El se întemeiază pe o rasă războinică, de la periferia civilizaţiei arabe, turcii. Aceştia devin campionii ortodoxiei sunnite şi adoptă esenţialul din cultura arabă, căreia nu-i aduc nimic original. De la stabilirea sultanatului selgiucid din Konia, limba turcă, îmbogăţită cu un mare număr de elemente arabe şi persane, începe să fie utilizată de administraţie, deşi araba rămâne, pentru încă două secole, limba oficială a statului. Sub sultanii otomani, această ultimă urmă de respect pentru limba Coranului va dispărea — cu excepţia domeniului religios, bineînţeles. Cum am văzut, primul efort al otomanilor nu este îndreptat spre unificarea lumii arabe, ci este în întregime dirijat împotriva Bizanţului şi a celorlalte popoare creştine din Balcani: bulgari, sârbi, albanezi, români. Puterile catolice cele mai direct interesate, Ungaria şi Veneţia, vor încerca, prea târziu, să oprească valul care se rostogoleşte, ajutate sporadic de o elită a cavaleriei occidentale. Dar spiritul cruciadei murise. Occidentul va asista, stupefiat şi paralizat, la căderea Constantinopolului în mâinile necredincioşilor. Şi mai rău, unii creştini îl vor fi ajutat pe sultan să-şi făurească maşina de război care va forţa meterezele vechiului oraş imperial.

În 1453, turcii sunt în măsură să devină imperiul universal al lumii arabe, tot aşa cum romanii erau pregătiţi pentru dominarea lumii elenice după căderea Cartaginei în 146 î. Hr. Dar ne putem întreba dacă turcii nu şi-au compromis grav şansele unui veritabil destin imperial în interiorul lumii musulmane făcând din prestigioasa cetate creştină capitala propriului lor imperiu. Într-adevăr, războaiele europene au absorbit partea cea mai importantă a resurselor imperiului şi diplomaţia Porţii a fost dirijată mai mult spre lupta împotriva Europei decât spre menţinerea unităţii islamului.[14] Şi dacă turcii ajung foarte curând în Arabia şi Egipt (1516–1517) şi până la hotarele marocane (1529)[15], ei se vor arăta pe urmă mai mult preocupaţi de menţinerea sub jug a raialelor din Europa decât de menţinerea coeziunii acestui vast Imperiu musulman.

Astfel, de la începutul secolului al XVIII-lea, suzeranitatea otomană asupra Maghrebului devine mai degrabă o autoritate doar cu numele. După 1705, Tunisia, sub dinastia husseinită, este practic independentă. Tripolitania cunoaşte mai multe încercări de independenţă între 1714 şi 1835, în vreme ce Egiptul se emancipează prima oară de la 1766 la 1773, înainte de a se emancipa definitiv la începutul secolului următor, cu Mehmet Ali. Turcia nu se va întreşuna să-şi restabilească aici autoritatea, ci, dimpotrivă, va accepta alianţa lui Mehmet Ali împotriva supuşilor creştini revoltaţi. În schimb, ea va lupta cu îndărătnicie în Europa înainte de a acorda independenţa naţiunilor creştine din imperiul ei. Această diferenţă de atitudine se datorează, probabil, parţial animozităţii religioase, parţial bogăţiilor agricole ale teritoriilor europene, cu excepţia Greciei, dar ea decurge mai firesc din situaţia geografică a Constantinopolului, care făcea din popoarele balcanice o zonă de protecţie între puterile europene şi capitala imperiului.

În afară de perşi, care le scapă definitiv, singurii adversari de care turcii se vor ciocni în acţiunea lor de unificare a teritoriilor musulmane fărâmiţate vor fi mamelucii din Egipt, din acel Egipt a cărui putere economică era, tocmai atunci, brutal şi iremediabil atinsă de descoperirea de către portughezi a drumului în jurul Capului Bunei Speranţe, care lipsea Cairo de cea mai mare parte a comerţului cu Levantul. O singură campanie a fost de ajuns pen-

tru ca, din acel moment, Egiptul să devină pentru sultani o colonie de exploatat.

Iar cuvântul „exploatare" trebuie înţeles în sensul lui cel mai puternic. Căci dacă „naţiunilor imperiale" le e în general sortită o anume sterilitate culturală, ea este compensată cel mai adesea de o bună administraţie şi de o anumită prosperitate economică. Dar nu acesta a fost cazul turcilor. Ţările cucerite, indiferent că au fost creştine sau musulmane, au fost supuse unor deturnări de bogăţii prin abuz de putere, fără contrapartidă, neexistând nici măcar scuza că de ele a profitat puterea centrală. Indisciplina şi cupiditatea şefilor locali, relativa independenţă de care ei s-au bucurat curând vor conduce la exploatarea nemiloasă a populaţiilor, la sărăcirea progresivă a imperiului şi la o stare de agitaţie cronică. În ciuda duratei lungi a acestui imperiu[16], *Pax Ottomanica* n-are nimic comparabil cu *Pax Romana*, nici cu *Pax Sinica* şi *Pax Persica*. De-a lungul mai multor secole de dominaţie, turcii n-au reuşit să realizeze nici ordinea, nici prosperitatea, nici pacea veritabilă, ci supunerea prin teroare şi o anumită uniformizare a moravurilor.

Dacă absenţa spiritului creator este o caracteristică destul de generală a „popoarelor imperiale", ea este deosebit de pronunţată la turci. În afară de câteva opere arhitecturale, mai ales în capitală, cum e marea moschee a lui Soliman sau moscheea lui Selim la Adrianopol, opera arhitectului Sinan, de la sfârşitul secolului al XVI-lea, turcii, cu tot fastul desfăşurat de sultanii lor, au puţine „realizări imperiale" la activ. Se poate spune că sub tirania lor lumea arabă, şi împreună cu ea sud-estul european, a suportat o lentă degradare, atât în domeniul economic, cât şi în acela al valorilor de civilizaţie. Şi acest fenomen dobândeşte cu atât mai mult relief, cu cât stagnarea şi apoi regresul civilizaţiei arabe coincid cu prodigiosul avânt al Occidentului.

În aceste condiţii ne putem întreba prin ce miracol acest mare ansamblu disparat a putut nu numai să se menţină atât de multă vreme, dar să şi reprezinte de-a lungul secolelor o primejdie formidabilă pentru Europa. O primă explicaţie ar fi de găsit în faptul că turcii au fost mult timp animaţi de zelul religios al neofiţilor. În momentul în care Occidentul îşi începe marea criză religioasă,

care va ajunge la un regres generalizat al credinței, islamul, mai tânăr, este dimpotrivă în plină vigoare, cum o dovedește expansiunea lui, cel mai adesea pacifică, în Africa și în Asia de sud-est.

Pe de altă parte, cum am subliniat deja, Occidentul intră în faza „regatelor combatante" chiar în momentul în care începe pentru lumea arabă era unității imperiale. El nu va fi niciodată capabil să facă un front comun împotriva pericolului otoman — fără să mai vorbim de lipsa lui de vlagă și de interes în a acorda ajutoare „grecilor schismatici".

În sfârșit, o altă cauză trebuie găsită în tinerețea relativă a națiunii otomane, care va fi amețită și antrenată de propriile sale succese. Ea va da dovadă, până în plin secol al XVII-lea, de o extraordinară combativitate. La aceasta se adaugă o solidă organizare militară, de factură democratică, ce reprezintă un progres în raport cu organizarea și strategia armatelor feudale ale Occidentului (ceea ce nu va mai fi adevărat începând cu nașterea armatelor moderne în secolul al XVII-lea).[17]

Unul dintre secretele acestei reușite a fost instituția ienicerilor, remarcabilă atât din punctul de vedere al caracterului ei democratic[18], cât și din punctul de vedere al recrutării din exterior — sau mai exact din afara comunității turcești. A existat aici o instituție dintre cele mai originale și ale cărei rezultate, într-o primă fază, au fost uimitoare. Educația spartană a copiilor smulși de la părinții lor ne apare ca o aplicație a utopiei Republicii lui Platon și, prin unele aspecte, o prefigurare a practicilor totalitare contemporane. Ea a dus la înființarea unui corp fanatizat, care multă vreme a părut invincibil. Recrutarea lui sistematică dintre copiii creștini supuși imperiului a avut pe de altă parte drept rezultat o reînnoire permanentă, de-a lungul generațiilor, a unei elite militare la un popor relativ puțin numeros. Până în ziua în care acest corp, devenit prea puternic, se va întoarce împotriva stăpânilor lui și, prin indisciplina și neîncetatele lui intervenții în afacerile Seraiului, va compromite stabilitatea politică a imperiului.

Dacă ofensiva turcească împotriva creștinilor este pentru prima oară oprită, pe mare, la Lepanto în 1571, ea nu este totuși zdrobită nici pe uscat, nici pe mare. Ea va ajunge la punctul extrem la Viena în 1663. Tratatul de la Karlowitz din 1699 marchează

primul regres, şi este simptomatic că principalul negociator al Porţii este un supus creştin, marele-dragoman Alexandru Mavrocordat.[19] Avem aici, în fond, încă un semn al indigenţei relative de care dă dovadă „subcivilizaţia" turcească, adică faptul că a trebuit să apeleze atât de timpuriu la elemente periferice, adesea chiar din afara comunităţii „credincioşilor". Refuzul disprețuitor de a învăţa limbile „ghiaurilor" i-a făcut foarte curând pe turci să fie tributari, în acest domeniu, supuşilor lor creştini, mai ales când soarta le devenise potrivnică sub raport militar şi când rolul negocierii a crescut proporţional. Chiar în epoca de grandoare a lui Soliman Magnificul, străinii sunt numeroşi printre marii dregători ai statului: marele-vizir al lui Soliman, Ibrahim Paşa (1523–1536), este un grec din Parga; marele-amiral Khaireddin Paşa, adversarul lui Andrea Doria, este un grec din Mytilene. Principalul consilier al lui Selim II (1566–1574) va fi un evreu spaniol, Joseph Nasi. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea, puterea otomană în declin pare să-şi regăsească vigoarea sub dinastia albaneză a marilor-viziri Köprülü.[20] Paralel, comerţul şi chiar o parte din administraţie cad în mâinile grecilor din Fanar, dintre care unii, cum e la sfârşitul secolului al XVI-lea acest Cantacuzin zis Şeitanoglu („fiul dracului"), descendent probabil al ilustrei familii bizantine, apoi alţii, Mavrocordaţii, Ypsilanţii, Moruzeştii, se fac indispensabili prin averea, competenţa şi dibăcia lor, care trebuie să fie extremă ca să le asigure supravieţuirea în acest univers ostil, supus arbitrariului. Situaţia lor nu e lipsită de asemănare cu aceea a evreilor din Occident, şi rolul lor — deşi obscur — va spori pe măsură ce imperiul va da semne de descompunere. În schimb, se cuvine să notăm că, invers de cum s-a petrecut în întâlnirea Orientului cu elenismul, unde civilizaţia cucerită a sfârşit prin a avea o influenţă preponderentă asupra civilizaţiei cuceritoare, civilizaţia bizantină aflată în declin n-a avut decât o mică influenţă asupra turcilor. Ei au adoptat desigur câteva elemente ale culturii şi administraţiei bizantine, dar cele mai multe elemente de cultură care le erau comune cu grecii le deţineau deja din contactul cu lumea arabă. Dimpotrivă, moravurile pe care turcii le-au introdus în posesiunile lor au marcat puternic popoarele sud-est europene.

Turcia urma să se transforme abia în contact cu Occidentul, dar cu o încetineală extremă. Ca în cazul Rusiei, acest contact a fost întâi un contact ostil. Dar primele înfrângeri suferite în faţa armatelor occidentale (imperialii, ajutaţi în această împrejurare de francezi, St. Gotthard, 1664, apoi de polonezi, Viena, 1683) nu par să le fi deschis imediat turcilor ochii asupra superiorităţii „sistemului" de care dispuneau adversarii lor. Cu excepţia unei prime şi scurte experienţe cu contele de Bonneval, la începutul secolului al XVIII-lea, va trebui să aşteptăm ultimii ani ai secolului al XVIII-lea pentru a vedea apărând primele reforme de tip occidental. Ele au fost prea timide şi puţin eficiente, şi mai ales limitate la domeniul militar, conform părerii, frecvente la popoarele „condamnate la aculturare", că pentru ele ar fi posibilă doar adoptarea celor mai superficiale trăsături ale unei civilizaţii rivale, a căror superioritate au resimţit-o pe pielea lor. Nu e aici locul să relatăm în amănunt peripeţiile occidentalizării Turciei. Mai mult decât în cazul Rusiei, rezistenţa conservatorilor a fost îndârjită de-a lungul întregului secol al XIX-lea şi numai după pierderea ultimelor resturi ale imperiului, în 1918, mâna de fier a lui Kemal Atatürk a putut să impună poporului turc, de acum încolo redus la teritoriul unui stat naţional de dimensiuni modeste, reformele radicale care să permită occidentalizarea.[21] Secolul al XIX-lea a fost o lungă agonie — în timpul căreia, trebuie s-o recunoaştem, turcii au continuat să dea dovadă de remarcabile calităţi militare. Dar la urma urmelor, întârzierea dezmembrării Imperiului otoman s-a datorat politicii de echilibru duse de principalele puteri occidentale, care cerea menţinerea acestui pion pe eşichierul european. Astfel, Turcia s-a găsit implicată — la un rang secundar şi, s-ar putea spune, împotriva propriei voinţe — în certurile statelor pretendente la hegemonia lumii occidentale. Rolul ei în această împrejurare ne aminteşte într-o anumită măsură rolul jucat de Egipt în secolele al VII-lea–al VI-lea î. Hr., în ultima fază a erei „regatelor combatante" ale Orientului Mijlociu, care se încheie prin victoria neprevăzută a perşilor.

Căderea şi dezmembrarea Imperiului otoman nu marchează — cel puţin nu încă, după cât putem judeca — sfârşitul civilizaţiei

arabe. Aceasta oferă astăzi observatorului câteva fenomene deosebit de interesante:

— „imperiul ei universal" a dispărut după patru secole de existenţă, fără totuşi ca aria ei culturală să fie fizic copleşită de o civilizaţie rivală sau de mase barbare;
— în schimb, această arie suportă pretutindeni influenţa economică, tehnică, politică şi spirituală a unei civilizaţii contemporane rivale, cea occidentală, influenţă care constituie în ultimă instanţă o presiune propriu-zis intolerabilă;
— şi totuşi, religia care a reprezentat şi continuă să reprezinte legătura esenţială dintre membrii acestei civilizaţii păstrează o vigoare uimitoare.

1. Astfel, în locul unităţii imperiale impuse de turci, unitate care de un secol şi jumătate prezenta multe fisuri, se conturează alte regrupări întemeiate pe ideea modernă de naţiune. Se vorbeşte pentru prima oară despre „naţiunea arabă" pentru a desemna diversele popoare care, de la Golful Persic la Atlantic, vorbesc idiomuri arabe, şi se caută, în acelaşi timp, ceea ce este contradictoriu, să se menţină coeziunea lumii musulmane creând o confuzie între arabism şi islamism, confuzie favorizată de menţinerea limbii arabe ca limba sacră a Coranului şi de obligaţia de a face pelerinaj la Mecca. Evenimentele politice contemporane dovedesc că, în spiritul musulmanilor nonarabi, această confuzie nu mai e posibilă.

2. Astăzi, fenomenul primordial este şocul civilizaţiei occidentale asupra ansamblului lumii musulmane — care depăşeşte, cum am văzut, cadrul civilizaţiei arabe, spre sud în Africa neagră, spre est în Asia Centrală, India, Malaysia, Insulinda, unde au luat naştere culturi hibride. Pretutindeni, deşi în grade diverse, popoarele musulmane cad pradă unei mari efervescenţe sau unei mari tulburări, datorate grabei cu care conducătorii lor se străduiesc să le modernizeze, precum şi enormelor dificultăţi şi rezistenţe de care această modernizare se izbeşte. Dificultatea majoră provine din ataşamentul faţă de tradiţia islamică şi din incompatibilitatea acesteia cu datele esenţiale ale civilizaţiei occidentale moderne.

3. Religia islamică este în plină vigoare, în plină expansiune. Reînnoirea pare să fi început în Arabia, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, odată cu mişcarea puritană a wahabiţilor, şi s-a extins de atunci la numeroase zone.[22] Astfel, în Africa neagră islamul progresează de zece ori mai repede decât creştinismul. Putem desigur să găsim acestui fenomen motive locale, particulare: simplicitatea dogmelor islamice în comparaţie cu complexitatea dogmelor creştine (mai ales dogma Sfintei Treimi); îngăduinţa relativă, mai ales în ceea ce priveşte practicarea poligamiei etc. Dar elanul islamului vine probabil şi din relativa lui tinereţe. Orice credincios este un propagator virtual al islamului, în vreme ce răspândirea creştinismului este practic opera exclusivă a „profesioniştilor" (această ultimă diferenţă între cele două religii putând fi de asemenea atribuită structurii lor diferite, la musulmani existând o separare mai puţin netă între sacru şi mundan).

Dar acest expansionism musulman nu ajunge el oare prea târziu, într-un moment în care adaptarea la civilizaţia occidentală a devenit o chestiune de viaţă şi de moarte pentru popoarele din lumea întreagă? Or, incompatibilitatea dintre islam şi civilizaţia occidentală, în forma sa modernă, laică, este flagrantă. Pretutindeni unde occidentalizarea progresează (cu întregul cortegiu de dezechilibre morale pe care acest „progres" îl implică într-o primă fază), fidelitatea faţă de islam — fidelitatea reală, profundă, nu aceea pur şi simplu afişată de şovinismul antioccidental — este în regres[23]; şi ne putem întreba cu adevărat dacă o sinteză creatoare este încă posibilă într-un viitor previzibil, sau dacă stricta respectare a învăţăturii Coranului nu reprezintă un obstacol de neînvins în calea occidentalizării. Din acest punct de vedere, s-ar părea că popoarele arabe sunt în întârziere în comparaţie cu popoarele Extremului Orient.

Note

1. Am spus deja, şi voi reveni asupra acestei probleme, că nu împărtăşesc opinia lui Toynbee despre rolul religiilor în trecerea de la o civilizaţie la alta.

2. Cf., mai sus, pp. 128 şi urm.

3. Probabil că lunga revoltă a Mazdakizilor la începutul secolului al VI-lea şi represiunea ei sângeroasă au lăsat o rană adâncă în unele regiuni ale regatului şi că succesul militar al arabilor a fost favorizat de caracterul democratic al islamului, care contrasta cu structura aristocratică a statului sasanid.

4. Vedem aici, repet, diferenţa capitală care există între fazele iniţiale ale civilizaţiei arabe şi acelea ale civilizaţiei occidentale. Aceasta din urmă se naşte din contactul între ceea ce am putea numi „barbari integrali", adică popoare a căror cultură se situează la nivelul protoistoriei, germanii, şi o civilizaţie pe cale de dezintegrare, lumea romană. Aceasta din urmă nu mai are forţă de asimilare, iar germanii încă nu sunt copţi pentru a asimila o cultură străină. Va fi nevoie de o lungă perioadă de incubare, de aproximativ şapte secole, cum am spus, pentru ca noul amalgam să dea naştere unei societăţi originale. Arabii, în schimb, sunt barbari care au suportat deja o lentă aculturare şi care intră în raport cu două civilizaţii pe cale de a se naşte, cea bizantină şi ceea ce ar fi putut să fie civilizaţia iraniană. Pentru a încheia această scurtă prezentare comparativă a fazelor iniţiale ale celor trei civilizaţii născute din întâlnirea elenismului cu Orientul Mijlociu, trebuie notat că barbarii civilizaţiei bizantine (cu excepţia câtorva grupuri „barbare" din interior, ca isaurienii şi armenii), adică slavii, sunt în acelaşi timp prea puţin aculturaţi, prea exteriori geografic şi prea târziu veniţi pentru a contribui sensibil la modelarea civilizaţiei bizantine.

5. Am insistat deja de mai multe ori asupra lentei orientalizări a Imperiului roman şi mai ales a jumătăţii lui elenizante. Pentru observatorul modern, faptul este vizibil mai ales de-a lungul transformărilor suferite de arhitectură: adoptarea cupolei şi a planului treflat, care urma să devină obişnuit în bisericile creştine, dispariţia progresivă a statuarului, importanţa sporită a decorului şi mai ales acoperirea cu cărămizi, dale colorate şi mozaicuri etc. E neîndoielnic că atmosfera unei biserici bizantine nu mai datorează mare lucru spiritului caracteristic al clasicismului elenic. Nu se va sublinia niciodată suficient în ce măsură aceste schimbări de optică şi de gust, şi nu doar de tehnică pură, implică o modificare profundă a viziunii despre lume. Vizitatorul care trece astăzi, la Atena, de la Parthenon la bisericuţa bizantină Capricarea, la doar câteva sute de metri distanţă, trece subit, brutal, dintr-o lume în alta. Nu-i deloc de mirare deci dacă musulmanii şi-au construit primele moschei în stil bizantin; şi trebuie să constatăm că ei nu se îndepărtează niciodată în mod considerabil de acest stil. Turcii lui Mahomed II s-au simţit repede în largul lor în Sfânta Sofia transformată în moschee. Dimpotrivă,

în Europa Occidentală, San Marco din Veneţia este un caz rar până în epoca contemporană şi care se explică prin faptul că, în vremea începuturilor unei culturi originale în Occident, Veneţia era o veritabilă colonie culturală a Bizanţului.

6. El a fost deja întrezărit în secolul al XIV-lea de marele istoric arab Ibn Khaldun, care notase că din Persia veniseră primii gramaticieni arabi, primii colectori ai tradiţiilor Profetului, primii jurişti şi primii teologi ai islamului.

7. Unul dintre cei mai buni cunoscători actuali ai istoriei arabe, Gustav von Grünebaum, profesor la Universitatea din Chicago, în mai multe dintre operele lui şi, mai ales, într-un capitol din *Medieval Islam* — trad. fr., *L'Islam médiéval*, Payot, Paris, 1962 —, a insistat îndelung asupra surselor greceşti din *O mie şi una de nopţi*. Beneficiind de o vastă erudiţie atât în domeniul literaturii greceşti, elenistice şi romane, cât şi în domeniul literaturii arabe, autorul relevă în *O mie şi una de nopţi* un anumit număr de teme care circulau frecvent în literatura lumii mediteraneene. El insistă în egală măsură asupra formelor exagerate de *amour courtois*, pe care le atribuie tradiţiei elenice. Nu sunt în măsură să judec temeiul acestei ultime afirmaţii, dar ceea ce mi se pare clar este că, deşi unele teme şi procedee întâlnite în literatura greacă se regăsesc în literatura arabă, ele au tranzitat aproape întotdeauna prin literatura syriacă şi persană — şi în cazul celor *O mie şi una de nopţi*, mai ales prin ultima. Or, intenţia mea nu este de a evalua în ultimă instanţă cantitatea şi calitatea respectivelor elemente greceşti şi iraniene în civilizaţia arabă, ci de a determina care va fi fost influenţa imediată asupra formării acestei civilizaţii — şi, în acest sens, mi se pare neîndoielnic că influenţa iraniană a fost preponderentă şi decisivă.

8. S-a notat că micul regat arab al Ghassanizilor, vasal al Bizanţului de multă vreme, este acela care pare să fi servit drept model primilor califi, ceea ce fără îndoială ar fi favorizat adaptarea şi ar fi uşurat tranziţia structurilor patriarhale ale arabilor din deşert spre formele de stat mult mai elaborate pe care aceştia le găsesc în vechile provincii bizantine sau persane.

9. Un exemplu caracteristic ne este furnizat de cazul cântăreţului Ziryab, care, după ce şi-a exercitat talentele la curtea lui Harun al-Raşid, vine să trăiască pe lângă califul omeyyad Abd ar-Rahman II, la Córdoba. Şi cazul nu este unic. Să amintesc doar, într-o epocă desigur mai tardivă, în secolul al XIV-lea, exemplul ilustru al lui Ibn-Khaldun, cel mai mare istoric al lumii arabe, care, născut la Sevilla într-o familie de origine yemenită, va sluji la mai mulţi suverani în Maghreb şi în Egipt.

În lumea arabă, la fel ca în Occidentul creştin, frontierele politice nu sunt frontiere spirituale. De-a lungul întregii perioade de strălucire a acestei civilizaţii va exista, din Turkestan până în Spania şi din Arabia până în Syria, un amestec neîncetat.

10. Există un uşor decalaj între perioadele de înflorire maximă în cele două califate. Córdoba urmează cu o anumită întârziere. Se apreciază în general că Spania musulmană şi-a trăit vârsta de aur sub „vizirii" amirizi, Al-Mansur şi succesorii săi, la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea.

11. Vezi tabelul sinoptic, anexa I.

12. Alt amănunt semnificativ al acestei desprinderi: la sfârşitul secolului al XI-lea — mai exact în 1079, în vremurile lui Djelal el-Din — perşii au abandonat calendarul strict lunar al lui Mahomed, care reprezenta un regres ştiinţific în raport cu calculul care determina calendarul vechilor arabi, pentru a relua calendarul zoroastrian, pe care perşii îl deţineau de la Egipt şi care corespundea *grosso modo* calendarului iulian (respectat şi astăzi de anumite Biserici creştine ortodoxe).

13. Tratatul de la Erzerum din 1823 pune capăt ultimului război turco–persan şi unei lungi rivalităţi de care, în cele din urmă, de la campania lui Petru cel Mare în Caucaz, n-a profitat decât Rusia.

14. Turcii au utilizat o parte din forţele lor împotriva Europei, întru câtva la fel cum romanii folosiseră o parte din forţele lor pentru a combate regatul persan. Dar, în vreme ce Imperiul roman, după prăbuşirea lui, a lăsat o operă de civilizaţie care a înfruntat veacurile, Imperiul turc nu pare să fi adus vreun element pozitiv nici civilizaţiei arabe a cărei împlinire politică era, nici civilizaţiei popoarelor alogene pe care le-a subjugat în Europa. Totuşi, paralelismul continuă prin acest hazard care face ca Turcia modernă, „relicvă" a Imperiului otoman, să păstreze tocmai teritoriul (Tracia şi Asia Mică) ce reprezentase nucleul Imperiului bizantin.

15. Marocul va reuşi să-şi păstreze independenţa, nu fără a face anumite compromisuri cu vrăjmaşul creştin.

16. Mai mult de patru secole, de la 1517 la 1922, dacă luăm ca punct de plecare cucerirea Arabiei şi a Egiptului. Această dată, 1517, este de asemenea de reţinut în legătură cu alt eveniment, de valoare simbolică: turcii îl aduc la Constantinopol pe ultimul calif de viţă abbasidă, Al-Mutawakkil III. Apoi, îl vor lăsa să se întoarcă la Cairo, unde va muri în 1538, dar, dintr-o aşa-zisă cedare a drepturilor lui, sultanii vor scoate mai târziu pretenţia de a fi consideraţi în acelaşi timp califi. Această pretenţie nu era justificată decât prin analogie cu vremurile suveranilor ameiazi şi

abbasizi, unde cele două puteri, politică şi religioasă, erau reunite în aceleaşi mâini. Ea nu apare de altfel explicit decât foarte târziu, în secolul al XIX-lea, şi din motive de politică externă; dorinţa de a i se recunoaşte un drept de protectorat asupra musulmanilor din afara Imperiului otoman, ca o compensaţie, asemenea drepturilor pe care le dobândise, în interiorul imperiului, Franţa pentru catolici sau Rusia pentru ortodocşi. Abolirea oficială a califatului de către Adunarea Naţională turcă, în 1924, apare, datorită acestui fapt, ca un nonsens juridic.

17. De altfel, din secolul al XV-lea ştiinţa şi tehnica din Occident erau în avans, şi Mahomed II a recurs la „asistenţa tehnică" occidentală pentru artileria şi marina lui.

18. Structura feudală a Ungariei şi a statelor creştine din Balcani, în raport cu structura mai democratică a statului otoman, a contribuit fără îndoială la slăbirea lor, cum fusese cazul Persiei în faţa invaziilor arabe. În primele timpuri ale ocupaţiei turce în Europa, după înfrângerea armatelor feudale, rezistenţa ţărănească a fost slabă sau inexistentă.

19. Vezi, mai sus pp. 104 şi 115.

20. Care dă Porţii şase mari viziri între 1656 şi 1710.

21. Cazul Turciei ilustrează faptul — care aparent este o constatare de bun-simţ, dar care este prea adesea pierdut din vedere când se studiază evoluţia civilizaţiilor contemporane pe cale de a se transforma sub impactul civilizaţiei occidentale — că adoptarea de către un grup social a unei noi civilizaţii este cu atât mai dificilă, cu cât cultura căreia el îi aparţinea era mai îndepărtată şi mai solid structurată, mai ales pe plan religios. Desigur, alţi factori pot intra în calcul, care modifică aceste date generale, cum o dovedeşte cazul Japoniei.

22. Ar exista oare, în viaţa marilor religii, mişcări ciclice independente de mişcările ciclice ale civilizaţiilor?

23. Afirmaţia este de asemenea valabilă pentru regiunile islamizate din Africa neagră.

Civilizaţia indiană

Două remarci ne vor face imediat să percepem dificultăţile particulare de care se ciocneşte metoda noastră când căutăm s-o aplicăm la istoria Indiei.

Prima este că, dintre toate civilizaţiile lumii vechi, aceea a Indiei rămâne cea mai puţin bine cunoscută. S-ar zice că trecutul întregului subcontinent este învăluit de o ceaţă de fantastic şi miraculos, până într-o epocă recentă, ca şi cum lumea indiană ar refuza istoria. Ne aflăm în prezenţa unei culturi „a-istorice". De unde rezultă că rămâne neclar conturul acestui trecut şi că, în afară de câteva monumente epigrafice şi opere literare, istoria Indiei vechi ne este mai bine cunoscută din sursele străine — mai ales greceşti, chineze şi musulmane — decât din sursele interne, cel puţin în privinţa istoriei „evenimenţiale", care joacă un rol esenţial în schema pe care am adoptat-o.[1]

A doua remarcă: „imperiul universal" al civilizaţiei indiene, Imperiul Gupta, nu acoperă întreaga arie a acestei civilizaţii; nu numai pentru că aceasta se răspândeşte departe, dând naştere, de la Assam până la Ceylon şi Insulinda, unei întregi serii de „subcivilizaţii", dar şi pentru că chiar o mare parte a Peninsulei Indiene scapă imperiului politic unificator din nord. Nici una dintre civilizaţiile cunoscute n-a lăsat în afara sferei sale politice o parte atât de mare din aria sa culturală. Trebuie să avem prezent în minte acest lucru când căutăm să descurcăm ţtele istoriei indiene.

Dacă încercăm acum să delimităm civilizaţia indiană în timp, ne izbim de o altă dificultate: a existat oare o primă „civilizaţie" a Indusului, aceea care ne este scoasă la lumină de săpăturile de la Harappa şi Mohenjo-Daro, care ar fi anterioară cu unul sau două milenii aceleia pe care urmează s-o studiem şi care deci ar

fi contemporană cu civilizaţia Egiptului şi aceea a Sumerului? Sau ciclul civilizaţiei indiene începe, ca şi ciclul Egiptului şi cel al Mesopotamiei, în mileniul al IV-lea î. Hr.? La această ultimă întrebare cred că trebuie dat un răspuns negativ. Într-adevăr, în a doua jumătate a mileniului al II-lea, după invazia ariană, India de nord prezintă toate simptomele unei noi civilizaţii în gestaţie: o invazie barbară care îşi impune limba şi credinţele, lentă cucerire a Văilor Indusului şi Gangelui cu întrepătrunderea celor două culturi, a invadatorilor şi a autohtonilor, structură socială tipică unei epoci eroice, care furnizează pentru secole elementele unei poezii epice etc. De altfel, artele şi scrierea noii civilizaţii se îndepărtează sensibil de cele câteva specimene de artă şi scriere găsite la Harappa şi Mohenjo-Daro, care ar avea mai degrabă legătură cu culturile din Elam şi Mesopotamia.[2] Rămâne să ştim deci dacă Valea Indusului a cunoscut, între mileniile al IV-lea şi al II-lea, un ciclu anterior de civilizaţie. Unele elemente ar pleda în favoarea acestei ipoteze. Desfăşurarea în timp, întinderea ariei acoperite de către o aceeaşi cultură — sunt peste 700 de km între Harappa şi Mohenjo-Daro[3] —, urme de relaţii comerciale cu ţări atât de îndepărtate ca Egiptul şi poate chiar Creta, gradul cu totul remarcabil de urbanizare din ambele centre şi înrudirea culturilor lor, iată tot atâtea fapte care ar putea dovedi că a existat, înainte de mijlocul mileniului al II-lea, un proces de unificare în Valea Indusului, comparabil cu acela pe care l-am putut urmări în Egipt şi Mesopotamia.[4] Ne putem deci imagina o civilizaţie protoindiană sau „indusiană", civilizaţie a primei generaţii, care ar fi desfăşurat un ciclu complet, politic şi cultural, şi care ar fi fost distrusă de intruziunea indo-europenilor, la fel cum a fost distrusă civilizaţia cretană spre aceeaşi epocă, într-un alt punct, de acelaşi val de invazii. Totuşi, absenţa totală a documentelor nu permite întocmirea vreunei scheme. De altminteri, o astfel de schemă n-ar aduce nici un element nou studierii civilizaţiei indiene. Să lăsăm deci deoparte chestiunea de a şti dacă aceasta din urmă este o civilizaţie a primei generaţii sau o civilizaţie a celei de-a doua generaţii.

Observaţia aceasta privitoare la Valea Indusului, deci nordul Indiei, este valabilă şi pentru Deccan, adică sudul peninsulei. Nu ştim practic nimic despre istoria antică a popoarelor dravidiene.

Literatura tamulă păstrează însă amintirea unei culturi anterioare contactului cu arienii, a cărei existenţă e puţin câte puţin scoasă la lumină de arheologie. A încheiat ea un ciclu de cultură cum l-am definit? Nici un indiciu nu ne permite s-o afirmăm, iar tot ce s-a păstrat din arta şi gândirea popoarelor dravidiene e posterior primirii „altoiului" arian. Dar moştenirea neariană pe care o ghicim în operele civilizaţiei indiene ajunsă la maturitate atestă faptul că aceste popoare au avut înainte o cultură originală.[5]

Civilizaţia indiană, ale cărei perioade încerc acum să le delimitez, urmează de aproape, în pofida unui anumit număr de particularităţi, „modelul" (*pattern*) pe care l-am observat în celelalte civilizaţii. Spre mijlocul mileniului al II-lea î. Hr., probabil între 1600 şi 1400 — n-avem date certe —, popoare noi, arienii, pătrund în India prin nord-vest, răsturnând vechea ordine locală (civilizaţia „indusiană"?). Îşi aduc panteonul, înrudit cu acela al iranienilor şi, mai departe, cu al grecilor şi latinilor, precum şi o limbă aparţinând familiei indo-europene. Înaintarea lor spre est este probabil lentă, şi influenţa etnică şi culturală a celor nou-veniţi se atenuează, se diluează, pe măsura acestei înaintări.[6] Putem urmări această progresie prin intermediul aluziilor geografice care se găsesc în *Rig-Veda* şi în operele mai târzii, mai ales poemul epic despre războiul dus de clanul Bhārata. S-a putut astfel afirma că estul arcului indo-gangetic, Magadha (regiunea care ne va da statele unificatoare şi la a cărei periferie apar *Upaniṣadele*, jainismul şi budismul), n-ar fi fost atins de creasta valului arian decât cu una-două sute de ani înainte de naşterea lui Buddha. Pretutindeni, nou-veniţii şi-au adus organizarea socială şi ceea ce am putea numi, în termeni moderni, prejudecata rasială care se va perpetua de-a lungul secolelor.[7] În această privinţă, e posibil să ne întrebăm ce cauze particulare pot justifica importanţa excepţională pe care a avut-o sistemul castelor de-a lungul întregii istorii a Indiei. Împărţirea tripartită a societăţii, care apare în cele mai vechi imnuri vedice, nu diferă deloc de aceea întâlnită la alte popoare indo-europene, la celţi sau latini de exemplu (au fost comparaţi din punct de vedere etimologic termenii *brahmani* şi *flamini*); dar în vreme ce în Europa sistemul devine cu timpul din ce în ce mai suplu şi se transformă, în India se înăspreşte şi se complică. S-a

sprijinit el oare pe structuri anterioare? Sau divizarea s-a perpetuat şi agravat ca urmare: 1. a numărului mic de cuceritori, 2. *a diferenţei rasiale prea vizibile* (cuceritorii albi faţă de *dāsa*, oamenii cu pielea neagră), această diferenţă de culoare având tendinţa să consacre diferenţa dintre învingători şi învinşi, în opoziţie cu ceea ce s-a petrecut cu ceilalţi invadatori indo-europeni din Europa sau din Orientul Mijlociu. Rolul preponderent care a fost atribuit brahmanilor în stabilirea sistemului de caste n-ar fi decât o consecinţă a acestor fapte, şi sistemul n-ar fi putut probabil să se menţină dacă arienii n-ar fi găsit în populaţiile autohtone o atitudine foarte particulară faţă de problemele pe care le pune structura societăţii. Supunerea faţă de destinul care a hotărât să te naşti într-o anumită categorie socială apare ca generală. Indianul, până la recentul contact cu Occidentul, pare să fi rămas străin de noţiunea revoltei sociale. (Emigrarea în masă a tribului care va da naştere poporului „ţigan" să fie oare o excepţie?)

În ansamblu, evoluţia civilizaţiei indiene, începând cu invazia ariană, prezintă un „profil" aproape normal, dacă admitem ca normă „profilul" civilizaţiei elenice şi al celei occidentale. De la mijlocul mileniului al II-lea până spre secolul al VII-lea î. Hr., avem faza larvară, epoca eroică a cuceririi ariene, o societate de tip medieval. Multe detalii din epopeea clanului Bhārata, care relatează conflictul dintre două clanuri ariene, spre 1400 î. Hr., sau mai târziu, amintesc de moravurile şi peripeţiile războiului troian.

Pe urmă apar unităţi mai bine structurate, întâi în valea superioară a Gangelui, Kuru şi Pantchala, şi mai târziu, mai la est, Kosala şi Magadha. Totuşi, în epoca lui Buddha, societatea pe care textele religioase şi literare ne lasă să o ghicim este încă o societate cu structură feudală, dar o societate care a realizat sinteza dintre aportul indo-european şi substratul autohton, care trebuia să fie el însuşi compus din diverse moşteniri. Şi avem impresia că evoluţia spirituală care s-a produs *după* cristalizarea unei civilizaţii indiene — să zicem în al doilea sfert al mileniului I î. Hr. — o îndepărtează progresiv pe aceasta de rasa dominantă, cea ariană, pentru a o apropia din ce în ce mai mult de aportul autohton.

Cazul Buddha este deja tulburător. Doctrina lui apare ca o reacţie împotriva formalismului de care dădea dovadă religia tradi-

țională a brahmanilor. Dar el însuși, provenind dintr-o familie de kṣatrīya, de înaltă noblețe, e oare el un arian pur? Puțin probabil. S-a relevat un anumit număr de semne care ar proba originea non-ariană a lui Buddha: în primul rând numele lui, Gautama, care-l leagă de mătușa dinspre mamă, Gautamī, conform unui obicei de clan matrimonial, în vreme ce familia ariană era de tip patriarhal, cum s-a stabilit. Și alte detalii, dintre care cel mai important este iconografia budistă, chiar pur indiană: l-a prezentat mereu pe Buddha cu trăsături mongoloide! Fapt e că astăzi masa populației din regiunile subhimalaiene, de unde era originar Buddha, este predominant galbenă.

Alt fapt remarcabil, și la drept vorbind fără precedent în istoria marilor religii: budismul, după ce a cunoscut o rapidă extensiune și a dat naștere unei întregi literaturi și unei întregi filozofii a căror influență a fost determinantă pentru celelalte curente de gândire din India, a cunoscut subit o întrerupere și apoi un regres general — și aceasta la aproape un mileniu după apariția lui — în așa măsură, încât astăzi el a dispărut practic de pe continentul indian, pentru a continua o carieră cu totul nouă în afara frontierelor sale. Avem aici un fenomen de importanță capitală și care ne dă de gândit. Cu atât mai mult cu cât acest regres a coincis cu *schimbarea centrului de gravitație politic și spiritual din nordul Indiei, spre centru și sud.*

Totul se petrece ca și când, pe măsură ce „civilizația" pătrundea de la nord la sud, vechiul fond preindo-european învingea din nou, impunându-și miturile, formele și viziunea despre lume.[8] Ar fi totuși fals să considerăm budismul ca un accident sau ca un fenomen la marginea „indianității". În realitate, el provine direct din filozofia vedică, la fel cum creștinismul provine din iudaism. Prin multe trăsături, el reprezintă o exagerare — și o purificare — a vechilor concepte religioase și a tendinței deosebit de pronunțate a spiritualității indiene spre atitudinea contemplativă. De altfel, dacă în sudul peninsulei budismul a fost în cele din urmă respins[9], aceasta nu s-a întâmplat fără ca în prealabil el să fi influențat puternic speculația filozofică și, neîndoielnic, pe un plan mai general, atitudinea indianului față de viață. În sfârșit, elaborarea doctrinei budiste vreme de aproximativ un mileniu este opera exclusivă a

gânditorilor indieni, şi propaganda budismului în estul şi sud-estul asiatic merge mână în mână cu marea expansiune — mai degrabă economică şi culturală decât politică — a elementului indian spre aceste regiuni.

Dar să revenim o clipă la evoluţia politică, fiind înţeles că într-o primă fază ne limităm la studierea fenomenului de civilizaţie în jumătatea de nord a peninsulei, cea care va fi unificată pentru prima oară de dinastia Maurya în secolul al III-lea î. Hr., a doua oară de dinastia Gupta de la începutul secolului al IV-lea la sfârşitul secolului al V-lea d. Hr., şi ultima dată sub Harşa în secolul al VII-lea. Vom vedea mai departe ce trebuie notat în legătură cu desfăşurarea istorică a Indiei centrale şi meridionale.

De remarcat întâi că ciclul indian începe cu câteva secole după ciclul elenic, altfel spus că civilizaţia Indiei este mai tânără decât civilizaţia Greciei, şi cu atât mai mult decât aceea a Orientului Mijlociu. De asemenea, în momentul în care Imperiul ahemenid reuneşte într-un mare ansamblu întregul vest al Asiei, India este încă informă din punct de vedere politic. Mai exact, ea nu pare să fi ieşit încă din al ei Ev Mediu. Valea Indusului, împărţită între mai multe regate, cade sub dominaţia sau cel puţin sub suzeranitatea marelui-rege persan la cumpăna dintre secolele al VI-lea şi al V-lea.[10] Acest contact cu Persia va avea consecinţe de mare răsunet atât în domeniul cultural — în special artele plastice şi scrierea kharosthī[11] —, cât şi în domeniul politic, mai ales după apariţia lui Alexandru, care se va prezenta ca succesor al regilor perşi.

Totuşi, soarta civilizaţiei indiene nu se va mai juca de acum încolo în Valea Indusului, ci în valea superioară şi mijlocie a Gangelui. Dacă s-ar dovedi că Valea Indusului a cunoscut o civilizaţie a primei generaţii, am avea aici un nou exemplu al *acestei legi care face ca leagănul unei noi civilizaţii să nu coincidă niciodată cu leagănul civilizaţiei căreia îi succedă.*

În epoca lui Djīnā şi a lui Buddha, India gangetică n-a atins încă pretutindeni stadiul regimului monarhic de tip clasic. Şi dacă statele Kosala şi Magadha sunt deja mai bine structurate, găsim în jurul lor state conduse încă de clanuri oligarhice care prin unele trăsături ne amintesc de societatea greacă primitivă aşa cum ne apare ea în *Iliada*. Astfel ne apar clanurile Licihavi şi Sakya

în care se vor naşte Djīnā şi Buddha. Istoria sfântă a budismului ne lasă să întrevedem tendinţe hegemonice cel puţin la unul dintre marile state gangetice, Magadha, care era deja în expansiune în secolul precedent. Adjatasatru, fiul protectorului lui Buddha, Bimbasāra, continuă să lărgească sensibil limitele statului, pentru a face din el un embrion de imperiu. Şi tocmai pe acest „bastion" mai îndepărtat al „āryāvartei"[12] va apărea la sfârşitul secolului al IV-lea, probabil ca reacţie la ocuparea provinciilor Indusului de către macedoneni, acel Ciandragupta din clanul Maurya, Sandrocottos în sursele greceşti, primul unificator al Indiei. Şi aici India se singularizează, deoarece, şase secole mai târziu, după lungul intermediu „barbar", care durează de la mijlocul secolului al II-lea î. Hr. până la începutul secolului al IV-lea d. Hr. (cu grecii din Bactriana, cu sciţii, parţii şi yue-zhe), tot din Magadha va veni dinastia unificatoare, dinastia Gupta. Nici o altă regiune n-a înlocuit-o; Magadha nu-şi epuizase elanul. În realitate, primul imperiu din Magadha, cel al clanului Maurya, era prematur, născut probabil sub presiunea primejdiei din afară. *India nu atinsese epoca unităţii*, ci de-abia pe aceea a „regatelor combatante". Starea socială a epocii Maurya şi literatura contemporană indică într-adevăr că de-abia se ieşise din Evul Mediu — e ca şi cum Occidentul ar fi fost unificat prima oară în secolul al XVI-lea de Casa de Austria, sub presiunea pericolului turcesc, sau Grecia ar fi fost unificată de Atena în secolul al V-lea î. Hr., sub presiunea pericolului persan.[13]

În concluzie, Imperiul Maurya nu va dura, în pofida unei succesiuni de suverani cu totul remarcabili, Ciandragupta, Bindussāra şi, mai ales, Aśoka, una dintre cele mai frumoase figuri ale Istoriei universale şi încarnarea cea mai nobilă a acestei civilizaţii eminamente umane a Indiei. Faptul că un rege, cel puţin în a doua parte a domniei sale, s-a apropiat într-o asemenea măsură de idealul „sfântului încoronat", fiind în acelaşi timp cel care a împins cel mai departe frontierele unui imperiu indian, este încă un paradox ce caracterizează bine această singulară civilizaţie.

Dar, repet, unitatea imperială era prematură: în planul evoluţiei politice, India nu-şi trăise încă epoca „regatelor combatante"; în planul culturii, nu ajunsese încă la maxima înflorire. După

lunga domnie a lui Aśoka (aproximativ 262–226 î. Hr.), Imperiul Maurya se fărâmiţează, fără ca această fărâmiţare să fi fost provocată direct de invaziile „barbare" care se vor succeda curând în nord-vest: grecii din Bactriana, sciţii, parţii şi yue-zhe (despre aceştia din urmă, şi ei indo-europeni, nu ştim încă dacă trebuie sau nu să-i asimilăm tokharienilor).

La drept vorbind, nu e vorba despre invazii barbare *stricto sensu*, de o *Völkerwanderung*, ci de cuceriri, de altfel limitate, din partea unor regate organizate, a căror clasă conducătoare se indianizează rapid. Desigur, grecii din Bactriana au lăsat urme durabile în artele plastice, fie direct, fie indirect, prin intermediul sciţilor. Descoperirea, în urmă cu câteva zeci de ani, a unor importante vestigii aparţinând artei greco-budiste a fost o revelaţie. Odată trecut efectul de surpriză, suntem îndreptăţiţi să ne întrebăm dacă influenţa elenică a fost atât de profundă pe cât s-a afirmat. Observând rapida evoluţie a acestei arte, în primul rând în statuar, spre o artă în întregime nouă, unde vechiul aport elenic nu mai poate fi recunoscut decât de ochiul specialistului, mi se pare mai corect să spunem doar că arta greacă, rupând interdicţia reprezentării lui Buddha[14], a servit mai degrabă ca stimulent. În schimb, mâna de greci, a căror aventură pe tărâmuri atât de îndepărtate ne emoţionează încă, s-ar fi indianizat destul de repede. O dovedeşte, de pildă, legenda care-l arată pe regele Menandros ca protector al budismului, cu numele indianizat Milinda, în *Milindapanha*. Trei secole mai târziu, acelaşi lucru e adevărat în legătură cu marele-rege al dinastiei Kuşan, Kaniśka (mijlocul secolului al II-lea d. Hr.), care, conform tradiţiei, l-ar fi luat drept ministru pe cel mai mare poet şi gânditor indian al epocii, Asvaghoşa, şi care i-a protejat pe budişti atât de mult încât şi-a atras din partea lor o veneraţie aproape egală cu aceea pe care i-o acordă lui Aśoka.

La urma urmei, se constată că aceste prezenţe străine pe solul indian n-au provocat o răsturnare a ciclului politic al istoriei indiene. Cel mult se poate presupune că i-au întârziat evoluţia cu un secol sau două. Producţia intelectuală şi artistică nu pare să fi suferit nici o întrerupere şi stabilirea Imperiului Gupta la începutul secolului al IV-lea apare ca apogeul civilizaţiei indiene atât

pe plan cultural, cât şi pe plan politic. Un alt element vine să confirme continuitatea acestei evoluţii: *extraordinara expansiune a civilizaţiei indiene, foarte departe de focarul ei, care s-a petrecut tocmai în epoca invaziilor despre care s-a vorbit.* Cred că această expansiune a avut loc nu din cauza presiunii „barbare", cum o sugerează unii istorici de azi, ci *în pofida* ei. Într-adevăr, presiunea străină nu pare să fi provocat vreo migrare masivă, iar expansiunea indianităţii s-a făcut de cele mai multe ori prin mijlocirea negustorilor, meseriaşilor şi misionarilor. Într-adevăr, India, în nord ca şi în podişul Deccan, se află într-o perioadă de expansiune, *grosso modo*, de la sfârşitul Imperiului Maurya până la începutul Imperiului Gupta, din secolul al II-lea î. Hr. până în secolul al IV-lea d. Hr.[15] — deci cu aproximaţie între al unsprezecelea şi al şaisprezecelea veac al acestei civilizaţii, comparabil cu expansiunile elenice (din secolul al VIII-lea până în secolul al III-lea î. Hr.) şi cele occidentale (din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea), care s-au petrecut exact la aceeaşi „vârstă", dacă admitem că epoca larvară a civilizaţiei greco-romane începe între secolul al XX-lea şi secolul al XVIII-lea î. Hr. odată cu sosirea în Grecia a primilor eleni, iar epoca larvară a civilizaţiei occidentale la sfârşitul secolului al IV-lea d. Hr., odată cu instalarea francilor pe malul stâng al Rinului.

Putem oare distinge o veritabilă luptă pentru hegemonie de-a lungul acestor epoci de confuzie? Putem considera cuceririle succesive ale acestor dinaşti străini, apoi lunga rivalitate a regatelor din nord cu regatul Sătakarni din podişul Deccan, ca fiind echivalentul unei ere a „regatelor combatante"? Ezit să mă pronunţ. Rămâne faptul că întreaga Indie, de la extremul nord-est până la ţara andhra, cunoaşte atunci o mare efervescenţă intelectuală şi artistică şi o anumită unitate de stil şi de gândire, în ciuda fărâmiţării şi a rivalităţilor politice. De asemenea, când o puternică dinastie reapare în Magadha la începutul secolului al IV-lea, cu noul Ciandragupta, unitatea imperială a întregului nord al Peninsulei este restabilită în câteva zeci de ani. Dinastia numără mai multe generaţii de suverani remarcabili şi ne este permis să presupunem că Imperiul Gupta, statul unitar al civilizaţiei indiene, ar mai fi durat câteva secole dacă n-ar fi fost teribila invazie a

hunilor hephtaliţi de la sfârşitul secolului al V-lea. Proba indirectă ne este furnizată de refacerea imperiului în prima jumătate a secolului al VII-lea sub sceptrul lui Harşa[16]; şi nu dă impresia de a fi un imperiu decadent.

Se impun totuşi două observaţii:

1. În această epocă, în podişul Deccan şi în sudul peninsulei, s-au constituit puternice regate rivale, cel al clanului Cialukya şi cel al clanului Pallava. Pulakesin II, din clanul Cialukya, va fi pentru Harşa un vecin periculos, iar *înflorirea culturală, de acum încolo încetinită în nord, în domeniile vechiului Imperiu Gupta, va continua în regatele din sud.*
2. În schimb, nordul, care şi-a desfăşurat un ciclu de civilizaţie complet, de aproximativ douăzeci şi trei de secole (din secolele XVI–XV î. Hr. până în secolul al VII-lea d. Hr.), începe un proces de dezagregare, chiar înainte de a primi, în secolul următor, şocul islamului; proces care se va accentua sub presiunea permanentă a statelor musulmane care vor pătrunde din ce în ce mai adânc în peninsulă.

Avem impresia că India de nord a intrat într-o „perioadă intermediară" sau într-un „ev mediu". Simptomele sunt aceleaşi, dar, în primul caz, vom avea de-a face, după câteva secole, cu o revenire la forma anterioară de civilizaţie (cazurile Egipt, China), iar în al doilea caz, cu naşterea unei noi civilizaţii (Creta → Grecia → Occident).

Asistăm mai întâi la o fărâmiţare în funcţie de particularisme provinciale, pe bază geografică, economică, etnică, particularisme care, cel mai adesea, vor persista până în zilele noastre; pe urmă, la naşterea unor limbi noi, sau cel puţin la apariţia unor literaturi în limba populară: hindi, bengali, gujarăti. Am întâlnit deja fenomene asemănătoare în „perioadele intermediare" ale Egiptului antic, în Orientul Mijlociu după căderea Ahemenizilor şi în timpul Evului Mediu occidental; în sfârşit, asistăm la apariţia, începând din secolul al VIII-lea, a feudalilor rajput, trăsătură caracteristică a unui stat medieval. Se discută încă despre originea rajputilor, teoria cea mai răspândită afirmând că e vorba despre descendenţi ai sciţilor sau ai altor triburi indo-europene intrate prin

trecătorile din nord-vest cu câteva secole înainte — aşa cum s-a discutat despre originea etnică a seniorilor feudali din Evul Mediu occidental timpuriu. Ceea ce ne interesează aici este fenomenul în sine, sub aspectul lui social, economic, politic şi cultural, deoarece odată cu rajpuţii ne aflăm în prezenţa acestor moravuri tipic medievale — curajul individual, simţul onoarei, asprimea şi simplicitatea, pasiunea povestirilor eroice etc. — deja observate la toate civilizaţiile aflate în stadiul dezagregării statului unitar şi pentru care se deschide perspectiva fie a reconstituirii imperiului (cazul unei „perioade intermediare"), fie a naşterii unei noi civilizaţii (cazul unui „ev mediu"). Regăsim toate aceste trăsături la rajpuţi, indiferent dacă sunt reprezentanţii unui „clan războinic" deosebit sau produsul social al unei vârste a civilizaţiei. Deoarece descompunerea internă este uneori suficientă pentru a provoca astfel de fenomene, deşi calităţile tipice ale seniorului feudal apar probabil mai uşor la barbari nou-veniţi decât la vechi „imperiali" care s-ar fi întors la dezordinea medievală. Apariţia unei literaturi epice este de asemenea caracteristică pentru o eră medievală. Astfel, faptele de vitejie ale lui Prithivirāja din Ajmir şi rezistenţa lui eroică faţă de musulmani la sfârşitul secolului al XII-lea sunt şi astăzi subiecte de epopee în ţările de limbă hindi.

Încă dinainte, activitatea artistică, literară şi filozofică se deplasase spre regatele periferice ale vechiului Imperiu Gupta: Bengal, Assam, Caşmir, cu o anumită predilecţie pentru formele „mai tinere" de expresie, ca o revenire la o altă vârstă de civilizaţie (poezie epică, de pildă).

Feudalizarea Indiei de nord continuă în ciuda presiunilor exercitate de vrăjmaşul extern. Musulmanii apar în Sind din primii ani ai secolului al VIII-lea; vreme de două secole şi jumătate presiunea nu e excesivă, deşi din a doua jumătate a secolului al VIII-lea musulmanii se află în Valea Kabulului. Ei stăpânesc drumul invaziilor. De fapt, doar la sfârşitul secolului al X-lea, odată cu instalarea turcilor ghaznevizi în actualul Afghanistan, prezenţa musulmană la porţile Indiei va deveni pentru aceasta o primejdie mortală. Primejdie mortală, deoarece, invers de cum s-au petrecut lucrurile de mai bine de două milenii, avem de-a face cu un invadator care este purtătorul unui „mesaj" şi care, întru câtva, refuză

indianitatea — şi trebuie să amintim că musulmanii care vor ocupa India nu sunt arabi, ci turci, afghani şi mongoli. Din zorii secolului al XIII-lea, întreaga arie indo-gangetică se află în mâinile musulmanilor, dar, în pofida diviziunilor, India centrală şi meridională, va rezista până în secolul al XV-lea, aproape la fel de mult ca Bizanţul, la cealaltă extremitate a Asiei. Şi nu numai că va opune o lungă rezistenţă armată, dar va rezista de asemenea spiritual, deoarece perioada postimperială cunoaşte o a doua înflorire a civilizaţiei indiene, din secolul al VIII-lea până în secolul al XII-lea. Care să fie explicaţia acestui fenomen?

Cum am spus la începutul acestui capitol, un element pe care nu trebuie să-l pierdem din vedere când căutăm să analizăm ciclul indian de civilizaţie este faptul că o jumătate din lumea indiană a scăpat practic de unificare politică, cu excepţia, în parte, a prea scurtei perioade de unitate impusă de dinastia Maurya, la un moment când civilizaţia indiană nu-şi atinsese încă maturitatea. Observaţia este esenţială pentru înţelegerea acestei civilizaţii deoarece — cum vom vedea imediat — „cadrul" nostru se aplică bine la evoluţia jumătăţii nordice a peninsulei, la aria indo-gangetică. *Astfel Deccanul ne apare mai degrabă ca o subcivilizaţie fecundată de civilizaţia indiană, dar rămasă la marginea ciclului ei politic*, aşa cum s-a întâmplat cu Persia modernă în cadrul civilizaţiei arabe. Or, a doua înflorire culturală a Indiei se produce mai ales în Deccan.

Şi totuşi, unitatea culturală a subcontinentului este de netăgăduit. Nimeni nu se gândeşte să izoleze Deccanul, chiar în partea lui care a rămas esenţial dravidiană, de restul istoriei indiene — unii sunt chiar ispitiţi să afirme că tocmai aici s-a aflat şi se află încă India adevărată, India cea mai „indiană". De altfel, chiar în nordul unificat de Maurya şi Gupta, India n-a cunoscut niciodată un imperiu la fel de centralizat ca Orientul Mijlociu sub perşi sau aria mediteraneană sub romani. Se datorează oare lucrul hazardului, sau trebuie să atribuim supleţea acestei structuri imperiale lipsei tipice de agresivitate a indianului? Şi este cu atât mai remarcabil faptul că, în ciuda duratei scurte a acestor imperii şi a legăturilor destul de slabe dintre diferitele lor părţi, precum şi în pofida marii diversităţi a limbilor de la un capăt la altul al subcon-

tinentului, o puternică impresie de comuniune spirituală se degajă din acest ansamblu. Să vedem acum, aşa cum am făcut în fiecare caz, în ce măsură evoluţia spirituală şi cea artistică ne pot călăuzi şi în cazul Indiei.

Impulsul — în mai multe rânduri — a venit din nord, cel puţin în epoca pe care o putem califica drept istorică: prin nord-vest se produce invazia ariană, tot pe aici pătrunde influenţa persană, apoi influenţa elenică; în nord se realizează întâi sinteza vedică a miturilor şi a cosmogoniei de origine ariană cu vechiul fond preindo-european; jainismul şi budismul apar de asemenea în nord; în sfârşit, tot în nord se constituie marile imperii care, pentru o vreme, asigură unitatea parţială a lumii indiene. Toate acestea vin din nord. Ca şi, neîndoielnic, ceea ce a precedat, adică civilizaţia din Harappa şi Mohenjo-Daro — dacă aceasta a împrumutat de la Sumer şi nu invers —, şi poate dravidienii înşişi, dacă unele asemănări între limba lor şi limbile Europei preindo-europene s-ar verifica.[17] Mai mult, în ciuda originalităţii sale, extremul sud al Indiei pare să nu fi avut acces la *Hochkultur* decât după ce a primit altoiul nordului. Cel puţin aceasta este concluzia la care ne conduce datarea obiectivă a monumentelor literare şi artistice din sud: nici unul nu este anterior contactului cu nordul.[18] Şi totuşi, nu ne putem împiedica să constatăm că tot ce este mai specific în gândirea şi arta indiană pare să aparţină vechiului fond prearian şi că fiecare val care se rostogoleşte peste nord — sau de la nord spre sud —, dacă aduce un element nou, acesta se lasă asimilat de elementul vechi şi nu-şi capătă valoarea decât odată transfigurat, topit în masa Indiei perene.

Tocmai lentoarea pătrunderii ariene până în podişul Deccan a permis probabil acestui „rezervor" al Indiei centrale şi meridionale să fie atins doar târziu şi treptat de formele noii civilizaţii şi să fie astfel în măsură să acţioneze la rândul lui asupra acesteia, cu mult dincolo de perioada ei de incubare în nord. Ceea ce ar explica în parte profundele modificări pe care cultura indiană, păstrându-şi identitatea, le-a suportat în religie, gândire şi artă, *după* era imperială, ceea ce este cu totul neobişnuit. Şi este deja ceva rar că ea şi-a atins epoca de aur în plină eră imperială (Gupta), în vreme ce, în toate celelalte cazuri unde ne este posibil să observăm,

înflorirea maximă a unei culturi precedă era imperială şi are loc cel mai adesea în cursul perioadei „regatelor combatante".

Dar să încercăm să vedem mai îndeaproape care a fost evoluţia spirituală şi artistică a Indiei în ansamblul ei, paralel cu dezvoltările politice pe care le-am schiţat.

Iată prima observaţie care va confirma ceea ce tocmai am spus: creaţia literaturii religioase şi filozofice din India se deplasează în timp, de la vest spre est, apoi spre sud. Cadrul geografic al celei mai vechi colecţii de imnuri religioase, *Rig-Veda*, e ţara „Celor Şapte Râuri", Punjabul şi Valea Indusului, deci extremitatea nord-vestică a peninsulei. Cadrul textelor vedice mai târzii, sau al *Mahābhāratei*, este „câmpul clanului Kuru", regiunea Sarasvati, a Yamunei şi a Gangelui de sus, altfel spus regiunea central-nordică, de unde mai târziu va străluci oraşul Thanesvar, patria lui Harşa. La un mileniu după data probabilă a sosirii arienilor în India, jainismul şi budismul, poate şi cele mai vechi *Upaniṣade*, apar în valea mijlocie şi inferioară a Gangelui. În sfârşit, când, mult mai târziu, după era imperială, vechea religie a Indiei va fi fost transfigurată de asimilarea mitologiilor nonariene şi sublimată de contactul cu jainismul şi budismul, marele doctor al hinduismului nou va fi un om din sud — şi chiar din extremul sud — Śaṅkara.

Budismul a încetat foarte curând să fie pur sau exclusiv indian. Simultan cu trecerea lui de la o filozofie ieşită din speculaţia vedică la o adevărată religie, el se răspândeşte, întâi în sudul Indiei, apoi în Ceylon, în peninsula Indochina, în Insulinda şi, ocolind prin vest Himalaya, în Asia Centrală şi în China. Dar primele simptome ale acestei modificări apar în India de nord. Aici se naşte noul budism Mahāyāna (Marele Vehicul) impregnat de o anumită mitologie prebudistă şi contaminat de marile mişcări religioase ale Orientului Mijlociu. De-a lungul secolelor, aici va fi izvorul adevăratei speculaţii budiste, la care vor veni să se adape pelerini din întregul Orient.

Crearea marilor opere ale exegezei budiste se petrece între secolele I şi al VII-lea. Un prim moment culminant se situează în vremea lui Kaniṣka, în acel extrem nord-vest, Gandhāra, unde, sub suveranii veniţi din stepe, se întâlnesc tradiţiile Indiei, influ-

enţele Persiei, Greciei şi chiar ale Chinei.[19] El este dominat de figura lui Asvaghoşa, poet, muzician, filozof şi ministru al lui Kanişka; brahman din naştere, convertit la budism, el va fi principala autoritate a marelui conciliu budist reunit de Kanişka la Peşawar. Aproape contemporan cu Asvaghoşa, marele filozof Nāgārjuna, originar din Berar, de la hotarele Indiei nordice şi ale Deccanului, acolo unde apare şi arta cea mai originală a Indiei, este creatorul, împreună cu succesorul său, Aryadeva, al uneia dintre cele mai caracteristice şcoli de gândire ale filozofiei indiene, cu tendinţe cvasinihiliste. În secolul al IV-lea, pe urmele lui Asvaghoşa, doi gânditori, Asanga şi Vasubandhu, despre care legenda spune că erau fraţi, se află în aceeaşi Gandhāra, la originea unei doctrine idealiste care va avea un răsunet considerabil până în China şi Japonia. În ciuda dificultăţii pentru un occidental de a se familiariza cu gândirea hindusă, trebuie să acceptăm evidenţa: în cursul Istoriei, nici un focar filozofic, poate cu excepţia focarului elenic, n-a radiat atât de mult timp şi atât de departe ca acela care s-a aprins la începutul erei noastre în nordul Indiei. În întregul nord, deoarece, sub dinastia Gupta, focarul se deplasează spre Valea Gangelui, unde, la curte sau la universitate, vin în număr mare oameni din toate orizonturile. Şcoala filozofică Yogāsāras, creată de Asanga şi Vasubandhu şi continuată de logicianul Dignāga, va înflori la universitatea din Nālandā, întemeiată nu departe de Pātaliputra, de către unul dintre ultimii împăraţi Gupta. Şi în secolul al V-lea, tot din Maghada, un fost brahman, Buddhagoşa, se va duce în Ceylon ca să traducă în pāli textele sacre ale budismului.

Să amintim, în fine, că această înflorire excepţională se etalează din era lui Kanişka până la sfârşitul erei Gupta, altfel spus *de la mijlocul perioadei tulburi care precedă stabilirea statului unitar până la mijlocul perioadei de realizare a unităţii*, dacă admitem că „imperiul universal" întemeiat de dinastia Gupta este prematur întrerupt de invazia hunilor şi că el se reconstituie un timp în secolul al VII-lea, sub Harşa.

Astfel, marele elan al budismului indian coincide în nord cu cea mai frumoasă înflorire culturală şi cu sumumul puterii politice.

Ce s-a întâmplat pe urmă? Chiar pe vremea lui Harşa, călătorul chinez Hiuan-tsang e martorul unui anumit regres. Invazia hunilor hephtaliţi şi teribilele devastări şi persecuţii antrenate de ea au dat o lovitură dură mânăstirilor şi „Bisericii" tradiţionale. Dar aceasta nu explică suficient brusca repliere care coincide în mod straniu cu deplasarea centrului de gravitate, politic şi cultural, de la nord spre centru şi sud, şi cu acea „renaştere" religioasă pe care o reprezintă afirmarea hinduismului. Totul se petrece ca şi cum, începând cu secolul al VII-lea, după secole de eclectism, de amestec şi hibridare, o anumită indianitate specifică învingea. Hinduismul şi filozofia lui Śaṅkara sunt încununarea acestei reacţii.

Śaṅkara, am spus-o, e un om din sud, de pe coasta Malabar. Stilul dialecticii sale îl evocă pe al lui Al-Ghazali, sau al lui Avicenna, sau stilul cărturarilor din Evul Mediu occidental.[20] Le este el contemporan în termeni de civilizaţie? Desigur că nu, deoarece aceştia au trăit înaintea erei statului unitar al civilizaţiei lor, în vreme ce Śaṅkara vine după. Pentru a înţelege, trebuie insistat din nou asupra nonconcordanţei dintre dezvoltarea culturală a sudului Indiei şi ciclul nordului. Un Śaṅkara n-ar fi putut să apară în nord, după era imperială, dar putea să apară în sudul care n-a trăit acelaşi ciclu şi care a fost fecundat mai târziu. Śaṅkara, marele doctor al hinduismului, este moştenitorul, în sud, al unei lungi serii de dialecticieni budişti (şi, de asemenea, jainişti ortodocşi) din nord.

Să vedem acum ce ne învaţă evoluţia literaturii. Să remarcăm întâi excepţionala ei abundenţă, mai ales în comparaţie cu raritatea documentelor pe care le-am putea numi „istorice". E adevărat că vreme de secole şi chiar milenii ea este pur orală. Să remarcăm apoi că e impregnată de religiozitate în aproape toate manifestările şi genurile ei. S-a putut afirma că în nici o mare cultură sentimentul religios n-a fost mai profund, mai larg răspândit şi mai general. Iată alte semne particulare ale unui extrem conservatorism: întâi faptul că o mare parte din această literatură e scrisă în sanscrită, limbă deja moartă în momentul când India are acces la literatura scrisă[21]; apoi apariţia foarte timpurie a unei ştiinţe a gramaticii deosebit de evoluate (Pānini, şi el originar din nord-vest, a trăit probabil în secolul al IV-lea î. Hr.).

Acestea fiind spuse, regăsim în literatura indiană aceleaşi etape ca în celelalte mari literaturi ale istoriei universale. Poezia epică apare prima, şi durata ei în India, cum am văzut, e deosebit de lungă. Urmează poezia didactică, poezia lirică şi drama. Aceasta din urmă ajunge la deplina maturitate în secolul al III-lea d. Hr. (?), o dată cu dramaturgul Bhāsa. Cu un secol şi jumătate înaintea lui, Asvaghoşa abordase acest gen, şi marele-rege Harşa, în secolul al VII-lea, la sfârşitul erei imperiale, va fi şi el un autor dramatic. În plină perioadă imperială, sub domniile lui Ciandragupta II şi Kumāragupta (secolele al IV-lea–al V-lea) îl avem pe Kālidāsa, înainte de toate poet liric, dar care scrie de asemenea drame şi epopei. Şi acesta este momentul în care toate artele înfloresc, muzica, arhitectura, pictura, în aceeaşi măsură ca literatura. După acest moment, asistăm la o modificare, fie pentru că vâna seacă, fie pentru că se cade în preţiozitate, retorică, exagerare şi proliferare a formelor. India intră în epoca ei barocă şi vom vedea imediat că în artele plastice acest baroc va fi destul de exuberant şi se va fixa în timp în aşa măsură, încât astăzi reprezintă imaginea pe care oamenii altor culturi şi-o fac despre India. Dar să remarcăm întâi că această înflorire depăşeşte, în timp şi spaţiu, limitele Imperiului Gupta. Filozofia budistă şi-a luat avânt în Ghandhara, sub domniile regilor din dinastia Kuşan; Ujjaini, aflat în inima ţării Mālva — anticul Avantī — este centrul cel mai strălucitor al indianităţii sub „marii satrapi" sciţi, şi tocmai aici apare Bhāsa. În sfârşit, ceva mai la sud, sub dinastiile Vākātaka şi Cialukya, se situează, între secolele al IV-lea şi al VII-lea, marea epocă a picturii din Ajantā. În ansamblu, această înflorire a culturii indiene durează aproximativ din secolul I până în secolul al VII-lea în nord şi continuă încă trei sau patru secole în centru şi în sud. Între Hesiod şi Plotin se scursese aproape acelaşi interval de timp.

Evoluţia artelor plastice confirmă afirmaţiile precedente. Pe de o parte, iniţiativa pare să aparţină nordului, iar pe de altă parte operele cele mai caracteristice apar în centru şi sud. O singură rezervă în legătură cu această afirmaţie: din cauză că nordul a fost mult mai devastat decât sudul de invaziile musulmane şi că noii stăpâni au construit abundent, într-un nou stil indo-musulman,

e posibil ca judecata noastră să fie afectată de penuria de monumente vechi în nordul ţării.

În ansamblu, operele anterioare influenţei persane sunt rarisime, probabil din cauza întrebuinţării unor materiale prea friabile. Ceea ce s-a păstrat (sau mai exact ceea ce credem că putem să atribuim unei tradiţii locale în opere care sunt deja contemporane cu influenţa străină) manifestă trăsături pe care le vom regăsi de-a lungul epocilor şi chiar se vor accentua cu trecerea timpului: contactul cu natura, profuziunea decoraţiei florale, prospeţimea expresiei, dar deja o tendinţă spre exuberanţă şi întâietate a mişcării. Influenţa persană (deja colorată de elenism) aduce, odată cu tehnici mai perfecţionate, un nou simţ al monumentalului şi al hieraticului. Vin apoi influenţa grecească şi naşterea a ceea ce s-a numit arta greco-budistă, mai ales în iconografie. Am văzut mai sus cum acest aport străin se indianizează progresiv pentru a da naştere unei arte foarte originale care nu mai datorează mare lucru îndepărtatelor ei modele. La drept vorbind, în transformarea progresivă a imaginii lui Buddha avem de-a face nu doar cu unele forme autohtone care reapar şi modifică modelul străin, ci cu o nouă spiritualitate, care imprimă pe chipul Sfântului o blândeţe inefabilă. Sculptura budistă este probabil, alături de arta creştină medievală, una dintre cele mai pure reprezentări sculpturale ale sacrului.

Dezvoltarea artelor plastice în India este aproximativ paralelă cu aceea a literaturii — în mare, de la epoca Maurya până la sfârşitul epocii Harşa, totuşi cu o uşoară întârziere şi cu prelungiri în sud încă cinci sau şase secole. Această artă se răspândeşte, simultan cu budismul, în întregul Orient îndepărtat, diversificându-se. În primul rând, în ceea ce priveşte India, ea se află la originea artei de inspiraţie hinduistă mai tardivă, care ajunge la deplina înflorire între secolele al XVIII-lea şi al X-lea, mai ales la Ellorā, *imediat la sud de limitele statului unitar* (Gupta, Harşa) şi după dispariţia acestui stat. Tot la sud de această linie, dar precedând arta din Ellorā cu aproximativ trei secole, celebrele picturi din grotele de la Ajantā, care încă aparţin comunităţii budiste, reprezentând probabil culmea artei picturale în India. Ele vor avea o influenţă considerabilă în întregul Orient îndepărtat, până

în Japonia. Care este oare originea acestei arte picturale, care n-a putut să apară *ex nihilo* cu o astfel de măiestrie? După câte ştiu, o filiaţie plauzibilă n-a fost stabilită. Să o legăm de frescele din Seistan şi din Iran, ceea ce i-ar da o origine comună cu arta bizantină? Nu fac altceva decât să pun întrebarea. Totuşi, maniera de tratare şi spiritul care se desprinde din ele sunt esenţial diferite, propriu-zis indiene. Autorii, în general, recunosc aici influenţa artei din Amarāvatī (coasta sud-estică), a cărei epocă de înflorire s-ar situa între sfârşitul epocii Maurya şi începutul epocii Gupta. Astfel, în cele mai clasice opere picturale ale Indiei, influenţa nordului şi aceea a sudului se întâlnesc aici într-o sinteză armonioasă.

Câteva secole mai târziu, în operele de inspiraţie brahmanică de la Ellorā, nu departe de aici, se conturează deja o evoluţie spre grandios, supranatural şi contorsionare. Şi această tendinţă se va agrava. Mişcării echilibrate îi va succeda violenţa excesivă, iar graţiei — afectarea. Un baroc exuberant, şi uneori monstruos, va sfârşi prin a se impune şi a se generaliza, ajungând să invadeze toate domeniile expresiei artistice. Această ultimă evoluţie se datorează probabil atât fenomenului general de trecere la un anumit romantism după clasicismul marilor epoci, cât şi unei cauze particulare: alunecarea centrului de greutate al civilizaţiei indiene de la nord spre sud, de la un mediu mai arianizat şi supus mai mult curentelor exterioare la un mediu mai dravidian — corolarul acestei modificări fiind victoria hinduismului.

În rezumat, dezvoltarea artei indiene urmează o curbă aproape „normală", cu particularitatea că înfloreşte într-o epocă relativ târzie a civilizaţiei, că ajunge la maturitate în epoca imperială (iar nu înainte) şi în epoca imediat următoare în afara limitelor imperiului, în sfârşit, că îşi prelungeşte cu câteva secole înflorirea în acest Deccan care scăpase statului unitar din nord.

Vor mai fi opere hinduse de valoare până în secolul al XVII-lea, dar cucerirea musulmană îşi va suprapune puţin câte puţin cadrul politic şi de asemenea pe cel cultural. Apoi va veni Occidentul, lupta pentru influenţă între francezi şi englezi, în sfârşit unificarea — de această dată totală — sub aceştia din urmă.

De la cucerirea musulmană, civilizaţia indiană îşi supravieţuieşte sieşi într-o semitoropeală, asemenea Egiptului antic sub perşi, apoi sub greci.

E încă prea devreme pentru a vedea care vor fi fost consecinţele profunde ale dominaţiei engleze şi ale traumatismului cultural generat de ea. În perspectivă imediată, se pare că în ciuda unei anumite uniformizări a moravurilor administrative, a constituirii unei infrastructuri materiale de tip occidental şi a formării unui strat social subţire de cultură britanică, masa indiană este încă profund legată, sub toate aspectele, de civilizaţia ei veche, cu toate consecinţele negative pe care le comportă acest lucru în actualul proces de occidentalizare. În acest sens, lumea indiană apare pe moment ca una dintre cele mai reticente în a se angaja hotărât pe calea adoptării integrale la civilizaţia occidentală. Totuşi, lumea indiană, mai mult decât lumea arabă, pare să se fi înscris astăzi mai hotărât pe calea occidentalizării.

Note

1. E cu adevărat stupefiant să constaţi că prima dată sigură a istoriei indiene, de la care istoricii de azi îşi ordonează cronologia, e anul 327 î. Hr., data apariţiei lui Alexandru pe Indus!

2. Ceea ce nu exclude ca anumite trăsături de cultură ale civilizaţiei indusiene, anumite credinţe şi simboluri să fi fost conservate în noua civilizaţie. Astfel, de pildă, s-a crezut că se poate identifica un prototip al zeului Şiva din epoca clasică într-un personaj aşezat „în poziţie indiană", pe un sigiliu indusian. Acest personaj are trei chipuri, este acoperit pe cap cu o bonetă cu coarne şi este înconjurat de mai multe animale; tocmai acestea vor fi ipostazele lui Şiva.

3. Adică un ordin de mărime absolut comparabil cu acela al altor civilizaţii cunoscute care aparţin primei generaţii, Egiptul, Mesopotamia, Creta.

4. Alt amănunt semnificativ: societatea este deja multirasială. Resturile de oseminte umane găsite la Mohenjo-Daro aparţin, după opinia specialiştilor, unor grupuri diferite, în număr de patru: protoaustraloid, mediteranean, mongol şi alpin; dar numărul mic de cazuri studiate nu ne permite să stabilim dacă e vorba de cazuri izolate sau de un adevă-

rat amestec, sau doar de o coabitare vremelnică a unor etnii diferite (ca urmare a negoţului sau a luării de sclavi, de exemplu).

5. Această moştenire trebuia deja să provină din cel puţin două straturi etno-culturale. Datele actuale ale lingvisticii presupun într-adevăr că există trei familii principale — lăsându-i deoparte pe vorbitorii periferici, mai ales pe tibeto-birmanezi: 1. grupul *munda*, 2. grupul *dravidian*, 3. grupul *indo-arian*. Repartiţia geografică sugerează ordinea de stratificare 1–2–3, grupul *munda* fiind izolat în regiunile cele mai sărace şi cele mai inaccesibile, în vreme ce dravidienii sunt grupaţi în jumătatea sudică a Indiei, cu excepţia nucleului brākūi în Belucistan. Acesta din urmă ar fi fost o rămăşiţă, o ariergardă, în cazul în care imigraţia dravidiană s-a făcut de la nord la sud, sau o avangardă, în ipoteza contrară. Hrozny a emis ipoteza conform căreia creatorii civilizaţiei din Mohenjo-Daro aparţineau deja unui prim val indo-european care i-ar fi precedat pe arieni cu câteva secole, aşa cum în Grecia şi în Creta aheenii îi precedaseră pe dorieni. Ipoteza se sprijină pe descifrarea propusă a unor inscripţii de pe un unic sigiliu. Să amintim aici că genialul savant care a descifrat scrierea hittită a putut pe urmă să se înşele în alte cazuri, mai ales în interpretarea propusă de el, înainte de descifrarea, realizată de Michael Ventris, a scrierii lineare B din Creta (vezi, mai sus, p. 77, nota 1). În 1969, trei savanţi finlandezi, profesorii Asko şi Simpo Parpola şi Pentti Aalto, au propus, în faţa membrilor Institutului Scandinav de Cercetări Asiatice din Copenhaga, o soluţie pentru descifrarea scrierii indusiene. Dacă descoperirea lor, obţinută (pentru prima oară în acest domeniu) cu ajutorul calculatorului, se verifică, ne vom afla fără îndoială în faţa unei descoperiri care va fi la fel de importantă pentru cunoaşterea civilizaţiilor antice ca descifrarea scrierii sumeriene, şi o întreagă parte a Istoriei rămase în umbră va fi lămurită.

6. De altfel, arianizarea Indiei nord-estice şi cu atât mai mult a Indiei centrale nu implică în mod necesar o imigrare masivă de indivizi de rasă indo-europeană. Probabil că avem de-a face, în unele regiuni, doar cu suprapunerea unui strat subţire de cuceritori şi, în altele, chiar cu un simplu fenomen de transmitere prin contagiune.

7. La aproximativ 2 000 de ani după sosirea indo-europenilor în nord-vestul Indiei, la Ajantā, în centrul ţării, frescele de inspiraţie budistă ni-l arată încă pe Indra, regele zeilor, într-o culoare mai clară decât nimfele sau celelalte personaje mitice care-l însoţesc (grota XVIII, la Ajantā)!

8. Fenomenul este de asemenea vizibil în evoluţia artelor, cum vom vedea.

9. În nord, unde budismul fusese mai rezistent, lovitura de graţie i-a fost dată de musulmani (afghani, turci, mongoli).

10. Inscripţii din Persepolis, între 518 şi 515, care menţionează *Hidu* printre satrapii.

11. În mod ciudat, India modernă a ales ca stemă capitelul lui Aśoka de la Sarnath, cu elementele lui decorative constituite din busturi de lei, de inspiraţie tipic ahemenidă!

12. Literal: „teren de evoluţie al arienilor" (traducerea unui pasaj din *Baudhāyanadharmasūtra*, în Louis Renou, *Anthologie Sanskrite*, Payot, Paris, 1947, p. 190).

13. Dacă se acceptă ideea că apariţia marilor epopei e unul dintre simptomele cele mai caracteristice ale erei medievale a unei civilizaţii, atunci nu ne-am afla încă la sfârşitul Evului Mediu indian: specialiştii dau ca dată probabilă a redactării *Mahābhāratei* secolul al II-lea î. Hr., adică o dată posterioară chiar creaţiei Imperiului Maurya, deci la mai mult de un mileniu după evenimentele la care acest poem eroic se referă, războiul clanului Bhārata, după existenţa istorică a acestui rege sumerian, situat în jurul anului 1400 î. Hr. Doar un interval de trei până la cinci secole a fost necesar pentru apariţia *Epopeii lui Ghilgameş* sau pentru apariţia *Iliadei* după războiul troian, sau pentru apariţia *Cântecului lui Roland* după domnia lui Carol cel Mare. De altfel, aceste cânturi epice precedă în general cu mai multe secole era „regatelor combatante". O explicaţie ne vine imediat în minte: redactarea care ne-a parvenit n-ar fi decât o versiune târzie a legendelor deja cristalizate sub o altă formă literară cu mai multe secole înainte. Din nefericire, nici o piesă documentară nu sprijină ipoteza — şi, de altfel, chiar faptul unei noi redactări în epoca ce ne priveşte ar fi suficient pentru a dovedi persistenţa spiritului epic în această epocă târzie. Un alt element intră poate în calcul: lentoarea înaintării ariene de la vest spre est, care ar fi întârziat sinteza dintre trăsăturile de cultură ale nou-veniţilor şi acelea ale autohtonilor şi, în acelaşi timp, maturizarea civilizaţiei. Într-adevăr, se pare că arienii au venit într-un singur mare val care s-a deplasat încet pe un front larg, şi nu în mai multe valuri succesive, desfăşurate pe şapte sau opt secole, şi pe spaţii mai restrânse, ca în cazul invaziilor elenice şi germanice.

14. Şi acest fapt este încă subiect de controversă, unii autori considerând că reprezentările lui Buddha găsite în regiunea Mathurā ar fi anterioare reprezentărilor greco-budiste.

15. Două elemente permit istoricilor să dateze cu oarecare precizie începutul influenţei indiene în Indochina şi Indonezia: 1. Descoperirea, în diferite situri ale acestor regiuni, a unor statuete ale lui Buddha în

stilul de la Amarāvatī, important centru budist dinainte de era creştină. 2. Identificarea unor nume indiene printre listele de suverani din diferite ţări ale Peninsulei Indochineze, în analele chinezeşti începând cu secolul I al erei noastre.

16. Imaginea acestui mare rege, originar din anticul centru Thanesvar, ne este mai bine cunoscută decât imaginile celor mai mulţi suverani indieni graţie conjuncţiei dintre o sursă locală (Bāna, istoriograful lui oficial) şi o sursă chinezească (pelerinul budist Hiuan-Tsang). Te duce gândul la alţi mari „politicieni" ai istoriei indiene, la Aśoka, la Asvaghoşa, deoarece îngemănează, la fel de fericit, vitejia şi simţul politic, pietatea şi talentul literar.

17. Vezi, între altele, ipoteza avansată de N. Lahovary, *La diffusion des langues anciennes du Proche-Orient; leurs relations avec le basque, le dravidien et les parlers indo-européens primitifs*, Francke, Berna, 1957, 372 p., şi scurta notă critică a lui Victor Buescu din *Revue des études roumaines*, V–VI, 1957–1958 (1960), p. 293. S-au propus chiar, înainte, asemănări cu limbile scitice sau cu limbile aparţinând familiei fino-ugrice.

18. Astfel, de exemplu, de la primele sale mărturii scrise, tamula, limba dravidiană cu cea mai bogată literatură, arată că a împrumutat deja unele elemente din sanscrită.

19. Masson–Oursel (*L'Inde antique et la civilisation indienne*, vol. XXVI al colecţiei „Évolution de l'Humanité ") relevă cu justeţe că numismatica, sub Kanişka, reflectă acest eclectism, în diversele titluri cu care se împodobeşte suveranul: regele-regilor (persan), bazileu (grec), adjirāja (indian), Devaputra (traducerea sanscrită a sintagmei Fiul Cerului); şi, de asemenea, în imaginile zeilor pe care le reproduce: Buddha, alături de Şiva, de Mithra, de Heracles.

20. Aşa cum dialogul dintre budistul şi vedantinul din *Brahmasūtrabhāsya* lui Śaṅkara aminteşte în mod straniu de disputele scolastice între realişti şi nominalişti („aminteşte" pentru noi, bineînţeles, deoarece Śaṅkara îi precedă pe aceştia din urmă cu patru sau cinci secole).

21. Trebuie semnalat aici rolul accidental pe care s-ar zice că l-au jucat indo-sciţii, şi în general invadatorii de la începutul erei noastre, în vulgarizarea sanscritei; fie pentru că nou-veniţii disprefuiau deliberat caracterul sacru pe care această limbă îl păstra de secole, fie, dimpotrivă, pentru că s-ar fi produs o reacţie firească a autohtonilor împotriva dominatorilor străini, reacţie pe care, într-un fel, aceştia ar fi sancţionat-o.

Civilizaţia chineză sau extrem-orientală

Ajunşi la acest stadiu, mai e oare nevoie să reamintesc că prezenta încercare nu are intenţia să înfăţişeze un tablou, oricât de succint, al istoriei universale? Nu numai că am lăsat deoparte largi zone de istorie cuprinzând popoare care nu se inserează în trama marilor civilizaţii aşa cum le-am definit, dar scurtele schiţe ale acestora pe care am încercat să le fac au drept unic obiectiv cercetarea similitudinilor, a concordanţelor pe care le prezintă între ele. Altfel spus, am căutat să stabilesc dacă, şi în ce măsură, civilizaţiile cunoscute se conformează toate în evoluţia lor unei anumite scheme. Făcând acest lucru, probabil că aspectele cele mai originale ale fiecăreia dintre ele au fost neglijate. De asemenea, nu trebuie să vedem nici un raport între importanţa relativă a capitolelor consacrate aici diverselor civilizaţii şi locul pe care ar trebui să-l rezervăm fiecăreia dintre ele într-o istorie generală a umanităţii. Am crezut necesar să amintesc acest lucru la începutul capitolului pentru că, în pofida profundei sale originalităţi, a întinderii, duratei şi importanţei sale în istoria universală, civilizaţia chineză, asemenea civilizaţiei egiptene şi din aceleaşi motive, nu ne va reţine multă vreme. Într-adevăr, într-o încercare de istorie comparată nu ne e de mare folos, deoarece nu putem s-o studiem cu oarecare precizie decât în faza sa finală, aceea a „imperiului universal", cu prăbuşirile şi reînnoirile sale, şi, într-o mai mică măsură, în faza „regatelor combatante".

Acestea fiind zise, să ne punem aceeaşi întrebare pe care ne-am pus-o în legătură cu civilizaţia indiană: când a început această civilizaţie? Primele mărturii pe care le avem despre viaţă civilizată în aria care va fi pe urmă a civilizaţiei chineze aparţin deja

acesteia din urmă, sau trebuie să presupunem existenţa unei civilizaţii protochineze? Nu e mai uşor să răspundem la această întrebare în cazul Chinei decât în cel al Indiei. Datele sunt totuşi diferite: pe de o parte, vestigiile arheologice ale Antichităţii chineze sunt mai puţin abundente şi mai dificil de interpretat decât acelea din Valea Indusului; în schimb, adnotaţiile istorice ulterioare şi amintirile legendare sunt incomparabil mai bogate şi evocă, toate, existenţa, într-un trecut imemorial, a unei epoci de unitate şi de splendoare a regalităţii chineze. Or, astăzi nu ne mai este permis să dispreţuim aceste date legendare, cum era la modă încă la începutul veacului al XX-lea. Prea multe descoperiri au dovedit, de la legendele mesopotamiene la povestirile biblice şi poemele homerice, că nu trebuie să înlăturăm sistematic mitul şi legenda ca oglindire a istoriei.

În cazul Chinei, aceste reminiscenţe ale unei vârste de aur şi ale unei unităţi pierdute îşi găsesc un început de confirmare în persistenţa la Luoyang, în centrul celui mai vechi teritoriu chinezesc, şi asta până în ultima fază a erei „regatelor combatante", a unui suveran din dinastia Zhou, a cărui regalitate fusese puţin câte puţin golită de substanţă, dar care încă era respectat ca singurul „Fiu al Cerului", învestit cu mandat celest. Asemenea respect pentru o instituţie lipsită de putere reală nu se poate explica decât printr-o lungă şi venerabilă tradiţie.[1] Statutul de veche regalitate este confirmat şi de săpăturile de la Anyang, în Henan-ul de nord, care au scos la lumină o strălucitoare civilizaţie din epoca bronzului, datând din vremea dinastiei Shan, care precedase dinastia Zhou. Datele arheologice concordă cu datele istoriei tradiţionale în a situa această epocă la sfârşitul mileniului al II-lea, aproximativ între secolul al XIII-lea şi secolul al XI-lea, înaintea erei noastre.

Cum să interpretăm aceste date în termeni de „civilizaţie"? După cronologia admisă în general, începuturile primei dinastii Xia, întemeiată de legendarul Yu cel Mare, s-ar situa în jurul anului 2000. Această dinastie ar fi fost înlocuită la sfârşitul secolului al XVI-lea î. Hr. de dinastia Shang, care la rândul ei este înlocuită spre 1028 î. Hr. (cronologie Karlgren) de dinastia Zhou, originară din provincia mai excentrică Shanxi şi din valea Wei. Până atunci, lumea chineză[2] fusese circumscrisă la valea de mijloc

şi la o parte a văii inferioare a Fluviului Galben (Huanghe). Era o arie de dimensiuni comparabile cu acelea ale altor civilizaţii ale primei generaţii, în alte mari văi fluviale: Valea Nilului, Mesopotamia şi poate Valea Indusului. Luarea puterii de către dinastia Zhou este însoţită, dacă judecăm după vestigiile arheologice, de un anumit regres al artei şi probabil al culturii în ansamblul ei; şi din punct de vedere politic, Imperiul chinez Zhou se află în net regres din al doilea sfert al secolului al VIII-lea, când dinastia, izgonită din fieful ei de origine, Shanxi, de o invazie barbară, se retrage în Henan, în vreme ce restul imperiului începe a se fragmenta în feude din ce în ce mai independente. Tocmai spre această epocă (secolul al VIII-lea î. Hr.) preferă istoricii moderni să situeze începutul erei „regatelor combatante", eră pe care istoria chineză tradiţională o plasează între 481 î. Hr. şi 221 înaintea erei noastre.

La fel ca în cazul Occidentului, al Antichităţii mediteraneene şi al Orientului Apropiat, numărul concurenţilor, al statelor în luptă pentru hegemonie, precum şi puterea lor relativă variază de la un secol la altul. În secolul al VII-lea, dacă excludem din capul locului Imperiul suzeran Zhou, deja decadent, cele mai importante principate rivale sunt Zheng, Wei, Qi, Lu, Song, Wu, Yin şi Qin. Patru secole mai târziu, în momentul ascensiunii irezistibile a dinastiei Qin, statele rivale nu mai sunt chiar aceleaşi: avem, alături de cele trei principale — Yin, Qin şi Zhou —, Han, Wei, Zhao şi Yen. Să facem o primă remarcă: întâiul dintre aceste state care îşi extinde dominaţia în detrimentul celorlalte unităţi care constituiau atunci lumea chineză este un stat periferic, Zhou, de pe Fluviul Albastru (Yanzi Jiang), sinizat de puţină vreme, prin contagiune şi nu prin cucerire. Situaţia sa în contextul chinez oferă o anumită analogie cu aceea a Macedoniei în lumea elenică. Tocmai încercările din secolul al VII-lea, orientate spre nord, trebuie probabil luate ca punct de plecare al erei „regatelor combatante"; ele provoacă, în acest gen de confederaţie, cum devenise atunci vechea Chină, dintr-un reflex de apărare, acea instituţie care a primit tradiţional numele de „sistem al Hegemonilor" (perioada celor „Cinci Hegemoni"); astăzi s-ar spune: un sistem de comandă unică. Primul dintre statele hegemonice este Qi. Spre sfârşitul secolului al VII-lea, hegemonia trece la Qin. Este un stat periferic,

de această dată din vest, ieşit probabil din amestecul chinezilor cu barbarii care, cu câteva generaţii în urmă, izgoniseră dinastia Zhou din valea Wei.[3]

Şi aici se plasează *a doua remarcă*: Qin cunoaşte apoi o eclipsă de peste două secole, nu pentru că-şi pierduse energia, ci pentru că evoluţia politică nu permitea încă acestei întâietăţi să se afirme definitiv. Vremurile nu erau coapte. Vedem atunci statul Qin divizându-se, conform moravurilor feudale, în mai multe principate care vor deveni curând rivalele sale, ca Han, Wei şi Zhao. Va trebui să aşteptăm secolul al IV-lea ca să se nască (sau să renască) ideea unei monarhii centralizate şi ca statul Qin să-şi reia, de această dată decisiv, opera de „unificare a teritoriilor chinezeşti".[4]

Dar să revenim o clipă în urmă, deoarece n-am încercat încă să răspundem la prima noastră interogaţie: civilizaţia chineză este o civilizaţie a primei generaţii, sau ea a fost precedată de o altă civilizaţie, de o civilizaţie protochineză?

În primul rând, plecând de la era „regatelor combatante" care pare destul de clar circumscrisă, să încercăm un calcul înapoi. Era „regatelor combatante" succedă de obicei unei faze larvare, unei faze de formare şi unei faze de înflorire, cele trei faze, împreună, acoperind în general mai mult de un mileniu (civilizaţia occidentală, de la sfârşitul secolului al IV-lea la începutul secolului al XIV-lea; civilizaţia elenică, din secolul al XVI-lea î. Hr., aproximativ, până în secolul al V-lea î. Hr.; civilizaţia indiană, din secolul al XV-lea î. Hr., aproximativ, până în secolul I î. Hr. etc.). Dacă ne deplasăm cu douăsprezece sau treisprezece secole în urmă, plecând de la începutul erei chineze a „regatelor combatante" (secolul al VII-lea î. Hr.), ajungem într-adevăr la începuturile dinastiei Xia, dar cele câteva informaţii pe care le posedăm în legătură cu această epocă aproape legendară nu par să sprijine ipoteza unei faze barbare de tip clasic, cu barbarii ei recent sosiţi, cu amestecul ei de rase, cu organizarea ei rudimentară şi moravurile ei războinice, inspiratoare de epopei. La drept vorbind, sursele noastre sunt atât de târzii şi atât de impregnate de legendă, încât orice judecată ar fi hazardată. Putem cel puţin să reţinem că legenda n-a păstrat amintirea unei epoci de pace în cursul căreia s-ar fi cristalizat

riturile şi tehnicile vieţii tradiţionale chineze. În ceea ce priveşte epoca următoare, aceea a dinastiei Shang, care acoperă *grosso modo* a doua jumătate a mileniului al II-lea şi în legătură cu care suntem ceva mai bine informaţi, graţie descoperirilor de la Nanyang, impresia care se desprinde este aceea a unei epoci de pace, de lux şi de rafinament, şi nu a unei epoci de tulburări şi de contestaţie; mai degrabă o eră imperială — şi chiar o eră imperială în decadenţă — decât o fază de formare. Odată cu luarea puterii de către dinastia Zhou, venită din marginile mai primitive ale vestului, avem impresia, cum am mai spus-o, a unui regres al civilizaţiei (ultimii ani ai mileniului al II-lea). Tocmai aici s-ar putea situa începutul unui nou Ev Mediu, cu moravurile sale caracteristice care vor ajunge patru secole mai târziu la era „regatelor combatante".

Ev Mediu sau „perioadă intermediară"? Cu prilejul istoriei indiene, am notat deja diferenţa care trebuie făcută între cele două căi pe care poate să apuce o societate în degradare.

Ele prezintă într-adevăr un mare număr de caractere comune: slăbiciunea puterii centrale şi a statului în general, fărâmiţare teritorială, slăbire a instituţiilor şi deci a dreptului, având drept corolar recursul la jurământul personal de credinţă pentru asigurarea protecţiei; consecinţele cele mai vizibile sunt insecuritatea generală înlocuind pacea imperială, regresul economic, al artelor, literelor şi ştiinţelor, precum şi al tuturor producţiilor spirituale. Totuşi, condiţiile nu sunt deloc identice în punctul de plecare, iar rezultatul este altul: când descompunerea statului imperial este însoţită de un aflux de elemente barbare din exterior sau de o puternică presiune a elementelor alogene din interior, vom avea o eră medievală care are drept rezultat o civilizaţie nouă; când descompunerea este simplul fruct al evoluţiei interne normale, vom avea o „perioadă intermediară" sfârşind cu restaurarea vechiului stat imperial împreună cu unele modificări culturale care nu ating valorile fundamentale ale civilizaţiei. „Perioadele intermediare" neavând nevoie de o lungă incubare sunt în general mult mai scurte decât perioadele medievale: istoria Egiptului şi aceea a Chinei de după dinastia hanilor ne oferă cazuri de „perioade intermediare" de două sau trei secole, în timp ce perioadele medievale pot fi

milenare. De asemenea, întoarcerea la unitatea imperială nu va fi precedată de fazele preliminare caracteristice genezei unei noi civilizaţii. Epocile Xia şi Shang, cum tocmai am văzut, nu par să prezinte semnele distinctive ale primelor faze ale unei noi civilizaţii. Ele sunt de asemenea prea apropiate de era „regatelor combatante" pentru a fi ultimele faze ale unei civilizaţii aparţinând unei alte generaţii, după care valea Huanghe să fi intrat într-o perioadă medievală. Dacă epocile Xia şi Shang ar fi datat din mileniul al III-lea, şi nu din mileniul al II-lea, atunci ipoteza unei civilizaţii aparţinând altei generaţii ar fi prezentat mai multă plauzibilitate.

Se poate scoate vreo informaţie din vestigiile artistice? Constatăm că arta epocii Shang este, în primul rând, o artă aflată deja în plină maturitate şi apoi o artă chinezească. Pentru a găsi urme ale unui stil care să aparţină vădit unei alte culturi, trebuie să coborâm până la ceramica Panshan, în Gansu, care ar fi cu puţin anterioară epocii Shang, dar care, cum s-a remarcat, este exterioară ariei civilizaţiei chineze vechi, provincia Gansu fiind departe, la vest de valea mijlocie a fluviului Huanghe, leagănul acestei civilizaţii. I se descoperă de altfel afinităţi cu ceramica Cucuteni.[5] Ipoteza care ne vine firesc în minte este că ne aflăm aici în prezenţa unei culturi care nu aparţine grupului mongoloid.[6] În schimb, unele motive curente în epoca Shang se regăsesc nu numai de-a lungul întregii istorii a artei chineze, dar chiar până în America şi în unele insule din Pacific.[7]

Sunt astfel ispitit să trag concluzia că civilizaţia chineză a înflorit în valea mijlocie şi inferioară a Fluviului Galben, probabil fără filiaţie cu cultura Panshan, şi cu o întârziere de aproximativ un mileniu şi jumătate în raport cu civilizaţia Orientului Mijlociu. Aceasta să fi avut un efect stimulator asupra începuturilor civilizaţiei chineze? Şi, dacă da, prin ce căi? Regăsim într-adevăr în prima artă chineză unele motive mesopotamiene, ca acela al eroului doborând fiara, şi unele forme foarte speciale de olărie, ca aceste urcioare dotate în interior cu un mâner de formă falică, ale căror modele aproape identice au fost găsite la Xiaodun (Anyang), la Mohenjo-Daro (Valea Indusului) şi la Djemdet Nasr (Mesopotamia de Mijloc). În schimb, primele specimene de scriere chineză

descoperite până acum[8], deşi sunt anterioare cu şaisprezece-optsprezece secole decât primele scrieri sumeriene, oferă un caracter atât de diferit de acela al scrierilor din Orientul Mijlociu şi Valea Indusului, încât e greu de presupus că au o origine comună.

Însă n-am răspuns încă la problema de a şti dacă trebuie să considerăm civilizaţia chineză a erei istorice ca o civilizaţie a primei generaţii sau ca una aparţinând celei de-a doua generaţii.

Am spus motivele pentru care această a doua ipoteză mi se pare puţin plauzibilă: absenţa unor vestigii suficient de diferenţiate ale artei chineze clasice nu ne lasă să presupunem existenţa unui ciclu anterior de civilizaţie; intervalul de timp scurs între epoca de splendoare a dinastiei Shang şi începuturile erei „regatelor combatante" e prea scurt pentru ca o civilizaţie aparţinând unui ciclu nou să se fi putut dezvolta şi înflori. Nu e mai puţin adevărat că existenţa posibilă a unui stat unitar înainte de era „regatelor combatante" are ceva tulburător. Poate că trebuie să ne imaginăm condiţii asemănătoare cu acelea care au întârziat în Orientul Mijlociu faza finală a erei „regatelor combatante": de exemplu, valuri succesive de invazii, destul de grave pentru a întârzia desfăşurarea normală a ciclului de civilizaţie, dar nu suficient de grave totuşi pentru a provoca o răsturnare totală din care să se fi ivit un nou ciclu. Invazia barbarilor din nord, atestată în secolul al VIII-lea, invazie care a provocat transferul capitalei dinastiei Zhou la Luoyang, vine să sprijine această ipoteză: regii Zhou ar fi atunci pentru China antică ceea ce regii din Kiş (sau „regii Totalităţii"), sau primii Sargonizi, au fost pentru Mesopotamia. De altfel, în acelaşi Extrem-Orient, nu avem oare cazul „împăraţilor" japonezi din primele secole istorice, care, fără să fi trecut printr-o fază de veritabilă cristalizare, sunt reduşi la rolul de *rois fainéants**, asemenea contemporanilor lor merovingieni?

Oricum, starea actuală a cunoştinţelor noastre şi absenţa documentelor care să lămurească perioada anterioară dinastiei Shang ne interzic orice speculaţie. În stadiul în care se află astăzi cercetările sinologice ar fi inutil să încercăm să discernem în ceaţa

* „Regii trântori", poreclă cu care sunt desemnaţi ultimii regi ai dinastiei france merovingiene înainte de a fi răsturnaţi de Carolingieni (*n. t.*).

protoistoriei chineze un contur mai clar al primelor faze ale acestei civilizaţii. Dar, de îndată ce ceaţa se risipeşte şi istoricul poate să înainteze pe tărâm mai ferm — adică începând cu mijlocul primului mileniu î. Hr. —, evoluţia Chinei se potriveşte perfect cu aceea a celorlalte civilizaţii pe care le-am trecut în revistă. Astfel desfăşurarea competiţiei între „regatele combatante" comportă, cum am mai spus, peripeţii asemănătoare cu acelea din perioada corespondentă din Orientul Mijlociu, din istoria Mediteranei elenice şi, mai aproape de noi, din aceea a Europei Occidentale. Această eră coincide de altfel, aproximativ, cu o mare epocă a culturii, cu fixarea artei chineze tradiţionale, cu apariţia marilor doctrine filozofico-religioase ale confucianismului şi daoismului, cu redactarea unor texte pe care epocile viitoare le vor considera clasice. Confucius şi Lao Zi sunt probabil din secolele al VI-lea–al V-lea, Mencius este din secolul al IV-lea; ceilalţi doctrinari ai daoismului, Lie Zi şi Zhuang Zi, sunt din secolul al IV-lea. La cealaltă extremitate a lumii civilizate, Socrate, Platon şi Aristotel sunt din secolele al V-lea–al IV-lea. În general, marea epocă a elenismului durează din secolul al V-lea până în secolul al III-lea — un decalaj de aproximativ un secol în raport cu China. Lucru cu totul remarcabil, acest decalaj se regăseşte în stabilirea celor două Imperii universale, chinez şi roman. În ceea ce priveşte domeniul social, observăm acelaşi proces ca în Europa Occidentală între epoca feudală şi epoca absolutismului monarhic, adică trecerea puterii din mâinile nobilimii războinice în acelea ale juriştilor, ale învăţaţilor şi ale plutocraţilor, cu mutaţiile spirituale pe care această alunecare le antrenează.

Pentru perioada imediat următoare, imperiul lui Qin Shi Huangdi şi al hanilor poate fi luat ca prototip al statului unitar sau al imperiului universal, istoricii fiind deja de multă vreme izbiţi de paralelismul lui cu Imperiul roman. Găsim aici toate caracteristicile statelor unitare: pace interioară, mari lucrări de utilitate publică, extensiune geografică maximă, impunerea unei *lingua franca*, tendinţă spre etatismul economic, spre codificare, spre monumental în arhitectură, apoi puţin câte puţin spre academismul artelor şi scleroza gândirii. În sfârşit — fără ca presiunile exterioare

să fie suficiente pentru a le explica — apar oboseala, neputinţa şi anarhia.

Am încercat deja să explic în legătură cu Egiptul, apoi cu Roma, cazul particular al Chinei. Invers decât Roma, al cărei imperiu înconjoară o mare interioară, fiind deschis tuturor presiunilor şi invaziilor, China, mai bine ferită, prin situaţia ei continentală, n-a suportat o presiune majoră decât la una dintre frontierele ei, la nord–nord-vest. Această frontieră, la urma urmelor, n-a cedat decât rareori, lăsând să intre periodic valuri care nu par să fi copleşit numeric elementul chinez. În plus, aceşti intruşi au aparţinut unor familii etnice înrudite cu turcii şi mongolii (hiong-nu sau huni, tibetani, tabghaci, kitaţi, tungaşi, mongolii lui Genghis-Han şi, mai târziu, manciurieni). Toţi s-au lăsat repede sinizaţi. Iată de ce perioadele tulburi care succedă perioadelor de restabilire imperială nu depăşesc trei sau patru secole şi se înrudesc mai mult cu „perioadele intermediare" ale Egiptului decât cu Evul Mediu occidental. Sinizarea fiecărui val barbar se realizează în general în două sau trei generaţii şi de-abia la un secol după invaziile barbare, de exemplu în secolele al IV-lea şi al V-lea, arta chineză, desigur reînnoită de influenţa indiană sau greco-budistă, produce unele dintre cele mai pure capodopere ale ei (grotele din Dunhuang, din Yun Dang şi din Long Men). Nimic comparabil cu îndelungatul obscurantism al perioadelor medievale. Convulsii ale civilizaţiei, desigur, dar nu moartea ei; dezmembrarea puterii centrale şi instalarea unor moravuri medievale[9], dar nu răsturnarea definitivă a vechilor valori de civilizaţie. Astfel, în mai puţin de patru secole după fărâmiţarea imperiului, care n-a fost de altminteri definitivă la căderea hanilor, deoarece dinastia Qin va menţine, de bine de rău, ansamblul vreme de generaţii, China, după ce şi-a resorbit barbarii, îşi reconstituie unitatea sub dinastia Sui, pentru a ajunge sub dinastia Tang atât la splendoarea vechiului Imperiu al hanilor, cât şi la dimensiunile sale.[10] Dar această *primă reînnoire*, în ciuda strălucirii şi iradierii ei (călătoria lui Xuanzang în India, începutul influenţei chineze în Japonia), durează mai puţin timp decât primul imperiu şi dă foarte repede semne de scleroză culturală (reeditarea clasicilor, favorizarea confucianismului, instituirea mandarinatului). Şi de această dată, edificiul se clatină din interior: un teribil război civil între 753 şi 763, depopulare,

criză economică şi socială, dezvoltare a sistemului de *latifundia*, reapariţia unei feudalităţi ereditare, pierderea posesiunilor exterioare. Pe scurt, China a început o nouă „perioadă intermediară" şi, la sfârşitul secolului al IX-lea, ea se fărâmiţează din nou (dintre barbarii care se instalează atunci în imperiu, să-i menţionăm, în regiunea Beijing, pe kitaţi, al căror nume dă în multe limbi chiar numele Chinei medievale: Kitai sau Cathay).

La sfârşitul secolului al X-lea are loc o *a doua reînnoire* sub dinastia Song, nu atât de strălucitoare ca prima şi mult mai scurtă, deoarece, din al doilea sfert al secolul al XII-lea, dinastia Song este redusă la jumătatea sudică a imperiului. Atunci are loc o nouă răsturnare, în primul rând odată cu ocuparea nordului de către triburile tunguse (djurtcet sau you-chen), apoi odată cu valul seismic al mongolilor în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Dar şi aici miracolul se produce, descendenţii lui Genghis-Han, rapid sinizaţi, refac pentru a treia oară Imperiul chinez, care, şi de această dată, îşi reia tradiţiile, îşi redescoperă clasicismul, „stilul". Această restauraţie, în sensul cel mai literal, va fi şi mai marcată sub dinastia naţională Ming (1368–1644), care va succeda urmaşilor lui Genghis-Han. China, din ce în ce mai orientată spre trecutul ei, se va închide în sine şi se va scleroza. În sfârşit, ultima dinastie imperială, Qing, ultima tresărire de energie a Chinei vechi, va veni din exterior, din Manciuria (1644–1911), tot aşa cum ultimele dinastii ale Egiptului veniseră de la hotarele etiopiene, adică dintr-o zonă exterioară ariei Egiptului clasic.

Nu pretind aici că de la Imperiul hanilor până la revoluţia lui Song Zhongshan China n-a evoluat. Ceea ce vreau să spun este că, de-a lungul a aproape două milenii şi în pofida unor teribile convulsii, ea a rămas, în ceea ce priveşte esenţialul, fidelă propriei sale imagini: gândirea ei, chiar în noua religie budistă, a urmat marile căi trasate de filozofia chineză antică, noile forme de artă s-au modelat în conformitate cu vechile canoane, în sfârşit, după prăbuşirea periodică a unităţii imperiale nu regăsim niciodată lungile faze iniţiale care anunţă naşterea unui nou ciclu de civilizaţie.

Iată de ce, cum am spus-o deja în treacăt[11], nu accept separarea pe care Toynbee vrea s-o facă în istoria Chinei între o civilizaţie chineză anterioară introducerii budismului (*The Sinic Society* — sau

China I) şi o civilizaţie posterioară budismului (*The Far Eastern Society* — sau China II) — şi aceasta cu atât mai mult cu cât unul dintre fenomenele tipice pe care le-am observat *în trecerea de la o civilizaţie-mamă la o civilizaţie-fiică este deplasarea geografică*:

1. focarul principal — sau leagănul, pentru a întrebuinţa terminologia lui Toynbee — se deplasează şi

2. aria acoperită de noua civilizaţie depăşeşte mult aria civilizaţiei precedente.

Exemplul cel mai izbitor ne este dat de filiaţia Creta–Grecia–Occident. Fenomenul este de asemenea evident când există o dublă filiaţie, ca în cazul Bizanţului, a cărui civilizaţie s-a maturizat în Syria şi în Asia Mică şi nu chiar în Grecia şi în Mesopotamia; sau în cazul civilizaţiei islamice, care a ieşit din aceeaşi întâlnire, dar ai cărei poli sunt Persia şi Arabia. În sfârşit, dacă presupunem existenţa unei civilizaţii indusiene, leagănul aceleia care îi succedă, civilizaţia indiană, se află în Valea Gangelui şi nu în Valea Indusului. Nimic asemănător în istoria Chinei. Imperiile succesive se suprapun aproape exact peste vechiul Imperiu al hanilor. Putem cel mult spune că civilizaţia extrem-orientală după hani s-a extins în patru noi zone de influenţă: Tibet, Vietnam, Coreea şi Japonia. Dar această lărgire nu echivalează cu o schimbare de arie geografică şi nici cu o deplasare a centrului de gravitate.

Fără îndoială că distincţia pe care Toynbee a vrut s-o facă între o civilizaţie chineză anterioară budismului şi una posterioară acestuia nu provine decât din ideea lui preconceptă referitoare la rolul jucat de religiile superioare în trecerea de la o civilizaţie la alta — teorie asupra căreia voi avea ocazia să revin.

Nu vreau să minimalizez importanţa budismului în evoluţia gândirii şi artei chineze şi a întregii civilizaţii extrem-orientale începând cu primele secole ale erei noastre. Vreau numai să spun că pătrunderea budismului, de altfel foarte lentă, n-a provocat o răsturnare totală a ideilor existente şi a formelor de expresie artistică şi nici n-a coincis cu o zdruncinare politică din temelii încât să putem într-adevăr vorbi de sfârşitul unei lumi şi începutul unei noi lumi. Progresele budismului în China sunt mai puţin intim legate de dezagregarea Imperiului hanilor decât sunt legate progresele creştinilor de dezagregarea Imperiului roman. Tocmai

spre sfârşitul secolului I d. Hr., când Imperiul hanilor nu mai are decât un secol de trăit, prima comunitate budistă se instalează timid în regiunea gurii fluviului Yang Zi. La sfârşitul secolului al II-lea, budismul nu este încă o forţă de temut, afară de faptul că a influenţat indirect daoismul care, din pură contemplaţie şi individualism extrem, s-a transformat într-o religie care face apel la „mase" (pentru a utiliza un limbaj modern). Nu budiştii, ci daoiştii sunt aceia care la sfârşitul secolului al II-lea, prin revolta „Turbanelor galbene", atât socială şi politică, cât şi morală şi religioasă, supun slăbitul Imperiu al hanilor unei încercări din care nu-şi va mai reveni.

În sfârşit, budismul n-a ajuns niciodată să fie religia dominantă din China, cu atât mai puţin religia exclusivă sau religia statului. Cele trei mari religii ale Chinei: confucianismul, budismul şi daoismul, au reuşit, de-a lungul tuturor vicisitudinilor, să menţină o „coexistenţă paşnică" aproape bimilenară, cea mai veche dintre ele, confucianismul, păstrându-şi un fel de preeminenţă în clasa conducătoare, până la răsturnarea actuală impusă de presiunea civilizaţiei occidentale. E ca şi cum, în Imperiul roman, creştinismul s-ar fi dezvoltat tolerând indefinit alături de el şi cultul Mithra, şi zoroastrismul, şi toate cultele sincretiste ale păgânismului antic.[12]

Nu mă voi opri mult timp asupra „sateliţilor culturali" ai Chinei: Coreea, Vietnamul, Japonia şi Tibetul, pentru că, aşa cum am notat deja în legătură cu India, subcivilizaţiile aduc puţină lumină în studierea ciclului „marii civilizaţii", când ele nu sunt înglobate în „imperiul universal" al acesteia din urmă. Or, dacă nordul Coreii, nordul Vietnamului şi Tibetul au făcut parte, la un moment dat, din Imperiul chinez, aceste ţări, ca şi Japonia, n-au fost niciodată parteneri egali, adică unităţi care să participe la elaborarea culturii chineze sau la lupta pentru hegemonie, cum este astăzi cazul principalelor unităţi care compun civilizaţia occidentală sau cum a fost cazul — într-un grad mai scăzut — al principalelor unităţi înglobate în Imperiul roman: Grecia, Italia, Macedonia, Asia Mică, Syria şi Egiptul. În ambele cazuri, al Indiei şi al Chinei, subcivilizaţiile rămân exterioare ariei acoperite de imperiul universal al civilizaţiei majore. Ele formează centre secundare de cultură, uneori strălucitoare, dar în general de mai scurtă durată,

neavând elementele indispensabile desfăşurării unui veritabil ciclu de civilizaţie, adică spaţiul şi varietatea etnică. La fel, fazele lor de dezvoltare nu corespund în mod necesar fazelor civilizaţiei majore la care ele se ataşează şi de la care împrumută instituţiile, religia, moravurile şi, în general, mai toate trăsăturile de cultură. Uneori, ele îmbracă forme hibride, ieşite din întâlnirea a două sau a mai multor civilizaţii, precum în unele ţări ale Peninsulei Indochineze întâlnirea Indiei şi a Chinei sau în Indonezia întâlnirea Indiei, a Chinei şi a islamului.

S-a remarcat uneori[13] că pătrunderea chineză s-a făcut cel mai adesea prin forţă (cu excepţia Japoniei), impunând o cultură globală care s-a substituit culturii locale ca un întreg. Dimpotrivă, pătrunderea indiană s-a făcut cu supleţe, fără cucerire militară şi probabil de asemenea fără pretenţia la o imuabilă perfecţiune, care pare inerentă influenţei chineze. Indochina şi Insulinda au fost mai puţin tributare civilizaţiei indiene decât au fost Coreea, Vietnamul şi Japonia civilizaţiei chineze. Ne putem de asemenea hazarda să afirmăm (deşi orice judecată în materie rămâne în mod necesar subiectivă) că nici una dintre culturile „satelite" ale Chinei, nici chiar Japonia, n-a dat roade atât de originale cum au dat unele dintre culturile fecundate de India, precum Cambodgia şi Java.

Aceste subcivilizaţii, o repetăm, sunt adesea cu totul remarcabile şi mai ales istoricul artei are bune motive să se oprească asupra lor; dar scopul studiului prezent, anume căutarea similitudinilor de evoluţie între ciclurile de civilizaţie, ne obligă să ne concentrăm atenţia asupra civilizaţiei majore care, singură, a dezvoltat un ciclu complet. Tot din acest motiv am neglijat subcivilizaţiile Orientului Mijlociu (Hatti, Urartu, Mitanni, Fenicia, Iudeea etc.), deşi ele au fost toate în cele din urmă înglobate în „imperiul universal" al civilizaţiei babiloniene.

Japonia ne va reţine totuşi un moment, deoarece rapida ei transformare în epoca contemporană şi iruperea ei bruscă printre „regatele combatante" ale civilizaţiei occidentale fac deosebit de interesant cazul ei pentru studierea fenomenelor de aculturare; şi aceasta cu atât mai mult cu cât ea oferă observatorului exemplul probabil unic de adoptare voluntară de către un popor a două culturi străine, într-un interval de timp mai scurt decât longevitatea medie a civilizaţiilor.

Influenţa chineză în Japonia a fost în acelaşi timp consimţită şi „violentă", în sensul că ea a avut tendinţa să înlocuiască tot şi să conducă autoritar tot, îmbrăţişând aproape toate domeniile culturii, de la religie şi scriere până la organizarea administrativă. Găsim puţine exemple la fel de clare în Istorie, şi acest precedent explică parţial caracterul brusc radical al revoluţiei din era Meiji. Chiar şi convertirea Europei Orientale la civilizaţia occidentală a fost mai puţin rapidă şi mai puţin radicală.

Dar să amintim de asemenea acest fenomen, aparent paradoxal: Japonia, care caută cu pasiune din secolul al VII-lea era noastră să imite instituţiile chineze, nu ajunge totuşi să depăşească stadiul instituţiilor medievale, în vreme ce modelul ei, China, se află de mult timp în era imperială — aflându-se chiar la al doilea imperiu; ceea ce dovedeşte, pentru cultura care preia, dificultatea de a sări peste etape, de a se afla dintr-odată la vârsta civilizaţiei donatoare. Când, odată cu Edictul Marii Transformări — Taika — din 646, care deschide un fel de „primă eră Meiji", Japonia copiază servil instituţiile Tang, ea deformează tot atât cât reformează, deoarece, fiind încă în plină fază larvară, ea *nu poate* să-şi ofere instituţiile imperiale. Într-adevăr (toate sursele concordă asupra acestui punct), Japonia secolului al VII-lea a început de puţine veacuri, probabil de mai puţin de un mileniu, trecerea de la sistemul clanurilor la acela al regalităţii — o regalitate mai mult cu numele. Se află astfel în situaţia unei civilizaţii din prima generaţie la începutul ei, ca Egiptul la începutul mileniului al IV-lea î. Hr. sau Mesopotamia de la sfârşitul mileniului al IV-lea. Dacă imitaţia în domeniul cultural a dat deja rezultate remarcabile în epoca lui Nara — după „perioada de incubare" şi graţie avântului budismului, instituţiile politice evoluează spre forme foarte îndepărtate de acelea ale modelului chinez, cu atât mai mult cu cât spre sfârşitul secolului al IX-lea Japonia îşi întrerupe relaţiile cu China, care intrase într-o nouă „perioadă intermediară". De atunci, Japonia dezvoltă instituţii feudale care, sub structuri juridice desigur diferite, se aseamănă extraordinar cu instituţiile feudale occidentale, de altfel cu un rafinament cultural necunoscut Evului nostru Mediu.

Or, aceste două societăţi au avut drept modele două civilizaţii aflate în faza lor imperială, dar în vreme ce într-un caz această

civilizaţie (Roma) era moartă, în celălalt ea era încă vie (China dinastiei Tang) — şi acest lucru ar putea explica uşorul avans pe care Japonia shogunilor Fujiwara pare să-l aibă, în domeniul culturii, asupra Europei din timpul ei. În perioada următoare, Occidentul îşi va lua marele elan care continuă să-l însufleţească, în timp ce Japonia, privată de un stimulent exterior, va stagna. Faptul că în această epocă Japonia nu participă la un ansamblu cultural mai vast, altfel spus faptul că ea joacă un rol marginal în ciclul civilizaţiei extrem-orientale al cărei principal reprezentant, China, îşi repetă sau prelungeşte indefinit era imperială, dă seama poate de un alt fenomen: între sfârşitul secolului al XV-lea şi sfârşitul secolului al XVI-lea s-ar spune că regimul feudal îşi regăseşte un al doilea suflu. În ciuda autorităţii pe care şi-a asigurat-o un Hideyoshi şi care pregăteşte shogunatul Tokugaua, o nouă şi puternică ierarhie feudală a luat naştere odată cu acei shugo, guvernatori de provincii în detrimentul vechii feudalităţi funciare (ca şi când intendenţii regali din Franţa secolului al XVII-lea s-ar fi transformat la rândul lor în seniori locali mai mult sau mai puţin independenţi, asemenea conţilor din perioada carolingiană). În secolele următoare, puterea se află mai mult în mâinile noii oligarhii feudale decât în mâinile shogunului. Puterea militară a Japoniei în acest sfârşit de secol al XVI-lea ar putea da o impresie înşelătoare. Fiind respinsă de pe continentul asiatic după încercarea neizbutită de a cuceri China — unde de altfel rolul pe care l-ar fi putut juca ar fi fost doar acela de a furniza o nouă dinastie a Chinei decadente — şi închizându-se apoi voit la influenţa occidentală, Japonia s-a condamnat la o stagnare de peste două secole. China şi-a epuizat posibilităţile de fecundare şi Japonia şi-a dobândit individualitatea, dar, cum am mai spus-o despre civilizaţiile marginale în general, ea nu posedă nici spaţiul necesar, nici diversitatea etnică pentru a-i permite să-şi ia singură avânt; şi în secolul al XVII-lea, printr-o reacţie asemănătoare cu aceea a Chinei, ea se închide Occidentului în ciuda — sau tocmai din cauza — începutului promiţător al influenţei iezuite. Această reacţie, de natură culturală şi religioasă din Japonia secolului al XVIII-lea, nu ne stârneşte mai multă uimire decât reacţia din Rusia secolului al XV-lea. Dar Rusia, care nu e atât de îndepărtată geografic şi cultural de Occident, va adopta o nouă orientare în 1700, Japo-

nia făcând acelaşi lucru în 1868, cu o întârziere de peste un secol şi jumătate.

Atunci, subit, în urma unei simple revoluţii de palat, Japonia se apucă să înveţe de la Occident. Ea o face cu o aplicaţie, cu o pasiune şi o îndârjire pe care le putem considera fără precedent în istorie, dacă n-ar fi tocmai exemplul aceleiaşi Japonii în acculturarea ei de către China în secolele al VII-lea–al VIII-lea. Totuşi, nu trebuie să uităm că punctul de plecare a fost o revoluţie pur politică, făcută de sus în jos şi din iniţiativa sau cu asentimentul unei mari părţi din vechea clasă seniorială. Datorită acestui fapt, această revoluţie, căci a fost o revoluţie şi chiar una importantă, şi-a păstrat un caracter conservator din punct de vedere social. Scopul nu era nicidecum să răstoarne structurile politice, sociale şi culturale ale naţiunii, ci doar să-i dea mijloacele de a intra în rândul marilor naţiuni occidentale. De aici provine iluzia că se putea menţine o separare riguroasă între domeniul tehnicii, în care copierea Occidentului era permisă şi chiar obligatorie, şi domeniul culturii şi al moravurilor, în care trebuia să se conserve intactă moştenirea ancestrală. La drept vorbind, iluzia s-a menţinut vreme de două generaţii. Au existat în acest interval două Japonii, şi în fiecare cetăţean — sau cel puţin în fiecare citadin — coexistau două persoane: aceea care asimila tehnica occidentală cea mai înaintată şi imita, doar pentru contactul exterior, costumele şi cutumele Occidentului, şi aceea care, retrasă în spatele pereţilor de bambus, îşi relua îmbrăcămintea şi spiritul strămoşesc. Această dihotomie s-a dovedit impracticabilă pe termen lung. Mai exact, această imposibilitate a apărut subit în lumina orbitoare şi tragică a bombei de la Hiroshima. O jumătate de secol de expansionism şi de extremă agresivitate din partea Japoniei (1894–1945) nu se explică suficient prin motive economice, demografice sau chiar politice. Aceste motive, desigur, există, dar ele se întemeiază pe o cauză mai profundă, de ordin psihologic. S-ar putea vorbi de un complex de inferioritate al Japoniei, născut din îndepărtatul ei trecut de „satelit cultural" al Chinei şi care va fi fost înteţit de reeducarea pe care a trebuit s-o suporte din partea Occidentului. Japonia a vrut să-şi afirme superioritatea în cel mai imediat accesibil domeniu, acela al puterii militare, într-un efort de supracompensare — ca să întrebuinţăm jargonul psihanaliştilor, deoarece

fenomenul de supracompensare este la fel de frecvent în mentalul colectiv şi în cel individual. De asemenea, teribila înfrângere din 1945 a provocat la japonezi un traumatism profund, din care se pare că şi-au revenit după un sfert de secol, sub efectul spectaculoasei lor expansiuni economice. Cred că nu este exagerat să afirm că în 1945 Japonia a început o nouă etapă a occidentalizării ei — occidentalizarea *totală*. Înfrângerea şi ocupaţia americană i-au făcut pe japonezi să înţeleagă că o civilizaţie nu este disociabilă în elemente care pot fi adoptate „în tranşe" — sau respinse. Această schimbare de atitudine nu se produce fără sfâşieri, dar chiar pentru un observator ocazional fenomenul pare evident.

Intrarea Japoniei în O.E.C.D., la 28 aprilie 1964, capătă astfel valoare de simbol. La un secol după începutul erei Meiji, Japonia este definitiv admisă în „clubul" occidental, ea este de acum încolo un occidental *à part entière* şi e probabil că valorile vechii civilizaţii sino-japoneze, reduse la stare de folclor, vor fi curând refulate spre apele profunde ale subconştientului colectiv.

Procesul de occidentalizare a Chinei a fost mai lent şi mai dificil, în primul rând pentru că adoptarea unei civilizaţii străine era, la origine, de neconceput în ochii acestui popor convins că este deţinătorul şi creatorul celei mai nobile culturi, al celei mai perfecte civilizaţii care a existat în lume, la drept vorbind, al Civilizaţiei. Ideea conform căreia China ar fi avut ceva de învăţat de la alte popoare nu putea atinge spiritul chinezilor. Şi în atitudinea uneori deconcertantă a Chinei comuniste, atât faţă de puterile occidentale, cât şi faţă de Rusia, intră mult din această veche mândrie, din acest complex de superioritate, din această certitudine a infailibilităţii. Aceste sentimente sunt comune tuturor popoarelor purtătoare ale unei culturi superioare, dar nicăieri ele nu par să fi atins o astfel de intensitate, fiind exarcerbate de o lungă umilire. Numai rivalitatea între puterile occidentale a împiedicat China de a cădea pradă, în întregime, colonialismului european — şi american — în secolul al XIX-lea. Dar, în cele din urmă, presiunea politică, economică, culturală — şi chiar psihologică, printr-o lungă serie de umilinţe — nu echivalează oare cu o ocupaţie materială? Mai erau şi „abcesele" din Macao, Hong-Kong, Shanghai, Dairen, Port-Arthur, Qiaozhou, Guangzhou-Wan, enclave occidentale în flancul continentului lor.

Pe urmă, în pofida aparentei unități a imperiului, puterea centrală din secolul al XIX-lea era într-o stare așa de mare de slăbiciune și corupție, încât o revoluție de sus în jos, comparabilă cu revoluția japoneză din 1868, avea puține șanse de a se impune. Acest lucru s-a văzut bine cu ocazia încercărilor de reformă ale împăratului Guang-Sin în 1898 („Reformele celor o sută de zile"), puțin după umilitoarea înfrângere suportată din partea japonezilor. A trebuit să se aștepte crearea unei minorități de „occidentalizați ocazionali"[14] pentru ca țara să se poată transforma, nu în concordanță cu vechea orânduire, ca în Japonia, ci împotriva ei.

Imensul imperiu, amorțit de secole, capabil doar de accese de febră și de convulsii, n-a știut să-și ofere această minoritate — relativ omogenă și solidară — care să fi putut impune, într-o ordine relativă, indispensabila transformare. China a pătimit probabil nerealizându-și revoluția „de sus", ca Japonia (și, înainte de ea, ca Rusia), deoarece a trebuit astfel să procedeze în același timp la o „revoluție culturală" (care a început în realitate în 1911, și nu în 1967) și la o revoluție socială — ca și cum, de pildă, Rusia ar fi suportat simultan revoluția lui Petru cel Mare și revoluția lui Lenin. Căutăm zadarnic în trecut precedentul unui popor care să fi suportat acest dublu „șoc operator": o radicală revoluție politică și socială care să izbucnească simultan cu o schimbare radicală de civilizație. De unde, probabil, reacțiile convulsive la care este supusă China și care pot să pară de neînțeles și uneori propriu-zis demențiale observatorilor străini. Rusia ar fi fost probabil aruncată într-un haos total dacă Revoluția din octombrie ar fi urmat la distanță de doar o generație Revoluția din 1700. Or, în 1917 se scursese un secol de când procesul de occidentalizare a Rusiei era practic încheiat și de când aceasta participa, la cel mai înalt nivel, la viața și creațiile civilizației occidentale; în ceea ce privește sistemul ei social retrograd, recent condiționat de începuturile capitalismului, el era deja suficient de occidental pentru a „secreta" lupta de clasă, dar nu destul de occidental pentru a o depăși.

Trebuie, așadar, considerat ca veritabil început al occidentalizării Chinei revoluția lui Song Zhongshan din octombrie 1911 (deoarece adoptarea sub domnia împărătesei Zixi, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a câtorva instituții moderne — precum

vămile şi poştele — şi construirea câtorva arsenale şi linii ferate nu constituie decât timide preliminarii fără efecte profunde). Dar această aculturare se va izbi de imense dificultăţi: în primul rând, neputinţa de a rupe cu moravuri politice imemoriale, cum o dovedeşte încercarea de restaurare imperială, în beneficiul lui, a generalului Yuan Shikai, după revoluţia lui Song Zhongshan; cvasiimposibilitatea guvernului central, când va exista vreunul, de a se impune în provincii; în realitate, războiul civil şi războiul exterior, succesiv sau simultan, vor fi permanente, până la triumful comuniştilor — în 1949 —, care vor imprima procesului de transformare o mişcare accelerată şi generală[15], care avea la rândul ei să se repercuteze în mica porţiune a teritoriului nesupus regimului comunist.[16]

Rămâne de ştiut dacă această transformare va fi încheiată la timp pentru ca, la rândul ei, China să devină un concurent periculos în cursa pentru hegemonie în cadrul civilizaţiei occidentale.

Note

1. Deşi avem două exemple în epoci medievale: regii franci Merovingieni şi împăraţii Japoniei în vremea shogunilor.

2. E desigur improprie utilizarea termenului „chinez" pentru a desemna ţara şi societatea anterioare stabilirii, în această arie geografică, a imperiului lui Qin Shi Huangdi, în secolul al III-lea î. Hr., deoarece pare stabilit că numele Chinei derivă din acela al statului „cezarian" al lui Qin (sanscrită: *Cina*, greacă: *Sinai*). E ca şi cum noi am fi luat obiceiul de a califica drept „romană" civilizaţia Mediteranei antice (elenică şi poate de asemenea cretană). Dacă rămânem conştienţi de partea de arbitrar şi, *stricto sensu*, de inexactitate a terminologiei tradiţionale, nu văd vreun inconvenient de a o conserva. A propune aici o altă terminologie ar părea astăzi cam pretenţios.

3. Această ipoteză este întărită de anumite detalii: astfel, practica dinastiei Qin de a îngropa, împreună cu un şef defunct, pe fidelii lui slujitori, practică curentă în regiunile turaniene; în principatul Zhao (care este „un vlăstar" al lui Qin) se obişnuia să se bea din craniul duşmanului, ca la huni; în sfârşit, arta animalieră scită sau sarmată îşi face apariţia în China în epoca Zhou — cum a dovedit-o fostul conservator al Muzeului Cernuschi de la Paris, d'Ardenne de Tizac (*L'Art Chinois clas-*

sique, 1926) — şi se combină în mod curios cu motive decorative geometrice tipic extrem-orientale. (Se poate vedea la Muzeul Cernuschi un mic vas din bronz din epoca Zhou, care este caracteristic pentru acest amestec.)

4. A se compara cu Franţa medievală: e deja prima putere a Occidentului în secolele al XIII-lea–al XIV-lea, dar continuă să se fărâmiţeze conform logicii feudale în veacurile al XIV-lea–al XV-lea (Războiul de o sută de ani împotriva vasalului anglo-normand, rivalitatea cu Casa de Burgundia etc.) şi doar în secolele al XVI-lea–al XVII-lea intră cu adevărat în lupta pentru hegemonie.

5. Reamintesc pe scurt că ceramica zisă de Cucuteni (de la numele satului din nordul Moldovei) acoperă o vastă regiune, care cuprinde practic întreaga Moldovă, întinzându-se spre est asupra unei părţi din Ucraina şi spre vest asupra unei mici părţi din Transilvania. E înscrisă în triunghiul Ariuşd (Transilvania) — Cucuteni — Tripolie (Ucraina). După unii autori, preliminariile sale ar data de la sfârşitul mileniului al IV-lea sau cel puţin de la începutul mileniului al III-lea şi epoca sa de înflorire s-ar situa în jurul anului 2500 î. Hr. Să remarcăm că aria ceramicii de Cucuteni se situează în inima zonei pe care din ce în ce mai mult tindem s-o considerăm ca fiind zona de formare a indo-europenei primitive.

6. Nu e nevoie să imaginăm o prezenţă indo-europeană atât de departe la est, deşi ea nu e imposibilă dacă ne gândim la aşezările tokariene până la Turfan şi la existenţa în Japonia a unei etnii primitive, ainos, foarte probabil de rasă albă. Pentru a explica fenomenul, e de ajuns să constatăm o anumită unitate a moravurilor, precum şi contacte între popoarele turaniene de la vest şi acelea de la est (mongoloide) şi, plecând de aici, transmiterea anumitor trăsături de cultură.

7. Vezi, mai jos, p. 266 (civilizaţiile precolumbiene). Acest caracter, tipic extrem-oriental, al artei chineze protoistorice a fost pus în lumină nu demult de Li Tsi, *Diverse Background of the Decorative Art of the Shang Dynasty*, în Proceedings of the Eighth Pacific Science Congress, I, Quezon City, 1955, *id.* — *The Beginnings of Chinese Civilization*, Seattle, 1957.

8. Xiaodun, în regiunea Anyang, Henan-ul de nord.

9. La căderea Imperiului hanilor, chiar din primii ani ai secolului al III-lea, anumite episoade ale luptei pe care o poartă Cei Trei Pretendenţi au uneori frumuseţea aspră a isprăvilor de vitejie săvârşite de eroii noştri medievali sau de eroii din *Shah-Name*, iar tovarăşii ultimului han legitim, Guan Yu, Zhang Lei, Zhuke Liang, sunt viteji cântaţi în epopei.

10. Sub Tai Zong cel Mare, noul Imperiu chinez se întinde şi mai mult spre est, nord şi, mai ales, spre extremul-occident pe Drumul mătăsii. El va fi mai puţin norocos împotriva „sateliţilor" culturii chineze, Coreea şi Vietnam.

11. Vezi, mai sus, p. 164.

12. Or, din persecutat, creştinismul a devenit curând persecutor. Atingem aici una dintre caracteristicile cele mai izbitoare ale spiritului occidental, pe care Gobineau le semnala deja în *Religii şi filozofii în Asia Centrală*: intoleranţa, exclusivismul, incapacitatea lui de a concepe Adevărul sub forme nuanţate, variate, chiar contradictorii, ca şi cum principiul noncontradicţiei ar fi piatra unghiulară a întregii gândiri. Să se compare doar relativa toleranţă a islamului faţă de evrei şi creştini, atât sub dominaţia arabilor, cât şi sub aceea a otomanilor, cu intoleranţa creştinismului, mai ales în forma lui occidentală, care n-a admis — şi cu ce preţ de umilinţe şi persecuţii! — decât persistenţa unei mici minorităţi evreieşti. Să se compare soarta creştinilor şi evreilor din Spania dominaţiei sarazine cu soarta musulmanilor şi evreilor după încheierea Reconquistei!

13. Vezi, mai ales, R. Grousset şi Jeannine Auboyer, *De l'Inde au Cambodge et à Java*, Monaco, 1950.

14. Song Zhongshan a primit „spiritul" Occidentului prin intermediul misionarilor protestanţi; Mao Zedong prin acela al literaturii marxiste.

15. Nimic totuşi nu ilustrează mai bine enormitatea sarcinii de îndeplinit decât următoarea informaţie extrasă din raportul şedinţei din 2 iulie 1965 al Academiei „des Sciences d'Outre-Mer" (Académie des Sciences d'Outre-Mer, Paris, iulie 1965, VI, vol. XXV): într-o intervenţie, bine-cunoscutul istoric Roger Levy, citează o anchetă făcută de suedezul Myrdal (fiul) într-un mic oraş din Shanxi, provincie în care Mao Zedong s-a refugiat după Marşul cel Lung; *cei mai mulţi dintre ţăranii interogaţi* — prin intermediul interpreţilor oficiali — *nu ştiau că Japonia le invadase ţara în perioada 1937–1945!*

(Adaos în traducerea românească, 1999: La câţiva ani după redactarea acestei lucrări, a apărut cartea cunoscutului scriitor francez — diplomat şi fost ministru „gaullist" — Alain Peyrefitte, *Quand la Chine s'éveillera... le monde tremblera*, Fayard, Paris, 1973, 475 p., care aduce o mărturie de mâna întâi asupra Chinei din vremea lui Mao Zedung, poate puţin prea optimistă faţă de rezultatele obţinute prin metodele necruţătoare ale regimului.)

16. În realitate, ca urmare a îngustimii teritoriului, a ajutorului masiv al Statelor Unite şi al contactului strâns cu America, China din Formosa se occidentalizează astăzi într-un ritm şi mai rapid decât China continentală.

Civilizaţiile precolumbiene

Civilizaţiile precolumbiene, în pofida umbrei dese care înconjoară originile lor şi, la drept vorbind, chiar istoria lor politică recentă, prezintă un mare interes pentru istoria comparată a civilizaţiilor, deoarece ele sunt singurele despre care putem afirma, fără mare risc de eroare, că s-au dezvoltat la adăpost de influenţa altor civilizaţii cunoscute. Paralelismele pe care le putem observa între ele şi civilizaţiile lumii vechi sunt din această cauză cu atât mai remarcabile. Studierea lor aduce un argument decisiv în favoarea unei concepţii structurale a evoluţiei societăţilor umane în general şi a marilor civilizaţii în special: separat şi spontan, „forme culturale" asemănătoare, dacă nu identice, s-au născut la mii de kilometri distanţă şi la mii de ani interval. Înţeleg prin „forme culturale" structuri politice, economice şi sociale, concepţii religioase, noţiuni ştiinţifice şi chiar forme artistice (*genuri*, nu *stiluri*). Obiecţiei conform căreia nu putem să ne hazardăm să facem comparaţii cu o documentaţie atât de precară îi răspund că dacă istoria civilizaţiilor precolumbiene, dincolo de foarte scurta istorie a celor două state imperiale distruse de spanioli, este dificil de reconstituit, dispunem în schimb, graţie scrierilor de la începutul cuceririi, de un număr considerabil de informaţii despre instituţii, moravuri, obiceiuri, arte — să zicem informaţii etnologice — care cel mai adesea ne lipsesc în legătură cu civilizaţiile moarte, acelea cu care observatorul occidental n-a avut contact direct.

În momentul în care are loc întâlnirea Occidentului cu Mexicul şi cu Perú, Occidentul, civilizaţie a celei de-a treia generaţii, se află în contact direct şi intim cu civilizaţii din prima generaţie, ca şi cum s-ar fi trezit deodată contemporan cu Mesopotamia mileniului al II-lea sau cu Egiptul mileniului al III-lea î. Hr. Poate

că tocmai acestui fenomen i se datorează neînţelegerea invadatorilor faţă de civilizaţia învinşilor şi distrugerea aproape totală a valorilor lor de cultură. Acestei cauze i s-a adăugat faptul că Occidentul, la începutul secolului al XVI-lea, intra în faza lui de creaţie şi expansiune maximă, în vreme ce credinţa religioasă era încă „totalitară" şi pe cale de a trăi o criză majoră (am notat deja coincidenţa în timp a revoltei lui Luther şi a cuceririi Mexicului). Nu se putea pune problema de a cădea la învoială cu păgânii.

Unii autori apreciază totuşi că în anumite privinţe civilizaţia mexicană din secolul al XVI-lea era superioară civilizaţiei occidentale din aceeaşi epocă, de pildă în materie de urbanism şi de igienă. (Ciudat că această perfecţiune a urbanismului se regăseşte în alte civilizaţii, fără ca acest fenomen să fie simptomul neîndoielnic al unei superiorităţi culturale; astfel, cetăţile Harappa şi Mohenjo-Daro, din Valea Indusului, par, în mileniul al II-lea î. Hr., mai înaintate în tehnicile urbanismului decât cetăţile civilizaţiei indiene un mileniu mai târziu, sau decât contemporanele lor — pe de altă parte mai rafinate — din Mesopotamia.)

În schimb, prin mai toate celelalte trăsături de cultură, ca şi prin dimensiunea lor, cele două ansambluri precolumbiene evocă extraordinar Egiptul şi Mesopotamia din mileniile al II-lea şi al III-lea î. Hr., Imperiul incas apropiindu-se, prin întinderea şi organizarea sa, ca şi prin deificarea suveranului, mai degrabă de Egipt, iar Imperiul aztec oferind o mai mare asemănare, prin forma, întinderea şi structura sa politică, cu Mesopotamia presargonidă. În unele privinţe, civilizaţiile americane sunt categoric în întârziere în raport cu civilizaţiile primei generaţii din lumea veche (Egipt, Mesopotamia, Creta): absenţa, probabil, a scrierii în America de Sud, sacrificiile umane în Mexic — etape pe care civilizaţiile Orientului Apropiat le depăşiseră în momentul în care ele ne apar, distinct, în zorii Istoriei.

Foarte probabil din cauza izolării lor ori din vreun cu totul alt motiv, civilizaţiile din America îşi încep faza de formare cu câteva milenii după civilizaţiile de după prima civilizaţie din lumea veche. „Civilizaţiile medii", cum le numesc istoricii, încep în America de Sud în a doua jumătate a mileniului al II-lea î. Hr., evaluările variind între 1500 şi 1000 î. Hr. Cum este totdeauna extrem

de greu să distingi doar pe baza datelor arheologice culturile considerate preistorice de acelea care aparțin deja istoriei, să luăm ca punct de reper piramida din Cuicuilco, din aproapiere de Mexico, care datează probabil de la începutul erei creștine sau puțin înainte. Plecând de la această construcție monumentală, care presupune deja o puternică organizare politică și socială, trebuie să coborâm cu cel puțin câteva secole pentru a situa spre mijlocul mileniului I î. Hr. începuturile fazei larvare a civilizației mexicane. Primele monumente maya (clar situate mai la sud) ar data din secolul al IV-lea al erei noastre, dar ele sunt precedate, în zona de coastă, mai la vest și nord, de vestigiile culturii zise olmece, contemporană cu piramida din Cuicuilco. Aceasta ne confirmă, așadar, ipoteza referitoare la datare. Pentru civilizația Anzilor, punctele de reper sunt și mai rare și nici un vestigiu propriu-zis istoric nu poate fi datat înainte de era creștină. Totuși, cele două civilizații precolumbiene — care au avut atât de puține contacte între ele, încât scrierea din America de Nord n-a pătruns în America de Sud, iar prelucrarea metalelor, deja avansată în sud, n-a pătruns în nord decât foarte târziu — au atins în același timp unitatea imperială la mijlocul secolului al XV-lea, cu mai puțin de un secol înainte de cucerirea spaniolă. Ne mai putem întreba dacă, în cele două cazuri, ne aflăm într-adevăr în prezența statului unificator al civilizației, cel puțin în Mexic, unde autoritatea aztecilor este departe de a fi necontestată în momentul apariției lui Cortés. În Anzi, dimpotrivă, a fost de ajuns un secol de dominație a împăraților Inca pentru a cimenta unitatea unor popoare foarte disparate, la distanțe imense, până a impune o *lingua franca* care a persistat până în zilele noastre. În acest caz, putem afirma cu mai puțin risc de eroare că civilizația peruviană atinsese efectiv stadiul „imperiului universal". Prin urmare, dacă iruperea europeană n-ar fi întrerupt brutal cursul celor două civilizații precolumbiene, longevitatea lor ar fi fost de două mii de ani sau mai mult, ceea ce reprezintă longevitatea medie a unei civilizații. În schimb, între „inventarea" cerealei de bază (porumbul) și apariția culturii superioare, intervalul de timp pare să fi fost mult mai lung în America decât în Orientul Apropiat, în măsura în care

începuturile agriculturii organizate trebuie situate în ambele cazuri în jurul anului 5000 î. Hr.

Totuşi, nu putem distinge atât de bine ca în cazul civilizaţiilor vechii lumi în ce condiţii culturile superioare s-ar fi născut din societăţile agricole stabilite de-a lungul fluviilor. Pentru civilizaţia mexicană, există, încadrând la sud peninsula Yucatán, două fluvii, Usumacinta, care curge spre vest, şi Motagua, care curge spre est, dar ele nu par să fi fost fluvii cu regim de irigare, şi cele mai vechi monumente maya nu se află în imediata proximitate a fluviilor, ci mai la nord. E adevărat că avem de-a face cu monumente ale unei arte deja împlinite care poate a succedat unei arte mai primitive situate aiurea. În cazul civilizaţiei Anzilor, problema este şi mai obscură.

De asemenea, în domeniul agriculturii, să fi existat oare o descoperire independentă şi simultană, sau trebuie să presupunem influenţe şi transmisiuni sau vreo veche moştenire comună care să fi dus la aceleaşi rezultate? Se ştie că nu s-a ajuns încă la unanimitate în legătură cu originea amerindienilor. Însă puţini specialişti mai pun la îndoială faptul că indienii din America sunt o ramură a rasei galbene[1], deşi, de la nordul până la sudul dublului continent, popoarele s-au diversificat considerabil şi poate pe alocuri să se fi amestecat cu populaţii venite din Pacificul de Sud. Chestiunea rămâne deschisă.[2]

Atenţia istoricului civilizaţiilor trebuie să fie reţinută mai degrabă de o altă constatare tulburătoare: extraordinara înrudire care există între unele aspecte ale artei precolumbiene şi arta extrem-orientală, la care am făcut deja aluzie când am vorbit despre China.[3] Anumite motive ornamentale, anumite spirale neregulate sau linii în scară se regăsesc, extraordinar de asemănătoare, în arta maya a primelor secole din era noastră, în arta chineză a epocii Shang (secolele XIV–XI î. Hr.) şi în unele opere artizanale din Insulele Marchize. Simpla coincidenţă pare exclusă.

Să credem oare într-o lentă migraţie dinspre vest spre est, care ar apropia în timp anumite grupuri de indieni de începuturile civilizaţiei chineze? Sau, deoarece vechimea omului galben în America pare astăzi dovedită — recente descoperiri în canioanele statului Washington ar fi scos la lumină un tip curent de indian care ar fi existat cu douăsprezece sau treisprezece mii de ani îna-

inte de Hristos —, să credem într-un anumit univers primitiv de forme, într-un mental colectiv subconştient, care suscită la interval de milenii aceleaşi forme artistice la două ramuri aparţinând aceleiaşi rase?

Dacă ne lipsesc informaţiile asupra naţiunii care ar fi dat în America de Sud „cultura-ferment" a civilizaţiei, în America Centrală aproape sigur că acest rol l-au jucat mayaşii — în ceea ce impropriu a fost numit primul Imperiu maya, deoarece statul maya n-a îmbrăcat niciodată forma imperială, termenul trebuind să fie păstrat pentru statul unificator al aztecilor. Ceea ce ştim despre istoria mayaşilor evocă în mod straniu evoluţia altor „culturi-ferment", de pildă cea sumeriană sau cea elenică. Iată ce scrie profesorul Paul Radin[4]:

„Savanţii au împărţit istoria civilizaţiei maya într-un anumit număr de perioade bine delimitate, caracterizate mai ales prin stilul lor artistic. Prima mare perioadă se întinde de la anul 176 d. Hr. până în 373, şi siturile care i se ataşează sunt toate situate în sudul Yucatánului. Sculptura este atunci grosolană şi angulară; figuraţia din profil a formelor umane este mai bună decât aceea din faţă. Toate convenţiile esenţiale ale artei maya există deja şi şarpele cu pene îşi începe cariera agitată. Perioada următoare, zisă medie, durează de la 373 până la 472 şi cuprinde unele dintre cele mai frumoase capodopere artistice. În sculptură, ea se caracterizează prin puritatea stilului şi prin simplitatea prezentării. Stilul flamboaiant, atât de tipic pentru perioadele târzii, nu şi-a făcut încă apariţia. Vine apoi marea epocă, ce se întinde de la 472 la 620 şi care durează deci o sută cincizeci de ani. Arhitectura progresează rapid: camerele devin mai largi, pereţii mai subţiri, formele mai puţin masive. Calculele de pe inscripţiile care tratează subiecte de astronomie sunt din ce în ce mai complicate.

Între anii 472 şi 620 este cuprinsă perioada cea mai strălucitoare a civilizaţiei maya. Apoi, ea se termină brusc. O teribilă catastrofă pare să se fi abătut asupra acestor oraşe înfloritoare. Câţiva savanţi au vorbit despre un război civil, alţii despre ravagiile unei epidemii şi alţii despre decadenţă socială. Dar în realitate nu ştim nimic precis, deoarece indicaţiile date de cronicile care se referă la această epocă veche sunt succinte.

Spre anul 600, toate oraşele maya sunt părăsite şi se produce şi o emigrare spre nord. Arhitectura se menţine, dar sculptura decorativă dispare complet.

Între 980 şi 1200, apare o mişcare pe care o putem califica drept renaştere. La nord de Yucatán, arhitectura înfloreşte din nou şi stilurile decorative arhitecturale sunt atunci mult mai formale decât acelea din epocile precedente. Se ivesc noi motive, de pildă panoul cu mască, suprafaţă redusă la un dreptunghi şi constituită în maniera mozaicurilor de blocuri sculptate separat, precum şi figuri geometrice precum cele greceşti, coloana cu ramuri, zăbrelele în diagonală etc.

Perioada următoare marchează decadenţa: ea durează de la 1200 până la 1450 şi se termină prin distrugerea oraşului care a jucat un rol de prim-plan în perioada precedentă. O particularitate interesantă a acestei ultime epoci este influenţa pe care se pare că a exercitat-o asupra culturii maya o civilizaţie septentrională care nu era în esenţa ei decât o retopire a elementelor culturale răspândite cu mai multe secole înainte chiar de către mayaşi. Cu alte cuvinte, civilizaţia maya a fost transformată de o altă cultură care i s-a suprapus şi la care propriii ei strămoşi colaboraseră cu barbarii din nord."

Regăsim în această descriere toate caracteristicile culturilor din lumea veche, acolo unde observaţia ne este permisă: faza artei primitive, faza clasică, flamboaiantă, academică... Decadenţa, renaşterea după intervenţia probabilă a „barbarilor din nord" (ne gândim la renaşterile babiloniene), durata totală a ciclului. Regăsim chiar succesiunea ciclurilor lui Sorokin (şi ne putem întreba dacă autorul nu s-a lăsat, conştient sau inconştient, influenţat de acesta). Să adăugăm de asemenea că mayaşii par să fi fost organizaţi în cetăţi-state independente sau constituite în federaţii şi că fiecare cetate era construită în jurul unui templu sau palat. Şi aici ne duce gândul la cetăţile sumeriene şi la cetăţile greceşti, la rivalităţile lor, la ligile şi confederaţiile lor, la încercările de hegemonie (de exemplu liga din Mayapan, în nordul Yucatánului, în timpul celei de-a doua perioade maya, sau perioada tolteco-maya). Şi regăsim în egală măsură fenomenul deplasării centrului de gravitate: prima cultură maya, aceea care a înflorit între secolele al IV-lea şi al VII-lea era noastră, îşi are centrul în sudul peninsulei Yucatán, în vreme ce a doua cultură maya (aproximativ între secolele al X-lea şi al XV-lea) îşi are centrul în extremul nord al peninsulei (regiunea Mayapan şi Chichén Itzá).

Pe de altă parte, cunoaştem în aceeaşi epocă cel puţin alte trei focare în centrul, sudul şi estul Mexicului, şi specialiştii cred în

general că există o anumită unitate de cultură în întreaga regiune, în pofida diversităţii semnelor hieroglifice. Totuşi, nu avem destule date referitoare la istoria evenimenţială pentru a putea afirma că a existat — sau că nu a existat — un moment în care constelaţia statelor membre ale acestui ansamblu a cunoscut rivalităţi şi lupte pentru hegemonie care să corespundă unei veritabile ere a „regatelor combatante". Ceea ce ştim cu oarecare precizie este că: 1. familia lingvistică căreia îi aparţin aztecii, nahuatl, apare pentru prima oară în ultimele două secole ale primului mileniu; 2. o ramură nahuatl, aceea din Tula (în nordul Mexicului), va juca un rol preponderent nu numai în centrul Mexicului, dar şi în Yucatán, dacă se admite că „renaşterea maya" a suportat grefa toltecă; 3. prăbuşirea Tulei — datată din 1168 — ar fi fost fapta noilor barbari veniţi din nord, al căror ultim val va fi acela al aztecilor. Aceştia au întemeiat Tenochtitlan (viitorul oraş Mexico) în primul sfert al secolului al XIV-lea şi îşi încep aventura imperială în a doua treime a secolului al XV-lea, cu mai puţin de un secol înainte de sosirea spaniolilor. Cum se poate vedea, pentru un viitor popor imperial, aztecii au sosit cu întârziere. Doar perşii ne furnizează un alt exemplu de acces la fel de rapid, al unui popor recent aculturat, la rangul de popor unificator al unei civilizaţii. Ne-am mai pus întrebarea dacă statul aztec poate fi considerat ca „imperiul universal" al civilizaţiei mexicane: el nu se impune unor state solid structurate care luptă pentru hegemonie, ci în primul rând unor cetăţi învecinate cu Tenochtitlan, care sunt mai vechi decât ea; el nu-şi extinde dominaţia asupra leagănului civilizaţiei, ţara mayaşilor; chiar în zona pe care o controlează, el este departe de a fi realizat unitatea lumii lui. Se vede foarte bine din povestirile cuceririi spaniole cât era de fragilă dominaţia aztecă la începutul secolului al XVI-lea, deoarece Imperiul lui Motecuhzoma (Montezuma al spaniolilor) nu s-ar fi prăbuşit atât de repede sub loviturile celor cinci sute de aventurieri ai lui Cortés, dacă aceştia n-ar fi primit ajutorul unei părţi a vasalilor împăratului aztec, vasali care nu suportau acest jug recent.

Aceste argumente nu sunt totuşi decisive. Hannibal a beneficiat şi el de complicitatea unei părţi a Italiei, dar acest lucru *se întâmpla într-o epocă în care Roma nu se afla încă în rândul aspiranţilor la hegemonia lumii mediteraneene.* Astfel, în cazul

Imperiului aztec putem presupune, prin analogie, că avem de-a face fie cu o încercare prematură de unificare (cazul regatului vechiului Babilon în Orientul Mijlociu sau al Macedoniei pentru lumea elenică), fie cu un stat unificator aflat într-o fază încă prea precoce a procesului de unificare. În orice caz, aztecii prezintă caracteristicile celor mai multe popoare imperiale: în comparaţie cu toltecii şi mayaşii, ei sunt artişti destul de mediocri, cu excepţia câtorva lucrări de arhitectură care vor stârni admiraţia spaniolilor; ei caută să copieze, cu mai mult sau mai puţin noroc, modelele popoarelor care le-au marcat civilizaţia. Aztecii şi mayaşii ar fi pentru civilizaţia mexicană ceea ce romanii şi grecii au fost pentru civilizaţia elenică.

Dacă privim acum civilizaţia peruviană, sau a Anzilor, ceea ce ne izbeşte în primul rând este uimitorul paralelism între ultimele faze ale celor două civilizaţii precolumbiene. Fără să existe un raport aparent între cele două zone de cultură, statele lor unificatoare se ivesc aproape simultan la mijlocul secolului al XV-lea. Rarele indicii ale unei legături între cele două zone şi ale unei influenţe reciproce nu sunt suficiente pentru a explica acest paralelism. Există indicii că cele două civilizaţii amerindiene nu s-ar fi dezvoltat în mod total independent. Anumite elemente de cultură, cel puţin, au fost probabil transmise, la lungi intervale, de la una la alta. Astfel, s-au găsit la Chichén Itzá, în număr destul de mare, obiecte de aurărie din America de Sud; şi influenţa peruviană asupra unor opere de artă central-americane pare evidentă. În mod mai general, probabil că prelucrarea aurului s-a propagat din America de Sud spre America de Nord. În sens invers, unii găsesc influenţe maya în sculptura de la Chavin, în nordul Perului, dar n-ar putea să fie vorba, în acest caz, de manifestări simultane ale unui fond comun? În schimb, nici scrierea, nici calendarul n-au depăşit, spre sud, actuala Nicaragua. Sigur este că existenţa Imperiului peruan a fost revelată prima oară spaniolilor lui Vasco Núnez de Balboa, în 1513, de indienii din Darién (Panama). Dar, încă o dată, aceste legături extrem de subţiri nu pot să justifice curiosul fenomen de paralelism în timp între civilizaţiile mexicană şi peruviană, cel puţin în ultima lor fază, înainte de sosirea spaniolilor; primul rege cuceritor al aztecilor, Itzcoatl, domneşte în Mexic de la 1428 la 1440, primul cuceritor

Inca, Pachacútec, domneşte în Perú de la 1438 la 1471. Totuşi, cum deja am notat, din raţiuni care ne scapă şi care sunt probabil diverse, în scurtul interval de timp care se scurge între stabilirea dominaţiei lor şi prăbuşirea imperiului lor sub loviturile spaniolilor, incaşii, contrar împăraţilor azteci, au reuşit o unificare durabilă a imensului lor imperiu, până şi în domeniul limbii. Putem avansa ideea că civilizaţia Anzilor era mai coaptă pentru unificare decât civilizaţia mexicană? E puţin probabil, vestigiile arheologice fiind, după cât se pare, mai recente în America de Sud decât în America de Nord. Să lăsăm deschisă această chestiune, ca şi pe aceea de a şti care este „naţiunea-ferment" a civilizaţiei peruviene. Să fie oare aceea din Chavin de Huantar sau, puţin mai la nord, naţiunea mochica, cea care are o ceramică atât de rafinată? Şi care este eventuala lor legătură cu oamenii din Tihuanaco, de lângă lacul Titicaca? Mai mult încă decât în cazul Mexicului, în Perú ne aflăm în imposibilitatea de a trage din cunoaşterea fazelor iniţiale ale civilizaţiei elemente de comparaţie cu alte civilizaţii. Este totuşi sigur că, în timpul ultimului mileniu care a precedat stabilirea Imperiului incas, mai multe centre de cultură s-au succedat sau au coexistat; — de pildă, mochica şi aymaraşii din Tihuanaco, deja citaţi, şi chimuşii, predecesorii imediaţi ai kiciuaşilor, neamul care a dat pe împăraţii incaşi. Să notăm de asemenea că kiciuaşii, asemenea tuturor celorlalte popoare unificatoare, sunt periferici ai civilizaţiei, că ei par să aibă origine comună cu unul dintre popoarele creatoare de cultură, aymaraşii; că arta lor este lipsită de originalitate, dar că sunt mari constructori, buni războinici şi, mai presus de toate, organizatori cu totul remarcabili. Mecanismul de funcţionare a statului lor, care a fost desemnat de unii autori ca de tip socialist, a fost atât de perfecţionat, încât a contribuit probabil la sleirea popoarelor supuse disciplinei lui până la a sufoca, în puţine generaţii, orice iniţiativă şi orice reacţie faţă de opresiune, facilitând opera de distrugere a spaniolilor.

O altă problemă este întrebarea dacă civilizaţiile amerindiene sunt definitiv moarte. Ca ciclu de civilizaţie, desigur că da. Dar în ce măsură popoarele indiene, acolo unde n-au fost supuse unui intens metisaj, au fost aculturate de Occident? Fără îndoială, creştinismul s-a implantat pretutindeni şi destul de repede, chiar dacă a trebuit —

cum a fost de altfel cazul peste tot şi mai întâi chiar în Europa — să coabiteze cu unele tradiţii păgâne. Pe de altă parte, faptul că în vaste regiuni din statele care ocupă azi aria vechiului Imperiu incas există, după patru secole şi jumătate, mari „pete" unde spaniola nu s-a impus încă este un semn neliniştitor. S-ar spune că la unele dintre aceste popoare are loc o retragere în sine, un refuz de a participa la o lume care le rămâne străină, un fel de schizofrenie colectivă. Gravele conflicte sociale şi focarele de revoltă pe care le cunosc în zilele noastre numeroase state din America Centrală şi America de Sud ar putea foarte bine să fie manifestări ale unei uri străvechi de natură etnică şi o reacţie „culturală". Nu cred însă ca realizările, de altfel remarcabile, ale Mexicului modern (în primul rând, în arhitectură) să fie altceva decât o căutare de noi surse. E vorba de un fenomen „cerebral", Mexicul fiind una dintre ţările Americii Latine care pare să se apropie cel mai mult de occidentalizarea integrală, în ciuda puternicei doze de sânge indian. La urma urmelor, Istoria nu ne oferă încă nici un exemplu de veritabilă renaştere a unei civilizaţii care a fost distrusă de o alta.[5]

Note

1. O experienţă recentă făcută de profesorul Petrakis de la Facultatea de Medicină din San Francisco asupra mai multor sute de indieni a adus un argument nou în favoarea tezei referitoare la originea asiatică a indienilor: aplicând teoria doctorului japonez Matsunaga, el a stabilit că indienii aparţin tipului uman cu cerumen uscat, cum sunt galbenii din Asia, în opoziţie cu grupul uman cu cerumen vâscos („caucazienii" şi negrii).

2. Diversitatea limbilor nu mi se pare un argument decisiv împotriva unei origini comune. Africa neagră prezintă astăzi acelaşi mozaic de limbi. Probabil că a existat, într-un anumit stadiu de evoluţie a raselor umane, o veritabilă proliferare de limbaje, mai ales în zonele de circulaţie dificilă (zonele tropicale, de pildă), unde fiecare etnie mică, fiecare trib, a dezvoltat, în izolarea lui, un sistem diferit.

3. Vezi, mai sus, p. 247.

4. Paul Radin, fost profesor de antropologie la Universitatea din California, *Histoire de la Civilisation indienne*, trad. fr., Paris, 1953, p. 52.

5. Vom vedea mai departe ce corectiv trebuie să aducem acestei afirmaţii.

PARTEA A DOUA

FENOMENE RECURENTE

Capitolul 1

Dimensiunea şi longevitatea civilizaţiilor. Civilizaţiile primei, celei de-a doua şi celei de-a treia generaţii. Durata fiecărei faze de dezvoltare. Principalele caracteristici ale fiecărei faze în domeniul politicului, al economicului, al culturii şi al religiei; „vârsta eroică", celelalte faze. Subcivilizaţiile, interioare şi exterioare ariei statului unificator; deplasarea centrului de gravitaţie; accesiunea unuia dintre statele periferice la hegemonie.

În capitolele precedente, am încercat să descopăr ritmul comun care pare să fi comandat dezvoltarea marilor unităţi pe care le-am izolat în *continuum*-ul istoric. Am procedat la ceea ce am putea numi o „secţiune" orizontală, examinând succesiv fiecare din aceste unsprezece unităţi. Să reluăm acum, într-un fel de „secţiune" verticală, principalele fenomene a căror repetiţie am constatat-o în toate — sau aproape toate — civilizaţiile.

*
* *

Să reamintim mai întâi că primele civilizaţii, în măsura în care putem să le observăm la începuturile lor, s-au ivit în văile fluviale (pentru cele două civilizaţii americane, elementele de judecare ne lipsesc) şi că ele au avut dimensiuni comparabile. Aceste dimensiuni cresc cu fiecare generaţie de civilizaţie. Pe o hartă a lumii, civilizaţiile primei generaţii, adică acelea care n-au fost precedate de un ciclu anterior, nu desenează pe imensitatea continentelor decât pete înguste în mijlocul unei lumi barbare sau primitive — sau al unor zone nelocuite. Singurele civilizaţii despre care presupunem că sunt la prima generaţie şi care au acoperit o arie mai

importantă sunt civilizaţia babiloniană şi civilizaţia chineză; numai cu condiţia ca ele să nu fi fost precedate de un ciclu anterior protomesopotamian şi protochinez, contrar concluziilor la care am ajuns. În orice caz, fie că ne aflăm în prezenţa unui ciclu anterior sau pur şi simplu a unei prime faze a unei civilizaţii cu ciclu prelungit, primele milenii în Mesopotamia de Mijloc şi de Jos şi în valea de mijloc şi inferioară a fluviului Huanghe au cunoscut unităţi politice de dimensiuni comparabile atât cu acelea din Văile Nilului, Indusului, sau cu acelea din Creta sau din America, cât şi cu dimensiunile anumitor culturi mai înaintate ale preistoriei, care n-au apucat să se dezvolte în civilizaţii majore, cum este cazul probabil pentru Palestina (Ierihon) şi Elam şi de asemenea pentru Mesopotamia de dinaintea sosirii sumerienilor.

Aşadar, Orientul Mijlociu şi China, asemenea civilizaţiilor celei de-a doua generaţii, adică acelea născute din conjuncţia unei civilizaţii în dezagregare cu societăţi barbare, sau din întâlnirea a două civilizaţii pe cale de dezagregare, se întind pe arii geografice mult mai importante, împingând înapoi din ce în ce mai mult zonele „non-civilizate"; astăzi acestea, sub impactul unei civilizaţii din a treia generaţie, adică a noastră, sunt la rândul lor reduse la mici pete pe harta lumii.

Considerăm civilizaţii ale primei generaţii: cu certitudine civilizaţia egipteană, cea cretană, cele două civilizaţii precolumbiene şi cea de pe Valea Indului — în măsura în care ar putea fi cândva determinată cu mai multă precizie — şi, probabil, cea babiloniană şi cea chineză. Civilizaţiile celei de-a doua generaţii sunt cu certitudine civilizaţia elenică şi, probabil, cea indiană (şi, după caz, cea babiloniană şi cea chineză); civilizaţiile celei de-a treia generaţii sunt civilizaţia arabă, cea bizantină şi cea occidentală care, toate trei, s-au născut, în dozaje diverse, din întâlnirea civilizaţiei elenice cu civilizaţia babiloniană, cu, în plus, aporturi barbare.

$$\overbrace{\text{civilizaţia babiloniană}}^{?} \quad = \quad \overbrace{\text{civilizaţia elenică}}^{\text{civilizaţia cretană}}$$

$$\underbrace{\text{civilizaţia arabă} \qquad \text{civilizaţia bizantină} \qquad \text{civilizaţia occidentală}}$$

(Moştenirea Creta–Grecia este mai marcată pentru Occident, moştenirea Babilon mai marcată pentru islam, Bizanţul aflându-se în-

tre cele două — oricum, după opinia mea, mai aproape de Orientul Mijlociu decât de Grecia.)

Longevitatea medie a civilizaţiilor, am văzut, este de circa două mii până la două mii cinci sute de ani. Vestigiile civilizaţiei cretane se întind din a doua jumătate a mileniului al IV-lea până aproximativ la anul 1200, când ea este definitiv distrusă de ultimul val al „barbarilor" elenici. Am stabilit data fazei larvare a civilizaţiei elenice la începutul mileniului al II-lea, în orice caz înainte de anul 1600 î. Hr., şi am închis ciclul (oarecum arbitrar) în preajma anului 400 d. Hr., după ce Imperiul roman s-a împărţit definitiv între un imperiu occidental şi unul oriental. Avem, în total, între două mii două sute şi două mii cinci sute de ani. Am stabilit punctul de plecare al civilizaţiei arabe la jumătate de drum între primele semne de penetrare „babiloniană" în Arabia (secolul al V-lea î. Hr.) şi începuturile creştinismului; sau, mai precis, la mijlocul secolului al III-lea î. Hr., odată cu întemeierea regatului Arsacizilor în Persia. Statul ei unificator, Imperiul otoman, s-a prăbuşit după primul război mondial — deci aproximativ două mii două sute de ani mai târziu — şi astăzi, în ciuda vitalităţii religiei musulmane, civilizaţia arabă este în plină dezagregare sub şocul Occidentului.

Civilizaţia bizantină îşi începe faza larvară (scurtată, deoarece n-a existat un aport masiv de barbari) în preajma erei creştine. Ea s-a stins în cursul secolului al XVIII-lea fără să fi reuşit să-şi creeze un „imperiu", jumătate din aria ei fiind copleşită în secolul al XV-lea de Imperiul otoman, statul unificator al civilizaţiei arabe; cealaltă jumătate (Rusia) „convertindu-se", după 1700, la Occident. Ea a avut, datorită acestui fapt, existenţa cea mai scurtă dintre toate civilizaţiile cunoscute (mai puţin de două mii de ani).

În ceea ce priveşte civilizaţiile precolumbiene, am văzut că ele sunt deja pe cale de a se forma la începutul erei creştine, deci că faza larvară este databilă cu câteva secole înainte, şi că ele şi-au realizat foarte probabil unitatea imperială în secolul al XV-lea. Putem, aşadar, în mod rezonabil să deducem de aici că ele au avut o existenţă de aproximativ două mii de ani şi că statele lor unificatoare ar mai fi durat câteva secole dacă n-ar fi fost brutala intruziune a spaniolilor.

(Să deschidem aici o paranteză: este clar că ne e mai greu să precizăm în timp începuturile civilizaţiilor primei generaţii decât acelea ale celei de-a doua sau a treia generaţii. În aceste ultime cazuri, se cunoaşte data aproximativă a începutului aculturaţiei, sau a contactului fie între barbari şi o civilizaţie în declin, fie între două sau mai multe civilizaţii în declin. Dimpotrivă, pentru civilizaţiile primei generaţii, pe lângă lipsa documentelor scrise, şi adesea chiar a vestigiilor arheologice, se pune în egală măsură o chestiune de metodă: în ce moment al lentei gestaţii care conduce un grup de popoare de la organizarea în clanuri la imperiu se cuvine să situăm începutul fazei larvare? Suntem aduşi în situaţia de a presupune — acesta fiind mai ales cazul Egiptului şi al Sumerului — că există şi aici un contact între etnii diferite. În cazul Egiptului, datele antropologice, lingvistice şi arheologice sugerează la începuturi un contact între trei — poate chiar patru — grupuri etnice diferite. În ceea ce priveşte Sumer, legenda, parţial confirmată de datele istorice, evocă un contact brutal, în Mesopotamia de Jos, între nou-veniţii sumerieni şi vechii locuitori ai regiunii. Pentru Mexic şi Perú, chiar aceste slabe indicii ne lipsesc deocamdată.)

Tocmai am enumerat cele şase unităţi a căror longevitate medie a fost de două ori milenară. Dintre ele, una, adică civilizaţia bizantină, prezenta un ciclu scurtat: la început prin relativa scurtime a fazei larvare şi prin absenţa elementelor barbare; faza larvară este aici, s-ar putea spune, subterană: lenta muncă de aculturare a lumii elenice de către civilizaţia Orientului Mijlociu în cadrul regatelor elenistice şi apoi al Imperiului roman.

Să reamintim acum că alte patru civilizaţii au avut, din raţiuni diverse, o existenţă mai lungă: în Egipt şi în China, prin repetarea, de mai multe ori, a fazei imperiale, după „perioade intermediare" de tulburări nedepăşind în general trei secole; în India prin continuarea geniului creator al civilizaţiei de-a lungul secolelor, după disoluţia statului unificator (Gupta, Harşa, mijlocul secolului al VII-lea) şi chiar după ocuparea completă a subcontinentului de către elemente ale unei civilizaţii rivale, civilizaţia arabă. Această prelungire (mai mult culturală în sens strict) trebuie să fie atribuită pe de o parte duratei relativ scurte a imperiului unificator,

pe de altă parte şi mai ales faptului că acesta *nu acoperea decât o parte* din aria culturii indiene, astfel încât — fenomen destul de rar şi pe care l-am subliniat la timpul lui — civilizaţia indiană supravieţuieşte, după prăbuşirea imperiului, mai ales în afara vechilor limite ale imperiului, adică în Deccan, în Ceylon, în Cambodgia, în Indonezia. Cuvântul „supravieţuire" nu trebuie luat aici în sens peiorativ, deoarece geniul indian păstrează încă pentru multe secole, după epoca lui clasică, o mare putere de creaţie. În sfârşit, civilizaţia Orientului Mijlociu, cum am spus, prezintă o altă variantă, o eră a „regatelor combatante" anormal de lungă. Mai precis, procesul de unificare a Orientului Mijlociu reîncepe de trei ori din secolul al XXIII-lea (primii Sargonizi) până în secolul al VI-lea (Imperiul Ahemenizilor), de fiecare dată cu noi protagonişti, datorită infiltrărilor şi invaziilor barbare care se eşalonează din secolul al XXII-lea până în secolul al XIII-lea.

Totuşi, ceea ce trebuie remarcat nu este atât longevitatea totală a fiecăreia dintre civilizaţiile noastre, cât durata fiecăreia dintre fazele pe care le-am distins la ele. Ceea ce sare în ochi înainte de toate este faptul că — exceptând civilizaţia babiloniană, care, din cauza configuraţiei geografice defavorabile a ariei de expansiune şi a coincidenţei celor două importante migraţii (semită şi indo-europeană) survenite înainte de constituirea statului imperial, prezintă o eră a „regatelor combatante" excepţional de lungă — *durata diferitelor faze de evoluţie variază foarte puţin de la o civilizaţie la alta, în timp ce ordinea fazelor este mereu aceeaşi şi nu se repetă*. Numai faza finală, faza imperială, este susceptibilă de repetiţie (Egipt, China).

Să examinăm, aşadar, durata medie a diferitelor faze acolo unde observaţia este posibilă.

Pentru *faza larvară*, observaţia nu este posibilă în cazul Egiptului, deoarece istoria ne plasează, imediat la începutul mileniului al III-lea, în prezenţa unui stat deja unificat. Numai existenţa de-a lungul câtorva generaţii, la începutul erei istorice, a două administraţii, aceea a Egiptului de Sus şi aceea a Egiptului de Jos, precum şi menţinerea a două simboluri regale, coroana albă şi coroana roşie, ne permit să ne imaginăm cel puţin două *Contending States* şi probabil două centre de civilizaţie, dar durata fazelor care

precedă faza de unitate imperială ne este necunoscută. Cu toate acestea, arheologia ar putea să ne propună o limită anterioară, un *terminus a quo*, dincolo de care ar fi dificil să situăm începutul fazei larvare. Aceeaşi incertitudine datorată lipsei de documente în ceea ce priveşte Creta, China, Mexicul şi Perú. Întrucât Bizanţul şi lumea arabă au avut faze larvare pe care le-am calificat ca „subterane", pentru că ele au constat într-un contact plurisecular între două civilizaţii contemporane cu o lentă aculturaţie, în cazul islamului, a barbarilor arabi, nu rămân decât patru unităţi ale căror faze larvare le putem compara cu ceva profit: Orientul Mijlociu, India, Grecia şi Occidentul. Aceste patru unităţi sunt comparabile pentru că sunt singurele unde putem data cu aproximaţie primul contact al unei migraţii barbare cu o societate sedentară mai rafinată, contact din care se va naşte o nouă civilizaţie. Pentru Mesopotamia, istoricii sunt azi de acord pentru a situa pe la mijlocul mileniului al IV-lea sosirea sumerienilor în „Ţara de la Mare". Tocmai cucerirea Mesopotamiei de Jos de către aceşti nou-veniţi ar marca debutul fazei larvare a ceea ce am numit civilizaţia Orientului Mijlociu. Să acceptăm ca punct de plecare secolul al XXXIV-lea î. Hr.[1] Patru secole mai târziu a apărut probabil prima dinastie din Kiş, urmată de cea din Uruk, căreia i-ar aparţine eroul epic Ghilgameş. Se scurg în egală măsură patru-cinci secole între contactul aheienilor cu lumea cretană (secolul al XVI-lea î. Hr.) şi războiul troian (secolul al XII-lea) şi tot atât între intrarea francilor în interiorul Imperiului roman şi epopeea lui Carol cel Mare.

Faza imediat următoare am numit-o *faza de formare*, pentru a marca faptul că tocmai în cursul acestei faze noua societate începe să se cristalizeze în forme originale, perceptibile pentru noi mai ales prin vestigiile artistice. Această fază durează de asemenea câteva secole (patru sau cinci secole la Sumer, în Grecia şi în Occident), după care a putut să înflorească un stil original şi s-au constituit unităţile politice ale fazei următoare: grupul oraşelor-state în Mesopotamia şi în Grecia, oraşele maritime ale Italiei şi principalele monarhii din Occident. Ne aflăm în jurul lui 2600 î. Hr. la Sumer, 800 î. Hr. în Grecia, 700 î. Hr. în India şi 1200 î. Hr. în Occident.[2] Pentru India, nu a fost posibil, din lipsă de documente, să subdivizăm cele opt sau nouă sute de ani care

s-au scurs de la presupusul început al invaziei ariene şi care ar reprezenta faza larvară şi faza de formare. Dar în jurul secolului al VII-lea î. Hr., marile state Kosala şi Magadha sunt deja formate, şi exegeza filologică ne permite să urmărim înaintarea lentă a arienilor de la Punjab până la valea inferioară a Gangelui şi să reţinem la mijlocul drumului numele regatelor Kuru şi Pantciala şi numele regelui Parikşit, a cărui legendă se leagă de aceea a clanului Bhārata.

Am grupat, pentru observarea caracteristicilor lor politice, primele două faze, pentru că pentru multe civilizaţii informaţiile pe care le posedăm despre aceste prime faze sunt prea succinte. Această remarcă rămâne valabilă pentru caracteristicile economice şi sociale: pentru timpurile vechi, informaţiile economice şi sociale sunt — în cazurile posibile — şi mai sărace decât acelea referitoare la istoria evenimenţială şi nu sunt aproape niciodată directe. Trebuie să le deducem (am putea spune: să le ghicim) din fragmente arheologice, din studiul urbanismului, din arta mormintelor, din registrele de conturi... Pe de altă parte, chiar în societăţile mai apropiate de noi, aceste prime timpuri ale unei civilizaţii dezvăluie o structură feudală şi semibarbară care este însoţită în mod necesar de o economie embrionară, închisă, repliată asupra ei înseşi. Într-o astfel de economie de tip patriarhal, schimburile sunt reduse la minimum şi structura socială, piramidală, este deosebit de rigidă, deşi raporturile de clasă par să prezinte mai puţine tensiuni decât în fazele următoare. *În primele faze ascensionale ale unei civilizaţii, structura aristocratică a societăţii este în general şi în mod firesc acceptată*, pentru că nu i s-a uitat încă originea, întemeiată pe virtuţile războinice. Şi aici, ca pretutindeni, fenomenele economice şi sociale sunt atât de strâns legate, încât trebuie să renunţăm să distingem ceea ce ar fi cauză de ceea ce ar fi efect. Vedem de exemplu în anumite epoci „medievale" sau „intermediare" descoperiri tehnice având consecinţe militare care, la rândul lor, generează consecinţe sociale: astfel, în Evul Mediu, noua utilizare, de către cavalerii în zale, a calului dotat cu scări de şa, sau în epoca războiului troian, şi probabil de asemenea în China de dinaintea „regatelor combatante", inventarea carelor uşoare de luptă; aceste fenomene analoage, prin implicaţiile

lor economice, favorizează formarea unei aristocraţii de „cavaleri" care să fie în măsură să-şi procure ei înşişi costisitorul echipament şi să-şi consacre viaţa meseriei armelor.

În schimb, chiar acolo unde sclavajul exista, diferenţele dintre nivelurile de viaţă sunt mai puţin accentuate în aceste economii agricole de tip patriarhal decât în cele mai evoluate societăţi, unde dezvoltarea schimburilor comerciale determină apariţia unei alte specii de raporturi sociale, de tip plutocratic. „Burghezia" sau aristocraţia banului apare rar chiar din faza larvară, în timpul căreia minoritatea dominantă, prea rudimentară, este încă, în mare parte, posedată de instincte de cucerire, jaf şi distrugere. Aceste caractere sunt manifeste şi uşor de explicat în societăţile feudale născute din întâlnirea unei lumi barbare cu o civilizaţie veche, dar ele au în mod cu totul firesc tendinţa să se repete în cursul „perioadelor intermediare", când feudalitatea se poate ivi pur şi simplu din scleroza statului şi din uzurparea puterii de către o anumită aristocraţie, adesea de origine administrativă.

Totuşi, în faza larvară, printr-o mişcare dialectică, societăţile războinice în expansiune favorizează într-un al doilea timp schimburile şi acumularea de bunuri care la rândul lor generează o nouă clasă care îşi trage puterea din comerţ şi navigaţie, din artizanat şi industrie şi care sfârşeşte prin a intra în conflict cu vechea clasă dominantă. Acest conflict va fi arbitrat de o monarhie care preexistă sau a cărei ivire bruscă este favorizată de lupte intestine. Putem urmări acest proces în delta Nilului, la Sumer, în Grecia şi Europa Occidentală. Dar — s-o repetăm — caracteristicile economice ale vârstei eroice nu se lasă cu uşurinţă conturate, deoarece ne lipsesc punctele de comparaţie. În civilizaţiile primei generaţii, a căror fază iniţială se pierde în negura vremurilor, primele structuri economice au lăsat puţine urme sau nici una: să nu uităm că atunci când Mesopotamia sau Egiptul devin „descifrabile" pentru noi, ele se află deja în faza de înflorire şi chiar — în cazul Egiptului — gata de a intra în faza lor imperială. Pe urmă, pentru civilizaţiile celei de a doua sau celei de a treia generaţii, născute din întâlnirea barbarilor cu o veche civilizaţie, faza larvară este, precum se ştie, un „ev mediu", un timp obscur. Pentru lumea mediteraneană, de exemplu, între sosirea elenilor şi secolele

VII–VIII î. Hr., există pentru noi o gaură neagră. Civilizaţia occidentală e singura pentru care Evul Mediu permite alcătuirea unui tablou destul de complet al evoluţiei economice şi sociale. Acest lucru nu este suficient pentru a trage de aici concluzii de ordin general. Poate că un studiu comparativ, plecând de la modelul occidental, ar da rezultate interesante. Nu avem cunoştinţă ca un astfel de studiu să fi fost întreprins. În schimb, există un alt domeniu unde trăsăturile comune tuturor „vârstelor eroice" se desenează mai bine, anume domeniul creaţiilor literare.

Să ne oprim o clipă la acest aspect al „vârstei eroice", deoarece avem aici şansa de a poseda un studiu fundamental: H. Munro Chadwick, *The Growth of Literature*.[3] Chadwick a plecat de la constatarea că literaturile populare, pretutindeni unde putem să le studiem în fazele lor iniţiale, au urmat o evoluţie paralelă şi au început toate prin poeme şi povestiri eroice. Pentru a găsi exemple suficient de independente, literaturi suficient de pure de influenţe exterioare, mai ales din partea civilizaţiilor mai vechi (cazul influenţei latine asupra celor mai multe literaturi ale Evului Mediu occidental), Chadwick a făcut mai întâi o paralelă între literaturile germanice (în special engleză, norvegiană şi germană), literatura celtică (galeză şi irlandeză) şi prima literatură elenică. El a lărgit apoi comparaţia la literaturile epice slave (rusă şi sârbă), indiană şi ebraică, în sfârşit la acelea ale tătarilor din Siberia şi ale câtorva populaţii africane (galla, bantu, ioruba, tuaregi) şi polineziene. Tocmai faptul că el nu a avut în minte o împărţire a istoriei în cicluri de civilizaţie face şi mai interesant pentru noi rezultatul observaţiilor lui, care confirmă întru totul ipotezele mele. Cred chiar că din această perspectivă anumite chestiuni ridicate de el se dezvăluie într-o lumină nouă.

Astfel, se dovedeşte că literatura eroică (poeme epice, în versuri sau în proză) apare în general în cursul a ceea ce am numit vârsta eroică şi într-un mediu de semibarbarie. Un mediu de acest gen poate să se prezinte în societăţile cele mai diverse, cu condiţia ca ele să trăiască, sau să fi trăit într-un trecut recent nişte aventuri războinice, de *preferinţă cu caracter agresiv.* Când se întâmplă ca o astfel de societate să reprezinte nucleul unei viitoare civilizaţii, poemul epic dobândeşte dimensiuni noi, se propagă

la alte grupuri etnice înrudite prin cultură şi devine moştenirea comună a unei întregi civilizaţii, cum a fost cazul legendei lui Ghilgameş în Orientul Mijlociu, al legendelor lui Hercule şi Tezeu, al *Iliadei* şi al *Odiseii* şi al altor legende greceşti în bazinul mediteranean, într-o mai mică măsură cazul *Mahābhāratei* şi al *Rāmāyanei* pentru lumea indiană, şi în sfârşit cazul numeroaselor epopei germanice şi celtice, de la *Cântecul Nibelungilor*, până la ciclul Regelui Arthur şi la *Cântecul lui Roland* pentru Europa Occidentală. Chadwick nu introduce această distincţie între societăţile eroice care au ajuns la o *Hochkultur* şi celelalte, şi alegerea popoarelor a căror literatură el a studiat-o a fost ghidată mai ales, cum am văzut, de grija de a găsi cicluri literare relativ independente şi apoi de limitările impuse autorilor de cunoştinţele lor lingvistice şi traducerile disponibile. Avem aici totuşi un larg evantai de exemple care ne permit să studiem literatura dintr-un număr considerabil de societăţi eroice, fie în cadrul unei civilizaţii majore, fie în cadrul unei subcivilizaţii (sau naţiuni aparţinând unei civilizaţii majore), fie în cadrul culturilor rămase la marginea marilor curente ale istoriei.

Se poate constata că: 1) pretutindeni unde apare o literatură epică, populară, ne aflăm în prezenţa unei societăţi care trăieşte sau a trăit de curând o epocă eroică; 2) această literatură prezintă pretutindeni, şi fără ca acest lucru să poată fi atribuit unor influenţe reciproce, aceleaşi caracteristici; 3) evoluţia genurilor literare s-a făcut mereu în acelaşi sens. Acestea sunt constatări esenţiale pentru morfologia culturilor.

Este evident că nu toate popoarele sunt în egală măsură bogate în literatură epică şi că, acolo unde o astfel de literatură apare, ea este circumscrisă în timp, se află în raport şi cu circumstanţele povestite în poemul epic, adică cu perioada istorică ale cărei evenimente au inspirat poemul, şi cu perioada de redactare. Noţiunea unei „vârste eroice" a existat confuz în memoria multor popoare. Hesiod face aluzie la ea pentru greci, Iordanes pentru goţi. În lumina cercetărilor lui Chadwick, putem să ne hazardăm să afirmăm că perioadele istorice la care se raportează poemele sau povestirile putând să fie calificate drept eroice (în opoziţie în special cu operele care au un caracter educaţional) sunt în general

foarte scurte: câteva generaţii sau cel mult două sau trei secole. Chadwick situează de exemplu această perioadă pentru vechii germani, *grosso modo*, din secolul al III-lea până în secolul al VI-lea al erei nostre; pentru cei din Irlanda, din secolul al VIII-lea până în secolul al X-lea, totuşi cu reminiscenţe dintr-o epocă preistorică.[4] În aceste cazuri, o datare destul de precisă este posibilă datorită existenţei surselor istorice contemporane sau ulterioare, locale sau străine. Acelaşi lucru este adevărat *a fortiori* în legătură cu cele mai recente literaturi epice, cele ale popoarelor balcanice, dintre care una, cea a slavilor de sud, a fost studiată de Chadwick. Aceasta din urmă comportă de altfel mai multe faze distincte, dintre care prima se raportează la epoca marelui regat sârbesc al lui Ştefan Duşan până la prăbuşirea lui sub loviturile turcilor, aşadar puţin mai mult de un secol, de la începutul celei de a doua treimi a secolului al XIV-lea până la mijlocul secolului al XV-lea, ultima fază raportându-se la începutul luptei pentru independenţă, în secolul al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea.[5] Adaug că acest ultim ciclu îşi are corespondentul la alte popoare din Balcani, mai ales la greci şi la aromâni, şi este evident, în primul caz, că nu există nici o legătură între poezia epică a Greciei antice şi poezia epică a Greciei moderne. Aceste literaturi epice, practic ultimele din Europa, *dar în afara domeniului occidental*[6], au putut apărea doar pentru că aria lor geografică, prin dominaţia otomană, revenise la un stadiu de precivilizaţie. De asemenea temele şi cadrul lor prezintă mai multe afinităţi cu cele din literaturile popoarelor marginale, neintegrate într-o civilizaţie în mers, precum mongolii din Asia Centrală şi tuaregii din Sahara, decât cu literaturile epice ale popoarelor barbare „pe cale de a se civiliza". În fapt, deşi Chadwick studiase mai ales cazuri din această categorie când a avut intuiţia lui capitală în legătură cu existenţa unor „epoci eroice" şi, mai târziu, când şi-a extins câmpul investigaţiilor la alte popoare creatoare de epopei, el n-a justificat, cred, raţiunile pentru care anumite caractere ale poemelor din epoca eroică lipseau în al doilea caz. La fel, neplasându-se pe poziţia istoricului civilizaţiilor, el nu ne poate explica apariţia poeziei epice într-o anumită epocă mai degrabă decât în alta; astfel, de pildă, dificultatea de a explica distanţa care există în timp între poezia

greacă antică, pe de o parte, şi poezia germanică şi celtică[7] pe de alta, în vreme ce explicarea în termeni de civilizaţii este simplă: *cele două serii fac parte din două cicluri distincte de civilizaţie, dar foarte asemănătoare în desfăşurarea lor la un interval de două mii de ani.*

Literatura epică sumeriană, cel puţin cât ne-a parvenit din ea, se situează de asemenea într-o epocă bine determinată — consolidarea influenţei sumerienilor asupra Mesopotamiei de Jos — şi într-un interval de timp foarte scurt — durata a trei sau patru domnii, deoarece cei trei eroi cunoscuţi de noi, Enmerkar, Lugalbanda şi Ghilgameş, sunt numiţi pe tăbliţe la începutul mileniului al II-lea, respectiv ca al doilea, al treilea şi al cincilea rege al primei dinastii din Uruk. Pentru India, am spus deja de mai multe ori în ce măsură precizările istorice sunt dificile. Putem totuşi constata că *Mahābhārata*, în ciuda lungimii ei excepţionale, este o povestire axată pe un eveniment istoric unic, care s-a petrecut într-un moment dat al înaintării ariene din vest în est, probabil în epoca în care centrul de gravitate al unităţilor politice ariene se afla între Jumna şi valea superioară a Gangelui.

În ambele cazuri (Sumer şi India), transcripţiile literare pe care le posedăm datează de peste o mie de ani după evenimentul relatat, dar asta se poate datora unor circumstanţe, ca să spunem aşa, exterioare fenomenului literaturii eroice (apariţia mai tardivă a scrierii, sau scrierea rezervată mai întâi altor scopuri — economice sau religioase de exemplu —, sau pur şi simplu dispariţia materială a documentelor). În cazul Indiei, un alt fenomen este tulburător: este singurul caz în care poemele cu caracter didactic, esenţial religioase[8], precedă în timp poemele epice. Specialiştii consideră într-adevăr că redactarea *Vedelor* (cel puţin a *Rig-Vedei* în cea mai mare parte a ei) este anterioară redactării *Mahābhāratei*. Dar se cuvine să remarcăm că: 1) *Rig-Veda* conţine numeroase pasaje epice, relative mai ales la clanul Bhārata; 2) stilul ei fiind deja evoluat, ipoteza unei prime versiuni în care elementul istoric ar fi dominat elementul religios este foarte plauzibilă; 3) în cazul *Mahābhāratei*, ne aflăm de asemenea în prezenţa unei redactări tardive a unei opere care, foarte probabil, îmbrăcase mai întâi o formă net eroică. (Aceasta pare să iasă în evidenţă din anumite pasaje celebre

cum e dialogul dintre Arjuna şi vizitiul lui — care nu este decât un avatar al lui Krişna — înaintea bătăliei decisive a clanului Bhārata.[9] Simţim în spatele argumentelor lui Krişna — care par de altfel pure sofisme pentru un spirit occidental — un efort disperat de a concilia noul spirit dominant al brahmanilor cu vechiul spirit eroic al castei Ksatrīya. *Nu se poate* ca astfel de justificări filozofice să fi fost contemporane cu prima concepţie a poemului epic, deoarece, în epoca eroică, eroismul este în mod firesc virtutea supremă şi nu are a fi justificat.)

S-ar putea propune un alt exemplu al unei literaturi epice care ar fi apărut *după* o literatură didactică sau religioasă: aceea a celţilor din Irlanda şi din Anglia. Dar este un fals exemplu, deoarece primele legi şi primele scrieri *edificatoare* în insulele britanice au apărut în latină. Era deci vorba de un fel de continuare a rolului de aculturare a fostei *Hochkultur* greco-romane şi nu de un produs cu adevărat autohton. Literatura originală, sau literatura epică, nu începe decât *într-un anumit moment al noului ciclu*, şi ea este prima în acest ciclu.[10] Astfel, la începutul unei civilizaţii, vechile ramuri se atrofiază şi se usucă, iar cele tinere care generează o sevă nouă aparţin epocii eroice.

Ajunşi în acest punct, propun o distincţie între epoca eroică propriu-zisă, care se situează în faza larvară a civilizaţiei, fază mai ales de *Völkerwanderung* şi a cuceririi de către barbari a viitoarei lor patrii, şi epoca posteroică, situată în faza de formare, după stabilirea definitivă a barbarilor şi întemeierea statelor organizate. Cele mai multe epopei se raportează la evenimente survenite în prima epocă, şi ele au primit cel mai adesea o primă formă populară (în proză sau în versuri — vom vedea aceasta mai departe) foarte puţin timp după eveniment, apoi o formă literară mai perfecţionată în a doua perioadă. Dar subiectul epopeii poate de asemenea să se raporteze la fapte ale epocii posteroice. Exemplul cel mai ilustru este acela al poemului epic al lui Carol cel Mare. Şi putem să ne întrebăm dacă *Epopeea lui Ghilgameş*, *Iliada* şi *Mahābhārata* nu se raportau şi ele la evenimente ale epocii posteroice. Singura civilizaţie unde se poate diferenţia cu mai multă precizie literatura epocii eroice de aceea a epocii posteroice este civilizaţia occidentală graţie abundenţei nu numai a acestei literaturi, dar şi a documentelor care

permit stabilirea surselor ei istorice. Vom vedea diferenţele de fond şi formă care există în general între povestirile populare din primele timpuri, adesea destul de apropiate de eveniment, şi poemele mai elaborate ale epocii posteroice. Aici să precizăm numai că în ceea ce priveşte Occidentul, prima serie, aceea la care se referă îndeosebi Chadwick, se raportează, pentru literatura germanică, la epoca invaziilor barbare, adică la marea migraţie a vechilor germani din stepele Rusiei, din secolul al III-lea până în secolul al VI-lea d. Hr., cu anumite reminiscenţe foarte precise cum este înfruntarea cu hunii; pentru literatura celtică, raportarea se face la epoca de rezistenţă a celţilor neromanizaţi din insulele britanice, neromanizate, şi la invazia anglo-saxonilor din secolul al V-lea până în secolul al X-lea. A doua serie, mai savantă, pentru că ea se naşte în Franţa (în sud mai întâi, apoi în nord), adică în adevăratul leagăn al noii civilizaţii, într-un punct în care nou-veniţii barbari s-au aflat de secole în contact cu o civilizaţie veche şi cu literatura ei evoluată, se raportează atât la evenimentele epocii eroice *stricto sensu*, reluând temele primei serii, cât şi la evenimentele unei epoci mult mai recente, cum este ciclul lui Carol cel Mare. Modelul francez şi cel occitan se vor răspândi în tot Occidentul. *Cântecul lui Roland* este adaptat în germană în a treia parte a veacului al XII-lea. Este deja vorba de literatură, ai cărei autori sunt cunoscuţi. *Cântecul lui Roland* este adaptat de Konrad din Regensburg; Gottfried din Strassburg şi Wolfram din Eschenbach scriu poeme pe temele celtice ale lui Tristan şi Parsifal şi pe acelea ale lui Guillaume d'Aquitaine (*Willehalm*). Dar aproape în acelaşi timp se transpun în formă savantă vechile legende germanice în *Cântecul Nibelungilor* unde se amestecă în mod straniu amintirile legate de luptele goţilor contra hunilor şi mai recentele fapte înalte ale împăraţilor ghibelini. În sfârşit, în ultima parte a secolului al XIII-lea va apărea ciclul poemelor consacrate lui *Dietrich von Bern*, al căror model nu este altul decât Theodoric cel Mare. În aceeaşi epocă (secolul al XIII-lea), culegerile scandinave *Edda* se raportează în mare parte la aceleaşi evenimente ale invaziei gotice (de exemplu, bătălia goţilor şi hunilor, în *Herrarar Saga*). Aceste ultime cazuri sunt deosebit de interesante, deoarece ele ne propun probabil o limită extremă în timp, cel puţin pentru Occident: Attila moare în 453; Theodoric,

regele ostrogoţilor, a trăit între aproximativ 454 şi 526. O distanţă la fel de mare separă *Orlando furioso* de existenţa istorică a lui Roland. Dar poemul lui Ariosto, asemenea Lusiadelor şi romanelor cavalereşti în Spania (însă aceste ultime două serii relatează fapte recente), reprezintă fără îndoială cel din urmă val de literatură epică din Occident. O literatură de aceeaşi inspiraţie se dezvoltă de asemenea în anumite provincii franceze (ciclul *Bourguignons*, ciclul *Lohérains*, cântecele eroice bretone) şi la anglo-normanzi (de exemplu, *Le roman de Rou* sau *Geste des Normands*, de Robert Wace, în secolul al XII-lea). Să adăugăm ecoul pe care l-au avut în secolul al XIV-lea celelalte *Gesta dei per Francos*, cruciadele, cu *La Chanson d'Antioche* şi *La Chanson de Jérusalem.* Dar mai târziu, *Franciada* lui Ronsard sau *Henriada* lui Voltaire nu vor mai fi decât construcţii artificiale, fără ecou în imaginaţia populară.[11]

Literatura epică a arabilor este săracă. Acest lucru poate să pară straniu, fiind vorba de un popor dotat pentru poezie şi care a trăit, în secolele al VII-lea–al VIII-lea, o prodigioasă aventură războinică. Fără îndoială, un element cu caracter etnic (sau cultural, dacă preferăm) e posibil să fi jucat un rol: am spune, în acest caz, că arabii sunt lipsiţi de „suflu epic". Cu toate acestea, dacă interpretarea mea este admisă[12], anume că *cucerirea arabă nu corespunde epocii eroice a civilizaţiei islamice*, ar exista aici poate o explicaţie prin „moment", şi nu prin „rasă". Veritabila poezie a lumii arabe o găsim în Persia, în secolul al X-lea, cu Rudaki şi mai ales Firdusi.[13] Şi această poezie se raportează la epopeea regilor persani din ciclul vechi, şi din cel nou, cum sunt ultimii Sasanizi (Chosroe), şi nu la cucerirea arabă, ceea ce ar confirma *ipoteza mea că epoca eroică a civilizaţiei islamice se situează în epoca parţă şi sasanidă.*

Nici la bizantini nu există epopee sau cel puţin o literatură epică a „epocii eroice", raţiunea fiind că ei n-au apărut dintr-o întâlnire ostilă între barbari şi o civilizaţie în declin (există în schimb o epopee care datează din perioada posteroică, marea epocă a secolelor al IX-lea şi al X-lea, cum este epopeea lui Digenis Akritas). Nu este, aşadar, un simplu hazard dacă epopeea sârbă şi cea rusă, studiate de Chadwick, nu se raportează la epoca *Völkerwanderung*, ci la epoci mult mai tardive. Contrar celor ce se petrecuseră

cu germanii în Occident, instalarea slavilor în estul Europei a fost faptul unei penetrări în general pașnice și în orice caz ulterioară fazei larvare a civilizației bizantine. De asemenea, „epoca lor eroică" nu începe în Rusia decât în perioada varegă și kieviană, și în Serbia în epoca rezistenței contra turcilor în secolele al XIV-lea–al XV-lea. Pe urmă, circumstanțele istorice (invazia tătară în Rusia, ocupația otomană în Balcani) explică persistența, de-a lungul câtorva secole, a unor moravuri semibarbare necesare înfloririi unei literaturi eroice. Regăsim aici fenomenul, deja menționat de mai multe ori, al „microclimatelor" culturale naționale în interiorul ansamblului „civilizație", unde, în funcție de momentul intrării în joc, aceleași fenomene se pot reproduce ca în cazul națiunii, sau națiunilor inițiatoare. Totuși, trebuie să semnalăm, la sârbi, ca și la ruși, două perioade bine diferențiate, prima (ciclul epocii kievene pentru Rusia, ciclul lui Ștefan Dușan sau din Kosovo pentru Serbia) fiind separată de ciclurile următoare, cu puține excepții, până spre secolele al XVI-lea–al XVIII-lea, de o epocă de prostrație datorată supunerii față de tătari pe de o parte și față de turci de cealaltă parte. Și doar în momentul începerii refluxului, în care agresivitatea se trezește, poezia epică renaște pe *modelele stabilite de primul ciclu.*

Bâlinele rusești, până la acelea care celebrau faptele lui Petru cel Mare și chiar victoria din 1812, repetă până la sațietate motivele poemelor din epoca kieveană. Mai mult: se caută instinctiv să se umple golul — din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea — și asta se face printr-o confuzie involuntară între polovțienii (sau cumanii) din epoca cumană, cu tătarii, deveniți dușmanii prin excelență, dușmanii dintotdeauna. De unde apariția, bineînțeles tardivă, a hoardelor hanilor Batu și Mamai, și a Hoardei de Aur în general, în poemele ciclului din Kiev. În același timp, chiar la un popor unde suflul epic este de o durată atât de lungă, calitatea literară începe să se deterioreze.[14]

În China, din rațiuni care sunt probabil întâmplătoare, nu există aparent nici o urmă a unei literaturi epice care să se raporteze chiar la prima epocă eroică. Există, în schimb, o urmă pentru începuturile primei „perioade intermediare", pentru epoca tulbure care a văzut căderea Imperiului han. Există aici o paralelă interesantă cu India, unde întoarcerea la condiții medievale semibarbare, la

sfârşitul primului mileniu d. Hr., mai ales în ţara seniorilor Rajput, va da naştere unui nou ciclu de poezie epică, cum este poemul eroic al lui Prithi-Raj în secolul al XII-lea.[15]

După ce am constatat concordanţe atât de izbitoare între toate aceste civilizaţii, putem în mod legitim să ne întrebăm dacă civilizaţia egipteană, cea cretană şi civilizaţiile precolumbiene nu au avut şi ele o literatură proprie a epocii eroice, poate orală, şi dacă nu cumva neştiinţa noastră se datorează absenţei oricăror vestigii documentare.

Să vedem acum, în aceste literaturi epice, principalele trăsături comune, pe care Chadwick le-a pus în lumină.

În toate cazurile, e vorba de o literatură esenţial *narativă*, destinată mai degrabă să delecteze decât să instruiască şi să fie edificatoare. Povestirea relatează o *aventură* cu caracter războinic, care se raportează la o perioadă bine definită, aceea numită de Chadwick „epoca eroică". Această perioadă poate să fie recentă (cazul literaturii balcanice, al celei ruse şi al celei tătare etc.) sau să se piardă în negura vremurilor (cazul literaturii epice indiene, sau, în primul mileniu î. Hr., cazul anticei epopei sumeriene a lui Ghilgameş din Orientul Mijlociu). Dar *în toate cazurile este vorba de o perioadă limitată.* Societatea pe care aceste povestiri o descriu este o societate de *tip medieval*, aristocratic şi războinic. Eroii sunt aproape întotdeauna regi şi prinţi, şi cadrul preferat, când nu e câmpul de luptă, este palatul. Se vorbeşte îndelung despre praznice şi ospeţe, despre portul şi podoabele femeilor (de pildă, în *Cântecul Nibelungilor*); bunurile cele mai preţioase sunt calul, armura şi armele frumoase, şi în mod mai general toate accesoriile războinicului nobil. Virtuţile cele mai apreciate sunt vitejia, loialitatea şi generozitatea.[16]

Ţăranul şi orăşeanul sunt cel mai adesea absenţi din povestirile epice. Se cuvine totuşi să nuanţăm această afirmaţie: când suflul epic se menţine într-o societate a cărei structură aristocratică şi feudală a fost nimicită (de exemplu, cazul vechilor state balcanice transformate în paşalâcuri), cadrul povestirii eroice poate lua un aspect mai rustic. Viaţa de la curte, palatele, banchetele, bijuteriile nu mai fac parte din decorul obişnuit. Şi totuşi, chiar în acest caz, găsim în poezia balcanică anumite trăsături care trădează nostalgia unei societăţi aristocratice: eroul este renumit ca

posesor al unor turme şi a numeroşi stupi, carabina lui este din aur, sabia lui din argint, şi soţia lui este împodobită cu o salbă de arginţi.[17]

În ceea ce priveşte forma literaturii epice, Chadwick relevă de asemenea similitudini frapante în toate cazurile studiate. Fără nici o relaţie între ele, poemele eroice îmbracă, absolut firesc, forme asemănătoare. Panegiricele şi invectivele abundă, există în general un exces de discursuri, care în anumite cazuri pot ocupa cea mai mare parte a poemului; descrierile sunt numeroase, adesea extraordinar de amănunţite (să nu uităm că povestirea a fost aproape întotdeauna la început orală, destinată unor societăţi pentru care ea era principala distracţie „intelectuală", că recitatorul trebuia să dea iluzia de a fi fost martor al luptelor şi serbărilor, făcând să dureze plăcerea — sau, cum s-ar spune azi, „suspansul"); există de asemenea o abundenţă de epitete, mai mult sau mai puţin stereotipe, numele fiecărui personaj mai important apărând mereu însoţit de epitetul care i s-a acordat o dată pentru totdeauna — oarecum ca laitmotivul care însoţeşte intrarea în scenă, sau simpla evocare a unui erou wagnerian. Autorul poemului este în general anonim, cel puţin în perioada eroică propriu-zisă. (În perioada posteroică, care se dezvoltă într-o societate mai evoluată, autorul este aproape întotdeauna identificat.)

Momentul acţiunii, pentru ca realitatea povestirii să nu stârnească deloc îndoiala, atât pentru recitator, cât şi pentru auditoriu, este împins cel mai adesea într-un trecut nedefinit, aproape mitic, chiar când evenimentul aparţine istoriei recente. Acest aspect, în acelaşi timp istoric şi nonistoric, al epopeii este foarte caracteristic societăţilor semibarbare care nu au încă un sentiment bine definit al istoriei şi pentru care trecutul este în mod firesc legendar. Eroul dispărut suportă, aproape imediat, o transfigurare, o „majorare" care-l plasează deasupra muritorilor de rând. El devine semizeu, sau zeu, şi existenţa lui se amestecă cu aceea a zeilor (deveniţi sfinţi, îngeri sau demoni în legendele creştine). Dar Chadwick observă pe bună dreptate că în nici o epopee eroul nu apare ca fiind zeu la origine, ceea ce pledează în favoarea istoricităţii lui. Cel mult i se va inventa un tată şi un strămoş mitologici.

Altă trăsătură interesantă: absenţa sentimentului naţional în sensul modern al cuvântului. De exemplu, în ciclul englez, aproape nici un eveniment nu se petrece chiar în Anglia; aproape toate eve-

nimentele se petrec undeva pe continent, în cursul migraţiei germanilor. Faptul este simptomatic: epoca eroică la care poemele se raportează este anterioară clivajului naţiunilor, deşi acestea existau în germene, sub formă de grupuri, de etnii sau chiar de regate barbare; în pofida deselor războaie fratricide, aceste grupuri se simţeau însă legate între ele prin limbă şi printr-o origine comună. *Iliada* a fost cântată aproape pretutindeni în Grecia şi chiar dacă multe cetăţi şi-au disputat mai târziu onoarea de a fi fost patria unui anumit erou, poemul eroic era în mod obscur trăit ca un patrimoniu comun. La fel, *Mahābhārata* apare sub o formă literară într-o regiune în mod clar plasată mai la est decât aceea unde se presupune că se desfăşoară drama; este imposibil să ştim dacă este aceeaşi etnie care a adus cu ea amintirea evenimentelor relatate sau dacă aceste evenimente se raportează la un clan înrudit. La fel, cum să ştim cu certitudine dacă strămoşii anglo-saxonilor, ai danezilor şi ai norvegienilor au participat odinioară la aventurile goţilor, burgunzilor şi longobarzilor la care poemele lor epice fac aluzie? Eroii aparţin rasei lor (elenică, ariană, germanică) şi clanurile care vor deveni mai târziu cetăţi sau naţiuni îi revendică în mod global. Se poate chiar spune, în mod invers, că în poemele epice rareori găsim sentimentul de veritabilă ură contra duşmanului. Desigur, există întotdeauna un „rău", dar valoarea lui este salutată cu respect, chiar dacă este vorba de „păgâni", de „necredincioşi". Adesea s-a pierdut chiar şi amintirea apartenenţei lui la altă rasă: Etzel (Attila), în legenda germanică, nu mai este şeful unei hoarde străine, ci mai degrabă un frate duşman. De asemenea „Ianko Sibinjanin", Iancu din Sibin, care în epopeea sârbă îl întâlneşte pe eroul sârb Marko Kraljevici — anacronism frecvent în poeziile populare —, nu este altul decât Iancu de Hunedoara, care aparţine veacului următor. Şi nicăieri nu se spune că nu e de acelaşi neam cu Marko.

În aceeaşi ordine de idei, accentul este pus cel mai adesea pe valoarea individuală, şi nu pe virtuţile unei rase sau naţiuni, şi cauzele războiului sunt întotdeauna individuale — şi foarte adesea frivole. Chiar atunci când poemul ajunge la povestirea unei mari bătălii între două oşti desfăşurate una în faţa celeilalte, se întârzie la nesfârşit asupra unei lupte singulare. La drept vorbind, în centrul povestirii epice se află isprăvile unui erou, unul singur. Eroului i se

dă adesea un însoţitor sau fraţi (Arjuna şi fraţii lui, Ghilgameş şi Enkidu, Ahile şi Patrocle). Dar alegerea eroului însuşi este adesea derutantă. Nu întotdeauna personajele care au jucat primul rol în istoria trăită sunt acelea care păstrează favoarea populară. Aceasta depinde de imponderabile. Un fel de aureolă de simpatie iraţională îl înconjoară pe erou şi explică admiraţia exagerată a contemporanilor (şi, după ei, a poetului) pentru un personaj secundar al cărui nume istoria, adesea, nici nu l-a reţinut. Dacă secolul al XVII-lea francez ar fi fost inspirator de epopee, nici o îndoială că aceasta ar fi reţinut numele lui d'Artagnan mai degrabă decât pe acela al lui Ludovic XIV sau al Marelui Condé! De altfel evenimentele la care participă eroul nu sunt în mod necesar cele mai semnificative. Ce reprezintă războiul clanului Bhārata în cucerirea Indiei de către arieni? Şi războiul Troiei, nu este el oare un episod la urma urmelor secundar al marii migraţii a elenilor? Cine va putea vreodată să spună câte alte *Iliade* se vor fi pierdut pentru poet şi istoric? Dacă ne este deja dificil să afirmăm existenţa istorică a eroilor de legende, cu atât mai mult ne este imposibil să judecăm importanţa istorică a lui Ahile şi respectiv Agamemnon, în măsura în care eroii lui Homer reprezintă personaje care au trăit în mod real. Pentru timpurile mai recente, pentru epopeile germanice, celtice şi slave, probele abundă în legătură cu independenţa alegerii făcute de poeţi faţă de judecata istoriei. Roland din ciclul lui Carol cel Mare este cel mai faimos exemplu de acest gen de alegere. S-ar putea găsi o sută de alte exemple. Din aventura lui Mihai Viteazul la sfârşitul secolului al XVI-lea, poezia populară română a reţinut mai ales un anume „Gruia lui Novac", care ar fi fost fiul unuia dintre locotenenţii principelui, de origine sârbă sau bulgară: Novak. Istoria nu i-a reţinut numele întreg. Dar cazul cel mai tipic este acela al eroului sârb Marko Kraljevici. Existenţa lui istorică este dovedită: era fiul unui mare feudal contemporan lui Ştefan Duşan, Vukaşin, care ar fi fost ucis în bătălia de pe râul Mariţa în 1371. Marko s-ar fi supus turcilor în 1385 (deci *înainte* de Kosovo), în calitate de castelan de Prilep în Macedonia, şi ar fi murit în 1394 la Rovine *în rândurile armatei turce*! Are de ce să ne mire că un astfel de personaj a devenit, pentru secole, eroul cel mai popular al poemului epic sârbesc, deosebit de bogat şi inspirat. Dar faptul ilustrează bine observaţia de

mai sus: poezia epică are caracter juvenil şi pasional, deci cu totul iraţional.

Aspectul oarecum supranaţional al literaturii vremurilor eroice se estompează puţin câte puţin, şi în timpurile posteroice caracterul naţional (am fi tentaţi să spunem: naţionalist) se accentuează şi devine preponderent, în timp ce elementul miraculos tinde să dispară. Pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca propriu-zis eroică, poemul epic „aderă" mai bine la istorie, dar el devine fad şi îşi pierde calităţile literare simultan cu unele caractere pe care le-am considerat mai sus ca fiind tipice pentru literatura eroică. Lucrul este frapant în exemplul rus şi cel sârbesc, unde putem să urmărim în paralel istoria reală şi ceea ce literatura a reţinut din ea. Plecând de la *bâlinele* care se raportează la Ivan cel Groaznic, temele se repetă de la o epocă la alta, cu personaje noi, toate reale. (Printre cele mai apropiate de realitatea istorică sunt povestirile ciclului căzăcesc, care se referă mai ales la cuceritorii Siberiei, cum e acest Emak Timofeievici, mort înecat în Irtâş în 1584, şi la şefii revoltei ucrainene din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, Stenka Razin şi Pugaciov.)

Ne aflăm aici la limita literaturii epice şi a literaturii cu caracter istoric, care este întotdeauna mai tardivă. Totuşi, dacă, aşa cum am văzut, literatura epică este prima care apare într-o societate dată, al doilea gen este în general literatura cu tendinţă religioasă. La drept vorbind, orice literatură, chiar în timpurile primitive, comportă întotdeauna simultan elemente eroice şi elemente noneroice; vrem numai să spunem că în epoca eroică, corespunzând de obicei unei prime faze a evoluţiei unei societăţi „în mişcare", elementul eroic este preponderent în expresia literară. Ulterior, acest caracter se estompează. Această modificare corespunde fără îndoială alunecării puterii de la casta războinică la casta sacerdotală. Fenomenul este evident la germani şi celţi, şi, încă şi mai mult, în India. Filologii disting în interiorul *Mahābhāratei*, care numără nu mai puţin de 100 000 de distihuri, în jur de 100 de distihuri care reprezintă nucleul originar al poemului şi care au un caracter evident epic. Pe acest nucleu au venit să se grefeze ulterior teme didactice de tot soiul, inclusiv temele teologice şi juridice. Detaliul care concordă cu ceea ce constatăm în alte cazuri

— în special în epopeile occidentale: episoadele eroice îi au drept protagonişti membrii castei Ksatriya, în vreme ce episoadele non-eroice îi au drept protagonişti pe brahmani. Un anumit simţ istoric apare în acelaşi timp: se va căuta stabilirea genealogiilor şi a cataloagelor, explicarea numelor de locuri sau originea naţiunilor şi a universului; se vor face panegirice şi adesea va ieşi la iveală o anumită nostalgie la amintirea marilor antici. Exortaţiile şi îndemnurile la imitarea Anticilor ar putea să fie proba că am intrat în perioada posteroică şi că moravurile eroice sunt pe cale de a se pierde.

În sfârşit, cu întârziere de multe secole, va apărea poezia elegiacă sau lirică, altfel spus literatura cu caracter personal. Fenomenul este uşor controlabil în literaturile Occidentului; şi se pare că lucrurile stau la fel în această privinţă în Grecia antică: Hesiod este în urma lui Homer la distanţă de multe generaţii, iar Archilochos, Alkaios şi Sappho apar şi mai târziu.

Vorbind mai înainte de literatura epocii eroice, am întrebuinţat, fără deosebire, termenii de epopee, poezie epică, povestire şi saga — însă poate ar fi oportun să revenim o clipă asupra acestei simplificări intenţionate.

Chadwick estimează că, atât cât se poate judeca, literaturile scrise au fost întotdeauna precedate de o literatură orală[18], din care ele derivă. În lumina cercetărilor etnografice recente, mi se pare că putem să fim cu totul de acord în această privinţă. Ceea ce este mai puţin bine stabilit este chestiunea de a şti dacă proza a precedat poezia, sau invers. Chadwick ar înclina mai degrabă spre primordialitatea, în timp, a prozei. El citează specialişti în vechea literatură indiană pentru a afirma că în India forma în proză ar fi precedat forma poetică. El însuşi trage aceeaşi concluzie din câteva exemple ale literaturii nordice (Islanda, *Edda*) unde proza şi poezia se împletesc, ultima fiind rezervată discursurilor, altfel spus citatelor fictive. El emite ipoteza că primele piese în versuri ar fi fost panegiricele şi că genul ar fi contaminat ulterior epopeea. Anumite constatări sunt totuşi tulburătoare: în epoci mai tardive, se dovedeşte că de la poezie s-a trecut la proză. Astfel, în Occident, cântecele eroice ale Evului Mediu timpuriu n-au fost redactate în proză decât începând cu secolul al XV-lea. De altminteri, este un

fapt că în literatura occidentală şi cea antică proza *literară* a apărut după marile epoci ale poeziei. Faptul este şi mai uşor de verificat în literaturile moderne ale Europei Răsăritene, unde experienţa, ca urmare a influenţei occidentale, este mai concentrată: pretutindeni înflorirea marii poezii a precedat cu o generaţie, sau mai multe, înflorirea marii literaturi în proză. Poate să pară paradoxal, dar e mai greu să ajungi la literatura în proză decât la cea în versuri.

Ce concluzii se pot trage din toate acestea în ceea ce priveşte primele epoci ale literaturii? Poate că trebuie să ne imaginăm trei faze:

— o fază preliterară în cursul căreia povestirile cu fond istoric sunt transmise sub formă de poveşti populare din tată în fiu;
— o primă fază propriu-zis literară în care aceste povestiri sunt în general transpuse în versuri; această fază s-ar prelungi mult în era posteroică, în momentul în care apare o anumită nostalgie pentru epoca eroică, şi ar ajunge uneori la capodopere ai căror autori ar fi adesea identificaţi;
— în sfârşit, în anumite cazuri, înainte de a ceda locul altor genuri (religios, didactic, istoric, liric), poemele ar suporta o ultimă metamorfoză, într-o proză literară mai elaborată.

*
* *

Am făcut această lungă digresiune asupra literaturii eroice pentru că studiul acestei literaturi ilustrează în maniera cea mai frapantă două puncte esenţiale:

1. în zorii tuturor civilizaţiilor (cel puţin ale acelora pe care le putem observa în faza iniţială) — şi, într-o anumită măsură, în orice societate semibarbară din perioada de expansiune sau de apărare eroică — regăsim structuri sociale şi moravuri asemănătoare, o mentalitate particulară şi opere literare care prezintă caractere comune;
2. *aceste fenomene nu se mai repetă* în cursul aceluiaşi ciclu de civilizaţie.

În sfârşit, trebuie să subliniem că observarea acestor fenomene ne-a fost facilitată în mare măsură de studiul aprofundat pe care H. Munro Chadwick l-a făcut asupra lor. Probabil că un studiu comparat al literaturilor care aparţin altor epoci ale civilizaţiilor ar revela concordanţe în egală măsură interesante. Or, în general, „comparatiştii" întorc spatele acestui gen de studii. Şcoala franceză, pionieră în materie, îşi interzice astăzi, într-o concordanţă destul de remarcabilă, să depăşească frontierele unui anumit istoricism al literaturilor (studiul influenţelor reciproce, migraţia temelor şi a genurilor literare etc.) şi se limitează de asemenea la câteva literaturi occidentale, închizându-se astfel în cadrul unei singure civilizaţii. De la sfârşitul secolului al XIX-lea totuşi, Brunetiere avusese intuiţia unei succesiuni necesare a genurilor literare[19], dar marele critic a tras câteva concluzii pripite din observaţii de altminteri exacte, şi această tentativă prematură nu e poate străină de atitudinea de prudenţă excesivă pe care o profesează astăzi succesorii lui.[20] La drept vorbind, nu se neagă *a priori* legitimitatea unor studii ca acelea pe care le preconizez, dar s-ar dori să fie lăsate în grija unei alte discipline — de care „comparatiştii" se dezinteresează —, şi anume literatura generală. Ceartă de cuvinte. Nu văd foarte bine de ce o istorie a influenţelor literare reciproce ar merita mai mult numele de literatură comparată decât un studiu comparat al literaturilor diverselor civilizaţii la fiecare din „vârstele" acestor civilizaţii. Să admitem pur şi simplu că există aici două preocupări diferite, ambele la fel de legitime — una de ordin pur istoric, cealaltă de ordin sociologic sau antropologic în sensul larg al termenului. Prima disciplină va cerceta de exemplu pe ce traiecte o anumită temă a literaturii elenistice a pătruns în literatura arabă, sau care sunt originile imediate sau îndepărtate ale romanului curtean din Provence. Cealaltă va căuta să determine, cum a făcut-o Chadwick, similitudinea, la epoci diferite, dintre literaturile epice ale unor popoare care n-au avut contacte unele cu altele. Deoarece, de exemplu, nu contactele şi influenţele pot justifica „aerul de familie" pe care-l prezintă scrierile clasice chineze culese în epoca dinastiei Tang (secolul al VII-lea d. Hr.) cu Preceptele lui Ptah-Ho-Tep, redactate probabil în epoca

celei de a V-a dinastii din Egipt (secolul al XXV-lea î. Hr.) şi reluate la Theba, sub regatul mijlociu.

Şcoala comparatistă americană este mult mai deschisă ideii unei sociologii a literaturii, dar nu avem cunoştinţă până acum de o veritabilă tentativă de „morfologie literară". Totuşi, s-au redescoperit în prezent cu surpriză şi interes operele comparatiştilor ruşi Aleksandr Veselovski şi Viktor Jirmunski[21] care, cu mult timp înainte de Chadwick, observaseră că literaturile popoarelor foarte îndepărtate în timp şi spaţiu treceau prin *stadii* de evoluţie asemănătoare. Ar fi de dorit ca echipe de cercetători să întreprindă studii sistematice în acest domeniu şi din perspectiva ciclurilor de civilizaţie. S-ar putea scoate, de asemenea, informaţii preţioase şi din studiul comparat al celorlalte arte.

Cu toate acestea, sunt puţine lucruri de spus în privinţa celorlalte arte în comparaţie cu literatura, în primele faze ale unei noi civilizaţii. Epoca eroică nu este propice artelor. Pentru civilizaţiile primei generaţii, nu suntem practic în posesia unor vestigii artistice aparţinând celor mai îndepărtate epoci, cu excepţia unor fragmente arheologice de tip preistoric. Nu discut valoarea lor artistică. De ajuns să ne gândim la măiestria pe care o revelează deja anumite picturi rupestre datând din epoci probabil mult anterioare primelor timpuri ale marilor civilizaţii şi situate, de altminteri, în afara ariei lor, pentru a înţelege că nu există o legătură necesară între apariţia artei, sau a anumitor forme de artă, şi naşterea civilizaţiilor urbane. De altfel, incertitudinile datării, dificultăţile de a replasa un anumit vestigiu în contextul social şi cultural fac aleatorie orice încercare de schematizare a evoluţiei artistice în primele faze ale unei civilizaţii. Aceasta se aplică şi artei arhitecturale, deoarece nicăieri nu putem să datăm cu certitudine un monument al perioadei larvare a civilizaţiilor din prima generaţie: cel mult putem spune că acolo unde o nouă civilizaţie se naşte din întâlnirea unei lumi barbare cu o veche civilizaţie, există întotdeauna, în faza iniţială, un regres al artei şi chiar o uitare a tehnicilor, cum a fost cazul în timpul Evului Mediu occidental şi al evului mediu elenic (impropriu numit „civilizaţie micenian㔍). În Occident, a existat mai întâi o încetinire foarte clară a ritmului în construcţii, o tehnică mai grosolană, dispariţia aproape

totală a ornamentației sculpturale, în fine repetarea stilului roman al ultimei epoci, care era deja cvasibizantin. Când un stil original se degajă, spre secolul al XI-lea, faza larvară este deja depășită și ne aflăm în plină perioadă de formare. Suntem, în mod firesc, tentați să incriminăm numai elementul barbar. Or, se întâmplă ca în anumite perioade de decadență internă, fără intruziune străină, sau înainte de orice intruziune străină, să se manifeste aceleași fenomene. Avem două cazuri a căror observare este deosebit de instructivă; sunt cazurile a două civilizații (aparținând generației a doua sau a treia) despre a căror fază larvară am spus că era „subterană": cea bizantină și, într-un grad mai mic, cea arabă. Prima artă creștină, acest început al artei bizantine în secolul al III-lea, este încă o artă romană — sau, dacă preferăm, elenistică — cel puțin în Italia. Dar ea manifestă deja o deteriorare a tehnicilor și o degenerare a stilului, și numai după aceea va veni influența orientală. Se poate obiecta că era vorba de o artă care se ascundea și nu putea probabil să facă apel la cei mai buni artiști, ci mai degrabă la artizani. Acest lucru nu e decât parțial adevărat, deoarece fenomenul se prelungește și se precizează în secolul al IV-lea, când Biserica a devenit oficială, beneficiind de sprijinul împăratului. De altfel, există câteva opere de maestru de la începutul secolului al III-lea, cum este frumoasa orantă din catacomba zisă a Priscillei, la Roma. De altfel, aceeași impresie de decadență a artei și a tehnicilor se observă, în aceeași epocă, în operele păgâne. Mai târziu, în epoca lui Iustinian, se va atinge o nouă măiestrie, dar acum, sub influența orientală — mai ales iraniană —, ne aflăm în prezența unei arte cu totul noi.

De cealaltă parte, în Iran, transformarea avusese loc cu câteva secole mai devreme, chiar de la începutul epocii parte, prin influența probabil a artei stepelor — parță, sarmată, turaniană în general — asupra amestecului greco-iranian care se constituie imediat după cucerirea macedoneană. Și aici va exista timp de trei sau patru secole o artă mai grosolană, mai primitivă, care își va afirma personalitatea în epoca sasanidă, pentru a-și atinge maturitatea sub Omeyyazi și Abbasizi.

În sfârșit, în Occident, unde infiltrarea barbară a fost atât de masivă încât, pentru un timp, a aruncat din nou o jumătate din

imperiu în barbarie, transformarea a fost mai lentă decât în jumătatea bizantină a imperiului: aici o artă originală se naşte din secolul al V-lea, şi în orice caz din secolul al VI-lea. În Occident, trebuie să aşteptăm sfârşitul secolului al XI-lea pentru a vedea înflorind un stil propriu-zis occidental. Chiar ţinând cont de decalajul pe care l-am observat între începuturile fazelor larvare ale celor două civilizaţii-surori, gestaţia a fost mult mai lentă în Occident.

Epocile eroice nu sunt propice nici reflecţiei filozofice. Angoasa în faţa fenomenelor naturii, interogaţia asupra originii fiinţelor şi lucrurilor, neliniştea scopurilor ultime îmbracă un caracter pur religios. Şi este neîndoielnic că aceste perioade de tulburări, de insecuritate, de mare confuzie, care însoţesc dezintegrarea statului imperial al unei civilizaţii, oferă un teren deosebit de favorabil naşterii sau înfloririi marilor religii. Exemplul cel mai tipic este — evident — apariţia şi propagarea creştinismului într-o societate greco-romană deja atinsă de îmbătrânire, deja „bolnavă". De aici provine fără îndoială ideea centrală a lui Toynbee, care a vrut să vadă în înflorirea unei religii superioare unul dintre fenomenele-tip care însoţesc de fiecare dată trecerea de la o civilizaţie în declin la o civilizaţie nouă care îi este afiliată. Dar dacă trecem rapid în revistă cazurile de filiaţie pe care le cunoaştem, un rol de *ferment* jucat de o religie superioară nu se găseşte nicăieri altundeva decât în tranziţia de la Antichitatea greco-romană la Bizanţ şi Occident. De altfel, dacă se dovedeşte că, la începuturile lui, creştinismul a fost agentul principal şi cel mai eficient — dar nu singurul — al orientalizării lumii greco-romane, am văzut de asemenea că el a suportat în cursul epocilor transformări spirituale foarte profunde, în funcţie de marile grupuri etno-culturale care l-au adoptat. Am observat acest fenomen apropo de ruptura dintre catolicism şi ortodoxie mai întâi, dintre catolicism şi protestantism ulterior. Reiese în mod clar din această observaţie că *religia este aceea care s-a scindat în funcţie de clivajele culturale, şi nu invers.* Vedem o altă probă a acestei afirmaţii în constatarea că, deşi mai apropiat, în ceea ce priveşte dogmele, de ortodoxie decât de protestantism, catolicismul a continuat să facă parte împreună cu aceasta din urmă din aceeaşi unitate de civilizaţie, în vreme ce popoarele ortodoxe au aparţinut în mod manifest unei

civilizații distincte. Aceasta ar însemna că independent de nucleul ei propriu-zis spiritual, de Revelația ei și de interpretarea filozofică în care ea s-a cristalizat, o religie, prin chiar natura contactului ei cu masa, capătă cu vremea un întreg ansamblu de simboluri, de rituri, de forme artistice, într-un cuvânt trăsături de cultură pe care i le-a furnizat mediul în care ea înflorește și care devin parte integrantă și esențială din manifestarea ei. Desigur, există interacțiune, și fără îndoială că diferitele confesiuni lasă asupra popoarelor care le practică o amprentă profundă.[22]

În ceea ce mă privește, aș fi mai frapat de influența pe care popoarele sau grupurile de popoare o au asupra religiilor, sfârșind prin a le modela în funcție de propriile tipare de cultură, precum și de faptul că această influență este primordială, influența confesională reprezentând un fel de mișcare de reacție (popoarele marginale, care n-au participat la maturizarea religiei, de exemplu slavii de est pentru ortodoxie și slavii de vest pentru catolicism, nu primesc în general decât „reacția"). Cum, pe de altă parte, religia își înfige rădăcinile în cel mai profund strat al psihismului colectiv, aceste forme exterioare confundate cu esența religiei sunt în mod firesc conservatoare. De unde marea rezistență pe care religiile o opun întotdeauna infiltrării unei civilizații străine, cum a fost cazul iudaismului contra influenței elenice. În timpuri mai recente, în procesul de occidentalizare care s-a extins la lumea întreagă, pretutindeni religia este aceea care a opus cea mai vie rezistență: ortodoxia în Grecia, în Rusia și în întregul est european; islamul în țările arabe și într-o parte a Africii; hinduismul în India.[23]

Oricum, acestea sunt probleme de o complexitate extremă, pe care nu le putem decât evoca în trecere și pe care schema lui Toynbee nu le explică suficient.[24]

Dacă nu este, așadar, posibil să admitem ca atare teoria lui Toynbee, nu e mai puțin adevărat că haosul spiritual caracteristic epocilor de dezintegrare a unei civilizații (chiar când această dezintegrare este lentă și încă puțin evidentă pentru masă) favorizează revenirea la fervoarea religioasă. Și dacă hazardul vrea ca o religie superioară să apară în acest moment precis al Istoriei, înflorirea și propagarea ei pot să fie în mare parte favorizate de acest moment. Dar trebuie să remarcăm că: 1) această mare speranță vine

în general din afară; ea nu este un produs, o „secreţie" a însăşi societăţii bolnave. Creştinismul se naşte, desigur, în interiorul graniţelor romane propriu-zise, dar în interiorul unei societăţi care a rămas aproape impermeabilă la această civilizaţie elenică a cărei realizare politică este Imperiul roman. Budismul (chiar sub aspectul propriu-zis religios al Mahāyānei) se naşte în India, nu în China. Mahomed nu apare în Iran sau în Mesopotamia, în centrul viitoarei civilizaţii islamice, ci la periferia ei; 2) apariţia şi dezvoltarea marilor religii par independente de ciclul civilizaţiilor, deşi forma exterioară pe care o va îmbrăca o anumită religie, precum şi perioadele religioase de fervoare depind într-o mare măsură de vârsta civilizaţiei la un moment dat. Această independenţă ţine neîndoielnic de însăşi esenţa religiei superioare care transcende datele civilizaţiei, cu toate că e silită la compromisuri cu acestea.[25]

Am ajuns la sfârşitul fazei de formare. Aproape un mileniu — în general de la opt la nouă secole — a trecut de la începutul aculturării barbarilor sau de la întâlnirea a două civilizaţii care se interpenetrează. A treia fază durează la rândul ei multe secole, dar se deschide foarte repede spre era „regatelor combatante", cele două fenomene putând chiar să fie concomitente, înflorirea culturală a unei civilizaţii şi dinamismul ei maxim în toate domeniile (expansiune, apariţie a geniilor, spirit de invenţie) fiind perfect compatibile cu sfâşierile inerente luptei pentru hegemonie.

Şi aici, observaţia nu este posibilă în toate cazurile. Nu ştim nimic — sau aproape nimic — despre evoluţia Egiptului dinaintea erei imperiale pe care a atins-o la începutul mileniului al III-lea cu un mare avans asupra tuturor civilizaţiilor cunoscute. Nici istoria Cretei nu ne revelează nimic asupra primelor faze ale civilizaţiei.

Pentru Babilonia, am văzut, dacă datăm din secolul al XXXIV-lea î. Hr. sosirea sumerienilor în Mesopotamia de Jos, între 2600 şi 2500 î. Hr., opt-nouă secole mai târziu, Ur, Kiş, Lagaş, Uruk ne apar sub aspectul de cetăţi-state care îşi dispută hegemonia. Aceste cetăţi, care şi-au trăit epoca eroică spre secolul al XXX-lea, sau înainte, prezintă atunci moravuri politice care ne amintesc atmosfera din Italia Evului Mediu târziu şi a Renaşterii. După secolul al XXIII-lea avem primul stat unificat din Sumer şi Akkad şi, în artă, un prim clasicism. Suntem în secolul al XXII-lea, aproximativ o mie

două sute de ani după începutul fazei larvare — echivalentul secolului al XVI-lea occidental şi al secolului al V-lea grec. Dar atunci intervine primul val de invazii care, periodic, de-a lungul a mai mult de un mileniu, va opri şi perturba evoluţia „normală" a ciclului.

Pentru China nu ştim punctul de plecare al fazei de ecloziune, dar este în afară de îndoială că sfârşitul acestei faze, perioada de înflorire a culturii chineze, se situează între secolele al VI-lea şi al III-lea, fiind coincident astfel cu era „regatelor combatante", ca în Grecia şi în Occident. Este epoca ce merge de la Confucius şi Lao Zi la Mencius, în care asistăm la redactarea definitivă a marilor cărţi clasice, cum este *Yi-King*, în fine apariţia poeţilor elegiaci; de asemenea epoca în timpul căreia arta creează modele din care China nu va înceta să se inspire ulterior. Dacă nu este, aşadar, posibil să se afirme că această ecloziune se produce la capătul aceluiaşi număr de secole ca în alte cazuri cunoscute (pentru că ne lipseşte acel *terminus a quo*), putem cel puţin să constatăm că ea durează aproximativ tot atât ca în cazul civilizaţiei elenice, care îşi derulează ciclul în paralel, că ea aproape coincide cu era „regatelor combatante" care se prelungeşte la sfârşitul secolului al III-lea în era imperială, aceasta hrănindu-se pe urmă din creaţiile ei fără să adauge mare lucru din punctul de vedere al originalităţii nici în artă, nici în gândire.

În Grecia, primele infiltrări ale elenilor datează probabil de la începutul mileniului al II-lea. Am ales oricum ca început al fazei larvare a civilizaţiei elenice anul 1600 î. Hr., care ne-a transmis primele mărturii de aculturare a nou-veniţilor de către civilizaţia cretană (început al epocii miceniene). Dacă acesta este punctul de plecare, tot după opt sau nouă secole, adică începând din secolele al VIII-lea–al VII-lea î. Hr., vedem primele manifestări ale unei arte greceşti originale, în special în arhitectură. Şi acest început de ecloziune culturală, din secolul al VII-lea până în secolul al VI-lea, este însoţit de marea expansiune grecească pe întregul ţărm al Mediteranei, expansiune care se află la originea prodigiosului destin al acestei civilizaţii, deoarece ea va provoca pe de o parte înfruntarea cu Orientul persan, a cărei consecinţă neprevăzută şi atât de fecundă va fi cucerirea Asiei de către greco-macedoneni, şi pe de altă parte aculturarea bazinului occidental al

Mediteranei, deci a Romei. Se poate estima că această fază de ecloziune a durat din secolul al VII-lea până în secolul al II-lea î. Hr. aproximativ, interval de timp de-a lungul căruia se grupează aproape toate creaţiile civilizaţiei elenice în toate domeniile, cu o perioadă de vârf în secolul al V-lea şi al IV-lea. Şi aici se poate cel mai bine observa eşalonarea în timp a diferitelor creaţii. Arta se dezvoltă prima; mai întâi poezia epică, apoi arhitectura (în mod curios, cele mai bune opere ale primei epoci, care ne-au parvenit, se află în colonii, în Sicilia şi în Grecia Mare mai ales, şi putem presupune că ele sunt ceva mai tardive şi puţin mai rustice decât modelele „centrului"). Totuşi, secolul de aur al arhitecturii şi al artelor plastice în general se situează în secolul al V-lea, în acelaşi timp cu punctul culminant al literaturii. Înflorirea filozofiei şi a ştiinţei a avut loc cu o uşoară întârziere, între secolul al VI-lea şi secolul al III-lea, de la Thales şi Pythagora la Arhimede. Ştiinţa duce imediat, în secolele al IV-lea şi al III-lea, la o perioadă de remarcabile invenţii tehnice, care vor da lumii elenice şi Romei o superioritate materială incontestată asupra restului lumii contemporane. În toată istoria, această înmugurire a spiritului inventiv nu are pereche decât în civilizaţia occidentală din secolul al XVIII-lea până în zilele noastre. Dar se constată de asemenea că acest geniu inventiv seacă subit din secolul al II-lea î. Hr., *înainte chiar de stabilirea imperiului universal* al civilizaţiei elenice. E din nefericire singura civilizaţie stinsă în care putem urmări cu o anumită precizie maniera în care a evoluat această înflorire de creaţii ale spiritului: dar sunt tentat să deduc de aici că procesul, cu nuanţe aproximative, este acelaşi în toate cazurile, atât de izbitor este paralelismul cu evoluţia Occidentului.

După trezirea literară şi artistică, vine trezirea gândirii speculative. Trezirea începe din coloniile ioniene, în jur de 600, cu Thales, apoi cu Pythagora — care nu sunt încă, nici unul, nici altul, spirite ştiinţifice, în pofida „teoremelor" care li se vor atribui mai târziu. Vin apoi, apropiindu-ne de Marele Secol, presocraticii, Heraclit, Parmenide, Empedocle, Anaxagora, sofiştii. Gândirea lor este încă debilă în comparaţie cu perfecţiunea pe care au atins-o arhitectura, sculptura şi tragedia. Sumumul speculaţiei filozofice este atins cu o întârziere de un secol în raport cu arta, în secolul al IV-lea,

cu Platon şi Aristotel. Dar aceste mari spirite nu sunt încă întemeietorii ştiinţei exacte. Numai cu anumiţi contemporani ai lui Aristotel, ca Theofrast sau Eudoxos din Knidos, vedem apărând veritabilul spirit ştiinţific care produce subit, începând cu generaţia următoare, cu Şcoala din Alexandria, o înflorire fără precedent în Istorie, şi cel puţin un geniu de anvergură universală: Arhimede. Această înflorire este de scurtă durată. Din secolul al II-lea putem nota un soi de scleroză a gândirii, creaţia este secătuită. Se caută mai mult codificarea decât descoperirea: ştiinţei pure îi succedă ştiinţa aplicată, savanţilor, inginerii. După Arhimede şi Eratosthene, Philon din Bizanţ şi Heron din Alexandria; prima fază a marilor tehnicieni coincide cu ultima fază a marilor oameni de ştiinţă: Arhimede este savant şi inginer; Heron din Alexandria este contemporan cu ultimul mare om de ştiinţă, Hiparh din Rhodos (mijlocul secolului al II-lea). Şi romanii, al căror spirit inventiv era nul, sunt cei care vor beneficia, pentru puterea lor militară şi construcţiile lor monumentale, de superioritatea tehnică la care ajunseseră ţările elenice, care vor mai trăi o a doua tinereţe, în secolul al II-lea d. Hr., cu a doua Şcoală din Alexandria (Claudios Ptolemaios moare probabil în 168, iar inventarea algebrei, atribuită lui Diofant, datează de la începutul secolului al III-lea). După aceea, începe lunga noapte a ştiinţei.

În India, Djînă şi Buddha apar la o mie-o mie o sută de ani după data probabilă a penetrării ariene în nord-vestul peninsulei; dar trebuie să ţinem seama de lentoarea înaintării nou-veniţilor spre est şi sud. De asemenea, arta indiană propriu-zisă nu apare decât aproximativ trei secole mai târziu, în epoca Maurya. Suntem destul de prost informaţi în legătură cu aceste epoci vechi, dar se pare că maturizarea artei indiene (şi a civilizaţiei indiene în general) a fost mai lentă decât în cazul Greciei, probabil din cauza dimensiunilor subcontinentului indian. E neîndoielnic că ocuparea de către eleni a Greciei şi a insulelor Mării Egee a fost mult mai rapidă decât ocuparea de către arieni a Indiei sau mai precis a jumătăţii ei nordice. Acest decalaj va mai fi agravat de invazii (greacă, scitică, yué-tché etc.) care se eşalonează din secolul I î. Hr. până în secolul al II-lea d. Hr., adică cincisprezece secole s-au scurs deja de la începutul fazei larvare şi civilizaţia ar fi trebuit

să fie în plină perioadă de înflorire. Tocmai aceasta explică fără îndoială că în India această perioadă de înflorire a artei şi a gândirii, precum şi expansiunea maximă (propagarea budismului, a brahmanismului şi a artei indiene spre estul şi sud-estul asiatic) au avut loc aproape în acelaşi timp cu instaurarea imperiului. Caz aparent unic, *în India marea perioadă clasică coincide cu era imperială*, atât în limitele imperiului (arta Gupta), cât şi în afara imperiului (arta Amarāvatī) şi ea se prelungeşte chiar mult dincolo de centrul şi sudul Indiei (siturile din Ajantă şi Ellorā; filozoful Śaṅkara). Oricum, primele mărturii ale unei arte indiene originale apăruseră deja în secolul al III-lea î. Hr., deci aproximativ cu douăsprezece-treisprezece secole după începutul fazei larvare şi cinci-şase secole înainte de întemeierea Imperiului Gupta. Există, aşadar, o maturizare mai lentă, dar nu există vreo diferenţă fundamentală în ceea ce priveşte procesul.

Spre deosebire de India, dar aşa cum s-a întâmplat în Orientul Mijlociu, în China, în Grecia şi în Occident, în lumea arabă punctul culminat al fazei de ecloziune precedă cu multe secole constituirea statului unitar. Dacă se admite, cum am expus mai sus[26], că trebuie să datăm faza larvară a civilizaţiei arabe în regatul part din secolul al III-lea î. Hr., atunci lungul ev mediu al acestei civilizaţii se încheie la sfârşitul epocii sasanide, şi expansiunea arabă din secolele al VII-lea–al VIII-lea, precum şi înflorirea culturală care începe în secolul al IX-lea ajung în mod exact la aceeaşi epocă a civilizaţiei ca în cazurile precedente. Expansionismul ei maxim datează din secolele al VII-lea–al VIII-lea, deşi islamul continuă să se extindă, ca putere politică, spre India şi Europa, până în secolul al XVI-lea şi, ca religie, până în zilele noastre. Din punct de vedere cultural, epoca de înflorire se desfăşoară din secolul al IX-lea până în secolul al XII-lea, din „secolul" califului abbasid Mamun până la Averroes. Şi aici găsim în ecloziunea culturală aceeaşi ordine de succesiune ca în Grecia sau în Occident: mai întâi artele, apoi filozofia, în sfârşit ştiinţele. După secolul al XIII-lea, civilizaţia arabă devine relativ sterilă, excepţie făcând centrele secundare care apar în Persia şi în India în timp ce se succedă, începând de la sfârşitul secolului al XI-lea, tentativele de hegemonie: selgiucizii în secolul al XI-lea, aiubizii în

secolul al XII-lea, mamelucii în secolul al XIII-lea; în fine, începând din secolul al XIV-lea, turcii otomani care aveau să realizeze unitatea imperială la începutul secolului al XVI-lea.

În legătură cu civilizaţiile precolumbiene, datele pe care le posedăm despre primele secole ale dezvoltării lor sunt prea rare şi încă prea supuse discuţiei pentru a ne permite să măsurăm cu aproximaţie durata diferitelor faze. Să remarcăm totuşi că dacă se admite că ţinutul maya a jucat în cadrul civilizaţiei mexicane un rol analog cu acela al Greciei în Mediterana antică, atunci faza ei de ecloziune, care este astăzi destul de bine circumscrisă graţie descoperirilor arheologice din Petén şi din Yucatánul sudic, are loc între secolele al IV-lea şi al X-lea ale erei noastre, adică în acelaşi moment ca în cazurile precedente în raport cu *terminus ad quem* al civilizaţiei ei, şi epoca ei de înflorire, marea epocă pe care o numim în mod impropriu vechiul Imperiu Maya, se situează în secolele al VIII-lea–al IX-lea, patru sau cinci secole înainte de întemeierea statului unitar al civilizaţiei mexicane, Imperiul aztec. Aceasta corespunde destul de bine „planului" elenic, doar că aztecii sucombă sub loviturile invadatorilor spanioli înainte chiar să fi înglobat în imperiul lor leagănul civilizaţiei al cărei ultim avatar probabil că ei îl reprezentau.

Arta bizantină dă deja opere caracteristice în secolele al V-lea şi al VI-lea (Ravenna, Constantinopol), deci destul de timpuriu. Am atribuit această maturizare relativ rapidă absenţei elementelor barbare în proporţie determinantă, în epoca în care Imperiul roman, mai ales în jumătatea lui elenică, suporta influenţa Orientului — şi ar mai trebui să ţinem seama de masa sclavilor, al căror rol, mai ales în propagarea creştinismului, a fost considerabil. Dar cred că numai spre mijlocul secolului al IX-lea se poate vorbi de o civilizaţie bizantină caracteristică şi care formează un tot. De altfel, nu oare din această epocă datează prima încercare de schismă care mai târziu va sparge unitatea creştinătăţii, schisma lui Photius? Sunt, atunci, mai mult de două secole de când limba greacă a înlocuit limba latină ca limbă oficială, elenizarea Asiei Mici este realizată, în vreme ce spre vest, în Grecia chiar, se continuă lenta asimilare a slavilor. „Imperiul" bizantin este un regat grec aproape omogen. Ieşit, după grave convulsii, din criza iconoclasmului,

el se pregăteşte să-şi creeze operele de artă cele mai caracteristice în cele câteva secole care urmează. Şi, dacă puterea politică a Bizanţului se prăbuşeşte brusc spre sfârşitul secolului al XI-lea, strălucirea lui culturală dăinuieşte încă multă vreme. Epoca dinastiei Comnenilor şi a Paleologilor poate să fie considerată, sub raportul artei şi al spiritului, ca o veritabilă epocă de renaştere bizantină. În secolele al IX-lea şi al X-lea, dinamismul religios al creştinătăţii orientale se află la punctul său cel mai înalt. Este epoca conversiunii slavilor de sud şi a ruşilor. Este de asemenea o mare epocă militară, care dă magnifice figuri de împăraţi şi „condotieri", cum sunt Nikephoros Phokas, Ioan Tzimiskes, Vasile II zis Bulgaroctonul, Bardas Skleros, Bardas Phokas... Dar, încă o dată, în ciuda splendorii capitalei, *nu ne aflăm într-o eră imperială*, ci la sfârşitul Evului Mediu. Nimic nu ilustrează mai bine această afirmaţie ca episodul extraordinar din Pankalis, de la 24 martie 979, când Bardas Focas, scos de regenţa imperiului din mânăstirea de unde era închis, triumfă asupra uzurpatorului Bardas Skleros într-un *duel*. Această scenă de cavalerism ar fi propriu-zis de neconceput în epoca imperială; dar ne aflăm în plină perioadă de putere a aristocraţiei militare, care tinde să acapareze statul, prin ocuparea înaltelor funcţii ale curţii şi extinderea *latifundiilor*. Totuşi, puterea centrală, ajutată poate de persistenţa tradiţiei imperiale romane, va ţine piept mult timp prin distribuirea de pământuri soldaţilor şi prin aplicarea riguroasă a unui etatism industrial şi comercial — care sunt trăsături caracteristice erelor imperiale.

Şi aici, în ceea ce priveşte caracteristicile economice, ezităm să generalizăm. Se pare că totuşi se întâlneşte pretutindeni — cu variante, evident — o tendinţă spre formarea de latifundii în plină perioadă de ecloziune şi în timpul erei „regatelor combatante". Regăsim această tendinţă spre pauperizarea celor mai puţin favorizaţi şi spre concentrarea averilor în Grecia, în secolele al IV-lea şi al III-lea, cu o întârziere de câteva secole, la Roma; în Egipt şi în China în cursul „perioadelor intermediare", la Bizanţ, în Occident. Uneori — mai rar —, puterea reuşeşte să frâneze această tendinţă. Alteori, ea conduce la revoltă sau la revoluţie. Un examen mai atent al acestor fenomene ar fi necesar. Dacă istoricii-economişti ar introduce în evoluţia economică a umanităţii decupajul Istoriei în

civilizații, poate că studiul paralel al acestor unități ar revela analogii remarcabile și în domeniul economic.

Am insistat îndelung, în capitolul despre civilizația occidentală[27], asupra evoluției creațiilor Occidentului, în toate domeniile — un palmares deosebit de strălucitor, care acoperă o perioadă deosebit de lungă. De la începuturile unei arhitecturi occidentale originale până în zilele noastre, sunt aproximativ nouă secole.

Nu vom reveni asupra mișcării generale a acestei creații a Occidentului și asupra diverselor „pulsații" pe care am crezut că le-am remarcat în ea. Să amintim numai că succesiunea „pulsațiilor" în diferitele domenii de creație (artele, incluzând literele, filozofia, științele) este aceeași ca în Antichitatea elenică și la arabi.[28] Să amintim de asemenea argumentele pe care le-am prezentat pentru a susține că punctul culminant al acestei energii creatoare se situează între secolele al XV-lea și al XVIII-lea — deci între secolele al unsprezecelea și al paisprezecelea dacă luăm în calcul începutul fazei larvare — și că o profundă și probabil iremediabilă criză s-a ivit odată cu o nouă direcție luată de evenimente din secolul al XIX-lea până în secolul al XX-lea.

Să adăugăm în sfârșit că, în profilul „normal" al unei civilizații, ne este permis să distingem două puncte culminante, în funcție de importanța acordată puterii de creație intelectuală și artistică, sau puterii politice. Aceasta din urmă vine după un interval de câteva secole și coincide cu stabilirea statului imperial care acoperă în întregime sau parțial aria acelei civilizații. Efervescența interioară, expansiunea, emanația strălucitoare sunt primul punct culminant, care se caracterizează printr-o explozie de vitalitate dispersată și printr-o maximă înflorire în arte și gândire. Din punct de vedere geografic, maxima consolidare și extensiune se situează în timpul celui de-al doilea punct culminant, punctul politic culminant.

Expansiunea maximă a unei civilizații poate, cu toate acestea, să nu coincidă cu aria geografică pe care o va acoperi statul unificator. Când imperiul depășește cu mult aria de cultură, cum a fost cazul Imperiului roman care a acoperit o întreagă zonă aparținând civilizației babiloniene, civilizației egiptene și preculturilor nord-africane fără a reuși să le asimileze; când, dimpotrivă, limitele politice ale statului unificator rămân mult dincoace de în-

tinderea civilizaţiei, cum a fost cazul Imperiului Gupta în India. Se poate spune acelaşi lucru despre China în legătură cu civilizaţia extrem-orientală şi — din raţiuni diferite — despre Mexic în legătură cu civilizaţia Americii Centrale, şi despre Turcia în legătură cu civilizaţia arabă (care n-a îmbrăţişat totalitatea lumii musulmane, dar a absorbit, fără să o asimileze, o porţiune a lumii bizantine). După cum imperiul a fost sau nu coextensiv ariei de cultură, se poate vorbi de subcivilizaţii interioare sau exterioare statului unificator. Astfel, Imperiul persan şi Imperiul roman au înglobat toate subcivilizaţiile Orientului Mijlociu şi ale lumii mediteraneene, în timp ce China lăsa în afara dominaţiei ei subcivilizaţia japoneză şi, de asemenea, în mare măsură Tibetul, Coreea şi Vietnamul. Cazul extrem ne este furnizat de India unde subcivilizaţiile ieşite din focarul indo-arian se întind pe o arie mult mai vastă decât aceea a Imperiului Gupta, cuprinzând în special regatele dravidiene din sudul peninsulei, Ceylon, Indonezia şi o mare parte din Indochina.

Trebuie de asemenea să amintim că „centrul de gravitate" se deplasează de mai multe ori în viaţa unei civilizaţii şi că uneori găsim multe focare secundare, ca vârtejurile formate în interiorul unui ciclon în mers. Şi acest fenomen este în mod special vizibil în cazul civilizaţiei occidentale şi în Orientul Mijlociu, fiindcă în ambele cazuri numărul componentelor etnice şi al subcivilizaţiilor este mai important. Totul se petrece ca şi cum un acelaşi grup politico-cultural şi-ar epuiza energia creatoare în câteva generaţii, sau secole, şi ar trebui să cedeze locul de „conducător de coloană" unui alt grup sau unei alte subcivilizaţii. Excepţiile par să fie rare. Am examinat mai sus cazul Franţei în cadrul civilizaţiei occidentale[29] şi am propus o explicaţie a acestei excepţionale longevităţi. Am citat de asemenea cazul Babilonului antic, dar intervalul de peste un mileniu care separă regatul vechiului Babilon din secolele al XVIII-lea–al XVII-lea î. Hr. de regatul noului Babilon din secolele al VII-lea–al VI-lea, precum şi invaziile care s-au succedat în Mesopotamia în acest interval nu ne permit să tragem concluzii valabile. E probabil că grupul etnic care a constituit regatul chaldean al primului mileniu să nu fie acelaşi cu grupul care a făcut grandoarea Babilonului în vremurile lui Hammurabi.

Trebuie, de asemenea, să notăm că nu există coincidență necesară între preponderența militară (și deci politică) a unuia dintre statele aflate într-o constelație de *Contending States* și preeminența lui în ordinea culturii, deși cele două fenomene sunt asemănătoare, înflorirea creațiilor spiritului urmând în general de aproape afirmarea puterii. Se întâmplă totuși — cum e cazul în Grecia antică și în Italia Renașterii — ca excesiva fragmentare și refuzul unității să lase să alunece energia spre alte puteri, în timp ce focarul de cultură încă strălucește, uneori timp de secole. Acest lucru se leagă de constatarea noastră precedentă că există, în general, două puncte culminante în evoluția ciclului de civilizație: acela al creației culturale maximale, în timpul erei „regatelor combatante", și acela al puterii politice maximale, în timpul erei imperiale.

Era imperială este aceea care asigură unitatea politică a unei civilizații și s-ar spune că de-a lungul rivalităților și sfâșierilor ansamblul unităților care constituie această civilizație aspiră la ea cu o forță irezistibilă. Pentru a utiliza o expresie modernă, se poate spune că orice civilizație *are vocația unității.* Mai devreme sau mai târziu, de bunăvoie sau prin forță, unificarea trebuie să se producă — cu condiția să nu intervină o catastrofă exterioară înaintea unificării. De fapt, nu cunoaștem decât un caz: cel al civilizației bizantine, întreruptă, la sud, de cucerirea turcă, și la nord, de intruziunea occidentală. (Chiar și aici, s-ar spune că a funcționat un fel de lege a compensării, deoarece unitatea politică neputându-se realiza, solidaritatea grupului, format totuși din componente etnice diverse, a fost mai puternică decât oriunde în altă parte în domeniul spiritual, printr-un atașament visceral față de forme sclerozate de cultură.) Unificarea trebuie să se producă. Singura chestiune este de a ști când, cum și în beneficiul cui se va face ea — și, de asemenea, dacă ea nu se va face prea târziu. Toynbee afirmă că ea se face întotdeauna prea târziu, pentru că el nutrește visul unei unități care s-ar face încă din faza de creștere a civilizației. Or, psihologic, acesta e un lucru contradictoriu: dinamismul, adică explozia de vitalitate caracteristică fazei de ecloziune, este incompatibil cu spiritul de unitate și cu durele constrângeri pe care realizarea și menținerea acestei unități le impun în mod ine-

vitabil. În realitate, s-a întâmplat ca una dintre tentativele de unificare a unui anumit ansamblu să se realizeze prematur. Aşa a fost reuşita efemeră a lui Napoleon, aceea, un pic mai puţin efemeră, a lui Alexandru şi aceea, mai durabilă, a lui Aśoka. Să notăm, în trecere, că *toate trei au avut loc spre al treisprezecelea-al paisprezecelea secol din vârsta civilizaţiilor.* Dar în cele trei cazuri forţa centripetă a civilizaţiei nu era suficient de mare şi secole de înfruntare erau încă necesare înainte ca oboseala şi un fel de detaşare să impună soluţia unităţii. De cele mai multe ori, imperiul universal al unei civilizaţii se instalează pe ruinele morale ale unei lumi, în mijlocul renunţărilor, al sentimentului de eliberare, uneori al indiferenţei. Cazul Romei este tipic în această privinţă: în timpul ultimelor decenii ale strălucitoarei ei ascensiuni, Roma nu mai are rivali de combătut, ci numai rebeli de redus la tăcere şi solicitanţi de satisfăcut. Lumea — lumea ei — era coaptă pentru unitate.

Am semnalat deja de mai multe ori că această unificare se face în cele din urmă în beneficiul unei puteri periferice; dar trebuie să se înţeleagă că acest fenomen n-are nimic de-a face — sau foarte puţin — cu geografia. Această putere n-a învins în lupta pentru hegemonie pentru că se afla la o extremitate a ariei civilizaţiei, ci pentru că a venit târziu în competiţie sau pentru că ea era, în orice caz, mai nouă într-un ansamblu cultural care dădea semne de oboseală. Îndepărtarea relativă de leagănul civilizaţiei este un pur accident — frecvent prin forţa lucrurilor, dar un accident oricum. Astfel, când aculturarea tardivă este datorată unei migraţii recente, ca în cazul perşilor, statul cezarian poate să-şi aibă baza destul de aproape de centru (în acest caz, de Mesopotamia).[30]

Altă trăsătură caracteristică a candidaţilor la hegemonie şi deci, cu atât mai mult, a statului cezarian: un simţ foarte ascuţit al organizării. Îl găsim la assyrieni, la perşi — cel puţin la începutul imperiului lor —, în statul condus de dinastia Qin, la Roma, la incaşi. Lucrul se adevereşte şi la candidaţii la hegemonie în timpul perioadei când încercau să o realizeze; de pildă, Spania din secolul al XVI-lea sau Franţa de la mijlocul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea (unde ar fi absolut eronat să ne încredinţăm aparenţei de „uşurinţă" pe care o dă uneori Curtea, deoarece dincolo de această faţadă există un efort cu totul remarcabil de

organizare şi inovaţii, mai ales în domeniul militar: arta fortificaţiilor, tactica artileriei, evoluţia cavaleriei, intendenţa etc.). În ceea ce priveşte următorii doi principali competitori în lupta pentru hegemonie a Occidentului, adică Germania şi Statele Unite, ei au împins simţul organizării până la un grad care se învecinează cu inumanul.

Altă trăsătură a erei imperiale, înrudită cu precedenta: perfecţiunea tehnică, vizibilă mai ales, pentru civilizaţiile stinse, în vestigiile unei arhitecturi monumentale, dar pe care o ghicim de asemenea în organizarea militară. Este neîndoielnic că tocmai superiorităţii tehnice a armamentului ei şi a ştiinţei ei militare Roma a datorat esenţialul succeselor ei, din secolul I î. Hr. până în secolul al III-lea d. Hr.

Durata fazei imperiale este mai variabilă decât aceea a fazelor precedente, pe de o parte pentru că *în mod normal* în cursul acestei faze o civilizaţie sucombă la asaltul unei civilizaţii contemporane rivale sau la asaltul barbarilor; pe de altă parte, pentru că, în cazul în care circumstanţele istorice şi geografice au permis civilizaţiei să reziste la aceste atacuri, această ultimă fază se prelungeşte nedefinit, sau, mai exact, reîncepe de mai multe ori desfăşurarea „dramei" ei după scurte „perioade intermediare" (Egipt, China).

În categoria statelor imperiale care sucombă „înainte de termen" sub loviturile unei alte civilizaţii, avem cele două imperii amerindiene (mai puţin de o sută de ani) şi Imperiul persan (în jur de două sute de ani — de la 539 î. Hr., data luării Babilonului, sau de la 521 î. Hr., data suirii pe tron a lui Darius, la 330, data cuceririi lui Alexandru).

Pentru vechiul regat egiptean, suntem destul de prost informaţi despre data unificării definitive a Văii Nilului. După cum luăm ca punct de plecare prima dinastie (spre secolul al XXX-lea) sau a treia dinastie (spre secolul al XXVIII-lea) avem, până la tulburările primei „perioade intermediare", de la patru sute cincizeci la şase sute cincizeci de ani. Regatul mijlociu, de la începutul celei de a XI-a dinastii până în perioada tulbure (a „celor patruzeci de regi") care facilitează infiltrarea hyksoşilor, durează mai puţin de trei secole.

Acelaşi proces în China, unde Imperiul lui Qin Shi Huangdi şi al hanilor durează patru secole şi jumătate, contemporan, la interval de un secol, cu Imperiul roman, cunoscând apoi mai multe „perioade intermediare" şi renaşteri imperiale.

Imperiul roman durează, şi el, cinci secole (de la aproximativ 100 î. Hr., până la aproximativ 400 d. Hr.). Statul unificator al Indiei este mai puţin întins, mai fărâmiţat în timp şi de mai scurtă durată (de abia mai mult de trei secole, de la începutul erei Gupta la sfârşitul domniei lui Harşa, din primul sfert al secolului al IV-lea până în mijlocul secolului al VII-lea). În sfârşit, ultimul dintre statele unificatoare, acela al lumii arabe, Imperiul otoman, durează exact patru secole, de la începutul secolului al XVI-lea la începutul secolului al XX-lea.

Vedem aici că durata medie a „imperiului universal" al unei civilizaţii este de patru-cinci secole. Dar în toate cazurile am observat semne de scleroză sau de oboseală de la începuturile erei imperiale. Elanul creator a pierit. În domeniul politic şi în cel economic, societatea nu-şi mai găseşte „răspunsurile" adecvate (conform expresiei lui Toynbee *challenge and response*). În domeniul artei există o repetiţie a temelor şi formelor clasice.[31] În domeniul gândirii, eclectismul şi scepticismul succedă construcţiilor originale şi convingerilor puternice.

Găsim un „racursiu" impresionant al acestor caracteristici în celebrul pasaj din Evanghelia după Ioan unde Isus apare în faţa lui Pilat în pretoriu. Avem aici două fraze care, dacă le dezbrăcăm de orice emoţie religioasă sau estetică, dobândesc valoare de simbol: simbolul a două civilizaţii care se întâlnesc la vârste diferite; pe de o parte, civilizaţia pe cale de a se naşte, care, ea, crede; pe de altă parte, aceea care va muri curând şi care este deja pradă scepticismului:

„Răspuns-a Isus: [...] Oricine este din adevăr ascultă glasul Meu."

Şi Pilat îi pune atunci această simplă întrebare, la care nu aşteaptă răspuns:

„Ce este adevărul?"[32]

Occidentul a ajuns azi la punctul în care îşi pune întrebarea lui Pilat.

Note

1. Se ştie că, pentru perioada dinainte de secolul al X-lea î. Hr., cronologia Antichităţii încă prezintă câteva incertitudini; se poate totuşi admite că erorile posibile nu depăşesc circa un secol şi, în orice caz, că datările relative rămân valabile.

2. Vezi tabelul din anexa I.

3. H. Munro Chadwick şi N. Kershaw Chadwick, *The Growth of Literature*, The University Press, Cambridge, 3 vol., 1931–1940. Opera fusese precedată din 1912 de o primă încercare, intitulată tocmai *The Heroic Age*.

4. Vom vedea mai departe (p. 289) că se cuvine să legăm de această literatură epică, germană şi celtică, poemele eroice medievale franceze din epoca posteroică, mai ales din ciclul lui Charlemagne (Carol cel Mare), ai cărui eroi aparţin unei epoci mai tardive decât aceea indicată de Chadwick.

5. Literatura epică sârbească prezintă un cvadruplu interes pentru observator: a) ea s-a prelungit pe cale orală până în epoca contemporană; b) istoricitatea celor mai multe personaje poate fi stabilită prin documente de epocă, naţionale şi străine; c) posedăm probe scrise din secolul al XVI-lea despre existenţa unei epopei orale în legătură cu evenimentele secolelor al XIV-lea–al XV-lea; d) avem şansa rară ca ea să fi fost culeasă în epoca modernă, la o dată relativ îndepărtată (prima mare colecţie făcută de Vuk Stepanovič Karadjič în 1814, la Viena, unde autorul se refugiase după primul episod al Războiului de independenţă al sârbilor).

6. Voi spune un cuvânt mai departe despre cea mai recentă dintre epopeile lumii occidentale propriu-zise, cucerirea *Far-West*-ului, care şi-a găsit în zilele noastre un nou mod de expresie artistică: „westernul".

7. Numim „germanice" literaturile pe care Chadwick le numeşte „teutonice", vechile literaturi germane, scandinave (inclusiv Islanda) şi engleze; „celtice", pe cele care sunt denumite de Chadwick „*British*" şi care înglobează vechile literaturi ale Angliei dinaintea invaziei anglo-saxonilor (conservate în Ţara Galilor), cele din Ţara Galilor, Scoţia, Irlanda şi Bretania.

8. Întrebuinţez epitetele „didactice" şi „religioase" pentru a conserva clasificarea propusă de Chadwick, dar nu e de prisos să precizez că strania spiritualitate din *Rig-Veda* nu are caracter esenţialmente didactic, nici chiar propriu-zis religios. Am putea la fel de bine să calificăm aceste

poeme ca pe nişte imnuri metafizice şi incantaţii lirice. La drept vorbind, ele sfidează orice clasificare.

9. Episod din *Bhagavad Gītā* în *Mahābhārata*.

10. E datată de specialişti la începutul secolului al VIII-lea, deşi nici un manuscris anterior secolului al XII-lea nu ne-a parvenit.

11. Un ultim moment de suflu epic reapare în Franţa mult mai târziu, cu ocazia Revoluţiei şi a epopeii napoleoniene. El nu se manifestă totuşi sub forma marelui poem epic, ci sub forme mai indirecte: în marşurile militare de un elan inegalat, în *Legenda secolelor* a lui Victor Hugo; la modul minor, în anumite romane ale lui Alexandre Dumas şi în cupletele patriotice ale lui Béranger.

12. Vezi capitolul consacrat civilizaţiei arabe, pp. 190 şi urm.

13. Ea fusese pregătită de secole de poezie populară, în care se relatau fapte de vitejie ale regilor persani, după cum mărturiseşte deja în secolul al V-lea cronicarul armean Moise din Khoren (care consideră aceste poeme „curate basme"). Ştim, de altfel, că, din secolul următor, o primă încercare de culegere a acestor tradiţii fusese făcută din ordinul regelui Nushirwan şi că munca fusese reluată sub ultimul Sasanid, Yezdegerd, de Dikhan Danischwer, care publicase o primă „Carte a Regilor" (*Khodai-nameh*). Firdusi va evita cu grijă cuvântul *Khodai*, chiar când îl va cita pe Danischwer Dikhan, deoarece termenul, în timpul lui, nu-l mai desemna decât pe Dumnezeu la musulmani. Să notăm, în treacăt, orgoliul lui Firdusi, care se arată în răzbunătoarea satiră pe care o adresează sultanului Ghaznevid Mahmud, după ce a fugit de la curtea acestuia, unde stătuse doisprezece ani pentru a-şi redacta poemul: „Am ridicat cu poemul meu un edificiu imens, pe care nici ploaia, nici vântul nu-l pot strica." Este, aproape cuvânt cu cuvânt, celebrul *Exegi monumentum aere perennius* „Am înălţat un monument mai trainic decât bronzul" horaţian (din *Carmina* I, XXX, 1)!

14. Slavii de sud au avut fericirea de a-şi avea Homerul la sfârşitul celui de-al doilea ciclu epic al lor în persoana principelui-episcop muntenegrean Petru II Petroviľ Njegoš (1813–1851), autorul *Cununei muntelui*. Apariţia unui mare poet epic ar fi fost probabil imposibilă în Rusia secolului al XIX-lea, deja prea înaintată în „civilizaţie".

15. Vezi, mai sus, capitolul despre civilizaţia indiană, p. 219 şi urm.

16. În legătură cu aceasta, nu e poate lipsit de interes să notăm că basmele din toate ţările şi din toate timpurile au drept cadru predilect o societate de tip medieval: aproape întotdeauna e vorba de fii de regi şi împăraţi, de domniţe, cetăţi, dueluri, unde miraculosul şi eroicul se amestecă. Se întâmplă chiar să nu fie uşor de făcut distincţia dintre povestirea eroică

şi basm, mai ales în anumite *bâline* ruseşti în care elementul miraculos dobândeşte o importanţă excepţională. O trăsătură — probabil de origine asiatică, şamanică — revine frecvent, şi anume metamorfozarea în animal a unui bărbat sau a unei femei, care sunt dotaţi cu puteri supranaturale.

Fără îndoială, în basm există o accentuare a elementului miraculos, iar elementul istoric, care poate n-a fost absent, dispare aproape în întregime. Basmul ar apărea astfel ca un fel de derivat, de „subprodus" al povestirii epice, pentru uzul copilăriei; dar epoca eroică nu reprezintă tocmai copilăria civilizaţiei?

17. De pildă, în anumite poeme epice greceşti şi aromâne din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, care se referă la precursorii Războiului de independenţă. Astfel, în *Cântecul lui Nicolò Giuvara* (v. Tache Papahagi, *Antologie aromânească*, 1922) duşmanul său musulman care-l va răpune îşi îndeamnă tovarăşii la luptă, spunându-le că Nicolò are „nevastă frumoasă cu salbă de arginţi"; iar în *Fraţii Giuvara* (*ibid.*) bardul popular atribuie acestora „puşti de aur" şi „paloşe de argint". Şi, ca o dovadă că bogăţia căpitanului de armatoli e plăcută poporului, acelaşi autor a cules o urare de belşug ce se făcea la nuntă unei tinere mirese: „Ca albina lui Giuvara să te procopseşti!"

18. Să ne fie permis să întrebuinţăm expresia „literatură orală", neţinând seama de obiecţia puristă conform căreia ar exista, etimologic, o contradicţie în termeni. Dacă o povestire atinge un nivel estetic superior, nu vedem ce alt calificativ am putea să-i dăm decât acela de literatură. De altfel, de foarte mult timp acest termen a pierdut legătura cu etimonul lui.

19. Ferdinand Brunetière, *L'évolution des genres*, Paris, 1890.

20. O excepţie notabilă, aceea a lui René Étiemble (*Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, 1963).

21. Aleksandr Nikolaevici Veselovski şi Viktor Maksimovici Jirmunski, citaţi de Henry H.H. Remak, *Comparative Literature at the Crossroads: Diagnosis, Therapy and Prognosis*, în *Yearbook of General and Comparative Literature*, IX, 1960. (Biblioteca Naţională din Paris posedă mai multe titluri din aceşti autori; în rusă pentru primul şi două traduceri în germană pentru al doilea, care tratează chestiuni de lingvistică.)

22. Un exemplu de acest gen ne este furnizat de India şi Pakistan — şi îndeobşte de lumea indiană —, unde se pare că diferenţele sensibile la ora actuală dintre adepţii hinduismului şi indienii musulmani se datorează în mare parte influenţei de veacuri a celor două religii, deşi problema este de mare complexitate. E greu să ştim dacă la origine n-a existat, în alegerea dintre cele două religii, o anumită selecţie naturală

în funcţie de etnii; această selecţie a trebuit, în orice caz, să fi fost foarte sensibilă, în funcţie de clasele sociale, clasele oprimate fiind în mod firesc mai atrase de islam, religie egalitară, decât clasele superioare. Nu e mai puţin adevărat că secole de educaţie şi de practici religioase diferite au creat obiceiuri mentale suficient de divergente ca să se poată vorbi astăzi de două culturi distincte. Acelaşi fenomen se remarcă, într-un grad mai scăzut între slavii ortodocşi şi slavii catolici, chiar în interiorul unei singure etnii, cum e cazul la sârbi şi croaţi. (Dar şi aici, cum să desparţi în caracterul naţional — sau regional — ceea ce se datorează influenţei Bisericilor de ceea ce este rezultanta ocupaţiei turceşti, pe de o parte, şi a ocupaţiei austriece, pe de altă parte?)

23. Aici se află probabil explicaţia dificultăţilor pe care budiştii le-au creat americanilor în Vietnamul de Sud. Nu este vorba de o rezistenţă politică la o anumită putere sau la o anumită doctrină politică, ci de o formă de rezistenţă „culturală" a civilizaţiei extrem-orientale, care se simţea încolţită, în faţa civilizaţiei occidentale invadatoare.

24. Să amintim aici de o altă remarcă, pe care am făcut-o deja: când o religie serveşte de intermediar pentru aculturarea unui grup uman — pe care-l vom numi *receptor* — de către un alt grup — numit *donator* —, grupul receptor are adesea tendinţa, printr-un soi de fenomen de respingere, să prefere formele eretice ale acestei religii: astfel, adoptarea de către Egipt, în primele secole ale erei noastre, a noii civilizaţii care se năştea din întâlnirea dintre Grecia şi Orientul Mijlociu, sub forma creştinismului monofizit; la fel s-ar explica preferinţa năvălitorilor germani pentru arianism. Astăzi, *mutatis mutandis*, China şi alte câteva naţiuni ale „lumii a treia" care se convertesc la Occident au tendinţa să adopte cvasireligia occidentală a raţionalismului sub forma ereziei ei marxiste.

25. Marile religii ar cunoaşte cicluri comparabile cu acelea ale civilizaţiilor? Examinând pe fiecare dintre ele, se observă perioade de „joasă presiune" şi perioade de „înaltă presiune", perioade fără entuziasm, cu tulburări în Biserici, şi perioade de fervoare şi elan. Ar exista o anume regularitate în mişcare? Chestiunea ar merita un studiu particular. S-ar spune că mai multe dintre religiile superioare prezintă o maximă intensitate când au o vechime de o mie–o mie două sute de ani, apoi suportă o gravă criză, ce poate să meargă până la dispariţia lor în anumite zone. E cazul budismului în India: născut în secolul al V-lea î. Hr., este în plină splendoare din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea d. Hr., apoi regresează definitiv în secolul al VII-lea înaintea hinduismului. Iudaismul traversează şi el o criză gravă aproximativ un mileniu după Moise şi ajunge, după primul secol al erei noastre, pe de o parte la creştinism,

pe de altă parte la iudaismul transformat al Torei şi Talmudului. Creştinismul occidental cunoaşte o fervoare maximă din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, apoi criza Renaşterii în secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, care a degenerat într-o criză, mult mai gravă, de agnosticism. Islamul se află în reînnoire spirituală de la mişcarea wahhabită din mijlocul secolului al XVIII-lea şi încă în plină expansiune în zilele noastre, dar se întrevede deja criza pe care o va avea de depăşit pentru a se adapta exigenţelor erei ştiinţifice şi industriale, produs al civilizaţiei occidentale în faza ei de decreştinare.

26. Vezi capitolul consacrat civilizaţiei arabe, pp. 190 şi urm.

27. Cf., mai sus, partea întâi, pp. 155 şi urm.

28. Să semnalez aici un fenomen straniu, care, probabil, nu e fortuit: s-ar putea spune că apariţia creaţiilor culturale în viaţa civilizaţiilor (sau a naţiunilor) se face într-o ordine de succesiune inversă aceleia pe care putem s-o observăm la indivizi. În aceste societăţi, într-adevăr, vedem înflorind mai întâi creaţiile artei (şi ele într-o anumită ordine, vom vedea aceasta mai departe); apoi acelea ale gândirii filozofice, în al treilea rând spiritul inventiv şi ştiinţa aplicată. Desigur, toate aceste manifestări coexistă mai mult sau mai puţin, dar în dozaje diverse, şi ordinea de importanţă în fiecare fază pare să fie aceea pe care o indic. La indivizi, dimpotrivă, spiritul de invenţie, simţul mecanicii se manifestă deja la copii; şi geniul matematic poate să fie extraordinar de precoce: să amintim numai cazul lui Pascal, care „reinventează" geometria euclidiană la doisprezece ani; al lui Condorcet, care lămureşte problema calculului integral la douăzeci şi doi de ani; al lui Évariste Galois, ucis în duel la douăzeci şi unu de ani după ce descoperise rolul grupurilor în rezolvarea ecuaţiilor algebrice; Einstein a dat la douăzeci şi şase de ani prima lui schiţă a teoriei relativităţii; tot la douăzeci şi şase de ani, Heisenberg şi-a publicat teoria despre relaţiile de imprecizie — şi exemplele abundă; mai aproape de noi, presa a citat două cazuri de „fenomene" matematice chemate să predea în universităţi americane la vârsta de cincisprezece şi şaisprezece ani. În schimb, o gândire filozofică originală se coace rareori înainte de treizeci de ani (Platon susţinea chiar că n-ar trebui abordată filozofia decât după vârsta de treizeci de ani). În sfârşit, creaţia artistică poate să cunoască un crescendo pe măsură ce artistul înaintează în vârstă. Există în această ordine inversă, în acest gen de ontogeneză *à rebours* un fenomen ciudat, căruia, în ceea ce mă priveşte, nu-i văd explicaţia. (Se întâmplă oare aşa pentru că în filogeneza operelor civilizaţiei mentalul colectiv se exprimă mai întâi în ceea ce are el mai specific, în ceea ce este particular geniului său, deci unic, adică în artă, şi

doar după aceea în operele cu caracter din ce în ce mai impersonal, pe măsură ce caracterul specific al culturii se estompează şi se şterge?)

29. Cf. partea întâi, pp. 138 şi urm.

30. Să adăugăm că fenomenul pare să se verifice de asemenea la nivelul subcivilizaţiilor, adică pentru naţiunile aflate în căutarea unităţii. Italia a fost unificată de Piemont, principat tardiv şi excentric, a cărui casă domnitoare venea de dincolo de munţi, din Savoia de limbă franceză; Germania a fost unificată de Prusia, cea mai îndepărtată dintre provinciile ei de graniţă, pe vremuri vasală a Poloniei şi — dacă judecăm după toponimie şi onomastică — ţară cu populaţie puternic amestecată cu slavi.

31. Se pare, de pildă, că în Egiptul vechi existau, de la începutul celei de a IV-a dinastii, repertorii ce codificau picturile tombale. Ar fi o dovadă că de pe atunci (secolele al XXVIII-lea–al XXVII-lea) Egiptul prezenta simptomele fazei imperiale.

32. Evanghelia după Ioan, 18, 37–38.

Capitolul 2

Contacte între civilizaţii în timp şi spaţiu. Aculturare; rezistenţă şi fenomene de respingere. Perioada de incubare. Câteva efecte ale aculturării (port, habitat, limbă). Rasa; în ce sens conceptul de rasă poate să fie reţinut de istoric? Stabilitate şi modificare a caracterelor etnice. Cazuri posibile de „hibernare". Ce se transmite în timp? Continuitate sau noncontinuitate a civilizaţiei?

Ne-am ocupat până în prezent, aproape exclusiv, de dinamica internă a civilizaţiilor, lăsând deocamdată în umbră fenomenele de contact dintre diferitele unităţi, cu influenţele şi interacţiunea pe care ele le antrenează. Dar, oricât de departe am coborî în timp, pretutindeni găsim aceste contacte ca motoare esenţiale ale civilizaţiei. Chiar în cazul celor mai izolate civilizaţii, cea din Mexic şi cea din Anzi, izolarea nu este totală, iar, dacă la nivelul ansamblului contactele exterioare sunt greu de perceput, la nivelul subunităţilor care compun civilizaţia contactele sunt numeroase şi fecunde.

Mergând mai departe, dacă ne întoarcem spre societăţile primitive, cei mai mulţi specialişti în preistorie admit astăzi că similitudinile dintre unelte şi anumite trăsături de cultură pe spaţii foarte vaste nu se pot explica decât prin contacte la distanţe enorme, la scară intercontinentală.

Să lăsăm deoparte modalităţile acestor transmisii din cele mai îndepărtate epoci şi să examinăm aspectul pe care ele îl îmbracă în epoca istorică, prin împrumuturile reciproce pe care le fac diversele culturi sau civilizaţii în contact.

În legătură cu aceste fenomene, s-a inventat de câtva timp termenul aculturaţie/acultare.[1]

În Statele Unite, el este în mare măsură utilizat de antropologi pentru a desemna fenomenele consecutive unor contacte directe şi prelungite dintre două sau mai multe culturi diferite.[2] Consensul asupra semnificaţiei exacte a termenului şi asupra fenomenelor pe care se cuvine să le ordonăm sub această etichetă este departe de a fi realizat. După câte ştim, britanicii n-au adoptat încă termenul, preferându-i expresia *culture contacts*[3]; în Franţa însă, el a dobândit drept de cetate (ortografiat ori *aculturation*, ori, mai adesea, *acculturation*).

În America, termenul se aplică mai ales studierii societăţilor prezente, în special indienilor din cele două Americi, şi popoarelor colonizate de Europa în Africa şi în Asia. A fost deschis aici un nou şi vast câmp de cercetări, care este activ explorat: studiul impactului civilizaţiei occidentale asupra societăţilor din Africa şi Oceania, dar, de asemenea, anchete sociologice asupra adaptării imigranţilor în interiorul lumii occidentale (mai ales, în Statele Unite) sau asupra aclimatizării la viaţa urbană a indivizilor proveniţi dintr-un mediu rural.

Evocarea chestiunilor de metodă pe care le-au suscitat studiile de aculturare în antropologie ar depăşi cadrul prezentei lucrări. Să spunem doar că rezultatele anchetelor conduse în societăţile contemporane nu trebuie transpuse decât cu o mare prudenţă la cazurile istorice de aculturare. Pe de o parte, cazul dezrădăcinaţilor izolaţi şi al imigranţilor în mici grupuri nu este decât parţial comparabil cu acela al migraţiilor masive; nu numai pentru că importanţa numerică a grupului aculturat — masa lui — influenţează posibilităţile lui de rezistenţă, dar şi pentru că în anumite migraţii (în special, emigraţia europeană din secolele al XIX-lea şi al XX-lea spre cele două Americi) există o acceptare, mai mult sau mai puţin marcată, de a adopta un nou mod de viaţă, în vreme ce în majoritatea altor migraţii, precum şi în contactele fortuite sau îndurate involuntar, există dimpotrivă o vie dorinţă de a păstra identitatea culturală a grupului (cum e în general cazul invaziilor barbare: probabil cazul infiltraţiilor semite în Orientul Mijlociu în mileniile al III-lea şi al II-lea î. Hr., cazul comunităţilor evreieşti din Europa Răsăriteană a secolului al XX-lea etc.). În toate cazurile, fie că e clară sau confuză, secretă sau mărturisită, intenţia grupului

de a-şi păstra identitatea joacă un rol determinant. Această intenţie (acest *animus*, cum ar spune juriştii) nu este uşor de descoperit şi evoluează împreună cu generaţiile. Unul dintre rarele exemple de migraţii masive în secolul nostru este reprezentat de instalarea unor importante colonii chineze în tot sud-estul asiatic şi în jurul Pacificului. Neîndoielnic, la început, aceste colonii au încercat cu înverşunare să-şi conserve identitatea culturală. De cele mai multe ori, ele reuşesc s-o păstreze, chiar acolo unde autorităţile locale le forţează la o asimilare administrativă. Se poate prevedea că, în anumite regiuni (Malaysia, Singapore) unde imigranţii chinezi au echilibrat şi chiar au depăşit în număr elementul autohton, acesta din urmă va sfârşi prin a fi asimilat de elementul alogen. În altă parte, dimpotrivă, aşa cum se întâmplă pe coasta de vest a Statelor Unite, chinezii, în pofida existenţei unor *China towns*, se lasă puţin câte puţin absorbiţi în marele ansamblu.

În toate cazurile de aculturare studiate pe societăţile contemporane, sociologii disting în general trei atitudini posibile: 1. acceptarea culturii străine; 2. reacţia contra ei; 3. soluţia sincretismului (schimburi reciproce, fuziune).[4] Şi aici, trebuie să ne ferim să tragem în mod pripit concluzii cu pretenţii de valabilitate din punct de vedere istoric. Este într-adevăr foarte probabil ca ceea ce îi apare sociologului contemporan drept soluţie sincretică (într-o anumită societate supusă presiunii occidentale) să nu fie pe termen lung decât o fază tranzitorie într-un proces de aculturare completă. Un sincretism cât de cât stabil nu pare să poată rezulta decât din ciocnirea şi din interpenetrarea a două civilizaţii majore (cazul Bizanţului, ivit din întâlnirea dintre lumea elenică şi Orientul Mijlociu), sau într-o civilizaţie puţin excentrică, aflată la punctul de intersecţie a două sau trei influenţe civilizatoare (cazul Indoneziei, între India, Extremul-Orient şi lumea arabă). În contextul actual, exemplele recente (asimilarea la Occident a creştinătăţii ortodoxe şi a unei părţi din lumea extrem-orientală) nu ne lasă să prevedem, pentru *această generaţie de civilizaţii*, o rezultantă sincretică.

Menţinând rezervele pe care tocmai le-am făcut, cred totuşi că termenul aculturare poate fi întrebuinţat cu folos şi la nivelul civilizaţiilor, *pentru a desemna procesul de transformare pe care-l suportă orice cultură în contact cu o altă cultură*, adică, mai

precis, procesul de transformare a societăţii care primeşte (înţeles fiind faptul că este rară situaţia în care un grup este numai „receptor" sau numai „donator"). Aplicarea termenului la civilizaţiile trecutului pune totuşi o problemă de metodă. Limitate la domeniul antropologic, studiile de aculturare s-au sprijinit pe societăţi vii, utilizând metode de observare directă şi chiar de experimentare. În domeniul studiului comparat al civilizaţiilor, se înţelege de la sine că trebuie să contăm în primul rând pe metoda istorică, observaţia directă aducând doar un punct de sprijin ocazional. De altfel, prin forţa lucrurilor, observaţia actuală se limitează aproape exclusiv la influenţa civilizaţiei occidentale asupra altor civilizaţii sau culturi vii şi, într-un grad mai mic, la influenţa lumii arabe asupra unei părţi din Africa neagră.

Dacă admitem această extensiune a cuvântului la domeniul istoric, atunci propun, aşa cum etimologia o sugerează, să-l rezervăm prioritar pentru *contactele care au dus sau ar trebui în mod vizibil să ducă la adoptarea unei civilizaţii străine*; altfel spus, ne plasăm în perspectiva societăţii care primeşte, adică a procesului prin care aceasta din urmă îşi pierde progresiv propriile trăsături culturale pentru a le înlocui cu acelea ale grupului „donator". În schimb, voi evita întrebuinţarea termenului: a) în cazul împrumuturilor făcute unei culturi străine, asimilate însă într-atât, încât ele constituie elemente integrale ale propriei culturi care nu s-a lăsat dezintegrată (de exemplu, cazul trecerii budismului din India în Extremul Orient); b) *a fortiori*, în cazurile de refuz integral al unei culturi străine cu care se află în contact (cazurile, între multe altele, ale laponilor, ale eschimoşilor şi ale unei mari părţi a indienilor din America confruntaţi cu civilizaţia occidentală).

Acestea fiind spuse şi conştienţi de numărul cvasiinfinit de acţiuni şi de reacţiuni care pot să se producă, să încercăm totuşi să schematizăm principalele situaţii care se prezintă în caz de contact între două sau mai multe civilizaţii.

Putem să distingem astfel contactele dintre civilizaţiile vii, oricare ar fi vârsta lor respectivă — adică contacte între civilizaţii în spaţiu (A) şi întâlnirea (mai rară) dintre o civilizaţie vie şi o civilizaţie moartă — adică contactul dintre civilizaţii în timp (B).

Iată atunci schema principalelor situații care ni se prezintă:

1. *Contacte între civilizații în spațiu* (civilizații mai mult sau mai puțin contemporane):
   1.1. *Între o civilizație cuceritoare și o civilizație cucerită*:
      1.1.1. cu amestec de populații;
         exemple: civilizația occidentală și civilizațiile precolumbiene (în mod parțial); arabii–India (parțial de asemenea);
      1.1.2. fără amestec sau cu puține amestecuri rasiale;
         exemple: Orientul Mijlociu–Egipt; civilizația elenică–Orientul Mijlociu; arabii în Spania.
   1.2. *Între civilizații juxtapuse*:
      1.2.1. cu influență preponderentă a uneia asupra alteia;
         exemple: Occidentul și civilizațiile bizantină, arabă, indiană, extrem-orientală (începând din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea); India antică și Extremul-Orient;
      1.2.2. cu influență reciprocă;
         exemple: Egiptul–Creta și Orientul Mijlociu (în mileniile al III-lea și al II-lea î. Hr.); Egiptul–Orientul Mijlociu–Grecia (în mileniile I î. Hr., înaintea cuceririi lui Alexandru); lumea arabă–Bizanțul și Occidentul (în Evul Mediu).
   1.3. *Civilizații majore în contact cu popoare aflate în faza de precultură* (*barbare*):
      1.3.1. în funcție de vârsta civilizației majore:
         1.3.1.1. influență predominantă a civilizației majore (lumea elenică și tracii, celții, iberii; influență chineză în întregul Extrem-Orient; influență indiană în sud-estul asiatic; lumea arabă în Africa neagră);
         1.3.1.2. influență reciprocă (Occident, Africa neagră, în epoca contemporană);
         1.3.1.3. influență preponderentă a barbarilor (vechii greci înfruntând civilizația cretană, arienii în India, germanii în Imperiul roman);

1.3.2. cu refuzul interpenetrării sau cu împrumuturi minore din partea popoarelor barbare aflate în contact cu civilizaţia — cum ar fi monedele, uneltele, podoabele, produsele de consum — (cazul germanilor în faţa Imperiului roman, înainte de *Völkerwanderung*; cazul anumitor societăţi primitive, în special din America şi Oceania, în faţa civilizaţiei occidentale).

Precum se vede, contactul dintre două sau mai multe civilizaţii contemporane poate avea în cursul timpului — în funcţie de vârsta fiecăreia dintre ele şi de momentul contactului — efecte foarte diferite. Astfel, Occidentul, în Evul Mediu, primeşte de la Bizanţ şi de la lumea arabă mult mai mult decât le dă. După Renaştere, el este acela care se dovedeşte principalul donator — şi mişcarea se precipită începând din secolul al XVIII-lea, dovadă că astăzi una dintre aceste civilizaţii, cea bizantină, a fost în întregime absorbită, în timp ce cealaltă, arabă, se află în curs de aculturare.

2. *Contacte între civilizaţii în timp* (civilizaţii defuncte care influenţează civilizaţiile vii):
exemple: Bizanţul decadent, obsedat de imaginea Greciei antice; admiraţia exagerată a Occidentului pentru Roma şi Grecia, de la începutul Renaşterii şi până în plin secol al XIX-lea.

Această pasiune a imitaţiei nu pare să-i ducă pe cei care îi sunt înrobiţi decât spre civilizaţia-mamă. Nu cunoaştem nici un exemplu de influenţă majoră exercitată asupra unui ciclu de civilizaţie de către un ciclu anterior cu care să nu fie înrudit. E vorba de un fel de ataşament la propria lui lume ancestrală, ataşament pasional şi aproape fetişist. Este un fenomen de aceeaşi natură cu fenomenul care se produce în interiorul unui ciclu de civilizaţie care îşi repetă de mai multe ori faza terminală (alternanţa de „perioade intermediare" şi de „noi imperii" în Egipt şi China). Dar efectele nu sunt aceleaşi în ambele cazuri: după „perioada intermediară", în general destul de scurtă — la scara Istoriei —, civilizaţia poate să restabilească legătura cu trecutul ei şi să reia fără schimbări radicale marile teme ale propriei spiritualităţi. Şi aceasta cu atât mai

uşor cu cât nu va fi existat o intruziune masivă de sânge nou şi prin urmare o modificare sensibilă a caracterului etnic. Dimpotrivă, fenomenul impropriu numit „Renaştere" apare mult timp după epoca pe care am vrea s-o facem să renască — aproximativ un mileniu şi jumătate mai târziu —, cu tot intervalul unui Ev Mediu în care a avut loc un mare amestec de rase şi o înflorire a unui stil traducând o viziune asupra lumii profund diferite. Ne aflăm în plină maturitate a unei noi civilizaţii. Cultul Antichităţii ei, adică al civilizaţiei-mamă, nu mai poate avea decât efecte secundare, când stimulatoare, când inhibitoare.

Să remarcăm de altfel că „renaşterile" sunt întotdeauna „revoluţii de sus în jos", adică mişcări care s-au născut în mediile culte şi care nu ating masa decât cu o anumită întârziere, în vreme ce ambele procese pot fi întâlnite în cazurile de aculturare prin contact între civilizaţii contemporane:

— aculturarea dorită şi chiar impusă de sus în jos în mod autoritar (Rusia secolului al XVIII-lea confruntată cu Occidentul, Japonia în plin Ev Mediu confruntată cu China, apoi, în secolul al XIX-lea, cu Europa);
— sau, dimpotrivă, aculturarea de jos în sus, printr-o lungă înaintare inconştientă, invizibilă (cazul lentei orientalizări a lumii romane, începând mai ales din secolul al III-lea); şi în măsura în care acest fenomen este vizibil, minoritatea conducătoare, expresia cea mai tipică a vechii civilizaţii, se opune aculturării printr-un efort adesea patetic.

Caracterul în parte artificial al „renaşterilor" explică de ce ele ajung de cele mai multe ori la un eşec, deşi acesta (aşa cum am văzut în legătură cu Renaşterea occidentală) este mai puţin categoric decât pretind Spengler şi Toynbee. În măsura în care ele răspund unei trebuinţe, în măsura în care ele reprezintă o reacţie împotriva anumitor forme îmbătrânite şi deci o sursă de noi inspiraţii, ele pot fi fecunde. În schimb, când imitarea unei civilizaţii defuncte dobândeşte caracterul unei adevărate superstiţii, ea poate reprezenta o primejdie mortală. Din fericire, de cele mai multe ori viaţa îşi reintră în drepturi. O parte din intelectualitatea Greciei moderne a luptat peste un secol şi jumătate pentru a impune o

limbă artificială în virtutea unui atașament abuziv față de Grecia antică, ivit dintr-o trebuință de compensare ca urmare a unei servituți de mai multe ori seculare. Tentativa a fost cât pe ce să ducă la crearea unei limbi artificiale, fără rădăcini în popor și deci puțin propice unei veritabile creații. Din fericire, limba populară a ieșit victorioasă din această încercare.

O experiență nouă se desfășoară sub ochii noștri în Israel, unde ebraica, limba sacră, ieșită din uzul cotidian de mai bine de două mii de ani, a fost introdusă ca limbă vie (ivritul) și servește la întărirea unității unui întreg popor; dar experiența e prea recentă și condițiile sunt prea particulare pentru a se putea trage concluzii de ordin mai general. De altfel, ebraica n-a înlocuit o limbă vie ivită din ea printr-o lentă evoluție (cazul limbii grecești moderne și al limbilor romanice), ci idiomuri străine și diverse, dintre care cel mai răspândit, idișul, n-a avut acces decât marginal la demnitatea de limbă literară. În acest sens, revitalizarea limbii ebraice reprezintă nu atât un van efort de întoarcere înapoi, cât un ingredient comod, un „catalizator" în „reacția" care trebuie să dea amalgamul națiunii noi.

Un alt exemplu ne este furnizat de exaltarea originilor lor latine la românii din secolul al XIX-lea. Și aici, ca în Grecia, fenomenul provenea dintr-o trebuință de compensație împotriva umilințelor seculare și de afirmare față de popoarele dominatoare (unguri, austrieci, ruși). Dar în domeniul lingvistic, țelul vizat a fost mai modest, și rezultatele pot fi considerate în mare măsură pozitive: limba vorbită s-a descotorosit spontan de elementele alogene mai recente (din greacă, turcă sau din slavona bisericească) pentru a le înlocui cu termeni de civilizație inspirați din italiană și franceză, conform unor modele mai potrivite cu caracterul specific al limbii. Nu e totuși nici o îndoială că această transformare a limbii a antrenat de asemenea modificări ale psihismului colectiv. În mod paradoxal, intruziunea neologismelor (în mare majoritate de origine franceză) n-a încetat în epoca comunismului și a dominației sovietice, ci, dimpotrivă, s-a accelerat frenetic, în virtutea unui fel de „viteză cinetică", favorizată probabil și de impunerea „limbii de lemn", artificială și internațională prin esență.

Există în cazul subcivilizațiilor, ca și în acela al marilor ansambluri, numeroase tentative de imitare și chiar de întoarcere înapoi.

Ele se manifestă de cele mai multe ori în domeniul limbii, dar pot de asemenea (cazul Renașterii occidentale) să atingă domeniul artelor. Ne putem întreba dacă inspirația cerută de artiștii mexicani de azi de la vechea cultură mexicană va ajunge la un sincretism și mai amplu, sau dacă acesta se va limita la căutările din domeniul ornamental (care pot de altfel să aibă o puternică rezonanță psihologică).

Să ne ferim totuși să confundăm efectele unei simple priviri retrospective, în viața unui popor, cu încercarea de a imita și deci de a face să retrăiască o civilizație a unui alt ciclu. Exemplele referitoare la acest ultim fenomen sunt rare, în vreme ce nostalgia unui trecut național, mai mult sau mai puțin vechi, apare ca un fenomen frecvent. Secolul al XIX-lea european, romantic și naționalist, ne furnizează numeroase exemple: admirația exagerată a Germaniei pentru trecutul ei medieval și aceea a Ungariei pentru epoca arpadiană și chiar pentru epopeea hunilor (dovadă legenda populară a lui *Hunor și Magor*, strămoșii mitologici ai hunilor și maghiarilor); exaltarea finlandezilor în fața trecutului legendar care le era dezvăluit de *Kalevala* etc. Paradoxal, această idealizare a unui anumit trecut, a unei anumite părți privilegiate din trecutul național, în afară de faptul că a favorizat coeziunea națională, nu pare să fi avut nici un impact profund asupra faptelor de civilizație: puțină influență asupra limbii, câteva imitații, repede abandonate în artă (neogoticul, ca variantă a historismului, în secolul al XIX-lea, de exemplu), iar în domeniul gândirii chiar mai puține. Aceasta se explică cu ușurință dacă acceptăm postulatul conform căruia fazele unei civilizații se succedă într-o anumită ordine, fără să se repete. Idealizarea trecutului *național* nu se poate traduce printr-o imitație eficientă pentru că prin definiție ea se sprijină pe o altă vârstă a civilizației. Dimpotrivă, o „renaștere" își poate căuta modelele la civilizația-mamă, *la o vârstă corespondentă*.[5]

În cazul contactului în spațiu, este de asemenea probabil ca o civilizație care primește să accepte mai ușor elemente de cultură care aparțin (sau au aparținut) unei civilizații aflate în același stadiu de dezvoltare. Am văzut astfel influența extraordinară pe care arta parță și sasanidă a avut-o asupra artei Occidentului medieval prin intermediul Bizanțului sau al barbarilor din stepe. Or,

ea reprezenta arta medievală a viitoarei civilizaţii arabe. Dar aici e vorba de un caz, probabil excepţional, de influenţă indirectă.

Când două culturi sunt în contact direct, rareori ele se găsesc în aceeaşi fază de dezvoltare. Marile civilizaţii nu sunt niciodată în întregime contemporane, şi lucrul este evident în cazul influenţei exercitate de o cultură superioară asupra unui popor aflat în stadiul preculturii.

Totuşi, modalităţile aculturării — mai ales motivaţiile acceptării sau refuzului — rămân de fiecare dată misterioase. Elementul *prestigiu* a fost adesea subliniat. El este desigur preeminent în cazul popoarelor aflate în faza preculturii care suportă influenţa unei civilizaţii majore (exemplul nostru 1.3.1.1.), şi cazul cel mai tipic ne este probabil furnizat de aculturarea Japoniei de către China, începând din secolul al VII-lea. Dar chiar şi aici am văzut că modelul chinez a fost foarte inegal urmat şi că, dacă elementele de cultură *stricto sensu* (religie, scrieri, arte) au putut să fie adoptate cu mai multă sau mai puţină fidelitate, Japonia n-a fost capabilă în acel moment al evoluţiei ei să transpună la ea acasă structurile politice ale unui stat care se află deja de multă vreme în stadiul „imperiului universal". Şi astăzi, în ţările „pe cale de a fi aculturate", instituţiile politice ale democraţiilor occidentale sunt acelea care „trec" cu cea mai mare dificultate.

Am întrebuinţat mai sus termenul *influenţă*. Însă trebuie să-l utilizăm cu precauţie, deoarece a vorbi de influenţa unei culturi asupra alteia înseamnă în primul rând a adopta punctul de vedere al donatorului. Or, în viaţa popoarelor — mai mult decât la individul pe care mediul familial, social şi naţional îl modelează din copilărie — o cultură ia cu împrumut la urma urmei numai ceea ce ea vrea să ia cu împrumut. O influenţă nu acţionează singură; nu *suportăm* o influenţă, ci o *captăm*. Spengler are dreptate să se ridice împotriva concepţiei curente care face din influenţe entităţi independente care ar acţiona în virtutea unei dinamici interioare. Există popoare care nu adoptă decât o infimă parte din influenţele în care se „scaldă". De câte secole sunt laponii în contact cu suedezii? Totuşi, a trebuit să vină secolul al XX-lea pentru ca o parte dintre ei să adopte câteva unelte europene elementare. Nu se împrumută de la o cultură străină decât ceea ce provoacă admiraţia,

trezește invidia sau răspunde unei trebuințe. Nu există influență sub constrângere absolută. Putem aplica popoarelor proverbul englez: *One man may lead a horse to the water, but twenty cannot make him drink.*[6]

Așadar, în cazul în care un popor dominat împrumută elemente de cultură de la poporul dominator, putem corect presupune că el n-o face decât în măsura în care resimte — adesea împotriva propriei lui voințe — o anumită admirație pentru poporul dominator sau pentru o anumită trăsătură a culturii lui. Acest adevăr este și mai evident în situația în care popoarele dominatoare împrumută de la popoarele dominate. Dacă Alexandru și, după el, dinastiile elenistice nu ar fi fost uluiți de fastul și măreția curții marelui-rege, ceremonialul și riturile unei monarhii taxate de altminteri drept „barbară" n-ar fi fost imitate. La fel stau lucrurile astăzi. Americanul alb, rasist datorită unei educații seculare, n-ar împrumuta anumite elemente de la cultura negrilor dacă în subconștientul lui aceste elemente n-ar provoca un fel de fascinație. În acest caz, am putea vorbi de „atracție nemărturisită". Oricum ar fi, dacă niște reguli guvernează materia, ele par dificil de determinat, deoarece ne aflăm într-un domeniu fundamental afectiv și imprevizibil.

Ar fi de asemenea inexact să afirmăm că n-a existat *niciodată* aculturare sub constrîngere. Exemplul popoarelor supuse Imperiului roman și Imperiului chinez par a dovedi contrariul. Dar ce știm de fapt despre modalitățile acestor aculturări vechi? Foarte puține lucruri. În cazul Chinei, pare dificil să reconstitui astăzi procesul de sinizare a provinciilor excentrice. Din punct de vedere lingvistic, unitatea nu s-a realizat niciodată. Pentru alte trăsături de cultură, procesul a durat, în fiecare caz, secole. Indiferent de ce s-a spus despre ea, Roma n-a încercat nicăieri să-și *impună* civilizația. Ea a respectat limba și obiceiurile popoarelor, care, la rândul lor, respectau *Pax Romana* și care își manifestau stima, deși superficial, față de zeii ei. Iată de ce Orientul elenistic și asiatic, precum și întreaga Africă de Nord nu au fost contaminate de cultura greco-romană decât în straturile superioare. În Europa, acolo unde ne este mai ușor să urmărim procesul de romanizare, ca în Galla, se știe că el a fost foarte lent și că nu s-a realizat — sub efectul unor factori diverși (ca, de pildă, propagarea creștinismului) —

decât atunci când imperiul era gata să se prăbușească, într-o epocă în care puterea centrală deja se slăbise de multă vreme.

La celții din insulele britanice, în ciuda contactelor de mai multe ori seculare cu Roma și a unei dominații parțiale, creștinismul și, odată cu el, cultura latină nu s-au implantat și n-au cunoscut o înflorire — atât de bogată pentru timpul ei — decât după ce orice risc de constrângere dispăruse, la sfârșitul secolului al V-lea.

Am putea adăuga de asemenea exemplul mulatrilor din Antile și al negrilor americani, care au început o producție originală în literatură și filozofie numai după un secol de la abolirea sclavajului.

În zilele noastre, realitatea colonizării și efectele unei bruște decolonizări oferă un vast câmp de observație, dar cât de dificilă e interpretarea lui!

Ca regulă generală, avem impresia că în colonizarea recentă aculturarea a fost relativ mai lentă acolo unde ea s-a făcut sub constrângere, de exemplu în coloniile de populare[7], unde antagonismul dintre membrii celor două culturi a fost în mod necesar mai mare. Totuși, dacă vrem să verificăm această ipoteză, cum să izolăm unitățile care trebuie comparate? Deoarece, pe de o parte, în funcție de puterile coloniale, metodele de administrare au fost destul de diferite pentru a antrena consecințe încă dificil de apreciat[8], iar, pe de altă parte, nivelul de dezvoltare economică și socială, nivelul de cultură al societăților autohtone în momentul contactului lor cu Occidentul (ceea ce etnologii au numit „punctul zero") au fost foarte variabile de la un caz la altul. Nu este posibil să se compare în ceea ce privește punctul de plecare India cu țările din Africa Ecuatorială, nici cu Egiptul și Algeria.[9] Paradoxal totuși, o rezistență maximă poate fi întâlnită la ambele extreme: fie la civilizațiile foarte vechi, prea legate de valorile trecutului lor, ca India sau China, fie la populațiile prea arhaice, incapabile de a se deprinde cu disciplina unei societăți aflate într-un stadiu mai înaintat, cum a fost probabil cazul vechilor popoare caraibiene. De cele mai multe ori, dispariția lor este explicată prin exterminare sau prin efectul decimant al bolilor aduse de europeni. Aceste explicații nu mi se par pe deplin satisfăcătoare, deoarece alte etnii — negrii, de exemplu — au supraviețuit acelorași încercări. Gilberto Freyre[10] îmi pare a fi mai aproape de realitate când sugerează că

anumite grupuri de amerindieni încă se aflau în faza culesului de fructe în momentul sosirii albilor şi nu puteau face acest imens salt în timp pe care-l reprezintă adoptarea, chiar şi la cel mai modest nivel, a unei civilizaţii agricole. Se poate vorbi de *breakdown*, de „depresie" colectivă. Această depresie poate să nu conducă la moartea colectivităţii, ci numai la o patetică resemnare care sfidează secolele. Acesta pare să fie cazul anumitor comunităţi din America de Sud. Ne putem întreba dacă estomparea de mai multe ori milenară a sicilienilor nu s-ar fi datorat unui fenomen de aceeaşi natură. La scara lumii antice, insula avea bogăţii, o întindere şi o situaţie geografică ce ar fi justificat, asemenea Cretei, o parte mai activă la mersul civilizaţiilor. Or, fără să admitem teze rasiste, totul se petrece ca şi cum locuitorii primitivi, cel puţin primul amalgam coerent, au fost traumatizaţi de intruziunea unei civilizaţii străine, în împrejurarea de faţă aceea elenică, civilizaţie pe care au tolerat-o multă vreme, pe care au adoptat-o parţial, dar pe care niciodată nu au asimilat-o în întregime. De atunci, dominaţii străine s-au succedat neîntrerupt: romani, bizantini, arabi, normanzi, angevini, aragonezi, Bourbonii din Neapole şi, în sfârşit, italienii din nord — dar fondul autohton se retrage într-o rezistenţă surdă, încăpăţânată, de cele mai multe ori pasivă, sporadic explozivă, fără ca vreodată comunitatea să-şi regăsească adevăratul echilibru.

Orice societate, chiar când este relativ rău adaptată la mediu (un grup etnic nu găseşte în mod necesar cel mai bun răspuns la exigenţele mediului), reprezintă întotdeauna o totalitate armonioasă şi ea îi modelează pe membrii grupului într-atât, încât orice intruziune a străinilor antrenează un risc de distrugere pentru întreaga comunitate. Observarea fenomenelor actuale de aculturare ne furnizează nenumărate exemple de societăţi perfect echilibrate în structurile şi ritmurile lor tradiţionale, care au prezentat tulburări grave, cel puţin un regres net al moralităţii, după primul contact cu civilizaţia occidentală. Impactul unei civilizaţii mai dinamice asupra unei societăţi relativ statice produce mereu un „şoc operator", ca o grefă a unui organ străin pe un corp bolnav. Pacientul se poate regenera sau, dimpotrivă, e posibil să se declanşeze un fenomen de respingere şi să moară. Acest fenomen este total iraţional, şi iată de ce occidentalii, chiar când sunt ani-

maţi de cele mai bune intenţii, sunt de cele mai multe ori incapabili să înţeleagă reacţiile popoarelor din Lumea a treia în faţa acestei intruziuni explozive în modul lor de viaţă.[11]

De asemenea, orice grup social este în mod firesc conservator. Viaţa socială este atât de importantă pentru individ — sociologia contemporană a demonstrat-o suficient[12] —, încât conservarea, aparent fără schimbare, a limbii, a riturilor religioase, a practicilor şi obiceiurilor, pe scurt a tot ceea ce reprezintă mediul lui moral, pare imperativă. Acest conservatorism şi această reacţie de apărare sunt cu atât mai vii, solidaritatea grupului este cu atât mai mare, cu cât societatea este mai vulnerabilă şi mai arhaică. Descoperirile arheologice ale ultimelor decenii au scos la lumină numeroase cazuri de culturi primitive aflate în contact unele cu altele şi care totuşi şi-au păstrat de-a lungul mileniilor tradiţiile distincte.

Apartenenţa la un grup relativ stabil este o necesitate aproape organică. Individul se poate dezvolta numai într-un mediu stabil şi armonizat. Recent a fost descoperit unul dintre mijloacele imaginate de natură pentru a asigura coeziunea anumitor societăţi de animale: secreţia de substanţe odorante numite *feromoni* (sau la unii autori: ferormoni), suficient de subtile şi variate pentru a permite identificarea membrilor în interiorul grupurilor restrânse. În Australia, studii foarte amănunţite au fost făcute pe colonii de iepuri de crescătorie.[13] Astfel s-a putut determina faptul că nu numai fiecare specie — mai ales acelea care trăiesc în turmă —, dar şi fiecare familie secretă prin mai multe serii de glande mirosuri diferenţiate, deosebit de dezvoltate la masculul dominator al grupului şi care servesc la marcarea tuturor membrilor grupului cu un semn distinct. În societăţile umane, această indispensabilă identificare şi coeziune a grupului este asigurată de un ansamblu de trăsături culturale care joacă rolul feromonilor din societăţile de animale. Acestea sunt oarecum „feromonii noştri culturali".

Fiecare individ aparţine unei serii de cercuri (concentrice sau intersectate, de la cel al familiei până la cel al etniei sau naţiunii). În comunicarea care se stabileşte în interiorul acestor cercuri există veritabile *automatisme sociale ale gândirii*. La limită, între membrii unei familii unite, există o înţelegere aproape fără cuvinte, fie prin gest, fie prin privire, care denotă un fel de complicitate tainică. Invers, între oameni din medii diferite, educaţi diferit —

şi cu atât mai mult între indivizi aparţinând unor culturi diferite, chiar acolo unde limba nu este un obstacol absolut —, există o jenă, o dificultate de comunicare care poate ajunge până la ostilitatea iraţională. Aceleaşi cuvinte nu au exact acelaşi sens, nici aceeaşi rezonanţă afectivă şi nici aceleaşi „armonice". Ele nu evocă acelaşi arierplan spiritual. Test suprem: nu aceleaşi lucruri stârnesc râsul.

Propagarea, în epoca contemporană, a englezei şi a francezei, ca urmare a colonizării, oferă în acest domeniu un vast teren de observaţie. Să comparăm, de pildă, complexul mental al unui intelectual hausa anglofon pe de o parte cu acela al unui indian anglofon, şi pe de altă parte cu acela al unui haussa francofon: apropierea de înrudirea de origine sau de noua înrudire culturală va depinde probabil de gradul de aculturare. Momentul crucial ar veni când limba lui maternă va fi uitată sau cel puţin când nu se va mai gândi în această limbă? Chiar la clasele foarte cultivate şi poliglote, indivizi rezultaţi din căsătorii mixte (internaţionale) sunt adesea „fiinţe hibride", care se simt stingheri atât în grupul patern, cât şi în cel matern — cu excepţia cazurilor când unul dintre grupuri i-a acaparat în întregime.

În anumite epoci, pot să apară elite internaţionale, create printr-o cultură comună, uneori pe o arie foarte întinsă. Aşa s-a întâmplat în oraşele din jurul Mediteranei în epoca elenistică şi romană, precum şi în Occident, în înalta societate europeană francizată, de la mijlocul secolului al XVIII-lea la începutul secolului al XX-lea. Şi aici totuşi, trebuinţa de omogenitate se regăseşte pe alt plan: acela al clasei sociale. Ca urmare a evoluţiei şi a revoluţiilor din ultimul secol, acest fenomen de stratificare orizontală pare să fie în regres — cu condiţia ca el să nu se reproducă mâine într-un nou context, acela al preponderenţei anglo-saxone.[14]

În general, aristocraţia se lasă mai uşor deznaţionalizată decât masa. Ea este în chip firesc mai capabilă să asimileze elementele unei culturi străine. Aristocraţia este prima care se apucă să maimuţărească manierele cu trecere la poporul care se bucură de prestigiu, prima care îi adoptă moda şi îi învaţă limba. Burghezia o urmează mai încet, poporul şi mai încet — sau niciodată. Astfel, în Orientul antic numai un strat subţire de „colaboratori" din clasele sus-puse a fost elenizat, iar „francizarea" Europei în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea a rămas un fenomen eminamente aristocra-

tic. Când circumstanțele istorice au permis, de exemplu o lungă durată a dominației unei culturi superioare asupra unor popoare aflate în starea de precultură — cazul Galiei și al Spaniei —, procesul, care începuse cu educarea și asimilarea fiilor fruntașilor, poate pe urmă să se desfășoare până la asimilarea completă.[15] Probabil că în secolele care vin vom asista la o evoluție de același ordin în vechile colonii engleze și franceze din Africa, unde pretutindeni există o netăgăduită voință de aculturare, însoțită, uneori, de convingerea de a putea totuși conserva ceea ce este esențial în psihicul african.

Dimpotrivă, în Europa secolului al XIX-lea, unde culturile naționale erau vizibil de același nivel, a existat o reacție. În Germania și în Rusia, ea s-a produs sub efectul unor cauze aparent contradictorii: pe de o parte, revolta împotriva dominației napoleoniene, pe de alta scăderea puterii și a prestigiului Franței începând de la mijlocul secolului. Cu alte cuvinte, procesul de aculturare a fost întrerupt de eșecul tentativei franceze de hegemonie. S-ar putea da alte exemple. De fiecare dată când se scufundă în ambianța populară, clasa conducătoare regăsește calea națională. În Germania secolului al XVIII-lea, moda franceză acoperă aproape toate manifestările culturale, dar nu pătrunde în profunzime. Dacă distanța (diferența de „stil") dintre nobilime și burghezie pare să fi fost mai mare în Germania decât în Franța, această situație se datorează faptului că utilizarea unei limbi străine ca principal vehicul de cultură introduce în chip necesar un nou criteriu social; creează o barieră în plus între clase, precum și o cauză suplimentară de antagonism. Între burghezia intelectuală din care țâșneau virtualitățile rasei și subțirele strat aristocratic francizat, va fi existat nu numai un refuz de sus în jos, dar și un refuz de jos în sus.

De altfel, această deznaționalizare prioritară a elitei se poate produce și atunci când poporul învingător adoptă civilizația învinșilor. Avem faimosul exemplu al Romei. *Graecia capta ferum victorem cepit** — deși influența grecească începuse să se facă

* „Grecii-nvinși îl cuceriră pe-al lor aspru-nvingător" (Horațiu, *Epistulae*, 2, 1, 156, trad. rom. de Lelia Teodosiu, în Horatius, *Opera omnia*, vol. II, ediție critică de Mihai Nichita, Editura Univers, București, 1980, p. 285) (*n.ed.*).

simţită chiar înainte de cucerirea Greciei. Nu numai arta şi gândirea Romei şi Italiei au fost profund (suntem ispitiţi să spunem: integral) elenizate, dar — amănunt insuficient subliniat — limba greacă a fost probabil de-a lungul generaţiilor limba „de salon" a elitei romane — şi asta chiar în momentul ascensiunii ei la dominaţia lumii antice.[16] Doar mai târziu, sub imperiu, această relativă „alienare" a clasei conducătoare romane avea să înceteze —, dar se schimbase şi „clasa conducătoare"!

În sensul unei aculturări în sus, a învingătorilor, avem cazul şi mai tipic al invadatorilor succesivi ai Chinei imperiale — turci, mongoli sau manciurieni — a căror sinizare s-a realizat, de fiecare dată, începând cu Curtea şi anturajul ei imediat.

Sub ochii noştri, avem un exemplu similar în Africa de vest: aristocraţia fulani, implantată la începutul secolului al XIX-lea în nordul actualei Nigerii, într-o ţară hausa, ca urmare a cuceririi lui Usman dan Fodio, este astăzi complet „hausa" — fără să-şi fi pierdut cu toate acestea conştiinţa şi mândria originii ei.[17]

Invers, ţăranii din regiunile cele mai îndepărtate şi societăţile cele mai arhaice se agaţă cu cea mai mare îndărătnicie de obiceiurile ancestrale. Virtuţile conservatoare ale ramurilor izolate sunt cunoscute: *bâlinele* ruseşti din ciclul Kievului au fost descoperite în secolul al XIX-lea (în chip aproape miraculos) în extremul nord al Rusiei, pe malul marilor lacuri; cel mai frumos ciclu de epopei germanice a fost conservat în îndepărtata colonie insulară a Islandei. Dintre naţiunile romanice, ramura românească, izolată complet de restul romanităţii timp de aproape un mileniu şi jumătate, a păstrat în folclorul ei reminiscenţele cele mai apropiate de folclorul latin.[18] La fel, folclorul francez din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea este astăzi mai bine conservat în Canada (Québec) decât în provinciile franceze de unde este originar.

Când un grup acceptă aculturarea sau când o influenţă străină începe să acţioneze, imperceptibil şi fără o rezistenţă excesivă din partea grupului receptor se stabilesc un ritm şi o anumită progresiune, pe care le regăsim, cu unele variante, în toate cazurile. Un lucru e sigur: aculturarea nu e niciodată totală şi, mai ales, nu imediată. Ea are nevoie de un anumit timp de maturizare. Ase-

mănător unei boli, ea are *perioada ei de incubare*, care este — toate exemplele concordă — de o sută-o sută patruzeci de ani.

Este interesant să notăm că această observație are legătură cu aceea făcută de sociologi, care au constatat, pe exemple contemporane, că „personalitatea de bază" nu se schimbă înainte de trecerea a trei generații. Când părăsim domeniul asimilării unei familii sau a unui mic grup pentru a observa aculturarea unui ansamblu mai vast — o națiune, de exemplu —, care anume semne ne permit să afirmăm că procesul de aculturare este terminat sau că cel puțin el a ajuns la stadiul în care este ireversibil? Desigur, va fi existat înainte o întreagă serie de alte gesturi, de alte semne de supunere, precum adoptarea anumitor tehnici și a anumitor științe, adoptarea costumelor, a manierelor, a jocurilor, adesea și a habitatului și a mobilierului — vom reveni asupra lor —, dar numai când unitatea aculturată este capabilă *să creeze* în stilul adoptat putem s-o considerăm ca definitiv asimilată.

De cele mai multe ori, ne e greu să determinăm punctul de plecare al procesului de aculturare și deci durata perioadei de incubare. Cazul Rusiei lui Petru cel Mare (ucazul din 4 ianuarie 1700) și acela de la începutul erei Meiji în Japonia (predarea puterii de către ultimul șogun împăratului, 15 octombrie 1867) constituie excepția. Am putea de asemenea cita acel *nizami djedid* din 1793, care a reformat armata turcă, după pacea de la Iași, dar în realitate e vorba de un fals punct de plecare, deoarece rezistențele au fost pe urmă foarte aprige și atitudinea sultanilor indecisă. O sută treizeci de ani mai târziu, revoluția lui Atatürk reprezintă mai degrabă un punct de plecare decât un punct de sosire. În schimb, tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, prin care Carol III al Franței cedează în 911 normanzilor viitoarea Normandie, pare să fi fost la originea unei asimilări totale și rapide a normanzilor în noua lor așezare. Dacă este dificil să aplicăm în acest caz criteriul creațiilor artistice și intelectuale pentru simplul motiv că ne este imposibil să știm — de exemplu — dacă constructorii noilor catedrale erau sau nu descendenții vikingilor, putem totuși presupune că mâna de feudali care în secolul următor va duce cultura franceză în formare în Anglia, în Sicilia și până în Mediterana răsăriteană va fi fost de autentic neam normand. Marea aventură a normanzilor

francizaţi începe exact la o sută de ani după instalarea în Normandia: 1009, Gilbert Batuere şi oamenii lui la Bari, ca mercenari ai longobarzilor împotriva bizantinilor; 1029, fratele lui Renouf, conte de Aversa; 1043, Guillaume de Hauteville, conte de Melfi; 1059, fratele lui, Robert Guiscard, duce de Puglia şi de Calabria; 1061, cucerirea Siciliei de la sarazini de către mezinul lor, Roger; 1066, Wilhelm Cuceritorul în Anglia.

Aventura „normanzilor" din Rusia este perfect paralelă cu aceea a normanzilor din vest: o sută treizeci de ani se scurg între instalarea lui Rurik la Novgorod, pe la 859, şi introducerea creştinismului de stat de către Vladimir cel Mare în 989. Între timp, creştinismul se infiltrase deja şi prin vest, şi prin sud şi minoritatea dominantă scandinavă se slavizase în întregime, dacă judecăm după datele onomasticii, care coroborează alte informaţii istorice.

O perioadă echivalentă se scurge între supunerea saxonului Widukind de către Carol cel Mare în 783 şi momentul în care ducele Henric de Saxa (919–936) porneşte unificarea Germaniei sub dinastia Ottonienilor.

Pentru a reveni la primele noastre exemple, cazul Rusiei moderne este tipic: în ciuda unui efort susţinut şi a unor rezultate imediate în anumite domenii (armată, administraţie, urbanism etc.), o sută douăzeci de ani au fost necesari pentru a avea primele opere moderne şi originale ale Rusiei: acelea ale lui Puşkin începând din 1820. Cam în aceeaşi epocă, gândirea politică occidentală îşi face prima apariţie — efemeră — în Rusia: complotul „decembriştilor" în 1825.

Pentru Japonia, aculturarea apare după un secol *aproape* completă. Ea există neîndoielnic în domeniul ştiinţei şi în cel al tehnicii. De asemenea, în arhitectură. Celelalte arte, inclusiv literatura, par să urmeze. Doar în muzică japonezii n-au dat încă un mare compozitor „modern" (vom vedea imediat că, de la o cultură la alta, tocmai muzica „trece" cel mai greu). Au însă, de pe acum, orchestre „clasice" şi dirijori de reputaţie mondială.

Alte cazuri de aculturare recentă sunt şi mai dificil de circumscris. Când va fi început occidentalizarea Greciei? În insulele ocupate de veneţieni, procesul a început de timpuriu, dar amploarea lui a fost limitată[19] probabil din cauza rezistenţei îndârjite a Bisericii

grecești; poate și din cauza poverii prea grele a Antichității elenice pe care grecii moderni voiau să și-o asume. Cred că trebuie să situăm spre a doua jumătate a secolului al XVIII-lea înclinarea decisivă a Greciei moderne spre Occident, când cultura franceză pătrunde în mediile Fanarului și când negustori greci se stabilesc în număr din ce în ce mai mare pe malurile Mării Negre, recent câștigate de Rusia. Totuși, primul mare poet, Solomos (1798–1857) este originar din Insulele Ionice. Marii poeți ai Greciei contemporane se nasc după mijlocul secolului al XIX-lea (Palamas, 1859; Kavafis, 1863). Peste o sută de ani se vor fi scurs de la începuturile occidentalizării până la vârsta maturității lor.[20]

Aceeași dificultate de a situa începuturile occidentalizării la români. Să reținem două date extreme: *terminus a quo*, 1700, unirea unei părți a Bisericii ortodoxe din Transilvania cu Roma; *terminus ad quem*, 1806–1812, ocuparea prelungită a principatelor de către ruși, în timpul căreia se răspândesc costumul în stil occidental și practica limbii franceze (favorizată de altfel și de fanarioți și de serii de emigranți francezi). Trebuie probabil să alegem arbitrar o dată între aceste două limite. Să adăugăm că, pe de o parte, acțiunea preoților educați la Roma nu începe să se facă simțită decât în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar că, pe de altă parte, la începutul secolului următor, chemarea spre Occident (mai ales spre Franța) este atât de puternică în principate, încât putem vorbi de un proces accelerat și aproape entuziast. În realitate, generația care era matură în 1848 dă deja un poet de nivel occidental, Alecsandri. Dar primul geniu autentic, Eminescu, se naște în 1850 și creează între 1865 și 1880.

Am sugerat mai sus[21] că lunga ocupare a Ungariei de către turci și rezistența care mai târziu s-a manifestat față de Habsburgi au creat aproape o întrerupere între Ungaria medievală și Ungaria modernă, astfel încât se poate vorbi de o nouă aculturare făcută de Occident în secolul al XVIII-lea. Dacă această analiză e corectă, putem situa începutul acestui nou proces de aculturare între 1699 (tratatul de la Karlowitz) și 1711 (sfârșitul răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi II). Și aici, primele mari opere literare se situează după circa o sută-o sută patruzeci de ani:

Kisfaludy (1788–1830), şi marea generaţie de la 1848, Arany, născut în 1817, Pet› fi, născut în 1823.

Să amintim în trecere (am notat deja faptul în legătură cu „vârsta eroică") că pretutindeni înflorirea poeziei o precedă pe aceea a marii proze. Puşkin şi Lermontov îi precedă (cu puţin, trebuie s-o recunoaştem) pe Turgheniev, Dostoievski şi Tolstoi. La polonezi, greci, sârbi, croaţi şi cehi, marii poeţi apar de la începutul secolului al XIX-lea, dar trebuie să aşteptăm epoca contemporană pentru a avea prozatori de acelaşi nivel (Sienkiewicz, Kazantzakis, Andril' şi Krleža, é apek). Românii au povestitori de mare talent (Negruzzi, Creangă) care fac parte din aceeaşi generaţie cu poeţii, dar romanul apare târziu (Duiliu Zamfirescu, Rebreanu). La unguri Jókai îi succedă lui Kisfaludy la distanţă de o generaţie.

Aceeaşi observaţie se poate face în legătură cu artele plastice şi cu muzica. În ceea ce priveşte muzica, ea răzbate ultima (aproximativ o generaţie se scurge între Puşkin şi „grupul celor cinci", între Arany şi Béla Bartók, între Eminescu şi Enescu).

Dacă fenomenul s-ar confirma, atunci ar exista viteze diferite de incubare, în funcţie de trăsăturile de cultură şi de diferitele manifestări ale spiritului. Nu caut stabilirea unei legi pe baza unor informaţii la urma urmelor fragmentare, şi cu atât mai puţin o explicaţie. În special cazul muzicii pune o problemă tulburătoare. Totul se petrece ca şi cum, dintre diversele manifestări ale unei culturi, muzica ar avea rădăcinile cele mai adînci, dezrădăcinarea ei fiind cea mai dificilă şi germinarea ei într-un sol străin cea mai lentă.

Altă observaţie: când aculturarea este acceptată, când ea nu e doar faptul unei minorităţi de „trădători" sau de „colaboratori", asistăm la un fel de fenomen de osmoză. Nu e deloc necesar ca exemplul străin, noile forme de a fi şi de a gândi, învăţământul — într-un cuvânt, ansamblul noii culturi — să fi pătruns în toate straturile populaţiei aculturate pentru ca din orice strat social, fără antecedente familiale, să se poată ivi geniul creator. Ceea ce este într-adevăr tulburător este posibilitatea unui om, ieşit dintr-un mediu relativ incult, de a atinge cele mai înalte sfere ale artei şi ale gândirii, *dar numai când grupul lui etnic va fi atins un anumit grad de maturare în noua cultură*, când îşi va fi terminat (sau aproape îşi va fi terminat) perioada de incubare. Invers, la prima generaţie de aculturare, chiar indivizi ieşiţi din clasa cea mai cultivată nu

ajung niciodată să fie creatori în cadrul civilizaţiei a cărei grefă au primit-o.[22]

În anumite cazuri, se poate observa o reacţie târzie, o nouă trezire a rezistenţei faţă de cultura implantată. E vorba de o reacţie intelectuală, care apare când perioada de incubare tocmai s-a încheiat, ca o nostalgie — uneori violentă — a epocii în care înflorea o cultură autohtonă sau presupusă a fi aşa. Această reacţie de rezistenţă a fost deosebit de perceptibilă în Rusia la mijlocul secolului al XIX-lea. Fenomene asemănătoare, de tendinţă arhaizantă, s-au produs şi în alte ţări din Europa de Est, având consecinţe până în domeniul politic (cazul mişcării legionare la români). Dar în general aceste reacţii n-au viitor.

Ce explicaţie se poate da acestei ineluctabile necesităţi a existenţei unei *perioade de incubare* în adoptarea unei civilizaţii străine? De ce trebuie cel puţin trei generaţii de aculturare pentru a modifica personalitatea de bază?[23]

Există mai întâi o unitate ireductibilă, care nu poate fi comprimată: generaţia. Individul adult, crescut, format de mediul lui, e foarte greu maleabil. El nu suportă decât transformări neesenţiale. Transplantat, de exemplu, într-un mediu cultural străin (pe bună dreptate limbajul obişnuit asimilează expatrierea cu o *dezrădăcinare*), el încearcă să aducă cu el câte ceva din pământul lui natal, să reconstituie cât de cât mediul cultural care era al lui, fără de care va cădea pradă unor tulburări profunde. Voinţa de a se adapta de care am vorbit mai sus, acel *animus* poate să uşureze tranziţia — mai ales la a doua generaţie, dacă părinţii imigraţi renunţă să le transmită copiilor moştenirea lor ancestrală, limba şi tradiţiile lor —, dar ea nu poate depăşi pragul generaţiei. Acest lucru se adevereşte mai ales în cazul celor care au emigrat împotriva voinţei lor (refugiaţii politici, al căror număr a sporit, într-o proporţie nemaivăzută până azi, în urma evenimentelor care au avut loc în a doua parte a veacului al XX-lea). La ei, aşteptarea întoarcerii în patrie face şi mai dificilă adaptarea. Numeroase anchete sociologice au revelat în aceste medii foarte multe fenomene de inadaptare şi depresie nervoasă.

Bariera generaţiei este şi mai perceptibilă, şi mai manifestă, în cazul aculturării colective — adică în situaţia în care un întreg grup etnic e pe cale de a se transforma. Totuşi, dacă nu există o

opoziţie îndârjită, schimbările de la o generaţie la alta pot să fie importante, dar nu atât încât să şteargă acea memorie colectivă care acoperă trei sau patru generaţii şi care reprezintă în medie contactul nostru direct cu generaţiile trecutului. Universul nostru mental (de cele mai multe ori, sub o formă inconştientă) acoperă în timp ceea ce ne-a fost povestit direct; el coboară adică până la copilăria bunicilor noştri.[24] Dacă mergem de la vârsta adultă a unui individ până la copilăria bunicilor lui, regăsim cifrele de mai sus: o sută-o sută patruzeci de ani.

Există mai multe praguri naturale în percepţia noastră şi în modul nostru de a înţelege evenimentele istorice; mai întâi, pragul foarte marcat al propriilor noastre amintiri. Aceste amintiri, chiar când sunt mai târziu ordonate din nou sub efectul povestirilor şi al învăţăturilor exterioare, păstrează un parfum unic, o anumită consistenţă particulară. Evenimente imediat anterioare, povestite de părinţii noştri sau învăţate din cărţi, nu participă niciodată la aceeaşi realitate. Trecutul, anterior primelor imagini ale lumii pe care copilul le-a păstrat, este împins de acesta într-un timp propriu-zis „imemorial". Inteligenţa leagă mai târziu cele două serii de evenimente (cele dinaintea memoriei şi cele de după) fără să şteargă vreodată complet acest prag natural. Există apoi un al doilea prag, cel al povestirilor de familie şi al contactelor directe (şi pe cât posibil „simpatetice") cu vechile generaţii. E vorba de un prezent secund, mai estompat. Dincolo de această copilărie a bunicilor (şi mai rar a străbunicilor) există într-adevăr o altă lume, trecutul îndepărtat, era anterioară epocii contemporane, cu care generaţia noastră practic nu mai comunică.[25]

Acest caracter necesar, ineluctabil şi general al perioadei de incubare ne conduce la marcarea limitelor naturale ale unui fenomen despre care se vorbeşte mult de câtva timp: acela al accelerării Istoriei.[26] Ar fi absurd să tăgăduim că ritmul evoluţiei umanităţii s-a accelerat şi că societăţile umane — cel puţin un anumit număr dintre ele, grupate în mari civilizaţii — au suportat în ultimele cinci-şase milenii transformări mai profunde decât în timpul celor cinci sau şase sute de mii de ani precedenţi. Dacă la aceasta adăugăm răsturnările vizibile şi cu totul considerabile aduse în viaţa omenirii de civilizaţia occidentală de la revoluţia industrială încoace, atunci suntem foarte ispitiţi să ne imaginăm o accelerare continuă

şi progresivă a Istoriei. Dar la fel cum un corp greu lăsat în vid atinge după un timp o anumită viteză constantă, probabil că anumite legi naturale se opun unei accelerări continue a Istoriei.

Trebuie mai întâi să distingem pe de o parte o accelerare progresivă şi generalizată (deşi foarte inegal generalizată, deoarece unele populaţii izolate se află şi astăzi la nivelul epocii de piatră), accelerare rezultată din acumularea tehnicilor care au sfârşit prin a dobândi un fel de dinamică proprie, şi pe de altă parte accelerările periodice şi localizate, legate de fazele ciclurilor de civilizaţie. Astfel, anumite realizări ale civilizaţiei (limbajul sau gândirea filozofică, de pildă) îşi încetinesc mersul în partea superioară a curbei, în perioada de înflorire a unei civilizaţii şi în epoca imperială, ca şi cum ar vrea să fixeze o clipă de eternitate, şi dimpotrivă îşi grăbesc mersul în josul curbei în timpul perioadelor medievale. O anumită stabilitate caracterizează mentalul colectiv al epocilor clasice; dimpotrivă, transformări rapide pe acela al epocilor de tranziţie. Universul mental al lui Marcus Aurelius e mai aproape de acela al Scipionilor sau chiar al lui Pericle decât de universul Sfântului Augustin sau al lui Sidonius Apollinaris. Cel mai bun barometru al acestor accelerări este transformarea rapidă a limbii.

În schimb, în timpul perioadelor de stabilitate clasică, societăţile fac în general rapide progrese tehnice (dintre care unele se vor pierde pe urmă în perioadele medievale). Ar trebui deci să ştim dacă imensele transformări materiale pe care le-a trăit civilizaţia noastră de două veacuri încoace nu sunt mai degrabă legate de ciclul de civilizaţie decât de o accelerare continuă a Istoriei; şi dacă ele nu vor fi urmate într-un secol sau două de o fază de stagnare, apoi de regres.

A doua observaţie: chiar în epocile de transformare accelerată există o limită a accelerării, o limită de nedepăşit: *capacitatea de elasticitate psihologică a generaţiilor*.

Mai mult, ar fi interesant să putem determina dacă şi în ce măsură transformările tehnice cărora astăzi li se acordă atâta importanţă afectează ciclurile de civilizaţie; dacă revoluţiile în tehnicile de război şi în mijloacele de producţie (în agricultură, în utilaje, în mijloacele de transport şi mai ales în navigaţie) au modificat în trecut viteza de evoluţie a ciclurilor de civilizaţie, au lungit sau au scurtat diferitele faze ale ciclului. Mi se pare că nu. În epoca

contemporană, transformarea într-adevăr prodigioasă pe care întreaga planetă a suportat-o datorită revoluției industriale și descoperirilor științifice care merg împreună *nu pare să fi influențat ritmul de evoluție al civilizației noastre.* Vreau să spun că dacă ritmul de dezvoltare politică pe care l-am găsit peste tot în miezul evoluției se repetă și în civilizația noastră ca în toate civilizațiile care au precedat-o, atunci ne aflăm astăzi în ultima fază a erei „regatelor combatante" care a început de patru secole și jumătate. Or, două secole s-au scurs de la revoluția industrială despre care în general se crede că a deschis o eră nouă în istoria umanității, și cele două fenomene par să nu fi interferat deloc. Revoluția tehnică n-a modificat ritmul ciclului politic: concurenții în luptă pentru hegemonia civilizației occidentale au continuat să se înfrunte și să se elimine într-un timp, putem spune, „normal", și ansamblul civilizației occidentale nu și-a grăbit mersul spre unitate și nici n-a manifestat încă vreo tendință de întoarcere spre o fază anterioară (voi face mai departe o rezervă în acest sens, vorbind de evoluția artelor contemporane).

Asistăm oare pentru prima dată la o întâlnire între o mare revoluție tehnică și un ciclu de civilizație? Ne gândim firește la „inventarea" agriculturii sedentare și la inventarea bronzului și a fierului. Prima este un fenomen care a precedat imediat și a condiționat probabil nașterea primelor civilizații. Celelalte două — cel puțin în privința difuziunii lor — sunt fenomene istorice, adică dincoace de începuturile primelor civilizații. Dacă ele au provocat modificări sensibile în mijloacele de producție și în tehnicile de război (astfel încât apariția lor a părut să justifice calificativele de „epocă a bronzului" și de „epocă a fierului" la istorici și la specialiștii în preistorie), nu vedem ca ele să fi modificat ciclurile civilizațiilor deja născute în momentul apariției lor, cu excepția cazului în care ar fi avut loc o răsturnare vremelnică a anumitor echilibre militare. Încă o dată, singure, aceste invenții nu pot fi luate ca punct de plecare al unei „epoci" a umanității. În ciclul pe care-l trăim, lucrurile stau la fel în legătură cu inventarea navigației cu pânze, a prafului de pușcă și chiar a tiparului (în ciuda descoperirii „galaxiei Gutenberg" de profesorul Marshall McLuhan!).

Am văzut că longevitatea medie a civilizațiilor e de două mii-două mii cinci sute de ani. Dacă observația e corectă, în scurta perioadă

care acoperă era istorică la scara evoluţiei umane nici o accelerare nu-mi pare decelabilă în ritmul ciclurilor de civilizaţie.

Am deschis această paranteză referitoare la perioada de incubare pentru a marca limitarea psihologică pe care aceasta o impune unei accelerări, posibile, a Istoriei.

Să încheiem acest capitol cu o altă remarcă: perioada de incubare de o sută-o sută patruzeci de ani nu reprezintă decât o limită minimă, observabilă în cazurile de voinţă manifestă de a adapta o civilizaţie străină (în general, de sus în jos: conversiune a principelui şi a notabilităţilor etc.). Acolo unde nu întâlnim această voinţă de sus şi această acceptare de jos, procesul poate să fie mult mai lung sau să nu se producă deloc. Cazul indienilor din cele două Americi ne oferă toată gama răspunsurilor posibile.

Se poate de asemenea produce o sciziune între minoritatea dominantă şi masă. De exemplu, în lungul contact dintre elenism şi Orient (perioada elenistică şi romană) se observă un dublu fenomen, dintre cele mai instructive: pe de o parte, numai o fracţiune din elita orientală s-a lăsat elenizată, iar pe de altă parte, în Occident, masa s-a „orientalizat" puţin câte puţin, în primul rând sub efectul curentelor religioase, aduse de soldaţi, negustori şi sclavi.

În sfârşit, trebuie să ţinem cont de vârsta respectivă (în termeni de civilizaţie) a grupului donator şi a grupului receptor. La limită, în cazul unei întâlniri între popoare aflate în starea de precultură (de exemplu, invaziile barbare) şi o civilizaţie pe cale de a se dezagrega, aculturarea este deosebit de lungă. La drept vorbind, nu se mai poate vorbi de aculturare, deoarece în această întâlnire nici unul dintre cele două grupuri nu mai adoptă civilizaţia celuilalt, în schimb o nouă civilizaţie va germina lent. Şi am văzut că această germinare durează în medie şapte-opt sute de ani. Nu mai suntem în prezenţa unui fenomen de aculturare, ci a unui ev mediu, între două generaţii de civilizaţii.

*
* *

Ne putem întreba dacă există o oarecare ordine în trecerea trăsăturilor culturale de la o civilizaţie la alta. Am întâlnit deja această problemă şi probabil că un studiu sistematic şi amănunţit ar fi

plin de învățăminte; nu-mi vine să cred că această transmitere de trăsături culturale scapă oricărei legi. Mă voi limita aici la câteva remarci.

La prima vedere, s-ar putea presupune că trăsăturile cu caracter material — sau cu dominantă materială — (arme, unelte, tehnici, îmbrăcăminte, habitat etc.) sunt adoptate mai lesne decât trăsăturile morale (religie, limbă, arte, filozofie etc.). Or, ne dăm foarte repede seama că lucrurile nu stau așa: un anumit element din prima categorie, cum e habitatul, manifestă o tendință conservatoare remarcabilă, în timp ce religia este unul dintre elementele străine care pătrunde cu prioritate. Poate că prin intermediul acestui studiu al vitezei relative de pătrundere a trăsăturilor culturale am putea descoperi la urma urmei care e „nucleul dur" al unei culturi.

S-ar zice că elementul de civilizație adoptat cu cea mai mare ușurință de o societate care acceptă aculturarea este costumul. Din contră, un popor care refuză o cultură străină sau n-o acceptă decât cu reticență va rămâne cu încăpățânare legat de costumul tradițional, care va dobândi valoare de simbol.[27] Din punct de vedere psihologic, lucrul se explică ușor: tocmai prin modă și pieptănătură individul încearcă mai întâi, și în chipul cel mai firesc, să-și copieze modelul, să se identifice cu tipul lui ideal. Atâta vreme cât va resimți o aversiune față de cultura străină a cărei presiune a suportat-o, el se va feri să-i adopte moda. În lumea țărănească din anumite provincii, mai ales în acelea care au fost nevoite să se împotrivească influenței crescânde a unei culturi dominante, considerată alogenă, costumul național s-a conservat până în zilele noastre, chiar în Occident.

În cazurile recente de aculturare la civilizația occidentală, rapiditatea cu care noile generații adoptă costumul de stil european este primul barometru al gradului de înaintare a procesului de occidentalizare. Persistența unui costum național în India, în toate clasele societății, a fost un semn foarte clar de rezistență pe care civilizația indiană l-a opus occidentalizării. Dimpotrivă, adoptarea de către China a unei veritabile uniforme proletare, având probabil ca model tunica lui Song Zhongshan, este un semn manifest de ruptură cu trecutul. În Africa neagră, persistența și uneori chiar

reintroducerea portului „marelui-bubu", de influență arabă, în țările cu majoritate musulmană, traduce perfect întârzierea acestora în procesul de occidentalizare, în raport cu țările de pe coastă, unde influența creștină este predominantă. Totuși, în clasa conducătoare, acest atașament sau această revenire la costumul tradițional dobândește un caracter în parte artificial (dorința de afirmare a unei civilizații africane originale, după ascensiunea la independență) și, prin chiar acest fapt, pare fără viitor. Deja tânăra generație se îmbracă în stil european.

Să notăm în trecere — și acest lucru nu este efectul hazardului — că „primul costum în stil european" pe care națiunile musulmane (Turcia, Egiptul, Persia) sau extrem-orientale (Japonia, China) l-au adoptat în secolul al XX-lea a fost uniforma militară. Această situație era consecința directă și imediată a adoptării armamentului, a tehnicilor și a disciplinei militare din Occident, dar se păstra probabil iluzia că această „deghizare" va rămâne numai în cadrul armatei, care pretutindeni reprezintă o lume distinctă.

În sens invers a ceea ce am observat pentru costum, avem impresia că tipul de habitat manifestă o fixitate remarcabilă și că, în fiecare grup etnic, stilul casei țărănești a sfidat veacurile, cel puțin atâta vreme cât n-a intervenit nici o revoluție în tehnicile și materialele de construcții.[28] Astfel, peisajul rural în Occident începe să se schimbe sub ochii noștri pe măsură ce se răspândesc utilizarea betonului și casa din prefabricate. În aceeași manieră, avem de-a face atât cu „salturi", cât și cu soluții de continuitate când se trece de la locuința din paie la aceea din chirpici, și de la chirpici la cărămidă sau ciment. Chiar și aici totuși, fidelitatea față de modelele trecutului nu dispare în întregime.[29]

De când Humboldt a intuit existența unor legături structurale între limbă și cultură sau etnie și de când el a descoperit că limba nu era o pură convenție, ci o formă interioară și profundă — tradiția și în același timp sursa unui mental colectiv unic —, nenumărate studii lingvistice au venit să confirme aceste raporturi privilegiate între limbă și etnie. Filozofii le-au abordat și ei și știm la ce subtilă exegeză Heidegger și discipolii lui au supus cuvintele pentru a sonda sufletul colectiv și pentru a extrage din ele semnificații nebănuite. (La noi, a excelat în acest domeniu Constantin

Noica.) Istoria confirmă aceste raporturi privilegiate, mai ales istoria recentă, unde limba a fost nu numai criteriul principal al naţiunii, dar, adesea, şi sursa naţionalismului. Lucrul este neîndoielnic pentru Europa (deşi Elveţia şi, într-o mai mică măsură, Franţa şi Spania fac excepţie). Separarea dintre germanici şi slavi, dintre austrieci şi italieni, dintre italieni şi slavii de sud, dintre unguri şi slavi sau români, dintre polonezi şi ucraineni, dintre slavii de sud, greci şi albanezi etc. s-a făcut pretutindeni pe baze exclusiv lingvistice. Chiar în Occident, acolo unde persistă revendicări autonomiste şi mişcări separatiste, ele se întemeiază de cele mai multe ori pe faptul lingvistic.

Cum se explică atunci că naţiuni întregi, rămânând foarte ataşate de entitatea lor naţională, au putut să abandoneze limba strămoşilor lor, achiziţie a trecutului lor, reflex al sufletului lor, pentru a adopta o limbă străină? Acest fenomen este tulburător şi misterios. De cele mai multe ori — cazul popoarelor din Africa şi din Asia care au adoptat odinioară greaca şi latina şi mai târziu araba —, n-a fost decât primul pas în părăsirea propriei lor culturi. Dar cum să ştim cât de mare va fi fost aici contribuţia amestecului de rase? Probabil că ea a accelerat procesul. N-au fost necesare mai mult de cinci sau şase generaţii pentru ca idiomurile geto-dace din Dacia romană să dispară pentru totdeauna. Pe urmă, când limba adoptată dă naştere la rândul ei unei limbi noi, ne aflăm în general în prezenţa unor mutaţii profunde. Ne aflăm într-o „perioadă intermediară" sau medievală.

Astăzi, paradoxal, într-o epocă cu atât de mari facilităţi de comunicare, zonele de amestec de rase sunt prea puţine pentru a ne permite un studiu pe viu. De altfel, nici un studiu *actual* de caracterologie etnică nu ne-ar permite să stabilim dacă schimbarea limbii a fost mereu urmată de profunde mutaţii psihologice. Ar trebui să studiem cazurile diacronic, pe durate lungi. Dar cu ce mijloace? În privinţa trecutului, nu putem face altceva decât să recurgem la intuiţii, impresii şi aprecieri subiective. Simţim că dincolo de comoara culturală vehiculată de o limbă, există un imens depozit subconştient. E de neînchipuit ca toate aceste sedimente culturale să fi fost măturate odată cu resturile limbii vechi — tot aşa cum e probabil ca noua limbă să fi fost sărăcită prin transmitere; în

procesul transmiterii, a trebuit şi ea să piardă o parte din propriile ei sedimente. Poate că secretul menţinerii identităţii etnice după schimbarea de limbă constă în această conservare a unui arier-plan obscur, moştenit de la vechea limbă şi care aduce noi armonice limbii adoptive.

Există foarte multe exemple de astfel de schimbări, dar ele sunt greu de interpretat tocmai pentru că sunt prea recente. Lăsând la o parte fostele colonii din Africa, unde procesul se află de-abia la începuturile lui şi deci n-a putut să aibă nici o influenţă profundă, în cadrul civilizaţiei occidentale cunoaştem cel puţin două cazuri de naţiuni sau grupuri etnice care au adoptat o limbă străină fără să fi fost — aparent — transformate în profunzime. Mă gândesc la irlandezi şi la evrei. În legătură cu Irlanda, este curios şi deosebit de interesant să constatăm că această abandonare a limbii strămoşeşti a coincis cu declanşarea luptei pentru independenţă şi cu exacerbarea sentimentelor antiengleze. Desigur, elitele au făcut un mare efort pentru a salva patrimoniul ancestral şi pentru a impune din nou utilizarea generalizată a limbii naţionale, dar statisticile arată că e vorba de o bătălie fără speranţă. Ce consecinţe va avea această schimbare de limbă pentru caracterul etnic? E prea devreme pentru a ne pronunţa. Ţinând seama de perspectiva imediată şi de trăsăturile istorice ale irlandezilor, am fi gata să tragem concluzia că nu există nici o consecinţă. Să notăm totuşi două consecinţe marginale, dar nicidecum secundare: în primul rând, asimilarea irlandezilor în Statele Unite, deşi plină de dificultăţi, a fost uşurată de comunitatea de limbă, făcând din ei o categorie intermediară între nucleul anglo-saxon şi restul „periferici-lor"; în al doilea rând, iruperea lor în literatura engleză contemporană a avut asupra acesteia o enormă influenţă.

Şi mai ieşit din comun este cazul evreilor, deoarece, din Antichitate, îşi părăsiseră puţin câte puţin limba, rezervând-o pentru domeniul sacrului, şi adoptaseră arameica. În Evul Mediu, au adoptat în general limba ţării-gazdă — şi se poate spune că asimilarea lor a mers cel mai departe în cadrul lumii arabe, în sensul unei aculturări aproape totale. În sfârşit, în Europa Orientală şi Centrală, un accident istoric a făcut ca un grup compact, acela al evreilor aşkenazi, să adopte un dialect german, a cărui relativă puritate a fost de altfel păstrată şi care a devenit pentru mult timp o nouă

limbă naţională, idiş, pentru o importantă fracţiune din evreime. Ceea ce înseamnă că elementul lingvistic poate trece în plan secundar acolo unde alte elemente, mai ales cel religios, sunt „cimentul" entităţii culturale.

În timpurile cele mai îndepărtate sau în societăţile arhaice probabil că acest proces a fost la fel de frecvent. Astfel, s-a stabilit că limba fulanilor a fost dobândită într-o epocă relativ recentă, undeva în extremul-vest african, în vreme ce toate celelalte trăsături culturale care îi caracterizează se regăsesc intacte, aproape în cele mai mici detalii, după peste şase milenii.[30]

Iată-ne deci în dificultatea de a determina rolul limbii în viaţa unei culturi. Această dificultate sporeşte când trecem de la etnie sau de la naţiune la cele mai mari ansambluri care constituie obiectul acestui studiu şi cărora le-am evidenţiat structura şi le-am descoperit dinamica proprie.[31] Or, se dovedeşte că unitatea lingvistică a fost excepţia în cadrul marilor civilizaţii. Ne gândim la Egipt — dar ce ştim de fapt despre limbile Egiptului dinaintea erei imperiale? În general, odată imperiul instalat, probabil că limba impusă de puterea cezariană devine *lingua franca* a ansamblului. Acesta a fost cazul Chinei (dar numai în domeniul „minorităţii administrative"); al Imperiului incaşilor, pare-se, şi, într-o mai mică măsură, al Romei, care a tolerat în mari zone dăinuirea limbii greceşti, precum şi cazul otomanilor, care au admis dualitatea limbii turce cu limba arabă. În Imperiul antic al perşilor, caz şi mai rar, o limbă străină, arameica, deja de câteva secole limba internaţională a Orientului Mijlociu, este utilizată preferenţial de cancelaria imperială.

Înainte de stabilirea imperiului unificator, găsim întotdeauna, succesiv sau simultan, mai multe limbi de circulaţie internaţională. Alegerea acestora nu ascultă de un criteriu unic. Motivele succesului lor sunt diferite şi uneori dificil de determinat. Uneori un rol important îl joacă prestigiul prezent care însoţeşte o poziţie politică (şi culturală) dominantă, de exemplu greaca în Antichitate, franceza şi apoi engleza în epoca modernă, dar alteori e determinant prestigiul cu predominanţă religioasă, moştenit din trecut: cazul limbii sumeriene, apoi al limbii babiloniene vechi în mileniul al II-lea î. Hr., în tot Orientul Mijlociu, inclusiv Egiptul (pentru corespondenţa diplomatică); în cazul sanscritei în In-

dia şi a l latinei în Occidentul medieval. În sfârşit, există cazul limbilor care se impun din motive de comoditate, mai ales când sunt vorbite — colportate — de naţiuni de negustori: italiana în Mediterana orientală, de la sfârşitul cruciadelor până în secolul al XVIII-lea, sau hausa din zilele noastre, în Africa neagră occidentală. Acestor cauze interne le putem adăuga cauze externe: i-am văzut pe persani consolidând poziţia arameicii. În zilele noastre, probabil că administraţia engleză a favorizat expansiunea limbii swahili în Africa orientală şi se crede că în India invadatorii musulmani au răspândit utilizarea unui mic idiom indo-european din nord-vestul extrem, devenit astăzi urdu.

Astfel, adoptarea unei *lingua franca* de către o anumită arie de civilizaţie ascultă de criterii variabile, şi faptul că o *lingua franca* este detronată de alta nu este în mod necesar semnul trecerii de la un ciclu de civilizaţie la altul, indicând cel mult, cu anumită întârziere, o deplasare a centrului de gravitate. Aşa s-a întâmplat în Mesopotamia odată cu trecerea de la sumeriană la akkadiană. Occidentul a avut deja mai multe limbi de circulaţie internaţională, mai ales latina şi franceza — dar aceasta din urmă, înlocuind latina, a avut de luptat în multe epoci şi în anumite zone cu italiana şi de asemenea, mai recent, cu germana. Cu ultima, franceza îşi împărţea influenţa nu atât geografic, cât social, mai puţin în plan orizontal decât în plan vertical. Dacă de-a lungul a trei secole franceza a fost singura limbă a saloanelor şi a diplomaţiei, în schimb germana era, în aceeaşi epocă, limba călătorilor şi a negustorilor, din estul Franţei şi până la Constantinopol şi Ural, fără să mai pomenim ţările scandinave. Astăzi, cele două limbi sunt pe cale de a fi înlocuite de engleză. Germana, sub impactul englezei şi ca o contralovitură a înfrângerii din 1945 şi a aversiunilor acumulate, a pierdut terenul şi se restrânge puţin câte puţin la aria ei naţională. Franceza rezistă mai bine din diferite motive: limbă diplomatică, prestigiu literar, şi — mai de curând — apariţia unei Africi francofone, amintind, prin trăsături, fenomenul Americii de limbă spaniolă. Totuşi, în Europa, poziţia francezei este grav compromisă de invazia anglo-americanei, în parte şi datorită izolării artificiale — create de o jumătate de secol de dominaţie sovietică — a Europei Răsăritene. Altminteri, ar fi fost ispititor

să ne imaginăm o lume atlantică împărţită între engleză şi franceză, aşa cum Imperiul roman se împărţea între latină şi greacă. Poziţia ultimei era mai puternică totuşi, ca urmare a unei implantări mai îndelungate, în Asia Mică şi în întregul Orient Apropiat. Ea a început prin a suporta influenţa latinei, atâta vreme cât imperiul îşi avea centrul în Italia, şi, pe această cale, greaca populară s-a împănat cu neologisme de origine latină, mai ales în domeniul administrativ şi cel militar. Apoi, când Imperiul roman de răsărit şi-a găsit — sau regăsit — autonomia, limba greacă a învins. La fel, dacă acest model s-ar repeta, condiţia fiind ca hegemonia să nu fi trecut deja la alte rase, am putea vedea în câteva secole o Europă care să-şi recapete independenţa faţă de America şi în care o veche limbă de cultură ca franceza să-şi regăsească ascendentul.

*
* *

Dacă ne este atât de greu să descoperim şi să definim legătura care există între limbă şi etnie la scara erei istorice, ne imaginăm lesne dificultăţile de care ne izbim când vrem să punem în legătură, de-a lungul preistoriei, o limbă sau o familie de limbi cu o rasă definită prin caracterele ei antropologice. Cei mai mulţi lingvişti şi specialişti în preistorie sunt astăzi de acord să disocieze în întregime fenomenele lingvistice de fenomenele rasiale. Atât cât putem coborî în timp, observăm când o aceeaşi mare familie etnică divizată într-o infinitate de limbi diferite, uneori fără nici o înrudire vădită, când o familie lingvistică (indo-europenii) acoperind, din zorii istoriei, popoare a căror diversitate antropologică se dovedeşte mai mult decât probabilă.[32] Trebuie, aşadar, să admitem un dublu postulat: 1. diferitele ramuri umane se vor fi despărţit şi diversificat înainte de cristalizarea limbilor; 2. în timp ce anumite idiomuri au rămas închise în mici grupuri umane — sau pur şi simplu au dispărut —, altele au avut norocul să se extindă la grupări mari, depăşind etnia *stricto sensu*, fie prin contagiune, fie ca urmare a cuceririlor (în ultimul caz, limba care se impune poate fi atât aceea a învinşilor, cât şi aceea a învingătorilor).

Confruntaţi cu această imprecizie a conceptului de rasă, să renunţăm oare la determinarea rolului pe care aceasta îl joacă în mersul Istoriei? Cred că, după ce am recunoscut şi acceptat limitele cunoaşterii noastre, ar trebui să precizăm măcar sensul în care istoricul poate să ia cuvântul „rasă".

Câteva din caracterele fiecăreia dintre cele trei ramuri ale speţei umane au fost distinse chiar înainte de Gobineau. Ele nu sunt totuşi suficiente nici pentru a explica naşterea şi dezvoltarea civilizaţiilor, nici pentru a da seamă de trăsăturile lor specifice.

Nu există calităţi intrinseci ale raselor şi nici virtuţi pe care una sau alta dintre ele să le aibă pentru totdeauna. Rasa albă a dat nişte ramuri care ori n-au creat decât culturi de zonă secundară în raport cu culturile vecine ale Orientului Apropiat, ale Indiei sau Chinei (cazul popoarelor din Asia Occidentală şi Centrală, sciţii, tokarienii etc.), ori chiar au rămas sau revenit la primitivism (cazul grupului ainu din Japonia). Când condiţiile geografice şi împrejurări excepţionale izolează un grup, atunci viaţa lui culturală poate să stagneze şi chiar să regreseze.[33]

Ceea ce am găsit de fiecare dată la originea unei noi civilizaţii n-a fost înflorirea firească a unei rase sau a unei etnii, ci efervescenţa care urmează ciocnirii dintre două sau mai multe etnii. Cu excepţia Chinei, pentru care ne lipsesc datele referitoare la ivirea primei civilizaţii din valea Huanghe, pretutindeni găsim un amestec de rase la originea noii civilizaţii:

— în *Egipt*, hamiţi, semiţi şi negroizi, poate şi protomediteraneeni şi asiatici preindo-europeni;
— în *Orientul Mijlociu*, preindo-europeni, sumerieni (origine nedeterminată), semiţi; mai târziu, când civilizaţia a înflorit, vor veni să se adauge indo-europenii: hittiţii, huriţii, mezii şi perşii;
— în *Creta*, protomediteraneeni şi asianici;
— în *Grecia*, protomediteraneeni şi indo-europeni;
— în *India*, indo-europeni şi dravidieni (cu piele neagră, de origine necunoscută, ei înşişi fiind suprapuşi unui strat şi mai vechi, grupul munda, din care nu mai subzistă astăzi decât unităţi izolate, comparabile de pildă cu pigmeii din Africa Centrală);

— în *civilizația arabă*, predominanță semită, aporturi indo-europene și asianice în Persia și în Orientul Apropiat, egipteni, hamiți etc.;
— în *civilizația bizantină*, amestec de indo-europeni și asiatici în proporții imposibil de determinat (predominanță indo-europeană netă după invazia slavă);
— în *civilizația occidentală*, indo-europeni și preindo-europeni, cu netă predominanță a primilor;
— în *civilizațiile precolumbiene*, galbeni și polinezieni.

Trăsăturile de caracter pe care obișnuim să le numim caractere rasiale se cristalizează probabil la nivelul acestor ansambluri și în subdiviziunile lor. Când vorbește despre rasă, istoricul se referă în general tocmai la aceste „grupări secunde", unde substratul propriu-zis antropologic nu joacă decât un rol accidental. În ultimă instanță, istoricul nu poate să rețină vocabula *„rasă"* decât în sensul de *grup uman mai mult sau mai puțin omogen pe care un ansamblu de aptitudini atavice și de trăsături culturale l-a amalgamat într-atât încât, într-un anume moment al Istoriei, a făcut din el o unitate pe care alte unități asemănătoare o consideră instinctiv ca fiindu-le străină.*

Fără îndoială, luat în acest sens, conceptul de rasă este apropiat de conceptul de civilizație în sensul larg în care îl înțeleg etnologii, cu riscul unei fărâmițări nesfârșite. Este regretabil că în familia științelor antropologice nu s-a realizat încă acordul asupra unui vocabular de bază care să reducă la minimum neînțelegerile și echivocurile provocate doar de limbaj.[34]

Încă o dată, cred că în accepțiunea istoricului, rasa trebuie să desemneze aceste vaste grupări de popoare pe care o lungă coabitare într-un același mediu fizic, un anumit destin istoric comun și uneori limba le-au modelat într-un ansamblu mai mult sau mai puțin omogen, prezentând trăsături generale ușor de recunoscut. În acest sens, rasele nu sunt nicidecum coextensive civilizațiilor pe care le-am delimitat. Formarea lor este de cele mai multe ori anterioară nașterii civilizațiilor. Așa apar încă, în marja marilor imperii ale Antichității, celții, germanii, tracii, sciții, mongolii. Între ultimele două grupări, o vastă zonă din Asia Centrală și Occidentală pare

să fi cunoscut o aceeaşi civilizaţie, dacă judecăm după vestigiile artei turaniene, fără să putem vorbi de o înrudire etnică chiar îndepărtată, deoarece această arie geografică era împărţită între indo-europeni pe de o parte, turci şi mongoli pe de altă parte.

În interiorul acestor etnii modelate de timp, anumite trăsături de caracter s-au accentuat şi au rămas mai mult sau mai puţin constante, fără să fie posibil să le explicăm satisfăcător nici printr-o oarecare particularitate fiziologică, nici prin acţiunea mediului geografic. Desigur, marile ramuri ale speţei umane prezintă particularităţi antropologice (culoarea pielii, forma craniului, talia, pilozitatea etc.) care le diferenţiază unele de altele. Pe urmă, în interiorul fiecăreia dintre ele, găsim nuanţe nesfârşite, în funcţie de proporţiile membrelor, indicele cefalic, culoarea părului şi a ochilor, precum şi în funcţie de rezistenţa fizică, apetitul sexual etc. Totuşi, aceste particularităţi izolate sau grupate nu sunt suficiente niciodată pentru a justifica un caracter etnic, un comportament colectiv sau o trăsătură culturală.

În ultimele zeci de ani, istoricii au avut mai degrabă tendinţa să atribuie un rol determinant acţiunii exercitate de mediul geografic, ipoteză deja sugerată de istoricii Antichităţii. Până şi „conştiinţa naivă" face această observaţie. Evident, peisajul şi climatul acţionează asupra noastră într-un mod imediat perceptibil, deşi misterios. Luminozitatea cerului, tipul de vegetaţie, gradul de higrometrie, variaţiile presiunii atmosferice ne influenţează organismul şi starea sufletească. Totuşi, în ce măsură oare acţiunea acestor factori externi poate să ne modeleze atavic structura psihică şi, mai mult decât atât, să modifice caracterele fizice ale unei rase? E adevărat că se observă în ansamblul euro-african, dacă ne deplasăm de la nord la sud, o gradare a tipurilor rasiale, care sugerează în chip firesc transformarea sub efectul climatului: în regiunile nordice, cu soare mai pal şi mai zgârcit, germanicii (mai ales scandinavii) cu pielea foarte albă, cu părul blond şi ochii limpezi; în regiunile tropicale, cu soare arzător, negrii, dravidienii, melanezienii. Totuşi, există de asemenea indienii din America de Nord, eschimoşii şi laponii, al căror tip fizic nu pare să se altereze într-un mediu la fel de nordic ca acela al scandinavilor. Trebuie să admitem, probabil, ipoteza unor bruşte mutaţii care ar sta

la originea marilor diviziuni ale speţei umane. Dar acest lucru nu este încă suficient pentru a deduce cu oarecare plauzibilitate caractere psihice din anumite caractere fizice. În scurta perioadă istorică, nu s-a observat nicăieri o transformare fizică, cu excepţia transformărilor realizate sub efectul amestecurilor de rase.

Să ne imaginăm atunci mutaţii psihologice colective sub efectul mediului? Dar ideea, de exemplu, că grecii, veniţi după toate probabilităţile dintr-o regiune cu climat continental, ar fi putut să fie „structural" transformaţi în câteva secole de noul cadru fizic care devenise al lor în epoca istorică ni se pare dificil de susţinut. Cum să explici atunci că acelaşi cadru fizic a văzut dezvoltându-se în cinci mii de ani trei civilizaţii atât de clar diferenţiate, civilizaţia cretană, cea elenă şi cea bizantină — fără să mai luăm în considerare această a patra fază care s-a deschis pentru Grecia de două secole, sub impactul Occidentului?

În cartea lui *Tibetul secret*, etnologul italian Fosco Maraini a făcut o observaţie similară: pe înaltele platouri ale Tibetului, între rocile pleşuve şi cerul limpede, în acest peisaj unde pădurile sunt rare şi ceaţa e şi mai rară, ne-am fi imaginat o gândire plină de seninătate, o artă a echilibrului şi a măsurii în loc ca civilizaţia tibetană să se complacă în oribil, în obscur, într-un stil întortocheat, în fantastic şi macabru. Şi tocmai aici există, în schimb, o trăsătură pe care o regăsim la majoritatea celorlalţi mongoloizi, mai ales la chinezi şi amerindieni. Nu trebuie oare să deducem de aici că există, în factorii iniţial determinanţi ai caracterului etnic, o primordialitate a tendinţelor dobândite într-un trecut imemorial, care nu are aparent nici un raport cu caracterele propriu-zis fiziologice ale rasei, dar care pot rămâne constante de-a lungul unor lungi perioade? Această dăinuire a anumitor caractere ale rasei (luată în sensul pe care tocmai l-am precizat mai sus) este un fapt de observaţie curentă.

Deşi au ajuns în vârful piramidei civilizaţiilor, popoarele germanice prezintă încă trăsături comune deja puse în lumină de Tacit în a sa *Germanie*. A devenit un loc comun să aminteşti de rădăcinile galice ale unei anumite trăsături de caracter la francezi. S-a remarcat de asemenea că de-a lungul întregii lor istorii, turcii, indiferent dacă sunt ghaznevizi, selgiucizi, aiubiţi sau otomani,

au manifestat pretutindeni aceleaşi tendinţe, un caracter violent, o anumită absenţă de imaginaţie artistică, puţină înclinare pentru gândirea abstractă, o preferinţă, în domeniul religios, pentru doctrinele cele mai sumare. În faţa unor astfel de constante, e dificil să nu tragi concluzia că există o ereditate colectivă şi durabilă a anumitor caractere dobândite.[35]

Această relativă stabilitate a caracterelor etnice ar justifica, între altele, anumite înrudiri spirituale tulburătoare, dincolo de vârste şi continente (cum am semnalat de pildă între arta chinezilor şi cea a amerindienilor) şi de asemenea uşurinţa mai mare sau mai mică a asimilării prin contact, în funcţie de afinităţi etnice. Într-adevăr, simultan cu vârsta civilizaţiilor prezente, se pare că în fenomenele de aculturare afinităţile rasiale au jucat un rol important, favorizând, întârziind sau contracarând procesul de asimilare. Ne aflăm pe un teren unde afirmaţia sigură este imposibilă, dar în schimb putem să desprindem anumite intuiţii. Astfel, mongolii, aflaţi la apogeul cuceririi lor militare în secolul al XIII-lea, acoperă parţial trei zone de civilizaţie: la est China, în centru o parte din lumea islamică, la vest o parte din lumea creştină ortodoxă. Or, aceste trei civilizaţii au avut asupra lor influenţe foarte diferite. Chinezii, cu care erau înrudiţi prin rasă, îi asimilează în întregime în aşa măsură, încât genghishanizii din a doua generaţie redau Imperiului chinez putere şi splendoare. Arabii (sau iranienii) reuşesc să-i convertească la islam, dar ei rămân oarecum intruşi, dominatori politici fără vreo reală contribuţie la devenirea culturală a civilizaţiei pe care au adoptat-o. În sfârşit, în teritoriile creştine pe care le copleşesc, ei stau deoparte şi, dacă furnizează Rusiei câteva trăsături de cultură, ei se arată puţin permeabili la civilizaţia creştină. A existat, o clipă, tentaţia unei alianţe cu creştinii contra arabilor, a existat de asemenea implantarea parţială a nestorianismului în mediu mongol, dar explicaţia prin afinităţi etnice rămâne ispititoare, şi alte exemple ne vin în minte: 1) clivajul pe care deja l-am semnalat între catolicism şi protestantism în Europa de Vest — cu câteva excepţii — la graniţa lumii romanice şi a lumii mai curat germanice; 2) succesul islamului în Africa de Nord, comparat cu insuccesul relativ al creştinismului, perceput nu ca emanaţie a culturii Orientului Apropiat, ci ca element impus de stăpânii romani.

Or, a existat mai multă înrudire etnică şi culturală între semiţi şi berberi decât între aceştia şi mediteraneenii de pe malul european. A existat desigur o lungă rezistenţă la islamizare, la anumite nuclee berbere, dar, şi aici, nu e oare simptomatic că islamizarea definitivă a berberilor din Maroc s-a produs ca o reacţie împotriva intruziunii spaniolilor şi portughezilor în secolele al XV-lea şi al XVI-lea? 3) La fel, de ce creştinismul egiptean a rezistat mai bine la cucerirea islamică decât creştinismul syrian?[36] Nu oare pentru că egiptenii aveau mai puţine afinităţi cu invadatorul arab?

Simpatia inconştientă pentru o etnie cu care ne înrudim îşi are corolarul în antipatia firească resimţită faţă de orice etnie de care ne distingem manifest, antipatie care se află la sursa rasismului. Istoria e un lung şir de manifestări rasiste. Orice popor care a redus un altul la sclavaj sau i s-a suprapus în calitate de clasă dominatoare are tendinţa să considere poporul învins ca aparţinând unei specii diferite şi, bineînţeles, inferioară — chiar când el este fascinat de civilizaţia învinşilor. În acest din urmă caz, sentimentul de superioritate va primi o motivaţie diferită: învinsul va fi disprețuit pentru simplul fapt de a se fi lăsat învins, aceasta fiind o dovadă a laşităţii sau a degenerescenţei lui. Sentimentul de superioritate rasială al grupului dominator este regula. El apare clar în cărţile sacre ale arienilor în raport cu oamenii cu pielea mai neagră pe care aceştia i-au găsit în India (şi aceasta în ciuda înaltului grad de civilizaţie pe care l-au scos la lumină săpăturile din Valea Indusului). Acesta era sentimentul spartanilor faţă de iloţi; acesta era şi este încă sentimentul europenilor faţă de indienii din America, acela al arabilor faţă de negri, acela al negrilor bantustani faţă de pigmei, acela al japonezilor faţă de ainu. Acest sentiment este cu atât mai marcat şi mai stabil cu cât diferenţele antropologice sunt mai perceptibile (culoare a pielii, talie, trăsături ale chipului, pilozitate etc.). Repulsia evreilor faţă de samariteni, încă prezentă în epoca lui Isus, nu avea desigur altă cauză — în orice caz, nu o cauză religioasă, deoarece samaritenii practicau iudaismul.[37]

Alături de dovezi în favoarea unei anumite stabilităţi a caracterelor etnice, există totuşi numeroase exemple de variaţie şi transformare a acestor caractere. Pentru a ne mărgini doar la exemplul

cel mai izbitor, istoria dovedește că virtuțile războinice ale unei națiuni variază de-a lungul epocilor. Nu există rasă definitiv eroică și nici rasă absolut lipsită de curaj. Există fără îndoială popoare care sunt, în mod firesc, mai agresive în anumite stadii ale evoluției lor, în anumite stadii ale ciclului lor de civilizație, și mai pașnice în altele. Astfel, am văzut că, după faza de dezintegrare a statului unificator al unei civilizații, rasele odinioară dominante sunt multă vreme foarte puțin agresive. Invers, barbarii, care vor forma nucleul clasei dominante în generația următoare de civilizații, au, prin definiție, un temperament agresiv. Circumstanțele istorice, fără amestec de rase, pot pe urmă să modifice radical această tendință. Scandinavii, care descind din sălbaticii vikingi și care au rămas războinici de temut până în plin secol al XVIII-lea, se numără astăzi printre cele mai pașnice popoare din lume. Invers, poporul japonez, ale cărui calități militare nu trebuie să mai fie astăzi demonstrate, nu pare să fi dovedit, la începutul istoriei lui, aceleași virtuți războinice. Epigrafia japoneză a păstrat texte din primele timpuri istorice ale Japoniei, din ultimul sfert al primului mileniu d. Hr., care arată spaima și disperarea familiilor țărănești față de recrutare. Nimic spartan la aceste mame japoneze de acum o mie de ani. Dar a fost suficientă o lungă eră medievală în cursul căreia s-a format o nouă națiune, cu o mentalitate particulară și un cod de onoare cavaleresc de coloratură religioasă, pentru a da japonezul de astăzi. Unii istorici ai Antichității cred că se poate urmări un proces analog în nașterea militarismului assyrian. Între secolul al XVII-lea și secolul al IX-lea, Assyria este redusă la cel mai îngust teritoriu al ei, fiind continuu în defensivă contra tuturor vecinilor, până când devine la rândul ei, pentru două-trei veacuri, marea putere agresivă a Orientului Mijlociu.

Încă o dată, se dovedește — atât în privința factorilor de stabilitate, cât și în privința factorilor de variație ai caracterului etnic — că elementul psihologic domină elementul propriu-zis biologic.

Dacă presupunem că observația este exactă, cred că acest element psihologic poate fi de asemenea descoperit în alt fenomen, destul de rar, acela al „hibernării" unei culturi.

În anumite împrejurări potrivnice, un popor, o cultură pot să dispară în aparenţă, adică să „hiberneze" — condiţia fiind ca adversitatea să nu fie extremă — şi să reapară câteva secole mai târziu sub un aspect nou şi cu o energie reînnoită. Cazul cel mai izbitor — la drept vorbind cu totul extraordinar — ar fi acela al etruscilor.

Nu pot relua aici dezbaterea asupra originii etruscilor. Are puţină importanţă dacă au fost imigranţi din Asia Mică, cum înclină să creadă cei mai mulţi autori în linia tradiţiei povestite de Herodot, sau dacă reprezentau o insulă preindo-europeană. Important este că în epoca istorică ei au constituit o etnie bine definită, posedând o limbă, credinţe şi moravuri distincte de acelea ale tuturor vecinilor lor; o etnie însufleţită de o putere de expansiune considerabilă, dar care din motive diverse (lipsa de unitate, întâlnirea unor adversari prea puternici: grecii, romanii), a fost brutal oprită în elanul ei. Cotropirea romană trebuie să fi reprezentat o încercare destul de mare pentru ca poporul să se retragă în sine şi să se prăbuşească în apatie colectivă, dar nu îndeajuns de grea pentru ca naţiunea să piară cu desăvârşire. Sentimentul identităţii dăinuie. În ciuda persecuţiilor, a colonizării latine în sudul ţării şi a deznaţionalizării progresive a aristocraţiei lui, lumea etruscă îşi păstrează singularitatea. Sporadic, ea se revoltă împotriva opresorului roman — ultima oară, se pare, sub dictatura lui Sylla. Limba şi obiceiurile etrusce sunt încă atestate de Dionysios din Halicarnas, pe vremea lui Augustus, în timp ce anumite ceremonii religioase ca reuniunile de la *Fanum Voltumnae* dăinuie până sub domnia lui Constantin.

Putem deci în chip legitim să deducem că „personalitatea" etruscă s-a păstrat — ca şi aceea a galilor — până foarte târziu în viaţa Imperiului roman — şi că numai la începutul Evului Mediu, sub efectul nivelator al creştinismului şi de asemenea în mişcarea de solidaritate instinctivă care a trebuit să-i apropie pe toţi vechii „imperiali" în faţa invadatorilor barbari, etruscii s-au topit în masa italică şi limba lor s-a pierdut definitiv.[38] În acest caz, începuturile efervescenţei toscane, adică mijlocul secolului al XIII-lea, se situează la capătul unei perioade de aproximativ opt secole, adică după un timp normal de transformare medievală.

Nu s-a subliniat suficient că Renaşterea italiană este un fenomen aproape exclusiv toscan. Să luăm în considerare, pe o hartă a Italiei, locul de origine al tuturor marilor artişti, al tuturor marilor spirite — pe scurt al „geniilor" Renaşterii: concentrarea lor în Toscana este într-adevăr uluitoare. Peste două treimi din nume se înscriu într-o elipsă orientată nord-vest–sud-est având drept focare Florenţa şi Arezzo, oraşe care se află la o distanţă de numai 60 de kilometri. Avem de-a face probabil cu înflorirea cea mai densă din întreaga istorie a umanităţii, dacă ţinem seama de faptul că înflorirea civilizaţiei elenice s-a extins mult dincolo de Attica, până în insule îndepărtate. De asemenea, concentrare în timp: înflorirea începe în al treilea sfert al secolului al XIII-lea şi se opreşte brusc în al doilea sfert al secolului al XVI-lea. Şi ea a avut loc de la început în Toscana şi numai în Toscana — şi de aici s-a răspândit în Ombria, în Emilia, apoi la Veneţia şi într-o mai mică măsură în Valea Padului. Ce avea Toscana mai mult şi mai diferit de celelalte provincii italiene în acest sfârşit de Ev Mediu? De ce scânteia n-a pornit din Veneţia, regina mărilor, care se îmbogăţise, în toate sensurile cuvântului, prin contactul cu Bizanţul şi Orientul? Sau din Genova; sau din Milano, mai apropiat de lumea germanică şi de Franţa. În sudul Italiei, nimic. Chiar la Roma, în pofida prezenţei atâtor mari artişti atraşi de papii umanişti, nu avem de reţinut decât un nume, şi nu de primă mărime: Giulio Romano, elevul lui Rafael.

Or, dacă privim o hartă a principalelor aşezări etrusce şi dacă ţinem seama de colonizarea sistematică a Etruriei din sud de către romani, deci de deplasarea probabilă a „centrului de gravitate" al etniei etrusce de la sud la nord (de la triunghiul Ombrone–Tibru–Marea Tireniană la valea râului Arno), atunci apropierea celor două hărţi e cel puţin tulburătoare.

Desigur, trebuie să se fi petrecut mişcări de popoare în Evul Mediu târziu, dar probabil în mai mică măsură în Toscana decât în Lombardia şi în toată Italia de nord. În mai mică măsură de asemenea decât în Roma, unde afluxul considerabil de sclavi din Antichitate a trebuit să modifice sensibil compoziţia etnică. Ar fi de altfel pueril să se susţină că prin vinele acestor toscani ai Renaşterii curge chiar sângele etrusc. Nu credem că „sângele", adică ereditatea biologică, are prea mare importanţă după atâtea

generaţii şi atâtea amestecuri posibile. În schimb, moştenirea psihologică, chiar subconştientă, a unui ansamblu care n-a putut să-şi dea toate virtualităţile şi care a menţinut o anumită coeziune, suferind de un sentiment colectiv de frustrare, reprezintă probabil o realitate, susceptibilă să servească drept suport al unei noi culturi, când împrejurările favorizează această reapariţie. Împrejurările? E vorba înainte de toate de *vârsta la care a ajuns noul ciclu de civilizaţie, ne aflăm în acest nou ciclu în perioada de ecloziune*. Astfel, „poporul etrusc" ar fi intrat în hibernare la sfârşitul perioadei de înflorire a civilizaţiei antice fără să fi putut să-şi dea întreaga măsură şi s-ar fi trezit la începutul perioadei de înflorire a ciclului următor.

Sunt conştient de fragilitatea ipotezei mele (deşi observaţia că principalul focar al Renaşterii s-ar găsi în vechea patrie a etruscilor a fost deja făcută). E întotdeauna hazardat să construieşti o teorie pe indici atât de nesiguri, care pot să fie rezultatul unei pure coincidenţe. Am ţinut totuşi să emit această ipoteză pentru ca alţii fie s-o sprijine prin exemple de aceeaşi natură, fie să-i atribuie fenomenului o explicaţie mai satisfăcătoare.

În ceea ce mă priveşte, văd un caz similar în istoria perşilor, deşi paralelismul nu e perfect: perşii au venit târziu în desfăşurarea civilizaţiei Orientului Mijlociu. Ei joacă rolul poporului cezarian, realizator al unităţii. Totuşi, o veritabilă cultură originală n-a avut timpul să se maturizeze înainte ca imperiul lor să fie distrus de greco-macedoneni. Parţii, „verii" lor barbari, sunt aceia care încep renaşterea lor politică, afirmată viguros câteva veacuri mai târziu sub dinastia autohtonă a Sasanizilor; dar veritabila lor renaştere, deplina înflorire a geniului lor creator, *se situează în timpul perioadei de ecloziune a civilizaţiei arabe*, din secolul al IX-lea până în secolul al XII-lea.

În sfârşit, am putea considera ca o a treia variantă a fenomenului de hibernare cazul evreilor din Europa, cu intrarea lor spectaculoasă în câmpul Istoriei, începând mai ales de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când le-a fost permis să se asimileze la civilizaţia occidentală şi când cei mai mulţi dintre ei au acceptat să respecte pariul. Operaţia nu s-a putut face decât într-o Europă pe cale de de-creştinare, dar e aproape sigur că ea conduce în egală măsură, şi progresiv, şi la deiudaizarea evreilor.

*
* *

Cu aceasta, am evocat câteva cazuri în care mi s-a părut că putem vedea trezirea, după o lungă somnolenţă, a anumitor virtualităţi care n-au putut să se realizeze la un popor ca urmare a unor condiţii potrivnice. Dar în afară de această energie înăbuşită, difuză, indeterminată, care mocnea sub cenuşă, ce se *transmite* într-adevăr de la o fază la alta? Care sunt elementele culturale care au trecut de la cultura dispărută la cultura care renaşte? Şi, în general, ce se transmite de la o civilizaţie moartă la aceea care, aproximativ un mileniu mai târziu, îi succedă?

Cred că putem distinge, în elementele constitutive ale unei culturi, trei straturi, permeabile desigur între ele, chiar parţial întrepătrunse, totuşi distincte:

— Mai întâi, ansamblul tehnicilor, de la cele mai elementare, ale agriculturii şi odinioară ale armelor, până la artele care sunt asociate. Această tehnicitate, acest *savoir faire*, se transmite uşor în timp şi spaţiu, deşi progresia ei se realizează şi ea prin salturi; chiar constatăm, de cele mai multe ori, o regresiune clară în perioadele medievale, începând cu tehnicile artelor, regresiune care poate să meargă până la pierderea totală a unei ştiinţe sau a abilităţii tehnice în anumite domenii. Aşadar, chiar la nivelul celui mai impersonal strat cum e acesta, cel mai puţin legat de caracterul unic al fiecărei culturi, nu există o acumulare progresivă şi sigură.

— Un alt strat ar fi reprezentat de creaţiile culturii în domeniul artei şi în cel al gândirii. Din aceste înalte creaţii ale unei civilizaţii, oglindă a sufletului ei şi mesaj pe care această ramură a umanităţii vroia să-l lase Istoriei, nimic nu se transmite generaţiilor următoare. Nimic, sau foarte puţin — trunchiat şi deformat! Moştenirea lăsată de Antichitate Evului Mediu? Ea se aseamănă cu pietrele Forumului şi cu coloanele de temple care au servit la construirea bisericilor şi cetăţilor. Un material brut.

În umbra civilizației majore, înainte ca aceasta să dispară la rândul ei, câte alte culturi n-au pierit fără urmă! Această imensă dramă e astăzi trăită de mulți cu nespusă intensitate. Trebuie să aparții unei asemenea culturi pe cale de a se stinge, sau care moare chiar înainte de a înflori, pentru a înțelege nesfârșita disperare a acelora care asistă neputincioși la dispariția inexorabilă a celor mai prețioase valori ale lor. Cu fiecare cultură care moare, o floare unică se veștejește pentru a nu mai renaște, o mireasmă incomparabilă se risipește pentru totdeauna. Există comori de înțelepciune și poezie în cele mai mici idiomuri, ca și în concepția despre lume a celui mai mic trib destinat dispariției. Toate sunt pierdute — pierdute pentru totdeauna și pentru toți. În viața popoarelor, ca și în toată Creațiunea, ceea ce izbește cel mai mult și scandalizează într-adevăr spiritul este risipa Naturii. Cei care astăzi sunt privilegiați și aparțin culturilor majore pot încă să se legene în iluzia perenității lor. Dar până când? Ce rămâne din Egiptul antic, din Mesopotamia, din Creta, din Mexic și Perú? Și cum am putea avea asigurarea că rasa noastră trufașă, care de veacuri își întinde dominația asupra neamurilor și lucrurilor toate, nu va cădea și ea, odată, în toropeală și apatie?

— Aceste nobile creații ale civilizației majore, care poartă sigiliul geniului ei propriu — arta ei, filozofia ei, religia ei, sistemul ei de drept — nu epuizează totuși conținutul spiritual al civilizației; ele nu traduc toate manifestările ei, într-un cuvânt nu sunt întreaga cultură, ci doar manifestările ei diurne. Dar există în profunzimi un alt strat, mai obscur, mai greu de discernut, mai tainic. E fondul tulbure depus de milenii, din timpuri imemoriale, și care mai răzbate la suprafață, pe ici pe colo, doar sub formă de mituri, de legende, de obiceiuri, de jocuri, de descântece, de superstiții al căror sens primordial s-a pierdut chiar și la aceia care le transmit cu pioșenie din generație în generație.

Aceste elemente nocturne, refulate în străfundurile subconștientului colectiv, nu pot să fie lipsite de orice incidență asupra caracterului etnic, ele apărând în comportamentul rasei și chiar în operele ei majore. Ele sunt comune tuturor culturilor superioare

și oricărei culturi, un fel de substrat necesar, indispensabil, care răspunde neîndoielnic unei necesități elementare. Acest „fond tulbure" se poate afla în antinomie cu spiritul civilizației superioare, și deci în antagonism cu ea — cum se pare că a fost cazul în Grecia antică între tendința „dionisiacă" și tendința „apolinică"[39]; chiar și atunci, acest „fond tulbure" apare tainic în cele mai mari opere ale epocii clasice.

Acest al treilea strat nu este numai cel mai profund în microcosm, în conștiința individuală, fiind mai puțin conștient, mai vechi și mai misterios, dar este de asemenea cel mai profund în lume, în sensul stratificării sociale. Într-adevăr, așa cum am remarcat, culturile superioare sunt, de cele mai multe ori, realizarea unei minorități dominante sau exprimă în primul rând spiritul acestei minorități. Când, în faza de extensiune a civilizației, stilul ei începe să se standardizeze, să se vulgarizeze, să se sleiască, civilizația își pregătește prin asta dispariția totală, în timp ce alte elemente de cultură, considerate minore, vor continua să fie cărate de subconștientul maselor pentru a forma în epocile viitoare tezaurul culturii populare, în care își vor găsi locul, deformate și aproape de nerecunoscut, și câteva giuvaeruri ale vechii culturi superioare. Dar aceasta va fi dispărut pe vecie în creațiile ei cele mai înalte și mai luminoase.

Civilizațiile se ridică desigur cu fiecare generație, dar nu cum se înalță caturile unui monument, unul peste altul, ci așa cum crește, cu vremea, puțin câte puțin, tărâmul cetăților noi, pe ruinele, cenușa și molozul cetăților dispărute.

Note

1. După opinia lui Georges Balandier (*Dynamique des relations extérieures des sociétés „archaïques"*, în *Traité de sociologie*, publicat sub direcția lui Georges Gurvitch, p. 451), cuvântul ar fi de origine americană sau germană. S-ar găsi din 1880 la antropologul american Powell. În 1909, *The Century Dictionary and Encyclopaedia* îl definește așa: „Procesul de adoptare și asimilare a elementelor culturale străine." E curios că antropologul american Ralph Beals, specialist în probleme de aculturare, nu cunoaște aceste antecedente. În articolul său „Acculturation" (în

Anthropology Today, culegere apărută sub direcția lui Alfred Kroeber, Chicago, 1953), el crede că inventatorul cuvântului este germanul Walter Krikeberg, în 1910.

2. Iată definiția pe care o dau Robert Redfield, Ralph Linton și Melville Herskovits, în *Memorandum on the Study of Acculturation*, în *American Anthropologist*, XXXVIII (1936), pp. 149–152, *apud* Ralph Beals, *op. cit.*, p. 380: „Aculturarea cuprinde fenomenele care se produc când grupuri de indivizi aparținând unor culturi diferite intră în contact continuu și direct, care antrenează schimbări în ansamblul cultural de origine al unuia dintre grupuri sau al ambelor." Vezi de asemenea Richard Thurwald, *The Psychology of Acculturation*, în *American Anthropologist*, XXXIV, 1932, pp. 557–569.

3. Școala britanică a gravitat mai ales în jurul lui Bronislaw Malinowski; cf. în special *A Scientific Theory of Culture*, Chapter Hill, North Car., 1944, și *The Dynamics of Culture Change*, New Haven, 1945.

4. A se vedea un bun rezumat în Roger Bastide, *Problème de l'entrecroisement des civilisations et leurs oeuvres*, în Gurvitch, *Traité de sociologie*, citat mai sus, pp. 315–330, care totuși adoptă un punct de vedere prea strict sociologic, manifestând puțină considerație pentru abordarea istorică a problemei.

5. Nu aceasta este opinia lui Sorokin, care susține tocmai faptul că Renașterea a crezut că se inspiră din clasicismul grec, copiind în realitate pseudoclasicismul, deja „naturalist" sau „senzualist", al epocii elenistice și al celei romane; dar teza lui Sorokin este atât de complexă, încât ea ar necesita un întreg studiu dacă am vrea să-i determinăm punctele de concordanță cu teza ciclurilor de civilizație pe care o susținem aici.

6. „Un singur om poate să ducă un cal la adăpat, dar douăzeci nu l-ar putea sili să bea" (după Boswell, în *Viața lui Samuel Johnson*).

7. De remarcat că, printr-o curioasă răsturnare semantică, termenul „colonie" a sfârșit prin a desemna astăzi, cu predilecție, tocmai teritoriile care n-au fost „colonizate" (de către coloni).

8. Ar fi interesant de făcut studii comparative între rezultatele aculturării anumitor etnii africane, artificial împărțite în veacul trecut între Anglia și Franța (de exemplu, la granițele Nigeriei cu Nigerul, ale Nigeriei cu Dahomeyul — azi Bénin —, ale Coastei de Fildeș cu Ghana, fosta Coastă de Aur etc.). Dar cum să fim siguri că pornim de la un „punct zero"? Ar trebui măsurate eforturile pe care puterile tutelare le-au făcut în domeniul infrastructurii, al investițiilor și al educației. Chiar la eforturi echivalente, cum să cunoști de pe acum rezultatele pe care le vor avea pe termen lung abordarea britanică a anumitor probleme și abordarea franceză:

astfel, de exemplu, englezii s-au sprijinit în general pe structurile feudale şi pe şefii clanurilor existente, în vreme ce francezii, fără să răstoarne radical ordinea existentă, au avut totuşi tendinţa să reducă progresiv rolul structurilor tradiţionale. La aceasta se adaugă faptul că Marea Britanie a favorizat menţinerea şi chiar expansiunea anumitor limbi vernaculare, autorizând un învăţământ în aceste limbi şi facilitând dezvoltarea unei literaturi africane scrise, în timp ce Franţa a considerat că „civilizaţia" nu avea de ce să facă aceste ocoluri şi n-a permis oficial decât învăţământul în limba franceză, de la nivelul şcolii primare. Rezultatul a fost *probabil* o dezvoltare mult mai rapidă a alfabetizării — şi a culturii în general — în fostele colonii britanice. Dar există reversul medaliei: mai întâi, prin liberalismul lor în materie lingvistică, britanicii au încurajat indirect dezvoltarea unui limbaj incorect, *Pidgin English*, a cărui proliferare ar putea să pregătească naşterea uneia sau mai multor limbi hibride. Pe urmă, consolidarea limbilor şi literaturilor locale a avut ca efect indirect menţinerea vechilor rivalităţi tribale, tocmai în momentul în care puterea centrală slăbea, şi, pe această cale, accelerarea forţelor centrifuge. Constatăm că de la accesiunea la independenţă a fostelor colonii franceze din Africa, nici una dintre ele n-a cunoscut o dramă comparabilă cu drama petrecută între triburile hausa şi ibos (războiul din Biafra), şi nici chiar tensiunile tribale pe care le mai întâlnim în alte colonii britanice, de exemplu în Kenya, Uganda sau Sierra Leone.

9. Ar fi ispititor să se stabilească o paralelă între procesele de aculturare ale acestor două ţări arabe, deşi condiţiile lor au fost foarte diferite. Mai întâi, sunt de luat în considerare cultura şi structurile sociale (foarte contrastante) de la care s-a pornit şi pe care am putea să le situăm în jurul anului 1830, neglijând primul impact asupra Egiptului, adică cel al campaniei lui Bonaparte, care n-a fost lipsită de consecinţe. Apoi, e de luat în seamă gradul de constrângere, mai redus şi cu o durată mai mică în Egipt, care a fost practic liber până în 1883 şi, din nou, începând din 1922. Totuşi, ar fi instructiv să observăm dacă progresele occidentalizării, în ambele cazuri, au fost mai mari în perioada de libertate decât în perioada de constrângere. Nu ne putem împiedica să gândim că avansul Egiptului se datorează în primul rând (deoarece structurile sociale — existenţa unei clase cultivate — joacă de asemenea un rol) faptului că cea mai mare parte din perioada lui de aculturare s-a desfăşurat în afara constrângerii. Aceeaşi observaţie s-ar putea aplica unei paralele între Madagascar şi celelalte foste colonii franceze din Africa, deoarece Marea Insulă a avut două generaţii de aculturare liberă înainte de cucerirea franceză — în special sub influenţa unor misionari anglicani!

10. *Casa grande e Senzala*; trad. fr.: *Maîtres et esclaves*, Paris, 1952.

11. Există în această privinţă remarci profunde în cartea profesorului Jacques Berque, *Dépossession du monde* (Paris, 1964), cu condiţia să reuşeşti să le extragi din jungla unei poezii exuberante.

12. Un caz-limită: cel al „copiilor-lup". O vreme au fost taxate drept legende povestirile referitoare la nou-născuţii părăsiţi prin păduri şi alăptaţi de animale sălbatice, mai ales de lupoaice. În prezent, au putut să fie observate câteva cazuri (după cunoştinţa mea, ultima dată în India, acum vreo patruzeci de ani); astfel, s-a putut constata că nu numai limbajul, ci un întreg ansamblu de comportamente considerate a fi caracteristice speciei umane apar şi se dezvoltă doar în societate şi în funcţie de un anumit „calendar". Odată trecută o anumită vârstă, individul care a trăit în afara societăţii nu mai poate învăţa unele comportamente. Se vede aici cât de gingaş e caracterul schimburilor dintre individ şi societate. Cea mai mică modificare în aceste schimburi poate avea repercusiuni incalculabile. Problema raporturilor reciproce individ–societate a fost reînnoită de cercetările psihologului american A. Kardiner, în colaborare cu sociologi şi antropologi ca Ralph Linton, C. Du Bois, Ruth Benedict etc. (vezi în special A. Kardiner, *The Individual and His Society*, New York, 1939; *The Psychological Frontiers of Society*, New York, 1945; *War Stress and Neurotic Illness*, New York, 1947; de asemenea, prezentarea filozofică pe care Mikel Dufrenne a făcut-o acestor teorii în *La Personnalité de base*, P.U.F., Paris, 1953, reeditată în 1966; *idem*, contribuţia sa la *Traité de sociologie* de Georges Gurvitch, vol. II, *La Psychologie des vastes ensembles et le problème de la personnalité de base*, pp. 387–401. Pentru cazul particular al „copiilor-lup", cf. Lucien Malson, *Les enfants sauvages, Mythe et réalité*, Paris, 1964 (care însă nu acceptă nici o formă de ereditate psihologică).

13. Vezi rezumatul pe care-l face acestor cercetări M.P. Ostoya („Comment le lapin défend son territoire") în *Cahiers du Collège de Médecine*, 1969, 10 (2), pp. 157–158.

14. Pare puţin probabil să se întâmple aşa, dată fiind pe de o parte structura socială a modelului american şi pe de altă parte extensiunea învăţământului în lume şi, pe această cale, pătrunderea englezei în cele mai diverse straturi sociale. Am putea evoca de asemenea comunitatea culturală pe care utilizarea latinei de către clerici o crease peste graniţele politice şi lingvistice în timpul Evului Mediu. Totuşi, faptul că în mare parte cultura era în mâinile clericilor şi că nobilimea era departe de a avea monopolul ei a împiedicat crearea unei aşa-zise clase internaţionale a „latinizanţilor".

15. În cazul Daciei, durata scurtă a ocupaţiei — abia mai mult de un veac şi jumătate — ne lasă să presupunem că romanizarea a fost accelerată de o importantă imigraţie — de o „goană după aur" (*golden rush*) către minele din Transilvania, ceea ce ar fi permis o aculturare la toate nivelurile, prin amestec de rase.

16. Nu este oare simptomatic, dacă e să-i dăm crezare lui Suetonius, că ultimele cuvinte ale lui Caesar prăbuşindu-se străpuns de douăzeci şi trei de lovituri de pumnal au fost rostite în greacă? (... *et si tradiderunt quidam Marco Bruto irruenti dixisse „kaì sù téknon", De vita duodecim Caesarum*, I, LXXXII). Jérôme Carcopino, relatând faptul în monografia sa *César*, relevă solida cultură grecească pe care o avea Caesar; dar nu acest aspect de cultură aş vrea să-l reţin din relatarea lui Suetonius, ci mai degrabă că limba greacă trebuie să fi fost limba obşnuită a clasei căreia îi aparţinea Caesar. Faptul că un om lovit mortal îşi acoperă faţa recunoscând printre agresorii lui un om pe care-l considera propriul copil şi că rosteşte într-o *limbă străină* aceste cuvinte tragice care au dăinuit peste veacuri — Καὶ σὺ τέκνον „Şi tu, fiul meu!" — dovedeşte că el gândea în această limbă şi o întrebuinţa predilect în intimitate. La fel de bine ni-l putem închipui pe Frederic cel Mare rostindu-şi ultimele cuvinte în franţuzeşte.

17. Sardauna din Sokoto, fost prim-ministru al Regiunii de Nord (a cărui asasinare de către un grup de ofiţeri ibo, în ianuarie 1966, se află la originea războiului din Biafra), nu mai vorbea idiomul peul (fulani), şi nici vărul său sultanul din Sokoto, deşi erau descendenţi direcţi din Usman dan Fodio.

18. Filologul Candrea-Hecht a făcut apropierea dintre un descântec cules în popor în veacul al XIX-lea: „Ciobănaşii te aflară/ Fără mâini te prinseră/ Fără foc te fripseră/ Fără gură te mâncară" cu un descântec latin notat de un medic galo-roman din secolul al IV-lea, Marcellus Empiricus: *Pastores te invenerunt/ Sine manibus colligerunt/ Sine foco coxerunt/ Sine dentibus comederunt* — de-a dreptul stupefiant: formula s-a păstrat cuvânt cu cuvânt, la celălalt capăt al lumii latine, mai bine de o mie cinci sute de ani! (Cf. Dr. N. Vătămanu, *Medicina veche românească*, 1970, p. 138, şi P. Ş. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, în *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, XI (XV), 1984, nota 47).

19. De fapt, numai „transfugi", ca El Greco, au fost în întregime asimilaţi Occidentului.

20. Nu e lipsit de interes aici să facem o apropiere cu domeniul politicii: între maturitatea lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, primul

din „dinastie", care să fi fost cel puțin parțial occidentalizat, adică anul 1681 (s-a născut în 1641), și aceea a strănepotului și omonimului său, eroul de la Missolonghi (1822), sunt în jur de o sută patruzeci de ani.

21. Cf. capitolul despre civilizația occidentală, pp. 152–153.

22. Un exemplu: în 1786, cel mai cult și mai strălucit dintre marii boieri valahi ai epocii, Ienăchiță Văcărescu, erudit în greacă și poet de limbă română, vizitează Viena ca un mare senior. Simțim că în admirația lui față de orașul occidental intră mai multă mirare decât bucurie estetică (același lucru de altfel și în generația următoare, la Dinicu Golescu). O sută douăzeci de ani mai târziu, un tânăr țăran din Carpați, Brâncuși, aproape incult, și care a venit mai mult pe jos la Paris, va fi atât de firesc „aculturat", încât se va afla în fruntea mișcării de reînnoire a sculpturii occidentale.

23. Desigur, considerațiile de natură psihologică ce urmează se adaugă unor factori de întârziere pe care-i putem califica drept materiali, de exemplu timpul necesar formării de noi cadre, încetineala educației în noile științe și tehnici etc.

24. Nu e oare simptomatic faptul că celebrele cânturi epice ale germanilor, conservate în Islanda, poartă numele *edda* care înseamnă literal „străbunică"?

25. Istoricul de vocație ajunge să împingă acest prag, prin practica „documentelor", până în cel mai îndepărtat trecut. Dar este excepția. Am vrut aici numai să indic care este intervalul *normal* de timp în care se desfășoară universul nostru mental, într-un mod mai mult sau mai puțin conștient. Spengler a avut această intuiție când scria: „Istoria efectiv trăită, al cărei ritm este încă simțit, nu depășește niciodată generația bunicului, nici pentru vechii germani și negrii de astăzi, nici pentru Pericle și Wallenstein" (*Der Untergang des Abendlandes*, vol. II, cap. I, I, §7). Să adăugăm o constatare banală, care ilustrează faptul: cu excepția pasionaților de genealogie, puțini dintre noi cunosc numele de fată ale străbunicelor lor!

26. Vezi între alții Daniel Halévy, *Essai sur l'accélération de l'Histoire*, Paris, 1948.

27. *Costum* și *cutumă* au aceeași etimologie.

28. Am semnalat mai sus, în capitolul consacrat civilizației occidentale, că era ispititor să cercetăm limitele infiltrării germanice în Franța, sau cel puțin gradul ei de intensitate, după stilul caselor țărănești: granița dintre Alsacia și Lorena, dintre Normandia și Île-de-France, dintre Haute-Savoie și Savoia etc.

29. În timpul unei călătorii în Madagascar, autorul a fost mai întâi surprins de arhitectura satelor aflate pe podiș, în jurul orașului Antananarivo. El nu reușea „să situeze" stilul acestor case din cărămidă, cu etaj și coloane dreptunghiulare fine în exterior, având înălțimea a două etaje. Ulterior, a înțeles că era probabil o sinteză între stilul local al caselor înalte din lemn cu coloane, așa cum ni le prezintă, conservate, „conacele" regale ale regelui Andrianampoinimerina de la Antananarivo și Ambohimanga, și stilul pavilioanelor din cărămidă al pastorilor anglicani (a căror influență a fost predominantă în evanghelizarea țării în secolul al XIX-lea).

30. Lucrul a fost recent dovedit de Henri Lhote, care a studiat în nordul Saharei un mare număr de gravuri și de picturi rupestre reprezentându-i fără nici o îndoială pe strămoșii neamului peul (sau fulani) în împrejurările vieții cotidiene, care au rămas neschimbate până în zilele noastre. Unele dintre aceste picturi au fost datate, prin metoda carbon 14 : sunt de la mijlocul mileniului al V-lea î. Hr.!

31. Să notăm în treacăt că până și un socio-psiholog de talia lui Kardiner, inventatorul noțiunii de „personalitate de bază", care refuză categoric să admită organicitatea culturilor, când studiază civilizația noastră e nevoit să recunoască existența unei personalități comune omului occidental. El caută să-i găsească sursa (întemeindu-se, ca Toynbee, pe criteriul religios) până la cartea lui Iov — dar știa el oare că tema lui Iov era deja prezentă, cu două mii de ani înainte de Biblie, în mitologia sumeriană?

32. Istoria mai recentă a Africii ne furnizează exemple care prin analogie ne pot arăta cum, într-o anumită arie geografică, limba și moravurile unei etnii pot să se întindă peste etniile din vecinătate, fără să aibă loc în mod necesar un amestec de rase. Astfel, printre triburile tuarege de astăzi, există unul, daussauan, de rasă albă ca celelalte, dar care oferă caractere antropologice clar diferite de acelea ale „adevăraților" tuaregi berberoizi, și, dimpotrivă, o asemănare izbitoare cu rasa alpină. Acest trib care prin moravuri nu se mai distinge de ceilalți tuaregi e pe cale de a adopta și limba tamasheq, pierzându-și puțin câte puțin idiomul particular, care de altfel are asemănări cu limba unui popor negroid: sonrhai! Alte triburi tuarege s-au amestecat cu negrii. Probabil că în câteva secole limba tamasheq sau idiomurile care au ieșit din ea nu vor mai acoperi aceeași realitate etnică.

33. Este, mai ales, cazul „Oamenilor de la Munte" (*Mountain People*) din Statele Unite, în Apalași, unde un grup de europeni, aparținând unui neam deosebit de activ, scoțieni din Irlanda de Nord (*Scotch-Irish*), s-a întors, din cauza unor condiții potrivnice, la o stare de semiprimitivism.

34. La ora actuală, specialiştii au tendinţa să rezerve termenul „rasă" pentru a desemna marile diviziuni bioantropologice, iar termenul „etnie" agregatelor culturale, care sunt produse ale Istoriei. Dar de mai bine de un secol, mai ales de la teoriile lui Taine, cuvântul e atât de folosit în jargonul metodologiei istoriei, încât am crezut de cuviinţă să-l păstrez aici ca sinonim pentru etnie.

35. Studiile recente de caracterologie a popoarelor au pus în lumină consistenţa şi soliditatea constituţiei mentale a fiecărui grup, rezultantă posibilă a anumitor particularităţi fizice, dar mai probabil a unei acumulări istorice. A se vedea în special Paul Grieger, *La caractériologie ethnique*, Paris, 1961. Este vorba de o încercare de a „matematiza" datele caracterelor etnice prin savante clasificări tipologice. Dar metoda utilizată, ancheta sociologică directă, se aplică preferenţial micilor unităţi (provinciilor, etniilor în sens strict, „ţinuturilor") şi — în orice caz — nu permite inducţii asupra trecutului, deci un studiu diacronic. Aceste studii au, aşadar, tendinţa, indirect, să pună accentul pe diferenţierea şi permanenţa caracterelor etnice, în vreme ce aici ne interesăm în primul rând de variaţia relativă a acestor caractere în funcţie de ciclurile de civilizaţie.

36. Această afirmaţie, întemeiată pe situaţia actuală, ar trebui să fie coroborată cu evaluări din epoca medievală, care însă ne lipsesc. Creştinismul syrian e posibil să fi suferit pierderi grave în epoci mai târzii, din cauza, mai întâi, a lungului duel arabo–bizantin, apoi a cruciadelor — în timp ce creştinismul copt pare să fi scăpat de persecuţie datorită îndepărtării lui de zona confruntării.

37. Samaritenii care au supravieţuit până astăzi — câteva sute de indivizi, în regiunea Napluz — pretind chiar că sunt singurii practicanţi ai celui mai pur iudaism. Dacă tradiţia biblică este exactă, Sargon, după cucerirea Samariei (în 721 î. Hr.), i-ar fi deportat pe toţi locuitorii şi i-ar fi înlocuit cu coloni aduşi din est, originari din Cutha. Nu ştim nimic precis despre originea etnică a acestor coloni, dar ştim că înaintea dominaţiei assyriene Cutha mai era considerat ca un oraş sfânt în Mesopotamia de Jos şi nu ne este deci interzis să gândim că aceste populaţii deportate, transplantate în Samaria după crudele metode ale assyrienilor, coborau din vechii sumerieni. În orice caz, este foarte probabil ca samaritenii să se fi distins de evrei prin tipul fizic şi un evreu din vremea lui Isus trebuia să recunoască un samaritean dintr-o primă privire, la fel de uşor cum un român recunoaşte un ţigan sau un francez recunoaşte un nord-african.

38. Unii lingvişti recunosc o influenţă a limbii etrusce în anumite inflexiuni ale dialectului toscan; dacă deducţiile lor sunt exacte, atunci

latina deformată de etrusci e cea care devine, o mie de ani mai târziu, limba literară a Italiei!

39. Iau aceste adjective în sensul antinomic dat de anumiţi filozofi contemporani, mai ales de Spengler. La acesta din urmă, apolinicul este eminamente „luminos", „static", „echilibrat". Dar realitatea istorică va fi fost mult mai complexă. Astfel, e dovedit că tendinţele monoteiste, originare din Orient, s-au bucurat de o oarecare favoare din partea preoţilor lui Apollo, care s-au arătat dispuşi la un compromis cu perşii în momentul uriaşei înfruntări dintre Orient şi Occident în veacul al V-lea î. Hr. Termenul „apollinic" nu are deci legătură cu realitatea istorică, ci cu o abstracţie modernă a atributelor lui Apollo.

Capitolul 3

Despre câteva semne care însoţesc naşterea, creşterea, înflorirea şi dezagregarea culturilor. Oboseala psihologică; comparaţie cu psihologia individuală; efectul oboselii psihologice asupra grupurilor restrânse; destinul unei familii, al unei spiţe de neam; „geniul ereditar" şi limitele lui; dezechilibrele stimulante. Efectul oboselii psihologice asupra marilor ansambluri: fenomenul de retragere a „centralilor" şi de ascensiune a „periferici lor"; cazuri: Imperiul roman, Franţa, Marea Britanie, Rusia, Statele Unite. Rolul periferici lor în actuala mutaţie culturală a civilizaţiei occidentale.

Nu am intenţia de a relua aici enumerarea trăsăturilor particulare care disting fazele succesive ale dezvoltării unei civilizaţii. Le-am semnalat de mai multe ori în cursul studiului prezent.[1]

Amintesc totuşi observaţia că apariţia unei noi civilizaţii este în general însoţită de câteva fenomene singulare. O anumită efervescenţă se manifestă mai întâi. Ea este vizibilă mai ales la popoarele barbare care se pregătesc să invadeze regatele „civilizate". Nici o explicaţie satisfăcătoare nu a fost dată până acum acestor zguduiri bruşte şi acestor migraţii masive. Efervescenţa nu se traduce exclusiv printr-o agresivitate sporită. Ea se poate manifesta în egală măsură printr-o stimulare a spiritului inventiv, axat în primul moment pe tehnica, tactica şi organizarea militare. Ameliorarea armelor, deci a metalurgiei, se poate repercuta pe urmă asupra tehnicilor industriale şi, de aici, asupra agriculturii, navigaţiei etc.; dar, contrar părerii unor autori pătrunşi de gândirea materialistă, aceste tehnici nu posedă nici o virtute proprie, ele neavând o putere creatoare decât în măsura în care au fost „dinamizate" de un element uman. Câte tehnici nu s-au pierdut în epocile îndepărtate ale civilizaţiilor *pentru că ele nu mai interesau*?

Câte altele nu şi-au aşteptat secole sau milenii un „inventator", deşi toate elementele erau la îndemână? La urma urmei, nu chinezii — care le cunoşteau de multă vreme principiul — au profitat de busolă şi de praful de puşcă, ci occidentalii. Iar aceştia, la rândul lor, nu au cucerit lumea *pentru că* inventaseră tunul şi perfecţionaseră navigaţia, ci *tocmai pentru că urmau să cucerească lumea* au inventat tunul şi au perfecţionat navigaţia.

Superioritatea militară a unui grup sau a unei naţiuni, într-un anumit moment al Istoriei, a fost uneori atribuită unei perfecţionări tehnice, unei arme noi, aplicării unei tactici sau unei organizări originale. În general, acest lucru are puţină importanţă. Între societăţile cu dezvoltare sensibil egală, eficacitatea unor astfel de invenţii este de scurtă durată. Adversarul — dacă este animat de voinţa de a se apăra — adoptă repede noua tehnică sau noua tactică, sau le găseşte un antidot. Chiar apariţia elefantului de război sau, mai târziu, cea a tunului nu au fost suficiente pentru a da unei armate superioritate durabilă. Această invenţie, sau mai bine zis această capacitate de a inventa, nu este un fenomen accidental şi izolabil. Ea este un simptom al energiei creatoare, ca apariţia „geniilor".

Uneori, această superioritate tehnică abia se percepe. Din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, puţine lucruri îl disting pe cavalerul francez (sau franco-normand) de cavalerul englez, occitan, aragonez sau chiar sarazin. Şi totuşi, timp de două secole, el este invincibil. Simon de Montfort supune o întreagă ţară cu o mână de cavaleri. Adversarii lor sunt mai numeroşi şi susţinuţi de un întreg popor. Ei nu sunt nici mai puţin bine înarmaţi, nici mai puţin convinşi de dreptul lor, dar sunt doborâţi.

Există, la rădăcină, un fenomen misterios de creştere, o dezvoltare care face ca un anumit grup uman „să explodeze" într-un anumit moment şi într-un anumit sens. Nu ştim mai mult despre acest fenomen. Superioritatea tehnică este un efect, şi nu o cauză.

Mai târziu, mult mai târziu, după perioada larvară, se manifestă de asemenea geniul creator în arte şi gândire, ajungându-se la bruşte înfloriri, la apariţia unor veritabile „buchete de genii". Această apariţie e fără îndoială cel mai sigur semn că civilizaţia şi-a atins maturitatea. Alfred Kroeber o spune clar: *Genuises are*

the indicators of the realization of coherent pattern growths of cultural value.[2]

Sunt încredinţat că nici o explicaţie raţională, logică nu va da seamă de aceste urcări de sevă şi aceste înfloriri. Ele sunt probabil de aceeaşi natură cu bruştele mutaţii ale speciilor. Când vom înţelege cauza şi modalitatea acestor transformări din regnul animal, poate vom pătrunde şi misterul naşterii şi morţii civilizaţiilor.

Se crede de asemenea uneori că minoritatea activă care se află la originea unei civilizaţii se impune printr-o oarecare superioritate *intelectuală*. Astfel, Émile Callot[3] scrie: „...este evident că atribuirea acestei preponderenţe nu se face fără temei şi că alegerea este determinată în virtutea unei preexcelenţe reale într-un gen de activitate ştiinţifică, artistică, religioasă, morală etc. Elita este deci un grup căruia superioritatea recunoscută îi acordă o putere de inovaţie ale cărei efecte se repercutează în tot corpul social." Această opinie mi se pare cu totul greşită. Aureola care înconjoară elita în zorii unei civilizaţii provine exclusiv din virtuţile ei războinice. Restul vine pe urmă — şi *e foarte posibil să nu vină de la această elită*, adică de la nucleul central al acestei civilizaţii sau culturi particulare. Astfel, de exemplu, în Franţa aportul nobilimii militare, creatoare a statului „franc" primitiv, a fost foarte limitat în domeniul creaţiilor spirituale. De asemenea, şi mai evident, am văzut că aportul minorităţii dominante arabe în cadrul civilizaţiei islamice a fost mult inferior contribuţiei elementului persan.

Iată alt semn al acestei indeterminări sau al acestui caracter vag şi anonim pe care-l au marile elanuri de energie creatoare: în domeniul politic — primul în care această energie se manifestă —, când un grup etnic se află în perioada de ascensiune, oamenii au puţină importanţă; ei sunt mereu la îndemână şi nu e deloc nevoie să fie geniali. Este uimitor, şi totuşi foarte semnificativ, că marile reuşite istorice se datorează unor elanuri colective mai degrabă decât unor personalităţi ieşite din comun. În ascensiunea puterii romane, familia lui Scipio, familia lui Paullus Aemilius, familia lui Sylla şi aceea a lui Caesar sunt excepţia. Desigur, perioada de ascensiune favorizează dacă nu naşterea geniilor — putem presupune că apariţia lor *virtuală* e mai mult

sau mai puţin constantă — cel puţin înflorirea lor. Pe urmă ei îşi pun pecetea asupra civilizaţiei. Un om ca Popillius Laenas, eroul întâlnirii din Alexandria cu Antiochos IV, pe care am povestit-o mai sus[4], este probabil un personaj de plan secundar. Istoria a reţinut numele familiei sale mai mult pentru abuzurile şi corupţia unora dintre membrii ei. Caesar şi Augustus apar la timpul potrivit pentru a dota Roma cu instituţii noi, cerute de situaţia ei „imperială", dar nu ei au făcut imperiul. Imperiul roman s-a construit aproape inconştient sub impulsul unei mâini de aristocraţi orgolioşi şi de plutocraţi avizi.

Invers, unele personalităţi excepţionale se pot ivi în perioade de criză sau de declin — însă nu mai pot face nimic pentru a opri procesul. Uneori, chiar îl precipită. O naţiune în ascensiune poate profita de mediocrităţi; o naţiune în declin nu mai ştie să-şi folosească geniile. La rândul lor, aceştia se află într-un dezacord fundamental cu timpul lor, trudesc în zadar sau într-o direcţie greşită, fiindcă sunt rupţi de real — şi virtuţile care în alte timpuri le-ar fi permis să ducă la împlinire planuri măreţe îi poartă acum spre himere. Ne putem imagina că dacă Charles de Gaulle ar fi trăit în secolul al XVIII-lea ar fi fost un al doilea Richelieu şi ar fi izbutit să stabilească hegemonia franceză asupra Europei. El a trăit însă în secolul al XX-lea, şi acţiunea lui a fost de prea multe ori una anacronică şi deci negativă.

Dacă personalităţile de excepţie pot, la rigoare, să lipsească din perioada de ascensiune, nu e mai puţin adevărat că elementul uman, sub forma energiei psihologice colective, este factorul esenţial, pentru a nu spune unic, al reuşitei politice a unei societăţi. S-a insistat mult timp asupra bogăţiilor naturale, asupra situării geografice şi asupra altor factori exteriori. Un examen obiectiv al tuturor cazurilor de succes excepţional al unei rase va dovedi că bogăţia solului n-are nimic de-a face cu apariţia şi avântul civilizaţiilor. Pe un sol ingrat cum e acela al Greciei înfloreşte una dintre civilizaţiile cele mai strălucitoare, în timp ce un sol bogat poate să rămână în paragină multe milenii sau să redevină deşert după ce rasa care l-a fertilizat mai întâi a dat semne de oboseală. Creta, Egiptul, Mesopotamia sunt astăzi ţări sărace, şi nu s-a dovedit că în aceste regiuni climatul s-a schimbat atât de mult din

timpul când acolo înfloreau civilizaţii strălucitoare. Elementul uman e totul. Epoca prezentă, care ridică probleme complexe de dezvoltare economică la scară globală, pornind însă de la ţări cu nivel inegal de „civilizaţie", adică de stăpânire a tehnicităţii industriale (de la savant până la muncitorul specializat), ne permite să punem degetul pe acest adevăr care nu era atât de evident până azi. Elveţia, Danemarca, Norvegia şi Ţările de Jos nu au bogăţii naturale, în termeni de civilizaţie modernă. Şi ce să mai spunem despre ridicarea Germaniei şi Japoniei din ruine sau despre construirea Israelului în deşert?

În schimb, există o altă chestiune, la care se pare că e mai dificil să dăm un răspuns categoric: există o relaţie între creşterile demografice şi elanurile „culturale"? Cu alte cuvinte, elanurile de civilizaţie sunt însoţite mereu de o sporire a populaţiei — şi când această înmulţire e demonstrată, este ea oare o consecinţă a civilizaţiei, sau dimpotrivă a fost un semn precursor?

La drept vorbind, circumscrierea problemei este atât de dificilă, încât ezit să mă pronunţ. Dar nu se poate să n-o semnalez. Dificultatea principală constă în absenţa aproape totală a unor date statistice anterioare epocii relativ recente. Studiile demografice mai sistematice n-au început în Europa decât în secolul al XVIII-lea şi n-au atins o valoare cu adevărat ştiinţifică decât de aproximativ un secol. Pentru timpurile vechi, dispunem de câteva recensăminte cu caracter fiscal, însă numai pentru imperiile puternic organizate. Or, ar prezenta cel mai mare interes tocmai surprinderea câtorva elanuri demografice care să fie anterioare elanurilor culturale sau, cel puţin, concomitente. Problema e complexă: o puternică natalitate, de exemplu, poate foarte bine să fie însoţită de o puternică mortalitate care să-i anuleze efectele. Or, mai ales primul fenomen este semnul unei vitalităţi sporite. În Europa, pentru ţările şi epocile în care observaţia este posibilă, creşterea demografică şi înflorirea culturală (inclusiv expansiunea politică) merg împreună: a se vedea cazul Franţei, din Evul Mediu până în secolul al XVII-lea, al Angliei, de la sfârşitul secolului al XVII-lea la sfârşitul secolului al XIX-lea, şi al Rusiei de la începutul secolului al XVIII-lea la începutul secolului al XX-lea. Dar cauzele posibile ale acestor creşteri şi pe urmă acelea ale stagnării

sunt atât de numeroase şi variate, încât ezit să trag vreo concluzie. Suntem desigur ispitiţi de explicaţii de ordin psihologic: când un grup etnic este însufleţit de o sălbatică voinţă de a se realiza sau numai de a supravieţui, se înmulţeşte pe întrecute (canadienii francezi au ajuns de la 65 000 la 6 milioane şi jumătate în două secole — deci o înmulţire de o sută de ori, pe când populaţia Franţei metropolitane se înmulţea de două ori în acelaşi interval de timp!). Dar cum să explicăm lenta dispariţie a anumitor populaţii izolate, mai ales în insulele Pacificului — chiar fără intruziunea occidentalilor, deci fără traumatism din exterior?[5]

Să lăsăm deschisă problema şi să spunem pur şi simplu că în numeroase cazuri observăm un elan demografic care prevede sau însoţeşte perioadele de înfloriri ale unei culturi. Acest elan e probabil simptomul unui dinamism latent. Dar dacă există aici o condiţie probabil necesară, ea nu e desigur suficientă. Înflorirea unei civilizaţii poate fi contrariată de atâţia alţi factori încât luarea în calcul numai a creşterii demografice este total insuficientă. Invers, se constată o scădere a natalităţii la popoarele „ajunse", sau îndestulate, fără să putem da acestui fenomen, în starea actuală a ştiinţei, o explicaţie psiho-sociologică pe deplin satisfăcătoare.[6]

Scăderea natalităţii ar putea să fie doar o manifestare suplimentară a confuziei psihologice care cuprinde o societate care a încetat să creadă în idealurile ei. Se pare într-adevăr că, atunci când un mare număr de generaţii s-a adăpat de la anumite surse de cultură şi şi-a trăit cu intensitate idealurile, vine un moment în care epigonii lor încetează în mod necesar să mai creadă în ele. Aceste idealuri devin sterile. Fenomenul n-are nici o legătură cu vreo degenerescenţă fizică. El este de ordin pur psihologic. Am semnalat în capitolul despre civilizaţia occidentală[7] transformarea care pare să se petreacă de la începutul secolului al XX-lea. Un alt exemplu ne este furnizat tot în Europa Occidentală de evoluţia politică. După cum nota deja Spengler, conceptul de naţiune, care se formase lent din secolul al IX-lea până în secolul al XIX-lea, şi-a pierdut sensul şi dinamismul. (El anticipa însă puţin, deoarece Tratatul de la Versailles a reprezentat tocmai încoronarea idealului naţionalităţilor, şi aplicarea lui a coincis cu o ultimă răbufnire a naţionalismului, deosebit de violentă în propria

lui țară.) Astăzi lucrul este evident. Dar, așa cum Germania și Italia s-au revitalizat în secolul al XIX-lea doar datorită faptului că și-au realizat târziu unitatea națională, tot așa ne este permis să ne închipuim o trezire a dinamismului european în ansamblul său, sub impulsul unui nou ideal, idealul unității la un nivel superior. Nu-mi permit *să afirm* că realizarea unei Europe unite ar fi suficientă pentru a insufla o nouă ardoare națiunilor europene și pentru a le acorda un nou răgaz de câteva secole, dar mă încumet să afirm cel puțin că „Europa patriilor" a încetat să existe ca sursă vie de ideal.

În interiorul unităților de cultură (civilizații sau națiuni), se poate vorbi de o spiritualitate convergentă în epocile de creștere și de o spiritualitate divergentă în epocile de dezagregare. În toate timpurile, există „partide" antagoniste: un partid democratic și un partid aristocratic, o facțiune „Armagnacs" și o facțiune „Bourguignons", ca în Războiul de o sută de ani; catolici și protestanți, regaliști și republicani. În epocile în care societatea este încă sănătoasă, soluția fiecărui partid este cel puțin una posibilă. Caracteristic epocilor de dezagregare este faptul că soluțiile preconizate sunt imposibile. Tinerimea se revoltă, dar fără un scop definit. Ea nu mai e „revoluționară", ci „contestatară", adică *neagă* fără să știe să reconstruiască. În ceea ce privește intelectualitatea, confuzia în sânul ei este și mai dramatică și semnificativă. S-ar spune că cele mai mari spirite se află din ce în ce mai mult în incapacitatea de a opta politic pentru căile moderației, ale bunului-simț, ale „realizabilului" (pentru a evita termenul devenit peiorativ: realism). S-ar zice că între Maurras și Brasillach pe de o parte, și Aragon și Sartre pe de altă parte, n-ar mai fi loc pentru drumul de mijloc — și aceia care-l adoptă se expun astfel rușinii, fiind considerați în afara marilor curente. Unii sunt totuși niște pasionați. Dar în epocile de dezintegrare, nu-ți mai este îngăduit să fii pasionat de Rațiune. Legitimă e numai pasiunea utopică: utopie arhaizantă sau utopie futuristă, dar oricum utopie. Există aici un semn grav de boală socială. Cum spuneau anticii, *quos vult Iupiter perdere, dementat prius* „pe cine vrea Dumnezeu să-l piardă, îi ia mai întâi mințile".

Multe spirite distinse continuă să creadă că este uşor să lecuieşti această maladie socială. Callot[8], urmându-l pe Towner[9], crede că există cauze similare care au acţionat cu aceleaşi efecte asupra unor colectivităţi succesive din trecut şi că este suficientă o modificare a acestor cauze pentru a atenua aceste efecte neplăcute. La fel credea şi Maurras cu celebra lui maximă: *Politique d'abord*, care presupunea că ar fi suficientă în Franţa o reformă politică (*recte* restaurarea monarhiei) pentru ca relele sociale, pure efecte ale unui regim detestabil, să fie vindecate. Or, tocmai aici se află dificultatea, caracteristica societăţilor bolnave fiind tocmai de a nu se lăsa vindecate. Fără îndoială, un regim politic rău adaptat la o anumită societate poate fi la originea tulburărilor momentane din mecanismul acestei societăţi. Dar se cuvine să remarcăm: mai întâi, că dacă această societate a ales un regim politic inadecvat, e deja dovada unei anumite inadaptări, pe urmă că, dacă nu reformează spontan acest regim care nu-i convine, va fi confirmarea că organismul social e bolnav; în sfârşit, se poate efectiv prezice că de cele mai multe ori acea societate nu va face nici o reformă — dovadă că, aşa cum este, acest regim „convine" stării sale.

La drept vorbind, când o civilizaţie intră în decadenţă, procesul este în general ireversibil. Să mi se ierte o comparaţie trivială: o civilizaţie în dezagregare aminteşte de fenomenul, bine cunoscut gospodinelor, al „maionezei care se taie". Principiul unificator, liantul, dispare subit. Pentru a o „drege", trebuie reluat de la capăt procesul şi adăugate alte ingrediente — dar atunci vom avea altceva.

*
* *

Misterul morţii civilizaţiilor ne tulbură profund. De la Montesquieu şi Gibbon n-a încetat căutarea cauzelor responsabile de decăderea Imperiului roman. Analiza circumstanţelor acestei decăderi, a cauzelor ei posibile şi a efectelor ei vizibile este mereu pasionantă.[10] Dar, deoarece astăzi ştim că, în linii mari, acelaşi proces *se repetă* la un anumit stadiu în viaţa tuturor civilizaţiilor, cum să nu fii izbit de această repetiţie şi cum să nu încerci să-i cauţi o unică şi generală cauză? Să încercăm să dăm acestui fenomen

ineluctabil o posibilă explicaţie prin psihologia colectivă — care, la rându-i, în pofida singularităţii ei, este legată de psihologia individuală, nefiind inteligibilă decât prin ea.

Anumiţi antropologi au întrebuinţat termenul de *oboseală culturală* pentru a caracteriza fenomenul, aparent misterios, de scădere a puterii creatoare şi chiar a *instinctului de coeziune*, observat în anumite societăţi care au devenit subit incapabile să facă faţă exigenţelor mediului sau presiunii exercitate de alte grupuri. Eu prefer să vorbesc de *oboseală psihologică* pentru a sublinia că fenomenul nu este propriu numai colectivităţilor sau societăţilor complexe, dar că-l regăsim la nivelul celor mai mici unităţi, până la individ. La individ, fără îndoială el este în primul rând somatic, deşi elemente psihice pot interveni pentru a provoca îmbătrânirea precoce. Cu foarte puţine excepţii, de la o anumită vârstă, se manifestă o scleroză progresivă a gândirii. Dificultatea de adaptare şi fidelitatea excesivă faţă de aprecierile trecutului sunt însoţite de foarte multe ori de un sentiment de regret, de amărăciune, de frustraţie. Vine apoi domolirea dorinţelor şi a ambiţiilor, adică indiferenţa. Resortul e rupt! Dar această „oboseală" nu este întotdeauna şi în mod necesar rezultatul unei uzuri fizice, al unei îmbătrâniri organice. Ea poate lovi indivizi de toate vârstele, la limită chiar tineri, a căror energie psihică a fost oprită de circumstanţe imprevizibile. Vedem această oboseală de exemplu la anumiţi tineri care au făcut un efort excesiv pentru a atinge un obiectiv deosebit de dificil, aureolat în ochii lor cu un prestigiu exagerat (examene, concursuri de admitere la şcolile superioare etc.); scopul odată atins, se produce o satisfacere prematură a ambiţiei, un fel de slăbire a voinţei. Potenţialul de energie s-a consumat. Ne aflăm probabil în prezenţa unui fenomen psihosomatic. În orice caz, „oboseala" grupărilor umane, chiar a celor mai mici, cum e familia, ne apare ca un fenomen pur psihic.

Într-adevăr, independent de aptitudinile individuale, vedem anumite spiţe ambiţioase, familii care se înverşunează „să urce", şi altele care „se lasă în voia sorţii". Energia cheltuită de familiile care urcă pare total independentă de calităţile intelectuale sau morale ale fiecărui membru al neamului. Se găsesc desigur serii mai înzestrate şi altele mai puţin înzestrate, dar nici o legătură aparentă între energie şi capacităţi, între ambiţie şi talent. Când,

în mod extraordinar, cele două fenomene coincid, putem obţine serii remarcabile — talentul putând să stârnească ambiţia, şi ambiţia să stimuleze talentul.

În toate timpurile şi în toate locurile s-a observat că anumite calităţi de inteligenţă, anumite aptitudini pentru tehnici, ştiinţe sau arte se puteau transmite în anumite spiţe. S-a vorbit de *geniu ereditar*, denumirea fiind chiar titlul unei voluminoase lucrări a lui Sir Francis Galton[11] (care avea el însuşi „geniu ereditar", deoarece era, prin mama lui, nepotul lui Erasmus Darwin şi vărul primar al lui Charles Darwin). Chiar dacă Francis Galton s-a înşelat asupra cauzelor apariţiei descendenţelor ilustre (şi al înfloririlor culturale), pe care o atribuia unor cauze pur fiziologice, el rămâne unul dintre pionierii studiilor genetice şi creatorul eugeniei. *The Eugenics Record Office*, pe care l-a întemeiat la Londra în 1905 (şi care s-a stabilit ulterior la Long Island, New York) a întreprins primele studii statistice de antropometrie. Cantitatea de documente genealogice adunată de acest institut şi studiile sistematice care au fost făcute în cadrul lui, mai ales asupra unui mare număr de fraţi şi surori aparţinând aceleiaşi familii şi asupra unor perechi de gemeni univitelini, nu ne mai permit să punem astăzi la îndoială importanţa primordială a eredităţii în formarea personalităţii. Cazul „dinastiilor" de artişti, de savanţi sau de oameni politici, în toate epocile Istoriei, este prea cunoscut pentru a ne opri asupra lui prea mult.[12] Să citâm totuşi anumite serii remarcabile:

Printre artişti, cel mai des menţionată e familia Bach, în care, de la Veit Bach, brutarul, considerat tradiţional ca ungur din Pressburg/Pozsony (Bratislava) (conform celor povestite chiar de Johann Sebastian) şi până la cei trei fii ai lui Johann Sebastian, există şase generaţii de muzicieni sau de amatori de muzică, din care s-au ivit mai multe zeci de muzicieni distinşi, şi cel puţin patru „personalităţi excepţionale": Johann Sebastian şi cei trei fii ai lui. De asemenea Palestrina, Couperin, Beethoven, Haydn, Mozart aparţineau toţi unor familii de muzicieni.

Galton a alcătuit liste şi a propus nişte statistici. Astfel, pentru patruzeci şi doi de pictori geniali, italieni, spanioli sau flamanzi, el găseşte douăzeci şi una de cazuri de înrudiri ilustre. Dintr-o listă de cincizeci şi şase de poeţi, el găseşte probe de ereditare a talentului în 40% din cazuri.

La oamenii de știință, cazurile de „geniu ereditar" sunt de asemenea numeroase. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, avem dinastia familiei Bernoulli, matematicieni și fizicieni, apoi cazul familiei Cassini, astronomi și topografi timp de patru generații, familia Jussieu, trei generații de botaniști, familia Becquerel, patru generații de fizicieni. Am citat mai sus cazul familiei Darwin: Erasmus Darwin (1731–1800), poet și unul dintre cei mai buni fizicieni ai timpului său; cei doi nepoți ai lui, Charles Darwin și Francis Galton; strănepotul lui, George Howard Darwin, al doilea fiu al lui Charles Darwin, astronom și inovator în domeniul geologiei. Euler are un tată matematician și trei fii astronomi, fizicieni, matematicieni. În familia Saussure sunt fizicieni și naturaliști din tată în fiu. John Stuart Mill este fiul lui James Mill, istoric, filozof și economist. Și exemplele s-ar putea înmulți.

În alte cazuri, „geniul ereditar" este mai variat: Aldous și Julian Huxley sunt nepoții marelui naturalist Thomas Huxley. Jean-Paul Sartre este nepotul doctorului Albert Schweitzer. Frații Maurice și Louis de Broglie sunt strănepoții Albertinei de Staël și coboară deci din Mme de Staël și din Necker, al cărui tată era profesor de drept la Geneva, iar fratele, nepoții și strănepoții de frate sunt de asemenea toți universitari.

În secolul al XVII-lea, familia Arnaud dă în aceeași generație patru personalități excepționale în teologie și filozofie și un diplomat de valoare în generația următoare. Marile reușite financiare (care ajung uneori la politică) sunt și ele adesea opera unor veritabile dinastii. Să citățm dintre cele mai cunoscute: Medici, Fugger, Dupont de Nemours, Rothschild, Krupp, Rockefeller, Ford, Schneider, de Wendel etc.

Domeniul politicii ne furnizează exemple și mai numeroase, deoarece politicianul, care în timpul vieții deține prim-planul scenei mai mult decât artistul sau savantul, îl atrage pe biograf într-o mai mare măsură, poate și pentru că numeroase personaje reținute de istoria evenimențială aparțin unor familii regale sau aristocratice a căror genealogie poate fi ușor trasată. Mai mult decât în altă parte, aici vedem cum personalitatea de excepție este în general rezultanta unui fenomen de interferență, al întâlnirii fortuite între două spițe deosebit de înzestrate, sau împlinirea unui *crescendo* într-o spiță ambițioasă.

Adevăratul geniu rămâne fără îndoială ireductibil la orice explicaţie sociologică sau biopsihologică, deoarece el este un caz „monstruos". Totuşi, în cazul în care investigaţia genealogică este posibilă, constatăm adesea semne prevestitoare în două sau trei generaţii precedente. (De altfel, nu este exclus ca acolo unde geniul pare să ţâşnească din neant să fie doar ignoranţa noastră în privinţa antecedentelor familiale care ne împiedică să urmărim lenta ascensiune şi progresiva ascuţire a inteligenţei.) La început, în aproape toate marile dinastii a căror amintire ne-a fost păstrată de istorie, găsim două sau trei generaţii de personalităţi puternice sau întâlnirea a două descendenţe excepţionale. Pericle este fiul lui Xanthippos, învingătorul de la Mycale, iar mama lui, Agarista, aparţine familiei cvasiregale a Alcmeonizilor care l-a dat, între alţii, pe Clisthene. Alexandru este fiul unui om cu calităţi ieşite din comun, iar mama lui, Olympia, pare să fi fost şi ea cu totul remarcabilă. În India, în neamul Maurya, Aśoka este precedat de două generaţii puternice. În neamul Gupta, aceeaşi înflorire de patru generaţii strălucitoare. La fel la Genghishanizi şi Timurizi.

În Occident, Carol cel Mare este precedat de cel puţin cinci generaţii ascendente de la Pepin de Landen, dintre care două sunt excepţionale, acelea ale lui Carol Martel şi Pepin cel Scurt. Frederic II de Hohenstaufen s-a ivit din trei descendenţe ilustre: aceea a ghibelinilor prin bunicul lui, Frederic Barbarossa, aceea a guelfilor prin mama acestuia din urmă, şi aceea a familiei Hauteville din Sicilia prin propria lui mamă. Carol Quintul este un caz tot atât de interesant, reunind în el moştenirea a patru descendenţe ambiţioase, prin cei patru bunici ai lui, Ferdinand de Aragon, Izabela de Castilia, Maximilian de Habsburg şi în sfârşit Maria de Burgundia, fiica lui Carol Temerarul.

Bourbonii, care dau în prima generaţie domnitoare pe Henric IV şi în a treia pe Marele Condé şi pe Ludovic XIV, provin de asemenea din două familii în ascensiune, familia d'Albret (mama lui Henric IV este strănepoata lui Alain cel Mare d'Albret) şi aceea a Bourbonilor (nu sunt decât două generaţii, la moartea lui Petru II de Beaujeu în 1503, de când ramura mezină căreia îi aparţine Antoine de Vendôme, tatăl lui Henric IV, a moştenit ducatul de Bourbon şi primul rang în eventuala succesiune la tron).

Puțin înainte, familia ducilor de Guise, ieșită dintr-o ramură mezină care moștenise succesiv prin două femei ducatul Lorenei, dăduse și ea două sau trei generații deosebit de ambițioase.

Dacă ne-am permis această digresiune în domeniul „geniului ereditar", am făcut-o nu atât pentru a insista asupra unei ipoteze care astăzi este acceptată în bună măsură, ci mai ales pentru a sublinia corolarul ei, și anume: *dacă există geniu ereditar — altfel spus dacă observăm efectiv descendențe în care capacitățile și energia creatoare se întâlnesc pentru a da o serie de personalități de excepție — această serie nu durează și, mai ales, nu este indefinit perfectibilă*. La capătul a două sau trei generații, cel mult patru, „vâna" pare să se epuizeze. Nu e vorba însă de o istovire fiziologică. Ludovic XV n-avea nici mai puțină vitalitate, nici mai puțină inteligență decât străbunicul lui, Ludovic XIV, dar era un diletant și un iubitor de plăceri. Alcibiade era probabil la fel de înzestrat ca strămoșii săi Pericle și Clistene, dar era risipit, extravagant și instabil. E vorba de o oboseală psihologică. Iar această oboseală apare cu atât mai devreme, cu cât individul într-adevăr excepțional s-a ivit mai curând în serie. Dacă ambiția familială e satisfăcută dincolo de speranțe, descendenții vor fi fie indiferenți față de propria reușită, fie inhibați de succesul ascendentului. Când, cu totul neobișnuit, un nou „geniu" apare într-o familie ilustră, după mai multe generații de relativă estompare, putem fi siguri că la originea acestei resurgențe găsim fie o încrucișare cu o spiță în curs de ascensiune, fie orice alt caz de dezechilibru stimulant sau de adversitate creatoare (mezalianță, naștere ilegitimă, sărăcie umilitoare, infirmitate fizică, inversiune sexuală etc.).

Se pot căuta de asemenea explicații biologice pentru această epuizare a unei descendențe înzestrate.

Lucrările recente de genetică — atât cele realizate prin observarea sociologică a diferitelor grupuri umane, cât și cele întemeiate pe experiențe asupra animalelor — au stabilit că o anumită „perfectibilitate" poate fi remarcată de la o generație la alta, cel puțin pentru un anumit timp. S-a observat (mai ales în America, pe scară mare) că, *în medie*, copiii cuplurilor de intelectuali aveau o mai mare ușurință pentru studiu decât copiii muncitorilor manuali, chiar în situația în care ei erau prin accident separați de mediul

lor familial, a cărui influenţă, exercitată de la o vârstă timpurie, ar fi mărit „avansul" şi, în orice caz, ar fi falsificat observaţia. Această observaţie este astăzi coroborată cu experienţe tulburătoare făcute pe generaţii succesive de şoareci: nu numai că anumite familii de şoareci selecţionate sunt mai apte decât altele să înveţe „manevre" de inteligenţă, dar, lucru şi mai uimitor, hrănind pui de şoareci cu creierul şoarecilor care au învăţat să execute anumite „manevre", şoarecii astfel crescuţi sunt mai capabili să înveţe la rândul lor decât cei care au primit o hrană normală. Dacă nu sunt infirmate[13], aceste experienţe ar dovedi posibilitatea unei perfecţionări progresive a calităţilor de inteligenţă din generaţie în generaţie. Nu e încă vorba de ereditatea caracterelor dobândite — deoarece *stricto sensu* nu un caracter nou a apărut în linia de descendenţi —, ci de o receptivitate sporită; de rafinarea, ascuţirea anumitor calităţi existente.[14]

Dacă această ameliorare ereditară, dacă această „acumulare de inteligenţă" e pe cale de a fi dovedită, cum se face că ea nu este indefinită? Or, se constată că descendenţele superioare sunt foarte repede lovite de neputinţă, de degenerescenţă sau de extincţie. Există aici ceva tulburător şi misterios. Totul se petrece ca şi cum ne-am afla în prezenţa unei legi a Naturii: pentru a menţine un anumit ritm general în înaintarea umanităţii, pentru a opri creşterea exagerată a anumitor ramuri, într-o direcţie unică şi excesivă, şi pentru a evita riscurile de dezechilibru în interiorul unei societăţi date, echilibrul se restabileşte firesc printr-o întreagă serie de mecanisme: de exemplu, debilitarea ca urmare a unor condiţii prea facile sau a desfrânării ori a excesivei endogamii. Există de asemenea uniuni nepotrivite (din punctul de vedere al eugenistului), deoarece „spiţa în ascensiune" nu s-ar alia întotdeauna cu o altă spiţă ascendentă în aşa fel, încât să cumuleze dispoziţiile de inteligenţă sau cel puţin să le păstreze. Moştenitorul, convins în sinea lui că potenţialul intelectual al ramurii este suficient pentru a asigura calitatea descendenţei lui, va căuta mai degrabă alianţa banului, a frumuseţii sau a numelui — fără să-şi dea seama că hazardul distribuirii genelor poate foarte bine să grupeze în progenitura lui cele mai puţin bune virtualităţi ale rasei lui cu acelea deja mediocre ale „soţiei" alese.

Dar mecanismul imediat de frânare a progresului continuu al unei descendenţe — mecanism comentat pe larg de sociologii moderni — ar fi acela al „fecundităţii diferenţiale". În toate ţările (cel puţin în cadrul civilizaţiei occidentale, deoarece în alte societăţi practicarea poligamiei în clasele cele mai înstărite ar tinde mai degrabă spre efectul contrar) s-a constatat că numărul copiilor în straturile înstărite ale populaţiei, şi mai ales la intelectuali, este mai mic decât în straturile sărace. În ţările anglo-saxone s-a încercat chiar, în urma unor anchete pe scară mare, să se exprime în cifre această fecunditate diferenţială: numărul de copii ar fi invers proporţional cu coeficientul de inteligenţă (I.Q.) al părinţilor! Cauzele acestui fenomen sunt multiple, nu e aici locul să le enumerăm pe acelea care au fost propuse şi care se sprijină, firește, pe studierea societăţii occidentale contemporane. Să ne oprim totuşi o clipă asupra încercării lui Corrado Gini de a oferi o explicaţie biologică[15]: ar exista o evoluţie a plasmei germinative a speciei. Celulele germinale ar avea, ca celulele somatice, un ciclu de dezvoltare care se desfăşoară de-a lungul mai multor generaţii şi care se manifestă printr-o reducere graduală a puterii de reproducere. Paralel, într-o primă fază, s-ar dezvolta calităţile intelectuale, condamnate şi ele să piară la capătul unui anumit număr de generaţii. Clasele superioare ar fi formate mai ales din descendenţe ajunse la punctul cel mai înalt al parabolei lor evolutive; dar, ajunse la vârf, ele ar începe să decadă lent până la dispariţie, fiind înlocuite de descendenţele tinere ale claselor inferioare care se află în faza ascendentă a ciclului lor. Acesta ar fi metabolismul social, sau fenomenul de circulaţie a elitelor, semnalat deja de Jacoby în veacul al XIX-lea.

Această ipoteză biologică n-a fost încă nici confirmată, nici infirmată de experienţe sau de observaţii concludente.[16] În ceea ce mă priveşte, nu o cred întemeiată: mi se pare că dispariţia liniilor ilustre de descendenţi se datorează celor mai diverse cauze, uneori pur accidentale, şi fecunditatea diferenţială în societatea occidentală se explică foarte bine prin raţiuni sociologice. În privinţa degenerescenţei, ea este mai des de ordin moral decât fizic[17], ceea ce îmi întăreşte convingerea că este rezultatul unui proces psihic. Dacă aşa stau lucrurile, atunci fenomenul de epuizare sau de

retragere a spiţelor celor mai „răsărite" — fenomen care îi alarmează pe eugenişti — ar fi, dimpotrivă, necesar înaintării echilibrate a Civilizaţiei; căci pierderea automată de energie într-o descendenţă înzestrată nu poate să ducă pe termen lung decât la stagnare şi degenerescenţă. Ar fi, aşadar, în interesul societăţii ca cele mai înzestrate spiţe să se stingă repede. Într-un număr impresionant de cazuri, ne dăm într-adevăr seama că Natura prevede această stingere prin cele mai diverse mijloace. Mai întâi, prin lipsa de descendenţă; de cele mai multe ori, marile genii ale Istoriei — e un fapt adeseori pus în evidenţă — nu lasă urmaşi. Cazul lui Bach apare ca o raritate. Cei mai mulţi „titani" ai Istoriei dispar fără moştenitori: Michelangelo, Leonardo, Descartes, Newton, Beethoven, Balzac etc. Uneori, intervine şi hazardul — sau răutatea oamenilor: fiul lui Alexandru şi cel al lui Caesar pier asasinaţi; fiul legitim al lui Napoleon moare tânăr, într-o semicaptivitate, iar descendenţa ilegitimă este mediocră. Ca şi în cazul „cezarului" chinez, Qin Shi Huangdi, a cărui dinastie se stinge la a treia generaţie, în masacre.

Aceste ultime fenomene, care scapă oricărei explicaţii raţionale, răspund probabil unei necesităţi organice a speciei, şi e inutil să ne scandalizăm. Soarta urmaşilor de oameni iluştri care nu s-au stins imediat este revelatoare. Iată, după Marcel Granet, ce gândeau vechii chinezi despre acest proces inexorabil de decădere a dinastiilor regale:

> „Puterea oricărei dinastii rezultă dintr-o Virtute (*tô*) sau dintr-un prestigiu (*De sau Deyin*) care are un timp de plenitudine (*cheng*), apoi decade (*Shuailuo*) şi, după o înviere (*Xing*) efemeră, se epuizează şi se stinge (*mie*). Atunci dinastia *trebuie* să se stingă (*mie*), să fie suprimată (*jin* sau *mie-jin* = exterminată), deoarece *ea nu mai are Cerul de partea ei* (*Bu Tian*): Cerul (*Tian*) încetează de a mai privi pe regi ca pe fiii lui (*Zi*). O familie nu poate furniza Chinei regi, Fii ai Cerului (*Tian Zi*), decât pentru perioada în care Cerul îi acordă o învestitură (*ming*). Această învestitură, acest mandat ceresc, e întotdeauna ceva vremelnic. Cerul e schimbător, neiertător. Favoarea lui se mistuie şi piere. Marea fericire (*Da Fu*) nu se întoarce a doua oară."[18]

Avem aici, exprimată în termeni de teologie extrem-orientală, o observaţie universal valabilă: căci nu numai pentru Fiii Cerului e „timpul plenitudinii" numărat, ci şi pentru orice neam care se ridică deasupra mulţimii.

Lenta degenerescență, la Roma, a dinastiei iulio-claudiene este o ilustrare elocventă a acestui proces. E chiar de două ori remarcabilă: mai întâi, pentru că este evidentă, apoi pentru că este relativ lentă. Și credem că este lentă *pentru că succesiunea acestor împărați nu s-a făcut în ordine normală, din tată în fiu, ci prin adopțiune și înrudire prin femei.* Or, transmiterea numelui, titlului sau a tronului prin femei a dat în general ramurii descendente un nou impuls, pentru că descendența adoptivă face instinctiv un efort mai mare pentru a dovedi că este la înălțimea ramurii masculine care s-a stins. (Am văzut cazul membrilor familiei de Guise, a căror ambiție neînfrânată, nemăsurată și a căror insistență de a evoca o îndepărtată ascendență carolingiană se explică poate prin faptul că ei sunt o ramură mezină a unei familii care a moștenit succesiv ducatul de Lorena prin două femei; într-o altă ramură ilustră, aceea a familiei Vasa, descendența din Gustav Vasa și din nepotul său, Gustav Adolf, ambii personalități ieșite din comun, s-ar fi epuizat fără îndoială mai repede pe linie masculină, dar Carol XII este strănepotul unei surori vitrege a lui Gustav Adolf.)

Iată cum se prezintă situația la cezari:

Mai întâi, o generație pregătitoare a ambiției familiale, aceea care îl precedă pe Caesar și care o dă pe mătușa lui, *Iulia*, soția lui Marius (care nu e patrician). Vine apoi geniul: *Iulius Caesar.* La a treia generație după el, avem o puternică personalitate, pe nepotul lui de soră, *Octavianus*, viitorul Augustus — de două ori stimulat, mai întâi datorită descendenței lui, prin femei, din *Gens Iulia* și apoi prin faptul că ramura lui paternă nu era patriciană. La a patra generație, găsim un om de mare valoare — sau care era cel puțin o mare speranță —, nepotul lui Augustus, *Marcellus*, fiul surorii sale Octavia. La a cincea generație, îi avem pe *Germanicus* și *Claudius*, nepoții Octaviei prin mama lor Antonia Minor. Claudius ar fi putut să fie ceea ce numim astăzi „un universitar distins", dar în politică el este deja o personalitate slabă. La a șasea generație, avem doi nebuni: pe *Caligula* (nepotul Iuliei, fiica lui Augustus, prin mama sa Agrippina „cea Bătrână" și strănepot al Octaviei, sora lui Augustus, prin tatăl său Germanicus) și pe *Nero* (și el cu dublă descendență din Octavia, atât prin tatăl lui, Ahenobarbus, fiul Antoniei Maior, cât și prin mama lui, Agrippina „cea Tânără", fiica lui Germanicus).

Se adevereşte astfel că o pregătire, adică o rafinare progresivă a facultăţilor intelectuale (fenomen esenţial biologic), poate favoriza o izbucnire de personalităţi excepţionale. Dar mecanismul oboselii psihologice restabileşte foarte curând echilibrul, slăbind puterile generaţiilor următoare. (Vedem aici cât de deşartă este mândria pe care aristocratul o trage din vechimea numelui: pe de o parte, pe plan biologic, combinările de gene sunt atât de numeroase la capătul câtorva generaţii, încât probabilitatea de a fi moştenit în mod semnificativ un strămoş patern de gradul patru sau cinci este infimă şi, în orice caz, rezultatul unui hazard extrem; iar pe de altă parte, sub efectul oboselii psihologice, se dovedeşte că există cu atât mai puţine şanse de a te distinge tu însuţi cu cât există mai multe generaţii care s-au distins înaintea ta.)

O ultimă precizare: se vede din cele precedente că ceea ce autorii pun de obicei sub eticheta „ereditate psihologică" este în realitate o ereditate biologică cu incidenţe psihologice (expresia „ereditate biopsihologică" ar fi mai adecvată). Ea poate acţiona chiar asupra unui copil crescut în afara familiei lui naturale şi care îşi ignoră ascendenţa. Dar se poate întrevedea — în aceeaşi direcţie — acţiunea unei influenţe a mediului familial, difuză, impalpabilă, cel mai adesea inconştientă (ambiţia unei descendenţe nu este în mod necesar inculcată, ea se respiră). Această ereditate pur psihologică, adică abstractă, independentă de suportul biologic, se adaugă celeilalte. Ea se raportează nu la „sângele" efectiv moştenit de la ascendenţi, ci la ceea ce se crede că s-a moştenit de la ei — şi, cu acest titlu, ar putea la fel de bine să atingă într-o familie un copil adulterin care se ignoră ca atare. E vorba mai mult de o *moştenire psihologică* decât de o ereditate, şi această moştenire e în primul rând cea care se istoveşte şi se risipeşte. În ea se manifestă mai întâi o oboseală psihologică.

Cred că această regulă a epuizării şi retragerii necesare a ramurilor superioare nu suferă excepţie. Cum am spus mai sus, când evenimentul pare să infirme această aserţiune, infirmarea e doar aparentă, deoarece găsim de fiecare dată la originea acestei reînnoiri un impuls provocat de un dezechilibru pe care l-am numit contrarietate sau adversitate stimulatoare. Reacţia de supracompensare (*overcompensation*) descrisă de psihanaliză este unul dintre motoarele pe care le întâlnim cel mai adesea la originea formării

caracterelor excepţionale. Ea acţionează mai întâi în sensul restabilirii echilibrului rupt, dar nu este într-adevăr creatoare decât în măsura în care efectul ei, depăşind echilibrul, provoacă un dezechilibru în sens invers.

Iată ce scrie C.G. Jung, într-un alt context[19], însă afirmaţia lui are legătură cu ipoteza prezentă:

> „*Tot ceea ce este omenesc este relativ, întemeindu-se pe contraste interioare; deoarece toate fenomenele sunt de natură energetică*. Or, fără un contrast, n-am putea avea energie. E mereu necesar să preexiste tensiunea dintre sus şi jos, dintre cald şi rece etc. pentru a lua naştere şi pentru a se desfăşura procesul de compensare care constituie tocmai energia. Tot ce este viu este energie şi, în consecinţă, se întemeiază pe tensiunea contrariilor."

Energia degajată de această tensiune a contrariilor, de această ciocnire a contrastelor interioare se orientează absolut firesc spre setea de putere sau pur şi simplu de afirmare (în termeni hegelieni = de *recunoaştere*, ne afirmăm mereu *împotriva* altora sau *pe deasupra* altora). În acest sens, universul subconştient al *libidoului*, pus în lumină de Freud sub aspectul său sexual, nu justifică suficient comportamentul uman în general, nici chiar în implicaţiile lui cele mai subtile şi eterate. Cu Adler, aş fi ispitit să dau prioritate, ca motor, setei de dominaţie sau de afirmare, care se manifestă din cea mai fragedă copilărie. Există probabil o parte de adevăr în ambele teze, şi cele două impulsuri trebuie să fie intim şi inextricabil legate; dar motorul propriu-zis este setea de putere. (Lucrul este văzut într-un caz-limită, ca acela al lui Don Juan: cele mai recente studii de sexologie tind să probeze că „tipul" Don Juan nu e în mod necesar înzestrat cu un apetit sexual peste medie — tipul Don Juan caută cu totul altceva decât satisfacerea unei trebuinţe fizice; ceea ce caută el înainte de toate este posesiunea, dominaţia, puterea absolută asupra celui mai mare număr posibil de „adversari". Motorul primordial al „donjuanismului" nu e sexul, ci orgoliul.)

Cum am spus, găsim de asemenea de cele mai multe ori la originea formării unui caracter excepţional un dezechilibru fundamental. Complexe nemărturisite sau inconştiente, deviaţii sexuale,

infirmităţi fizice, urâţenie naturală, naştere ilegitimă, amestec de rase, ascendenţe dizarmonice sau tradiţii familiale puternic contrastante. Alături de conflictele de caracter dintre generaţii, iată pârghiile pe care le găsim cel mai des în spatele celor mai înverşunate ambiţii şi a celor mai tenace voinţe — cu condiţia, evident, ca voinţa să învingă dificultatea iniţială, altminteri aceasta, în loc să fie stimulatoare, poate duce la inhibiţie. Nu am pretenţia absurdă să explic întregul geniu prin jocul dezechilibrelor fundamentale ale personalităţii. Am vrut numai să subliniez că, la talent egal, personalitatea care va fi stimulată de această contrarietate va avea, în comparaţie cu o alta, mai multe şanse de a-şi hrăni pasiunea şi de a-şi întreţine ambiţia. Pe de altă parte, dezechilibrul, perceptibil actorului, poate să nu fie perceput de terţi, sau să fie perceput într-un grad mai mic. Nu valoarea absolută a dezechilibrului fundamental este cu adevărat importantă, ci perceperea lui intimă de către actor.

S-a scris mult despre bastarzii iluştri şi de asemenea despre efectul probabil pe care anumite tare l-au avut asupra bărbaţilor de geniu. Mi se pare că nu s-a remarcat destul o altă cauză, mai puţin vizibilă, dar poate mai frecventă, a dezechilibrului stimulant: aceea a căsătoriilor inegale, numite mezalianţe dacă adoptăm punctul de vedere al celei mai pretenţioase dintre cele două spiţe. Să le numim căsătorii inegale sau uniuni disparate, făcând abstracţie de punctele de vedere ale ambelor spiţe. Am emis deja ipoteza că înrudirea cu un neam proaspăt apărut poate să justifice, adesea, reapariţia geniului în descendenţele epuizate de multă vreme. Mai mult decât probabil, Winston Churchill nu mai datora mare lucru ilustrului său strămoş din veacul al XVII-lea, ducele de Marlborough, şi ambiţia înverşunată care-l chinuia din tinereţe, dorinţa de a uimi şi a şoca, voinţa de a răzbate şi domina le datora căsătoriei tatălui său cu fiica unui parvenit american, Leonard Jerome. În sens invers, Mazarin era fiul unei Orsini. Richelieu s-a ivit dintr-o dublă cascadă de uniuni disparate: bunicul lui, mic nobil de provincie, s-a căsătorit în înalta aristocraţie, în vreme ce tatăl lui a luat de nevastă o burgheză. Exemplele sunt nenumărate. Amestecul de rase poate acţiona în acelaşi sens. Se cunoaşte cazul lui Alexandre Dumas şi cel al lui Puşkin, strănepotul „etiopianului" Abraham

Petrovici Hannibal (de fapt, tânăr negru cumpărat pe piaţa de robi din Constantinopol).

Dar cele mai tipice exemple ale efectului pe care îl pot avea asemenea contraste le găsim poate în ascendenţa a două femei ilustre ale literelor franceze: George Sand şi contesa de Noailles.

George Sand (Aurore Dupin de Francueil) era, prin bunica ei — fiica naturală a mareşalului de Saxa — stră-strănepoata lui August II al Saxoniei şi al Poloniei, şi a contesei Marie-Aurore de Königsmark, despre care Voltaire a spus că a fost cea mai renumită femeie pe două secole în urmă — şi care era la rândul ei nepoata lui Johann-Christoph de Königsmark, unul dintre cei mai buni generali ai lui Gustav Adolf. Avem aici un caz de „geniu ereditar", întreţinut şi stimulat printr-o dublă legătură nelegitimă (Maurice de Saxa, fiul natural al lui August II, şi Marie-Aurore, bunica lui George Sand, fiica naturală a mareşalului cu o oarecare Marie Rinteau). În sfârşit, când familia de-abia îşi regăsise „onorabilitatea" prin căsătoria menţionatei Marie-Aurore cu numitul Dupin de Francueil, fiul lor Maurice, tatăl lui George Sand, s-a încurcat cu Antoinette Delaborde, fiica unui păsărar, fost hangiu, pe care avea s-o ia de nevastă când aceasta aştepta un copil, adică pe viitoarea George Sand. Se remarcă suita extraordinară de legături nelegitime şi de mezalianţe din care a ieşit eroina noastră.

Cazul contesei de Noailles este asemănător, deşi invers:

Anna Basarab-Brâncoveanu este rezultatul întâlnirii a două neamuri ambiţioase şi relativ „parvenite", care se ridică într-un secol printr-o suită de căsătorii ilustre. Dinspre partea tatălui, străbunicul, Dimitrie Bibescu, este din boieri vechi, dar relativ obscuri; a făcut avere şi s-a căsătorit într-una dintre cele mai mari familii româneşti din timpul său: Văcăreştii. Cei doi fii ai lui, educaţi în Franţa, George Bibescu şi Barbu, adoptat Ştirbei, vor domni pe rând în Ţara Românească (prin alegere). A treia etapă: George Bibescu se căsătoreşte cu Zoe Mavrocordat care, adoptată de ultimul Basarab-Brâncoveanu, era obligată să transmită primului ei fiu numele prestigios al Basarabilor şi Brâncovenilor. Acest fiu a fost tatăl Annei de Noailles. — Ascendenţa maternă e la fel de interesantă: mama ei era fiica lui Musurus Paşa, grec din Creta, devenit ambasador al Turciei la Londra şi chiar mare-vizir, şi a Anei Vogoride, care aparţinea unei familii de origine bulgară, recent elenizată, şi care servea Înalta Poartă de două generaţii, în cele mai înalte funcţii, şi căuta prin toate mijloacele să

dobândească tronul Munteniei şi al Moldovei.[20] Din acest curios amalgam de ambiţii politice şi nobiliare trebuia să iasă Anna de Noailles.

*
* *

Am zăbovit puţin asupra procesului de oboseală psihologică la nivelul unor spiţe sau neamuri — şi asupra trezirii posibile, sub efectul unor dezechilibre stimulatoare — pentru că el lămureşte fenomenul asemănător care se produce la nivelul societăţilor mai complexe: naţiuni şi civilizaţii.

La acest nivel, una dintre cele mai caracteristice manifestări ale oboselii psihologice este *fenomenul de retragere progresivă a „centralilor" şi de ascensiune progresivă a „periferici-lor"*, atunci când societatea complexă atinge faza ei descendentă.

Numesc *centrali*, în interiorul unei culturi date, elementele etnice sau sociale, adesea o minoritate, care au iniţiat această cultură şi au dat naţiunii stilul ei, coloratura ei particulară; *periferici*, elementele care s-au aglomerat ulterior în această cultură, uneori împotriva voinţei lor, şi a căror participare la conducerea statului n-a fost admisă decât târziu. (Cei doi termeni nu sunt, în mod necesar, luaţi într-un sens geografic, mai ales când într-o anumită unitate teritorială mai multe grupuri etnice locuiesc împreună şi se întrepătrund.)

Am sugerat deja mai sus că durata energiei naţionale putea să depindă de omogenitatea sau heterogenitatea relativă a componentelor ei etnice şi de asemenea de stratificarea ei socială. O naţiune a cărei componenţă etnică este relativ omogenă şi ale cărei clase sociale sunt puţin diferenţiate (sau cel puţin suficient de suple pentru a permite funcţionarea metabolismului social) se epuizează repede — imperceptibil mai puţin repede decât o familie de „neam" —, şi grandoarea ei se incarnează adesea în destinul unei familii, cum a fost cazul multor cetăţi italiene. Când clasele sociale sunt foarte diferenţiate şi se află mai mult sau mai puţin constant în antagonism (întemeiat uneori pe o origine etnică diferită), atunci accesiunea la putere, prin evoluţie sau prin revoluţii succesive, a

claselor dominate în trecut poate să prelungească energia națională pentru noi perioade.

Fenomenul este și mai vizibil acolo unde unitatea politică conține o varietate etnică manifestă; cu condiția, doar, ca tendințele centrifuge să nu domine tendințele centripete, adică forțele de atracție și coeziune. În pofida diversității inițiale, este indispensabil ca unul dintre grupurile constituente să le domine pe celelalte, să formeze germenele acestei puteri. Celelalte grupuri trebuie să-i accepte scopurile politice, cultura și, de cele mai multe ori, și limba. Și, pe măsură ce se aglutinează nucleului central și îi adoptă „stilul", ele îi reînnoiesc, îi reîntineresc cadrele, prelungindu-i astfel vitalitatea (totuși, în detrimentul purității „stilului").

Acest *fenomen al retragerii centralilor și al ascensiunii periferici*lor ar putea să fie descris astfel: în orice societate în evoluție, impulsul inițial este dat de o minoritate dominantă. Energia acesteia se epuizează în mod necesar la capătul câtorva secole, și chiar al câtorva generații. Înlocuirea este atunci asigurată de grupurile periferice care au asimilat cultura minorității dominante. Aceasta din urmă, chiar dacă n-a fost îndepărtată prin forță, are tendința să renunțe progresiv la orice rol director. Invers, perifericii sunt însuflețiți — o vreme — de zelul neofiților. De aceea, atitudinea conservatorilor, care atribuie celor nou-veniți (cel puțin celor mai bătători la ochi, celor mai vădit „străini") intenții distructive, este în general nejustificată, deoarece nu presiunea perifericilor îi izgonește pe centrali, ci golul lăsat de centrali îi atrage pe periferici (cu excepția perioadelor revoluționare, după cum vom vedea).

Nu trebuie să ne înșelăm: fenomenul retragerii centralilor și al ascensiunii periferici*lor* nu este o *cauză* a decadenței societăților, ci doar unul dintre *simptomele* ei. El nu este o boală; el nu reprezintă nici chiar una dintre manifestările ei esențiale, ci pur și simplu un semn exterior, ușor de recunoscut (la fel cum apariția petelor roșii pe pielea abdomenului nu este cauza pojarului, ci numai una dintre manifestările lui, care facilitează diagnosticul). Altfel spus, nu pentru că puterea se află în mâinile centralilor o anumită cultură este în perioada de ascensiune, și nu pentru că ea a căzut în mâinile periferici*lor* cultura e pe cale de dezagregare. Puterea este încă în mâinile centralilor tocmai pentru că o anu-

mită societate se află în perioada de ascensiune, după cum puterea va cădea în mâinile perifericilor tocmai când societatea va intra în dezagregare. În timp ce oboseala psihologică acţionează asupra primilor în sensul unei detaşări progresive de afacerile statului, se conturează o mişcare în sens invers, care îi împinge pe periferici spre asigurarea controlului asupra acestei puteri centrale, pe care mai întâi au urât-o, apoi au invidiat-o şi în sfârşit au dorit-o făcând eforturi s-o acapareze, nu pentru a o distruge, ci dimpotrivă pentru a-i întârzia agonia. Acesta e paradoxul şi aceasta e drama oricărei culturi în declin. Pe de o parte, elementele vechi ale acelei societăţi rămân ataşate, cu disperare, de „stilul lor", de unde rezultă atât neîncrederea instinctivă faţă de străin şi refuzul de a-l admite în interiorul grupului dacă el nu este vădit capabil de o asimilare totală, cât şi reacţia de ură şi de violenţă faţă de un grup alogen atunci când e considerat, pe drept sau pe nedrept, absolut inasimilabil (mai ales din motive rasiale sau religioase). Pe de altă parte, această cultură se epuizează şi sfârşeşte prin a fi sterilă dacă rămâne închisă în sine. Singura şansă de supravieţuire este absorbţia progresivă a elementelor alogene şi aceasta nu se poate face decât cu preţul unei modificări sensibile a „profilului etnic" şi deci în mod necesar a „stilului".[21]

*
* *

Dacă am ales, pentru a ilustra această teză, cazul câtorva ansambluri multinaţionale e doar pentru că procesul de retragere a centralilor şi de ascensiune a perifericilor este aici mai pronunţat şi mai evident.

Cazul Imperiului roman este, dintre toate, cel mai izbitor. La sfârşitul epocii republicane, în momentul în care dinamismul Romei era maxim, asistăm la o concentrare extraordinară a puterii în mâinile membrilor oligarhiei senatoriale şi chiar, mai precis, în mâinile câtorva familii.[22] Desigur, din secolul al II-lea î. Hr., vechiul patriciat s-a topit într-o nouă *nobilitas*, în care familiile de origine plebeiană sunt majoritare. Dar, chiar dacă persistă între familii nuanţe sensibile în funcţie de vechime sau patriciat, clasa care deţine puterea este unită. (Există aici un fenomen destul

de asemănător cu ceea ce se va petrece în Franţa secolului al XVIII-lea prin fuziunea nobleţei de robă cu nobleţea de spadă.)

Câteva cifre[23]: din o sută opt consuli care se succedă de la 200 la 146 î. Hr., numai patru sunt *homines novi*. În o sută de ani, de la 233 la 133, cele două sute de locuri de consul sunt ocupate de cincizeci şi opt de familii, printre care Cornelii dau douăzeci şi doi de consuli (doisprezece numai în ramura Scipionilor), Aemilii şi Fulvii câte unsprezce, Postumii şi Claudii Marceli câte nouă, Claudii patricieni şi Sempronii câte opt etc. Dintre cincizeci şi opt de familii, treisprezece ocupă peste jumătate din cele două sute de locuri, şi *cinci dintre ele peste o treime*. „Nu se mai poate spune că Senatul domină Roma. În realitate, chiar Senatul este dominat de un mic grup de familii nobile, acelea care, furnizând din tată în fiu pretori şi consuli, au acaparat, sub formele celor două înalte magistraturi curule, marile comandamente, un fel de supersenat stăpân al Republicii. Acestea sunt familiile de *imperatores* care l-au învins pe Hannibal şi care au condus legiunile victorioase în Africa, Macedonia şi Asia; prin semne distinctive, ele se deosebesc, până în interiorul Senatului, printr-un surplus de privilegii."[24]

Această concentrare va ajunge, după un secol de tulburări şi frământări, la regimul „Principatului".

Am vorbit mai sus de lenta degradare a dinastiei iulio-claudiene. Acum urmează să insistăm asupra unui alt fenomen: acela al progresivei dispariţii din posturile supreme mai întâi a nobililor, apoi a romanilor, în sfârşit a tuturor italicilor.

Cei trei împăraţi care îi succedă (pentru câteva luni) lui Nero, Galba, Otho şi Vitellius, sunt încă italici — primul e chiar roman de origine patriciană —, totuşi revolta care l-a purtat la tron a fost iniţiată şi condusă de legatul din Lugdunum, C. Iulianus Vindex, care era de origine gallică. Tot italică, dar de origine modestă, era dinastia Flaviilor (Vespasianus, Titus, Domitianus). Dar după ultimul împărat al secolului, Nerva, care aparţine aristocraţiei senatoriale, Traianus deschide seria marilor împăraţi provinciali, care acoperă aproape un secol. Ei vin mai întâi din Hispania, provincia cea mai romanizată. Sunt ei oare descendenţi puri ai vechilor coloni? Ne putem îndoi. Traianus s-a născut în Italica din Baetica, în extremul de sud al Hispaniei. Tatăl urcase deja toate treptele

unei cariere senatoriale și fusese ridicat la patriciat; administrator cândva în Syria, fiul său, Traianus, poartă un nume de origine syriană. Succesorul lui Traianus, Hadrianus, care este de două ori înrudit cu el, este de asemenea născut în Italica. Antoninus s-a născut la Roma, dar familia lui aparţine nobilimii provinciale din Nemausus (Nîmes). Marcus Aurelius s-a născut de asemenea la Roma, dar într-o familie originară din Baetica. Coborârea pe scara perifericilor continuă cu succesorul lui Commodus, fiul asasinat al lui Marcus Aurelius: Pertinax, care este fiul unui sclav eliberat, originar din Liguria. *Un singur italic* în acest al doilea secol al erei noastre, Didius Iulianus, care domnește câteva luni în 193, după Pertinax. Și, cu succesorul lui, Septimius Severus, se mai face un pas în direcţia „perifericilor“: el este un provincial african, dintr-o familie ridicată la „cinul“ cavalerilor, care dăduse deja doi consuli la generaţia bunicului (cei doi fraţi ai bunicului), dar care este, foarte probabil, de origine autohtonă. Tipul fizic al lui Septimius Severus o sugerează, precum și faptul că latina va fi pentru el o limbă învăţată, pe care o va vorbi mereu cu un marcat accent. După el, vin cei doi fii pe care i-a avut cu a doua soție, syriana Iulia Domna, Geta și Caracalla; în sfârșit, strănepoţii Iuliei Domna, Elagabal și Alexander Severus, care sunt arabi puri. Succesorul ultimului, Maximinus, este probabil trac, iar un istoric contemporan spune despre părinţii lui că erau „pe jumătate barbari“.[25]

Vine pe urmă, în 238, o foarte scurtă reacţie susţinută de Senat: bătrânul Gordianus, dintr-o veche familie romană, descendent al Gracchilor și înrudit cu Traianus: el domnește, cu fiul lui, o lună. Apoi alţi trei italici, din 238 până în 244, Pupienus, Balbinus și tânărul Gordianus III. Cu rare excepţii, urmează din nou provinciali, mai ales seria împăraţilor illyrieni și traci care ţin imperiul vreme de un secol, ca Aurelianus și Diocletianus, și a doua dinastie flaviană, care-l va da pe Constantin cel Mare. Mulţi dintre ei sunt rezultatul unor „amestecuri rasiale“, alţii sunt fără îndoială doar romanizaţi (adevăratul nume al lui Diocletianus, Diocles, nu sună latinește; Philippus e arab; bunicul lui Claudius II e soldat de origine barbară; despre Galerius, se spune că e dac, adică probabil daco-roman). După trecerea, vreme de câteva luni în 275–276, a bătrânului senator Tacitus, care se pretinde descendent al istoricului, *nici un singur italic n-a mai avut acces la tron*

până la 395, dată pe care am adoptat-o ca dată-limită a „imperiului universal" al Romei! În total, în trei sute de ani, de la ascensiunea la tron a lui Traianus, în 98, până la moartea lui Theodosius în 395, din cincizeci şi doi de împăraţi numai zece sunt italici (aproape toţi fiind personaje de plan secund, interimari, care *au domnit în total mai puţin de douăzeci şi cinci de ani!*).[26]

Să adăugăm la aceasta că în secolul al IV-lea armata aproape că nu mai numără italici în rândurile ei şi că funcţiile cele mai înalte nu mai revin unor provinciali (mai mult sau mai puţin amestecaţi), ca în secolele al II-lea şi al III-lea, ci unor barbari. În privinţa puterii civile (puterea reală, pe urmele împăratului), ea se află, deja în mare măsură din secolul I, în mâinile sclavilor eliberaţi şi ale străinilor.

Cifrele noastre ar fi lipsite de semnificaţie dacă ar demonstra numai accesiunea progresivă, şi *proporţională*, la funcţiile înalte şi la magistratura supremă, a tuturor straturilor sociale şi tuturor neamurilor din imperiu.

Dacă perifericii, în câteva generaţii, ar participa pe deplin la viaţa naţională şi ar obţine o şansă egală de acces la pârghiile puterii, nu ar exista nici un motiv de uimire, ci numai dovada că un organism social (naţiune, civilizaţie) cere, lucru firesc, populaţiilor pe care le asimilează un stagiu de câteva generaţii. Cifrele nu devin elocvente şi nu revelează fenomenul de oboseală psihologică a nucleului central decât atunci când proporţiile sunt clar inversate.

Or, este tocmai ce am văzut că se petrece în Imperiul roman. N-a avut loc, între secolul al III-lea î. Hr. şi secolul al IV-lea d. Hr., o restabilire progresivă a echilibrului între diversele grupuri etnice constitutive ale imperiului, ci o lentă dispariţie a elementului central (care, am văzut, a avut iniţial o extraordinară concentrare în interiorul unui mic nucleu al aristocraţiei senatoriale) şi o alunecare a puterii spre zone din ce în ce mai periferice, cu excluderea Romei şi chiar a Italiei. Ceea ce accentuează şi mai mult disproporţia este faptul că nu toţi supuşii Imperiului roman au avut vocaţie egală pentru implicarea în problemele statului, dat fiind că romanizarea n-a pătruns nici pretutindeni, şi nici foarte profund. Ferdinand Lot estimează, după calcule savante şi minuţioase, că populaţia Imperiului roman, în epoca târzie, nu trebuie să fi depăşit 40 de milioane de locuitori, din care în jur de 8 milioane

pentru Italia şi tot atât pentru Egipt. Dacă ţinem seama de faptul că partea orientală a imperiului era de departe cea mai populată şi că romanizarea a fost aici foarte superficială, putem presupune că populaţia vorbitoare de latină a trebuit, până la sfârşit, să se menţină la un nivel mult inferior numeric faţă de jumătate din populaţia imperiului. Recensământul lui Claudius, în 47 d. Hr., dă mai puţin de şase milioane de cetăţeni romani. Să admitem că numărul „latinofonilor", chiar din acea epocă, depăşea uşor numărul cetăţenilor şi că populaţia imperiului a crescut sub lunga pace a Antoninilor; şi, în sfârşit, că edictul lui Caracalla (despre ale cărui semnificaţii exacte se mai poartă discuţii) a accelerat romanizarea: ni se pare rezonabil să estimăm că în ultimele secole ale imperiului populaţia vorbitoare de latină în afara Italiei (nici chiar în Italia uzul latinei nu era încă generalizat!) nu trebuia să depăşească populaţia Italiei înseşi. Dacă aşa stau lucrurile, se poate considera că cetăţenii cărora le erau accesibile cele mai înalte magistraturi se împărţeau, aproximativ egal, în italici şi nonitalici (provinciali şi romanizaţi). Or, în ultimele secole ale imperiului, primii s-au estompat complet. Acesta este efectul oboselii psihologice la nivelul marilor ansambluri. Încă o dată: uimitoare nu este ascensiunea „perifericilor", care ar fi un fenomen normal în sine; uimitoare şi semnificativă este dispariţia progresivă şi în cele din urmă aproape totală a „centralilor". În cazul Imperiului roman, a existat cu siguranţă un element fortuit, care a accelerat procesul: faptul că după extincţia dinastiei care se reclama de la Caesar (şi chiar dinainte), puterea, sau mai exact puterea de a face împăraţi, a revenit în general armatei, ca urmare a absenţei unui sistem succesoral recunoscut. Or, armata, din secolul I, se regionalizase şi chiar se deromanizase. Dar aceasta de asemenea — şi chiar în primul rând — este un semn de oboseală pentru o naţiune.

*
* *

Să vedem acum un alt caz: acela al „imperiului" francez. Căci Franţa a fost întotdeauna un imperiu, adică un stat multinaţional.[27]

Franţa a fost făcută de oamenii din nord, de vorbitorii dialectelor nordice (*langue d'oïl*), cu alte cuvinte de oamenii vechii

Neustria centrate pe Île-de-France. Prin politica tenace a unei dinastii întreprinzătoare, de asemenea printr-o serie de hazarduri şi, în sfârşit, printr-un fel de dinamism geopolitic, ea şi-a atins în secolul al XIX-lea graniţele naturale. Desfăşurarea acestui proces ca o fatalitate şi omogenitatea dobândită de ansamblu — omogenitate datorată în mare parte puterii politice a regatului (puterea atrage şi provoacă exaltare!) şi prestigiului cultural care i se alătură — ne maschează astăzi aspectul accidental, chiar artificial pe care procesul a putut să-l aibă. (Trebuie să constatăm totuşi că dacă un număr de „limbi străine" au fost astfel alipite regatului — începând din Evul Mediu cu ţările dialectelor sudice (*langue d'oc*), apoi cu altele ca Bretania, Ţara Bascilor, Roussillon, Alsacia, Corsica —, în schimb ţări de limbă franceză, ca Wallonia, Elveţia romandă sau Val d'Aosta, au rămas pe dinafară.)

Până la sfârşitul secolului al XIII-lea, când comitatul Toulouse a fost alipit domeniului regal, ca o consecinţă indirectă a cruciadei împotriva „catarilor", suzeranitatea regelui Franţei asupra contelui de Toulouse de-abia avea mai multă semnificaţie decât pretinsa întâietate a împăratului asupra regelui Franţei, şi decât suzeranitatea Papei asupra Regatului Ungariei. La fel, când „stările" de la Aix-en-Provence, în 1486, vor accepta cedarea provinciei lor prin testamentul defunctului lor conte în favoarea regelui Franţei, ele vor avea grijă să specifice că Provenţa se unea cu Franţa „nu ca un element accesoriu la unul principal, ci ca unul principal la alt element principal, separat de restul regatului". Acest lucru urma să fie adevărat până la Revoluţie, excepţie făcând introducerea francezei ca limbă judiciară şi administrativă, prin edictul din Villers-Cotterets din 1539 asupra reformării justiţiei. În realitate, timp de secole, vorbitorii dialectelor sudice nu s-au considerat cu adevărat „francezi", adică oameni „aparţinând Franţei", deşi acceptaseră obligaţia de ascultare şi supunere faţă de regele Franţei. Franţa însemna nordul Franţei. Desigur, elitele din sud se vor lăsa duse puţin câte puţin de marele curent care antrenează acea *Hochkultur* franceză, în vreme ce provensala îşi pierde prestigiul, iar literatura ei se atrofiază. Se creează un fel de bipolaritate intelectuală: franceza în plină expansiune se impune oamenilor de cultură, dar unii dintre ei, în număr indefinibil şi aproape secret,

rămân legaţi de teritoriul lor şi de comorile limbii lor. „Francizarea" este lentă şi nu atinge decât o mică minoritate. La mijlocul secolului al XV-lea, la sfârşitul Războiului de o sută de ani, un consilier al lui Ioan IV d'Armagnac, viitor episcop, având de dus tratative cu englezii, angajează negocieri în latină pentru că nu înţelegea franceza (*quia ydioma Gallicum non plane fari et minus scribere scio*).[28] În 1644, Domnişoara de Scudéry, călătorind în sud, se miră că nu poate să lege o conversaţie cu doamnele din buna societate a Marsiliei: *ele nu vorbesc franţuzeşte.* Treizeci şi cinci de ani mai târziu, în 1679, Doamna d'Aulnoy constată la Bayonne că doamnele ştiu franceza, dar au mari dificultăţi când o folosesc. În plin secol al XVII-lea, sub domnia lui Ludovic XIV, aceste aristocrate din Marsilia şi Bayonne sunt mai puţin francizate decât vor fi două secole mai târziu doamnele din societatea de la Sankt Petersburg sau Bucureşti! Chiar la bărbaţi, care sunt mai degrabă chemaţi să participe la afaceri şi la cultura franceză, pătrunderea francezei a fost lentă. Avem, din secolul al XVI-lea, mari scriitori francezi originari din sud, ca Montaigne, Marot, Brantôme, dar ei sunt desigur bilingvi. În secolul al XVIII-lea, unii membri ai Academiei din Marsilia recunosc că, deşi pot redacta în franceză, continuă să gândească în provensală.[29] Ce să mai spunem atunci despre oamenii de rând, despre imensa majoritate a populaţiei din sud? Arthur Young, în plină perioadă revoluţionară, va nota că la sud de o anumită limită franceza nu mai era înţeleasă.[30]

Franceza a pătruns deci în provinciile „alogene" cu o extremă încetineală; ca de obicei, mai întâi în clasele sus-puse, dar mult timp ca limbă de cultură, aşa cum este aceasta vorbită în unele ţări străine. Doar în secolul al XVIII-lea moda, o anumită presă şi ideile „filozofilor" au forţat uşa saloanelor aristocraţiei şi burgheziei, ambele vorbitoare de dialecte sudice. Marea şi hotărâtoarea cotitură a avut loc în perioada Revoluţiei, ca reacţie împotriva riscului de dezmembrare a regatului şi, paradoxal, cum vom vedea imediat, tocmai într-un moment în care provincialii periferici irup în politică. Simultan cu efectuarea unor reforme centralizatoare pe plan administrativ, va începe războiul împotriva vorbitorilor regionali. Dar numai în epoca contemporană această uniformitate va fi

aproape realizată. Aproximativ un secol după Revoluţie, vor fi necesare în acest scop învăţământul generalizat al lui Jules Ferry, amestecul în cadrul serviciului militar obligatoriu, exodul rural provocat de industrializare, în sfârşit presa şi, de puţin timp, mai ales radioul şi televiziunea. *Uniformitatea Franţei este un fenomen contemporan.*

Putem spune că astăzi, în sfârşit, dispariţia graiurilor regionale şi a dialectelor este vizibilă, excepţie făcând câteva „nuclee dure" ca Bretania şi Corsica, sau câteva provincii de graniţă, învecinate cu ţări străine vorbind aceeaşi limbă sau o limbă-soră: flamanda şi alsaciana în nord şi în est, catalana şi basca de-a lungul Pirineilor. Rămâne de văzut dacă acest efort de uniformizare, dus de un veac cu atâta metodă şi perseverenţă, n-a urmărit himera unei unităţi care exista deja sub alt chip, în detrimentul unei bogate diversităţi de potenţialităţi nebănuite.[31]

Unde vreau să ajung? La constatarea că Franţa a fost construită lent de oameni din jumătatea nordică a ţării, de oameni care vorbeau dialecte nordice, şi că până într-o epocă relativ recentă, adică secolul al XIX-lea, francezii din sud, cei din celelalte provincii alogene şi din provinciile recent dobândite, nu erau francezi „precum ceilalţi". Proba? Până la Revoluţie, puterea se află aproape exclusiv în mâinile oamenilor din nord — şi, ca în cazul Romei, ea este monopolul unei caste cu o puternică concentraţie într-un anumit mediu şi în anumite familii. Iată ancheta pe care am făcut-o asupra originii regionale a miniştrilor lui Ludovic XV şi ai lui Ludovic XVI, de la 1717 (data desfiinţării Consiliilor sub Regenţă) până în iunie 1789[32]: din doisprezece cancelari şi miniştri de justiţie care se succedă de-a lungul a trei sferturi de secol, nici unul nu este originar din provinciile periferice. Aproape toţi aparţin unor dinastii de magistraţi, care posedau funcţii în Parlamentul de la Paris şi ale căror familii sunt originare din regiunea pariziană şi din provinciile învecinate. Pe ansamblu, pentru toate ministerele, din şaptezeci şi şase de nume, numai şaisprezece vin din provinciile pe care le considerăm periferice; două sunt supuşi străini (Law şi Necker). În plus, dat fiind că puterea supremă a rămas în tot acest timp în mâinile regelui, trebuie să-i adăugăm „centralilor" pe cei trei prinţi: regentul, Ludovic XV şi

Ludovic XVI. Aşadar, dintr-un total de şaptezeci şi nouă de nume, avem optsprezece periferici dacă-i numărăm pe cei doi străini (ipoteza cea mai favorabilă), adică un procentaj de 22,80%. Dacă-i excludem pe Law şi Necker, care nu sunt francezi periferici, ci tehnicieni străini care-şi închiriază regelui Franţei serviciile, aşa cum alţii îşi închiriază spada, proporţia scade la 16 din 77, adică 20,75%. Mai trebuie remarcat că am atins cifra de şaisprezece „periferici" — forţând nota, adică interpretând în modul cel mai larg noţiunea de provincie periferică. Contele de Saint-Germain şi prinţul Montbarrey de exemplu, miniştri de război respectiv în 1775 şi în 1777, vin din Franche-Compté, provincie de dialecte nordice, care a aparţinut odinioară ansamblului burgund şi care a fost prima dată alipită Coroanei sub Ludovic XI. Şi dacă familia contelui Montmorin, ministrul afacerilor străine de la 1787 până la 1789, vine din Auvergne, ea serveşte Coroana de secole şi este înrudită cu Bourbonii. Familia Ségur (din Périgord) şi familia Puységur (din Bas-Armagnac) dau de asemenea de secole înalţi demnitari Curţii. Mai putem vorbi de periferici în toate aceste cazuri? La drept vorbind, adevăraţii periferici, provincialii nou-veniţi, ca Massiac, Silhouette, Peyrenc de Moras, se numără pe degetele de la o mână. Provinciile alogene, incluzând sudul Franţei, şi bineînţeles Bretania, Roussillon, Navarra, Alsacia, Flandra nu dau decât un număr infim de demnitari ai statului — mulţi dintre ei fiind clerici (Dubois, Fleury, Bernis, Loménie de Brienne), ca şi cum Biserica ar fi fost anticamera obligatorie pentru cei care nu aveau acces direct la putere. Există, de asemenea, o mai mare proporţie de periferici printre miniştrii de război, la sfârşitul secolului. Ei nu sunt oameni politici, ci tehnicieni.

E suficient să aruncăm doar o privire asupra listei noastre pentru a ne edifica: la sfârşitul Vechiului Regim, în Franţa puterea se află încă ferm în mâinile oamenilor din nordul Loirei, iar miniştrii sunt recrutaţi predilect dintr-o oligarhie a nobilimii administrative. Nu este exagerat să afirm că în secolul al XVIII-lea cele mai înalte funcţii de stat trec din tată-n fiu în familiile care deţin deja pe cale ereditară cele mai înalte posturi în Parlamentul de la Paris (faţă de ei, reprezentanţii vechii nobilimi militare, ca Choiseul, d'Aiguillon, Puységur sau mareşalii de Castries şi de Ségur,

sunt în minoritate). Neamuri ca Lamoignon de Malesherbes, d'Aguesseau, d'Ormesson, Voisin de la Noyraie, Lambert, Berryer, Fleuriau d'Armenonville, Phélyppeaux, d'Argenson, toate mai mult sau mai puțin înrudite între ele, sunt veritabile pepiniere de miniștri de-a lungul celor două mari secole ale monarhiei franceze. Lamoignon este nepotul lui Guillaume de Lamoignon, președintele Parlamentului de la Paris, principal autor al ordonanțelor lui Colbert; el este fiul unei doamne din familia Voisin de la Noyraie și tatăl lui Chrétien François de Lamoignon, ultimul ministru de justiție al lui Ludovic XVI; d'Aguesseau este căsătorit cu o d'Ormesson; Fleuriau d'Armenonville este fiul unei Lambert; familia Voyer d'Argenson dă patru miniștri în secolul al XVIII-lea. Dar „premiul întâi" revine fără îndoială familiei Phélyppeaux, ai căror membri sunt mai cunoscuți sub numele lor nobiliar de conți de Pontchartrain, conți de Saint-Florentin, conți de Maurepas și duci de La Vrillière: ei dau, între 1610 și 1781, *unsprezece miniștri* și un cancelar al regatului, astfel încât, după expresia unui biograf al lor, ei au rămas fără întrerupere „în minister" timp de o sută șaptezeci și unu de ani! — Și toate aceste familii vin dintr-o zonă limitată aproape exclusiv la Île-de-France, Champagne, Touraine și Normandia.

S-ar putea obiecta că această absență a provincialilor se explică prin descentralizarea regatului și prin viața încă intensă a provinciilor, care își aveau adunările de stări, parlamentele și academiile; și, de asemenea, prin lentoarea comunicațiilor. Aceasta nu împiedica afluxul curtenilor și al nobililor militari, mai ales din regiunile sărace din Gasconia, Auvergne și Bretania — dar ei nu aveau, sau aveau rareori, ambiții politice. Politica era treaba celor „din Franța".

Peisajul se schimbă brusc în timpul Revoluției. Scena politică este invadată de cei din provinciile îndepărtate. Ce s-a întâmplat? A existat vreo noutate radicală în mijloacele de comunicație care să fi apropiat provinciile de Paris? Nicidecum.[33] Pur și simplu, Revoluția a eliberat nu doar pasiunile politice și sociale care mocneau de prea multă vreme, dar ea a însemnat de asemenea un fel de revanșă a provinciei asupra Parisului, a sudului asupra nordului, a „periferiilor" asupra „centralilor". În așa măsură, încât în scurt

timp balanţa se înclină periculos de cealaltă parte. (Vom regăsi acelaşi fenomen, şi mai accentuat, în Rusia, imediat după Revoluţia din Octombrie.) Provincialii năvălesc la Paris, puţin ameţiţi de această putere recent dobândită şi, în pofida importanţei revoluţionare a populaţiei Parisului şi a „zilelor" când coboară în stradă, ei desfăşoară o activitate intensă. Se cunoaşte rolul jucat de girondini în primele faze ale Revoluţiei. Dar există alţi meridionali care joacă un rol de prim-plan: abatele Sieyes, doctrinarul „Constituţiei", mai târziu Cambacéres, tovarăşul lui Bonaparte la Consulat; familia lui Mirabeau vine din Provenţa (de îndepărtată origine italiană) şi tatăl tribunului este primul din familie care s-a stabilit la Paris şi care a cumpărat, în 1740, o proprietate mai apropiată de capitală (la Bignon, în Loiret, unde se va naşte Mirabeau în 1749). Alsacienii îşi fac şi ei apariţia în consilii şi în fruntea armatelor; şi — pentru prima oară de la revocarea Edictului de la Nantes şi după teribila persecuţie care a durat un secol — protestanţii. Barnave, Boissy d'Anglas sunt protestanţi, la fel ca Jean Bon Saint-André, care e chiar pastor, şi Rabeau Saint-Étienne. Îl avem de asemenea pe Marat, care s-a născut supus elveţian, fiul unui evreu veneţian, Mara.

Această „ascensiune a periferici lor" şi afirmarea provinciilor riscă chiar, o clipă, să pună în pericol unitatea ţării. Partizanii „unei singure şi indivizibile Republici" au avut în cele din urmă câştig de cauză împotriva federaliştilor, mişcarea centralizatoare cunoscând atunci o schimbare hotărâtoare. Totuşi, „periferici i" continuă să furnizeze în timpul epocii revoluţionare o mare parte din personalul guvernamental. Barras, care domină Directoratul, aparţine unei vechi familii nobile provensale, şi şase din ceilalţi doisprezece membri succesivi ai Directoratului vin din provinciile periferice: Reubell e din Alsacia, Neufchateau, din Lorena; Roger Ducos, Barthélemy, Treilhard şi Sieyès sunt meridionali. În privinşa perioadei următoare, mai e nevoie să reamintesc că au lipsit câteva luni ca Bonaparte să nu se nască francez şi că la vârsta de nouă ani nu vorbea încă franţuzeşte?[34]

Sub Restauraţie, asistăm la o reacţie clară. Dar ea este mai degrabă politică şi socială decât regională. Nu se va mai reveni niciodată la concentrarea regională a personalului guvernamental, care

era încă atât de flagrantă la sfârşitul Vechiului Regim. Sub Restauraţie, Franţa este în mare măsură guvernată de nobilii de ţară, dar ei vin şi din provincii îndepărtate. Se poate chiar avansa ideea că sub Restauraţie şi sub Ludovic-Filip (sub „Monarhia din iulie") perifericii sunt „figurile proeminente" ale politicii franceze: oameni din sud ca Decazes, Villèle, Thiers; protestanţi ca Guizot. Totuşi se poate estima că, la mijlocul secolului al XIX-lea, proporţia între „centrali" şi „periferici" la guvernarea Franţei se echilibrează.

Proporţia se va modifica în sensul unei predominanţe progresive a periferici lor la sfârşitul secolului al XIX-lea, odată cu a III-a Republică.[35]

Dar, înainte de a examina recrutarea regională a guvernanţilor francezi de la 1871 încoace şi pentru ca cifrele noastre să dobândească întregul lor sens, aş dori să precizez mai mult ceea ce înţeleg prin „centrali" şi prin „periferici", mai întâi în Franţa secolului al XVIII-lea, apoi în perioada contemporană.

Îi consider periferici în secolul al XVIII-lea:

1. pe toţi cei a căror „limbă maternă" nu e franceza[36]: pe cei din Languedoc, pe basci, catalanii din Roussillon, bretoni, flamanzi, corsicani, alsacieni şi lorenii din nord;
2. pe aceia care vin dintr-o provincie dobândită de mai puţin de un secol, ca Artois, Franche-Compté, Lorena (aceasta pentru a ţine cont de cea mai scurtă perioadă de incubare, a cărei constanţă am văzut-o şi în timpul căreia nou-veniţii sunt animaţi de zelul neofiţilor);
3. minorităţile etnice sau religioase care-şi menţin singularitatea sau solidaritatea, ca protestanţii şi evreii;
4. familiile de origine străină stabilite în Franţa de mai puţin de trei generaţii. (La fel cum am considerat „centrală" o familie originară din provinciile periferice, dar care s-a stabilit de peste trei generaţii în partea nordică a Franţei, şi mai ales la Paris.)

La sfârşitul secolului al XIX-lea, tabloul va arăta puţin schimbat. Evident, nu mai trebuie să numărăm printre provinciile periferice provinciile vorbitoare de dialecte nordice, alipite Franţei de peste un secol, ca Artois şi Franche-Compté, unde de multă

vreme s-a pierdut orice conştiinţă a apartenenţei la o autoritate străină. Voi înceta de asemenea să-i consider periferici pe locuitorii din Lorena născuţi după 1866 (o sută de ani după anexare), deşi drama pierderii Alsaciei şi Lorenei în 1871 a înteţit la ei simţul unei apartenenţe la o graniţă mişcătoare şi la o entitate aparte. În schimb, trebuie să-i adăugăm pe nou-veniţi, pe cei din Savoia, din Nisa, pe colonii din Algeria, pe creoli, metişi, pe străinii naturalizaţi etc.

Să încercăm acum, pentru epocile luate în considerare, să stabilim cifrele populaţiei în funcţie de provincii şi de minorităţile etnice sau religioase.

Înainte de epoca revoluţionară, n-a existat în Franţa un recensământ general şi sistematic. Pentru epoca anterioară, suntem deci nevoiţi să recurgem la lucrări care se întemeiază pe rapoartele sau memoriile „intendenţilor" (reprezentanţi ai regelui în fiecare provincie) şi pe registrele parohiale de naşteri, căsătorii şi decese. Aceste lucrări sunt puţine la număr. Am ales cifrele pe care ni le dă Messance, inspector al Finanţelor la Saint-Étienne-en-Forez, în *Nouvelles recherches sur la population de la France*, Lyon, 1788, pentru că ele se prezintă sub forma unor tabele uşor de consultat. Ele nu diferă decât foarte puţin de cifrele date de Moheau în 1778, sau de Calonne în 1787 (pentru Adunarea Notabililor) sau, în sfârşit, de Necker. Deşi cifrele absolute ne interesează mai puţin decât populaţia relativă a fiecărei provincii, putem admite că marja de eroare este aceeaşi pentru ansamblul regatului şi că procentajele obţinute sunt pe cât posibil apropiate de realitate. A trebuit să împărţim anumite provincii sau circumscripţii în funcţie de linia de despărţire a limbilor, *aşa cum este ea stabilită în epoca contemporană*, deşi s-a dovedit că această linie s-a deplasat în ultimul secol şi continuă să se deplaseze în beneficiul francezei — dar n-am putut face un decont mai exact pentru epocă. *Rezultă că cifra pe care o vom obţine pentru periferici este foarte probabil un minimum.* Calculul ne dă:

— pentru ansamblul provinciilor „centrale": 12 225 431 locuitori;

— pentru ansamblul provinciilor „periferice": 11 674 204 locuitori.

Aceste cifre trebuie să fie corectate, scăzând din „centrali" şi adăugând la „periferici" minorităţile religioase, adică pe protestanţi şi pe evrei.

Nu dispunem de cifre precise nici pentru unii, nici pentru alţii. Bâville, intendent al provinciei Languedoc în anii 1680, evaluează

la 166 000 reformaţii din Languedoc[37], provincie unde ei erau relativ numeroşi. Câţi puteau ei să fie în tot regatul în momentul revocării Edictului de la Nantes şi câţi au emigrat? Asupra acestui ultim punct, estimările istoricilor moderni continuă să varieze considerabil, între 200 000 şi 800 000. Dată fiind cifra lui Bâville de dinainte de revocare, ultima cifră apare ca excesivă — cu atât mai mult cu cât emigrarea clandestină n-a fost posibilă de cele mai multe ori decât din provinciile nordice şi estice. Bazându-ne pe numărul actual al protestanţilor din Franţa, care oscilează în jurul cifrei de 800 000, şi admiţând că numărul protestanţilor a crescut în acelaşi ritm cu acela al întregii populaţii (care aproape s-a dublat, de la 1788 până azi) şi presupunând în sfârşit că numărul de familii protestante intrate în Franţa după edictul de toleranţă nu este considerabil, putem admite în Franţa sfârşitului de secol al XVIII-lea o cifră de aproximativ 400 000 de protestanţi pe care-i repartizăm în mod egal între nord şi sud din lipsă de informaţii mai precise. Totuşi, apare o nouă dificultate: cum aceia dintre protestanţii care refuzau să abjure chiar de formă erau privaţi de drepturile civile, ne este imposibil să evaluăm numărul protestanţilor care sunt efectiv cuprinşi în cifrele lui Messance. Deoarece protestanţii recenzaţi în sud au fost deja număraţi printre periferici în calitatea lor de meridionali, credem că numărul protestanţilor care ar fi de scăzut din provinciile „centrale" şi de adunat la „periferici" n-ar depăşi 150 000, la care ar trebui să adăugăm, estimativ, 50 000 de clandestini, din nord şi din sud (mărind tot cu atât totalurile lui Messance).

Calculul nu e deloc mai uşor de făcut pentru evrei. Luând drept bază cifra (63 000) dată în 1884 de Vivien de Saint-Martin în al său *Dicţionar de geografie universală*, la articolul „Evrei"[38], şi ţinând seama de faptul că evreii erau relativ numeroşi în Alsacia şi Lorena, putem admite o cifră de acelaşi ordin, un secol mai devreme: să zicem 60 000, din care jumătate în provinciile periferice, deja numărate o dată. Total protestanţi şi evrei de adăugat la cifra „perifericilor" după recensământul lui Messance: 230 000. Ceea ce ne dă un total de „periferici" de 11 904 204, la o populaţie globală de 23 979 635 de locuitori (cifră obţinută plecând de la totalul lui Messance, plus Corsica după opinia lui Necker, plus, estimativ, 50 000 de protestanţi nerecenzaţi), *adică în cifre rotunde jumătate din populaţia ţării.* Amintind că am adoptat, din lipsa unor date mai precise, linia de despărţire a limbilor, aşa cum se prezintă ea în secolul al XX-lea, deci defavorabilă „perifericilor", ne este permis să afirmăm, fără mare risc

de eroare, că proporţia reală a acestora în Franţa sfârşitului de secol al XVIII-lea era de peste 50% din ansamblul populaţiei.[39]

Pentru începutul celei de a III-a Republici, avem recensământul general din 1872. Ceea ce ne izbeşte din capul locului este faptul că populaţia provinciilor din sud (plus cele două departamente din Lorena) a crescut foarte puţin (11 971 436 de locuitori), în vreme ce aceea din provinciile aflate la nord de linia de despărţire dintre dialectele sudice şi cele nordice (mai puţin Lorena) a crescut mai mult decât dublu (24 131 485 de locuitori — la care trebuie să adăugăm pierderea de aproximativ 1 500 000 de locuitori din Alsacia şi Lorena).

Această primă impresie trebuie să primească o serie de corecţii:

1. Trebuie să scădem din Franţa de nord limbile „străine": bretona şi flamanda:

a) pentru bretonă, Lucien Tesniere în a sa *Statistică a limbilor din Europa*[40] dă cifra de 1 340 700 de vorbitori de bretonă după o lucrare realizată de Sébillot în 1886. Să păstrăm aceeaşi cifră pentru 1872, estimând că dacă a avut loc o anumită creştere a populaţiei între cele două date, ea este probabil compensată în mare măsură de exodul spre Paris şi spre regiunile industrializate, de emigrarea în străinătate şi de scăderea progresivă a bretonei faţă de franceză;[41]

b) pentru flamandă, L. Tesniere dă cifra de 216 472 de vorbitori de flamandă în 1926; pentru a ţine cont în acelaşi timp de creşterea populaţiei şi de regresul flamandei în raport cu franceza, pare rezonabil să reţinem, în 1872, cifra aproximativă de 200 000.

2. La fel stau lucrurile în privinţa minorităţilor religioase:

a) protestanţii: dacă ei sunt 800 000 dintr-o populaţie totală de 46 500 000 (conform recensământului din 1962), un calcul proporţional ne dă cifra de 414 000 pentru populaţia din partea nordică a Franţei în 1872;

b) evreii: plecăm de la aceeaşi cifră de 63 000, dată pentru 1884, luând din ea două treimi (proporţia populaţiei din provinciile nordice), adică 42 000.

3. În sfârşit, o ultimă corecţie: exodul probabil al provinciilor din sud spre capitală şi în general spre regiunile mai industrializate din jumătatea de nord a ţării să încercăm să-l determinăm cu aproximaţie plecând de la cifra pe care departamentele din sud ar fi trebuit s-o atingă prin creştere naturală. Această creştere a fost pentru ansamblul ţării, între 1788 şi 1872, de 53%. Pentru provinciile din sud, această creştere ar fi reprezentată de diferenţa existentă între cifra pe care

ne-o dă recensământul din 1872 pentru aceste provincii, fără Nisa şi Savoia, adică 11 213 301, şi populaţia aceloraşi provincii în 1788, după Messance, adică 8 050 933. Această diferenţă de 3 162 368 nu reprezintă decât o creştere de 39%, cu 16% mai puţin decât pentru ansamblul ţării. Presupunând că rata de creştere a fost aceeaşi în sud şi în nord (ceea ce nu e sigur), va fi existat în departamentele din sud un deficit de ordinul a 1 288 000 de unităţi. Se poate deduce că el reprezintă o deplasare a populaţiei spre nord. Vom reţine cifra aproximativă de 1 100 000, ţinând seamă de alţi factori, mai ales de începutul colonizării Algeriei. Totuşi, mişcarea accelerându-se, probabil că numai o parte dintre cei nou-veniţi în nord se găseau aici în 1872 de peste două generaţii. Să admitem deci arbitrar că cel puţin două treimi dintre aceşti nou-veniţi în nord, adică aproximativ 732 000, sunt încă „periferici" pe care trebuie să-i scădem de la „centrali" şi să-i adunăm la „periferici".

Aceste cinci corecţii succesive reprezintă un total de 2 728 700 de persoane pe care le adăugăm la 11 971 436 de locuitori ai departamentelor din sud şi din Lorena, ceea ce ne dă, pentru 1872, o cifră aproximativă de 14 700 136 de „periferici" dintr-o populaţie totală de 36 102 921, adică o proporţie de 40,7% de „periferici" pentru o proporţie de „centrali" de 59,3%.

După 1872, depopularea provinciilor din sud şi mişcarea de concentrare în jumătatea nordică a ţării au continuat să se accentueze, iar procesul de asimilare a perifericilor s-a accelerat. Pe de altă parte, am renunţat să-i consider „periferici" pe locuitorii din Lorena (departamentele Vosges şi Meurthe-et-Moselle). La fel, la recensământul din 1962, departamentele din sud nu totalizau decât 11 543 396 de locuitori contra 34 984 185 pentru departamentele din nordul ţării. Şi totuşi, vom vedea că raportul „centrali–periferici" a rămas sensibil acelaşi ca în 1872, mai întâi din cauza întoarcerii Alsaciei şi Lorenei la Franţa, apoi din cauza colonizării Africii de Nord şi a integrării anumitor teritorii extrametropolitane, în sfârşit din cauza apariţiei de câteva zeci de ani, ca urmare a unei politici de imigrare susţinute, a unei noi şi importante categorii de periferici: străinii naturalizaţi.

Iată cum am crezut că trebuie să procedăm pentru a stabili cifra aproximativă a „periferici lor" în 1926 (data ultimului recensământ oficial):

1. După scăderea străinilor, sudul Franţei — adică regiunea situată la sudul liniei de demarcare între dialectele nordice şi dialectele sudice — numără o populaţie de 10 877 187 de locuitori. (Recensă-

mântul din 1926 dă separat numărul de naturalizaţi şi de străini pe departamente. E de remarcat că aceste precizări ne lipseau pentru 1872, dar imigrarea şi naturalizările masive fiind fenomene relativ recente, e puţin probabil ca deţinerea acestor precizări să schimbe semnificativ procentajele noastre referitoare la anul 1872.)

2. La această cifră, am adăugat-o pe aceea a naturalizaţilor stabiliţi în partea nordică a ţării, adică 829 195. La care am adunat aproape un sfert, adică 200 000, reprezentând copiii şi nepoţii (fiilor şi fiicelor) naturalizaţi (estimare voit redusă, considerând că politica de naturalizare n-a luat amploare decât după primul război mondial, şi mai ales după 1945).

3. „Limbile":

a) Bretonii. Ţinând cont de ceea ce am spus mai sus despre regresul constant al bretonei, despre o anumită emigrare, dar şi despre creşterea naturală şi menţinerea, timp de una sau două generaţii, a unei „conştiinţe regionale" la bretonii francizaţi sau dezrădăcinaţi, am crezut că ar trebui să păstrăm o cifră apropiată de aceea din 1872, adică în cifre rotunde: 1 300 000;

b) Flamanzii: din aceleaşi motive, am rotunjit cifra lui Tesnière din 1926 (216 473) la 250 000;

c) Pe locuitorii din Alsacia şi Lorena (vorbitori de dialect sau de germană) i-am evaluat la 1 700 000, plecând de la cifra lui Tesniere din 1926 (1 381 315), plus o creştere naturală estimată la aproximativ 335 000.

(N.B.: la fel cum s-a procedat pentru 1872, bascii, catalanii şi corsicanii sunt cuprinşi în cifrele globale ale provinciilor din sud.)

4. Am evaluat la aproximativ 800 000 numărul locuitorilor din partea nordică a ţării, care ar fi meridionali de mai puţin de trei generaţii. Estimare probabil destul de largă, plecând de la deficitul departamentelor din sud între 1872 şi 1962. Într-adevăr, creşterea populaţiei franceze în limitele geografice ale anului 1872, fără străini şi naturalizaţi, a fost de 4 703 810 locuitori, adică de 13%. Departamentele meridionale — 11 213 301 locuitori în 1872 — ar fi trebuit, proporţional, să cunoască o creştere de 1 457 729 de unităţi. Or, ele nu sunt, în 1962, decât 10 393 748 (totalul provinciilor din sud, mai puţin străinii şi naturalizaţii), adică o scădere de 819 553 de unităţi, adică un deficit de 2 227 282. Din acest număr, câţi reprezintă exodul spre nord şi câţi emigrarea spre colonii sau în străinătate, mai ales spre Africa de Nord, sau multe alte cauze de depopulare, cum e scăderea natalităţii? Considerând că o importantă fracţiune dintre

francezii din Algeria era originară din sudul Franței, putem presupune că în jur de o treime din acest total reprezintă emigrarea spre colonii, în vreme ce două treimi, adică aproximativ 1 500 000 de persoane, ar reprezenta exodul spre nord. Dar trebuie să ținem seama în egală măsură de mișcările în sens invers, mai ales spre Coasta de Azur, și poate, într-o mai mică măsură, spre regiunea industrială din Marsilia, singurele regiuni din sud care, în 1872 și 1962, se remarcau printr-o creștere net superioară creșterii naturale. În fața dificultății de a determina cifrele respective pe care ar trebui să le scădem din totalurile nordului și sudului, să admitem ca ipoteză rezonabilă că soldul migrațiilor, favorabil nordului, este de 1 200 000 de persoane. Din acest exod probabil, am considerat, ca pentru 1872, că două treimi sunt constituite încă din „periferici" în 1962, adică 800 000 în cifre rotunde.

5. Minoritățile religioase: a) Protestanții (din partea nordică a țării, ceilalți fiind deja incluși la „perifericii" meridionali): în jur de 600 000 (calcul proporțional cu distribuția populației între nord și sud); b) Evreii: la ora actuală, sunt evaluați la 550 000 pe ansamblul țării, dar cei mai mulți dintre ei au imigrat recent, deoarece în 1945 erau evaluați la doar 130 000. Diferența între cele două cifre trebuie să figureze în recensământul din 1962 la rubricile „naturalizați" sau „străini". Să păstrăm deci cifra din 1945 cu o ușoară creștere naturală, adică 140 000, dintre care 75% în nordul țării, adică 105 000.

6. Francezii din Algeria, evaluați la aproximativ 1 200 000 în 1961 (cea mai mare parte dintre ei venind din sudul Franței, iar o parte deloc neglijabilă dintre ei fiind constituită din descendenți ai colonilor spanioli și italieni și din evrei indigeni).

7. Populația actualelor departamente extrametropolitane, în jur de 1 000 000 în 1962 — păstrând în minte faptul că participarea ei la viața politică a țării este cu totul recentă (1946).[42]

Reluând aceste șapte categorii, obținem pentru 1962 un total de 18 861 322, cifra aproximativă a „periferici lor" din 46 557 809 (adică populația Franței metropolitane fără străini: 44 357 809 + 2 200 000 de francezi din Algeria și departamentele extrametropolitane), adică puțin mai mult de 40% (dar numai 39% dacă omitem departamentele extra-metropolitane, integrate de prea puțin timp); cum se observă, o proporție ușor inferioară aceleia de acum o sută de ani.[43] Este totuși sigur că disproporția dintre cele două grupuri se va accentua, dat fiind regresul „limbilor străine" din interior, mai ales al provensalei, și, de aici, resorbția progresivă a celor mai mulți dintre vechii „periferici".

În faţa acestor cifre, care a fost distribuţia regională a guvernanţilor francezi de peste un secol încoace?

De la începuturile celei de a III-a Republici, ceea ce ne izbeşte — ca în cazul epocii revoluţionare — este importanţa numerică a „periferici lor" în guvern.[44] Tendinţa este clară mai ales în primii ani ai regimului. În afară de momentul de rezistenţă al conservatorilor („Republica ducilor" şi epoca „ordinii morale"), care este condus, ca din întâmplare, de „centrali" (ducele de Broglie, generalul de Cissey, generalul de Rochebouët etc.), figurile proeminente sunt meridionali (Thiers, Freycinet, Gambetta, Duclerc, Fallières etc.) sau originari din Lorena (Jules Simon, Buffet, Jules Ferry). Dar poate că fenomenul cel mai caracteristic este irumperea masivă a protestanţilor în guvern. Desigur, de la Revoluţie ei dobândiseră drept de cetate, dar în politică — cu excepţia lui Guizot — nu fusese încă nici unul de prim-plan. După 1870, se poate spune că iau puterea cu asalt. Cu ei, Jules Ferry — liber-cugetător, dar foarte apropiat de familia soţiei sale, o protestantă din Alsacia — îşi va duce la bun sfârşit reforma învăţământului între 1879 şi 1885. Mai înainte, doi preşedinţi succesivi ai Consiliului de Miniştri, Waddington şi Freycinet, sunt protestanţi. În cabinetul Freycinet, *cinci miniştri din nouă sunt protestanţi*! În 1899, protestanţii dau zece prefecţi din optzeci şi şase şi peste o sută de parlamentari! Cifre disproporţionate în raport cu numărul lor în cadrul naţiunii. — După această primă „defulare" a „periferici lor", spre 1885, s-ar spune că se restabileşte un anumit echilibru, care ţine până după primul război mondial. Franţa este atunci guvernată de bărbaţi care vin din toate orizonturile regionale — şi sociale. Dar începând cu anul 1920, mişcarea de retragere a „centralilor" şi de ascensiune a „periferici lor" se reia şi se accentuează din ce în ce mai mult.

Pe ansamblu, într-un secol, de la 1871 la 1970, din şaptezeci şi opt de preşedinţi ai Consiliului, treizeci şi doi sunt „centrali" şi patruzeci şi şase „periferici", adică o proporţie de aproximativ 41% contra 59%. De la sfârşitul primului război mondial, din patruzeci şi doi de preşedinţi ai Consiliului numai cincisprezece sunt „centrali", douăzeci şi şapte sunt „periferici", ceea ce înseamnă o proporţie de aproximativ 35% faţă de 65%.

Astfel, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când provinciile vechii Franţe numărau în jur de 50% din populaţia ţării (sau probabil mai puţin), ele dădeau 80% din guvernanţi; la mijlocul secolului al XX-lea, când reprezintă în jur de 60% din populaţie, ele nu mai dau decât, cel mult, 35% din guvernanţi.

*
* *

Cum se prezintă situaţia în Marea Britanie?

Pornind de la faptul că regatul şi puterea britanică s-au construit mai întâi în jurul elementului englez (şi, mergând mai departe în trecut, în jurul amestecului anglo-normand), îi considerăm „centrali" pe englezii protestanţi, şi „periferici" pe galezi, scoţieni, irlandezi şi pe catolicii englezi. Irlandezii au fost practic excluşi de la putere, şi în calitate de catolici, şi ca străini „colonizaţi". În schimb, Ţara Galilor, realipită coroanei de la sfârşitul secolului al XIII-lea, şi Scoţia, unită cu Anglia de la începutul secolului al XVII-lea, participau la viaţa regatului şi depăşiseră amândouă „perioada de incubaţie" în momentul în care începem ancheta noastră, adică în 1721 — pentru a lua ca punct de plecare guvernarea lui Sir Robert Walpole, considerat în mod tradiţional întâiul dintre prim-miniştrii britanici (fără titlu, care are existenţă legală doar de la 1905).

Să remarcăm în treacăt că sentimentul de particularism regional pare să fi fost în Insulele Britanice şi mai viu decât în Franţa, în vreme ce regresul limbilor naţionale era aici şi mai pronunţat.[45]

La fel ca în cazul Franţei, nu dispunem de statistici oficiale în secolul al XVIII-lea. Primul recensământ general datează din 1801. Pentru secolul al XVIII-lea, nu avem decât estimări, mai ales pe cele ale lui Rickman.[46] Din nefericire, nu găsim în ele o statistică separată decât pentru Marea Britanie pe de o parte, şi Irlanda, pe de altă parte. Ni se propune, pentru prima, cifra de 6 047 664 de locuitori (în 1720), iar, pentru a doua, cifra de 2 217 374 de locuitori (în 1725), ceea ce ne va permite să facem cel puţin anumite deducţii asupra dezvoltării probabile a ambelor ansambluri.

Începând cu 1821, avem cifre separate pentru Irlanda, pentru Scoţia, şi pentru Anglia şi Ţara Galilor reunite. Iată cifrele pentru 1821:

Pentru ansamblul Insulelor Britanice: 20 893 584 de locuitori care se repartizează după cum urmează:

— Anglia şi Ţara Galilor 12 000 236
— Scoţia 2 091 521
— Irlanda ..... 6 801 827[47]

Cum vedem, într-un secol populaţia Marii Britanii a crescut cu 133%, iar aceea a Irlandei cu aproape 200%. Dar această rapidă creştere a populaţiei irlandeze se opreşte în deceniul 1841–1850, când populaţia începe să scadă vertiginos, parţial din cauza condiţiilor economice dezastruoase, mai ales din pricina mai multor ani de foamete, dar poate şi din cauza unui fel de disperare colectivă. Irlandezii emigrează în masă: aproape 1 200 000 numai în deceniul 1841–1850! (cu exactitate 1 195 866, cf. Talbot Griffith, *op. cit.*, p. 68). Caz unic în Europa, începând din 1841, departe de a creşte, populaţia Irlandei descreşte într-atât, încât în 1966 nu mai atinge decât în jur de jumătate din cifra anului 1841: 4 368 777[48], faţă de 8 196 597.

În cifra furnizată mai sus pentru Anglia şi Ţara Galilor, în 1821, este dificil să evaluăm care este partea exactă a ultimei, având în vedere deplasarea continuă a populaţiilor din Marea Britanie, din nord spre sud.[49] Să admitem arbitrar că între 1821 şi 1966 populaţia Ţării Galilor ar fi evoluat paralel cu evoluţia populaţiei Scoţiei, care a trecut de la 2 091 521 la 5 179 344[50], adică o creştere de 150%. Se poate deduce de aici în mod rezonabil că Ţara Galilor, evaluată de Chaline în 1966 la 2 667 000 de locuitori[51], număra, în cifre rotunde, 1 100 000 de locuitori în 1821 — pe care urmează să-i scădem din totalul „Anglia" pentru a-i aduna la cifrele Scoţiei şi Irlandei, ceea ce ne dă în cifre rotunde 11 000 000 de englezi faţă de 10 000 000 de galezi, scoţieni şi irlandezi (între aceştia din urmă, n-am făcut distincţie între catolici, sau irlandezi de baştină, şi protestanţi sau imigranţi din Marea Britanie, care sunt coloni şi care în mare parte, de altfel, veneau din Scoţia şi din Ţara Galilor.)

Catolicii reprezintă astăzi 8% din populaţia Marii Britanii. Se pare că numărul lor creşte, dar, în lipsa unor cifre mai precise, putem păstra aceeaşi proporţie în 1821, deci în jur de 800 000 de catolici la 11 000 000 de englezi. Pentru evrei, *Dicţionarul* lui Vivien de Saint-Martin (deja citat) dă pentru anul 1884 cifra de 46 000 în întregul regat. Considerând că ei trebuie să fi fost concentraţi mai ales în Anglia, cifra de 20 000 în Anglia anului 1821 ne pare a fi un minimum. Total catolici şi evrei: 900 000. Trebuie, aşadar, să scădem 900 000 din cifra englezilor şi să-i adăugăm la naţionalităţi, ceea ce ne dă 10 100 000

de „centrali" față de 10 900 000 de „periferici", adică o proporție de 48% de „centrali" (englezi protestanți) contra 52% de „periferici" (catolici și alte naționalități decât cea engleză). Or, vom vedea că minoritatea engleză guvernează singură țara.

În epoca contemporană, situația a fost profund modificată de pierderea Irlandei, pe de o parte, și de exodul masiv spre sud și sud-est tocmai semnalat, pe de altă parte. După Cl. Chaline[52] și *Anuarul Statistic al Națiunilor Unite*, situația ar fi următoarea (cifre rotunjite):

Anglia.....44 470 000
Scoția 5 179 000
Țara Galilor (și Monmouthshire)..... 2 667 000
Irlanda de Nord ..... 1 484 000[53]

La aceste ultime cifre, trebuie să adăugăm:

catolicii (8% din cifra Angliei) ..... 3 560 000[54]
evreii, care sunt evaluați conform autorilor
între 450 000–550 000. Luând cifra cea mai mare,
fie 1% din populație, aceasta ne dă pentru Anglia... 440 000
Deci 4 000 000 de scăzut din cifra Angliei.

Ceea ce reprezintă într-o primă aproximație:
„Centrali" (englezi protestanți)..... 40 470 000, adică în jur de 75%
„Periferici" ..... 13 330 000, adică în jur de 25%

Totuși, dată fiind amploarea excepțională a exodului spre capitală și spre sud-estul englez, voi considera, cum am făcut-o pentru Franța, că o parte deloc neglijabilă a populației Angliei propriu-zise e constituită din imigranți din celelalte trei țări (și din străinătate, mai ales din unele țări ale Commonwealth-ului) aflându-se aici de mai puțin de trei generații. Să corectăm deci proporțiile de mai sus, admițând *grosso modo* 70% de „centrali" față de 30% de „periferici."[55]

Să examinăm acum lista prim-miniștrilor britanici de la 1721 până în zilele noastre.[56] Ce vedem? Până în 1852, vreme de o sută treizeci și unu de ani, unul singur n-a fost englez: contele de Bute, în 1762. Nu stă la putere decât câteva luni, și istoricii relatează că-și datora nepopularitatea faptului că era un favorit al regelui, că era un partizan al păcii, *precum și faptului că era de origine scoțiană*.

În rezumat, în secolul al XVIII-lea, un singur „periferic"[57] din paisprezece prim-miniștri (sau prim-lorzi ai Trezoreriei); în se-

colul al XIX-lea, patru „periferici" (Aberdeen, Disraeli, Gladstone, Balfour, toţi în a doua jumătate a secolului — Balfour aparţinând prin mama sa, sora marchizului de Salisbury, nobilimii engleze) faţă de şaptesprezece „centrali". În sfârşit, în secolul al XX-lea, am găsit şapte „centrali" (englezi), şase „periferici" (scoţieni şi galezi) şi unul a cărui origine regională n-am putut s-o determin (Attlee, probabil englez), ceea ce ne dă, după caz, opt contra şase sau şapte contra şapte, fie 57% contra 43% sau 50%–50%. Dacă nu mă înşel, Marea Britanie n-a avut încă un prim-ministru catolic.

Ca în cazul Franţei, dar cu un uşor decalaj, putem urmări procesul de retragere a centralilor şi de ascensiune a periferilor. Până în mijlocul secolului al XIX-lea, cu o singură excepţie, regatul e guvernat de englezii protestanţi, care nu sunt încă o majoritate în cadrul naţiunii.

Şi aici se observă, ca în cazul Romei şi cel al Franţei, o concentrare puternică într-unul sau două grupuri sociale, aici vechea aristocraţie şi noua mare burghezie de afaceri, cu dinastiile lor de politicieni (familia Pitt tată şi fiu, familia Grenville tată şi fiu, înrudiţi cu Pitt, fraţii Pelham — Henri Pelham şi fratele său, ducele de Newcastle —, familia Cavendish-Bentinck, cu ducii de Portland şi de Devonshire, marchizul de Salisbury şi nepotul său, Balfour etc.). În perioada contemporană, când ei reprezintă în jur de 70% din populaţie, „centralii" nu mai dau decât aproximativ jumătate din guvernanţi.

*
* *

În Rusia vechiului regim, puterea era atât de concentrată în mâinile ţarului, încât ne putem întreba dacă enumerarea principalilor miniştri are vreo semnificaţie. Nu e mai puţin adevărat că de la Petru cel Mare a existat o nobilime administrativă solid structurată, din care s-a recrutat aproape tot personalul de rang înalt al guvernului şi că din punct de vedere etnic (sau regional) ea nu cuprindea practic decât două categorii: mai întâi ruşii, apoi germanicii (nemţi, mai ales „baroni baltici" şi, mai rar, suedezi şi olandezi);

această a doua categorie — mic grup aristocratic, care s-a rusificat rapid şi total — a fost strâns asociată, ca un germene, la occidentalizarea Rusiei de la începutul secolului al XVIII-lea.

Postul de preşedinte al Consiliului de Miniştri a fost creat pentru prima oară în Rusia de Constituţia din octombrie 1905. El a avut opt titulari până la abdicarea lui Nicolae II.[58] În secolul al XIX-lea, până la domnia lui Aleksandr II, miniştrii afacerilor externe purtau titlul de cancelar, fără să joace totuşi rolul unui veritabil prim-ministru.

Vom lua deci, pe lângă prim-miniştrii de la 1905 la 1917, miniştrii de externe de la 1818 la 1917.[59] (Să remarcăm în treacăt — ca şi în cazul Franţei lui Ludovic XV — durata excepţional de lungă a ministerelor: de la 1818 la 1895, nu sunt decât trei miniştri de externe! Nesselrode stă în funcţie treizeci şi şase de ani; Gorciakov, douăzeci şi şase de ani; de Giers, treisprezece ani.) Sub cinci suverani (Aleksandr I, Nicolae I, Aleksandr II, Aleksandr III şi Nicolae II), avem, între 1818 şi 1917, douăzeci şi unu de nume, toţi „centrali", dacă admitem interpretarea de mai sus. Dacă îi considerăm periferici pe germanici (Nesselrode, de Giers, Vladimir Lamsdorf, Serge Witte, Boris Stürmer), proporţia este de şaisprezece la cinci. În orice caz, nu există *nici un reprezentant al veritabilelor minorităţi etnice* ale imperiului, adică în primul rând al ucrainenilor şi bieloruşilor, şi *a fortiori* nu avem vreun reprezentant din rândurile „periferici lor" mai îndepărtaţi de elementul rus: polonezi, baltici, finlandezi, români, tătari, armeni, evrei, fără să mai vorbim de etniile finice şi siberiene autohtone.

Cu Revoluţia din Octombrie, situaţia se răstoarnă radical, primul Birou Politic Executiv, ales la 10/23 octombrie 1917, numără şapte membri: Lenin, Zinoviev, Kamenev, Troţki, Stalin, Sokolnikov, Bubnov. *Un singur rus*, Lenin — care e foarte departe de a fi un „rus pur", cum s-ar vrea astăzi să se lase de înţeles; e chiar de sânge foarte amestecat, cei patru bunici ai lui fiind de rase diferite: bunicul din partea tatălui, Nikolai Vasilievici Ulianov, rus, bunica dinspre tată kalmâcă, bunicul dinspre mamă evreu şi bunica dinspre mamă nemţoaică![60] Ceilalţi: un ucrainean (Bubnov)[61], un georgian (Stalin), patru evrei (Zinoviev, Kamenev, Troţki, Sokolnikov). În al doilea Birou Politic Executiv: patru membri din

primul Birou Politic, Lenin, Kamenev, Troţki şi Stalin şi un nou-venit, Krestinski, care este ucrainean. *Nici un rus în Biroul Politic Executiv în afară de Lenin, în timpul primilor cinci ani ai Revoluţiei.* În aprilie 1922, în al patrulea Birou Politic, intră doi ruşi (probabil ruşi, deoarece originea lor regională, în afară de locul naşterii, nu este bine determinată): Râkov şi Tomski. Astfel, ca în vremea Revoluţiei Franceze, dar mult mai pronunţat, asistăm la o veritabilă irupere a „periferici-lor" în politică. În primii ani ai Revoluţiei, „centralii", adică adevăraţii ruşi, sunt aproape absenţi de la putere. Şi lista membrilor Biroului Politic Executiv ar putea fi întregită cu enumerarea altor figuri proeminente de la începutul bolşevismului: Frunze, creatorul Armatei Roşii, deşi născut în capitala Kârgâzstanului, era de origine moldovenească, cum ne indică numele lui românesc; Rakovski era evreu (sefard) din Bulgaria, Djerjinski, şeful Serviciilor Secrete, polonez, Sverdlov, pe care Lenin l-ar fi dorit ca succesor, era evreu. Dintre principalii miniştri de externe sovietici, unul singur, Molotov (Skriabin, pe numele lui adevărat), a fost rus; Litvinov era evreu, Vâşinski polonez, Gromâko ucrainean). Totuşi, şi în Rusia, remarcăm odată cu trecerea timpului o uşoară reacţie, mai ales împotriva elementului evreiesc, a cărui importanţă la începutul Revoluţiei am văzut-o. Dar după cincizeci de ani de stabilitate a regimului şi odată cu relativa lui „îmburghezire", suntem îndreptăţiţi să considerăm că fenomenul de irupere a periferici-lor, caracteristic perioadelor revoluţionare, este în prezent depăşit şi că proporţia „centralilor" şi „periferici-lor" în interiorul celei mai înalte instanţe a puterii sovietice corespunde unei anumite stări de echilibru. *Or, această proporţie revelează faptul că Imperiul rus se află în stadiul retragerii centralilor şi al ascensiunii periferici-lor.*

Pe ansamblu[62], dintre patruzeci şi patru de membri ai Biroului Politic Executiv, din 1917 până azi, am găsit douăzeci şi cinci de periferici, paisprezece probabil ruşi şi cinci a căror origine n-am putut s-o determin. Admiţând că nedeterminaţii sunt toţi ruşi, aceasta ne dă nouăsprezece „centrali" faţă douăzeci şi cinci de „periferici"; dacă toţi sunt periferici, atunci raportul este de paisprezece la treizeci. Cu alte cuvinte, *proporţia membrilor ruşi din Biroul Politic se situează între 32% şi 43% din total.* (Totuşi — aşa cum

am remarcat şi pentru Imperiul roman — aceste cifre brute nu ne dau o imagine exactă a adevăratelor proporţii, deoarece până astăzi, în anumite provincii alogene, mai ales în sud-estul Rusiei europene şi în Siberia, majoritatea populaţiei nu participă decât cu totul marginal la viaţa politică a ansamblului societăţii: numai o mică minoritate este ataşată cauzei rusificării şi tocmai din această minoritate se recrutează „colaboratorii" guvernului central.)

Să cercetăm acum raportul numeric dintre ruşi şi ansamblul celorlalte naţionalităţi în Imperiul ţarist de odinioară şi apoi în Imperiul sovietic.

Distincţia teoretică dintre „centrali" şi „periferici" este relativ uşor de făcut, „centralii" fiind ruşii propriu-zişi, adică mai ales descendenţii locuitorilor din vechea Moscovă de pe vremea lui Ivan cel Groaznic, „perifericii" fiind reprezentaţi de toate celelalte naţionalităţi cucerite începând cu secolul al XVI-lea[63] şi care sunt efectiv periferici şi din punct de vedere geografic — cu excepţia evreilor, răspândiţi pe aproape tot teritoriul.

Aplicarea criteriului lingvistic la evaluarea diverselor populaţii ale Uniunii Sovietice ridică totuşi probleme. Există mai întâi un număr impresionant de limbi şi de dialecte (aparţinând unei duzini de grupuri: indo-european, turc, fino-ugric, caucazian, semit etc.), mai mult decât în tot restul Europei. Tesnière scria în 1928[64]: „Pe teritoriul pe care tocmai l-am delimitat, se vorbesc nu mai puţin de optzeci şi trei de limbi din o sută şaptezeci pe care le-am numărat în Europa." Alţi lingvişti au enumerat o sută şaizeci şi nouă. O astfel de fărâmiţare nu poate servi drept bază pentru o clasificare etnică, culturală şi în cele din urmă politică. Trebuie procedat la anumite regrupări.

Decupajul politic pe care l-a făcut, succesiv, guvernul sovietic nu oferă nici el un criteriu satisfăcător, deoarece unele entităţi (de exemplu, grupul tătarilor şi başkirilor) au fost divizate din motive economice şi politice, iar alte republici dimpotrivă au înglobat mai multe etnii, dar din raţiuni similare. În sfârşit, guvernul sovietic, continuând pe o scară mai vastă o politică deja aplicată de ţari, a făcut importante transferări de populaţii, în special din republicile din Europa spre cele din Siberia. Acest proces, de altfel, îmbrăca pentru Moscova un caracter de cvasinecesitate pretutindeni unde era vorba de a implanta în zonele subdezvoltate industrii noi cu cortegiul lor de tehnicieni, de muncitori specializaţi şi de birocraţi. Dezvoltarea economică a Rusiei din est şi din Siberia este astfel însoţită de o politică

de colonizare care, în ultimele decenii, a luat proporţii atât de mari, încât în mai multe republici din est, precum Kazahstan sau Kârgâzstan, elementul autohton a devenit minoritar în raport cu elementul rus (sau rusificat — deoarece o altă consecinţă a transferărilor de populaţie e de cele mai multe ori rusificarea, când ea nu e deja consumată, a colonilor alogeni, forţaţi, în noul mediu, să folosească limba de comunicare, adică rusa). Astfel încât, în aproape toate republicile din sud-est şi din Asia, marile centre industriale şi capitalele administrative au devenit tot atâtea bastioane ale rusismului. De asemenea, graniţele republicilor federale şi ale regiunilor zise autonome necorespunzând decât imperfect grupurilor naţionale conştiente de particularismul lor, trebuie să ne mulţumim să luăm pur şi simplu cifrele pe care statisticile oficiale ni le furnizează, pe de o parte pentru populaţia vorbitoare de rusă, pe de altă parte pentru ansamblul celorlalte „limbi".

Tesnière[65], în 1928, îi evalua pe ruşi la 67 805 207 dintr-o populaţie totală de 144 805 000 de locuitori. El îşi întemeia calculele pe ultimul recensământ din URSS, acela din 17 decembrie 1926. Dar cum rezultatele relative la limbi nu erau încă elaborate, autorul a folosit mai ales cifrele recensământului din 1920, raportându-se chiar, destul de des, la ultimul recensământ al vechiului regim, din 1897, şi la un comentariu care-i fusese consacrat.[66] Este, aşadar, posibil ca cifrele avansate de Tesnière să reflecte mai mult realitatea din 1897 decât aceea din 1928.

Pentru epoca actuală, avem cifrele lui P. George[67], după recensământul din ianuarie 1959 (şi pe care le-am coroborat cu cifrele *Anuarului de Statistică al Naţiunilor Unite*, 1968, care foloseşte, de altfel, aceeaşi sursă oficială). După aceste ultime date, în 1959, în URSS ruşii erau 114 114 000 dintr-o populaţie totală de 208 827 000 (cifre rotunjite).

Totuşi, şi într-un caz, şi în altul, trebuie să-i scădem pe evrei, care nu figurează la nici o rubrică, nefiind recenzaţi nici ca „naţiune", prin limbă, nici ca religie. Ei trebuie să fi fost număraţi printre naţiunile unde se aflau — probabil cu o preferinţă pentru limba rusă, când se găseau în republici marginale. Ei erau evaluaţi la 5 milioane în Rusia ţaristă. Dar deoarece un mare număr dintre ei se aflau în regiunile sud-estice ale imperiului şi au redevenit, după 1917, români sau polonezi, ei nu mai erau estimaţi decât la 2 600 000 în 1927 şi la 3 000 000 în 1939. Anexările teritoriale din 1939–1940 (Polonia orientală, ţările baltice, Basarabia şi Bucovina de Nord) au adus 2 000 000 de evrei

în interiorul granițelor URSS, aceasta având, așadar, din nou în jur de 5 000 000 de evrei în momentul invaziei germane. Ca urmare a deportărilor și masacrelor naziste din timpul celui de-al doilea război mondial, se estimează că ei nu mai sunt astăzi decât aproximativ două milioane. Admițând că cel puțin o jumătate dintre evrei a fost trecută la cifra rușilor, ar trebui să scădem din cifra rușilor 1 300 000 pentru recensământul din 1926 și 1 000 000 pentru recensământul din 1959. Odată făcute aceste corecții, și dacă statisticile sunt corecte — *sau mai exact dacă marja de eroare a fost aceeași în 1926 și în 1959, rușii reprezentau 45,9% din totalul populației în 1926, și 54,15% în 1959*, adică o creștere de peste 17%, care nu se poate explica decât prin politica de rusificare. Această creștere este, în realitate, mult mai considerabilă, deoarece între 1926 și 1959 Rusia a încorporat în imperiul ei, spre vest, vaste teritorii populate de alogeni (finlandezi, baltici, ruși albi, ucraineni, polonezi, români), ceea ce ar fi trebuit să aibă drept efect o creștere la fel de mare a proporției perifericilor. În realitate, neorușii care la ora actuală dețin puterea la Moscova au urmărit, nemărturisit, dar cu atât mai eficient, aceeași politică de rusificare dusă odinioară de țari.

* * *

Dintre toate statele multinaționale ale civilizației occidentale, Statele Unite ale Americii sunt singurele unde puterea se află încă în mâinile reprezentanților nucleului central originar.

Alegerea unui criteriu pentru a-i distinge pe „centrali" de „periferici" în Statele Unite este destul de dificilă, fiind evident, în primul rând, că acești termeni sunt aici lipsiți de orice semnificație geografică. Cel mai simplu este să pornim de la noțiunea că nucleul central al națiunii americane a fost constituit din colonii anglo-saxoni care au adus din Marea Britanie, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, limba engleză și cultura britanică: sunt „albii anglo-saxoni protestanți" (*White Anglo-Saxon Protestant*), expresie pe care adversarii lor au prescurtat-o în „WASP".[68] Acest grup n-a încetat, de trei secole, să fie alimentat de vechea patrie și să se simtă foarte aproape de ea prin moravuri și cultură, mai ales în clasele cultivate.

Primii coloni anglo-saxoni protestanți au găsit la fața locului mici colonii olandeze care, din cauza unui „profil etnic" puțin distinct

de cel anglo-saxon şi din cauza numărului lor redus, s-au lăsat destul de curând asimilate în oraşe (la ţară, olandeza s-a menţinut până la începutul secolului al XIX-lea).

După revocarea Edictului de la Nantes (1685), acestor două grupuri li s-au alăturat hughenoţi francezi, al căror număr n-a fost niciodată foarte important — şi cel mai adesea după o şedere de o generaţie în Anglia, Olanda sau Germania. Din cauza dispersiunii lor şi a penuriei de pastori francezi, ei au fost repede deznaţionalizaţi. Ei au jucat însă un rol care nu e neglijabil, atât în avântul economic al ţării cât şi, mai târziu, în viaţa ei politică. În momentul Războiului de independenţă, cei mai mulţi dintre ei erau asimilaţi şi mulţi şi-au transpus numele în engleză (unul dintre eroii începuturilor Războiului de independenţă, Paul Revere, se numea în realitate Rivoire; avem de asemenea Bowdoin, din Baudoin, Greenleaf din Feuillevert; vom adăuga familia pe linie maternă a lui Franklin Roosevelt, Delano, care ar fi fost la origine De Lannoy, Dewey care ar fi fost Douai, Rockefeller care ar fi fost Roquefeuille etc.).

Spre aceeaşi epocă, a început imigrarea de origine germană, mai întâi a câtorva secte religioase care fugeau de persecuţii şi necazuri, cum sunt mennoniţii (din care anumiţi autori consideră că provine strămoşul preşedintelui Eisenhower). Apoi, începând din al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, grupuri din ce în ce mai compacte părăsesc Germania pentru America, de cele mai multe ori din motive economice. În momentul revoluţiei, germanii reprezentau, de departe, grupul naţional cel mai numeros, după anglo-saxoni. Dacă Noua Anglie a manifestat multă vreme reticenţă faţă de colonii care nu erau de origine engleză, celelalte colonii s-au deschis destul de larg, mai ales Pennsylvania, unde s-a calculat că, în vremea proclamării independenţei, germanii reprezentau aproape jumătate din populaţie. Deşi în această epocă cei mai mulţi erau protestanţi (unele colonii îi respingeau pe catolici), germanii s-au asimilat mai încet decât olandezii şi hughenoţii. Formând grupuri relativ compacte, menţinându-şi legăturile cu patria de origine şi publicând ziare în germană, ei şi-au păstrat mult timp un fel de dublă naţionalitate. Acest conservatorism a fost facilitat de un val neîntrerupt de imigranţi (cu excepţia perioadei

războaielor Revoluției franceze și ale imperiului), care a continuat să crească în secolul al XIX-lea.[69]

Alte grupuri naționale au venit cam tot pe atunci: olandezi din nou, scandinavi în foarte mare număr în raport cu populația din țările lor, elvețieni și, în sfârșit, mai ales irlandezi care — am văzut acest lucru în legătură cu Marea Britanie — au emigrat în masă spre Statele Unite începând din 1840 (în 1880, 1 854 571 de locuitori ai Statelor Unite se născuseră în Irlanda!) Dar ce trebuie să remarcăm este faptul că acest val de imigranți vine, aproape exclusiv, din Europa de nord-vest. Cu excepția irlandezilor catolici și a unui număr mic de francezi, toți sunt „germanici".

Situația se schimbă în jurul anului 1880. Europa Occidentală, aflată în plină dezvoltare industrială, încetează subit să fie marele rezervor de emigrație. De altfel, Anglia caută să încurajeze emigrarea spre dominioanele sale. Puțin câte puțin, masa de imigranți va veni din Europa de sud și de est, din Italia, Grecia, Orientul mediteranean, Balcani, dar, mai ales, din Austro-Ungaria și din Rusia; printre emigranții din aceste două țări, exista o puternică proporție de evrei. Două cifre ilustrează această alunecare: în 1882, dintre 788 000 de imigranți, 87% veneau din nordul și vestul Europei și 13% din țările sudice și estice; în 1907, proporțiile sunt inversate: dintre 1 285 000 de imigranți, numai 19,3% vin din Europa de nord și de vest, iar 80,7% vin din Europa de sud și de est. Este valul „noii imigrații", care urma curând să stârnească vii neliniști în mediile cele mai conservatoare din Statele Unite și să ajungă după 1920 la votarea unor legi de restrângere a imigrației sau, mai exact, de stabilire a unor cote de imigrare care favorizau de fapt insulele britanice și țările germanice în general.[70] S-au invocat tot felul de bune motive pentru a justifica aceste măsuri restrictive. În realitate, ele aveau o singură explicație esențială: „vechii americani" resimțeau o antipatie firească, aproape un fel de aversiune, față de cei nou-veniți, mediteraneeni, europeni din Est, evrei, care aveau un „profil etnic" atât de diferit de al lor, încât americanii se convingeau cu ușurință că aceștia nu vor fi niciodată în întregime asimilabili nucleului american „autentic", adică anglo-saxon protestant, și că întreaga națiune este pândită de riscul pierderii propriei identități.

Totuși, dacă aruncăm o privire retrospectivă asupra primelor faze ale formării națiunii americane, ne dăm seama că aceeași re-

zervă s-a manifestat de la început nu numai faţă de olandezi, francezi şi germani, dar chiar faţă de „subgrupurile" etnice din Marea Britanie! De pildă, irlandezii de origine scoţiană (*Scotch-Irish*), aceşti coloni protestanţi ai Irlandei care au început să vină în număr mare în America de Nord la începutul secolului al XVIII-lea şi care au sfârşit prin a reprezenta, alături de germani, grupul naţional cel mai important, au fost destul de rău primiţi de colonii englezi la început.[71]

E deci sigur că în ochii descendenţilor colonilor englezi — pe care îi considerăm elementul central — noţiunea de „periferic" a variat de-a lungul timpului, şi că ea a putut la început să cuprindă tot ceea ce nu era autentic englezesc, adică chiar pe galezi, pe scoţieni şi pe irlandezii-scoţieni. Dar, pe măsură ce se constituia amalgamul propriu-zis american, s-a format o altă imagine, ajungându-se spre a doua jumătate a secolului al XIX-lea să se considere că nucleului central i-ar aparţine *toţi americanii protestanţi de origine germanică*.

Să încercăm să ne reprezentăm cum s-ar repartiza schematic diversele grupuri care compun astăzi societatea americană. Se înţelege de la sine că o delimitare în conformitate cu nişte criterii pur obiective n-are sens. Trebuie să încercăm o clasificare oarecum subiectivă, plasându-ne în perspectiva nucleului central, adică al „albilor anglo-saxoni protestanţi".

Să ne imaginăm cercuri concentrice, dintre care primul, în interior, ar fi ocupat de anglo-saxoni protestanţi. Am avea următoarea reprezentare:

1. anglo-saxonii protestanţi (englezii, galezii, scoţienii, irlandezii-scoţieni);
2. în cercul imediat următor şi mult mai îngust: olandezii;
3. al treilea cerc şi mai îngust: hughenoţii;
4. un cerc foarte larg, dimpotrivă, care îi cuprinde pe germanii protestanţi şi pe ceilalţi germanici protestanţi (mai ales pe elveţieni şi pe scandinavi);
5. anglo-saxonii catolici;
6. irlandezii catolici (care în primele generaţii au dat bătaie de cap „vechilor americani" şi autorităţilor, dar care au fost

considerați oricum mai asimilabili și deci mai apropiați decât ceilalți catolici, fiind vorbitori de limbă engleză);
7. ceilalți catolici din Europa de nord-vest;
8. europenii din sud și din est (mai ales italieni și slavi);
9. evreii;
10. alți albi care nu sunt europeni (armeni, turci, arabi etc.);
11. diverse populații de culoare, fără negri (chinezi și japonezi de pe coasta de vest, indieni, asiatici, portoricani etc.);
12. în ultimul cerc s-ar găsi negrii, al căror „profil etnic" le apare „centralilor" ca fiind cel mai îndepărtat de al lor.[72]

Avem desigur aici o schematizare extremă, care poate să stârnească critici.

Se va spune în primul rând că, odată cu trecerea timpului, amestecul a trebuit să fie intens și că nici o familie americană, în această a doua jumătate a secolului al XX-lea, n-ar putea să pretindă că aparține doar unui singur cerc dintre cele imaginate mai sus. E probabil. Dar când privim mai de aproape, constatăm că amestecurile au avut loc în general între cercuri contigue sau foarte apropiate. În biografiile oamenilor politici americani, când se vorbește despre ascendențe diverse se desemnează prin aceasta, cel mai adesea, subgrupurile grupului central, sau cel mult cele trei sau patru cercuri interioare: despre un anumit președinte sau vicepreședinte se va spune că are o ascendență engleză sau galeză din partea tatălui, scoțiană sau *Scotch-Irish* din partea mamei, sau că are o ascendență *Scotch-Irish*, olandeză sau hughenotă. Practic, nu găsim amestecuri între grupurile centrale și grupurile periferice. De altfel, multă vreme, mai ales în zonele rurale, grupurile etnice au rămas relativ izolate unele de altele. Și la începutul secolului al XIX-lea, pentru mulți observatori europeni, societatea americană prezenta mai mult aspectul unui mozaic decât al unui creuzet. De o generație sau două, mișcarea de interpenetrare a grupurilor s-a accentuat, dar nu într-atât, încât să altereze radical schema propusă mai sus. Problemele de rasă și de religie au jucat un mare rol în această compartimentare relativă.

Admițând că schema a fost valabilă într-o anumită epocă și într-o anumită regiune a Statelor Unite, se va spune de asemenea că ea variază în timp și în funcție de locuri. Este evident că op-

tica diferă în Est şi în Vest. De exemplu, sare în ochi faptul că pe coasta Pacificului, unde negrii sunt rari, iar galbenii foarte numeroşi (şi de temut), prejudecăţile rasiale împotriva acestora din urmă pot să fie şi mai puternice decât acelea împotriva negrilor şi că rangurile acestor două categorii rasiale, în cercurile noastre imaginare, se pot inversa. Este de asemenea evident că atitudinea faţă de negri în Sud diferă de aceea din Nord.

De altfel, cum e vorba de o clasificare pur psihologică şi doar semiconştientă, ordinea cercurilor noastre imaginare se poate modifica în timp. Din punctul de vedere al grupului central, anumite grupuri îşi pot schimba clasa, apropiindu-se de centru. În ultimele zeci de ani, acesta pare a fi cazul minorităţii evreieşti. Era deja influentă în politică sub Franklin Roosevelt şi a beneficiat pe urmă de mişcarea universală de simpatie provocată de exterminările naziste. Astăzi, rolul evreilor în Statele Unite, în universitate, în arte, în presă şi în mass-media în general e disproporţionat faţă de numărul lor în naţiune, şi probabil că în ochii multor americani „cercul" lor se situează de acum mai aproape de centru, poate înaintea aceluia al europenilor din sud şi din est. Pe de altă parte şi considerentele sociale au un rol în modificarea schemei generale, în cazuri izolate. Unele mari familii, de origine olandeză sau franceză de pildă (Roosevelt, Schuyler, Dupont de Nemours etc.) se află neîndoielnic tot atât de aproape de centru ca o familie de fermieri din Middle-West, care ar fi de origine pur engleză.

Odată făcute aceste rezerve, credem că schema noastră reprezintă bine, în ansamblu, repartizarea societăţii americane aşa cum este ea percepută de „albii anglo-saxoni protestanţi", adică în cercuri din ce în ce mai îndepărtate, în funcţie de afinităţile mai scăzute pe care aceştia le găsesc cu celelalte grupuri. De asemenea, linia ideală de demarcare între „centrali" şi „periferici" s-a deplasat cu vremea. Dacă în timpul colonizării, nucleul englez avea tendinţa să-i considere intruşi chiar şi pe irlandezii de origine scoţiană, se pare că în momentul Revoluţiei linia de demarcare s-ar fi aflat undeva între al treilea şi al patrulea cerc, cei mai mulţi dintre olandezi şi hughenoţi devenind „centrali". În zilele noastre, credem că limita dintre „centrali" şi „periferici" se situează între al patrulea şi al cincilea cerc, lăsându-i încă pe catolicii de

orice rasă pe din afară. Dar sub ochii noştri, slăbirea barierelor religioase, un anumit amestec al raselor, în sfârşit, iruperea periferiilor în politică (mai ales de la alegerea lui J.F. Kennedy la preşedinţie) schimbă rapid datele problemei, tinzând pe viitor să deplaseze „graniţa" foarte departe, probabil până la limita dintre albi şi *coloured*.

Dacă limita psihologică dintre „centrali" şi „periferici" s-a deplasat uşor în cursul ultimelor două secole, rezultă că proporţia dintre cele două mari grupuri a rămas aproximativ constantă.

Se consideră în general că în momentul Războiului de independenţă grupul anglo-saxon era majoritar. Dar am văzut importanţa pe care o luase deja imigrarea germană. Existau şi alte naţionalităţi, şi nu trebuie să-i uităm nici pe negri, dintre care primii fuseseră importaţi din 1619, şi care erau deja 386 000 dintr-un total de un milion şi jumătate de locuitori în 1760[73] şi 757 000 din 3 929 214 de locuitori în 1790.[74]

În zilele noastre, care poate să fie proporţia relativă dintre „centrali" şi „periferici"? Încercarea de a face un calcul diacronic al diverselor categorii de imigranţi ar fi un rămăşag. Cel mai simplu procedeu îmi pare a fi acela de a pleca de la cifrele pe care ni le furnizează recensămintele recente, aplicând trei criterii principale: rasa, religia şi vechimea în ţară.

Recensământul din 1960 (dintr-o populaţie totală de 179 323 175 de locuitori) ne dă:

1. Pentru confesiuni, altele decât cele protestante, dar fără musulmani, pentru care nu dispunem de cifre ..... (dintre care 47 468 333 de catolici şi 3 280 000 de ortodocşi).	51 150 333
2. Evrei.....	5 720 000
3. Populaţie de culoare (nealbi): 20 491 443 (dintre care negri: 18 871 831). Câţi dintre aceştia figurează deja în cifrele confesiunilor nonprotestante? O estimare din 1957 ne furnizează cifra de 774 000 de catolici printre „nealbi". De altfel, budiştii, aproape toţi chinezi sau japonezi, sunt 200 000. Urmează deci să scădem 1 000 000 din cifra totală a „nealbilor"	19 491 443
	76 361 776

La aceste trei categorii, relativ uşor de delimitat, ar trebui să adăugăm cel puţin o parte din cifra celor nou-veniţi: naturalizaţii şi copiii naturalizaţilor.

Aceleaşi statistici ne dau în 1960:

9 738 091 de indivizi născuţi în străinătate, 24 312 263 pentru care cel puţin unul dintre părinţi s-a născut în străinătate. Dintr-un total de 34 050 354, 13 225 701 sunt albi originari din insulele britanice (exceptând Irlanda de Sud), din Germania şi din alte ţări germanice. Dar chiar admiţând că restul de 20 814 653 este deja cuprins în categoriile noastre de mai sus (catolici, ortodocşi, evrei, oameni de culoare), ceea ce este foarte improbabil, nu e mai puţin adevărat că aceşti nou-veniţi, chiar dacă au vocaţia de a aparţine „centralilor", nu pot fi toţi consideraţi ca fiind asimilaţi la prima generaţie.

În sfârşit, la rubrica „religii", întâlnim situaţia în care unii recenzaţi omit să declare că aparţin unei religii sau declară că n-au nici una. Aceste două categorii erau evaluate în 1957 la 4 300 000 de persoane. Cel puţin o parte din această cifră ar trebui adăugată la „perifericii" noştri.

Dacă ţinem seama de aceste aproximări, s-ar putea admite că perifericii nu sunt departe de a reprezenta astăzi 50% din populaţia Statelor Unite.

Să vedem, din această perspectivă, cum se recrutează personalul conducător din Statele Unite de la intrarea în funcţie a primului preşedinte, Washington, şi până în zilele noastre. Am ales cercetarea originii naţionale pentru cele mai înalte magistraturi ale Republicii: preşedinţii, vicepreşedinţii, secretarii de stat şi miniştrii de justiţie.[75]

În legătură cu preşedinţii, primii şapte aparţin întâiului cerc (anglo-saxoni protestanţi), al optulea celui de-al doilea cerc (olandez); primul care aparţine celui de-al patrulea cerc (de origine germană) este al treizeci şi unulea: Hoover, în 1929; primul veritabil periferic: al treizeci şi cincilea, Kennedy (catolic irlandez, al şaselea cerc) în 1961. În rezumat: treizeci sunt din primul cerc (anglo-saxoni protestanţi), trei din al doilea cerc (olandezi: Van Buren, Theodore Roosevelt, Franklin Roosevelt), numai doi din al patrulea cerc (germani sau elveţieni germani: Hoover şi Eisenhower), un singur periferic veritabil, Kennedy, primul catolic care a avut acces la magistratura supremă. Mai trebuie să amintim că el a fost

ales cu cea mai mică majoritate din întreaga istorie a alegerilor prezidențiale americane — și că n-a fost lăsat să-și încheie mandatul?[76]

Dar acest cvasimonopol al puterii politice care se află în mâinile grupului central este și mai evident dacă luăm ansamblul celor patru înalte magistraturi desemnate: din o sută douăzeci și trei de nume (nu i-am numărat decât o dată, cum am făcut-o înainte, pe oamenii politici care au ocupat succesiv unul dintre cele patru posturi, de exemplu pe vicepreședinții sau secretarii de stat deveniți ulterior președinți ai Statelor Unite), n-am găsit decât *doi periferici, pe președintele Kennedy și pe vicepreședintele Spiro Agnew, amândoi după anul 1960.* O sută aparțin celor patru cercuri interioare cu o foarte clară majoritate în primul cerc; în douăzeci și una de cazuri, n-am putut determina originea, dar numele tipic anglo-saxon lasă puțin loc de îndoială în privința originii familiei (William Pierce Rogers, Dean Rusk, Henry Wallace, George Marshall, James Byrnes etc.). Putem, așadar, afirma cu un risc minim de eroare că *de-a lungul primilor o sută șaizeci de ani ai administrației americane nici un singur american născut în afara celor patru cercuri interioare n-a avut acces la înaltele magistraturi ale statului.*

Și, la fel ca în alte „imperii" pe care le-am studiat, această concentrare etnică a fost dublată de o relativă concentrare socială, cu atât mai remarcabilă, cu cât regimul instaurat era, mai ales la începuturile sale, cel mai democratic pe care o mare țară l-a cunoscut în Istorie. A existat o tendință firească spre fidelitate față de „Părinții Revoluției" și spre constituirea unor veritabile dinastii de politicieni. Pentru a rămâne numai la președinți, îi avem pe John Adams și John Quincy Adams, tată și fiu; pe William Henry Harrison și pe nepotul lui, Benjamin Harrison. — Tatăl lui William a fost unul dintre semnatarii Declarației de Independență și unul dintre membrii Congresului Continental, în vreme ce fiul lui, John, tatăl lui Benjamin, a fost membru al Congresului, ca și un frate al lui William. William Mc Kinley este strănepotul unui combatant al Războiului de independență; James Madison și Zachary Taylor, respectiv al patrulea și al doisprezecelea dintre președinții Statelor Unite, sunt veri primari; William Howard Taft (al douăzeci

şi şaptelea preşedinte) este fiul unui secretar la Ministerul de Război şi procuror general sub Ulysses Grant, iar fiul şi nepotul său vor fi la rândul lor senatori. Preşedintele Johnson este fiu şi nepot de reprezentanţi în Adunarea din Texas. În sfârşit, cazul lui Franklin Delano Roosevelt este demn de epoca oligarhiei romane: pe lângă faptul că era vărul (de gradul cinci) al preşedintelui Theodore Roosevelt, el era, împreună cu soţia lui născută de asemenea Roosevelt, înrudit *cu alţi unsprezece foşti preşedinţi ai Statelor Unite*!

Foarte democratica Americă este astăzi singura ţară occidentală unde apartenenţa la aristocraţie (aristocraţia prin naştere sau aristocraţia banului) nu este încă un handicap pentru reuşita politică. Cu excepţia câtorva *homines novi* ca Truman, Eisenhower sau Nixon, găsim în prim-planul scenei un număr considerabil de personalităţi care aparţin aristocraţiei banului, precum Rockefeller, Harriman, Kennedy, sau familiile „care au făcut America", precum Roosevelt, Stevenson sau Cabot-Lodge.[77]

Şi vom remarca de asemenea că reprezentanţii claselor superioare (Roosevelt, Stevenson, Kennedy) se află adesea în fruntea partidelor pe care în Europa le-am califica de „stânga", în vreme ce reprezentanţii tipici ai claselor mijlocii, ca Eisenhower şi Nixon, fac figură de conservatori. Tot aşa s-a întâmplat la Roma, unde cei care apărau cauza democratică erau adesea din rândul aristocraţiei, ca Gracchii sau Caesar, iar plebei precum Cicero sau Cato cel Bătrân se aflau în primele rânduri ale conservatorilor.

* * *

Oboseala psihologică a unei societăţi, vizibilă de-a lungul procesului de retragere a „centralilor" şi de ascensiune a „periferici-lor", se manifestă mai întâi în domeniul politic. Energia creatoare în domeniul spiritului se epuizează mai lent. (E adevărat că apariţia ei a fost de asemenea mai lentă în primele faze ale civilizaţiei.)

Totuşi, se poate observa — în general — o anumită tendinţă spre conservatorism la cei mai mulţi reprezentanţi ai vechii culturi, în timp ce periferici ar fi mai uşor ispitiţi de căutarea formelor noi.

Rolul jucat de perifericiii Occidentului în transformarea spiritului european la cumpăna decisivă a acestui secol (şi mai ales în înclinaţia nouă spre absurd, iraţional, subconştient, instabil) ne pare foarte simptomatică în această privinţă.[78] Printre inovatorii artei occidentale, europenii din est sunt numeroşi: Stravinski şi Kandinsky sunt ruşi, Brâncuşi e român, Arhipenko ucrainean, Béla Bartók ungur. La punctul de joncţiune al Europei Apusene şi al Europei Răsăritene, în acest mozaic de popoare care constituie Imperiul austro-ungar, a existat, înainte de 1914, o efervescenţă intelectuală cu totul remarcabilă, care contrasta izbitor cu scleroza formelor sociale şi politice. În acest nou Babel care este Viena[79] se nasc mişcări care vor revoluţiona curând literatura şi gândirea occidentală: Robert Musil e austriac, Kafka evreu din Boemia, Miroslav Krleža croat, Sigmund Freud evreu vienez. Tot din Viena, trioul Schönberg, Webern, Alban Berg. Eugen Ionescu e român, ca şi Emil Cioran, acest profet al nefericirii civilizaţiei occidentale.[80] Urmuz, cel care a fost neîndoielnic primul precursor al suprarealismului, e de asemenea român.[81]

Dar dintre toţi perifericiii Occidentului probabil că evreii sunt aceia care, în raport cu numărul lor, au participat cel mai mult la această mutaţie a gândirii şi artei Occidentului. De aproape două milenii, ei au trăit în civilizaţia occidentală, dar şi în afara ei, într-o izolare aproape totală, echivalând spiritual cu o lungă somnolenţă. Şi totuşi, în acelaşi timp, prin lectura şi interpretarea neîncetată a cărţilor sacre, evreul „se exersa". Dintre toate popoarele din Europa, poporul evreu este fără îndoială cel care de secole a avut cei mai puţini analfabeţi. Alături de fenomenul de supracompensare, aici se află probabil secretul extraordinarei lui reuşite în epoca contemporană. De îndată ce interdicţiile au fost înlăturate — de o parte şi de alta — spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, a avut loc o veritabilă irupere a evreilor în cultura occidentală. Elanul lor durează încă.

În fine, sunt ispitit să-i număr şi pe irlandezi printre perifericiii Europei moderne. Dacă ei au creat unul dintre focarele cele mai precoce ale civilizaţiei occidentale în Evul Mediu timpuriu, elanul lor a fost zdrobit de intruziunea engleză. Noua trezire din

secolul al XIX-lea, cu febra ei naţionalistă — curios cuplată cu abandonarea limbii ancestrale — a reprezentat, aşadar, după un somn de mai multe veacuri, o nouă aculturare la civilizaţia occidentală. Or, e de prisos să amintesc rolul eminent pe care l-au jucat irlandezii în literatura engleză contemporană.

Note

1. Vezi, mai ales, partea a doua, capitolul 1.

2. *Configurations of Culture Growth*, p. 839 (traducere liberă: apariţia geniilor este semnul că o cultură, în dezvoltarea ei, a atins stadiul coeziunii).

3. *Civilisation et Civilisations*, Paris, 1954, p. 44.

4. Cf. p. 85.

5. Se poate face o apropiere între aceste fenomene umane şi unele fenomene recent observate la unele specii de animale. De pildă, s-a observat că, dacă este plasat în condiţii de viaţă optimală, crapul de cultură ajunge să vegeteze: se hrăneşte mai puţin, nu se mai îngraşă şi se reproduce mai încet. El nu prosperă decât în vecinătatea anumitor specii rapace, ca şalăul şi ştiuca!

6. Se poate face o paralelă cu fenomenul bine cunoscut de sociologi al diminuării natalităţii în familiile de intelectuali (teoria „fecundităţii diferenţiale"). S-au propus explicaţii biologice pentru acest fenomen. Ipoteza nu trebuie să fie înlăturată *a priori*, deşi în cazul cuplurilor de intelectuali, motivaţiile psihologice pot să justifice ele singure restricţionarea natalităţii. Vom reveni mai departe asupra acestei chestiuni.

7. Vezi, mai sus, pp. 159 şi urm.

8. *Op. cit.*, p. 135.

9. R. H. Towner, *La philosophie de la civilisation*, Paris, 1927, p. VI.

10. Între cele două războaie, a apărut admirabila carte a profesorului meu Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, în colecţia „L'évolution de l'humanité" (Paris, 1927). Recent reeditată, ea rămâne în ochii mei lucrarea cea mai completă şi cea mai profundă care a fost scrisă în epoca contemporană despre agonia Imperiului roman. Nici o carte nu m-a făcut să reflectez mai mult asupra fenomenului de dezagregare a marilor imperii — ceea ce nu înseamnă că, dacă autorul ei ar mai putea să citească prezenta lucrare, ar subscrie la concluziile mele de ordin general.

11. *Hereditary Genius*, Londra, 1869 — reeditată în 1883.

12. Galton, *op. cit.*, şi în alte lucrări, ca *English Men of Science* (1874), *Noteworthy Families* (1906) etc., a citat un mare număr de „dinastii" de artişti, de savanţi şi politicieni; după el, Théodule Ribot, în *L'Hérédité psychologique*, Paris, 1873, şi, mai recent, Georges Poyer, sub acelaşi titlu, Paris, 1949.

13. Ele au fost întărite de experienţe similare asupra unor organisme mult mai rudimentare, cum sunt unele specii de viermi plaţi (experienţele Dr. James V. McConnell, de la Universitatea din Michigan).

14. Ipoteza care este propusă la ora actuală pentru a da seamă de această ereditate „ameliorată" se întemeiază pe posibila transmitere de aminoacizi ai creierului (ADN, ARN), care ar avea proprietatea de a „codifica" memoria.

15. Citat de G. Poyer (*L'Hérédité psychologique*), după expunerea lui G. Levi della Vida, la primul Congres latin de eugenie.

16. Există totuşi experienţele tulburătoare realizate foarte recent la National Institute of Mental Health din Washington sub direcţia Dr. John Calhoun: înghesuiţi în spaţii prea strâmte, dar în bună măsură dotate cu cele necesare, şoarecii se împart repede în „categorii sociale"; cei care prin forţă şi-au asigurat de la început cele mai bune locuri pe rafturile de sus se dezvoltă armonios şi sunt mai frumoşi, *dar funcţia de reproducere a femelelor încetează la capătul câtorva luni.*

17. Desigur, se constată uneori o debilitate crescândă a descendenţilor care au beneficiat de-a lungul mai multor generaţii de o viaţă prea uşoară. Deşi, în anumite epoci, practicarea vânătorii şi exerciţiul armelor au întreţinut „forma" fizică a claselor superioare. Doar de două secole clasele superioare din Occident au dus o viaţă relativ debilitantă — şi fenomenul este fără îndoială în regres graţie dezvoltării sporturilor. La urma urmelor, degenerescenţa fizică datorată relelor condiţii de igienă şi căsătoriilor consangvine pare să fie şi mai frecventă în zonele rurale îndepărtate decât în marile centre. „Sfârşiturile de rasă" sunt probabil la fel de numeroase în familiile sărace din cătunele de munte ca în „vechile familii".

18. Marcel Granet, *La Civilisation chinoise*, Paris, 1929, p. 15.

19. *Psychologie de l'inconscient*, trad. fr., Geneva, 1952, p. 149. Compatriotul nostru Ştefan Lupaşcu (Stéphane Lupasco) uzează şi el, în mai toate construcţiile sale filozofice, de noţiunea de energie produsă de dezechilibrul „contrariilor".

20. Fondatorul „dinastiei", străbunicul Annei de Noailles, Ştefan Vogoride, zis Stephaniki Bei (a fost bei de Samos în două rânduri), a fost caimacam în Moldova în 1821, în timpul perioadei de şovăire a Turciei

în urma Eteriei, dar n-a reuşit să se urce pe tron, Poarta preferând să revină la domnii pământeni. Se mulţumeşte ulterior doar măritându-şi una dintre fiice cu Mihăiţă-Vodă Sturdza. Unul dintre fiii lui, Nicolae Vogoride, a încercat aceeaşi manevră în 1856–1858, când a fost şi el caimacam în Moldova după Războiul Crimeii. Intrigile sale, precum şi fraudele flagrante pe care le-a comis în alegerile Divanului moldovenesc pentru a împiedica Unirea Principatelor erau pe punctul de a antrena o ruptură între Franţa şi Anglia, evitată la întrevederea de la Osborne dintre Napoleon III şi regina Victoria (6 august 1857). Găsim sindromul „geniului ereditar" la membrii familiei Vogoride, aceşti „ultimi fanarioţi" — inclusiv fenomenele care-l însoţesc uneori: mai multe cazuri de nebunie sau de debilitate mintală. — În orice caz, „moştenirea lor psihologică" apare predominantă la Anna de Noailles.

21. Aceeaşi remarcă se aplică, într-o anumită măsură, şi cauzelor profunde de neînţelegere între clasele sociale. Conservatorul nu este neapărat reprezentantul unei minorităţi posedante care îşi apără aprig privilegiile. Este adesea, pur şi simplu, un om exagerat de ataşat de o formă depăşită de civilizaţie. Ceea ce îi reproşează el „celuilalt" nu este atât voinţa de a-i răpi o anume întâietate (materială sau de prestigiu), cât voinţa de a impune colectivităţii un nou stil de viaţă. Tocmai această trădare îi pare un sacrilegiu. E semnificativă butada unui intelectual spaniol cunoscut pentru ideile sale liberale şi care, în timpul Războiului civil, a luptat totuşi în rândurile franchiştilor: unuia care se mira mai târziu de această alegere paradoxală, i-ar fi răspuns: — *Questión de estética!* E mai mult decât o simplă butadă.

22. Singurul exemplu şi mai flagrant de concentrare a puterii ne este furnizat, câteva secole mai devreme, de Persia antică: aproape toate înaltele funcţii ale împărăţiei, mai ales satrapiile, sunt încredinţate membrilor familiei regale a Ahemenizilor. Unii istorici moderni au vrut să vadă în această excesivă concentrare principala slăbiciune a Imperiului ahemenid. N-am intenţia să proslăvesc aici virtuţile oligarhiei; vreau numai să constat cu obiectivitate că în toate societăţile aflate la vârful curbei lor ascendente găsim această concentrare a puterii în mâinile unei oligarhii.

23. Extrase din Bloch et Carcopino, *Histoire Romaine*, vol. II, P.U.F., Paris, 1935, pp. 33–34, care-l citează la rândul lor pe Carl Neumann, *Geschichte Roms während des Verfalls der Republik*, I, p. 30, Breslau, 1881.

24. Bloch et Carcopino, *op. cit.*, p. 34.

25. Herodian, VI, 8, I, apud M. Besnier, *Histoire Romaine* (colecţia „Histoire Générale" de G. Glotz), Paris, 1937, p. 142.

26. Vezi anexa IV, lista completă a împăraţilor romani, de la sfârşitul dinastiei iulio-claudiene (68 d. Hr.) până la moartea lui Theodosius (398 d. Hr.).

27. Francezii de astăzi, în loc să-şi facă din asta un titlu de glorie, se supără iute când faci asemenea afirmaţie. Mitul „hexagonului" miraculos, constituit într-o entitate rămasă imuabilă de la cucerirea lui Caesar până în zilele noastre, a devenit un fel de crez naţional. Realitatea este cu totul alta. Monolitismul actual n-ar trebui să ne facă să uităm construirea foarte lentă a naţiunii franceze.

28. Citat de Auguste Brun, *Parlers Régionaux: France dialectale et unité française*, Paris, 1946. A se vedea de acelaşi autor, din 1923, *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi.* Despre acelaşi subiect, mai recentă — şi mai polemică — lucrarea lui Robert Lafont, *Sur la France*, Gallimard, Paris, 1968.

29. Toate exemplele precedente sunt extrase din lucrarea lui A. Brun, *Parlers régionaux.*

30. Tare aş vrea să ştiu câţi vorbeau într-adevăr franceza dintre cei cinci sute de „federaţi" din Marsilia care au defilat pe străzile Parisului în zorii zilei de 10 august 1792 cântând *La Marseillaise*!

31. Evaluarea situaţiei a fost făcută într-o anchetă realizată de Michel Legris pentru ziarul *Le Monde* (9–18 septembrie 1964): *Les parlers maternels en France.* Cu mai puţin de jumătate de secol în urmă, iată care era încă situaţia provensalei în departamentul Basses-Alpes (azi, Alpes de Haute-Provence), conform însemnărilor făcute în 1925 de Auguste Brun în regiunea Forcalquier: „Toată lumea înţelege astăzi franceza, toată lumea, la nevoie, o vorbeşte. Am mai cunoscut câţiva bătrâni incapabili s-o vorbească. Acum cei mai mulţi sunt morţi: n-au mai rămas decât doi sau trei care întrebuinţează numai provensala. Partea din populaţie care a depăşit cincizeci de ani vorbeşte cu plăcere provensala, fără să fie de altfel jenată când întrebuinţează franceza. Între vârstnici, conversaţia curentă are loc aproape exclusiv în provensală. De asemenea se menţine obiceiul de a scoate publicaţiile municipale în provensală; negustorii ambulanţi continuă să strige în provensală. La Primărie, am asistat la o licitaţie publică, în faţa notarului, în provensală." (...Mai departe, autorul indică faptul că femeile au mai mult tendinţa să adopte franceza, observaţie deosebit de instructivă, deoarece în general femeia este mai conservatoare şi apără mai bine limba strămoşilor; aici, trebuie să fie vorba de un fenomen social: *e vulgar să vorbeşti dialectul*; trebuie

făcut totul pentru a-i determina pe copii să-l evite, inculcându-le complexul vorbirii dialectale.) Autorul adaugă: „Astfel, în viaţa domestică, uzul fiecăruia variază în funcţie de vârsta şi sexul celui care vorbeşte şi de asemenea în funcţie de vârsta şi sexul celui căruia i se adresează. Bunicul va vorbi în provensală cu bunica, cu fiul lui, şi în franceză cu nepotul şi, mai ales, cu nepoata lui. Tatăl va vorbi provensala cu moşul, uneori cu nevasta lui, mai degrabă franceza cu fiica şi nepoţii..." Autorul adaugă că în sud-vest, Toulousain, Gascogne etc., limba occitană rezista mai bine decât în Basses-Alpes (A. Brun, *op. cit.*, pp. 132 şi urm.).

Notă la ediţia românească: Am putut constata un fenomen asemănător în cursul unei scurte anchete personale, acum zece ani, în orăşelul cu populaţie aromână din Grecia, Metsovo (ar. Aminciu), cu — în plus — o presiune politică infinit mai mare, chiar bătrânii ferindu-se să mai vorbească aromâna în public. Dacă până în zece ani nu se reintroduce dialectul în şcolile primare şi nu scade presiunea politică, limba aromână, după o evoluţie de peste două mii de ani, dispare definitiv ca limbă vie.

32. Vezi anexa V A. — Pentru a simplifica, n-am ţinut cont decât de familia din partea tatălui, a cărei moştenire psihologică rămâne preponderentă în societatea noastră patriarhală. Dar este neîndoielnic că influenţa familiei din partea mamei poate să fi jucat în unele cazuri un rol capital, cum am văzut într-un capitol precedent.

33. Cu excepţia faptului că Franţa s-a dotat cu cea mai bună şi cea mai deasă reţea de drumuri din Europa tocmai în această a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — considerat de obicei numai sub aspectul lui negativ, adică în perspectiva revoluţiei *care urma să vină*.

34. La a şasea generaţie, îl găsim pe Francesco Buonaparte, care a emigrat în 1512 din Toscana în Corsica, într-un mediu „insular". Taine a avut intuiţia acestui fel de „letargie", explicându-l pe Napoleon ca pe un fenomen întârziat al Renaşterii italiene.

35. Am renunţat la stabilirea originii regionale a miniştrilor francezi de la 1789 la 1871, deoarece aceasta ar fi antrenat cercetări prea lungi şi, la urma urmelor, în afara scopului nostru. Am estimat că este suficient, în sprijinul argumentului meu, un al doilea „sondaj" asupra originii prim-miniştrilor francezi (deţinători ai celei mai înalte autorităţi efective), de la 1871 până în zilele noastre — ceea ce ne dă, din întâmplare, aproape aceeaşi cifră (78, ca pentru miniştrii secolului al XVIII-lea (v. anexa V B).

36. Există neîndoielnic în acest decupaj o doză de arbitrar: astfel, limita dintre provinciile dialectelor sudice şi provinciile dialectelor nordice nu corespunde în mod necesar limitei provinciilor care au gravitat

mai mult sau mai puțin în jurul Parisului și al regelui. Hazardul moștenirilor feudale și al distribuirilor de apanaje a putut să alipească uneori coroanei mai degrabă o provincie periferică decât o provincie vorbitoare de dialecte nordice. Totuși, în ansamblu, cred că decupajul corespunde unei anumite realități și că adoptarea unui criteriu complet diferit ne-ar antrena spre distincții prea multe și prea subtile.

37. Cf. Raoul Stephan, *Histoire du Protestantisme français*, Paris, Fayard, 1961, p. 186.

38. Citat de E. Levasseur, *La Population française*, Paris, 1892, p. 455, nota 1.

39. Proporția era puțin mai favorabilă „centralilor" înainte de anexarea Lorenei și a Corsicii, care totalizau (după Messance și Necker) 924 862 de locuitori; de scăzut din totalul populației și din totalul „periferici-lor"; ceea ce ar da, înainte de 1766, puțin mai mult de 48% de „periferici" față de puțin sub 52% de „centrali".

40. În A. Meillet, *Les Langues dans l'Europe Nouvelle*, Payot, Paris, 1928. — Pentru delimitarea vorbitorilor regionali ai Franței, am utilizat între alții, pe lângă Tesniere și August Brun deja citați: A. Dauzat, *Les Patois*, Paris, 1927, 207 p., 7 hărți; *Le Nouvel Atlas linguistique de France*, condus de Albert Dauzat, Toulouse (Bibl. Nat. G.Fol. X38); R. Pannier, *Les Limites actuelles de la langue bretonne*, în *Le Français Moderne*, vol. X, 1942, pp. 97–115, 2 hărți; Sever Pop, *La dialectologie*, Louvain, 1950.

41. Același Tesnière calcula că în 1926 bretona nu mai era vorbită decât de aproximativ 1 000 000 de indivizi. De altfel, René Pleven, fost de mai multe ori ministru în timpul celei de-a IV-a Republici (în *La Revue des Deux Mondes*, nr. din 15 octombrie 1956: *La France vivante: la Bretagne*) estimează la 700 000 numărul bretonilor care au părăsit Bretania în ultimul secol.

42. I-am omis intenționat pe francezii din străinătate, care scapă oricărei statistici. Ei sunt în jur de 1 000 000, după registrele consulatelor, dar în realitate se poate ca cifra să fie dublă. Rolul lor în viața publică e neglijabil, și de altfel se poate presupune că ei se recrutează din toate regiunile țării.

43. Mai e nevoie să amintesc că, nefiind nici demograf, nici statistician și că datele precise lipsind adesea, n-am avut pretenția să prezint aici cifre riguroase, ci numai să indic o ordine de mărime plauzibilă. Însă chiar fără aceste calcule laborioase, cred că se poate admite că două secole un ansamblu de factori, precum politica de centralizare, exodul rural, dezvoltarea telecomunicațiilor și uzul generalizat al francezei care le-a

urmat, a modificat proporţiile populaţiilor Franţei în detrimentul provinciilor odinioară alogene.

44. Vezi anexa V B, lista preşedinţilor de consiliu de la 1871 până în 1970.

45. Iată cifrele pe care le dădea Tesniere, *op. cit.*, în 1926: în Scoţia, dintr-o populaţie totală, peste vârsta de 3 ani, de 4 573 471 de locuitori, 4 414 692 nu vorbeau decât engleza, 148 950 ersa (sau galica) şi engleza, şi numai 9 829 ersa — şi aceasta mai ales în Insulele Hebride. În Irlanda, din 4 390 219 de locuitori (pentru ansamblul insulei): 3 810 219 numai engleza, 560 000 engleza şi irlandeza, 20 000 numai irlandeza. Şi probabil că astăzi, după o generaţie, situaţia limbilor autohtone s-a deteriorat şi mai mult.

46. Cf. G. Talbot Griffith, *Population Problem of the Age of Malthus*, University Press, Cambridge, 1926.

47. În L. Dudley Stamp şi Stanley H. Beaver, *The British Isles*, 1954 (ed. 4), p. 582.

48. Cifră obţinută prin adunarea populaţiei Republicii Irlanda cu populaţia Irlandei de Nord (1 484 775) (după *Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite*, 1968).

49. Mişcarea e încă vizibilă în zilele noastre. Vezi în Claude Chaline, *Le Royaume Uni et la République d'Irlande*, PUF, Paris, 1966, p. 71, un tabel despre evoluţia regională a populaţiei britanice între 1951 şi 1964 care pune în lumină o importantă deplasare a populaţiei din nord şi din centru spre sud şi sud-est.

50. Chaline, *op. cit.*, coroborat cu *Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite*, 1968.

51. În 1928, Tesnière dădea cifra de 2 205 680, dar adăuga 450 000 de locuitori ai comitatului Monmouthshire, în Anglia, unde se vorbeşte galeza.

52. *Op. cit.*

53. Tesnière (*op. cit.*), după recesământul din 1921, deci cu aproape trei sferturi de secol în urmă, dădea dintr-un total de 44 050 492 de locuitori, 35 230 225 de locuitori pentru Anglia, faţă de 8 820 267 pentru celelalte trei provincii, adică 4 882 497 pentru Scoţia, 2 656 474 pentru Ţara Galilor (plus Monmouthshire) şi 1 281 296 pentru Irlanda de Nord.

54. Ei erau evaluaţi la 4 000 690 în 1965 pentru Anglia şi Ţara Galilor. Cifra noastră aproximativă plecând de la procentajul general pare, aşadar, rezonabilă.

55. N-am ținut cont de emigrarea în străinătate (în special, spre Statele Unite și dominioanele „albe"). Ea a fost importantă și constantă, din toate părțile insulelor britanice, dar fenomenul n-ar trebui să afecteze sensibil proporțiile noastre. De altfel, de patruzeci de ani, s-a conturat o importantă mișcare compensatorie, imigrarea din Europa Centrală și Antile.

56. Anexa VI.

57. N-am crezut că trebuie să-i numărăm printre „periferici" pe marii seniori englezi posesori de pământuri în Irlanda de pe vremea războaielor religioase, deoarece nici o clipă ei nu s-au rupt de Londra și nu au devenit adevărați coloni. În această categorie intră contele de Shelburn (1782), Spencer Perceval (1809) și Wellington (1828).

58. Vezi anexa VII A.

59. Anexa VII B.

60. Mai ales originea evreiască a bunicului dinspre mamă, doctorul Aleksandr Blank, a fost obiect de controverse. Faptul era cunoscut la începuturile bolșevismului. Constantin Stere, care era originar din Basarabia și care înainte de 1917 frecventase mediile revoluționare rusești, afirma că Lenin era pe jumătate evreu și că acest lucru era de notorietate publică. Mai târziu, sub Stalin, și ulterior, când un anume antisemitism a domnit în sferele superioare sovietice, s-a căutat camuflarea originii evreiești a bunicului lui Lenin. Vezi articolul lui Victor Fay, *Le „secret d'État". Les origines de Lénine*, în *Le Monde* din 27 august 1970: doctorul Blank, pe numele lui adevărat Sender Blank, din Nijni-Novgorod, și-ar fi schimbat prenumele, prea specific evreiesc, în acela de Aleksandr, convertindu-se la creștinism pentru a se căsători cu o germană lutherană.

61. În cazul lui Bubnov, s-ar putea să existe îndoieli în privința originii lui ucrainene. Biografii oficiali spun că e fiu de muncitori (născut la Ivanovo-Voznesensk, în Ucraina), dar s-ar putea să fie vorba aici de o minciună pioasă, deoarece pe urmă el și-a terminat studiile secundare în același oraș și a urmat o vreme cursurile Institutului Agronomic din Moscova, ceea ce rareori era cazul în epocă pentru un fiu de muncitori ucraineni. E posibil să fi fost fiul unui funcționar rus trimis în Ucraina.

62. Vezi anexa VII C, lista membrilor Biroului Politic Executiv începând din octombrie 1917 și până la BPE ales la al XXIII-lea Congres în aprilie 1966. Ne-am izbit de câteva dificultăți în procurarea informațiilor pertinente referitoare la biografia conducătorilor sovietici. Caracterul hagiografic al notițelor din dicționare, numeroasele modificări pe care acestea le-au suportat, în sfârșit, indiferența afișată față de originea etnică a personalităților lasă mai multe cazuri în indeterminare.

63. Cucerite, cu excepţia ucrainenilor şi georgienilor care au cerut ei înşişi, într-un anumit moment al istoriei lor, protecţia Moscovei, sau alipirea la Rusia; ucrainenii, sub impulsul hatmanului Bogdan Hmelniţki în 1653, pentru a se apăra de încălcările hotarelor de către polonezii catolici; georgienii în 1783 la cererea regelui Irakli II, pentru a se proteja împotriva turcilor şi perşilor.

64. *Op. cit.*

65. *Ibid.*

66. D. Aitoff, *Peuples et langues de la Russie, d'après le dernier recensement*, Paris, 1906.

67. *Géographie de l'U.R.S.S*, PUF, Paris, 1966.

68. Joc de cuvinte: *wasp*: viespe; de aici s-a derivat şi un adjectiv, *waspish*.

69. În 1850, din 2 244 602 de locuitori ai Statelor Unite născuţi în străinătate (*foreign-born*) 583 774, mai mult de un sfert, erau de origine germană (fără să-i numărăm pe ceilalţi germanofoni, cum sunt elveţienii germani, austriecii, germanii din Boemia şi pe germanofonii din Alsacia-Lorena). În 1880, ei erau aproape 2 milioane, mai exact 1 966 742 dintr-un total de 6 679 943 de *foreign-born*; aproape o treime din total; în 1910, 2 311 237 — dar proporţia în raport cu totalul (13 345 545) scăzuse sensibil: din anii 1880, marele *rush* al Europei de sud şi de est începuse. (Aceste cifre sunt extrase din *Historical Statistics of the United States, Colonial times to 1957*, New York, 1960, Series C. 218–283). Am consultat de asemenea, între altele, pentru acest capitol, *Statistics Abstract of the United States*, 1965, ediţia a 86-a, coordonată de Edwin D. Goldfield, şeful secţiunii Statistical Reports Division; Edward Channine, *A History of the United States*, New York, 1924; Meldwyn Allen Jones, *American Immigration*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1960, 359 p.; precum şi cifrele recensământului din 1960.

70. Proporţional totuşi, dacă nu ţinem cont de originea etnică a imigranţilor, numărul lor în raport cu americanii din naştere era cu puţin mai mare la începutul acestui secol decât la mijlocul ultimului secol: 14,5% de *foreign-born* în populaţia Statelor Unite în 1910 faţă de 13,2% în 1860.

71. Se estimează că au venit 250 000 în cei cincizeci de ani care au precedat Revoluţia. Aceşti irlandezi-scoţieni (*Scotch-Irish*) erau descendenţii colonilor protestanţi din Scoţia instalaţi în Irlanda, mai ales în Ulster, de pe vremea lui Cromwell. (Cei rămaşi în Irlanda formează azi masa protestantă din nordul insulei din pricina căreia nu s-a putut realiza până azi unitatea Irlandei.) Din diverse motive, unele religioase — neînţelegeri cu

biserica anglicană —, altele economice şi sociale — deteriorarea situaţiei lor, mai ales după expirarea primelor contracte de arendă care le fuseseră acordate de marii proprietari englezi —, ei emigrează în mare număr în cursul întregului secol al XVIII-lea. Destul de rău văzuţi la începuturi din cauza caracterului lor turbulent şi a particularismului lor, ei vor sfârşi prin a se asimila şi vor reprezenta la începutul secolului al XIX-lea unul dintre elementele cele mai dinamice ale tinerei naţiuni. În raport cu numărul lor, ei formează poate grupul etnic care a dat cei mai mulţi preşedinţi ai Statelor Unite: şase din treizeci şi şase, neţinând cont decât de ascendenţa paternă (Andrew Jackson, James Knox Polk, James Buchanan, Chester Allan Arthur, Mc Kinley, Woodrow Wilson).

72. Simptomatic în această privinţă e faptul că americanul alb va ascunde o ascendenţă neagră, dacă ea există, dar se va făli de bunăvoie cu un strămoş indian — real sau legendar — pentru că indianul îi apare retrospectiv, în ciuda „sălbăticiei" lui, ca fiind duşmanul mândru şi de neîmblînzit.

73. Channing, *op. cit.*, pp. 591–592.

74. Primul recensământ oficial.

75. Vezi anexa VIII A, B, C, D.

76. Totuşi, alegerea lui Kennedy a spart un monopol de aproape două veacuri: ea a deschis o breşă şi prin această breşă perifericii au intrat în forţă. E semnificativ că oponentul lui Lyndon Johnson a fost de origine evreiască (Goldwater) şi candidaţii celor două partide la funcţia de vicepreşedinte, la următoarele alegeri, au fost amândoi „periferici" (Spiro Agnew, de origine greacă, Edmund Muskie, de origine poloneză).

77. Când cunoşti reputaţia de care se bucură în Statele Unite „societatea" din Boston, e greu să fii mai „bine născut" în tânăra Americă decât Henry Cabot-Lodge care reuneşte numele a două dintre cele mai de vază familii din Boston de două secole şi jumătate. (Se pare totuşi că nu s-a putut face o legătură documentară între John Cabot, ajuns în Massachusetts pe la 1700, venind din insula Jersey, şi cei doi celebri navigatori veneţieni, tată şi fiu, Ioan şi Sebastian Cabot care, în serviciul Angliei, au descoperit primii, la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, coasta sudică a fluviului Saint-Laurent; deşi numele Cabot nu e italian, nu este exclusă o origine comună în insulele anglo-normande. (Cf. L. Vernon Briggs, *History and Genealogy of the Cabot Familiy*, 1474–1927, Charles E. Goodspeed & Co., Boston, 1927.)

78. Cf. capitolul consacrat civilizaţiei occidentale, pp. 159 şi urm.

79. Toynbee afirmă undeva că, în epoca contemporană, două treimi din numele aflate în anuarul telefonic de la Viena erau de origine străină

(cehă, maghiară, slovacă, croată, poloneză, ruteană, română etc.). Şi probabil că n-a putut să ţină cont de familiile evreieşti ale căror nume, în majoritate, se confundă cu numele germane.

80. Cf., mai ales, *Précis de décomposition* şi *Histoire et utopie.*

81. Începe de-abia să fie cunoscut în Franţa (v. *Les Lettres nouvelles*, sept.–oct. 1969). Născut în 1885, pe numele lui adevărat Dimitrie Dumitrescu-Buzău, fiu al unui medic de provincie, el însuşi cam original: îl chema Dumitru Ionescu-Buzău, dar n-a vrut să-i transmită fiului patronimul său, ci să-i dea unul nou, provenit din prenumele său. Simptomatic faptul că lui Urmuz nu i-a plăcut nici această schimbare, nici diminutivul comun cu care era chemat acasă, „Mitică", el preferând „Demetru" — până s-a ascuns sub pseudonimul cu care va cunoaşte celebritatea postumă. Judecător supleant, apoi grefier la Curtea de Casaţie, Urmuz a scos din contrastul dintre fantezia sa naturală şi formalismul aproape ireal al sarcinii sale cotidiene accente de o ţicneală tragică. Din 1906–1907, el a scris scurte piese care au circulat în cercuri restrânse, fiind apoi remarcate de Tudor Arghezi şi publicate pentru prima dată în 1922. S-a sinucis în 1923 într-o grădină publică. Opera lui a fost cunoscută de Eugen Ionescu şi, zice-se, şi de Tristan Tzara, părintele dadaismului. (Cf. Nicolae Balotă, *Urmuz*, Editura Dacia, Cluj, 1970, 162 p.)

Concluzii

1. *Recapitularea câtorva fapte.*
2. *Consecinţe posibile asupra metodei în sinteza istorică.*
3. *La ce fază se află civilizaţia occidentală?*
   Încercare de pronostic. Pax Americana?
   Ultimii concurenţi în lupta pentru hegemonie.
   Un nou Ev Mediu sau o „perioadă intermediară"?

La capătul acestui studiu şi în pofida extremei complexităţi a problemelor, cred că se pot trage unele concluzii.

În primul rând, să reamintesc câteva constatări pe care le putem rezuma astfel:

— În masa confuză a trecutului istoric, o observare atentă ne permite să distingem câteva mari ansambluri de cultură. Ele nu acoperă nici pe departe totalitatea trecutului uman, dar de aproximativ şase mii de ani ele corespund marilor avânturi ale evoluţiei umane. Urmându-i pe alţii, le-am numit civilizaţii. (Despre popoarele din afara marilor civilizaţii se poate spune că au un trecut, dar n-au istorie — însă aceasta este o chestiune de cuvinte.)

— De la o generaţie de civilizaţie la alta, aria geografică a civilizaţiilor s-a lărgit în aşa măsură, încât ne putem închipui că civilizaţia noastră se va întinde pe tot pământul; şi dacă nu a noastră, atunci aceea a generaţiei următoare.

— La fel, un anumit progres global este vizibil, deşi, din lipsa unui criteriu absolut, el este greu de definit. La începutul secolului al XX-lea, s-ar fi putut da drept sigur faptul că lumea, în ansamblu, a atins un grad mai mare de „omenie". Astăzi, ne putem îndoi. Cel puţin am putea defini obiectiv progresul printr-o anumită acumulare sau „aditivitate" de bunuri materiale, care se traduce printr-un

mai bun nivel de trai: sănătatea publică s-a ameliorat, nutriția, în ansamblu, este mai bună, mortalitatea este într-o netă scădere, în consecință populația globului a sporit prodigios; comunicațiile sunt mai ușoare și mai rapide, analfabetismul e în regres, sănătatea fiecăruia, în vremuri normale, e mai bine asigurată etc. Chiar astfel concepută, această noțiune de progres implică o alegere, o scară de valori și denotă o concepție materialistă — sau „cantitativă — asupra fericirii și deci asupra scopului suprem pe care-l are în viață omul. Or, într-o epocă în care morala „productivistă" a occidentalului, deși a contaminat întreaga lume, este pusă sub semnul întrebării chiar în Occident, în virtutea cărui criteriu superior putem afirma că pentru om și soarta lui este mai important să producă câțiva barili de petrol în plus decât să-și facă rugăciunea către Allah de cinci ori pe zi și să respecte postul ramadanului?

— În interiorul acestei vaste mișcări globale, fiecare dintre civilizații prezintă, în raport cu celelalte, diversități calitative nesfârșite. Câmpul neprevăzutului, al creației apare nelimitat. Și totuși, am observat un anumit paralelism în evoluția tuturor civilizațiilor, care par să-și desfășoare istoria conform aceluiași model.

— Ele trec toate prin aceleași faze de dezvoltare, și aceste faze diferite au durate comparabile în fiecare dintre civilizații.

— Aceste faze sunt vizibile mai ales în evoluția politică a societății (omul este mai întâi o ființă politică), dar există o strânsă corelație între toate manifestările culturii la fiecare fază de dezvoltare, un anume moment „secretând" în mod necesar anumite forme politice, anumite structuri economice și sociale și anumite genuri în artă și gândire. (O civilizație aflată în faza ei imperială, de exemplu, nu produce literatură epică[1], tot așa cum ar fi fost imposibil ca în faza ei larvară ea să fi furnizat o filozofie sau arte clasice sau să fi realizat constituirea unui imperiu stabil.)

— Fazele sunt ireversibile; același ansamblu cultural nu poate să se întoarcă spre o fază anterioară a dezvoltării lui. Singura fază susceptibilă de repetiție este faza imperială, trecând totuși prin perioade tulburi sau „perioade intermediare", care prezintă, mai concentrat, unele caractere ale epocilor medievale, adică ale unei noi faze inițiale.

— Iată de ce civilizaţiile au în ansamblu aceeaşi longevitate, cu excepţia acelora care au reînceput de mai multe ori faza imperială (ca Egiptul şi China) şi cu excepţia aceleia (cazul unic al civilizaţiei babiloniene) a cărei eră a „regatelor combatante" s-a prelungit nemăsurat din cauza unei succesiuni de invazii barbare survenite în cursul acestei faze. Însă toate, în cele din urmă, au dispărut în întregime, lăsând uneori doar urme indescifrabile.

— Energia creatoare se deplasează de la un popor la altul. Un acelaşi spaţiu geografic locuit de o aceeaşi rasă nu va fi niciodată leagănul a două civilizaţii succesive. Mai mult, un acelaşi amalgam etno-cultural nu pare capabil să dea mai mult decât o înflorire. Seva creatoare se retrage pentru totdeauna din ramurile care au dat deja fructe coapte. (Două excepţii tulburătoare, al căror tâlc am încercat să-l descifrez mai sus: Persia în cadrul civilizaţiei islamice, şi Italia centrală în cadrul civilizaţiei occidentale.)

— Aceste analogii izbitoare în dezvoltarea tuturor civilizaţiilor nu înseamnă deloc că există repetiţie. Nu există niciodată re-naştere, ci, pe acelaşi model, un nou ciclu, diferit din punct de vedere calitativ. Iată de ce termenul *palingenezie*, întrebuinţat uneori de filozofii istoriei, mi se pare impropriu.[2]

Dacă aceste trăsături, pe care le reamintesc pe scurt, se regăsesc efectiv în toate civilizaţiile, ar fi logic să tragem câteva învăţăminte, atât pentru o mai bună înţelegere a trecutului, cât şi pentru înţelegerea timpului prezent.

*
* *

Se constată un interes din ce în ce mai mare al istoricilor de meserie pentru problemele de filozofie a istoriei. Totuşi, decupajul istoriei în mari unităţi sau mari civilizaţii nu s-a impus încă. Cele mai multe dintre încercările de sinteză şi marile colecţii istorice continuă să propună diviziuni care nu se îndepărtează decât foarte timid de vechea diviziune viciată de „europocentrism": Antichitate, Ev Mediu, Istorie modernă. Istorici eminenţi încă vorbesc în mod obişnuit de „Evul Mediu chinez" sau de „Evul Mediu indian" sau de „Evul Mediu arab", nu pentru a desemna epocile

care au fost efectiv de tip medieval în istoria acestor civilizaţii, ci pentru a desemna epoca din istoria lor care, în timp, corespunde Evului Mediu occidental! E un pur nonsens. China şi-a avut probabil Evul Mediu înainte de epoca lui Confucius. Evul Mediu indian s-a scurs *grosso modo* din mijlocul mileniului al II-lea până în mijlocul mileniului I î. Hr. Evul Mediu al civilizaţiei arabe este epoca parţă şi sasanidă, adică istoria Orientului Mijlociu din secolul al III-lea î. Hr. până în secolul al VII-lea d. Hr. Orice altă terminologie falsifică perspectiva.

De asemenea, metoda comparativă, adică apropierile dintre oameni şi situaţii la popoare şi la vârste diferite — demers natural, şi uneori necesar, pentru a lămuri fapte mai puţin cunoscute în lumina faptelor mai bine cunoscute — rămâne, cel mai adesea, pur intuitivă. Să o spunem pe nume: cei mai mulţi istorici se servesc de această metodă „după ureche". Or, comparaţia istorică nu e pertinentă şi deci lămuritoare decât dacă se aplică unor perioade, unor instituţii sau unor evenimente comparabile din punct de vedere sociologic. Cu alte cuvinte: o comparaţie istorică nu are valoare decât *între două momente istorice paralele*. Îl putem compara pe Napoleon cu Alexandru pentru că amândoi reprezintă o încercare neizbutită de a construi un imperiu universal la o vârstă care corespunde în cele două civilizaţii. La fel, e posibil să-i comparăm pe Caesar sau pe Augustus cu Qin Shi Huangdi pentru că ei apar în acelaşi moment al evoluţiei civilizaţiei lor respective: stabilirea imperiului universal.[3] Putem, de asemenea, să comparăm două încercări succesive de hegemonie în cadrul aceleiaşi civilizaţii, de pildă campania din Rusia a lui Napoleon şi cea a lui Hitler. Dar este absurd să facem apropieri între Napoleon şi Carol cel Mare, pentru că, în afară de faptul întâmplător că aria imperiilor lor coincide parţial, ei apar în momente atât de diferite ale aceleiaşi civilizaţii, încât orice comparaţie este lipsită de semnificaţie. Istoria comparată va rămâne un joc steril de diletanţi atâta vreme cât unităţile comparabile nu vor fi corect izolate şi definite. Şi aici ne izbim de neîncrederea istoricilor faţă de orice lege sociologică aplicabilă explicaţiei istorice. Ar fi timpul să se pună capăt unei zadarnice şi învechite dispute. Ar fi de dorit ca specialiştii celor două discipline să înceteze să polemizeze sau — şi mai rău —

să se ignore. Deoarece o sociologie care neglijează studiul diacronic al fenomenelor se detaşează de real. Şi o istorie care tăgăduieşte existenţa oricărei legi sociologice se condamnă la tatonări şi procedee de „divinaţie".

În rezumat, dacă se acceptă existenţa ciclurilor de civilizaţie, consecinţa cea mai notabilă pentru metoda istorică va fi de a da o nouă dimensiune noţiunii de *moment*.

Dintre cei trei factori (rasă, mediu, moment) care, după opinia lui Taine şi a şcolii lui, condiţionează esenţial evenimentul, momentul a rămas cel mai puţin bine definit, cel mai vag. El servea cel mult, uneori, la situarea unui personaj istoric în cadrul lui, se distingea însă atunci foarte puţin de conceptul de mediu: mediul într-un anume moment al Istoriei, şi nimic mai mult. În această accepţie strâmtă, el nu putea servi decât biografiei sau istoriei literare şi artistice. Momentul era „ruda săracă" a triadei.

Dimpotrivă, istoricii au pus accentul când pe rasă, când, mai recent, pe mediu (înţeles în sensul de mediu geografic). Am văzut, de-a lungul studiului nostru, cu ce prudenţă trebuia să manevrăm conceptele de rasă şi de mediu.[4] Astăzi, se poate susţine că, dacă aceşti doi factori n-ar putea da decât indicaţii lăsate la libera apreciere a istoricului, al treilea, momentul, apare ca fiind cel mai uşor de discernut şi cel mai determinant. Primul demers al istoricului trebuie să fie „cadrarea" tranşei de istorie pe care vrea s-o studieze în istoria generală a civilizaţiilor. Dacă ea aparţine unei noi civilizaţii, sarcina care-i revine este de a stabili, cu toată precizia dorită, la ce vârstă a acestei civilizaţii se situează ea. Subiectul se va afla într-o lumină nouă, adesea revelatoare. Se va reduce astfel la justele ei proporţii explicaţia „istoricistă", încă atât de frecventă, care atribuie unor pure accidente anumite dezvoltări în mod firesc explicabile prin *momentul istoric*, adică prin faza de civilizaţie în care au loc.[5]

*
* *

Ajunşi la acest stadiu, nu mai putem eluda întrebările care ni s-au pus când am studiat mai ales evoluţia civilizaţiei occidentale: unde

se află civilizaţia noastră? Care este vârsta ei? Care sunt perspectivele ei de viitor? Ne aflăm oare în pragul fazei ei „imperiale"?[6]

Bineînţeles, răspunsurile la aceste întrebări nu pot fi decât conjecturale.

Există totuşi o stare actuală, o situaţie de la care plecând, în lumina trecutului, se degajă nişte „posibili" — şi un diagnostic corect e tot atât de important pentru istoricul care vrea să înţeleagă fenomenele prezentului, cât şi pentru omul politic care vrea să le influenţeze.

Mai întâi, un punct pare dobândit, în optica istoriei comparate: civilizaţia occidentală se află de patru secole şi jumătate în faza „regatelor combatante".[7] Ceea ce înseamnă că a început de un timp relativ lung lupta puterilor pentru hegemonie. Cu primul război mondial, ar fi început actul final al acestei drame. După al doilea război mondial, n-au mai rămas decât doi actori principali, Statele Unite şi Rusia. Care dintre ele are mai multe şanse să-şi stabilească hegemonia asupra lumii?[8]

Nu e departe vremea când, în Occident, observatori politici şi economişti distinşi calculau plini de importanţă (lipsă de informaţie sau *wishful thinking*?) data la care puterea economică a URSS ar depăşi-o pe aceea a Statelor Unite. Avansul pe care Rusia l-a luat brusc în octombrie 1957 în domeniul sateliţilor artificiali a părut o clipă să le dea dreptate. Se uita însă că orice putere care a atins un anumit grad de tehnicitate şi de dezvoltare economică poate, prin concentrarea eforturilor sale asupra unui obiectiv prioritar, să-şi domine concurenţii, pentru un anumit timp şi numai în acest domeniu. Ne aflăm în ipostaza fabulei cu iepurele şi broasca ţestoasă... Dar, din faptul că o dată broasca a ajuns la ţintă înaintea iepurelui, fabulistul, mai înţelept decât economiştii noştri, n-a tras concluzia că broasca ţestoasă e un animal mai iute decât iepurele.

O observaţie chiar superficială ar fi trebuit să vădească faptul că, în termeni economici, comparaţia dintre cele două puteri nu era posibilă. În faţa unei Americi supraindustrializate în toate sectoarele şi pe întregul ei teritoriu, Uniunea Sovietică rămâne încă, obiectiv, în numeroase domenii şi vaste zone geografice, o ţară cu dezvoltare medie. La ora rachetelor interstelare, există încă

în URSS regiuni unde mijlocul normal de locomoţie este măgarul sau cămila.[9] Găsim un criteriu neînşelător al gradului de dezvoltare economică al unei ţări în proporţia populaţiei întrebuinţate în diverse sectoare de activitate, mai ales în agricultură. În URSS, în jur de 30% din populaţie munceşte încă în agricultură, în vreme ce în Statele Unite proporţia a scăzut sub 5% (mai precis 4,7%, conform cifrelor din 1967).[10]

Mai mult, puterea unei economii moderne (şi deci traducerea ei eventuală în potenţial de război) nu se judecă numai în funcţie de cantitatea de materii prime extrase sau de cantitatea de mărfuri fabricate, ci şi în funcţie de varietatea şi supleţea structurilor industriale, de întinderea şi diversitatea infrastructurii, de căile de comunicaţie, de materialul rulant, de intensitatea traficului, toate acestea fiind lucruri dificil de evaluat şi care se pretează cu greu la o comparaţie.[11] Economia americană seamănă cu automobilele puternice şi suple care străbat autostrăzile Statelor Unite: buna orânduială vrea ca ele să se deplaseze cu viteză moderată; dar, dacă e necesar, o uşoară apăsare pe accelerator le permite să-şi dubleze viteza în câteva clipe. Economia sovietică e ca un camion greu lansat cu maximum de viteză pe un drum plin de hârtoape.

Un alt factor va juca un rol important în viitor: enormul avans tehnologic al Statelor Unite, care pare să se accentueze din ce în ce mai mult. America este urmată, la distanţă, de ţările cele mai înaintate ale Europei Occidentale şi de Japonia; de URSS, de la distanţă şi mai mare.[12]

Astăzi, există un consens aproape general asupra faptului că Statele Unite se află în frunte, la foarte mare distanţă de toate celelalte ţări, în privinţa puterii economice. Şi distanţa, în chip vizibil, nu face decât să crească.[13] Un avans economic şi tehnologic atât de considerabil nu va putea să nu conducă mai devreme sau mai târziu la stabilirea unei hegemonii de fapt.

În epoca actuală, economicul domină totul. Cele două războaie mondiale au dovedit că indiferent de puterea militară iniţială, în cele din urmă domină puterile care deţin supremaţia industrială şi care pot să-şi asigure aprovizionarea prin stăpânirea mărilor. Mai recent, un element nou a intervenit, cvasiimposibilitatea unei înfruntări directe între cele două superputeri, din cauza echilibrului

nuclear. Dar dacă s-a spus că războiul este urmărirea cu alte mijloace a scopurilor pe care diplomaţia n-a putut să le atingă, astăzi se poate face afirmaţia inversă, că diplomaţia trebuie să urmărească scopurile pe care un război devenit foarte improbabil, dacă nu imposibil, nu le mai poate atinge. În trecut, războiul devenea testul suprem, înainte de care nu era posibil să se stabilească cu certitudine dacă echilibrul forţelor era rupt. În 539 î. Hr., Babilonul, sub Nabonid, se credea mai puternic decât Persia lui Cyrus; în 1870, Franţa lui Napoleon III se credea mai puternică decât Prusia. Astăzi, pentru prima oară în Istorie, teroarea pe care o inspiră întrebuinţarea posibilă a arsenalului nuclear îi sileşte pe adversari la o apreciere foarte subtilă, şi pe cât posibil precisă, a puterii şi a hotărârii adversarului. Motiv în plus să credem că cei doi principali concurenţi actuali vor fi în cele din urmă departajaţi de zdrobitoarea superioritate economică pe care unul dintre ei o deţine asupra celuilalt.

Considerentele de ordin economic asupra cărora am stăruit puţin, oricât de importante ar fi ele în contextul contemporan, *nu reprezintă totuşi elementul cel mai semnificativ din punctul de vedere al istoriei civilizaţiilor*. Avem tendinţa de a supraestima importanţa factorului economic, uitând că el nu are dinamică proprie, că este el însuşi rezultanta unor resorturi mai profunde. Puterea economică relativă e susceptibilă să se modifice într-un ritm care, la scara vieţii naţiunilor, poate fi destul de rapid — fie ca urmare a unor evenimente fortuite şi de ordin pur material (descoperirea de noi bogăţii, de noi metode de producţie), fie, mai ales, din raţiuni de ordin moral (scăderea dinamismului naţional, demografie în stagnare etc.). Există, în schimb, un factor pe care toate precedentele istorice ni-l desemnează ca fiind determinant în lupta pentru hegemonie, *vârsta relativă a concurenţilor*: dacă ceilalţi „parametri" sunt egali sau comparabili, învinge ultimul venit între „regatele combatante". Această vârstă, în cazul concret, ne este revelată de trei ordine de fenomene, strâns legate: data formării naţiunii, data de intrare în competiţia „regatelor combatante", în sfârşit stadiul în care se află ţara în procesul de „retragere a *centralilor* şi de ascensiune a *perifericilor*".

1. În raport cu Statele Unite, Rusia este o naţiune bătrână, şi chiar un imperiu vechi de mai multe secole. Spiritual, naţiunea rusă există din secolele al X-lea–al XI-lea, epocă în care ea asimila civilizaţia bizantină. Chiar dacă ţinem seama de dezastrul din secolul al XIII-lea şi de eclipsa care i-a urmat, Rusia îşi regăseşte unitatea şi dinamismul în secolul al XVI-lea, când începe să-şi clădească imperiul pe ruinele puterii tătare, apoi în Siberia, Ucraina, ţările baltice, Basarabia, Caucaz. Imperialismul rus are patru sute de ani.

Naţiunea americană începe să ia formă abia după Războiul de independenţă. Ea are aproximativ două sute de ani.

Acelaşi decalaj se regăseşte în domeniul culturii, în sens strict. Rusia s-a integrat în civilizaţia occidentală destul de devreme pentru a atinge, încă în secolul al XIX-lea, culmi pe care America nu le-a atins — şi sunt înclinat să cred că nu le va mai putea atinge —, momentul ciclului occidental, când Statele Unite au ajuns la maturitate, părând să excludă apariţia la ele acasă a unor genii de anvergura unui Dostoievski sau a unui Musorgski.

2. Rusia a intrat în rândul statelor occidentale care luptă pentru hegemonie în 1756 (alianţa cu Franţa, Austria şi Suedia împotriva Prusiei şi Angliei — Războiul de şapte ani). Statele Unite au intrat în competiţie doar în 1917.

3. Cum am văzut, Statele Unite se află încă în stadiul în care „centralii" guvernează, în vreme ce Rusia pare deja foarte înaintată în procesul de retragere a „centralilor" şi de ascensiune a „perifericilor", ceea ce în general este un semn de îmbătrânire a societăţii.[14]

Fără îndoială, ne putem aştepta ca în viitorul imediat URSS să opună o rezistenţă înverşunată, cum o dovedesc recent intervenţia ei masivă şi eficace în Orientul Mijlociu, întărirea controlului asupra ţărilor est-europene de la criza cehoslovacă şi, în general, imensul ei efort militar atât de disproporţionat faţă de puterea ei economică reală, fără să compromită tocmai progresul economic care este astăzi fundamentul oricărei puteri militare.

Prima etapă va fi probabil stabilirea unui condominion americano-sovietic, a unui fel de diarhie mondială. Dar ştim care este pe termen lung soarta diarhiilor ca şi aceea a duumviratelor (sau

triumviratelor). Unul dintre parteneri se va afla din ce în ce mai mult în rolul de „strălucit secund", până ce o probă de forţă, o dare a cărţilor pe faţă revelează supremaţia unuia singur.

Acest condominion se conturează de fapt de vreo cincisprezece ani, plin de ezitări, de retrageri tactice, de tăgăduiri de o parte şi de alta, de false pudori.[15] Conjuncţia americano–sovietică a ieşit la iveală întâmplător pentru prima oară în octombrie-noiembrie 1956, când, printr-un fel de înţelegere tacită, URSS şi Statele Unite au făcut să eşueze o încercare de politică de forţă a puterilor de rangul doi: expediţia franco-britanică de la Canalul Suez. Din ce în ce mai mult, conflictele internaţionale nu pot fi rezolvate (sau „îngheţate") decât în afara Organizaţiei Naţiunilor Unite, în afara chiar a alianţelor existente, printr-o acţiune comună, prin demersuri concertate, sau cel puţin prin consensul celor două superputeri. În faţa acestor realităţi, toate Adunările Generale, toate reuniunile „nealiniaţilor" şi celelalte încercări de regrupare a unui număr de ţări iau din ce în ce mai mult un aspect de neputinţă patetică şi aproape derizorie. Dar, chiar acolo unde acţiunea celor slabi şi disperaţi a sfârşit prin a obţine dreptatea de la cei mari, ea a fost dobândită exclusiv prin efectul asupra opiniei publice din aceste ţări mari (ceea ce explică, în treacăt fie spus, că acest efect n-a putut să se exercite decât în ţările occidentale, acolo unde această opinie publică e liberă să se exprime).

Pe moment, există în apropierea celor două superputeri, „terenuri rezervate", America Latină pe de o parte, Europa de Est pe de altă parte. Între acestea, un teren de aprigă rivalitate, unde se evită totuşi confruntarea directă şi unde — după cum se vede la ora actuală în Orientul Apropiat — nu există soluţie posibilă a conflictelor între terţi decât în măsura în care există un acord prealabil (fie el tacit) între Washington şi Moscova. Acelaşi lucru este adevărat în domeniul marilor acorduri internaţionale, mai ales acelea referitoare la problemele nucleare şi la problemele spaţiale, care au fost, toate, mai întâi obiectul unor tranzacţii directe între ruşi şi americani.[16] La ora actuală, la fel, negocierile în vederea unei eventuale limitări a vectorilor antinucleari (SALT) sunt conduse de cele două superputeri.

Există un alt argument, utilizat adesea împotriva celor care văd apariţia hegemoniei unei puteri asupra lumii actuale: se afirmă că evoluţia politică a civilizaţiei şi structura ei democratică exclud de acum încolo ipoteza stabilirii unui „imperiu universal". Acest argument nu mi se pare decisiv. „Imperiul" poate să îmbrace cele mai diverse forme. El nu s-a stabilit în mod identic şi nici n-a avut aceleaşi instituţii în Egipt sau în Persia, în India, în China sau la Roma, la incaşi, la azteci sau la turci. Hegemonia atenian㠄 asupra unei părţi a lumii elenice — care a fost scurtă, într-adevăr — nu s-a exercitat prin dominaţie directă, ci prin stabilirea unui fel de monopol al puterii militare în interiorul unei alianţe. Hegemonia romană, am văzut, e de fapt anterioară instaurării la Roma a unui regim monarhic, şi aceasta, la început, nu s-a dat drept ceea ce era. De-a lungul generaţiilor, imperiul a fost guvernat conform unor metode foarte pragmatice, păstrând regimuri variate în funcţie de teritorii, având instituţii diferite la Roma şi în Italia, în provinciile senatoriale şi cele imperiale, în regatele „protejate" etc. În ciclul nostru de civilizaţie, este dificil de conceput ca hegemonia să îmbrace vreodată forma imperială clasică. Dar putem foarte bine să ne imaginăm posibilitatea ca în interiorul acestor noi amfictionii care sunt marile organizaţii internaţionale ce grupează cvasitotalitatea naţiunilor lumii, una singură dintre acestea să dobândească o pondere atât de mare încât să ne aflăm în prezenţa unei hegemonii de fapt.

De altfel, enorma disproporţie a mijloacelor şi rapiditatea comunicaţiilor facilitează intervenţiile militare pe toate punctele globului. La urma urmei, numărul garnizoanelor întreţinute de Roma în lume nu era mai mare decât cel al bazelor pe care le au Statele Unite azi pe glob. America are nevoie de mai puţin timp pentru a aduce o divizie aeropurtată din Arizona în Indochina decât îi trebuia odinioară Romei pentru a deplasa o legiune din Tracia în Bithynia.

Elementul nou îmi pare a fi mai ales disproporţia mijloacelor. Niciodată în istoria universală n-a existat un asemenea abis între popoarele bogate şi popoarele sărace, chiar în timpurile în care barbarii nomazi aruncau priviri pline de cupiditate asupra cetăţilor chineze sau romane. Între o armată romană şi o armată barbară, diferenţa ţinea mai puţin de superioritatea armamentului —

şi într-o măsură şi mai mică de număr. Diferenţa ţinea de disciplină, de organizare şi de ştiinţă militară. Astăzi, termenii comparaţiei sunt propriu-zis incomensurabili.

Diferenţa este la fel de mare în planul general al economiei. S-a spus totul despre enorma disproporţie dintre nivelurile de viaţă din ţările industrializate şi din ţările în curs de dezvoltare. Se constată chiar că diferenţa creşte. Acest lucru este spus şi repetat, dar nimeni nu îndrăzneşte să tragă concluziile care se impun.[17]

Nu rezultă de aici că trebuie să ne lăsăm pradă celui mai sumbru pesimism în privinţa viitorului ţărilor mai puţin dezvoltate. Economiile lor progresează, dar, pe ansamblu, mai lent decât acelea ale ţărilor industrializate.[18] În aceste condiţii, se poate prevedea că vom continua să avem de-a lungul generaţiilor actuala formaţiune „în coadă de cometă": un mic grup de ţări occidentale în expansiune, în frunte cu Statele Unite, şi restul lumii, din ce în ce mai slab, în coadă. Aici e drama, şi ea e de natură în primul rând psihologică, masele Lumii a treia[19] având din ce în ce mai mult sentimentul de a fi frustrate de bunurile de care nu s-au bucurat niciodată înainte, dar al căror gust le-a fost dat, şi pentru care s-a creat deci o trebuinţă. Dacă această tendinţă spre pauperizarea relativă se accentuează[20], ne îndreptăm spre catastrofă, spre un antagonism din ce în ce mai violent între cei săraci şi cei „îndestulaţi", care poate ajunge la tulburări sângeroase şi prelungite. Şi totuşi, nu văd posibilitatea ca această revoltă să se transpună în viitorul apropiat într-o răsturnare de tendinţă, *afară de cazul că ar avea loc o prăbuşire morală (*breakdown*) de partea unde se află la ora actuală puterea.* Or, această prăbuşire, dacă ar surveni înainte de un secol, adică înainte de cea mai scurtă perioadă de incubare necesară celor mai înaintate ţări din Lumea a treia pentru a fi complet aculturate, ar antrena în mod fatal o regresiune catastrofală a ţărilor mai puţin favorizate, al căror progres actual este în întregime dependent de progresele tehnice realizate în ţările cele mai avansate. Acesta este paradoxul. Cred că există aici, pentru durata probabilă hărăzită civilizaţiei occidentale, un mecanism din care nu văd cum s-ar putea scăpa. Ţările subdezvoltate sunt deocamdată condamnate fie să se dezvolte împreună cu Occidentul, fie să nu se dezvolte deloc.[21]

Ici şi colo, din ce în ce mai mult, vor avea loc „revolte economice" în ţările Lumii a treia, care vor căuta să zdruncine tutela celor mari, şi mai ales a Statelor Unite. Dar cum tehnicitatea superioară nu se află, pe moment, decât acolo şi cum ea rămâne indispensabilă dezvoltării, aceste revolte vor rămâne cel mai adesea doar simple reacţii de furie şi disperare.

Mai e şi problema mânuirii marelui capital mobil. *Acesta este principalul instrument al actualei preponderenţe americane.* Nu avem de-a face cu un fenomen în întregime nou. Hegemonia politică a fost adesea însoţită (sau precedată) de o pătrundere comercială. Ceea ce putem numi capitalism în societatea antică a jucat un rol important în stabilirea puterii ateniene şi mai târziu a puterii romane, fără să pomenim Cartagina. Rolul oamenilor de afaceri romani a fost adesea hotărâtor în procesul de pătrundere a Romei pe tot litoralul mediteranean, ca de altfel în înverşunarea de a şterge Cartagina de pe harta lumii, chiar după ce ea devenise politic inofensivă. Totuşi, mecanismele economice ale capitalismului modern sunt infinit mai subtile şi mai complexe, în aşa măsură, încât se poate vorbi de o formă complet nouă de imperialism. Avem aici o consecinţă a inventării societăţii anonime, cu corolarul ei, caracterul supranaţional al marilor întreprinderi — fenomen care a luat de câteva zeci de ani o amploare atât de mare încât a dat o nouă dimensiune relaţiilor internaţionale. Ne îndreptăm fără îndoială spre un fel de consorţiu al celor mai mari societăţi din lume, în care capitalul american va fi preponderent. Influenţa politică a Statelor Unite nu precedă capitalul, ci mai degrabă îl urmează.[22]

Astăzi, una dintre formele de rezistenţă pe care Lumea a treia o opune Occidentului este favoarea de care se bucură în mediile intelectuale ale acestor ţări sistemul marxist, erezie a gândirii politice occidentale.[23] Astfel — alt paradox — intelectualii se lasă entuziasmaţi de marxism, fiindcă e perceput ca nefiind doctrina ortodoxă a Occidentului, dar în acelaşi timp comunismul joacă rolul de „mamoş" al occidentalizării. Într-adevăr, departe de a se implanta mai întâi în ţările cele mai industrializate, cum profetizau Marx şi Engels, comunismul apare astăzi mai degrabă ca o operaţie chirurgicală, un fel de cezariană pe care unele ţări din

Lumea a treia şi-o impun pentru a provoca naşterea „revoluţiei culturale" a occidentalizării. Pentru naţiunile pe cale de aculturare, comunismul se prezintă aşadar: mai întâi ca o ideologie capabilă să înlocuiască „vechii zei" cu mult mai mult dinamism decât liberalismul burghez; apoi, ca un regim autoritar mult mai capabil să determine spulberarea cadrelor vechi pentru a le substitui prin forţă normele occidentale.[24]

Pe moment, frâna principală pentru imperialismul american se află chiar în interiorul societăţii americane, în conjuncţia a două curente bine ancorate în tradiţia ei: curentul pacifist şi curentul izolaţionist. Din punct de vedere sociologic, ele nu se suprapun în mod necesar, putând chiar să se recruteze în cercuri puternic antagoniste. Dar ele pot fi convergente şi să reprezinte atunci o forţă de opoziţie considerabilă faţă de celălalt curent, firesc la toate marile popoare, deşi nemărturisit şi prea confuz perceput: acela al luptei pentru hegemonie. Acesta pare a fi cazul de câţiva ani şi această convergenţă s-ar afla la originea moderaţiei (*low profile*) adoptate de administraţia Nixon în politica externă. Vor mai fi, fără îndoială, sub presiunea evenimentelor interne, astfel de perioade de rezervă, de retragere relativă. O dezangajare a Statelor Unite de responsabilităţile lor mondiale apare totuşi mai mult decât improbabilă. Istoria ne învaţă că o mare putere aflată în fruntea cursei pentru hegemonie nu se retrage niciodată de bunăvoie. America este condamnată la statutul de superputere. De altfel, relativul liberalism şi pacifismul ei tradiţional pot de asemenea, în sens invers, să joace un rol în stabilirea unui *leadership* american. În lupta actuală pentru întâietate, campionul care combină maximum de putere cu maximum de libertate compatibilă cu momentul imperial are cele mai multe şanse să se impună pe termen lung ca hegemon al comunităţii naţiunilor.

Însă alte probleme interne pot frâna încă Statele Unite în elanul lor, şi cea mai gravă dintre toate este problema negrilor, care nu pare să fie aproape de a-şi găsi soluţia. S-ar spune chiar că ambele părţi se îndreaptă din ce în ce mai mult spre un refuz al integrării. Dacă în următoarele două sau trei generaţii această problemă nu-şi găseşte soluţia firească, ne putem aştepta la agitaţii tragice, paralizante pentru naţiune. Tulburările din ultimii ani şi asasinatele

politice, ca acelea ale fraților Kennedy și acela al pastorului Martin Luther King, sunt deja de cel mai rău augur. Și totuși, trebuie să remarcăm că, împotriva opiniei celei mai răspândite, aceste grave disensiuni sociale nu sunt neapărat semne de slăbiciune și dezagregare — ele putând să se producă și în plină fază de ascensiune a unei societăți: asasinatul Gracchilor (133 și 121 î. Hr.) și revolta lui Spartacus (73–71 î. Hr.) încadrează perfect începuturile imperiului universal al Romei.*

Faptul că Statele Unite sunt la ora actuală marele favorit în cursa pentru „imperiul universal" nu implică în mod necesar că vor reuși. Am spus mai sus motivele pentru care cred că Rusia va fi depășită din ce în ce mai mult. Dar la orizont apare deja un alt concurent: China, care reprezintă cea mai mare masă umană de pe planetă și care pare animată de un mare dinamism (pe care îl traduce nu numai acțiunea politică a statului, dar și, într-un mod mai general, expansiunea elementului chinez de o jumătate de secol pe tot litoralul Pacificului). Faptul că solului chinez pare să-i lipsească anumite bogății naturale necesare astăzi dezvoltării industriale nu este o piedică majoră. Cum am mai spus, bogăția solului nu joacă decât un rol secundar în avântul popoarelor și civilizațiilor. Contează numai elanul vital și gradul de tehnicitate, al doilea fiind pe termen lung dependent de primul.[25]

Există, în schimb, un alt factor decisiv, durata perioadei de incubare. Înainte de terminarea acestei perioade (a cărei durată este, în general, de o sută-o sută patruzeci de ani), China nu va putea să fie un rival primejdios pentru Statele Unite. Am notat în capitolul despre civilizația extrem-orientală[26] că trebuie să datăm începutul occidentalizării Chinei de la revoluția lui Song Zhongshan din toamna anului 1911, că de altfel enorma rezistență opusă de o tradiție multimilenară, tulburările interne și războiul extern au încetinit procesul până după al doilea război mondial. În consecință,

* Această opinie, emisă în anii 1960, trebuie acum nuanțată, problema populației de origine africană părând a evolua în mod favorabil. În schimb, a apărut un nou motiv de dezechilibru: imigrația clandestină masivă a latino-americanilor din America Centrală și de Sud, ce n-a putut fi încă stăvilită.

este mai rezonabil să contăm pe o perioadă de incubare relativ lungă, adică în jur de o sută patruzeci de ani.[27] În alți termeni, aculturarea Chinei va fi realizată cel mai devreme spre 2010 și mai probabil spre 2050. În ambele cazuri, timpul care rămâne Statelor Unite pentru a-și stabili hegemonia, înainte ca China să devină adversarul nr. 1, este — la scara istoriei — relativ scurt.

Îmi vine în minte, în sfârșit, o altă obiecție când imaginăm China devenind statul unificator al civilizației occidentale: ar fi pentru prima oară în istorie când un grup etnic care a parcurs deja un întreg ciclu de civilizație s-ar integra într-o civilizație rivală pentru a-i lua conducerea. Fie că e vorba de Egiptul de Sus sau de Qin, de Sumer sau romani, de germani, arabi sau turci, grupurile dominante au fost, toate, neatinse de civilizația anterioară. China și Japonia prezintă în această privință o experiență unică. Există, desigur, Rusia. Dar pe lângă faptul că ne este mai apropiată (rasă albă, limbă indo-europeană, creștinism), ea s-a alăturat civilizației occidentale la o vârstă la care aceasta putea încă să dea și să primească mult din punct de vedere cultural. Va fi la fel în secolul al XXI-lea pentru lumea extrem-orientală? Va exista oare un aport al Extremului-Orient la Occident de așa natură, încât oamenii veacurilor viitoare să poată gândi că civilizația occidentală ar fi fost incompletă fără contribuția chineză sau japoneză? Mă îndoiesc. Nu din cauza unei oarecare insuficiențe a rasei galbene[28], ci pentru că aceste popoare s-au alipit unei culturi occidentale deja pe cale de dezagregare. Atunci, orice aport nou, departe de a se integra armonios în ansamblul occidental, accentuează dimpotrivă forțele centrifuge, pregătind astfel, pentru secolele sau mileniile viitoare, nașterea unei lumi noi.

*
* *

Așadar, civilizația occidentală pare să fi atins ultima fază a ciclului ei, faza unității. Dar, chiar înainte de a veni într-adevăr această eră de pace relativă și de progresivă uniformitate, se fac simțite fisuri sinistre, care ne stârnesc teama că vom fi frustrați de această pace sau că ea va fi de prea scurtă durată.

Nu mă gândesc numai la acest risc nou, cu adevărat halucinant, al autodistrugerii prin arme nucleare. (La urma urmelor, este el mai mare decât riscul care păştea civilizaţiile trecute când acestea suportau invazia hoardelor barbare? Imperii întregi au fost înghiţite, popoare întregi au fost exterminate. Dar să nu mergem atât de departe în timp: s-a calculat că în urma Războiului de treizeci de ani — dus de naţiuni recunoscute drept civilizate — populaţia Germaniei a fost redusă cu două treimi ca urmare a masacrelor, a foametei şi a epidemiilor. E puţin credibil că un război atomic, dacă nebunia oamenilor l-ar declanşa, ar provoca moartea a 140 de milioane de americani, sau a 160 de milioane de ruşi sau a 600 de milioane de chinezi.) Mă gândesc mai degrabă la semnele perceptibile de descompunere din chiar interiorul civilizaţiei occidentale şi pe care le-am relevat în cursul studiului de faţă.

Avem impresia că societatea occidentală se îndreaptă spre o stare de dezechilibru în creştere şi de revoltă permanentă. E posibil ca acest lucru să fie efectul „vârstei" ei. E posibil de asemenea ca revoluţia industrială să fi impus omului transformări psihice atât de profunde, încât adaptarea să nu se fi putut încă face. A avut loc o ruptură a ritmului natural, a echilibrului dintre om şi natură aşa cum a fost el stabilit din timpuri imemoriale, şi în orice caz de când omul şi-a afirmat superioritatea faţă de marii carnasieri şi de celelalte specii rivale. Ritmul vieţii moderne, mai ales în mediul urban, şi-a accelerat presiunea până la limite pentru mulţi intolerabile. Viaţa cotidiană a citadinului, mai ales a muncitorului manual, comparată cu viaţa dusă până mai ieri de ţăran, ia uneori aspecte de coşmar — această cursă neîntreruptă din zorii cenuşii până noaptea într-un peisaj limitat şi adesea hidos, într-o atmosferă irespirabilă, înghesuiala din mijloacele de transport în comun, zgomotul neîncetat, tensiunea permanentă într-o muncă din ce în ce mai puţin inteligentă. Pentru a suporta această depersonalizare, acest ritm trepidant, inuman, pe care şi l-a impus singur, pentru a trăi în acest cadru monstruos, atât de des descris de literatură şi cinema, omul, cea mai adaptabilă fiinţă a creaţiei, caută remediu şi mijloace de compensare. Le va găsi oare, şi le va găsi la timp? Nu e de mirare că tocmai în societăţile cele mai prospere, în Statele Unite şi Europa Occidentală, apar simptomele cele

mai neliniştitoare. Se observă, mai ales în rândurile tineretului, iruperea unui iraţional absolut, susţinut de doctrine subtile, suficient de întemeiate pentru a provoca adeziunea, dar şi suficient de false pentru a antrena tineretul pe căi fără ieşire. Se creează grupuri de asociali din ce în ce mai numeroase, unele mergând până la soluţii extreme, altele mulţumindu-se cu o semiruptură de ordinea stabilită, căreia i se contestă toate formele şi chiar fundamentele etice (fără să înceteze, cel mai adesea, să se bucure de avantajele ei). Avem de-a face aici cu un sindrom grav, şi nu revenirile la concepţiile şi politicile conservatoare vor schimba ceva din această stare patologică a societăţii occidentale.

Această stare poate fi de asemenea o consecinţă a golului imens lăsat de dispariţia aproape totală, în societatea modernă, a „oazelor" contemplative, a căror profundă şi salvatoare utilitate nu mai este înţeleasă. Odinioară, se căuta un mijloc de a scăpa de relele societăţii fie în retragerea absolută, fie în vreun delir colectiv de natură religioasă — se pleca în pelerinaj sau se pleca în cruciadă. Într-o epocă în care pe ansamblul lumii occidentale practica religioasă a atins cel mai scăzut nivel de la victoria creştinismului şi în care Biserica însăşi s-a lăsat pe furiş pătrunsă de dogmele raţionaliste care ignoră sau neagă virtuţile contemplaţiei, numeroşi indivizi care se simt striviţi de enormul mecanism al societăţii sunt complet descumpăniţi. De unde curba ascendentă a sinuciderilor sau exploziile de revoltă iraţională şi fără direcţie; de unde încercările de evaziune individuală sau colectivă în drog, sau separarea de familie în vreun „hippie-land". Viaţa „hippie" este un succedaneu, parodic, dar fără îndoială necesar, al vieţii contemplative, această trebuinţă fundamentală a fiinţei.

De fapt, în afară de ritmul excesiv al vieţii cotidiene, ce a devenit intolerabil, sau dificil de tolerat, pentru cetăţeanul statelor supradezvoltate? Constrângerea societăţii nu era fără îndoială mai puţin apăsătoare în secolele trecute. Observaţia etnografică a arătat că o societate este cu atât mai constrângătoare şi individul cu atât mai puţin liber, cu cât societatea este mai primitivă, adică mai stagnantă. Într-o societate în mişcare, controlul societăţii are tendinţa să se slăbească până la un punct optim, care dă mai multe şanse creaţiei. Nu cunoaştem destul viaţa anterioară şi evoluţia

socială a civilizaţiilor îndepărtate, dar în ascendenţa noastră, adică Grecia–Occident, perioadele de echilibru optim între constrângerea socială şi libertatea individuală se situează exact în epocile cele mai fecunde din punct de vedere spiritual: din secolul al V-lea în secolul al III-lea î. Hr. în Grecia, din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea în Occident. Drama esenţială a societăţii noastre constă poate în faptul că ea a depăşit stadiul facultăţii maxime de creaţie — ceea ce se numeşte uneori astăzi „creativitate" —, dar că omul încă n-a acceptat corolarul erei imperiale, care este renunţarea la o parte din libertatea individuală (cu excepţia ţărilor cu regim comunist — deşi chiar şi acolo, în ciuda aparentei supuneri, nu există încă acceptare şi renunţare).

Dar poate că noutatea în situaţia prezentă, care face dificilă orice încercare de pronostic, *este apariţia, înainte de realizarea unităţii politice, a simptomelor neîndoielnice de mutaţie culturală*. În loc să încremenească în conformism moral şi academism artistic, civilizaţia occidentală, cum am arătat la capitolul respectiv[29], a amorsat, de la începutul secolului al XX-lea, o schimbare decisivă, descoperind orizonturi complet noi.

Ce se poate deduce de aici?

— sau că aceste simptome, aceste semne vestitoare ale unui nou Ev Mediu se vor şterge momentan (şi vom trăi un secol sau două de neoclasicism, care n-ar putea fi decât un palid reflex al veritabilei epoci clasice a Occidentului);

— sau, dacă semnele persistă, că noul Ev Mediu este deja în gestaţie şi eventuala perioadă imperială sau eră unitară a civilizaţiei noastre va fi de foarte scurtă durată.

În orice caz, mi se pare că e prima oară în istoria civilizaţiilor când apropierea erei unitare n-ar fi însoţită de o anumită fixitate a stilului. Există aici un fenomen tulburător. Chiar în cazul trecerii de la civilizaţia elenică la civilizaţia bizantină, despre care am spus că a fost relativ rapidă şi că s-a făcut printr-un fel de drum subteran, primele semne revelatoare ale unei schimbări n-au apărut decât cu vreo două secole după instaurarea imperiului universal al Romei.

Atunci, o altă explicaţie devine plauzibilă: o fază nouă a evoluţiei umane s-ar contura, a cărei posibilă apariţie Spengler a în-

trevăzut-o. Faza de evoluţie prin cicluri succesive de civilizaţii s-ar încheia şi omenirea ar progresa de acum încolo după un ritm nou, al cărui secret nu-l ştim încă.

Această ipoteză ar fi fost mai plauzibilă dacă am fi trăit deja un ciclu de civilizaţie într-adevăr planetar. Nu mi se pare însă că în faza ei actuală civilizaţia occidentală mai are vitalitatea necesară pentru a converti integral toate culturile încă vii. Civilizaţia universală va fi probabil aceea a ciclului următor.

Indiferent dacă această unificare se va produce curând sau în câteva milenii, ea va avea drept consecinţă suprimarea unuia dintre elementele esenţiale ale transformării societăţilor, la drept vorbind chiar motorul progresului: contactul dintre civilizaţii diferite. Aici se află poate secretul, necesitatea profundă a dezintegrării oricărui mare ansamblu. Conform remarcii lui Lévi-Strauss[30] — urmându-l pe Gobineau —, colaborarea sau coaliţia diferitelor culturi este necesară mersului înainte, dar unificarea ce rezultă reduce şansele de progres. Ar trebui deci căutată o nouă diversificare.

Cred că o astfel de diversificare nu poate fi căutată, voită. În cazul prezent al civilizaţiei occidentale pe cale de a distruge sau de a absorbi toate celelalte culturi de pe suprafaţa pământului, nu văd cum s-ar putea, *voit*, păstra o anumită diversitate. Aceasta se va reface fără îndoială de la sine — dar când? şi cum? Prin ce răsturnări? Aş vrea să visez că am putea conserva preţioase eşantioane din orice cultură vie ca tot atâtea focuri sacre păzite cu evlavie şi că, din întâlnirea lor, la capătul unei lungi nopţi care ne aşteaptă, să ţâşnească într-o zi scânteia care va aprinde flacăra viitoarei culturi.

Atunci, încă o dată, în lumina trecutului, care par să fie şansele civilizaţiei noastre?

Nu e plauzibil ca Occidentul să se prăbuşească în generaţiile următoare. E mai probabil ca el să aibă înaintea lui câteva secole de mare prosperitate şi de pace relativă — binefaceri compensate de tulburări interioare din ce în ce mai grave şi iremediabile. După care, nu zic că e doar improbabil, zic că e exclus, potrivit legilor naturii, ca el să-şi continue curba ascendentă. Să-i dea oare lovitura de graţie barbarii din interior?

Nu mai există practic „barbari integrali" — şi nici nu vor mai fi, cu condiţia să nu se petreacă o revenire generală la primitivism

ca urmare a unei catastrofe (provocate de cauze naturale sau umane). De altfel, relativa fixitate a graniţelor face ca, în mod paradoxal, epoca noastră de mare circulaţie să fie în acelaşi timp o epocă în care migraţiile sunt aproape inexistente şi amestecurile de rase relativ rare. Dar, cum am văzut, intruziunea barbarilor într-o lume civilizată, pentru a-i răsturna structurile mentale şi pentru a-i accelera mutaţia, a fost mereu un eveniment secundar, faptul primordial fiind descompunerea internă. La limită, mutaţia se poate produce prin simpla dinamică a acestor forţe interne şi sub oarecare influenţă străină (ca în cazul naşterii civilizaţiei arabe şi a civilizaţiei bizantine). În sfârşit, dacă elementele etnice alogene sunt prea puţin numeroase pentru a da o coloratură culturală nouă ansamblului (cazul invaziilor de popoare mongole în China sau cazul infiltrării popoarelor semite în Egipt) sau dacă impactul civilizaţiilor străine este insuficient (influenţa Orientului Mijlociu asupra Egiptului sau a Indiei asupra Chinei), atunci descompunerea internă nu duce la o civilizaţie nouă, traversând un Ev Mediu, ci la o reeditare a vechii civilizaţii traversând o „perioadă intermediară".

În cazul nostru, prima ipoteză fiind îndepărtată (invazia barbară — deoarece chiar în cazul dominaţiei universale a Chinei, aceasta, în acest moment, ar fi deja occidentalizată), rămân două modele: modelul egiptean şi chinez (cu o serie de „perioade intermediare" şi de noi imperii) şi modelul bizantin. Modificarea în profunzime a structurilor noastre estetice de trei sferturi de secol sugerează mai degrabă repetarea precedentului bizantin.

O singură ipoteză, încă o dată, mi se pare total improbabilă: ca civilizaţia occidentală să se redreseze şi ca popoarele care au creat-o să redea lumii o nouă eră de juvenilă creaţie.

Niciodată nu am văzut apărând atâtea lucrări şi articole despre soarta civilizaţiei noastre, ceea ce constituie dovada neîndoielnică a unei interogaţii neliniştite şi generalizate. În pofida simptomelor grave de tulburări, cele mai multe dintre răspunsuri rămân uimitor de optimiste, pentru că cei mai mulţi autori, chiar cei mai calificaţi, pleacă de la postulatul, dezminţit de întreaga istorie, şi anume: că o civilizaţie este indefinit perfectibilă. Tocmai contrariul este adevărat: o civilizaţie, adică o mare unitate politico-culturală „inventată" şi construită de un ansamblu de popoare mai mult sau

mai puțin înrudite, nu poate să nu atingă un grad de oboseală de la care plecând ea piere în mod necesar. Dacă această observație este pertinentă, dacă oboseala psihologică atinge efectiv toate marile ansambluri, atunci faptul că rasa albă a jucat un rol atât de considerabil în istoria civilizațiilor ar trebui să fie pentru noi mai degrabă un motiv de neliniște decât o rațiune de a spera.

Celor pe care o astfel de perspectivă îi umple de groază li se poate răspunde că dacă apropierea unui nou crepuscul al zeilor este într-adevăr de temut, putem fi la fel de siguri că zorile se vor ridica mai târziu peste o nouă civilizație, mai nobilă și mai luminoasă. Ar fi bine ca generațiile care se nasc să se pregătească pentru aceste epoci sumbre, mângâindu-se cu gândul că ele comportă întotdeauna, în mijlocul sfâșierilor, al ruinelor și al deznădejdii, acele mari elanuri sufletești vestitoare de vremuri noi.

Note

1. O singură excepție, aș crede, *Eneida*. Dar e vorba de o operă oarecum artificială, construită „intelectual" după modelele epopeii elenice, și nu de o operă țâșnită din inspirația populară. Ea e salvată doar de geniul poetic al lui Vergilius și ne putem întreba, analizând-o, dacă într-adevăr caracterul ei epic domină (a se vedea ceea ce am spus mai sus despre „vârsta eroică", p. 283).

2. Îl găsim frecvent la Toynbee. Dar Ballanche, în *Essais de palingénésie sociale*, 1827, pare să fi fost inventatorul cuvântului, cel puțin în accepție sociologică, deoarece în sens metafizic termenul era deja întrebuințat de stoici.

3. Deși am propus o dată anterioară lui Caesar, pentru stabilirea hegemoniei romane asupra lumii elenice (vezi, mai sus, pp. 83 și urm.).

4. Vezi, mai sus, mai ales pp. 354 și urm.

5. Acest gen de spirit „istoricist" se regăsește încă frecvent la cei mai buni istorici. De pildă, în a sa *Histoire de la Chine* (Fayard, Paris, 1942), René Grousset atribuie scleroza Chinei din secolul al XIV-lea până în secolul al XVII-lea reacției naționaliste a dinastiei Ming și conservatorismului ei retrograd. O explicație a fenomenului prin momentul în care se găsea atunci ciclul de civilizație ar sugera că Imperiul Ming a fost ultraconservator tocmai din cauza sclerozării civilizației chineze datorate excesivei ei longevități.

6. Vezi, mai sus, pp. 177–178.

7. Vezi, mai sus, pp. 168 şi urm.

8. Putem, bineînţeles, să înlăturăm din capul locului întrebarea, afirmând că e vorba de o falsă problemă şi că nici unul dintre cei doi antagonişti n-a urmărit, sau nu urmăreşte conştient scopul dominării mondiale. Voi răspunde că istoria ne dovedeşte că fiecare civilizaţie are vocaţia unităţii; ea tinde firesc spre unitate, indiferent de conştiinţa pe care popoarele, sau conducătorii lor, o au despre acest scop latent. S-a spus de asemenea că nimic nu împiedică două mari puteri să-şi împartă lumea şi s-a dat exemplul coexistenţei de-a lungul secolelor, în Antichitate, a două mari puteri rivale: Imperiul roman şi regatul part. Comparaţia nu mi se pare pertinentă, deoarece *cele două imperii nu aparţineau aceleiaşi civilizaţii*, deci nu-şi disputau întâietatea asupra aceleiaşi lumi.

9. Din anii '50, unii autori, în pofida penuriei de statistici valabile, au denunţat, în analize pertinente, mitul puterii economice a Rusiei. A se vedea mai ales calculul pe care l-a făcut Prof. Maurice Allais în *Les perspectives économiques de l'unification européenne* (Groupe de recherches économiques et sociales, Paris, publicat în 1959 în asociere cu „Thomas Jefferson Center", University of California). El ajungea la concluzia, întemeiată în primul rând pe consumul general de energie, că puterea industrială a Statelor Unite surclasa puterea industrială sovietică aproximativ de două-trei ori. Iată de exemplu cifrele pe care le găsea pentru consumul brut de energie, pentru anul 1956 (în milioane de tone de huilă): SUA 1356,3; URSS 415,5 (cf. Comunitatea Europeană: 416,1) (*op. cit.*, tabelul D, p. 432). (*Adaos la ediţia românească din 1999*: Azi, la douăzeci şi nouă de ani după terminarea prezentei lucrări, epocalele evenimente din ultimii zece ani ne permit să vedem şi mai clar cât de covârşitoare era puterea Statelor Unite faţă de cea a Uniunii Sovietice. Neprevăzuta — aproape fantastica — prăbuşire a aşa-zisului „bloc sovietic" şi destrămarea Imperiului rus camuflat în spatele etichetei de „Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste" a lăsat deocamdată o singură putere hegemonică în configuraţia politică mondială: Statele Unite. Cum vor „gera" Statele Unite această putere o vor şti doar generaţiile viitoare. O privire retrospectivă asupra ultimei încleştări din faza „regatelor combatante" a civilizaţiei occidentale, încleştare începută în august 1914 şi sfârşită în august 1991 odată cu dezmembrarea Uniunii Sovietice, îmi inspiră doar convingerea că istoricii veacurilor viitoare nu vor mai vorbi de „un prim război mondial" şi de un „al doilea război mondial" şi de „războiul rece", ci, cum se vorbeşte de Războiul de o sută de ani sau de Războiul de treizeci de ani, perioada războaielor din 1914 până în 1991 se va numi: „Războiul de şaptezeci şi şapte de ani".)

10. Pentru Rusia Sovietică, nu dispunem de cifre care să distribuie populaţia activă pe sectoare (primar, secundar, terţiar). Am luat cifrele (procentajele) furnizate de o culegere de statistici, publicată la Moscova în 1968 şi intitulată *Economia naţională a URSS în 1970* (în rusă). Iată tabelul *populaţiei ocupate în economia naţională* pe ramuri (%) în 1967 (p. 645).

Total	100
Industrie şi construcţii	36
Agricultură şi păduri	30
Transporturi şi comunicaţii	8
Comerţ, alimentaţie	7
Învăţământ, ştiinţă, artă	14
Aparat administrativ	2
Alte ramuri (municipalităţi, habitat etc.)	3

Găsim o repartiţie pe categorii diferite la pagina următoare (646).

Populaţia ocupată în economia naţională (%)

Total	100
Producţie materială	79,2
din care:	
muncitori şi funcţionari	56,3
colhoznici	18,3
membrii familiilor de muncitori şi funcţionari care muncesc pe suprafeţele agricole private	4,5
diverşi	0,1
Ramuri neproductive	20,8
din care:	
învăţământ, servicii de sănătate, ştiinţă şi artă	14,4
alte ramuri neproductive (servicii municipale, habitat, transport de călători şi comunicaţii pentru populaţie; aparatul administrativ de stat şi organizaţiile cooperative, organisme de credit şi asigurări)	6,4

Probabil că pentru a avea, în această a doua prezentare, totalul populaţiei ocupate în agricultură, trebuie să adăugăm la colhoznici şi la ţăranii care muncesc pe terenuri individuale o parte din muncitori (pentru domeniul forestier) şi o parte din „angajaţi", pentru funcţionarii colhozurilor. (De altfel, nu ştim dacă, în sens invers, în Statele Unite statisticile îi includ pe muncitorii din industria forestieră în procentul de 4,7% al angajaţilor din agricultură.)

11. Iată totuşi câteva cifre: Statele Unite (6% din populaţia globului) posedă jumătate din vehiculele de turism din întreaga lume: 80 059 300 din 160 240 000 — şi, dacă luăm totalul vehiculelor (turism şi utilitare): 95 582 200 din 204 120 000 (cifre extrase din *Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite*, 1968). În domeniul aviaţiei, cifrele sunt şi mai impresionante: 54% din traficul mondial se face în Statele Unite (în 1967: 158 912 969 pasageri/km dintr-un total mondial de 273 000 000 de pasageri/km — *ibid.*).

12. Întârzierea tehnologică a Uniunii Sovietice (în afară de domeniul spaţial) e trădată de natura relaţiilor sale economice cu Vestul: dificultatea pe care o are la ora actuală de a-şi intensifica schimburile comerciale cu ţările occidentale ţine în primul rând de faptul că nu poate oferi cel mai adesea decât materii prime şi mărfuri alimentare în schimbul utilajelor şi produselor finite. Tocmai aici iese la iveală trăsătura caracteristică a unei economii cu o dezvoltare medie. Un succes al diplomaţiei: cointeresând Japonia şi Germania, precum şi alte ţări occidentale, la dezvoltarea ei industrială, Uniunea Sovietică încearcă să recupereze întârzierea tehnologică şi, în acelaşi timp, urmăreşte scopul de a-i neutraliza într-o oarecare măsură pe principalii aliaţi politici ai Statelor Unite, făcând din ei parteneri economici. Nu cred însă că această întârziere poate fi rezolvată într-un viitor apropiat, deoarece instituţiile economico-politice ale Uniunii Sovietice nu sunt adaptate la actuala *competiţie*. De pildă, Rusia Sovietică a rămas foarte mult în urma Statelor Unite şi a Europei Occidentale în domeniul informaticii, care astăzi comandă întregul progres tehnologic. S-a estimat că, la sfârşitul lui 1967, Uniunea Sovietică avea în serviciu în jur de 1 500 de calculatoare electronice faţă de 15 000 în Europa Occidentală şi 40 000 în SUA (cf. Georges Anderla, membru al Comisiei Interministeriale franceze pentru informatică: *Le développement de l'informatique en URSS*, în *Est & Vest*, supliment la nr. 453, 1–15 oct. 1970).

13. Cartea lui J.-J. Servan-Schreiber, *Le Défi américain* (Denoël, Paris, 1967) a făcut mult în Franţa pentru a deschide ochii marelui public asupra acestei realităţi. El ajunge la concluzii asemănătoare cu acelea ale lui M. Allais, în privinţa comparaţiei dintre SUA şi URSS: „Capacitatea de producţie (a Statelor Unite) este de două ori şi jumătate mai mare decât aceea a Uniunii Sovietice, care e mai populată decât Statele Unite" (p. 61).

14. Vezi, mai sus, pp. 421 şi urm. Iată un alt semn al tinereţii relative a naţiunii americane: ea este singura dintre naţiunile lumii occidentale care posedă o epopee contemporană: cucerirea Vestului. Cântată într-un mod pe care-l putem considera minor, *western*-ul, ea reprezintă în ori-

ce caz caracteristica esențială a epopeilor, aceea de a exalta înaltele fapte ale nou-veniților împotriva vechilor ocupanți ai pământului. Miracol al celei de-a șaptea arte: *western*-ul, acest poem eroic al omului alb, continuă să pasioneze mulțimile din Lumea a treia, în pofida părtinirii de care acestea dau dovadă față de bogăția și puterea Statelor Unite. (O experiență personală: în urmă cu câțiva ani, ținând cursuri de istorie a diplomației elevilor Școlii de Administrație din Niamey, a venit vorba despre Războiul ruso–japonez (din 1904–1905). Evocarea victoriei japoneze a stârnit imediat cel mai viu interes. Întrebările au țâșnit din toate părțile. Era evident că această primă victorie a unui popor de culoare asupra unei mari națiuni albe provoca reacții afective. Câteva zile mai târziu, într-un cineclub, am asistat la proiecția unui clasic al *western*-ului: *Stage-coach* al lui John Ford. În momentul atacului final, aceiași tineri negri au aplaudat frenetic cavaleria „bunilor" albi, care-i masacra pe „răi", pieile-roșii!)

15. Discursul ținut de președintele Nixon în fața Adunării Generale a Națiunilor Unite la 23 octombrie 1970 marchează un moment important (va rămâne probabil în istorie), deoarece este pentru prima oară când se afirmă public responsabilitatea specială a celor două superputeri și când propunerea, de-abia deghizată, a unui *condominion* americano-sovietic este făcută chiar în fața celor care se tem de această propunere, considerându-se victimele ei desemnate.

16. De pildă, principalele acorduri internaționale din ultimii ani: tratatul care interzice exploziile nucleare în atmosferă, în spațiul exterior și în ape, din 5 august 1963, de la Moscova; tratatul referitor la principiile care reglementează activități în materie de explorare și utilizare extra-atmosferică, incluzând Luna și celelalte corpuri cerești, deschis semnării la Londra, Washington și Moscova la 1 februarie 1967; acordul asupra salvării astronauților și asupra restituirii obiectelor lansate în spațiul extra-atmosferic, deschis semnării la Londra, Moscova și Washington la 22 aprilie 1968; tratatul asupra neproliferării armelor nucleare, deschis semnării la Londra, Moscova și Washington la 1 iulie 1968.

17. Disproporția mijloacelor se învecinează uneori cu fantasticul. Un exemplu dintre multele care se pot da: numai modelul unui avion supersonic american, botezat XB-70, care n-a fost realizat decât în două prototipuri (dintre care unul s-a prăbușit) și care a fost declarat depășit înainte de a fi produs în serie la începutul lui 1969, a costat, conform presei (cf. *Newsweek* din 17 februarie 1969), 1 400 de milioane de dolari, cam de treizeci de ori totalul încasărilor bugetare anuale ale unei țări africane de 4 milioane de locuitori, cum e, de exemplu, Nigerul!

18. Ceea ce reiese din cele mai serioase studii realizate în ultimii ani. Iată, de exemplu, câteva cifre extrase din raportul Comisiei de Studii a Dezvoltării Internaţionale, redactat la cererea Băncii Mondiale în 1968 şi mai cunoscut sub numele de *Raportul Pearson*, de la numele preşedintelui comisiei, fostul prim-ministru canadian Lester B. Pearson (titlul englezesc: *Partners in Development*, Praeger, New York, 1969; titlul francez: *Vers une action commune pour le développement du tiers monde*, Denoël, Paris, 1969).

Tabelul creşterii, pe regiuni, a produsului intern brut la preţ constant, a populaţiei şi a produsului intern brut pe locuitor.

Ţări în curs de dezvoltare

(E vorba de optzeci de ţări din Africa, Asia de sud, Asia orientală, Europa de sud, America Latină şi Orientul Mijlociu, reprezentând aproximativ 97% din produsul intern brut (PIB) al tuturor ţărilor în curs de dezvoltare)

PIB 4,8
Populaţie 2,3
PIB pe locuitor 2,4

Ţări industrializate

(Canada, Statele Unite, Austria, Belgia, Danemarca, Finlanda, Franţa, Republica Federală Germania, Italia, Olanda, Norvegia, Suedia, Islanda, Luxemburg, Australia, Japonia, Noua Zeelandă, Africa de Sud)

PIB 4,3
Populaţie 1,2
PIB pe locuitor 3,1

(pp. 358–359, ediţia engleză)

Comparaţia dintre cele două serii de cifre dovedeşte că şi în condiţiile în care creşterea anuală a produsului intern brut, în ţările în curs de dezvoltare, este destul de satisfăcătoare *în ansamblu*, ea este practic anulată de creşterea prea rapidă a populaţiei. E vorba de cifre medii, regiunile cele mai sărace, ca Asia de sud şi Africa, prezentând rezultate şi mai îngrijorătoare (creşterea anuală a PIB pe cap de locuitor: 1,7). Atâta vreme cât această „demografie galopantă" (ca să întrebuinţăm un termen consacrat) nu va fi oprită în cele mai sărace ţări, orice speranţă de ameliorare sensibilă a *venitului individual* va fi iluzorie. Or, pe de o parte această creştere bruscă a populaţiei din ţările cele mai sărace este prima consecinţă a unui oarecare progres şi a unei asistenţe internaţionale sporite (eradicarea anumitor mari endemii, condiţii mai bune de igienă, nutriţie ameliorată etc.), iar pe de altă parte ea nu va putea să fie oprită decât atunci când aceste ţări vor atinge un nivel de viaţă şi de educaţie mult

mai ridicat. Avem un cerc vicios. Dacă se menţin ratele actuale de creştere a populaţiei, s-a calculat că regiunile industrializate, care numărau, în 1968, 1 040 de milioane de indivizi, vor avea, în anul 2 000, între 1 250 şi 1 400 de milioane (conform supoziţiilor referitoare la diminuarea ratei de fertilitate, în vreme ce regiunile în curs de dezvoltare, care numărau, în 1968, 2 430 de milioane de indivizi, vor avea, în anul 2000, între 4 720 de milioane şi 5 560 de milioane (*Raportul Pearson*, p. 56 ed. engleză). Să adăugăm, în sfârşit, un alt punct sumbru al procesului de dezvoltare: acumularea vertiginoasă a datoriei publice care sfârşeşte prin a face iluzorie, în unele cazuri, asistenţa externă. Plata datoriei externe este uneori atât de importantă, încât sfârşeşte prin a absorbi mai mult de jumătate din noile împrumuturi acordate: de exemplu, în Asia de est 52%, în Africa 73% şi în America Latină 87% (*ibid.*, p. 74). Or, se dovedeşte că termenii comparaţiei propuşi de *Raportul Pearson* se întemeiază pe *produsul intern brut* (PIB) care traduce suma tuturor bunurilor şi serviciilor produse într-o ţară de-a lungul unui an, şi nu *produsul naţional brut* (PNB — siglele englezeşti sunt respectiv GDP, *Gross Domestic Product*, şi GNP, *Gross National Product*), care reprezintă PIB-ul (sau GDP), mai puţin redevenţele plătite în străinătate, ca anuităţi ale datoriei externe. Or, tocmai această cifră ne-ar informa exact în legătură cu îmbogăţirea anuală pe cap de locuitor, care este deci, în medie, în ţările în curs de dezvoltare, mult mai scăzută decât cifra de 2,4% indicată în tabelul de mai sus. Nu ştim motivele pentru care Banca Mondială n-a fost în măsură să furnizeze a doua cifră.

19. Întrebuinţăm această expresie nu fără oarecare reticenţă, deoarece ea este susceptibilă de a produce confuzie. În termeni de civilizaţie, astăzi nu există trei „lumi". Sau există tot atât de multe lumi câte civilizaţii şi culturi distincte, sau nu există decât două: lumea deja occidentalizată (inclusiv Uniunea Sovietică şi Estul european) şi restul lumii. Expresia a apărut într-un context politic bine determinat, când se credea într-o divizare durabilă a lumii — pentru a nu spune definitivă — între un „bloc" capitalist şi un „bloc" socialist. Avem de-a face cu o viziune politică ce suferă de miopie. Nu există „bloc" nici de o parte, nici de alta (din motive diferite), şi există din ce în ce mai puţine ţări pur „capitaliste" şi din ce în ce mai puţine ţări pur „socialiste". Dar există, în interiorul civilizaţiei occidentale, o fisură, probabil vremelnică, artificial întreţinută de una dintre puterile care aspiră la hegemonie, Rusia. Totuşi, expresia a dobândit drept de cetate, desemnând destul de comod ansamblul ţărilor al căror nivel de viaţă se află sub o anumită limită arbitrar determinată şi care au sentimentul unei solidarităţi în raport cu ţările

„bogate". (Acest ansamblu depăşeşte parţial lumea occidentală, privită cultural, mai ales în America Latină.) „Lumea a treia" (expresie cu rezonanţă politică) este de fapt aproape sinonimă cu „ţări în curs de dezvoltare" (concept economic). Statisticile Băncii Mondiale au decis să considere „ţară în curs dezvoltare" orice ţară al cărei venit anual mediu pe cap de locuitor este inferior sumei de 500 $ americani. Este evident că în interiorul acestei mari clase există diferenţe enorme, de dimensiune şi de populaţie în primul rând (mergând de la sute de milioane de locuitori ca India până la doar câteva sute de mii ca Mauritania sau Gabon), dar există de asemenea diferenţe de bogăţii potenţiale şi de grad de dezvoltare (mergând de la ţări al căror venit mediu pe cap de locuitor este sub 100 $ americani, ca India, Pakistanul, Indonezia şi cele mai multe ţări africane, până la altele ca Mexic, Chile şi Venezuela care, cu peste 400 $ americani pe cap de locuitor, se află aproape de „decolarea" economică.

20. Ea ar putea fi atenuată printr-o scădere a natalităţii în ţările subdezvoltate şi printr-o asistenţă mai generoasă din partea ţărilor industrializate. Or, se constată că dacă fluxul net al resurselor financiare destinate ţărilor în curs de dezvoltare a crescut în cifre abstracte în ultimii ani, *el a scăzut în cifre relative*, adică în procentaj al produsului naţional brut al ţărilor dezvoltate cu economie de piaţă, micşorându-se de la 0,79 în 1960 la 0,70 în 1968. Altă constatare într-adevăr neliniştitoare: între 1950 şi 1968, partea ţărilor în curs de dezvoltare în comerţul mondial s-a prăbuşit de la 31% la 18% (cifre extrase din Raportul Comitetului de Planificare a Dezvoltării, din cadrul Departamentului Afacerilor Economice şi Sociale al Naţiunilor Unite, publicat sub formă de broşură: *Vers un développement accéléré*, propuneri de dezvoltare ale Naţiunilor Unite pentru al doilea deceniu, ONU, New York, 1970).

21. Paul Valéry, în 1931 (*Regards sur le monde actuel*), prezicea că inegalitatea dintre naţiunile lumii ar avea tendinţa să dispară, pentru că ştiinţa, transpunându-se în reţete universale, ar urma să se distribuie în mod egal unei clientele din ce în ce mai numeroase. Cât de mult pare astăzi dezminţită de fapte această profeţie! Marele vizionar n-a prevăzut transformarea radicală, din ultimele decenii, a condiţiilor materiale ale cercetării ştiinţifice, transformare care face din ce în ce mai dificilă participarea ţărilor sărace la progresele tehnologice de vârf. În vremurile în care un Galilei, un Leibniz sau un Lavoisier descopereau singuri câte o lege a naturii, ne-am fi putut imagina o invenţie relativ independentă de bogăţia statelor (şi totuşi, chiar în acea epocă, nu vedem oare o uimitoare concentrare a inventivităţii, care este un fenomen de maturizare intelectuală?). Astăzi, în orice caz, costul exorbitant al cercetării

ştiinţifice face din ea un monopol al unui mic grup de ţări, în frunte cu Statele Unite. Conform unei fericite formule a lui Michel Rocard, „dependenţa tehnologică este forma cea mai modernă a colonialismului" (*La crise de la recherche scientifique*, în *Le Monde* din 8 mai 1970). Totuşi această formă nouă va fi probabil mai suportabilă decât celelalte — şi deci durabilă.

22. Printr-o gamă întreagă de tehnici financiare: constituire de societăţi noi, preluări de părţi, fuziuni, participări etc., capitalul american s-a infiltrat în toată lumea, cu excepţia „blocului " comunist (reciproca este în egală măsură adevărată, capitalul european fiind prezent pe piaţa americană, dar într-o măsură mai mică). Este extrem de dificil — pentru a nu spune imposibil — să evaluăm amploarea acestei infiltrări. În schimb, putem compara importanţa relativă a celor mai mari întreprinderi industriale din lume, ceea ce ne dă deja o idee despre raporturile de forţă. După cifrele de afaceri din 1968, dintre primele cincizeci de firme ale lumii, treizeci şi şapte *sunt americane*, şase sunt britanice, două anglo-olandeze, două italiene, una olandeză, una germană şi una japoneză. Toate, cu excepţia grupului Royal Dutch/Shell şi Unilever (anglo-olandeze, respectiv în poziţiile 4 şi 9), vin după locul 20. (Cu titlu indicativ: vânzări în 1968, Royal Dutch/Shell 9 215 milioane $ americani, Unilever 5 533 milioane $ americani; prima firmă americană, General Motors: 22 755 milioane $ americani. Sursă: *The Fortune Directory*, 15 mai 1969, „The 500 Largest U.S. Industrial Corporations", şi *id.* Part II — 15 august, 1969, „The 200 Largest Industrial outside the U.S.") (Aceste tabele nu ţin cont de unităţile de producţie ale Uniunii Sovietice şi ale ţărilor comuniste în general, care n-au obiceiul să facă publice datele statistice ale „combinatelor" lor. De altfel, diferenţele de structură dintre aceste unităţi de tip socialist şi unităţile de tip clasic ar face dificilă comparaţia. Totuşi, cifrele comerţului exterior, mai uşor de obţinut, şi tot ceea ce ştim despre piaţa internă sovietică ne determină să credem că introducerea în comparaţie a unităţilor de producţie ale „blocului socialist" n-ar modifica probabil în mod sensibil tabelul.)

23. N-am pretenţia să emit aici o judecată de valoare, ci doar să interpretez noţiunea de erezie din punct de vedere istoric: o doctrină eretică se defineşte în raport cu ortodoxia prin trei caractere principale: ea apare ulterior, este heterodoxă, adică diferită de doctrina până atunci acceptată, în sfârşit, în subsidiar dar nu în mod necesar, ea rămâne multă vreme minoritară în cadrul ansamblului considerat.

24. În legătură cu aceasta, nu e poate deplasat să strecurăm o remarcă despre un aspect particular al duelului comunism–democraţie în ţările

Lumii a treia: facilitatea mai mare a sistemului comunist de a combate corupţia în statele tinere. Corupţia este marea plagă a regimurilor democratice de curând aculturate, plagă deschisă, din pricina căreia ele riscă să moară. Nu e un fenomen nou, corupţia fiind la fel de veche ca lumea; nou este faptul că într-un regim democratic ea este psihologic inadmisibilă. Venalitatea e ceva firesc într-un regim feudal sau oligarhic, unde abuzurile cele mai mari, exploatarea celor mai slabi sunt tolerate mai mult sau mai puţin conştient. Este dreptul seniorului, al stăpânului, al aceluia care prin naştere sau favoarea principelui se află în vârful piramidei. Dar când principiul egalităţii este admis, şi prin urmare corolarul lui, adică suprimarea (cel puţin teoretică) a drepturilor din naştere, atunci moravurile senioriale ale noilor stăpâni apar ca o anomalie intolerabilă. Când popoarele Lumii a treia adoptă de azi pe mâine regimul democratic al Europei Occidentale, ele nu pricep că el n-a fost făcut practicabil decât printr-o lentă evoluţie a spiritului civic, prin maturarea de mai multe ori seculară a unei morale născute din creştinism în circumstanţe istorice deosebite, mai ales în mediu germanic, morală care face din cinste, sub toate formele ei, imperativul major al vieţii în societate. (Acest imperativ a fost mult mai puţin categoric în majoritatea celorlalte civilizaţii.) Atâta vreme cât ele nu vor înţelege că nu există democraţie viabilă fără o concepţie foarte rigidă asupra onestităţii civice, elitele Lumii a treia nu vor trece într-adevăr pragul occidentalizării. Comunismul a înţeles acest imperativ şi a căutat să impună respectarea lui prin teroare. Rămâne de văzut dacă acest element fundamental al moralei colective, care cere o mutaţie în profunzime, va putea fi inculcat, de-a lungul generaţiilor, prin astfel de metode. (*Adaos la ediţia 1999*: Prăbuşirea colosului sovietic a revelat şi acolo, în spatele rigidităţii aparente, o corupţie de proporţii nebănuite. *Adaos la ediţia 2006*: Explozia corupţiei în URSS şi în fostele ţări satelite dovedeşte limpede că, departe de a se fi lecuit de corupţie, comunismul, înăbuşind-o prin teroare, n-a făcut decât s-o exacerbeze.)

25. Pe moment, marea putere industrială a Extremului-Orient rămâne încă Japonia. Creşterea ei economică de la al doilea război mondial este cea mai rapidă din lume. Unii „futurologi" americani prezic că în douăzeci de ani produsul naţional al Japoniei îl va egala pe acela al Statelor Unite şi că secolul al XXI-lea va fi secolul Japoniei. N-am încredere în acest fel de extrapolări economice — ele nefiind, în general, valabile decât pentru viitorul imediat. Probabil că unele dintre condiţiile care au permis prodigiosul avânt al economiei japoneze în ultimii douăzeci de ani se vor modifica. Mai întâi, Japonia va fi în mod necesar determinată să-şi

reia rolul politic în Pacific şi în tot Extremul-Orient şi, în consecinţă, să se doteze puţin câte puţin cu o putere militară corespunzătoare, a cărei realizare se va face în detrimentul investiţiilor productive. Apoi, occidentalizarea totală va determina o revoluţie spirituală, mai ales printr-o slăbire a „spiritului familial" care continuă să anime sindicatele muncitoreşti. Un spirit revendicativ în stil occidental se va naşte în mod inevitabil, frânând expansiunea capitalistă. În sfârşit, la scara actuală a puterilor, Japonia nu mai are masa demografică şi dimensiunile care să-i permită să ocupe un loc printre „giganţi". Ca şi Germania, şi din aceleaşi motive, Japonia a pierdut în cel de-al doilea război mondial orice şansă de a se afla în rândul întâi al statelor care aspiră la hegemonia asupra civilizaţiei occidentale.

26. Vezi, mai sus, p. 259.

27. Amănunt care mi se pare destul de simptomatic pentru stadiul actual al aculturării Chinei: nici Mao Zedong, nici Cian Kai-Şi nu vorbeau limbi europene.

28. Unii antropologi au emis chiar ideea că rasa galbenă este o ramură care s-a desprins mai târziu din trunchiul central şi că ar fi mai evoluată din punct de vedere fiziologic decât rasele albă şi neagră — lăsând să se înţeleagă că ea ar fi susceptibilă să determine o trecere a umanităţii spre o etapă superioară.

29. Cf., mai sus, pp. 159–165.

30. *Race et Histoire*, *op. cit.*

ANEXA I A

CIVILIZAŢIILE L A INTERVAL D E DOUĂ MII D E ANI

Secţiune sincronică I

Vârsta civilizaţiilor vii spre anul 480 î. Hr.

Civilizaţia egipteană	Civilizaţia babiloniană	Civilizaţia chineză	Civilizaţia elenică	Civilizaţia indiană	Civilizaţiile precolumbiene
Are deja aproximativ patru mii de ani (considerând că a realizat statul unitaral civilizaţiei ei spre secolul al XXX-lea î. Hr.). Acunoscut două *perioade intermediare* şi două renaşteri ale imperiului. *A sucombat* sub loviturile unei civilizaţii rivale (cea babiloniană), care va fi curând înlocuită de alta (cea elenică). *Va supravieţui* totuşi încă şase sau şapte secole, apoi va dispărea lent sub influenţa combinată a Orientului Mijlociu şi a Greciei (creştinismul copt).	Tocmai şi-a realizat *statul unitar*, imperiul ahemenid (luarea Babilonului de către Cyrus, 539), după o *eră a „regatelor combatante"* excepţional de lungă, pentru că a fost de mai multe ori întreruptă de invaziile barbare (aproximativ din secolul al XXIII-lea, până în secolul al VI-lea).	Trebuie să aibă în jur de o mie--o mie cinci sute de ani de existenţă. Se află în plină *perioadă de înflorire*. Şi-a început de un secol sau două *era „regatelor combatante"*.	A succedat civilizaţiei cretane după mai bine de o mie de ani. Se află în plină *perioadă de înflorire* şi va intra în *era „regatelor combatante"* (478, liga atico-deliană, 431, începutul războiului din Pelopones).	A succedat probabil civilizaţiei indusiene după mai bine de o mie de ani. Intră în perioadă de înflorire (483, *parinirvāna* lui Buddha).	Se află probabil la începutul *fazelor larvare* (aproximativ patru secole mai târziu, primele opere caracteristice, cel puţin în Mexic).

ANEXA I B

CIVILIZAŢIILE L A INTERVAL D E DOUĂ MII D E ANI

Secţiune sincronică II

Vârsta civilizaţiilor vii spre anul 1520

Civilizaţia chineză	Civilizaţia indiană	Civilizaţiile precolumbiene	Civilizaţia arabă	Civilizaţia bizantină	Civilizaţia occidentală
Primul ei stat unitar a sucombat de treisprezece secole (fărâmiţarea imperiului hanilor, 220). A cunoscut de ja *două perioade intermediare* şi două renaşteri ale imperiului.	Statul ei unitar a sucombat de mai bine de opt secole. Acontinuat să strălucească în centru şi în sud de-a lungul a patru sau cinci secole, în vreme ce nordul începea o perioadă intermediară înainte de a sucomba complet în faţa civilizaţiei arabe (secolelea l XII-lea–al XIII-lea), apoi în faţa celei occidentale (secolul al XVIII-lea). Supravieţuieşte totuşi până în zilele noastre.	Ambele se află în faza de unitate de mai puţin de un secol. Vor fi distruse de civilizaţia occidentală în anii care vin (1519 Cortés în Mexic; 1529 Pizzaro în Perú).	Are şaptesprezece sau opsprezece secole de existenţă. E pe cale să-şi realizeze statul unitar sub turcii otomani (supunereaArabiei şi a Egiptului, 1516–1517, turcii la frontiera marocană, 1529).	*Tocmai a sucombat* în trunchiul ei principal sub loviturile civilizaţiei arabe, *înainte de a-şi fi realizat* statul unitar. În Rusia şi în sud-estul european, se va prelungi două secole, înainte de a fi convertită la civilizaţia occidentală.	Se află în al doisprezecelea ei secol de existenţă şi în plină perioadă de înflorire. Începe *era „regatelor combatante"* (duelul Carol Quintul–Francisc I).

ANEXA II

PREMIILE NOBEL PENTRU ŞTIINŢĂ
(fizică, chimie, medicină şi fiziologie)

	I. — Din 1901 până în 1939				
	1901–1910	1911–1920	1921–1930	1931–1939	Total
Germania (şi Austria)	12	8	9	10	39
Marea Britanie	5	2	6	4	17
Franţa	6	3	3	1	13
Statele Unite	1	2	3	7	13
Olanda	3	1	1	1	6
Suedia	1	2	3	0	6
Elveţia	1	2	0	2	5
Danemarca	2	1	2	0	5
Italia	0	0	0	1	1
Belgia	1	1	0	1	3
5 ţări (între care Rusia)	1	1	2	1	1 de fiecare

N.B. — Mai multe premii n-au fost decernate în timpul războiului din 1914–1918, de unde rezultă o scădere relativă a totalului pentru a doua coloană.

	II. — Din 1943 până în 1970			
	1943–1950	1951–1960	1961–1970	Total
Statele Unite	10	18	32	60
Marea Britanie	5	8	11	24
Germania (cu Austria) şi Suedia	3	3	5	11
URSS, Elveţia şi Franţa				3 de fiecare
Italia, Japonia şi Australia				2 de fiecare
Alte 12 ţări				1 de fiecare

N.B. — Pentru anii 1940, 1941 şi 1942, n-a fost anunţat nici un premiu.

ANEXA III

MARILE TALENTE ALE RENAŞTERII ITALIENE
(cu locul lor de naştere sau locul de origine al familiilor lor)

AGOSTINO DI DUCCIO, sculptor şi arhitect, născut în 1418 la *Florenţa.*

ALBERTI, Leon Battista, umanist şi arhitect, teoretician al artelor, născut în 1404 la Genova, dintr-un tată originar din *Florenţa.*

ANDREA del Castagno, pictor, născut în 1423 la Castagno, în Mugello, *Toscana.*

ANGELICO, Fra Giovanni da Fiesole, zis Fra A., pictor, născut c. 1400 la Vicchio di Mugello, *Toscana.*

ARETINO, Pietro, scriitor, născut la 1492 la Arezzo, *Toscana.*

ARIOSTO, Ludovico, poet, născut în 1474 în Reggio nell'Emilia; familie atestată în secolul al XII-lea la *Bologna*, stabilită apoi la Ferrara.

BELLINI, Iacopo, pictor, născut c. 1400 la *Veneţia.*

BELLINI, Gentile, pictor, născut c. 1429 la *Veneţia*, fiul lui Iacopo.

BELLINI, Giovanni, pictor, născut c. 1430 la *Veneţia*, fiul lui Iacopo.

BOCCACCIO, Giovanni, scriitor, născut în 1313 la Florenţa sau Certaldo, fiul natural al unui negustor din Certaldo, *Toscana.*

BOTTICELLI, Sandro di Mariano Filipepi, zis B., pictor, născut în 1445 la *Florenţa.*

BRAMANTE, Donato d'Angelo, zis B., arhitect, născut la 1444 lângă *Urbino.*

BRUNELLESCHI, Filippo, arhitect, născut în 1377 la *Florenţa.*

BRUNI, Leonardo, scriitor, născut în 1369 la Arezzo, *Toscana.*

CASTIGLIONE, Baldassare, conte, umanist, născut în 1478 la Casatico, *Mantova.*

CELLINI, Benvenuto, sculptor, născut în 1500 la *Florenţa.*

CIMABUE, Cenni din Pepo, zis C., născut la sfârşitul secolului al XIII-lea, *Florenţa.*

COLUCCIO, Salutato, umanist, născut în 1331 la Stignano, *Toscana.*

CORREGGIO, Antonio Allegri, zis il C., născut c. 1489 la Correggio, *Modena.*

DANTE ALIGHIERI, scriitor, născut în 1265 la Florenţa, dintr-o veche familie *florentină*.

DONATELLO, Donato di Betto Bardi, zis D., sculptor, născut în 1386 la *Florența*.

DUCCIO di Buoninsegna, pictor, secolul al XIII-lea, *Siena*.

FICINO, Marsilio, filozof, născut în 1433 la Figline Valdarno, *Toscana*.

FRANCESCA, Piero della, pictor, născut c. 1416 la Borgo San Sepolcro, provincia Arezzo, *Toscana*.

GENTILE da Fabriano, pictor, născut în 1370 la Fabriano, *Ancona* (maestrul venețianului Iacopo Bellini).

GHIBERTI, Lorenzo, sculptor, pictor și arhitect, născut în 1378 la *Florența*.

GHIRLANDAIO, Domenico Bigordi (ca și frații săi Benedetto și David și fiul său Ridolfo), pictor, născut în 1449 la *Florența*.

GIORGIONE, Giorgio da Castelfranco, zis G., pictor, născut în c. 1477 la Castelfranco, *Veneția*.

GIOTTO di Bondone, pictor și arhitect, născut în 1266 la Colle di Vespignano în Mugello, *Toscana*.

GOZZOLI, Benozzo di Lese, zis Benozzo, pictor, născut în 1420 la *Florența*.

LEONARDO da Vinci, pictor, arhitect, savant, născut în 1452 la Vinci, lângă *Florența*, fiu natural al unui notabil din *Florența*.

LIPPI, Fra Filippo, pictor, născut c. 1406 la *Florența*.

LIPPI, Filippino, pictor, născut în 1457 la *Prato*, fiul lui Fra Filippo.

MACHIAVELLI, Niccolò, om politic, scriitor și filozof, născut în 1469 la *Florența*, dintr-un vechi neam *florentin*.

MANTEGNA, Andrea, pictor, născut în 1431 la Isola di Carturo, lângă *Padova*.

MARTINI, Simone, pictor, născut c. 1284 la *Siena*.

MASACCIO, Tommaso di Ser Giovanni, zis M., pictor, născut în 1401 la San Giovanni Valdarno, provincia Arezzo, *Toscana*.

MICHELANGELO Buonarroti, sculptor, pictor, arhitect și poet, născut în 1475 la Caprese, în apropiere de Arezzo, veche spiță florentină; familie atestată la *Florența* din 1295.

MICHELOZZO, arhitect, născut în 1396 la *Florența*.

MONTAGNA, Bartolomeo, pictor, născut c. 1450 la Orzinuovi, lângă *Brescia*.

PALLADIO, Andrea di Pietro, zis P., arhitect, născut în 1508 la *Padova*.

PALMA VECCHIO, Iacopo Nigretti, zis P.V., născut spre 1480 la Serina, lângă *Bergamo*, Lombardia.

PARMIGIANINO, Francesco Mazzola, zis il P., pictor, născut în 1503 la *Parma*.

PERUGINO, Pietro di Cristoforo Vannucci, zis il P., pictor, născut c. 1450, la Citta della Pieve, lângă *Perugia*, Umbria (pare să fi studiat la Arezzo cu Piero della Francesca și la Florența cu Verrocchio).

PETRARCA, Francesco, poet şi umanist, născut în 1304 la Arezzo, dintr-un tată *florentin* în exil.
PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni, umanist, născut în 1463 la Mirandola, Modena, dintr-o familie feudală din *Reggio Emilia.*
PINTURICCHIO, Bernardino di Betto, zis P., pictor, născut c. 1454 la *Perugia*, Umbria.
PIOMBO, Sebastiano del, pictor, născut c. 1485 la *Veneţia.*
PISANELLO, Antonio Pisano, zis il P., pictor, născut în 1395 la *Pisa*, dintr-un tată *pisan* şi o mamă originară din *Verona.*
PISANO, Nicola, sculptor, născut c. 1225, lângă *Lucca*, Toscana.
PISANO, Giovanni, sculptor şi arhitect, născut c. 1245/1250 la *Pisa*, fiul lui Nicola Pisano.
POLLAIUOLO, Antonio Benci, zis Antonio P., pictor, sculptor, născut c. 1432 la *Florenţa.*
POLLAIUOLO, Piero, pictor, născut c. 1443 la *Florenţa*, fratele lui Antonio Pollaiuolo.
PRIMATICCIO, Francesco, pictor, arhitect, născut în 1504 la *Bologna.*
QUERCIA, Iacopo della, sculptor, născut c. 1374 la Quercia Grossa, lângă *Siena*.
RAFFAELLO, Sanzio sau Santi, pictor, născut în 1483 la *Urbino*; tatăl său, Giovanni Santi, dintr-o familie originară din *Colbordolo*, în provincia Resaro-Urbino.
ROBBIA, Luca della, sculptor, născut în 1400 la *Florenţa.*
ROMANO, Giulio Pippi, zis Giulio R., pictor şi arhitect, născut la *Roma* în 1499; elev al lui Raffaello.
SANSOVINO, Andrea Contucci, zis il S., sculptor, născut în 1460 la Monte San Savino, lângă *Arezzo*.
SANSOVINO, Jacopo Tatti, zis il S., sculptor şi arhitect, născut în 1468 la *Florenţa*, elev al precedentului (dar nu înrudit cu el).
SARTO, Andrea del, pictor, născut în 1486 la *Florenţa*.
SIGNORELLI, Luca, pictor, născut în 1445 la Cortona, lângă *Arezzo*.
TINTORETTO, Iacopo Robusti, zis il T., pictor, născut în 1518 la *Veneţia.*
TIZIANO Vecellio, pictor, născut în 1490 la Pieve di Cadore, provincia Belluno, *Veneţia.*
UCCELLO, Paolo di Dono, zis Paolo U., născut în 1397 la *Florenţa.*
VASARI, Giorgio, pictor, arhitect şi istoric de artă, născut în 1511 la *Arezzo.*
VERONESE, Paolo Caliari, zis il V., pictor, născut în 1528 la *Verona.*
VERROCCHIO, Andrea di Cione, zis del V., sculptor, pictor, născut în 1435 la *Florenţa.*
VIVARINI, Antonio, pictor, născut în 1415 la Murano, *Veneţia.*
VIVARINI, Bartolomeo, pictor, născut în 1432 la Murano, *Veneţia*, fratele lui Antonio.

ANEXA III A

HARTA „GENIILOR“ RENAŞTERII
după locul lor de naştere sau după originea geografică a familiilor

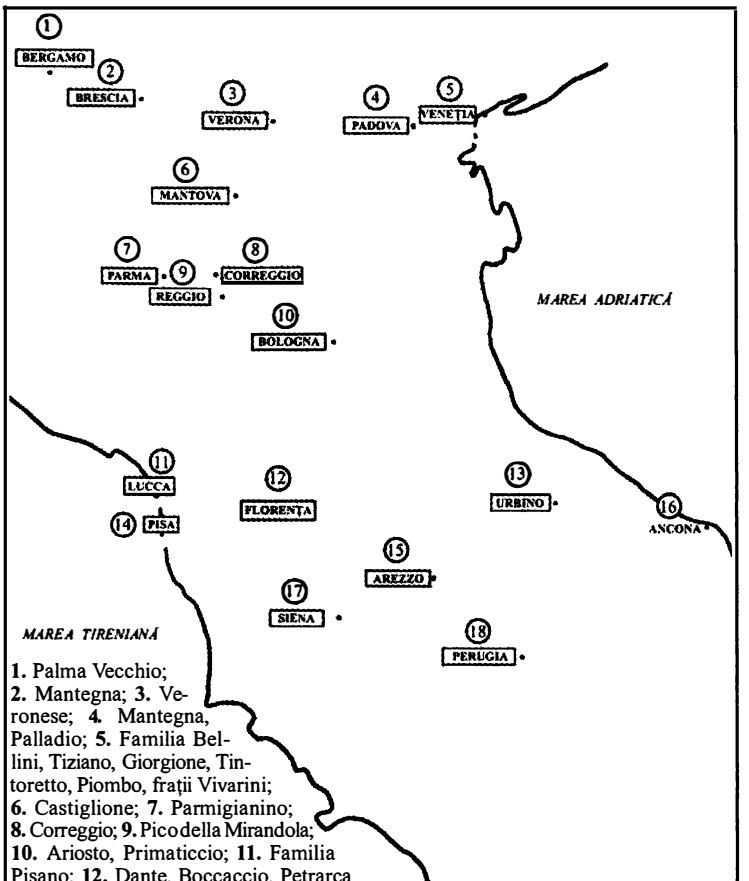

1. Palma Vecchio; **2.** Mantegna; **3.** Veronese; **4.** Mantegna, Palladio; **5.** Familia Bellini, Tiziano, Giorgione, Tintoretto, Piombo, fraţii Vivarini; **6.** Castiglione; **7.** Parmigianino; **8.** Correggio; **9.** Pico della Mirandola; **10.** Ariosto, Primaticcio; **11.** Familia Pisano; **12.** Dante, Boccaccio, Petrarca, Gozzoli, Cimabue, Giotto, Fra Angelico, Ghiberti, Brunelleschi, Donatello, familia Robbia, Machiavelli, Botticelli, Michelozzo, Verrocchio, fraţii Pollaiuolo, Ghirlandaio, Alberti, Michelangelo, Filippo Lippi, Agostino di Duccio, Marsilio Ficino, Bruni, Andrea del Sarto, Andrea del Castagno, Leonardo da Vinci, Iacopo Sansovino, Benvenuto Cellini; **13.** Bramante, Raffaello; **14.** Pisanello; **15.** Luca Signorelli, Paolo Uccello, Vasari, Masaccio, Aretino, Andrea Sansovino, Piero della Francesca; **16.** Gentile da Fabriano; **17.** Simone Martini, Duccio, Iacopo della Quercia; **18.** Perugino, Pinturicchio; **19.** Giulio Romano

ANEXA III B

ETRURIA ANTICĂ

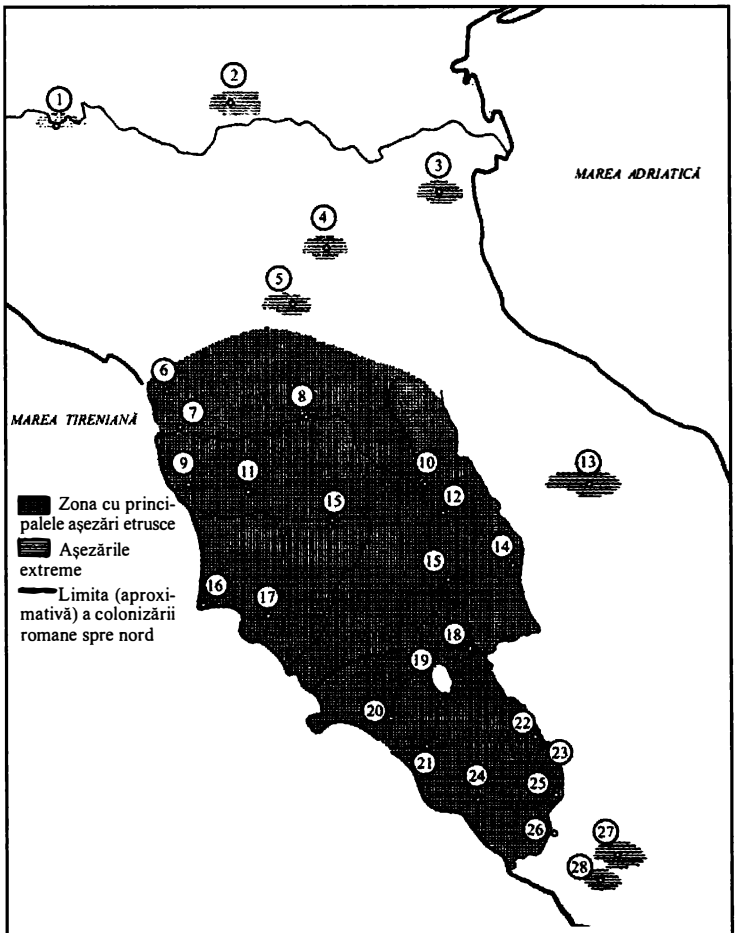

1. *Placentia* (Piacenza); 2. *Mantua* (Mantova); 3. *Spina*; 4. *Bononia* (Bologna); 5. *Misa* (Marzabotto?); 6. *Luca* (Lucca); 7. *Pisæ* (Pisa); 8. *Fæsulæ* (Fiesole); 9. *Volaterrae* (Volterra); 10. *Arretium* (Arezzo); 11. *Sena Iulia* (Siena); 12. *Cortona* (Cortona); 13. *Sentinum* (Sassoferrato); 14. *Perusia* (Perugia); 15. *Chamars* sau *Clusium* (Chiusi); 16. *Pupluna* (Populonia); 17. *Vetulonia* (Vetulia); 18. *Urbs vetus* sau *Herbanum* (Orvieto); 19. *Vulsinii* (Bolsena); 20. *Vulci* (Volci); 21. *Tarquinii* (Turchina); 22. *Falerii* sau *Æquum Faliscum* (Civită Castellana); 23. *Capena* (Civitella); 24. *Caere* (Cer Veteri); 25. *Veies* sau *Veii* (Isola Farnese); 26. *Roma* (Roma); 27. *Præneste* (Palestrina); 28. *Velitræ* (Velletri).

ANEXA IV

LISTA ÎMPĂRAȚILOR ROMANI
după stingerea dinastiei iulio-claudiene, cu indicarea originii lor regionale (de la 68 până la 395 d. Hr.)

Anii de domnie	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
68–69	GALBA: vechi patrician *roman*	C
69	OTHO: *italic* din Etruria	C
69	VITELLIUS: *italic*	C
69–79	VESPASIANUS: *italic*	C
79–81	TITUS } fiii lui Vespasianus	C
81–96	DOMITIANUS }	
96–98	NERVA: membru al aristocrației senatoriale	C
98–117	TRAIANUS: *provincial* (Hispania)	P
117–139	HADRIANUS: *provincial* (Hispania)	P
138–161	ANTONINUS PIUS: *provincial* (familie originară din Nemausus/Nîmes)	P
161–180	MARCUS AURELIUS: *provincial* (familie originară din Hispania)	P
161–169	LUCIUS AURELIUS VERUS (frate al precedentului, asociat la tron)	P
180–192	COMMODUS: fiul lui Marcus Aurelius	P
193	PERTINAX: fiul unui *sclav eliberat* din Liguria	P
193	DIDIUS IULIANUS: *italic*	C
193–211	SEPTIMIUS SEVERUS: *provincial din Africa*, probabil de origine berberă	P
209–211	GETA: fiu al precedentului și al syrienei Iulia Domna (asociat la tron)	P
211–217	CARACALLA: fratele precedentului	P

217–218	MACRINUS: *provincial* din Iulia Caesarea, Mauritania (azi, Cherchell, Algeria)	P
218–222	ELAGABAL: nepotul Iuliei Domna, *syrian* pur	P
222–235	ALEXANDER SEVERUS: alt nepot al Iuliei Domna	P
235–238	MAXIMINUS: originar din *Thracia*, de origine barbară	P
238	GORDIANUS I: veche familie *romană*	C
	GORDIANUS II: fiul lui (domnesc împreună o lună)	C
238	PUPIENUS: *italian*	C
238	BALBINUS: *italian*	C
238–244	GORDIANUS III: fiul lui Gordianus II	C
244–249	PHILIPPUS ARABUL	P
249–251	DECIUS: *provincial* din Pannonia, dar de viță romană	P
251–253	TREBONIANUS GALLUS: *italic*	C
252–253	AEMILIANUS: *italic*	C
253–259	VALERIANUS: aristocrație senatorială (*gens* Licinia)	C
259–268	GALLIENUS: fiul lui Valerianus	C
268–270	CLAUDIUS II GOTICUL: *provincial* din Dardania; bunicul său soldat de origine barbară	P P
270	QUINTILLUS: fratele precedentului	P
270–275	AURELIANUS: *provincial*, fiu al unui modest colon din Pannonia (sau Moesia)	P
275–276	TACITUS: *roman*	C
276–282	PROBUS: *provincial* născut la Sirmium/Mitrovica, în Pannonia Inferioară, fiu al unui centurion	P
282–283	CARUS: *provincial* din Dalmația (sau Gallia)	P
283–284 283–285	NUMERIANUS CARINUS } fiii lui Carus	P
284–305	DIOCLETIANUS: *provincial* din Dalmația (numele nu e de origine latină)	P

286–305	MAXIMIANUS: provincial născut la Sirmium/Mitrovica, în Pannonia (începutul sistemului cu doi augusti şi doi cezari)	P
305(293)–306	CONSTANTIUS I CHLORUS: *macedonean* de la Naissus/Niš	P
305(293)–311	GALERIUS: de origine *dacă*, din Serdica/Sofia	P
306(305)–307	SEVERUS: ofiţer *illyrian* de origine modestă	P
306–312	MAXENTIUS: fiul lui Maximianus	P
308(307)–324	LICINIUS: ofiţer *illyrian*, fiul unui ţăran dac	P
307(306)–337	CONSTANTIN I CEL MARE: fiul lui Constantius Chlorus	P
337–340	CONSTANTIN II CEL TÂNAR	P
337–350	CONSTANS	P
337–361	CONSTANTIUS II fiii lui Constantin	P
350–353	MAGNENTIUS (uzurpator), fiu al unui *breton* şi al unei france	P
361–363	IULIANUS APOSTATUL: fiul lui Iulius Constantius, frate vitreg al lui Constantin	P
363–364	IOVIANUS: *provincial* pannonian	P
364–375	VALENTINIANUS I (în Occident): *pannonian*, probabil de origine barbară	P
364–378	VALENS (în Orient): fratele precedentului	P
(367)375–383	GRATIANUS: fiul lui Valentinianus	P
375–392	VALENTINIANUS II: frate vitreg al precedentului	P
379–395	THEODOSIUS I CEL MARE: *provincial*, tatăl său originar din Gallaecia.	P

ANEXA V

A. — LISTA MINIŞTRILOR FRANCEZI AI LUI LUDOVIC XV ŞI AI LUI LUDOVIC XVI

(de la 1717 până la 1789)*

Data începerii ministeriatului	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
	Cancelari şi miniştri ai justiţiei	
(1714)	VOYSIN, senior de La Noyraie, cancelar şi ministru al justiţiei. Născut la Paris. Familie originară din *Touraine*. Bunicul, Daniel Voysin de La Noyraie, născut la Tours, secretar al regelui în 1593	C
1717	D'AGUESSEAU, senior de Fresne, cancelar. Avocat la Châtelet, apoi procuror general. Familie originară din Bretania, stabilită la Paris; de opt generaţii, în serviciul regelui	C
1718	D'ARGENSON (Marc-René de Voyer de Paulmy, marchiz). Ministru al justiţiei. Veche Casă din *Touraine*, atestată din 1244	C
1720	(D'AGUESSEAU, cancelar şi ministru al justiţiei, v. mai sus)	C

* Listă stabilită după M. Bajot, *Chronologie ministérielle de trois siècles ou liste nominative par ordre chronologique de tous les ministres de la Justice, des Affaires Étrangères, de la Guerre, de la Marine, des Finances, de l'Intérieur, du Commerce, de la Police Générale, des Cultes et de l'Instruction Publique, depuis la création de chaque ministère*, ed. a 2-a Tipografia Regală, Paris, 1836. (Lista nu e totuşi completă: un personaj cum e cardinalul de Fleury, prim-ministru fără titlu — şi fără portofoliu — nu figurează în ea; şi cu atât mai mult nu figurează regentul, nici succesorul lui de fapt, predecesor al lui Fleury, ducele de Bourbon.) Originea familiilor a fost pe urmă căutată în diverse dicţionare biografice sau enciclopedice şi în dicţionarele nobilimii. Când acelaşi personaj revine de mai multe ori la minister sau îşi schimbă portofoliul, numele lui este pus între paranteze şi nu e numărat decât o dată.

1722	FLEURIAU D'ARMENONVILLE, ministru al justiției. Familie originară din *Touraine*, stabilită la Paris în 1634	C
1727	CHAUVELIN, senior de Grosbois, ministru al justiției. Fost președinte al magistraților. Străbunul său la a cincea generație, Toussaint Chauvelin, era deja procuror în Parlamentul de la Paris* (1553), apoi procuror general al Caterinei de Medici	C
1750	LAMOIGNON (Guillaume de Lamoignon de Blanc-Mesnil, senior de Malesherbes etc.), cancelar. Familia originară din Nivernais, atestată de pe vremea lui Ludovic cel Sfânt. *De mai multe generații la Paris.* Guillaume este nepotul lui Guillaume de Lamoignon, Primul președinte al Parlamentului de la Paris, și fiul unei Voysin de La Noyraie	C
1750	MACHAULT D'ARNOUVILLE, Jean-Baptiste, ministru al justiției. Familie stabilită *de mai multe generații la Paris*; străbunul Simon de Machault e magistrat cu sarcini de control și interogatorii la Châtelet în 1515	C
1761	BERRYER, Nicolas-René. Familie originară din *Normandia.* Bunicul, Louis Berryer, conte de La Ferrère, mort în 1686, a fost secretarul Consiliului regelui	C
1762	FEYDEAU DE BROU, Paul-Esprit, ministru al justiției. Familie originară din La Marche, *stabilită la Paris din secolul al XV-lea.* Trei gene-	C

* *Notă la ediția românească*: Trebuie reamintit aici că Parlamentul, în Franța, nu era, sub Vechiul Regim, un corp politic, ci un organ judiciar superior, ale cărui magistraturi erau ereditare și se puteau vinde, ori de posesor, ori de rege, când se crea un nou post — de unde o mare independență a acestor magistrați, care a antrenat consecințe politice. Exista câte un Parlament în toate provinciile care avuseseră o largă autonomie în epoca feudală (Bretania, Normandia, Burgundia, Provența etc., etc.). Titularii rangurilor superioare (președinți, consilieri, avocați generali etc.) luau automat rând în starea nobilă. Ei au format cu vremea „nobletea de robă", care a reprezentat o adevărată „pepinieră" de guvernământ în ultimele veacuri ale monarhiei. Lista care urmează e grăitoare în acest sens.

	raţii de consilieri în Parlamentul de la Paris, înainte de generaţia ministrului	
1763	MAUPEOU (René-Charles de M., marchiz de Morangles, viconte de Bruyère etc.), ministru al justiţiei şi vicecancelar, apoi cancelar după 1768. Fost prim-preşedinte al Parlamentului de la Paris. Coboară din Pierre de Maupeou, senior de Noisy, trezorier al lui Anne de Joyeuse, amiral al Franţei — străstrăbunic al Cancelarului	C
1774	HUE DE MIROMESNIL, Armand-Thomas, al patrulea marchiz de Miromesnil, ministru al justiţiei. Familie originară din *Normandia.* Străbunicul lui Armand Thomas era consilier în Parlamentul de la Paris în 1631	C
1787–1789	LAMOIGNON (Chrétien-François de), ministru al justiţiei, fiul cancelarului, v. mai sus	C

Miniştrii afacerilor externe

1715	Maréchal d'UXELLES, preşedintele Consiliului Afacerilor Externe. Familie originară din *Burgundia*	C
1718	Cardinalul DUBOIS (Guillaume, arhiepiscop de Cambrai, apoi cardinal). Fiu al unui farmacist din Brive-la-Gaillarde, *Limousin*	P
1723	FLEURIAU D'ARMENONVILLE (Jean-Baptiste de F. d'A., conte de Morville), fiul Cancelarului	C
1727	(CHAUVELIN, v. mai sus, ministrul justiţiei)	
1737	AMELOT DE CHAILLOU, Jean-Jacques. Familie originară din Orléans, *stabilită la Paris de mai bine de două secole*: Jacques Amelot, avocat în Parlament sub Francisc I	C
1744	D'ARGENSON (René-Louis de Paulmy, marchiz), fiul ministrului de justiţie, v. mai sus	C
1747	BRULART DE SILLERY, Louis-Philogène, marchiz de Puisieux. Familie originară din Champagne, *stabilită de nouă generaţii la Paris* (Pierre Brulart, primul secretar al lui Ludovic XI în 1466)	C

1751	BARBERY DE SAINT-CONTEST, François-Dominique. Fiul unui consilier de stat obişnuit, plenipotenţiar la Tratatul din Baden, 7 septembrie 1714. Familie originară din *Normandia*, regiunea Rouen	C
1754	ROUILLÉ (Antoine-Louis de R., conte de Jouy, senior de Loges, Villeras, Fontaine-Guérin etc.) Fiu al unui consilier de stat, fost ministru la Lisabona. Familie de cel puţin trei generaţii la Paris	C
1757	Cardinalul DE BERNIS (François-Joachim de Pierre, conte de Bernis). Familie din *Vivarais, Languedoc*. De multă vreme în serviciul regelui; strămoşul cardinalului, Bertrand de Pierre-Bernis, slujeşte deja în armată sub Henric II; la fel străbunicul, bunicul şi tatăl cardinalului	P
1758	CHOISEUL (Étienne-François, duce de Choiseul Stainville). Veche nobilime din *Champagne*	C
1761	CHOISEUL-PRASLIN (César-Gabriel de Choiseul, duce de Praslin). Vărul precedentului	C
1766	(Ducele de Choiseul, pentru a doua oară)	
1770	Contele de SAINT-FLORENTIN (Louis Phélypeaux, conte de Saint-Florentin, duce de La Vrillière). Familie originară din *Blois*, stabilită *de două secole la Paris*. A dat în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea *unsprezece secretari de stat şi un cancelar* (Pontchartrain)	C
1771	Ducele d'AIGUILLON (Emmanuel-Armand de Vignerot du Plessis-Richelieu). Descendent din sora cardinalului Richelieu, Françoise du Plessis	C
1774	VERGENNES* (Charles Gravier de). Familie originară din *Burgundia*	C
1787	Contele de MONTMORIN. Veche Casă din *Auvergne*, care slujeşte Coroana de mai multe se-	P

* *Notă la ediţia românească*: Vergennes a fost una dintre figurile cele mai remarcabile din elita de guvernământ a Franţei regale. Ambasador la Constantinopol timp de paisprezece ani (1754–1768), e creditat de o mare influenţă asupra guvernului otoman în timpul misiunii sale. Ca ministru de externe, e omul care a implicat Franţa în Războiul de independenţă din America de Nord şi a semnat Pacea de la Paris din 1783, care asigura independenţa Statelor Unite.

cole; e chiar înrudită cu Bourbonii (Gaspard de M., în secolul al XVI-lea, se căsătorește cu o fiică a lui François de Joyeuse și a Jeannei de Bourbon, sora lui François de Bourbon, al optulea strămoș al lui Ludovic XV). O consider totuși o „periferică"

1789 Ducele de VAUGUYON. Familie din *Poitou* (de îndepărtată origine bretonă, seniori de Quélen) C

Miniștrii de război

1718 LEBLANC, Claude. Fiul unui procuror la Parlamentul de la Paris și al unei surori a mareșalului de Bezons. Familia Leblanc este originară din *Auxerrois* C

1723 Marchizul de BRETEUIL (François-Victor Le Tonnelier). Familie originară din *Beauvaisis*, stabilită la Paris de două secole. Strămoșul lui Breteuil la a cincea generație, Jean Le Tonnelier de Breteuil, este consilier, notar și secretar al regelui în 1580 C

1726 (LEBLANC, pentru a doua oară)

1728 D'ANGERVILLIERS (Prosper-Nicolas Bauyn). Fiu, nepot și strănepot de consilieri în Parlamentul de la Paris. Înrudit cu Maupeou C

1740 (Marchizul de BRETEUIL, pentru a doua oară)

1743 Contele d'ARGENSON (Marc-Pierre de Voyer de Paulmy). Fiul ministrului de justiție și fratele secretarului de stat la Afacerile Externe. V. mai sus. Și-l asociază pe nepotul său, marchizul de Paulmy, în 1751 C

1751 Marchizul de PAULMY (Marc-Antoine-René de Voyer). Fiul marchizului d'Argenson, secretar de stat la Afacerile Străine C

1758 Mareșalul de BELLE-ISLE (Charles Fouquet). Nepotul supraintendentului finanțelor condamnat sub Ludovic XIV C

1761 (Ducele de CHOISEUL. V., mai sus, afacerile străine)

1771	Marchizul de MONTEYNARD. Veche familie din *Dauphiné*	C
1774	(Ducele d'AGUILLON, pentru a doua oară, v. mai sus)	
1774	Contele de MUY (Louis-Nicolas-Victor de Félix), mareşal al Franţei. Familie originară din *Piémont* (dar bunicul mareşalului, deja director general al economatelor şi consilier de stat)	P
1775	Contele de SAINT-GERMAIN (Claude-Louis). Familie originară din regiunea Lons-le-Saunier. O consider periferică, deoarece provincia Franche-Comté n-a fost restituită Franţei decât în momentul încheierii Păcii de la Nimegue, în 1678. Saint-Germain s-a născut în 1707	P
1777	Prinţul de MONTBARREY (Alexandre-Marie-Éléonore de Saint-Mauris). *Franche-Comté*	P
1780	Mareşalul de SÉGUR. Veche nobilime din *Périgord* (dar care ocupă demnităţi la Curte din secolul al XVI-lea)	P
1787	Baronul de BRETEUIL (v. mai sus)	C
1787	Contele de BRIENNE, din vechea nobilime din *Champagne*	C
1788	Contele de PUISÉGUR, aparţine vechii nobilimi din *Bas-Armagnac*, dar care dă demnitari la Curte de pe vremea lui Filip cel Frumos (1285–1314) — l-am socotit totuşi periferic	P

Miniştrii coloniilor
(şi ai marinei)

1718	(FLEURIAU D'ARMENONVILLE, devenit în 1722 ministru al justiţiei, v. mai sus)	
1722	Contele de MORVILLE, fiul precedentului	C
	Contele de MAUREPAS (Jean-Frédéric Phélypeaux — numele se scrie în diverse feluri, Phélippeau, Phélypeaux etc. — din aceeaşi familie cu contele de Saint-Florentin, v., mai sus, lista miniştrilor de externe)	C
	(ROUILLÉ, în 1754, la Afacerile Externe, v. mai sus)	

	(MACHAULT D'ARNOUVILLE, ministru al justiției în 1750, v. mai sus)	
1757	PEYRENC DE MORAS, familie din Languedoc, protestanți din *Cévennes*, de origine modestă	P
1758	DE MASSIAC, Claude. Familie originară din *Cantal*	P
1758	LENORMAND DE MEZY, adjunct al lui Massiac. Familie din *Île-de-France*	C
1758	(BERRYER, ministru al justiției în 1761, v. mai sus)	
	(CHOISEUL-STAINVILLE, v., mai sus, Afacerile Externe)	
	(CHOISEUL-PRASLIN, v., mai sus, Afacerile Externe)	
1769	TERRAY (Abatele Joseph-Marie), originar din Boën, în *Lyonnais*	C
1771	BOURGEOIS DE BOYNES, *Gâtinais.*	C
1774	TURGOT (Anne-Robert-Jacques T., baron de l'Aune) Provenit dintr-o familie parlamentară originară din *Normandia*	C
1774	SARTINE (Antoine-Raymond-Jean-Gualbert-Gabriel de) născut la Barcelona în 1729, mort la Tarragona în 1801. De origine *catalană*	P
1780	Mareşalul de CASTRIES (Charles-Eugène-Gabriel de la Croix). *Languedoc*	P
1787	(Contele de MONTMORIN, în acelaşi timp la Afacerile Externe, v. mai sus)	C
1787	Contele de LA LUZERNE (de Briqueville). Familie din *Normandia*	

Miniștrii finanțelor
(sub titulaturi diverse: cel mai adesea, controlor general al finanțelor sau director general al finanțelor)

1718	(Marchizul d'ARGENSON, v., mai sus, miniştrii justiției)	
1720	John LAW DE LAURISTON, scoțian	P

1720	LE PELLETIER DES FORTS (Michel Robert Le P. des Forts et de Saint-Fargeau). Familie originară din *Maine*	C
1720	LE PELLETIER DE LA HOUSSAYE, Félix. Familie originară din Mantes, stabilită din secolul al XVI-lea la *Paris*	C
1722	DODUN (Charles-Gaspard D., marchiz d'Herbault), fiu al unui consilier în Parlamentul de la Paris (Herbault, în regiunea *Blois*)	C
1726	(LE PELLETIER DES FORTS, v. mai sus)	
1730	ORRY (Philibert Orry, conte de Vignory), fiu al lui Jean Orry, născut la Paris, care a reorganizat finanțele lui Filip V al Spaniei; familie stabilită la Paris	C
1745	(MACHAULT D'ARNOUVILLE, v. miniștrii justiției)	C
1754	MOREAU DE SECHELLES, familie originară din Bretagne și Artois (N.B.: după nume, nu pare să fie vorba de regiunea Bretaniei de limbă bretonă)	
1756	(PEYRENC DE MORAS, v., mai sus, miniștrii coloniilor)	
1757	BOULLONGUE (Jean Nicolas de), familie originară de la *Ponthieu*	C
1759	SILHOUETTE (Étienne de), familie originară din *Guyenne*	P
1759	BERTIN (Henri-Léonard-Jean-Baptiste), născut la Périgueux, fiul unui consilier în Parlamentul de la Bordeaux. Familie originară din *Limousin*	P
1763	LAVERDY sau mai bine LAVERDI (Clément-Charles-François de L., cavaler, marchiz de Gambaye, senior de Neuville), născut la Paris în 1720, consilier în Parlamentul de la Paris. Familie de îndepărtată origine milaneză (secolul al XVI-lea)	C
1768	MAYNON D'INVAULT, Étienne. Familie stabilită la *Paris*	C

1769	(Abatele TERRAY, v., mai sus, miniştrii coloniilor)	
1774	(TURGOT, v., mai sus, miniştrii coloniilor)	
1776	CLUGNY (Jean-Bernard-Étienne de). Veche familie din *Burgundia*, originar din Autun	C
1776	TABOUREAU DES RÉAUX, Gabriel. Familie stabilită la *Paris*	C
1776	NECKER (Jacques). Elveţian	P
1781	JOLY DE FLEURY, Jean-François. Familie originară din Beaune, în Burgundia, stabilită la Paris din secolul al XVI-lea	C
1783	D'ORMESSON (Henri-François de Paule Le Fèvre). Mare familie de parlamentari din Paris	C
1783	CALONNE (Charles Alexandre de). Familie originară din *Picardie*	C
1787	BOUVARD DE FOURQUEUX. Familie din *regiunea pariziană*	C
1787	LAURENT DE VILLEDEUIL. Născut la Paris. Familie originară din *nord*	C
1787	LOMÉNIE DE BRIENNE (cu titlu de prim-ministru). Familie originară din *Limousin*	P
1787	LAMBERT (Charles-Guillaume). *Paris*. Mare familie de parlamentari	C
1788	(NECKER, v. mai sus)	

La această listă, trebuie să-i adăugăm pe:

1723	— Ducele de BOURBON, care joacă rolul unui prim-ministru de la 1723 la 1726, şi	C
1726	— Cardinalul de FLEURY, care îi succedă în 1726 şi guvernează până la moarte, în 1743. Episcop de Fréjus, născut la Lodeve, Hérault, în 1653, într-o veche familie nobilă din Languedoc	P

B. — LISTA PREŞEDINŢILOR CONSILIULUI DE MINIŞTRI FRANCEZI (de la 1871 până la 1970)*

Anii de guvernare	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
1871–73	THIERS (Marie-Joseph-Louis-*Adolphe*), născut la Marsilia, 14 aprilie 1797, fiul recunoscut al lui Marie-Louis Th., nepotul unui avocat în Parlamentul din Provenţa; înrudit prin mama sa cu poeţii André şi Marie-Joseph de Chénier	P
1873–74	BROGLIE (Albert, duce de). Familie de îndepărtată origine italiană, dă din secolul al XVII-lea o serie de militari de rang înalt şi de mari demnitari ai statului. Mama ducelui era protestantă (două guverne succesive)	C
1874–75	Generalul de CISSEY (Ernest-Louis-Octave-Courtot de C.), născut la Paris, 23 decembrie 1810. Familie nobilă din Burgundia	C
1875–76	BUFFET (Louis-Joseph), născut la Mirecourt, Vosges, 26 august 1818. Loren	P
1876	DUFAURE (*Jules*-Armand-Stanislas), născut la Saujon, Charente-Inférieure, 4 decembrie 1798;	C

* Paradoxal, cercetarea originii familiale s-a dovedit mai laborioasă pentru politicienii epocii contemporane decât pentru cei din secolul al XVIII-lea, când cei mai mulţi miniştri aparţineau unor familii aristocratice pentru care dispunem de numeroase lucrări de genealogie sau dicţionare ale nobilimii. Franţa democratică pare să acorde doar o mică importanţă arierplanului familial al marilor ei oameni (contrar a ceea ce se întâmplă de exemplu în ţările anglo-saxone, unde se manifestă mereu un mare interes pentru *background*-ul familial). (*Dicţionarul* lui Dauzat). În orice caz, am ales mereu răspunsul care putea infirma ipoteza mea şi, procedând invers de cum am făcut pentru secolul al XVIII-lea, de fiecare dată când a existat o îndoială asupra originii familiei, am clasat-o printre „centrali".

	din Saintonge (Un prim guvern de câteva zile, în 1873)	
1876–77	SIMON (François-Jules-Suisse, zis Jules), născut la Lorient, 27 decembrie 1814. Fiul unui mic negustor de postavuri, originar din Meurthe. Loren	P
1877	(Al treilea guvern al lui de BROGLIE)	
1877	Generalul de ROCHEBOUET (de Grimaudel de R.) veche familie din Anjou (posedă de 600 de ani castelul al cărui nume îl poartă)	C
1877–79	(Al treilea guvern DUFAURE)	
1879	WADDINGTON (William Henry), născut la Saint-Rémy-sur-Avre, 11 decembrie 1826, *protestant*, fiul unui bogat manufacturier englez stabilit în Franța, a optat pentru naționalitatea franceză	P
1879–80	FREYCINET (Louis-Charles de Saulces de), născut la Foix, Ariege, 14 noiembrie 1828. Familie *protestantă* din sud-vest (origine mai îndepărtată din Dauphiné)	P
1880–81	FERRY (*Jules*-François-Camille), născut la Saint-Dié, 5 aprilie 1832. Loren. Soția lui, *protestantă*. El e „părintele" școlii laice franceze	P
1881–82	GAMBETTA (*Léon*-Michel), născut la Cahors, Lot, 2 aprilie 1838, fiul unui băcan de origine italiană	P
1882	(Al doilea guvern FREYCINET)	
1882–83	DUCLERC (Charles-Théodore-*Eugène*), născut la Bagneres-de-Bigorre, Hautes-Pyrénées, 9 noiembrie 1812	P
1883	FALLIÈRES (Clément-*Armand*), născut la Mezin, Lot-et-Garonne, 6 noiembrie 1841, deputat de Nérac. Originea numelui: după o localitate din Haute-Garonne (Dauzat)	P
1883–85	(Al doilea guvern Jules FERRY)	
1885–86	BRISSON (Eugène-*Henri*), născut la Bourges, 31 iulie 1835. Tatăl său, Louis-Adolphe B., vreme de cincizeci de ani avocat însărcinat cu procedura pe lângă Curtea din Bourges. Nume deri-	C

	vat din Bres sau Bris, episcop succesor al lui Saint-Martin (Dauzat)	
1886	(Al treilea guvern FREYCINET)	
1886–87	GOBLET (*René*-Marie), născut la Aire, Pas-de-Calais, 26 noiembrie 1828. Nume din Picardia (Dauzat)	C
1887	ROUVIER (Maurice), născut la Aix-en-Provence, 17 aprilie 1842, avocat la Marsilia, a păstrat mereu un puternic accent sudic. Nume din sud-est (Dauzat)	P
1887–88	TIRARD (Pierre-Emmanuel), născut la Geneva, 27 septembrie 1827. Familie originară din Isère, judeţ egal împărţit între provensală şi franco-provensală; fiindcă există îndoială, o voi considera „centrală" (deşi Dauzat afirmă că numele vine din sud-est)	C
1888–89	FLOQUET (*Charles*-Thomas), născut la Saint-Jean-Pied-de-Port, Basses-Pyrénées, 2 octombrie 1828. Nume meridional (Dauzat). Mama lui, de origine bască, nepoată a mareşalului Harispe, din epoca napoleoniană	P
1889–90	(Al doilea guvern TIRARD)	
1890–92	(Al patrulea guvern FREYCINET)	
1892	LOUBET (Émile), născut la Marsanne, Drôme, 31 decembrie 1838, avocat la Montélimar, primar al oraşului, consilier general în departamentul Drôme. Nume: derivare occitană din *loup* (Dauzat)	P
1892–93	RIBOT (*Alexandre*-Félix-Joseph), născut la Saint-Omer, 7 februarie 1842. *Protestant.* (Două guverne succesive)	P
1893	DUPUY (*Charles*-Alexandre), născut la Puy, Haute-Loire, 5 noiembrie 1851. Fiul unui portărel de la prefectura din Puy. Nume: poate să fie din Masivul Central (Dauzat)	P
1893–94	CASIMIR-PÉRIER (*Jean*-Paul-Pierre), născut la Paris, 8 noiembrie 1847, fiu al lui Auguste Casimir-Périer, ministru sub Thiers, nepot de fiu al lui Casimir Périer, ministru al lui Ludovic-Fi-	C

	lip şi strănepot al lui Claude Périer, bogat fabricant de pânzeturi din Grenoble, deputat în Corpul Legislativ în anul VIII (al calendarului revoluţionar, introdus în 1793)	
1894–95	(Al doilea şi al treilea guvern DUPUY)	
1895	(Al treilea guvern RIBOT)	
1895–96	BOURGEOIS (*Léon*-Victor-Auguste), născut la Paris, 29 mai 1851. Nume dat, în general, în provinciile din nord	C
1896–98	MÉLINE (Félix-*Jules*), născut la Remiremont, Vosges, 20 mai 1838. Nume loren	P
1898	(Al doilea guvern BRISSON)	
1898–99	(Al patrulea şi al cincilea guvern DUPUY)	
1899–1902	WALDECK-ROUSSEAU (Pierre-Marie-Ernest), născut la Nantes, 2 decembrie 1846, fiul lui René Valdec-Rousseau zis Waldeck-Rousseau, reprezentant al poporului în 1848. Familie originară din Saintonge	C
1902–05	COMBES (Émile), născut la 6 septembrie 1835 la Roquecombe, Tarn. Fiul unui croitor devenit ţesător. Studii la Micul seminar din Castres şi la Marele seminar din Albi. Nume din sud, din Masivul Central şi din regiunea lyoneză (Dauzat)*	P
1905–06	(Al doilea şi al treilea guvern ROUVIER)	
1906	SARRIEN (Jean-Marie-Ferdinand), născut la 15 octombrie 1840 la Bourbon-Lancy, Saône-et-Loire. Avocat, primar al oraşului natal. Neavând amănunte despre familia sa, o consider originară din Burgundia	C
1906–09	CLEMENCEAU (Georges), născut la Mouilleron-en-Pareds, Vendée, 28 septembrie 1841. Provenit dintr-o familie de republicani din Vendée (lucru pe atunci excepţional)	C
1909–11	BRIAND (Aristide), născut la Nantes, 1862. Fiul unui hangiu de origine bretonă. Nume de familie breton, dintr-o rădăcină galică. Totuşi, ascendenţa paternă pare să fi fost stabilită la Sucé în	C

	Loire-Inférieure, în afara Bretaniei de „limbă bretonă". O voi considera deci „centrală"	
1911	MONIS (Ernest), născut în 1846 la Châteauneuf, Charente. Avocat la Cognac. Neavând detalii despre familia sa, o voi considera „centrală"	C
1911–12	CAILLAUX (Joseph), născut la Le Mans în 1863. Tată politehnician, ministru în 1877. Bunic avocat la Orléans. Străbunic băcan la Chartres. Prin mamă, nepot al unui bancher protestant	C
1912–13	POINCARÉ (Raymond), născut la Bar-le-Duc în 1860. Loren	P
1913	(Al treilea şi al patrulea guvern BRIAND)	
1913	BARTHOU (Louis), născut în 1862 la Oloron-Sainte-Marie, Basses-Pyrénées. Familie de origine modestă, tată negustor de articole de fierărie, bunicul fierar. Nume din sud, provenit din „barthe": *broussaille* „mărăcine", *buisson* „tufiş, crâng" (Dauzat)*	P
1913–14	DOUMERGUE (Gaston), născut la Aigues-Vives, Gard, în 1863. Protestant din sud	P
1914	(Al patrulea guvern RIBOT)	
1914–15	VIVIANI (René), născut în 1862 în Algeria, la Sidi-Bel-Abbes. Lipsesc informaţiile despre originea familiei sale. Numele este italian sau corsican (Dauzat). (Două guverne succesive)	P
1915–17	(Al cincilea şi al şaselea guvern BRIAND)	
1917	(Al cincilea guvern RIBOT)	
1917	PAINLEVÉ (Paul), născut în 1863 la Paris, din părinţi parizieni, dar a căror ascendenţă este limuzină şi bretonă. Îl trec totuşi la „centrali". (Painlevé a fost un mare matematician)	C
1917–20	(Al doilea guvern CLEMENCEAU)	
1920	MILLERAND (Alexandre), născut în 1859 la Paris. Nume din regiunea pariziană (Dauzat).	C

* *Notă la ediţia românească*: ministru de externe în 1934, va fi ucis la Marsilia în 1934 de *ustaşii* croaţi odată cu regele Alexandru al Iugoslaviei.

	(Două guverne succesive) Mamă evreică; după legea ebraică, ar fi trebuit să-l trec „periferic"!	
1920–21	LEYGUES (Jean-Claude-*Georges*), născut la Villeneuve-sur-Lot în 1857. Nume din sud-vest (Dauzat)	P
1921–22	(Al şaptelea guvern BRIAND)	
1922–24	(Al doilea şi al treilea guvern POINCARÉ)	
1924	FRANÇOIS-MARSAL (Frédéric), născut în 1872. Prim-ministru cinci zile, în momentul demisiei preşedintelui Millerand. Nume din Cantal. Fără detalii despre familia lui. Având îndoieli, îl consider „central"	C
1924–25	HERRIOT (Édouard), născut la Troyes, 5 iulie 1872, fiu al unui ofiţer. Bunic de origine foarte modestă, din Vosges (am spus totuşi că încetez să-i consider ca aparţinând unei provincii periferice pe lorenii născuţi la mai bine de o sută de ani după ataşarea provinciei la Franţa — şi cu atât mai mult când, aşa cum e cazul cu Herriot, familia a părăsit provincia de două generaţii)	C
1925	(Al doilea şi al treilea guvern PAINLEVÉ)	
1925–26	(Al optulea, al nouălea şi al zecelea guvern BRIAND)	
1926	(Al doilea guvern HERRIOT)	
1926–29	(Al patrulea şi al cincilea guvern POINCARÉ)	
1929	(Al unsprezecelea guvern BRIAND)	
1929–30	TARDIEU (André), născut la Paris în 1876, într-o veche familie burgheză pariziană, care a dat din secolul al XVIII-lea un şir de artişti renumiţi, sculptori, gravori şi pictori	C
1930	CHAUTEMPS (Camille), născut la Paris în 1885. Familie din Savoia. Tată deputat în Haute-Savoie şi fost ministru	P
1930	(Al doilea guvern TARDIEU)	
1930–31	STEEG (Jules-Joseph-Théodore), născut la Libourne în 1868. Fiu al unui pastor protestant, deputat de Versailles 1881–1886, el însuşi fiu al unui muncitor prusian imigrat.	P

1931–32	LAVAL (Pierre), născut în 1883 la Châtillon, Puy-de-Dôme, Auvergne. (Trei guverne succesive)	P
1932	(Al treilea guvern TARDIEU)	
1933	(Al treilea guvern HERRIOT)	
1932–33	PAUL-BONCOUR (Joseph), născut în 1873 la Saint-Aignan, Loir-et-Cher. Fără detalii. Negăsind indicaţii asupra familiei, îl consider „central"	C
1933	DALADIER (Édouard), născut în 1884 la Carpentras. Vaucluse. Fiu al unui brutar din Carpentras. Nume care se găseşte în Vaucluse şi Roussillon (Dauzat)	P
1933	SARRAULT (Albert), născut în 1872 la Bordeaux, nume din sud-vest (Dauzat)	P
1933–34	(Al doilea guvern CHAUTEMPS)	
1934	(Al doilea guvern DALADIER)	
1934	(Al doilea guvern DOUMERGUE)	
1934–35	FLANDIN (Pierre-Étienne), născut în 1889 la Paris. Tatăl lui, născut la Paris în 1853, senator al Indiei franceze. Bunicul, dr. Charles Flandin, membru al Academiei de Medicină. Nume din nord, deformare a lui Flandrin — adică originar din Flandra (Dauzat)	C
1935	BOUISSON (Fernand), născut în 1874 la Constantine, Algeria. Transplantat ulterior la Aubagne. Nume din sud (Dauzat)	P
1935–36	(Al patrulea guvern LAVAL)	
1936	(Al doilea guvern SARRAUT)	
1936–37	BLUM (Léon), născut în 1872 la Paris. Provenit dintr-o familie israelită din Alsacia (numele la naştere Garfunkelstein)	P
1937–38	(Al treilea şi al patrulea guvern CHAUTEMPS)	
1938	(Al doilea guvern BLUM)	
1938–40	(Al treilea şi al patrulea guvern DALADIER)	
1940	REYNAUD (Paul), născut în 1878 la Barcelonnette, Basses-Alpes. Familia emigrată temporar în Mexic	P

1940	Mareşalul PÉTAIN (Philippe), născut în 1856 la Cauchy-à-la-Tour, Pas-de-Calais. Nume originar din Artois (Dauzat)	C
1940	(LAVAL)	
1941	(FLANDIN)	
1941–42	Amiralul DARLAN (François), născut în 1881 la Nérac, Lot-et-Garonne. Nume din sud (Dauzat)	P
1943–44	(LAVAL)	
1944–46	Generalul de GAULLE. Trebuie considerat „central", în pofida posibilităţii unei îndepărtate origini flamande (Dauzat: nume calchiat după flamandul Van de Walle „du rempart", variantă semifrancizată *de Waulle*). Există un Gaspard de Gaulles căpitan-castelan de Cuisery, înnobilat în 1571 (cf. Jean Gonnet, *Les origines bourguignonnes du Général de Gaulle*, Châlons, 1945). La începutul secolului al XVII-lea, un Nicolas de Gaules, consilier în Parlamentul din Bourgogne. În 1626, un Gaspard de Gaulle, *Escuyer, sieur de Rémilly, gendarme de la Compagnie de la Reyne* „senior de Rémilly, şef de trupă din Suita Reginei". Dar filiaţia neîntreruptă nu poate fi datată decât de la 1713, de la un Antoine de Gaulles, din Châlons-sur-Marne. Să adăugăm că în secolul al XVIII-lea, persoane cu numele de Gaulle apăreau în Normandia, în Champagne şi la Paris. (Din întâmplare, încercând să regăsesc adresa lui Alexandru Ioan Cuza pe când era student la Paris, am găsit în Arhivele Oraşului Paris un de Gaulle artist-pictor, domiciliat în anii 1840 la nr. 174 din *rue de l'Université*)	C
1946	GOUIN (Félix), născut în 1884 la Peypin, Bouches-du-Rhône. Marsiliez	P
1946	BIDAULT (Georges), născut în 1899 la Moulins, Allier. Familie originară de la periferia ţinutului Morvan, în departamentele Saône-et-Loire şi Nièvre. Regiune dialectală *oïl* din nordul Franţei	C

1946–47	(Al treilea guvern BLUM)	
1947	RAMADIER (Paul), născut în 1888 la La Rochelle. Familie originară din sud	P
1947	(Léon BLUM neînvestit)	
1947–48	SCHUMAN (Robert), născut la Luxemburg în 1886. Familie originară din Lorena de Nord	P
1948	MARIE (André), născut la Honfleur, în 1897. Fiul unui institutor. Nu există detalii	C
1948	(Robert SCHUMAN, neînvestit)	
1948-49	QUEUILLE (Henri), născut la 1884 la Neuvic-d'Ussel, Corrèze. Nume de localitate în Puy-de-Dôme (Dauzat). (Două guverne succesive)	P
1949–50	(Al doilea guvern BIDAULT)	
1950	(Al treilea guvern QUEUILLE)	
1950–51	PLEVEN (René), născut în 1901 la Rennes. Familie de origine bretonă	P
1951	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1951	MOLLET (Guy), născut în 1905 la Flers, Orne (neînvestit)	C
1951	PETSCHE (Maurice), născut la Paris în 1895, fiu şi nepot de „tehnocraţi" loreni. Familie protestantă, originară la a treia generaţie din Wissembourg (Bas-Rhin). Conform tradiţiei familiale, de îndepărtată origine ungară. De asemenea, protestant dinspre partea maternă (Bruniguel, veche familie protestantă din Cévennes). (Neînvestit)	P
1951	MAYER (René), născut la Paris în 1895. Familie israelită	P
1951	(Georges BIDAULT, neînvestit) (Paul REYNAUD, neînvestit) (Maurice PETSCHE, neînvestit)	
1951–52	(Al doilea guvern PLEVEN, cu două remanieri)	
1952	PINEAU (Christian), născut la Chaumont, în 1904 (neînvestit)	C

1952	SOUSTELLE (Jacques), născut în 1912 la Montpellier. Nume de localitate în Gard (Dauzat), (neînvestit)	P
	(Paul REYNAUD, neînvestit)	
	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1952	DELBOS (Yvon), născut în 1885 la Thonat, Dordogne, fiul unui institutor. Nume: formă meridională a lui Dubois (Dauzat). (Neînvestit)	P
1952	FAURE (Edgar), născut în 1908 la Béziers, fiul unui colonel medic. Nume: forma cea mai răspândită a lui Fevre în dialectele sudice (Dauzat). (Un anumit mister a planat asupra originii familiale a lui Edgar Faure, întreținut poate de el însuși, pentru a face uitată în regiunea Jura originea lui meridională, trădată totuși de accentul său. S-a spus chiar despre el că este „de origine evreiască și străină". Biograful lui (Jean Sarrus, *Edgar Faure*) s-a străduit să respingă aceste alegații: bunicul dinspre tată era învățător în Aude, bunicul dinspre mamă, viticultor în Hérault)	P
1952	(Paul REYNAUD, răsturnat)	
1952	(René PLEVEN, răsturnat)	
1952	PINAY (Antoine), născut în 1891 la Saint-Symphorien-sur-Coise, Rhône.	C
1952	(Jacques SOUSTELLE, neînvestit)	
	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1953	(Al doilea guvern René MAYER)	
1953	(Paul REYNAUD, neînvestit)	
1953	MENDÈS-FRANCE (Pierre), născut la Paris în 1907. Familie de origine evreiască din Portugalia (neînvestit).	P
1953	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1953	(André MARIE, neînvestit)	
1953–54	LANIEL (Joseph), născut în 1889 la Vimoutiers, Orne. Nume din Normandia (Dauzat).	C
1954–55	(Pierre MENDÈS-FRANCE)	
1955	(Christian PINEAU, neînvestit)	

1955–56	(Al doilea guvern Edgar FAURE)	
1956–57	(Al doilea guvern Guy MOLLET)	
1957	BOURGÈS-MAUNOURY (Maurice), născut în 1914 la Luisant, Eure-et-Loir. Familia din partea tatălui (la generaţia bunicului) originară din Moustier, Dordogne. Prin mamă, înrudit cu mareşalul Maunoury	P
1957	(Antoine PINAY, neînvestit)	
1957	(Guy MOLLET, neînvestit)	
1957–58	GAILLARD D'AIMÉ (Félix), născut la Paris în 1919. Tatăl, inginer în industria minieră. Familie originară din regiunea Barbezieux, Charente. Viticultori şi neguţători în Cognac	C
1958	PFIMLIN (Pierre), născut în 1907 la Roubaix. Alsacian	P
1958	(Generalul de GAULLE, pentru a doua oară, apoi preşedinte al Republicii sub noua Constituţie)*	
1959–62	DEBRÉ (Michel), născut în 1911 la Paris. Familie de origine evreiască, bunicul patern, rabin	P
1962–68	POMPIDOU (Georges), născut în 1911 la Montboudif, Cantal, din Auvergne. Preşedinte al Republicii din 1969	P
1968–69	COUVE DE MURVILLE (Maurice), născut în 1907. Reims. Familie protestantă, de origine creolă, din Insula Mauritius	P
CHABAN-DELMAS	(Jacques-Pierre-Michel DELMAS, zis), născut în 1915 la Paris, bordelez. Nume din sud	P

* Conform Constituţiei din 1958, puterea supremă, în realitate ca un drept, aparţine preşedintelui Republicii; dar cei doi preşedinţi ai celei de a V-a Republici, fiind număraţi o dată ca preşedinţi ai Consiliului, nu mai figurează a doua oară pe listă.

ANEXA VI

LISTA PRIM-MINIŞTRILOR BRITANICI
(de la 1721 până în 1970)

(Această listă este de fapt aceea a prim-lorzilor Trezoreriei — care aveau în general şi rol de prim-miniştri înainte de 1905 — şi a prim-miniştrilor când prim-ministrul nu era prim-lord al Trezoreriei)

Date	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
1721	WALPOLE (Robert, prim-conte de Oxford), născut la Houghton, în Norfolk, în 1676. Strămoşul lui, Calibut Walpole, deja în Norfolk. Bunicul şi tatăl, activi în politică	C
1742	Contele de WILMINGTON (Spencer Compton), născut în 1673 (?), al treilea fiu al contelui de Northampton şi strănepot al primului-conte de Northampton (sfârşitul secolului al XVI-lea–începutul secolului al XVII-lea)	C
1743	PELHAM (Henri), născut în 1696, fratele mezin al ducelui de Newcastle. Foarte veche familie din Hertfordshire. Baronia de Pelham deja în posesia familiei sub Eduard I, în secolul al XIII-lea	C
1754	Ducele de NEWCASTLE (Thomas Pelham Holles), născut în 1693. Fratele precedentului, moştenitor al unei imense averi atât din partea mamei, cât şi din partea tatălui. Însurat cu Lady Henriette Godolphin, fiica lordului Godolphin (care jucase un rol de frunte sub trei regi, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolu-	C

	lui al XVIII-lea) şi nepoata de fiică a lui Marlborough	
1756	Ducele de DEVONSHIRE (William Cavendish, al patrulea duce de D.). Veche familie engleză. Primul strămoş atestat, Sir John Cavendish, a fost ucis în răzmeriţa ţărănească de la Bury St. Edmunds în 1381 (îl ia pe William Pitt în guvern)	C
1757	(Ducele de NEWCASTLE pentru a doua oară, cu W. Pitt)	
1762	Contele de BUTE (John Stuart, al treilea conte de B., 1713–1792). Scoţian. Aflat la putere numai câteva luni. Nepopular pentru că era favoritul regelui George III, pentru că era partizanul păcii şi de asemenea, după cum spun unii istorici, pentru că era *scoţian*	P
1763	GRENVILLE (George, 1712–1770), fratele mezin al lordului Temple. Familie din Buckinghamshire. (Fără legătură de rudenie cu marele navigator din secolul al XVI-lea, Richard Grenville, vărul lui Sir Walter Raleigh)	C
1765	Marchizul de ROCKINGHAM (Charles Watson Wentworth, al doilea marchiz de R., 1730–1780). Strămoşul lui la a şasea generaţie era stabilit la Rockingham Castle în 1584	C
1766	Ducele de GRAFTON (Augustin Henry Fitzroy, al treilea duce de G., 1735–1811), fiul natural al regelui Carol II şi al Barbarei Villiers, ducesă de Cleveland. Prim-lord al Trezoreriei, în timp ce William Pitt devine prim-ministru	C
1766	William PITT, Conte de Chatham, prim-ministru, „omul forte" al Războiului de şapte ani. Născut în 1708, nepotul lui Thomas Pitt (1653–1726), care s-a îmbogăţit din comerţul Companiei Indiilor Orientale şi a fost guvernator de Madras; originar din Blandford în Dorset	C
1770	Lordul NORTH (Frederik North, mai târziu al doilea conte de Guilford). Titlu de baron North creat în 1554 pentru Edward North, fiu al unui cetăţean din Londra, Roger North	C

1782	(Marchizul de ROCKINGAM, pentru a doua oară)	
1782	Contele de SHELBURN (William Petty Fitzmaurice, conte de SH., mai târziu marchiz de Landsdowne). Petty, familie engleză, beneficiară, la sfârşitul secolului al XVII-lea, de proprietăţi irlandeze confiscate. Membrii familiei Fitzmaurice, stabiliţi în Irlanda din secolul al XV-lea	C
1783	Ducele de PORTLAND (William Henry Cavendish Bentinck, al treilea duce de Portland, 1738–1809). Vezi, mai sus, pentru Cavendish, la ducele de Devonshire. Bentinck, veche familie din Gueldra, în Ţările de Jos. Străbunicul celui de-al treilea duce, venit din Olanda cu Wilhelm de Orania, devine conte de Portland în 1689, negociator al păcii de la Ryswick în 1679 (În acelaşi timp, prim-ministru: Lord NORTH, vezi mai sus)	C
1783	William PITT (1759–1806), fiul primului William Pitt şi al unei Grenville	C
1801	ADDINGTON (Henry A., mai târziu viconte Sidmouth, 1757–1844). Fiul unui medic. Bunicul, primul care „trece linia" între *yeoman* şi nobilul de ţară. Familie atestată în Oxfordshire din secolul al XVI-lea	C
1804	(William PITT, pentru a doua oară)	
1806	Lordul GRENVILLE (William Wyndham Grenville, baron, 1759–1834). Fiul primului-ministru George Grenville	C
1807	(Ducele de PORTLAND, pentru a doua oară)	
1809	Spencer PERCEVAL (1762–1812). Al doilea fiu al lui John Perceval, al doilea conte de Egmont. Familie de baroneţi englezi cu pământuri în Irlanda	C
1812	Contele de LIVERPOOL (Robert Bank Jenkinson, al doilea conte L., 1770–1828). Englez. Descendent din Anthony Jenkinson, primul englez care a pătruns în Asia Centrală, în 1558	C
1827	George CANNING (1770–1827), fiul unui nobil englez din comitatul Londonderry, în Irlanda de Nord	C

1827	Vicontele GODERICH (Robinson Frederik John, mai târziu primul conte de Ripon 1782–1859). Fiul lui Thomas Robinson, al doilea conte de Grantham. Englez. Deja un strămoş, primar de York sub Elisabeta I. (Numeroşi demnitari în familie, diplomaţi, amirali etc.)	C
1828	Ducele de WELLINGTON (Arthur Wellesley, primul duce de W., 1769–1852). Învingătorul de la Waterloo. Englez din Irlanda. Bunicul, Richard Colley, prim-baron Mornington, luase numele de Wesley (ortografiat mai târziu Wellesley), ca urmare a moştenirii unei rude, ea însăşi rudă îndepărtată cu John Wesley, fondatorul metodismului	C
1830	Contele GREY (Charles, al doilea conte G., 1764–1845). Fiul generalului Sir Charles Grey, primul-conte Grey de Howick. Familie originară din Northumberland	C
1834	Vicontele MELBOURNE (William LAMB, al doilea viconte M., 1779–1848). Englez. Bunicul lui, Sir Matthew Lamb, deputat de Peterborough, în Northamptonshire, din 1747	C
1835	Sir Robert PEEL (1788–1850), al doilea baronet, nepotul lui Robert Peel care a făcut averea familiei creând o manufactură de stambă în Lancashire. Familie venită în secolul al XVII-lea din Yorkshire în Lancashire	C
1835	(Vicontele de MELBOURNE, pentru a doua oară)	
1836	(Sir Robert PEEL, pentru a doua oară)	
1846	Lordul John RUSSEL, mai târziu primul conte Russel (1792–1878), născut la Westminster, al treilea fiu al lui John Russel, al şaselea duce de Bedford. Primul-duce, William Russel „Patriotul" (1639–1683), era fiul celui de-al cincilea conte Russel. (Bedford, în Anglia)	C
1852	Lordul DERBY (Edward George Geoffrey Smith Stanley, 1799–1869, al paisprezecelea conte de Derby). Primul conte de Derby (în Anglia) trăia la sfârşitul secolului al XV-lea	C

1852	Contele de ABERDEEN (George Hamilton-Gordon, al patrulea conte de Aberdeen, 1784–1860). Veche familie scoţiană	P
1855	Vicontele PALMERSTON (Henry John Temple, al treilea viconte P., 1784–1865). Familie originară din Warwickshire, posedând proprietăţi în Irlanda din secolul al XVI-lea	C
1865	(Contele RUSSEL, pentru a doua oară)	
1866	(Contele DERBY, pentru a doua oară)	
1868	DISRAELI (Benjamin, mai târziu lord Beaconsfield, 1804–1881). Bunicul lui, Benjamin d'Israeli, originar din Cento în Italia, se stabileşte în Anglia în 1748, naturalizat în 1801. Familie de origine evreiască	P
1868	GLADSTONE (William Ewart, 1809–1898). Scoţian şi din partea tatălui, şi din partea mamei. Bunicul, îmbogăţit din comerţul cu grâne la Leith (lângă Edinburgh). Tatăl, John Gladstone, stabilit la Liverpool, membru al Parlamentului, baronet	P
1874	(DISRAELI, pentru a doua oară)	
1875	(GLADSTONE, pentru a doua oară)	
1885	Sir STAFFORD NORTHCOTE, mai târziu primul conte de Iddesleigh (născut la Londra în 1818). Nume din Anglia (împreună cu marchizul de Salisbury, ca prim-ministru)	C
1885	Marchizul de SALISBURY (Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, al treilea marchiz de S., 1830–1903). Ascendent: Robert Cecil, prim-conte Cecil, m. 1612, văr primar cu Francis Bacon	C
1886	(GLADSTONE, pentru a treia oară)	
1887	(Marchizul de SALISBURY, pentru a treia oară)	
1888	W. H. SMITH (născut la Londra, în 1825). Fiul unui industriaş londonez (împreună, ca *prim-ministru*, cu marchizul Salisbury)	C
1891	BALFOUR (Arthur James, prim-conte Balfour, 1848–1930). Tatăl lui, Sir James Maitland Balfour of Whittingehame, în Haddingtonshire, în	P

	Scoţia. Dar mama lui, Lady Blanche Gascoyne-Cecil este o soră a marchizului de Salisbury (*împreună cu marchizul de Salisbury, ca prim-ministru*)	
1892	(GLADSTONE, pentru a patra oară)	
1894	Contele de ROSEBERY (Archibald Philip Primrose, al cincilea conte de R., 1847–1929). Fiul lordului Dalmery. Mama lui, descendentă din Stanhope la a cincea generaţie	C
1895	(BALFOUR, pentru a doua oară, împreună cu, în calitate de prim-ministru, marchizul de Salisbury. El însuşi prim-ministru din 1902)	
1905	Sir Henry CAMPBELL-BANNERMAN (1836–1908). Al doilea fiu al lui Sir James Campbell of Stracathro, Forfarshire, Lord Provost de Glasgow. Familie scoţiană. Sir Henry preia numele de Bannerman (Anglia) la moartea unui unchi dinspre mamă	P
1908	ASQUITH (Herbert Henry Asquith, prim-conte de Oxford şi Asquith, 1852–1928). Familie provenită din mica burghezie din Yorkshire	C
1916	Lloyd GEORGE (David, primul conte Lloyd George of Dwyfor, 1863–1945). Galez de origine ţărănească. Foarte ataşat de particularismul galez	P
1922	BONAR LAW (Andrew, 1858–1923), născut în New Brunswick, în Canada, din părinţi de origine scoţiană. El însuşi educat la Glasgow din copilărie	P
1923	Stanley BALDWIN (născut la Bewdey, Worcestershire, în 1867). Ascendenţă engleză din partea mamei: tatăl, mare industriaş, străbunicul, originar din Shropshire, Anglia. Ascendenţă scoţiană, galeză şi irlandeză prin mama sa	C
1924	RAMSAY MACDONALD (James), născut în 1866 la Lossie Mouth în Scoţia. Origine scoţiană ţărănească	P
1924	(Stanley BALDWIN, pentru a doua oară)	
1925	(Ramsay MACDONALD, pentru a doua oară)	

1926	(Stanley BALDWIN, pentru a treia oară)	
1937	Neville CHAMBERLAIN (1869–1940). Fiul lui Joseph Chamberlain şi fratele lui Austin Chamberlain, amândoi lideri conservatori. Familie burgheză originară din Wiltshire, în sudul Angliei	C
1940	CHURCHILL (Sir Winston Leonard Spencer Churchill). Descendent direct din ducele de Marlborough. Spencer Churchill, veche familie nobilă din Anglia. Mama sa, Jennie, fiica lui Leonard Jerome, din New York	C
1945	ATTLEE (Clement Richard, mai târziu primul-conte Attlee, născut la Londra în 1883). Fiul unui avocat din Londra. (N-am putut determina mai departe în timp originea familiei)	nedeterminat
1951	(Winston CHURCHILL, pentru a doua oară)	
1955	EDEN (Sir Anthony E.), născut în 1897 la Windelstone Hall, în comitatul Durham, Anglia. Familie engleză, baroneţi din 1672	C
1957	MACMILLAN (Harold, născut la Londra, 1894). Aparţine unei familii de mari editori de origine scoţiană. Averea familiei, făcută de bunicul şi unchiul primului-ministru; erau de extracţie ţărănească din insula Arran. H.M. s-a căsătorit cu lady Dorothy Evelyn Cavendish, fiica celui de-al nouălea duce de Devonshire	P
1963	Sir Alec DOUGLAS HOME (Alexander Frederik, al paisprezecelea conte Home, născut în 1903). Veche familie nobilă scoţiană (căreia i-a aparţinut şi filozoful Hume)	P
1964	WILSON (Harold), născut la Huddersfield în 1916. Strămoşi ţărani din Rievaulx în Yorkshire	C
1970	HEATH (Edward), născut la 9 iulie 1916 la Broadstairs, în Kent. Strămoşul, Edward Heath, marinar paznic al coastelor, venit în Kent din Cornwall la începutul secolului al XIX-lea	C

ANEXA VII A

LISTA PRIM-MINIȘTRILOR RUȘI
(de la 1905 la 1917)

Perioade / Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
octombrie 1905–aprilie 1906	
WITTE (contele Serghei Iulievici). Născut în 1849 la Tiflis, fiul unui înalt funcționar. Familia dinspre tată de origine olandeză, stabilită în țările baltice, înainte de anexarea lor de către Rusia sub Petru cel Mare. Prin bunica lui dinspre mamă, descendent al familiei princiare Dolgoruki	C
aprilie–iulie 1906	
GOREMÂKIN (Ivan Longhinovici). Familie nobilă din Rusia. Unul dintre strămoșii lui Ivan Longinovici Goremâkin a fost aghiotant al lui Petru cel Mare	C
iulie 1906–septembrie 1911	
STOLÂPIN (Piotr Arkadievici). Familie nobilă din Rusia (regiunea Țver), atestată din secolul al XVI-lea	C
septembrie 1911–ianuarie 1914	
KOKOVȚOV (contele Vladimir Nikolaevici, 1853–1942). Familie foarte probabil rusă	C
ianuarie 1914–ianuarie 1916	
GOREMÂKIN (Ivan Longhinovici). Pentru a doua oară	C
ianuarie 1916–noiembrie 1916	
STRÜMER (Boris Vladimirovici, 1849–1917). Fiul unui căpitan din Tula, de origine germană	C

noiembrie–decembrie 1916

TREPOV (Aleksandr Fedorovici, născut în 1863). Tatăl lui, Fedor Fedorovici Trepov, născut în 1809, înnobilat în 1867, era fiul natural al unui ofițer de origine germană, Friedrich Wilhelm von Steuger C

decembrie 1916–martie 1917

GOLIȚÂN (prințul Nikolai Dmitrievici). Nobilime rusă foarte veche C

ANEXA VII B

LISTA MINIŞTRILOR DE EXTERNE AI RUSIEI
(de la 1818 la 1917)

Ani	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
1818–1856	NESSELRODE (contele Karl Vasilievici, 1780–1862). Născut la Lisabona, unde tatăl său era ambasador al Rusiei. Familie nobilă din Renania	C
1856–1892	GORCIAKOV (prinţul Aleksandr Mihailovici, 1798–1883). Veche familie nobilă descendentă din Rurikizi	C
1882–1895	DE GIERS (Nikolai Karlovici, 1820–1895). Nobilime suedeză din Finlanda	C
1896	LOBANOV-ROSTOVSKI (prinţul Aleksei Borisovici, 1824–1896). Descinde din Rurikizi	C
1897–1900	MURAVIOV (contele Mihail Nikolaievici, 1845–1900). Veche familie nobilă din Riazan, instalată la Novgorod, la sfârşitul secolului al XV-lea, de către marele-duce al Moscovei	C
1900–1906	LAMSDORFF (contele Vladimir Nikolaievici, 1845–1907). Fiul generalului conte Nikolai Lamsdorff, nepotul contelui Matei Lamsdorff, tutorele lui Nicolae I. Veche familie de baroni baltici, în serviciul Rusiei de la anexarea Letoniei de către Petru cel Mare. Conţi ruşi în 1817	C
1906–1910	IZVOLSKI (Aleksandr Petrovici, 1856–1919). Nobilime provincială rusă, de îndepărtată origine poloneză (1462). Prin mama lui, strănepot	C

al prințului Yashvill, unul dintre conspiratorii care l-au asasinat pe Pavel I în 1801

1910–1916 SAZONOV (Serghei Dimitrievici 1861–1927). Familie de „Ruși Mari" din Moscova (posedând terenuri recent achiziționate în gubernia Grodno) C

1916–1917 POKROVSKI (N.N.). Foarte probabil rus (după nume) C

ANEXA VII C

LISTA MEMBRILOR BIROULUI POLITIC
(de la 1917 până în 1966)

Date / Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
I. — Biroul Politic ales la 10/23 octombrie 1917	
1. LENIN (Vladimir Ilici Ulianov), născut la 22 aprilie 1870 la Simbirsk — ulterior, Ulianov — pe Volga. Tatăl lui, Ilia Nikolaevici Ulianov, inspector de şcoli primare în gubernia Simbirsk, a fost fiul unui rus şi al unei kalmâce. Mama lui, Maria Blank, fiică a unui medic de origine evreiască şi a unei nemţoaice (vezi nota 60, p. 444)	C
2. ZINOVIEV (Grigorii Evseievici), născut în septembrie 1883 la Elisabetgrad, provincia Kerson (Ucraina), într-o familie de mic-burghezi evrei (tatăl era proprietarul unei mici ferme producătoare de lapte)	P
3. KAMENEV (Lev Borisovici), născut la 18 iulie 1883 la Moscova. Tatăl lui, mecanic la calea ferată. Evreu	P
4. TROŢKI (Leon D. Bronştain), născut la 26 octombrie 1879 în satul Ianovka, district Elisabetgrad, provincia Kerson. Tatăl lui, proprietar al unei ferme de 250 acri. Evreu	P
5. STALIN (Iosif Vissarionovici Djugaşvili), născut în 1879 la Gori, provincia Tbilisi. Fiul unui cizmar. Georgian	P
6. G. I. SOKOLNIKOV, născut la 15 august 1888 la Romnah, districtul Poltava. Ucraina. Fiu al unui medic. Evreu	P

7. BUBNOV (Andrei Sergheievici), născut în 1883 la Ivanovo-Voznesensk, pe Bug (Ucraina de vest). Fiul unui muncitor. Probabil ucrainean — P

II. — Biroul Politic (Executiv) ales în martie 1919, după al VIII-lea Congres al Partidului Bolşevic

1. (LENIN)
2. (KAMENEV)
3. (TROŢKI)
4. (STALIN)
5. N. N. KRESTINSKI, născut la 13 octombrie 1883 la Moghilev pe Nipru. Tatăl, profesor de liceu. Ucrainean — P

III. — Biroul Politic ales la 22 martie 1921, după al X-lea Congres

1. (LENIN)
2. (TROŢKI)
3. (ZINOVIEV)
4. (STALIN)
5. (KAMENEV)

IV. — Biroul Politic ales la 3 aprilie 1922, după al XI-lea Congres

1. (LENIN)
2. (KAMENEV)
3. (TROŢKI)
4. (STALIN)
5. (ZINOVIEV)
6. RÂKOV (Aleksei Ivanovici), născut la 13 februarie 1881 la Saratov (pe Volga). Tatăl lui, ţăran din regiunea Viatka, districtul Iaransk (Rusia), venit să facă la Saratov comerţ — C
7. M. M. TOMSKI, născut la Petersburg, la 31 octombrie 1880, fiul unui muncitor frezor. Probabil rus — C

V. — Biroul Politic ales la 26 aprilie 1923, după al XII-lea Congres. (Fără schimbări în raport cu precedentul)

VI. — Biroul Politic ales la 2 iunie 1924, după al XIII-lea Congres

1. (KAMENEV)
2. (TROŢKI)
3. (STALIN)
4. (ZINOVIEV)
5. (RÂKOV)
6. (TOMSKI)

7. BUHARIN (Nikolai Ivanovici), născut la 27 septembrie 1888 la Moscova. Tatăl şi mama, învăţători. Probabil rus C

VII. — Biroul Politic ales la 1 ianuarie 1926, după al XIV-lea Congres

1. (BUHARIN)
2. VOROŞILOV (Kliment Iefremovici), născut la 1881 în satul Verkneie, Provincia Ekaterinoslav (Ucraina). Fiul unui cantonier. Ucrainean. P
3. (ZINOVIEV)
4. KALININ (Mihail Ivanovici), născut la 7 noiembrie 1875 în satul Verhnaia Troika, districtul Korcev, provincia Ţver (Rusia). Fiu de ţărani C
5. MOLOTOV (Viaceslav Mihailovici Skriabin, născut în februarie 1890 la Kuharka, provincia Viatka), într-o familie de mic-burghezi [compozitorul Skriabin era văr cu el] C
6. (RÂKOV)
7. (STALIN)
8. (TOMSKI)
9. (TROŢKI)

VIII. — Biroul Politic ales la 19 decembrie 1927, după al XV-lea Congres

1. (BUHARIN)
2. (VOROŞILOV)
3. (KALININ)
4. KUIBÂŞEV (Valerian Vladimirovici), născut la 25 mai 1888 la Omsk (Siberia occidentală). Fiul unui ofiţer. Intrat el însuşi la Şcoala Militară. Foarte probabil rus C
5. (MOLOTOV)
6. (RÂKOV)
7. I. A. RUŢUTAK, născut în august 1887, într-o mică fermă din districtul Kursitensk, în Letonia, în familia unui muncitor agricol. Leton P
8. (STALIN)
9. (TOMSKI)

IX. — Biroul Politic ales la 13 iulie 1930, după al XVI-lea Congres

1. (VOROŞILOV)
2. KAGANOVICI (Lazar Moiseievici), născut la 22 noiembrie 1893 în satul Kabani, provincia Kiev, într-o familie evreiască săracă P
3. (KALININ)

4. KIROV (Serghei Mironovici), născut în 1886 în districtul Viatk (Rusia). Probabil rus C
5. S. M. KOSIOR, născut în 1889. Fiul unui muncitor polonez Fost ucenic într-o uzină metalurgică din Sulin (Don) P
6. (KUIBÂŞEV)
7. (MOLOTOV)
8. (RÂKOV)
9. (RUŢUTAK)
10. (STALIN)

X. — Biroul Politic ales la 10 februarie 1934, după al XVII-lea Congres

1. (STALIN)
2. (MOLOTOV)
3. (KAGANOVICI)
4. (VOROŞILOV)
5. (KALININ)
6. MIKOIAN (Anastas Ivanovici), născut la 25 noiembrie 1895 în satul Sanain, provincia Tbilisi, Gruzia. Fiul unui dulgher. Armean P
7. (MOLOTOV)
8. (STALIN)
9. HRUŞCIOV (Nikita Sergheievici), născut la 17 aprilie 1894, în familia unui miner din satul Kalinovka, provincia Kursk, ucrainean P

XI. — Biroul Politic după şedinţa plenară a C.C. din martie 1946

1. (ANDREIEV)
2. (VOROŞILOV)
3. (JDANOV)
4. (KAGANOVICI)
5. (KALININ, mort 3 iunie 1946)
6. (MIKOIAN)
7. (MOLOTOV)
8. (STALIN)
9. (HRUŞCIOV)
10. BERIA (Lavrenti Pavlovici), născut în satul Merhennir, districtul Suhum, Gruzia, într-o familie de ţărani. Georgian P
11. MALENKOV (Gheorghi Maksimilianovici), născut la 18 ianuarie 1902 la Orenburg (astăzi Cikalov), sud-vestul munţilor Ural. Tatăl funcţionar. C

Probabil rus. Despre mama lui s-a spus că era baş-kiră

(doi membri cooptaţi în 1948)

1. BULGANIN (Nikolai Aleksandrovici), născut în 1895 la Nijni-Novgorod. Fiul unui muncitor. Origine nedeterminată. Probabil rus — nedeterminat
2. KOSÂGHIN (Aleksei Nikolaevici), născut în 1904 la Petersburg. Fiul unui muncitor. Origine etnică nedeterminată. Probabil rus — nedeterminat

XII. — Biroul Politic constituit după moartea lui Stalin, martie 1953

1. (MALENKOV)
2. (BERIA)
3. (MOLOTOV)
4. (VOROŞILOV)
5. (HRUŞCIOV)
6. (BULGANIN)
7. (KAGANOVICI)
8. (MIKOIAN)
9. SABUROV (Maksim Saharovici), născut la 19 februarie 1900 la Druzovski. Donbas (Ucraina). Fiul unui muncitor. Foarte probabil ucrainean — P
10. PERVUHIN (Mihail Gheorghievici), născut la 14 octombrie 1904 la Nierozan, în provincia Celiabinsk, districtul Zlatustveni (Siberia occidentală). Fiul unui fierar. Origine etnică nedeterminată — nedeterminat

XIII. — Biroul Politic ales la 27 februarie 1956, după al XX-lea Congres

1. (BULGANIN)
2. (VOROŞILOV)
3. (KAGANOVICI)
4. A. I. KIRICENKO, născut în 1908 în satul Cernobaevka, regiunea Kerson (Ucraina). Fiul unui muncitor. Ucrainean — P
5. (MALENKOV)
6. (MIKOIAN)
7. (MOLOTOV)
8. (PERVUHIN)
9. (SABUROV)
10. SUSLOV (Mihail Andreievici), născut în 1902, într-o familie de ţărani din satul Şahovski, provincia Saratov pe Volga. Probabil rus — C

XIV. — Biroul Politic ales în octombrie 1961, după al XXII-lea Congres

1. BREJNEV (Leonid Ilici), născut în 1906 în satul Kamenski (astăzi Dnieprodjerzinsk, Ucraina). Fiul unui muncitor. Ucrainean — P
2. VORONOV (Ghenadi Ivanovici), născut în 1910 la Ţer (azi Kalinin, Rusia). Probabil rus — C
3. KOZLOV (Frol Romanovici), născut în 1908 în satul Loşinino, districtul Kosilovski, regiunea Riazan. Fiu de ţărani — C
4. (KOSÂGHIN)
5. KUUSINEN (Otto Vilhelmovici), născut în 1881 în Finlanda. Fiul unui croitor. Finlandez — P
6. (MIKOIAN)
7. PODGORNÂI (Nikolai Viktorovici), născut în 1903 la Karlovka, regiunea Poltava (Ucraina). Fiul unui muncitor turnător. Ucrainean — P
8. POLIANSKI (Dmitri Stepanovici), născut în 1917 la Slavianoserbsk, în Donbas (Ucraina). Fiu de ţărani. Ucrainean — P
9. (SUSLOV)
10. (HRUŞCIOV)
11. ŞVERNIC (Nikolai Mihailovici), născut în 1888 la Petersburg. Fiu de muncitor. Origine etnică nedeterminată. — nedeterminat

XV. — Biroul Politic ales în aprilie 1966, după al XXIII-lea Congres

1. (BREJNEV)
2. (VORONOV)
3. KIRILENKO (Andrei Pavlovici), născut în 1906 la Alekseievka, gubernia Voronej (Ucraina). Fiul unui meşteşugar. Ucrainean — P
4. (KOSÂGHIN)
5. MAZUROV (Kiril Trofimovici), născut în 1914 în satul Rudnia-Pribitkovskaia, districtul Gomel, gubernia Moghilev (Ucraina). Ucrainean — P
6. PELŞE (Arvid Ianovici), născut în 1899 în districtul Bausk (Letonia). Leton — P
7. (PODGORNÂI)
8. (POLIANSKI)
9. (SUSLOV)
10. ŞELEPIN (Aleksandr Mikolaevici), născut în 1918 la Voronej (Ucraina). Probabil ucrainean
11. ŞELEST — nedeterminat

ANEXA VIII

LISTA PREŞEDINŢILOR STATELOR UNITE, A VICEPREŞEDINŢILOR, A SECRETARILOR DE STAT ŞI A PREŞEDINŢILOR CURŢII SUPREME

(de la 1789 până în 1974)

Perioada	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
	A. PREŞEDINŢI	
1. 1789–1797	WASHINGTON (George), născut la 22 februarie 1732 la Wakefield, Virginia. *Origine engleză*. Străbunicul lui, colonelul John Washington, venit din Northamptonshire în 1657 sau 1658, era mezinul unei vechi familii nobile engleze*	C
2. 1797–1801	ADAMS (John), născut la 30 octombrie 1735 la Braintree, Massachusetts. *Origine engleză*. Străbunicul, imigrat din Anglia în 1636	C
3. 1801–1809	JEFFERSON (Thomas), născut la 13 aprilie 1743 la Shadwell, Virginia. Fiul unui inginer. *Origine engleză*	C
4. 1809–1817	MADISON (James), născut la 16 martie 1751 la Port-Conway, Virginia. *Origine engleză*	C
5. 1817–1825	MONROE (James), născut la 28 aprilie 1758 în Westmoreland, Virginia. *Origine scoţiană*	C
6. 1825–1829	ADAMS (John Quincy), născut la 11 iulie 1767, Braintree, Massachusetts. Fiul celui de-al doilea Preşedinte, John Adams	C
7. 1829–1837	JACKSON (Andrew), născut la 15 martie 1767 în Carolina de Nord. *Scotch-Irish* (tatăl şi mama s-au născut în Irlanda)	C

* *Notă la ediţia românească*: La *Library of Congress* (Biblioteca Naţională), în sala de genealogii, e afişat un mare tabel de ascendenţi ai lui Washington, arătând că acesta cobora din mai mulţi semnatari ai Cartei din 1215.

8. 1837–1841	VAN BUREN (Martin), născut la 5 decembrie 1782 în statul New York. *Origine olandeză*	C
9. 1841	HARRISON (William Henry), născut la 9 februarie 1773 în Virginia. Fiul unuia dintre semnatarii Declarației de Independență. *Origine engleză.* (Mort la o lună după instalare)	C
10. 1841–1845	TYLER (John) născut la 29 martie 1790 în Virginia. Fiul unui guvernator al Virginiei, *de origine engleză*	C
11. 1845–1849	KNOX POLK (James), născut la 2 noiembrie 1795 în Carolina de Nord. *Origine Scotch-Irish*	C
12. 1849–1850	TAYLOR (Zachary), născut la 24 noiembrie 1784 în Virginia. Familie de origine engleză (vărul lui Madison)	C
13. 1850–1853	FILLMORE (Millard), născut la 7 ianuarie 1800 în statul New York. Familie de *origine engleză*	C
14. 1853–1857	PIERCE (Franklin), născut la 23 noiembrie 1804 în New Hampshire. Fiul unui fost guvernator din New Hampshire. Familie de *origine engleză*	C
15. 1857–1861	BUCHANAN (James), născut la 23 aprilie 1791 în Pennsylvania. *Origine Scotch-Irish* (tatăl imigrat din Irlanda)	C
16. 1861–1865	LINCOLN (Abraham), născut la 12 februarie 1809 în Kentucky (primul dintre președinți care s-a născut în afara celor treisprezece state ale federației primitive). Familie de *origine engleză* (imigrată în 1635). Mort asasinat	C
17. 1865–1869	JOHNSON (Andrew), născut la 29 decembrie 1808 în Carolina de Nord. Familie de *origine engleză*	C
18. 1869–1877	GRANT (Ulysses Simpson), născut la 27 aprilie 1822 în Ohio. Familie de *origine scoțiană* (imigrată în 1680)	C

19. 1877–1881	HAYES (Rutherford Birchard), născut la 4 octombrie 1822 în Ohio. Familie de *origine scoțiană* (imigrată în 1680)	C
20. 1881	GARFIELD (James Abram), născut la 19 noiembrie 1831 în Ohio. Familie de *origine engleză* (imigrată în 1630). Mort asasinat	C
21. 1881–1885	ARTHUR (Chester Alan), născut la 5 octombrie 1830 în Vermont. *Scotch-Irish* (tatăl născut în Irlanda în 1796)	C
22. 1885–1889	CLEVELAND (Stephen Grover), născut la 18 martie 1837 în New Jersey. Familie de *origine engleză*	C
23. 1889–1893	HARRISON (Benjamin), născut la 20 august 1833 în Ohio. Nepotul președintelui William Harrison	C
24. 1893–1897	(CLEVELAND, pentru a doua oară)	
25. 1897–1901	McKINLEY (William), născut la 23 ianuarie 1843 în Ohio. Familie de *origine Scotch-Irish*. Străbunicul lui a luptat în Războiul pentru independență. Mort asasinat	C
26. 1901–1909	ROOSEVELT (Theodore), născut la 28 octombrie 1858 New York City. Familie de *origine olandeză* (strămoș Claes Van Rosenvelt, imigrat în Noua Olandă spre 1650). Dinspre mamă, Bulloch, aristocrați din sud	C
27. 1909–1913	TAFT (William Howard), născut la 15 septembrie 1857 în Ohio. Fiul unui fost secretar și procuror general sub Grant. Familie de *origine engleză*	C
28. 1913–1921	WILSON (Thomas Woodrow), născut la 28 decembrie 1856 în Virginia. Familie de origine *Scotch-Irish* (bunicul imigrat din Irlanda de Nord în 1807)	C
29. 1921–1923	HARDING (Warren Gamaliel), născut la 2 noiembrie 1865 în Ohio. Strămoși *englezi* și *Scotch-Irish*. Mort înainte de încheierea magistraturii	C
30. 1923–1929	COOLIDGE (Calvin), născut la 4 iulie 1872 în Vermont. Familie de *origine engleză*, imigrată în 1630	C

31. 1929–1933 HOOVER (Herbert Clark), născut la 10 august 1874 în Iowa, dintr-un tată fierar. Familie de *origine germană* (imigrată în 1738) C

32. 1933–1945 ROOSEVELT (Franklin Delano), născut la 20 ianuarie 1882, în New York. Văr, de gradul cinci, cu Theodore Roosevelt C

33. 1945–1953 TRUMAN (Harry), născut la 8 mai 1884 în Missouri. Familie (modestă) de *origine engleză*, instalată întâi în Kentucky C

34. 1953–1961 EISENHOWER (Dwight David), născut la 14 octombrie 1890 în Texas. Familie de *origine germană*, instalată în Pennsylvania spre 1730 C

35. 1961–1963 KENNEDY (John Fitzgerald), născut la 29 mai 1917 în Massachusetts. Familie de recentă *origine irlandeză* (generația bunicului). Primul catolic care a avut acces la magistratura supremă a Statelor Unite. Mort asasinat P

36. 1963–1969 JOHNSON (Lyndon Baines), născut la 27 august 1908 în Texas. Origine foarte probabil anglo-saxonă. Religie: Discipolii lui Crist (*Christian Church*) C

37. 1969–1974 NIXON (Richard Milhous), născut în 1919 în California. Familie de protestanți din Irlanda (*quakers*). Thomas Milhous trăia în 1700 în comitatul Kildare. James Nixon a imigrat în 1721 C

B. VICEPREȘEDINȚI

1. (John ADAMS, cf. Președinți)
2. (Thomas JEFFERSON, cf. Președinți)
3. BURR (Aaron), 1756–1836, din statul New York. *Origine engleză* C
4. CLINTON (George), 1739–1812, din statul New York. *Origine engleză* C
5. GERRY (Elbridge), 1774–1814, din Massachusetts. *Origine engleză* C
6. TOMPKINS (Daniel D.), 1774–1825, din statul New York. Strămoș *imigrat din Anglia* în Massachusetts în 1640 C

7. CALHOUN (John Caldwell), 1782–1850, din Carolina de Nord. Origine *Scotch-Irish* C
8. (Martin VAN BUREN, cf. Preşedinţi)
9. JOHNSON (Richard M.), 1780–1850, născut în Virginia, de *origine engleză* C
10. (John TYLER, cf. Preşedinţi)
11. DALLAS (George M.), 1792–1864, din Pennsylvania. Fiul unui *imigrant englez* C
12. (Millard FILLMORE, cf. Preşedinţi)
13. KING (William Rufus Devane), 1786–1853, din Carolina de Nord. Strămoşi originari din *Irlanda de Nord*, *origine hughenotă* prin latura maternă C
14. BRECKINGRIDGE (John C.), 1821–1875. Familie *Scotch-Irish* din Virginia C
15. HAMLIN (Hannibal), 1809–1891. Strămoş, la a cincea generaţie, James Hamlin, stabilit în Massachusetts în 1639 (origine etnică nespecificată, foarte probabil englez, având în vedere data şi colonia) C
16. (Andrew JOHNSON, cf. Preşedinţi)
17. SCHUYLER* COLFAX, 1823–1885, născut în statul New York. Schuyler (veche familie olandeză) prin bunica lui din partea tatălui. Bunicul lui dinspre tată, William Colfax, comandant al gărzii lui George Washington C
18. WILSON (Henry), 1812–1875, pe numele lui adevărat Jeremiah Jones Colbath. Născut în New Hampshire. Origine foarte probabil *anglo-saxonă*, după nume C
19. WHEELER (William Almon), 1819–1887. Strămoşi *puritani* instalaţi în Massachusetts în 1637 C
20. (Chester A. ARTHUR, cf. Preşedinţi)
21. HENDRICKS (Thomas A.), 1819–1885. Strămoş *hughenot*, venit cu William Penn. Mamă de origine *scoţiană* C
22. MORTON (Levi Parson), 1824–1920. Strămoşi veniţi în Noua Anglie în 1650, de *origine scoţiană* C

---

* *Notă la ediţia românească*: un descendent al lui, generalul Schuyler (pron. Scailer), a fost şeful misiunii americane în Comisia Aliată de Control în România.

23. STEVENSON* (Adlai Ewing), 1835–1914, *Scotch-Irish* C
24. HOBART (Garret Augustin), 1844–1899. Strămoş Edmund Hobart venit *din Anglia* în 1633. Alte ascendenţe: olandeză, hughenotă C
25. (Theodore ROOSEVELT, cf. Preşedinţi)
26. FAIRBANKS (Charles Warren), 1852–1918. Strămoşul, numit Fayerbanke, venit *din Anglia* în 1633 C
27. SHERMAN (James S.), 1855–1912. Strămoşul, Ph. Sherman, a venit *din Anglia* în Massachusetts în 1633. Tot de origine engleză, familia dinspre mamă C
28. MARSHALL (James Riley), 1854–1925. Descendent de coloni *englezi* din Virginia C
29. (Calvin COOLIDGE, cf. Preşedinţi)
30. DAWES (Charles G.), născut în 1865 în Illinois. Familie de *origine engleză* C
31. CURTIS (Charles), născut în 1860 în Kansas. Familie de *origine engleză* C
32. GARNER (John B.), născut în 1868 în Texas. Familie de *origine engleză* C
33. WALLACE (Henry A.), origine nedeterminată. Nume britanic nedeterminat
34. (Harry S. TRUMAN, cf. Preşedinţi)
35. BARKLEY (Alben W.), origine nedeterminată. Nume britanic nedeterminat
36. (Richard M. NIXON, cf. Preşedinţi)
37. (Lyndon B. JOHNSON, cf. Preşedinţi)
38. HUMPHREY (Hubert Horatio), origine nedeterminată, *nume britanic* nedeterminat
39. AGNEW (Spiro T.), fiul unui *imigrant grec* (şi-a modificat numele) P

C. SECRETARI DE STAT

1. (Thomas JEFFERSON, cf. Preşedinţi)
2. RANDOLPH (Edmund J.), 1753–1813, din Virginia. Tata şi mama de *origine engleză* C

---

* *Notă la ediţia românească*: un strănepot va fi candidat la preşedinţie în anii 1950.

3.	PICKERING (Timothy), 1745–1829. Mama de *origine engleză*. Familia dinspre tată stabilită în Massachusetts în 1637 (foarte probabil *engleză*)	C
4.	MARSHALL (John), 1755–1825. Tatăl de origine *galeză*, modestă. Mama de origine *scoțiană*	C
5.	(James MADISON, cf. Președinți)	
6.	SMITH (Robert), 1757–1842. *Scotch-Irish*	C
7.	(James MONROE, cf. Președinți)	
8.	(John Quincy ADAMS, cf. Președinți)	
9.	CLAY (Henry), 1777–1852. De origine *engleză*, din Virginia.	C
10.	(Martin VAN BUREN, cf. Președinți)	C
11.	LIVINGSTONE (Edward), 1764–1836. Ascendență *engleză și scoțiană* prin tată, *olandeză* prin mamă	C
12.	McLANE (Louis), 1786–1857. Strămoș *quaker* venit cu William Penn	C
13.	FORSYTH (John), 1780–1841. Familie de *origine scoțiană*, imigrată în 1680	C
14.	WEBSTER (Daniel), 1782–1852. Familie stabilită în Massachusetts în 1635 (foarte probabil *engleză*). Origine *scoțiană* dinspre mamă	C
15.	LEGARE (Hugh S.), 1797–1842. Origine *hughenotă* dinspre tată, *engleză* dinspre mamă	C
16.	UPSHUR (Abel Parker), 1791–1844. Origine nedeterminată. Familia dinspre mamă Parker, în Virginia din secolul al XVII-lea	nedeterminat
17.	(John Caldwell CALHOUN, cf. Vicepreședinți)	
18.	(James BUCHANAN, cf. Președinți)	
19.	CLAYTON (James Middleton), 1796–1856. Dinspre tată, *quakers* veniți cu William Penn	C
20.	(Daniel WEBSTER, pentru a doua oară)	
21.	EVERETT (Edward), 1794–1865. Fără precizări în legătură cu linia paternă, dar se spune despre el că avea *colonial ancestors* în Massachusetts. Mama, Lucy Hill, era din Boston. Tatăl, de asemenea din Boston, era pastor. Cu un astfel de „background", *originea engleză* este aproape sigură	C
22.	MARCY (William L.), 1786–1857. Strămoșul John Marcy a venit din *Anglia* în 1685	C

23. CASS (Lewis), 1782–1866. Veche familie din Noua Anglie — C
24. BLACK (Jeremiah Sullivan), 1810–1883. Origine *Scotch-Irish* — C
25. SEWARD (William Henry), 1801–1872. Nume cu rezonanţă britanică. Fratele bunicului, colonel în timpul Războiului de independenţă — C
26. WASHBOURNE (Elihu Benjamin), 1816–1887. Familie de *origine engleză* — C
27. FISH (Hamilton), 1808–1893. Familie de *origine engleză*. Prin mama lui, Stuyvesant, veche familie *olandeză* — C
28. EVARTS (William Maxwell), 1818–1901. Familia dinspre mamă, Sherman, în Massachusetts din 1636. Familia dinspre tată în Connecticut din 1650 — C
29. BLAINE (James Gillespie), 1830–1893. *Scotch-Irish*, venită din Londonderry în 1745 — C
30. FRELINGHUYSEN (Frederik Th.). Ascendenţă *olandeză şi germană* — C
31. BAYARD (Thomas Francis), 1828–1898. *Ascendenţă hughenotă* şi *olandeză* (Stuyvesant) — C
32. (James Gillespie BLAINE, pentru a doua oară)
33. FOSTER (John Watson), 1836–1917. Fără precizări, nume cu rezonanţă britanică — nedeterminat
34. GRESHAM (Walter Q.), 1832–1895. Familie de *origine engleză*, instalată în Virginia în 1759 — C
35. OLNEY (Richard), 1835–1917. Descendent dintr-un Thomas Olney, însoţitor al pastorului Roger Williams, unul dintre fondatorii coloniei din Massachusetts în 1629. Nume *britanic*. Mama de *origine hughenotă* — C
36. SHERMAN (John), 1823–1900. Strămoşul Edmund Sherman a venit din Anglia (Essex) în 1634 — C
37. DAY (William Rufus), 1849–1923. Familie din Noua Anglie — C
38. HAY (John), 1838–1905. Tatăl: *ascendenţă scoţiană* şi *germană* — C
39. ROOT (Elihu), 1845–1937. Familie de *origine engleză*, venită în 1639 — C
40. BACON (Robert), 1860–1919. Strămoşul Nathaniel Bacon a venit din Cornwall în 1639 — C

41. KNOX (Philander Chase), 1854–1921. Fiul unui pastor metodist episcopalian (deci foarte probabil de *origine engleză*) C
42. BRYAN (William Jennings), 1860–1925. Familie de agricultori din Virginia, fără alte precizări. Nume cu rezonanță britanică nedeterminat
43. LANSING (Robert), 1864–1928. Strămoșul, Geritt Lansing, a imigrat din *Olanda* în 1640 C
44. COLBY (Brainbridge), origine etnică nedeterminată nedeterminat
45. HUGUES (Charles S.), origine etnică nedeterminată nedeterminat
46. KELLOGG (Frank B.), născut în 1856. Origine etnică nedeterminată nedeterminat
47. STIMSON (Henry L.), născut în 1867 nedeterminat
48. HULL (Cordell), fiul unui *imigrant englez* C
49. STETTINIUS Jr. (E. R.), născut în 1900 la Chicago. *Nume german* C
50. BYRNES (James F.), fără precizări, nume britanic nedeterminat
51. MARSHALL (George Catlett), 1880–1959, fără precizări. Nume *britanic* nedeterminat
52. ACHESON (Dean G.), născut în 1893. De *recentă origine engleză* C
53. DULLES (John Foster). Strămoșul William DULLES a venit din Scoția în 1776 C
54. HERTER (Christian A.), fără precizări nedeterminat
55. RUSK (Dean), fără precizări. Nume britanic nedeterminat
56. ROGERS (William Pierce), fără precizări. Nume britanic nedeterminat

D. PREȘEDINȚI AI CURȚII SUPREME

1. JAY (John), președinte al Curții Supreme de la 1789 la 1795. Strămoș *hughenot*, Auguste Jay, stabilit la New York în 1686. Mama, Van Cortland, *olandeză* C
2. RUTLEDGE (John), 1739–1800. *Origine engleză* C
3. ELLSWORTH (Oliver), 1745–1807. Strămoș venit din *Yorkshire* în Connecticut în 1650 C
4. (John MARSHALL, cf. Secretari de stat)
5. TANEY (Roger Brook), 1777–1864. Strămoșul Michael Taney s-a instalat în Maryland în 1660. Dinspre mamă, strămoși de la 1650 C

6. CHASE (Salmon Portland), 1808–1873. Strămoşul dinspre tată, Thomas Chase, a venit *din Anglia* în Massachusetts în 1640. Mama de *origine scoţiană* — C
7. WAITE (Morrison R.), fără precizări, nume britanic — nedeterminat
8. FULLER (Melville Weston), 1833–1910. Numără în familie mai mulţi oameni ai Bisericii. Foarte probabil de *origine engleză* — nedeterminat
9. WHITE (Edward Douglas), 1845–1921. Strămoş dinspre tată imigrat din *Irlanda* în Pennsylvania în 1749, deci *Scotch-Irish* — C
10. (William Howard TAFT, cf. Preşedinţi)
11. HUGUES (Charles E.), fiul unui preot *baptist*, fără precizări — nedeterminat
12. STONE (Harlan F.), fără precizări. Nume *britanic* — nedeterminat
13. WINSON (Fred M.), fără precizări. Nume *britanic* — nedeterminat
14. WARREN (Earl), fără precizări. Nume *britanic* — nedeterminat
15. BURGER (Warren E.). Tată de *origine elveţiană*. Mamă de *origine germană* — C

BIBLIOGRAFIE

OBSERVAŢII

Bibliografia unui astfel de subiect nu poate fi decât selectivă. Pentru partea întâi, cea propriu-zis istorică, am renunţat, aşadar, să citez lucrările mele de referinţă — de altfel, lista ar fi fost prea lungă şi lipsită de interes practic: cititorul se va putea raporta la toate cercetările istorice care au autoritate în domeniu. M-am limitat deci aici la menţionarea operelor citate în text sau în note, chiar şi atunci când se refereau la o chestiune de interes secundar.

AÏTOFF, D., *Peuples et langues de la Russie, d'après le dernier recensement*, Paris, 1906.

ALLAIS, Maurice, *Les perspectives économiques de l'unification européenne*, Paris, 1959.

ALTHEIM, Franz, *Die Krise der Alten Welt*, Berlin, 1943 (trad. fr.: *Le déclin du monde antique*, Payot, Paris, 1953).

ANATI, Emmanuel, *Palestine before the Hebrews*, New York, 1963.

ARDENNE DE TIZAC (d') *L'art chinois classique*, Paris, 1926.

ARON, Raymond, *L'histoire et ses interprétations*, convorbiri în jurul lui Arnold Toynbee sub direcţia lui R. Aron, Paris, 1961.

— *L'homme, le monde, l'histoire* (Cahiers du Collège philosophique), 1948.

AUBOYER, Jeannine, v. GROUSSET.

BAGBY, Philip, *Culture and the Causes of Culture*, în *American Anthropologist*, vol. 55, 1953, pp. 535–554.

— *Culture and History*, Prolegomena to the comparative Study of Civilization, Londra, 1958; reeditat 1959, University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, in-8°, 244 p.

BALANDIER, Georges, *Dynamique des relations extérieures des sociétés „archaïques"*, în *Traité de sociologie*, publicat de G. Gurvitch, vol. II, Paris, 1960.

BASTIDE, Roger, *Sociologie et psychanalyse*, în *Traité de sociologie*, publicat de G. Gurvitch, vol. II, Paris, 1960.
— *Problème de l'entrecroisement des civilisations et de leurs œuvres*, *ibid.*
BEALS, Ralph, *Acculturation*, în A. Kroeber, *Anthropology Today*, Chicago, 1953 (reed. 1962).
BEAVER, Stanley E., v. STAMP, L. Dudley.
BENEDICT, Ruth, *Patterns of Culture*, Boston, 1934; trad. fr.: *Échantillons de civilisations*, Paris, 1950.
— *The Chrysanthemum and the Sword*, Cambridge, Mass, 1947.
BERDIAIEFF, Nicolas, *Un nouveau Moyen Âge. Réflexions sur les destinées de la Russie et de l'Europe*, trad. din rusă, Paris, 1927.
— *Au seuil de la nouvelle époque*, Neuchâtel et Paris, 1947.
— *Le sens de l'Histoire. Essai d'une philosophie de la destinée humaine*, trad. din rusă, Paris, 1948.
BERQUE, Jacques, *Dépossession du monde*, Paris, 1964.
BESMIER, M., *Histoire Romaine*, I. IV, Paris, 1937.
BIBESCO, Princesse, *La Nymphe Europe*, Paris, 1960.
BLOCH, Gustave şi CARCOPINO, Jérôme, *Histoire Romaine*, vol. II, Paris, 1935.
BRAUDEL, Fernand, *L'apport de l'histoire des civilisations*, în *L'Encyclopédie Française*, vol. XX 20.10.11 la 20.12.14.
BRUN, Auguste, *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*, 1923.
— *Parlers régionaux, France dialectale et unité française*, Paris–Toulouse, 1946.
BRUNETIÈRE, Ferdinand, *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature*, Paris, 1890.
CALLOT, Émile, *Civilisation et Civilisations*, Paris, 1954.
CARCOPINO, Jérôme, *Jules César*, Paris, 1968.
— v. de asemenea BLOCH, Gustave.
CHADWICK, H. Munro şi CHADWICK, N. Kershaw, *The Growth of Literature*, Cambridge, 1932–1940, 3 vol.
CHALINE, Claude, *Le Royaume-Uni et la République d'Irlande*, Paris, 1966.
CHANNING, Edward, *A History of the United States*, New York, 1924.
CHILDE, V. Gordon, *What Happened in History*, Harmondsworth, 1942; reed. New York, 1946.
CIORAN, E. M., *Précis de décomposition*, Paris, 1949.
— *Histoire et Utopie*, Paris, 1960.

CLES-REDEN, Sibylle von, *Das versunkene Volk*; trad. fr. *Les Étrusques*, Paris, 1962.

DANILEVSKI, Nikolai Iakovlevici, *Россия и Европа*, St. Petersburg, 1871; trad. germ. (parțială) *Russland und Europa*, cu o introducere de Karl Nötzel, Stuttgart și Berlin, 1920.

— *Doctrina panslavistă* (Rusia și Europa), sinteză și prezentare critică, de J. J. Skupiewski, București, 1890.

— *Dictionnaire étymologique des noms de famille et des prénoms de France*, Paris, 1951.

— *Le Nouvel Atlas linguistique de France*, coordonat de A. Dauzat, Toulouse, f.d.

DILTHEY, Wilhelm, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Leipzig, 1863. Trad. fr.: *Introduction à l'étude des sciences humaines*, Paris, 1942.

DUFRENNE, Mikel, *La personnalité de base*, Paris, 1953 (reed. 1960).

— *La psychologie des vastes ensembles et le problème de la personnalité de base*, în *Traité de sociologie* publicat sub direcția lui G. Gurvitch, Paris, 1960.

DU MESNIL DU BUISSON, *Les peintures de la synagogue de Doura Europos*, Roma, 1939.

ELIADE, Mircea, *Manole et le monastère d'Argès*, în *Revue des études roumaines*, III–IV, 1955–1956, pp. 7–28, Paris.

— *Traité d'Histoire des Religions*, Paris, 1959.

ELIAS, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation*, Basel, 1939, 2 vol.

ESCARPIT, Robert, *Sociologie de la littérature*, Paris, 1968.

ÉTIEMBLE, René, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Paris, 1963.

FEBVRE, Lucien, *Évolution d'un mot et d'un groupe d'idées*, în *Civilisation, le mot et l'idée*, Centre International de Synthèse. Première semaine internationale de synthèse, fascicolul 2, Paris, 1930.

FREYRE, Gilberto, *Casa grande e Senzala*, trad. fr.: *Maîtres et esclaves*, Paris, 1952.

FROBENIUS, Leo, *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens*, Leipzig, 1932, R. Voigtländer, 203 p. Trad. fr. de N. Guterman: *Le Destin des civilisations*, Gallimard, Paris, 1940, 266 p.

— *Kulturgeschichte Afrikas. Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre*, Phaidon-Verlag, Zürich, 1933, 652 p. Trad. fr. de Dr. H. Back și D. Ermont: *Histoire de la civilisation africaine*, Gallimard, Paris, 1952, 370 p.

GALTON, Sir Francis, *Hereditary Genius*, Londra, 1869 (reed. 1883).

— *English Men of Science*, Londra, 1874.
— *Natural Inheritance*, Londra, 1889.
— *Noteworthy Families*, Londra, 1906.
GENET, Raoul, *Traité de diplomatie et de droit diplomatique*, Paris, 1931, 3 vol.
GEORGE, P., *Géographie de l'U.R.S.S.*, Paris, 1966.
GHIRSHMAN, Roman, *Parthes et Sassanides* (Coll. „L'Univers des Formes", Paris, 1962).
GIBBON, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (primul volum publicat la Londra în 1778, reed. 1920).
GILLIERON, Jules, *Atlas linguistique*, 9 vol., Paris (începând din 1902).
GOBINEAU (conte Arthur Joseph de), *Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris, 1853–1855, 4 vol.; ed. a 2-a, 1884, 2 vol.
— *Les Religions et les philosophies dans l'Asie Centrale*, Paris, 1865.
GRANET, Marcel, *La Civilisation chinoise*, Paris, 1929.
GRIEGER, P. Paul, *La Caractérologie ethnique. Approche et compréhension des peuples*, Paris, 1961.
GRIFFITH, G. Talbot, *Population Problem of the Age of Malthus*, Cambridge, 1926.
GROUSSET, René, *Histoire de la Chine*, Paris, 1962.
GROUSSET, René și AUBOYER, Jeannine, *De l'Inde au Cambodge et à Java*, Monaco, 1950.
GRUNEBAUM, G. von, *Medieval Islam*; trad. fr.: *L'Islam médiéval*, Paris, 1962.
GUERRY, Liliane, Mme Marcel Brion, *Cézanne et l'expression de l'espace*, Paris, 1950.
HALEVY, Daniel, *Essai sur l'accélération de l'Histoire*, Paris, 1948.
HALL, Edward T., și TRAGER, Georges L., *The Analysis of Culture*, Washington, 1953.
HALPEN, Louis, *Introduction à l'Histoire*, Paris, 1946.
HEGEL, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Berlin, 1848; trad. fr.: *Leçon sur la philosophie de l'histoire*, Paris, 1945.
HELLPACH, Willy, *Einführung in die Völkerpsychologie*, Stuttgart, 1944.
HERDER, Johann Gottfried von, *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, 1784. *L'Homme, le monde, l'histoire* (Cahier du Collège philosophique: Ferdinand Alquié, Raymond Aron, Martin Buber, Rolland Caillois, Marie-Madeleine Davy, Aimé Patri), Grenoble, 1948.
HUIZINGA, Johan, *À l'aube de la paix*, Amsterdam-Anvers, 1945.
HUMBOLDT, Wilhelm von, *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, Berlin, 1836.

JASPERS, Karl, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München, 1949; trad. fr.: *Origine et sens de l'histoire*, Paris, 1954.

JONES, Meldwyn Allen, *American Immigration*, Chicago–Londra, 1960.

JUNG, C. G., *Psychologie de l'inconscient*, trad. din germ., Geneva, 1952.

KARDINER, A., *The Individual and His Society*, New York, 1939.

— *The Psychological Frontiers of Society*, New York, 1945.

KEYSERLING (conte Hermann), *Die neuenstehende Welt*; trad. fr.: *Le monde qui naît*, Paris, 1929.

— *Analyse spectrale de l'Europe*, Paris, 1927.

KIDD, Benjamin, *The Science of Power*, ed. a 6-a, Londra, 1919 (critica teoriilor lui Galton).

KLINEBERG, Otto, *Race et psychologie* (trad. fr.), Paris, 1951.

KRAMER, S.N., *L'histoire commence à Sumer*, trad. din engl., Paris, 1957.

KROEBER, Alfred L., *Configurations of Culture Growth*, Berkeley, 1944; ed, nouă, Univ. of California Press, Berkeley, 1963, 882 p.

— *The Nature of Culture*, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1952.

— (în colaborare cu Clyde KLUCKHOHN) *Culture, a Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge, Mass., 1952.

— *Style and Civilizations*, Cornell Univ. Press, Ithaca, N. Y., 1957.

— *An Anthropologist Looks at History*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963, XIV–213 p. (lucrare postumă).

LAFONT, Robert, *Sur la France*, Paris, 1968.

LAHOVARY, N., *La diffusion des langues anciennes du Proche-Orient; leurs relations avec le basque, le dravidien et les parlers indo-européens primitifs*, Francke, Berna, 1957.

LE BON, Gustave, *Bases scientifiques d'une philosophie de l'Histoire*, Paris, 1931.

LECLERQ, J., *Nous autres civilisations.*

LEONARD, Émile G., *Le protestant français*, Paris, 1955.

LEVASSEUR E., *La population française*, Paris, 1892.

LÉVI-STRAUSS, Claude, *Race et histoire*, Paris, 1952 (reed. 1961).

LI TSI, *Diverse Background of the Decorative Art of the Shang Dinasty*, în *Proceeding of the Eight Pacific Science Congress*, I, Quezon City, 1955.

— *The Beginnings of Chinese Civilization*, Seattle, 1957.

LOT, Ferdinand, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927 (reed. 1969).

LOWITH, Karl, *Meaning in History, the Theological Implication of the Philosophy of History*, Chicago, 1949.

MALINOWSKI, Bronislaw, *A Scientific Theory of Culture*, Chapter Hill, 1944, reed. Washington, 1953.
— *The Dynamics of Culture Change: An Inquiry into Race Relation in Africa*, New Haven, 1965.
MALSON, Lucien, *Les enfants sauvages. Mythe et réalité* (însoţit de *Mémoire et Rapport sur Victor de l'Aveyron*, de Dr. Jean Itard).
MARITAIN, Jacques, *Pour une philosophie de l'histoire*, Paris, 1959.
MASSON-OURSEL, P., de WILIMAN-GRABOWSKA, H. şi STERN, Philippe, *L'Inde antique et la civilisation indienne*, Paris, 1951.
MAUSS, Marcel, *Les civilisations: Éléments et formes*, în *Civilisation, le mot et l'idée*, cf. FEBVRE, L.
MCLUHAN, Marshall, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographie Man*, University of Toronto Press, 1962.
MEAD, Margaret, *National Character*, în *Anthropology Today*, de A. L. Kroeber, Chicago, 1953.
— În colaborare cu Rhoda METRAUX, *Thèmes de „culture" en France*, trad. fr., Le Havre, 1958.
MEILLET, A., *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928.
METRAUX, Rhoda, v. MEAD, Margaret.
MEYER, Eduard, *Der Gang der Alten Geschichte: Hellas und Rom*, în *Kleine Schriften*, Halle, 1910.
MIRABEAU, Victor, Marchiz de, *Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont*, Heidelberg, 1892, 2 vol.
MIROGLIO, Abel, *La Psychologie des peuples*, Paris, 1965.
MONTANDON, Dr. Georges, *La Race. Les Races. Mise au point d'éthologie somatique*, Paris, 1933.
MORAS, J., *Ursprung und Entwicklung der Begriffs Zivilisation in Frankreich* (1756–1830), *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen*, 6, Hamburg, 1930.
MORAZÉ, Charles, *La logique de l'Histoire*, Paris, 1967.
MUMFORD, Lewis, *Technique et civilisation*, trad. din engl., Paris, 1950.
NICEFORO, Alfredo, *Les indices numériques de la civilisation et du progrès*, Paris, 1921.
— *Civilisation, la mot et l'idée*, în *Civilisation, le mot et l'idée*, Centre International de Synthèse. Première semaine internationale de synthèse, fascicolul 2, Paris, 1930.
PANNIER, R., *Les limites actuelles de la langue bretonne*, în *Le Français moderne*, vol. X, 1942, pp. 97–115.
Partners in Development, Report of the Commission on International Development, Praeger Publishers, New York, Washington, Londra,

1969 (redactat de o comisie condusă de Lester B. Pearson); versiune franceză: *Vers une action commune pour le développement du Tiers-Monde*, Paris, 1969.

PATRI, Aimé, v. *L'Homme, le monde, l'histoire.*

PIEPER, Joseph, *Über das Ende der Zeit, eine Geschichtsphilosophische Meditation*; trad. fr.: *La fin des temps, méditation sur la philosophie de l'histoire*, Bruges, 1953.

PIRENNE, Jacques, *Les grands courants de l'histoire universelle*, Neuchâtel, 1944–1956, 7 vol.

POBEDONOSTSEV, Konstantin Petrovitch (împuternicit general al Sfântului Sinod), *Questions religieuses, sociales et politiques, pensées d'un homme d'État*, 1896; trad. fr., Paris, 1897 (mai cunoscută sub numele de „Recueil de Moscou").

POP, Sever, *La dialectologie*, Louvain, 1950.

POPPER, Karl Raimund, *The Poverty of Historicism*; trad. fr.: *Misère de l'Historicisme*, Paris, 1956.

POYER, Georges, *L'Hérédité psychologique*, în George DUMAS: *Nouveau traité de psychologie*, vol. VII, Paris, 1949.

RADIN, Paul, *Histoire de la civilisation indienne*, trad. din engl., Paris, 1953.

REMAK, H. H., *Comparative Literature at the Crossroads: Diagnosis, Therapy and Prognosis*, în *Yearbook of General and Comparative Literature*, IX, 1960.

RENOU, Louis, *Anthologie Sanskrite*, Paris, 1947.

RIBOT, Théodule, *L'hérédité psychologique*, Paris, 1873; reed. 1914.

ROBINSON, John A. T., *Honest to God*; trad. fr.: *Dieu sans Dieu*, Paris, 1964.

SARTIAUX, F., *La Civilisation*, Paris, 1938.

SATOW, Sir Ernest, *A Guide to Diplomatic Practice*, Londra, 1917, 2 vol.

SEE, Henri, *Matérialisme, histoire et interprétation économique de l'histoire*, Paris, 1927.

— *Science et philosophie de l'histoire*, Paris, 1928.

SERVAN-SCHREIBER, Jean-Jacques, *Le défi américain*, Paris, 1967.

SIEGRIED, André, *L'âme des peuples*, Paris, 1956.

SOMBART, Werner, *Das Moderne Kapitalismus*, Historisch-Systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinem Anfägen bis zur Gegenwart, München, 1919–1927.

SOROKIN, Pitirim A., *Social and Cultural Dynamics*, New York, The Bedminster Press, 1937–1961, 4 vol., reed. 1962. Există de asemenea,

sub acelaşi titlu, o ediţie prescurtată întocmită de autor, Extending Horizons Books, Porter Sargent Publisher, Boston, 1957, 718 p.

SPENGLER, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes, Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*. Vol. 1, Gestalt und Wirklichkeit, 1918, 640 p. — Vol. 2, Welthistorischen Perspektiven, 1922, 635 p.; reed., C. H. Beck, München, 1919, 1922–1923, 1924, 1927, 1950. — Trad. engl. de Charles Francis ATKINSON, New York, 1926: *The Decline of the West*. — Trad. fr. de M. Tazerout: *Le Déclin de l'Occident*, 2 vol., 413 şi 468 p., Gallimard, Paris, 1948.

STAMP, L. Dudley şi BEAVER, Stanley H., *The British Isles*, 1954.

STEPHAN, Raoul, *Histoire du Protestantisme français*, Paris, 1961.

STRZYGOWSKI, Joseph, *L'ancien art chrétien de Syrie, son caractère et son évolution*, Paris, 1936.

TAYLOR, Thomas Griffith, *Environnement and Race; a Study of the Evolution, Migration, Settlement and Status of the Races of Man*, Oxford, Londra, 1927.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre, *Le Phénomène humain*, Paris, 1955.

TESNIÈRE, Lucien, *Statistique des langues d'Europe*, în A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928.

THRUNWALD, Richard, *The Psychology of Acculturation*, în *American Anthropologist*, XXXIV, 1932.

TONNELAT, Émile, cf. Febvre, *Civilisation: le mot et l'idée*.

TOWNER, Rutherford Hamilton, *La philosophie de la civilisation*, trad. din engl., Paris, 1927, 2 vol. (originalul englez, New York, 1923).

TOYNBEE, Arnold J., *A Study of History*, Oxford University Press, Londra, New York, Toronto, in-8°. Vol. I–VI, 1934–1939. Vol. VII–X, 1954. D. C. Somervell a alcătuit o sinteză a lucrării în două volume (de la I la VI şi de la VII la X). Primul volum al sintezei a fost tradus în franceză de Elisabeth Julia sub titlul *L'Histoire, un essai d'interprétation*, Gallimard, Paris, 1951, 652 p.

TROELTSCH, Ernst, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, 1906.

VALÉRY, Paul, *Regards sur le monde actuel et autres essais*, Paris, 1945 (ed. I, 1931).

VAN THIEGEM, Paul, *La littérature comparée*, Paris, 1951.

VENTRIS, Michael şi CHADWICK, John, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, 1956; *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1959.

VICO, Gianbattista, *Principes d'une sciences nouvelle relative à la nature commune des nations*, Paris, 1953 (după o traducere din 1744

a lucrării *Principi di una scienza nuova*... 1725). Există şi o traducere engleză, N. Y., 1948.

VOLNEY, Constantin François de Chassebœuf, conte de, *Les Ruines, ou Méditation sur les révolutions des empires*, 1791.

WALSH, W. H., *An Introduction to Philosophy of History*, Londra, 1951.

WEBER, Louis, cf. FEBVRE, L., *Civilisation: le mot et l'idée*.

WEBER, Max, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, în *Archiv für Sozialwissenschaft*, XX şi XXI, 1904–1905; trad. engl.: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York şi Londra, 1950.

WHITE, Leslie A., *The Science of Culture, A Study of Man and Civilization*, New York, 1969.

WUNDT, Wilhelm Max, *Elemente der Völkerpsychologie*, Leipzig, 1912.

INDICE DE NUME

(numele cuprinse în ANEXE nu figurează în Indice)

A

Aalto Pentti, 239
Abbas (şah), 207
Abd ar-Rahman II, 216
Abélard, Pierre, 157
Aberdeen (conte de), 421
Abu Nowas, 199
Acciaiuoli, 105
Adams, John, 434
Adams, John Quincy, 434
Adjatasatru, 225
Adler, 394
Adrianapoinimerina, 373
Aetius, 126
Agamemnon, 294
Agarista, 387
Agnew, Spiro T., 434, 446
Agrippina „cea Bătrână", 392
Agrippina „cea Tânără", 392
Ahenobarbus, 392
Ahile, 294
Aitoff, D., 445
Akhenaton, 62, 65
Alain cel Mare d'Albret, 387
Alaric, 126
Al-Baladhuri, 199
Albert cel Mare, 29, 158
Alberti, Leon Battista, 180
Al-Beruni, 199
Alcibiade, 388
Alecsandri, Vasile, 341
Aleksandr I, 422
Aleksandr II, 422
Aleksandr III, 422
Aleksandr Nevski, 110
Aleksei Mihailovici, 114, 117, 122, 123
Alexandru cel Mare, 32, 48, 67, 70, 82, 83, 86, 238, 313, 314, 326, 332
Al-Ghazali, 199
Alhayam, Omar ben, 199
Alkaios, 296
Allais, Maurice, 472
Al-Mamun, 199
Al-Mansur, 217
Almawsili, 199
Al-Mutawakkil III, 217
Aloisio di Milano, 111
Altheim, Franz, 47, 86, 89
Amenofis IV (vezi Akhenaton)
Amsler, Jean, 72
Ana (ţarină), 122
Anati, Emmanuel, 47, 188
Anaxagora, 305
Anderla, Georges, 472
Andrianampoinimerina (rege), 373
Andriĭ', 342
Anghelii, 105
Antim din Tralles, 100

Antiochos IV, 379
Antiochos Epifanul, 85, 378
Antonia Maior, 392
Antonia Minor, 392
Antoninus Pius, 401
Antonius, 83
Apollinaire, 161, 166
Apollodor din Damasc, 88
Aragon, Louis, 382
Arany, János, 342
Arcadius, 86, 98
Archilochos, 296
Ardenne de Tizac (d'), 260
Argenson (d'), 408
Arghezi, Tudor, 447
Arhimede, 305, 306
Arhipenko, 436
Arie, 53
Ariosto, Lodovico, 289
Aristotel, 46, 249, 306
Arjuna, 294
Arnaud, 386
Aron, Raymond, 9
Arthur (rege), 284
Arthur, Chester Allan, 446
Aryadeva, 233
Asanga, 233
Aśka, 225, 226, 240, 241, 313, 387
Asvaghoşa, 233
Atatürk, Kemal, 212, 339
Attila, 101, 126, 288
Attlee, Clement, 421
Auboyer, Jeannine, 262
August II de Saxa, 396
Augustin (Sfânt), 345
Augustus Octavianus, 83
Aulnoy (doamna de), 405
Aurelianus, 107, 401
Averroes (Ibn Rushd), 307
Avicenna, 199, 234

B

Bach, Johann Sebastian, 138, 157, 385
Bach, Veit, 385
Bacon, Francis, 158
Bacon, Roger, 158
Bagby, Philip, 16, 31, 74, 90, 119, 127
Balandier, Georges, 367
Balbinus, 401
Balboa, Vasco Nunez de, 270
Balfour, 421
Ballanche, 469
Balotă, Nicolae, 447
Balzac, Honoré de, 161, 391
Bana, 241
Barnave, 409
Barras, 409
Barthélemy, 409
Bartók, Béla, 161, 342, 436
Basarab, Neagoe, 122
Bastide, Roger, 368
Batuère, Gilbert, 340
Bâville, 412
Beals, Ralph, 367, 368
Beaver, Stanley E., 443
Beckett, 161, 162
Becquerel, 386
Beethoven, 157, 162, 385, 391
Béla IV al Ungariei, 121
Benedict I, 100
Benedict, Ruth, 370
Béranger, 317
Berdiaev, Nikolai, 17
Berenice a Egiptului, 86
Berg, Alban, 436
Berkeley, 158
Bernis (cardinal), 407
Bernoulli, 386
Bernstorff, 123

Berque, Jacques, 370
Berryer, 408
Besnier, M., 440
Bessarion/Visarion (cardinal), 104
Bhasa, 235
Bibescu (principesa), 123
Bibescu, Dimitrie, 396
Bibescu, George, 396
Bimbasara, 225
Bindusara, 225
Bismarck, Otto von, 174
Blank, Aleksandr, 444
Bloch, Gustave, 439
Bohr, Niels, 160
Boissy d'Anglas, 409
Bonaparte (vezi Napoleon)
Bonhoeffer, Dietrich, 184
Bonnard, 165
Bonneval (conte de), 212
Borsippa, 73
Boswell, 368
Boulez, Pierre, 164
Bowdoin, 427
Brâncoveanu, Anna (vezi Noailles, Anna de)
Brâncuşi, Constantin, 120, 160, 188, 436
Brantôme, 405
Braque, Georges, 165
Brasillach, 382
Briggs, L. Vernon, 446
Brion, Marcel, 187
Broederlam, Melchior, 180
Broglie, Albert de (duce), 417
Broglie, Louis, 160, 386
Broglie, Maurice de, 386
Brun, Auguste, 440-442
Brunelleschi, 180
Brunetière, Ferdinand de, 298, 318
Bruno, Giordano, 158
Brutus, Marcus, 371
Bubnov, Andrei Sergheievici, 422, 444
Buchanan, James, 446
Buddha, 34, 43, 73, 221-226, 236, 240, 306
Buddhagoşa, 233
Buescu, Victor, 241
Buffet, Louis-Joseph, 417
Bultmann, Rudolf, 184
Buonaparte, Francesco, 441
Bute (conte de), 420
Butré, 12, 17
Byrnes, James F., 434
Byron, George Gordon (lord), 116

C

Cabot, John, 446
Cabot, Sebastian, 446
Cabot-Lodge, Henry, 435, 446
Caesar, Iulius, 125, 371, 378, 379, 391, 392, 403, 440, 451, 469
Calderón de la Barca, Pedro, 137, 162
Calhoun, John Caldwell, 438
Caligula, 392
Callot, Émile, 378, 383
Calonne, 411
Calvin, Jean, 158
Cambacérès, 409
Cambyse, 41
Candrea-Hecht, 371
Cantacuzini, 105
Cantacuzino (zis Şeitanoglu), 211
Cantemir, Antioh, 117
Cantemir, Dimitrie, 114, 115, 123
Čapek, 342
Caracalla, 401, 403
Carcopino, Jérôme, 371, 439

Carol III (cel Simplu) al Franței, 339
Carol IV de Luxemburg, 153
Carol XII, 392
Carol cel Mare, 80, 178, 240, 280, 287, 294, 316, 340, 387, 451
Carol cel Pleşuv, 178
Carol Martel, 101, 387
Carol Quintul, 30, 46, 141, 168, 172, 387
Carol Temerarul, 169, 387
Cassini, 386
Castries (mareşali de), 407
Cato cel Bătrân, 435
Catulus, 125
Cavafis/Kavafis, Constantinos, 341
Cavendish-Bentinck, 421
Cehov, Anton Pavlovici, 137
Cervantes, Miguel de, 183
Cézanne, Paul, 135, 160
Chadwick, H. Munro, 72, 283, 284, 288, 289, 291, 292, 296, 298, 299, 316
Chadwick, John, 55, 78
Chadwick, N. Kershaw, 72, 316
Chaline, Claude, 419, 420, 443
Champeaux, Guillaume de, 157
Champollion, 77
Channing, Edward, 445
Chiril Grecul, 104
Chiril Loukaris (vezi Loukaris)
Chiril şi Metodiu, 93, 120
Choiseul (duce de), 123, 407
Chopin, Frédéric, 157, 186
Chosroes I, 179, 289
Churchill, Winston, 395
Ciandragupta, 225
Ciandragupta II, 235
Cian Kai-Şi, 479
Cicero, 435
Cimabue (Cenni di Pepo), 133
Cioran, Emil M., 436
Cissey, Ernest de (general), 417
Clairvaux, Bernard de, 157
Claudius, 392, 403
Claudius II, 401
Cleopatra, 83
Cles-Reden, Sibylle von, 180
Clisthene, 387, 388
Colbert, Jean-Baptiste, 408
Columb, Cristofor, 180
Commodus, 401
Comneni, 105
Comte, Auguste, 159
Condé, Marele, 294, 387
Condorcet, Marie-Jean-Antoine (marchiz de) 9
Confucius, 73, 249, 304
Constantin, 65, 86, 98, 100, 401
Copernic, Nicolaus, 159, 185, 186
Corneille, Pierre, 137, 140
Cortès, Hernando, 171, 265, 269
Corvin, Matei, 152
Couperin, François, 385
Creangă, Ion, 342
Cromwell, Oliver, 445
Croy, Guillaume de, 169
Cusanus, Nicolaus, 158, 159
Custine, 135
Cyaxares,70
Cyrus, 70, 455

D

D'Aguesseau (cancelar), 408
D'Aiguillon (duce), 407
D'Alembert, Jean, 159
Daniel, 73
Danilevski, Nikolai Iakovlevici, 16, 17, 90, 119

Danischwer, Dikhan, 317
Dante Alighieri, 29, 156, 180
Daqiqi, 205
Darius, 314
D'Artagnan, 294
Darwin, Charles, 385, 386
Darwin, Erasmus, 385, 386
Darwin, George Howard, 386
Dauzat, Albert, 442
Debussy, 157, 160
Decazes, 410
Delaborde, Antoinette, 396
Delano (vezi Roosevelt)
De Massiac, Claude, 407
Derain, André, 166
Descartes, René, 140, 158, 159, 391
Devonshire (duce de), 421
Dewey, 427
Didius Iulianus, 401
Dietrich von Bern, 184
Digenis Akritas, 289
Dignaga, 233
Dilthey, Wilhelm, 9
Diocletianus, 401
Dionysios din Halicarnas, 362
Diofant, 306
Disraeli, 421
Djelal el-Din, 217
Djerjinski, 423
Djīnā, 34, 73, 225, 306
Dmitri (falsul), 113
Domitianus, 400
Donatello, 156
Doria, Andrea, 211
D'Ormensson (Henri-François de Paule Lefèvre), 407, 408
Dostoievski, Fiodor Mihailovici, 17, 119, 342
Du Bois, C., 370
Dubois (cardinal), 407
Duclerc, Charles-Théodore-Eugène, 417
Ducos, Roger, 409
Dudu (preot), 60
Dufrenne, Mikel, 370
Dumas, Alexandre, 317, 395
Du Mesnil du Buisson, 120
Dupin de Francueil, Marie-Aurore (vezi Sand, George)
Dupin de Francueil, Maurice, 396
Du Pont, 17
Dupont de Nemours, 386, 431
Dupront, Alphonse (professor), 16

E

Ebih-il, 72
Ecaterina II, 113
Eckhart, Maestrul, 158
Einstein, Albert, 160, 320
Eisenhower, Dwight David 433, 435
Elagabal, 401
Eliade, Mircea, 46, 122
Elias, Norbert, 16, 182
Eminescu, Mihai, 341, 342
Empedocle, 305
Enescu, George, 342
Enkidu, 294
Enmerkar, 286
Ensor, James, 165
Erasmus, Desiderius, 158
Eratosthene, 306
Esterházy, 153
Étiemble, René, 318
Eudoxos din Knidos, 306
Euler, 386
Eutihie, 53
Evans, 74, 75
Ezechil, 73

F

Fallières, Clément-Armand, 417
Fay, Victor, 444
Ferdinand de Aragon, 387
Fermat, 140, 159
Ferry, Jules, 406, 417
Filip II al Spaniei, 170
Filip V al Macedoniei, 83
Filip August, 195
Filotei, 121
Fioravanti degli Alberti, Rodolfo, 111
Firdusi, 205, 189, 317
Flamminus, 84
Fleuriau d'Armenonville, 408
Fleury (cardinalul), 407
Focas, Bardas, 108, 309
Focas, Nikifor, 309
Ford, 386
Ford, John, 473
Fragonard, Jean-Honoré, 182
Francisc I, 30, 46, 169, 171, 172
Frederic Barbarossa, 186, 387
Frederic cel Mare, 140, 142, 371
Frederic II de Hohenstaufen, 133, 188, 387
Freud, Sigmund, 394, 436
Freycinet, Louis-Charles de, 417
Freyre, Gilberto, 333
Frobenius, Leo, 9, 46, 180
Frunze, 423
Fugger, 386

G

Galba, 400
Galerius, 401
Galilei, Galileo, 159, 476
Galiţân, Dmitri, 123
Galiţân, Vasili, 123
Galla Placidia, 88
Galois, Évariste, 320
Galton, Francis (sir), 385, 386, 438
Gambetta, Léon-Michel, 417
Gaudí, Antonio, 134
Gauguin, Paul, 135, 160, 167
Gaulle, Charles de, 379
Gautama, Buddha, 223
Gautamī, 223
Genet, Raoul, 181
Genghis-Han, 39, 250, 251
George, P., 425
Germanicus, 392
Geta, 401
Ghiberti, Lorenzo, 180
Ghilgameş, 54, 60, 61, 66, 72, 280, 286
Ghirshman, Roman, 129, 179
Ghiberti, Gian Matteo, 184
Gibbon, Edward, 14, 383
Gide, André, 89
Giers (de), 422
Gini, Corrado, 390
Giotto di Bondone, 99, 121, 133, 138
Giulio Romano, 363
Giuvara, Nicolò, 318
Gladstone, 421
Glotz, G., 78, 440
Gobineau, Arthur Joseph de (conte), 15, 17, 90, 119, 139, 180, 262, 355, 467
Goethe, Johann Wolfgang von, 143
Goldfield, Edwin D., 445
Goldwater, 446
Golescu, Dinicu, 372
Gordianus, 401
Gordianus III, 401
Gorciakov, 422
Gottfried din Strassburg, 288
Goya, Francisco, 136

Gracchi (fraţii), 435
Granet, Marcel, 391, 438
Grant, Ulysses Simpson, 435
Gratianus, 125
Greco, El, 371
Greenleaf, 427
Grenville, 421
Grieger, P. Paul, 374
Griffith, G. Talbot, 183, 419, 443
Grigore cel Mare (Sfânt), 99
Gromâko, 423
Grousset, René, 262, 469
Grünebaum, Gustav von, 216
Gruia lui Novac, 294
Guan-Sin, 259
Guan-Yu, 261
Gudea (prinţ din Lagaş), 60
Guénon, René, 165
Guerry, Liliane (vezi Mme Marcel Brion)
Guillaume d'Aquitaine, 288
Guillaume, Paul, 166
Guiscard, Robert, 340
Guizot, François, 410
Gurvitch, Georges, 367, 370
Gustav Adolf, 392
Gustav Vasa, 183, 392
Gutenberg, 346

H

Habsburg, Maximilian de, 387
Hadrianus, 88, 401
Händel, Georg Friedrich, 138
Halévy, Daniel, 372
Hamilton, 123
Hammurabi, 62, 67, 68, 70, 311
Hannibal, 83, 269, 400
Hannibal, Abraham Petrovici, 395–396
Harriman, 435
Harrison, Benjamin, 434
Harrison, William Henry, 434
Harşa, 224, 228, 233, 235, 315
Harun al-Raşid, 199, 216
Hauteville, Guillaume de, 340
Haydn, Joseph, 138, 162, 385
Hazael (rege al Damascului), 72
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 9
Heidegger, Martin, 349
Heisenberg, Werner, 160, 320
Henric IV, 387
Henric de Saxa, 340
Heracles, 67, 241
Heraclit, 305
Heraclius, 100
Herodot, 362
Heron din Alexandria, 306
Herskovits, Melville, 368
Herzen, Aleksandr, 17
Hesiod, 81, 235, 284, 296
Hideyoshi, 256
Hindemith, Paul, 162
Hiparh din Rhodos, 306
Hitler, Adolf, 451
Hiuan-Tsang, 234, 241
Hmielniţki, Bogdan, 445
Homer, 296
Honorius, 86, 98
Hoover, Herbert Clark, 433
Hristos (vezi Isus)
Hrozny, 78, 239
Hruşciov, Nikita Sergheievici, 89
Hugo, Victor, 317
Humboldt, Wilhelm von, 12–14, 349
Hume, David, 158
Hus, Jan, 147
Husserl, Edmund, 187
Huxley, Aldous, 386
Huxley, Julian, 386

Huxley, Thomas H., 386
Huyghens, Christiaan, 159

I

Iancu de Hunedoara, 293
Iaroslav cel Înţelept, 109
Ibn Khaldun, 216
Ibn Moqaffa, 199
Ibn Qotaiba, 199
Ibn Sina, Avicenna, 205
Ibrahim Paşa, 211
Ibsen, Henrik, 137
Ieremia, 73
Isus, 53, 64, 129, 149, 179, 190, 267, 315, 360, 374
Inocenţiu III, 106
Ioan IV Cantacuzinul, 105
Ioan IV d'Armagnac, 405
Ioan V Paleologul, 105
Ioan fără de Ţară, 26
Ionas (episcop de Riazan), 121
Ionescu, Eugen, 161, 162, 436
Ionescu-Buzău, Dumitru, 447
Ioniţă III (zis Caloian), 106
Iordanes, 284
Iorga, Nicolae, 46, 123
Iov, 373
Ipsilanti, Alexandru, 116
Irakli II, 445
Isaia, 73
Isidor din Milet, 100
Isidor din Moscova, 121
Ismail (şah), 204
Itzcoatl, 270
Iulia, 392
Iulia Domna, 401
Iulianus, 125
Iulianus Vindex, 400
Iustinianus, 100, 120, 300
Iustinus, 100
Ivan III, 110, 121
Ivan IV cel Groaznic, 112, 121, 172, 295, 424
Izabela de Castilia, 387

J

Jackson, Andrew, 446
Jacoby, 300
Jaspers, Karl, 73
Jerome, Leonard, 395
Jhering, Rudolf von, 148
Jirmunski, Viktor, 299
Johnson, Lyndon Baines, 446
Jókai, Mór, 342
Jones, Meldwyn Allen, 445
Joyce, James, 161
Jung, Carl Gustav, 394
Jussieu, 386

K

Kafka, Franz, 161, 436
Kalidasa, 235
Kamenev, Lev Borisovici, 422
Kandinsky, Wassily, 120, 160, 436
Kanişka, 226, 232, 233, 241
Kant, Immanuel, 158
Karagić, Vuk Stepanović, 316
Kardiner, A., 370
Karlgren, 243
Kayserling, Hermann (conte), 165
Kazantzakis, Nikos, 342
Kempis, Thomas a, 158
Kennedy, John Fitzgerald, 89, 432–435, 446, 462
Kepler, Johannes, 159
Khaireddin (paşă), 211
Kierkegaard, Søren, 159
King, Martin Luther, 171, 462
Kisfaludy, Sándor, 342
Knopf, Alfred A., 47

Knox Polk, James, 446
Konrad din Regensburg, 288
Königsmark, Johann Cristoph de, 396
Königsmark, Marie Aurore de, 396
Köprülü, 211
Kramer, S.N., 55, 72
Krestinski, N.N., 423
Krijanici, Iuri, 114
Krikeberg, Walter, 368
Krişna, 287
Krleža, Miroslav, 342, 436
Kroeber, Alfred L., 9, 164, 167, 368, 377
Krupp, 386
Kuhlmann, Quirinus, 113
Kumaragupta, 235

L

Lafont, Robert, 440
La Fontaine, Jean de, 140
Lagrange, 159
Lahovary, N., 241
Lamarck, Jean-Baptiste de, 159
Lambert, 408
Lamoignon, Chrétien-François de, 408
Lamoignon, Guillaume de, 408
Lamoignon de Malesherbes, 408
Lamsdorf, Vladimir, 422
Landolph (conte d'Aquino), 186
Lao Zi, 73, 249, 304
Laplace, Pierre-Simon, 159
Lavoisier, Antoine-Laurent, 159, 476
La Vrillière, 408
Law, 406, 407
Lăzărescu, Dan A., 17
Lecomte du Nouÿ, 122
Le Corbusier, Charles-Édouard Jeanneret, 163
Legris, Michel, 440
Leibniz, Gottfried Wilhelm, 158, 159, 476
Lenin (Vladimir Ilici Ulianov), 422, 423, 444, 460
Leon I, 100
Leonardo da Vinci, 171, 180
Lermontov, Mihail Iurievici, 342
Leszczinska, Maria, 122
Levasseur, E., 442
Levi della Vida, G., 438
Lévi-Strauss, Claude, 11, 27, 467
Lévy, Roger, 262
Lhote, Henri, 373
Lie Zi, 249
Linné, Carl von, 22, 159
Linton, Ralph, 368, 370
Lipit Ishtar, 68
Liszt, Franz, 186
Li Tsi, 261
Litvinov, Maksim Maksimovici, 423
Locke, John, 158
Loménie de Brienne, 407
Loos, Adolf, 163
Lope de Vega, 137
Lorenzetti (fraţii), 180
Lot, Ferdinand, 402, 437
Loukaris, Chiril, 105, 114, 115
Ludovic IX cel Sfânt, 132
Ludovic XI, 407
Ludovic XIV, 138, 140, 141, 156, 173, 181, 294, 387, 388, 405
Ludovic XV, 122, 173, 181, 388, 406, 422
Ludovic XVI, 122, 143, 173, 181, 406, 408
Lugal Zaggisi din Umma, 56

Lugalbanda, 286
Lupaşcu, Ştefan, 438
Lusignan, 105
Luther, Martin, 171

M

Machiavelli, Niccolò, 183
Madison, James, 434
Magellan, Fernando, 171
Mahmud Ghaznevid, 317
Mahomed, 190, 191, 199, 206
Mahomed II, 215, 218
Malebranche, Nicolas, 158
Malinowski, Bronislaw, 368
Mallarmé, Stéphane, 81
Malson, Lucien, 370
Mamun (calif), 307
Manole, Meşterul, 122
Mantegna, Andrea, 137
Mao Zedong, 262, 479
Maraini, Fosco, 358
Marat, Jean-Paul, 409
Marcellus (nepotul lui Augustus), 437
Marcellus Empiricus, 371, 392
Marcus Aurelius, 125, 129, 345, 401
Marguerite de Austria, 169
Maria de Burgundia, 387
Marius, 392
Marko Kraljevici, 293, 294
Marlborough (duce de), 395
Marot, 405
Marshall, George Catlett, 177, 434
Martin de Danemarca, 186
Martini, Simone, 133
Marx, Karl, 148, 159, 460
Massiac, 407
Masson-Oursel, P., 241
Masudi, 199
Mathieu, Georges, 164
Mathieu d' Arras, 154
Matisse, Henry, 166
Matsunaga, 272
Matveiev, Artemon S., 123
Maurepas, Jean-Frédéric Phélypeaux (conte), 408
Mauriciu, 100
Maurras, 382
Mavrocordat, Alexandru de la Missolonghi, 105, 116, 211, 372
Mavrocordat, Alexandru Exaporitul, 115, 371
Mavrocordat, Zoe, 396
Maximinus, 401
Mazarin, Jules, 395
McConell, Dr. James V., 438
McKinley, William, 434, 446
McLuhan, Marshall, 346
Medici, 386
Mehmet-Ali, 49, 112, 121
Meillet, A., 442
Melanchthon, Philipp, 158
Menandros (vezi Milinda)
Mencius, 249
Mesnil du Buisson (du), 120
Messance, 411, 412, 414, 442
Metodiu, 120
Michelangelo Buonarroti, 134, 156, 162, 171, 391
Mihai Viteazul, 294
Milescu, Nicolae, 114
Milinda (Menandros), 226
Mill, James, 386
Mill, John Stuart, 386
Millet, Gabriel, 179
Minamoto (fraţii), 26
Mirabeau, Victor de (marchiz), 10, 12–15, 409
Mithridate, 86

Moheau, 411
Moise, 72, 319
Moise din Khoren, 317
Molotov (Viaceslav Mihailovici Skriabin), 423
Montaigne, Michel Eyquem de, 158, 405
Montbarrey, Alexandre-Marie-Éléonore de Saint-Mauris (principe de), 407
Montbas (conte de), 124
Montecuhzoma (Montezuma), 269
Montesquieu, Charles de Secondat, 14, 383
Monteverdi, Claudio, 138
Montfort, Simon de, 377
Montmorin (conte de), 407
Moras, Jean, 16
Moras Peyrenc de, 407
Moslim, Abu, 198
Movilă, Petru, 114, 122
Mozart,Wolfgang Amadeus, 138, 157, 162, 164, 385
Murad IV, 115
Musil, Robert, 161, 436
Muskie, Edmund, 446
Musorgski, Modest Petrovici, 157
Musurus (paşa), 396
Myrdal (fiul), 262

N

Nabonid, 455
Nagarjuna, 233
Napoleon I, 138, 142, 143, 313, 369, 391, 409, 451
Napoleon III, 439, 455
Naram-Sin, 56, 67
Narâşkina, Natalia, 123
Nasi, Joseph, 211
Năsturel, P.Ş., 371
Necker, Jacques, 386, 406, 407, 411, 412, 442
Nefertiti, 65
Negruzzi, Costache, 342
Nero, 392, 400
Nerva, 400
Nesselrode, Karl Vasilievici, 422
Neufchateau, 409
Neumann, Carl, 439
Neuville, R., 188
Newcastle (duce de), 421
Newton, Isaac, 159, 391
Nicolae I, 422
Nicolae II, 422
Nicomede din Bithynia, 86
Niels, Bohr, 160
Nietzsche, Friedrich, 159
Nixon, Richard Milhous, 435, 461, 473
Nizam al-Mulk, 205
Noailles, Anna (contesă de), 396, 397, 438, 439
Noica Constantin, 349–350
Novak, 294
Nushirwan, 317

O

Ockham, William, 158
Octavia, 392
Odoacru, 86
Olympia, 387
Orbini, Mauro, 122
Ormesson (d'), 408
Orsini, 395
Ostoya, M.P., 370
Otho, 400

P

Pachacútec, 271
Palamas, Grigore, 341

Paleologu, Zoe Sofia, 104, 110
Palestrina, Giovanni Pierluigi, 138, 385
Panini, 234
Pannier, R., 442
Papahagi, Tache, 318
Parikshit, 281
Parmenide, 305
Parpola, Asko şi Simpo, 239
Pascal, Blaise, 159, 320
Patrocle, 294
Paullus Aemilius, 85, 378
Pavel (Sfânt), 89, 98
Pearson, Lester B., 474
Pelham, Henri, 421
Pepin cel Scurt, 387
Pepin de Landen, 387
Perceval, Spencer, 444
Pericle, 136, 372, 387, 388
Pertinax, 401
Petőfi, Sándor, 342
Petrakis (profesor), 272
Petru II de Beaujeu, 387
Petru II Petrović Njegoš, 317
Petru cel Mare, 92, 110, 113, 114, 116, 117, 122, 123, 217, 290, 339, 421
Petru Irlandezul, 186
Peyrefitte, Alain, 262
Phélyppeaux, Louis, 408
Phillippus, 401
Philon (evreul), 98
Philon din Bizanţ, 306
Photius, 94, 146, 308
Picasso, Pablo, 160, 166
Pilat, 315
Pisano, Nicola, 133
Pitt, 421
Planck, Max, 160
Platon, 73, 210, 249, 306, 320
Pleven, René, 442
Plotin, 88, 235
Pobedonoştev, Konstantin Petrovici, 17
Podêbrad, Gheorghe de, 154
Polk, James Knox, 446
Pollaiuolo, 156
Polybios, 85
Pompeius, 86
Pontchartrain, 408
Pop, Sever, 442
Popillius, Laenas C., 85, 379
Portland (duce de), 421
Powell, 367
Poyer, Georges, 438
Prithiviraja din Ajmir, 229
Procopius din Caesarea, 100
Ptah-ho-Tep, 298
Ptolemaios, Claudios, 306
Ptolemeu, Alexandru, 86
Ptolemeu, Apion, 85
Pugaciov, Emelian Ivanovici, 295
Pulakesin II, 228
Pupienus, 401
Puşkin, Aleksandr Sergheievici, 117, 340, 342, 395
Puységur, 407
Pythagora, 73, 305

Q

Qin Shi Huangdi, 35, 52, 249, 260, 315, 391, 451

R

Rabeau, Saint-Étienne, 409
Rabelais, François, 162
Racine, Jean, 137, 140
Radin, Paul, 46, 267, 272
Rafael Sanzio, 162, 164, 180, 363
Rákóczi II, Francisc, 341

Rakovski, 423
Razin, Stenka, 295
Râkov, Aleksei Ivanovici, 423
Rebreanu, Liviu, 342
Redfield, Robert, 368
Remak, Henry H., 318
Rembrandt van Rijn, 180
Reni, Guido, 137
Renou, Louis, 240
Renouf (conte d'Aversa), 340
Reubell, 409
Revere, Paul, 427
Ribot, Théodule, 438
Richard Inimă de Leu, 26
Richelieu, Armand-Jean du Plessis de, 138, 174, 379, 395
Rickman, 418
Rilke, Rainer Maria, 161
Rinteau, Marie, 396
Robinson, John A.T., 184
Rocard, Michel, 477
Rochebouët, de (general), 417
Rockefeller, 386, 427, 435
Rodin, Auguste, 156
Roger din Sicilia, 340
Rogers, William Pierce, 434
Roland, 289
Roman IV Diogene, 103
Romulus Augustulus, 86
Ronsard, Pierre de, 289
Roosevelt, Franklin Delano, 427, 431, 433, 435
Roosevelt, Theodore, 433, 435
Rossini, Gioacchino, 162
Rothschild, 386
Rousseau, Jean-Jacques, 143
Rubens, Petrus Paulus, 180
Rubliov, Andrei, 111
Rudaki, 205, 289
Rude, 156
Ruffo, Marco, 111
Rurik, 340
Rusk, Dean, 434

S

Sahl ben Harun, 199
Saint-André, Jean Bon, 409
Saint-Florentin (conte de), 408
Saint-Germain, Claude-Louis (conte de), 407
Saint-Martin, Vivien de, 412
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, 181
Salisbury (marchiz de), 421
Sand, George, 396
Sandrocottos (vezi Ciandragupta)
Śankara, 234, 241, 307
Sappho, 296
Sardauna din Sokoto, 371
Sargon, 56, 88, 374
Sartre, J.P., 382, 386
Satow, Ernest (sir), 181
Saul din Tarsus (vezi şi Sf. Pavel), 89
Saussure, Ferdinand de, 386
Saxa (mareşal), 396
Saxa, Henric de (duce), 340
Saxa, Maurice de, 396
Scarlatti, Roxana di, 115
Scheler, Max, 27
Schneider, 386
Schopenhauer, Arthur, 158
Schönberg, Arnold, 161, 436
Schumann, Robert, 157
Schuyler, Colfax, 431
Schweitzer, Albert, 386
Scipio, 378
Scott, Duns, 158
Scudéry (domnişoara), 405
Ségur (mareşalul), 407

Selim I, 171, 204
Selim II, 209, 211
Sergiu (Sfânt), 100
Servan-Schreiber, Jean-Jacques, 472
Severus, Alexander, 401
Severus, Septimius, 401
Shakespeare, William, 137, 162
Shelburn (conte de), 444
Shelley, Mary, 116
Shelley, P.B., 116
Sibawaihi, 199
Sidonius, Apollinaris, 345
Sienkiewicz, 342
Sieyès (abate), 409
Silhouette, Étienne de, 407
Simon, Jules, 417
Sinan (arhitect), 209
Skleros, Bardas, 309
Sobieski, Jan, 122
Socrate, 73, 249
Sofia, 122
Sokolnikov, G.I., 422
Solario, Pietro, 111
Soliman Magnificul, 39, 207, 209, 211
Solomos, 341
Sombart, Werner, 149, 184
Somervel, D.C., 17
Song, Zhong Shan, 251, 259, 260, 348
Sorokin, Pitirim Alexandrovitch, 9, 61, 135, 268
Spartacus, 462
Spengler, Oswald, 9, 12, 14, 16, 31, 39, 65, 74, 78, 90, 119, 134, 148, 187, 328, 372, 375, 381
Spinoza, Baruch, 158
Staël, Albertine de, 143, 386
Stalin (Iosif Vissarionovici Djugaşvili), 117, 422, 444
Stamp, L. Dudley, 443
Stephan, Raoul, 442
Stephaniki, Bei, 438
Stere, Constantin, 444
Stevenson, Adlai Edwing, 435, 436
Stilicon, 86, 126
Stravinski, Igor Fiodorovici, 120, 160, 436
Strindberg, August, 137
Strzygowski, Jozef, 179
Sturdza, Mihai, 439
Stürmer, Boris Vladimirovici, 422
Suetonius, 371
Sullivan, Jeremiah, 163
Sverdlov, Iakov Mihailovici, 423
Sylla, 362, 378

Ş

Şapur I, 129, 195
Ştefan Duşan, 107, 285, 290, 294
Ştefan Nemania, 107
Ştirbei, Barbu, 396

T

Tabari, 199
Tacitus, 358, 401
Taft, William Howard, 434
Taine, Hyppolite-Adolphe, 374, 441, 452
Tai Zong cel Mare, 15, 262
Taylor, Zachary, 434
Teglathphalasar III, 69
Teilhard de Chardin, Pierre, 22, 45
Tesnière, Lucien, 413, 424, 425, 442, 443
Tezeu, 67, 284
Thales, 305

Theodora (contesa), 186
Theodoric, 101, 288
Theodoric (Maestrul), 154
Theodosius, 86, 100, 402, 439
Theofan Grecul, 111
Theofrast, 306
Thierry, Augustin, 139
Thiers, Marie-Joseph-Louis-Adolphe, 410
Thurmwald, Richard, 368
Timofeievici, Emak, 295
Timur Lenk, 204
Titus, 400
Titus Livius, 85
Tocqueville, 188
Tolstoi, Lev Nikolaievici, 119, 161, 342
Toma d'Aquino, 29, 157, 186
Tommaso din Modena, 154
Tomski, M.M., 423
Toulouse-Lautrec, Henri de, 165
Towner, Rutherford Hamilton, 383, 437
Toynbee, Arnold J., 9, 13, 15, 16, 31, 35, 64, 70, 71, 74, 90, 91, 112, 119, 134, 163, 164, 178, 200, 214, 251, 252, 301, 302, 312, 328, 373, 446, 469
Traianus, 88, 129, 400–402
Treilhard, 409
Troeltsch, Ernst, 184
Troţki (Leon D. Bronştain), 422
Truman, Harry, 435
Tukulti-Ninurta, 69
Turgheniev, Ivan Sergheievici, 342
Tzara, Tristan, 447
Tzimiskes, Ioan, 108, 309

U

Ulianov, Nikolai Vasilievici, 422
Urmuz, 436, 447
Ur-Nammu, 68
Urukagina din Lagos, 56
Usman dan Fodio, 338, 371

V

Valens, 125
Valerianus, 195
Valéry, Paul, 476
Van Buren, Martin, 433
Varignon, 159
Vasa, Gustav (vezi Gustav)
Vasile I Macedoneanul, 108
Vasile II Bulgaroctonul, 102
Vasile Lupu, 115
Vasili (mare-cneaz), 121
Vasto, Lanza del, 165
Vasubandhu, 233
Văcărescu, Ienăchiţă, 372
Vătămanu, N., 371
Vâşinski, 423
Velázquez, Diego, 180
Vendôme, Antoine de, 387
Ventris, Michael, 77, 78, 239
Vergilius (Publius Vergilius Maro), 469
Verrocchio, Andrea di Cione, 156
Veselovski, Aleksandr Nikolaievici, 299, 318
Vespasianus, 400
Vico, Giambattista, 9
Victoria (regina), 439
Viète, François, 159
Vigny, Alfred de, 47
Villehardouin, 105
Villèle, 410
Viollet Le Duc, 122
Vitellius, 400
Vladimir din Kiev (Sfânt), 102, 109
Vladimir Monomahul, 109

Vlaminck, Maurice, 165
Vogoride, Ana, 396
Vogoride, Nicolae, 439
Vogoride, Ştefan, 438
Voisin de la Noyraie, 408
Volney, Constantin-François de Chasseboeuf, 12
Voltaire (François-Marie Arouet), 142, 143, 289
Voyer d'Argenson, 408
Vuillard, 165
Vukaşin, 294

W

Wace, Robert, 289
Waddington, William Henry, 417
Wagner, Otto, 163
Wagner, Richard, 157
Wallace, Henry A., 434
Wallenstein, 372
Walpole, Robert (sir), 418
Washington, George, 433
Watteau, Antoine, 182
Watzelrode, Lucas, 185
Weber, Max, 149, 184
Webern, Anton von 436
Wellington, Arthur Wellesley de, 444
Wendel, 386
White, Leslie, 9
Widukind, 340
Wilhelm II, 174
Wilhelm Cuceritorul, 340
Wilson, Thomas Woodrow, 446
Witte, Serge, 422
Wolfram din Eschenbach, 288
Wright, F.L., 163
Wurmser, Nikolaus, 153

X

Xanthippos, 387

Y

Yezdegerd, 317
Yoritomo, 26
Yoshitsune, 26
Young, Arthur, 405
Yuan Shikai, 260
Yu cel Mare, 243

Z

Zalmoxis, 73
Zamfirescu, Duiliu, 342
Zarathustra, 73
Zenon, 100
Zhang-Lei, 261
Zhuang Zi, 249
Zhuke Liang, 261
Zixi, 259
Zinoviev, Grigori Evseievici, 422
Ziryab, 216

CUPRINS

Prefață la ediția românească 7
Introducere 9

Partea întâi
CIVILIZAȚIILE

Definiție și enumerare 21
Civilizația egipteană 48
Civilizația babiloniană 54
Civilizația cretană 74
Civilizația elenică sau greco-romană 79
Civilizația bizantină 90
Civilizația occidentală 125
Civilizația arabă sau islamică 190
Civilizația indiană 219
Civilizația chineză sau extrem-orientală 242
Civilizațiile precolumbiene 263

Partea a doua
FENOMENE RECURENTE

Capitolul 1 275
Dimensiunea și longevitatea civilizațiilor. Civilizațiile primei, celei de-a doua și celei de-a treia generații. Durata fiecărei faze de dezvoltare. Principalele caracteristici ale fiecărei faze în domeniul politicului, al economicului, al culturii și al religiei; „vârsta eroică", celelalte faze. Subcivilizațiile, interioare și exterioare ariei statului unificator; deplasarea centrului de gravitație; accesiunea unuia dintre statele periferice la hegemonie.

Capitolul 2 322
Contacte între civilizații în timp și spațiu. Aculturare; rezistență și fenomene de respingere. Perioada de incubare. Câteva

efecte ale aculturării (port, habitat, limbă). Rasa; în ce sens conceptul de rasă poate să fie reţinut de istoric? Stabilitate şi modificare a caracterelor etnice. Cazuri posibile de „hibernare". Ce se transmite în timp? Continuitate sau noncontinuitate a civilizaţiei?

Capitolul 3 376

Despre câteva semne care însoţesc naşterea, creşterea, înflorirea şi dezagregarea culturilor. Oboseala psihologică; comparaţie cu psihologia individuală; efectul oboselii psihologice asupra grupurilor restrânse; destinul unei familii, al unei spiţe de neam; „geniul ereditar" şi limitele lui; dezechilibrele stimulante. Efectul oboselii psihologice asupra marilor ansambluri: fenomenul de retragere a „centralilor" şi de ascensiune a „periferici lor"; cazuri: Imperiul roman, Franţa, Marea Britanie, Rusia, Statele Unite. Rolul periferici lor în actuala mutaţie culturală a civilizaţiei occidentale.

Concluzii 448

1. Recapitularea câtorva fapte.
2. Consecinţe posibile asupra metodei în sinteza istorică.
3. La ce fază se află civilizaţia occidentală?
   Încercare de diagnostic. *Pax Americana*?
   Ultimii concurenţi în lupta pentru hegemonie.
   Un nou Ev Mediu sau o „perioadă intermediară"?

Anexa I A 481
Anexa I B 482
Anexa II 483
Anexa III 484
Anexa III A 487
Anexa III B 488
Anexa IV 489
Anexa V A 492
Anexa V B 501
Anexa VI 512
Anexa VII A 519
Anexa VII B 521
Anexa VII C 523
Anexa VIII 529

Bibliografie 539
Indice de nume 548

Paris, 20 oct. 1971

Dragă prietene, mulțumesc pentru carte, a cărei actualitate mă frapează mai mult decât atunci când am citit-o în manuscris. [...] Ascensiunea „marginalilor" a devenit în câțiva ani un fenomen evident pentru orice om care gândește, și chiar pentru cetățeanul obișnuit. „Centralii" sunt terminați, și ei o simt. Oboseala psihologică este într-adevăr trăsătura fundamentală a acelor civilizații al căror vid interior se acomodează cu utopiile și cu psihanaliza. Noi venim dintr-o țară barbară ca să deplângem soarta celor aflați în primejdie și fericiți de a fi în primejdie.
Doresc ca lucrarea dumitale să suscite ecoul meritat și îți trimit toată prietenia mea.

Emil Cioran

„În umbra civilizației majore, înainte ca aceasta să dispară la rândul ei, câte alte culturi n-au pierit fără urmă! Această imensă dramă e astăzi trăită de mulți cu nespusă intensitate. Trebuie să aparții unei asemenea culturi pe cale de a se stinge, sau care moare chiar înainte de a înflori, pentru a înțelege nesfârșita disperare a acelora care asistă neputincioși la dispariția inexorabilă a celor mai prețioase valori ale lor. Cu fiecare cultură care moare, o floare unică se veștejește pentru a nu mai renaște, o mireasmă incomparabilă se risipește pentru totdeauna. Există comori de înțelepciune și poezie în cele mai mici idiomuri, ca și în concepția despre lume a celui mai mic trib destinat dispariției. Toate sunt pierdute — pierdute pentru totdeauna și pentru toți. În viața popoarelor, ca și în toată Creațiunea, ceea ce izbește cel mai mult și scandalizează într-adevăr spiritul este risipa Naturii. Cei care astăzi sunt privilegiați și aparțin culturilor majore pot încă să se legene în iluzia perenității lor. Dar până când? Ce rămâne din Egiptul antic, din Mesopotamia, din Creta, din Mexic și Perú? Și cum am putea avea asigurarea că rasa noastră trufașă, care de veacuri își întinde dominația asupra neamurilor și lucrurilor toate, nu va cădea și ea, odată, în toropeală și apatie?"

NEAGU DJUVARA

ISBN 978-973-50-3810-6

Foto copertă: CONSTANTIN CIOCAN